MEMORIILE
SECŢIEI DE ŞTIINŢE
ISTORICE ŞI ARHEOLOGIE
A ACADEMIEI ROMÂNE

MEMOIRS OF THE SECTION OF HISTORICAL SCIENCES
AND ARCHEOLOGY OF THE ROMANIAN ACADEMY

MÉMOIRES DE LA SECTION DES SCIENCES HISTORIQUES
ET D'ARCHÉOLOGIE DE L'ACADÉMIE ROUMAINE

MEMORIILE SECŢIEI DE ŞTIINŢE ISTORICE ŞI ARHEOLOGIE A ACADEMIEI ROMÂNE

SERIA V
Tomul XL
2021

COLEGIUL DE REDACŢIE:

acad. Victor SPINEI (redactor responsabil)
dr. Dorina N. RUSU, prof. Andrei PIPPIDI
membri corespondenți (secretari de redacție)
acad. Dan BERINDEI, acad. Paul Helmut NIEDERMAIER
acad. Ioan-Aurel POP, acad. Alexandru ZUB (membri)
Alina-Bianca BĂLAN (secretar științific)

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
Bucureşti, 2022

Copyright © Editura Academiei Române, 2022.
Toate drepturile asupra acestei ediţii sunt rezervate editurii.

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
Calea 13 Septembrie nr. 13, sector 5
050711, Bucureşti, România
Tel.: 4021-318 81 46; 4021-318 81 06
Tel./fax: 4021-318 24 44
E-mail: edacad@ear.ro
Adresa web: http://www.ear.ro

Redactor: Mădălina-Oana MIHĂILĂ
Tehnoredactor: Gabriela BURCEA

Bun de tipar: 00.00.2022. Format: 16/70 × 100.
Coli de tipar: 00000.
C.Z. pentru biblioteci mari: 061(498.124. Buc.) Academia Română
C.Z. pentru biblioteci mici: 9(498)

ISSN 1224-1814

CUPRINS

In honorem

Dr. Dorina N. Rusu, membru corespondent al Academiei Române (Ionel Cândea) 9

Studii

Victor Spinei, *L'Équation des congruences d'entre les surfaces aquatiques et l'élément anthropique* 11
Mihai Bărbulescu, *Alimentația în Dacia Romană* 31
Lucrețiu Bîrliba, *Soldats du milieu rural de la Mésie Inférieure recrutés dans l'Armée Romaine: Les personnes dont* 45
Ioan-Aurel Pop, Alexandru Simon, *Transilvania de la Dunăre:Scrisorile de la Modena ale Reginei Beatrice de Aragon din vara anului 1480* 73
Alin-Mihai Gherman, *Considerații asupra scrisorii lui Neacșu din Câmpulung* 89
Laura Stanciu, *Un portret iluminist din Transilvania. Petru Maior (1760–1821)* 105
Cristian Ploscaru, *Un episod al afilierii lui Tudor Vladimirescu la Eterie? Tentativa reinstalării lui Karageorge în fruntea Mișcării Sârbești (1817)* 129
Sergiu Iosipescu, *În jurul lui Tudor Vladimirescu* 141
Ioan Bolovan, *Transilvania la 1821: Reacții oficiale și mentalități colective* 161
Ionuț Petcu, *Legislația ortodoxă privitoare la relațiile interconfesionale în România Vechiului Regat. Studiu de caz: Regulamentul pentru relațiunile bisericești ale clerului ortodox (1881)* 187
Nicoleta Stan-Țurcanu, *Dimitrie A. Sturdza – Omul* 208
Andrei Pippidi, *Lumea de alaltăieri în viziunea lui N. Iorga* 219

Note

Ionel Cândea, *Un hrisov inedit de la Radu Leon Voievod (1666) din colecția „Ion Ionașcu" a Muzeului Brăilei „Carol I"* 229

Restitutio

N. Iorga, *Originea, firea și destinul Neamului Românesc* (din Enciclopedia Română I, București, 1938) 237
Émile Turdeanu, *L'œuvre de Nicolas Iorga (din „*Revue des études roumaines", IX–X, Paris, 1965, p. 21–33) 249

Recenzii

Monica Mărgărit, Adina Boroneanț (editori), *Beauty and the eye of the beholder: personal adornments across the millennia*, Târgoviște, 2020 (*Despina Măgureanu*) 261

J. Maran, R. Băjenaru, S.-C. Ailincăi, A.-D. Popescu, S. Hansen, *Objects, Ideas and Travelers: contacts between the Balkans, the Aegean and Western Anatolia during the Bronze and Early Iron Age. Volume to the memory of Alexandru Vulpe,* Bonn, 2020 *(Adina Boroneanț)*..... 262

Valeriu Sîrbu, Maria-Magdalena Ștefan, Dan Ștefan (eds), *A Monumental Hellenistic Funerary Ensemble at Callatis on the Western Black Sea: The Documaci Tumulus*: Volume I, 2021 263

L. Mihailescu-Bîrliba, *Rure vivere in Moesia Inferiore. La population dans le milieu rural d'une province péripherique de l'Empire romain*, Leipzig, 2018 (*Rada Varga*) 265

L. Mihailescu-Bîrliba, Rure vivere in Moesia Inferiore. La population dans le milieu rural d'une province péripherique de l'Empire romain, Harrassowitz Verlag, Cluj-Napoca, 2020 (*Cociș Sorin*)..... 267

Nicolae-Șerban Tanașoca, *Cuvinte latine la scriitorii bizantini din secolele VI–X*, Brăila, 2021 (*Mihai Țipău*) 270

Tasin Gemil, *Tătarii. Relații cu otomani și români*, Cluj-Napoca, 2021 (*Călin Felezeu*)..... 272

Douglas A. Howard, *O istorie a Imperiului Otoman*, trad. Irina Vainovski și Adina Avramescu, Iași, 2021 (*Remus Tănasă*)..... 275

Florin Nicolae Ardelean, *Organizarea militară în Principatul Transilvaniei (1541–1691). Comitate și domenii fiscale*, Cluj-Napoca, 2019 (*Robert-Marius Mihalache*)..... 277

Arabic Christianity between the Ottoman Levant and Eastern Europe, eds. Ioana Feodorov, Bernard Heyberger and Samuel Noble, Leiden – Boston, 2021 (*Radu Dipratu*)..... 278

Culture manuscrite et imprimée dans et pour l'Europe du Sud-Est / Manuscript and Printed Culture in and for South-Eastern Europe, Arhim. Policarp Chițulescu și Ioana Feodorov (ed.), Brăila, 2020 (*Mariana Lazăr*)..... 279

South-Eastern Europe and the Eastern Mediterranean, Ioana Feodorov (ed.), Brăila, 2020 (*Vera Tchentsova*)..... 281

Sorin Grigoruță, *Epidemiile de ciumă în Moldova la începutul secolului al XIX-lea. Studiu și documente*, Iași, 2020 (*Petronel Zahariuc*)..... 283

Gheorghe Cliveti, *La révolution de 1821 et la restauration des règnes autochtones dans les Principautés Roumaines – une „pierre de touche" pour la diplomatie européenne dans la question d'Orient*, Istanbul, 2020, (*Adrian-Bogdan Ceobanu*) 285

Sevastian Cercel, Georgeta Ghionea (coord.), *1821–2021. Bicentenarul Revoluției conduse de Tudor Vladimirescu*, Târgoviște, 2021 (*Anca Ceaușescu*) 286

Tatiana Onilov, *Generalul Pavel Kiseleff, Principatele Române și Regulamentele Organice (1829–1834)*, Cluj-Napoca/Gatineau, 2020 (*Ela Cosma*)..... 289

Vasile Lechințan, *Revoluția de la 1848–1849 în comitatele Cluj, Turda și scaunul Arieș*, Cluj-Napoca, 2021 (*Nicoleta Hegedűs*)..... 291

Mircea-Gheorghe Abrudan, *Ortodoxia românească în istorie și contemporaneitate. Articole, eseuri și note de lectură*, Cluj-Napoca/Stockholm, 2019 (*Florian Dumitru Soporan*)..... 293

Maramureșul istoric. Studii de Istorie și Arheologie, Mihai D. Drecin, Gabriel Moisa, Delia Cora, Cristian Culiciu (coord.), Cluj-Napoca, 2020 (*Robert Marius Mihalache*)..... 295

Beiușul și lumea lui, VI*, Oameni de seamă din Țara Beiușului*, Coord. Ioan Degău, Simion R. Suciu, Ioan Laza, Cluj-Napoca, 2021 (*Florian Dumitru Soporan*)..... 296

Stefan Dejica-Cosovici, *Patrimoniul istorico-juridic românesc din Mărginimea Sibiului (Răşinari, Sălişte)*, Ela Cosma (coordonator), Cluj-Napoca/Gatineau, 2020 (*Ştefan Dejica-Cosovici*) 298
Mircea-Dan Bob-Bocşan, Sevastian Cercel (coord.), *Despre (R)evoluţii în drept. Studii dedicate centenarului Vladimir Hanga*, Bucureşti, 2021 (*Georgeta Ghionea*) 300
Mihai-Ştefan Ceauşu, Ion Lihaciu, *Autonomia Bucovinei (1848–1861): studiu şi documente*, Iaşi, 2021 (*Simion-Alexandru Gavriş*) 301
Monarhia Habsburgică (1848–1918), III, *Problema Naţională*, Rudolf Gräf (coord.), Iaşi, 2021 (*Florian Dumitru Soporan*) 302
Cătălina Mihalache, Nicoleta Roman (eds.), *Copilării trecute prin Război. Poveşti de viaţă, politici sociale şi reprezentări culturale în România anilor 1913–1923*, Iaşi, 2020 (*Mihaela Dragomir*) 305
Marius-Gheorghe Banciu, *Marea Unire de la 1 Decembrie 1918 şi românii din sud-estul Transilvaniei*, Miercurea Ciuc, 2020 (*Daniela Deteşan*) 307
Ioan Bolovan, Oana Mihaela Tămaş (eds.), *World War I and the Birth of a New World Order: The End of an Era*, Cambridge, 2020 (*Mircea-Gheorghe Abrudan*) 309
Iosif Marin Balog, Attila Varga (coord.), *România după Marea Unire: Omagiu profesorului Liviu Maior la împlinirea vârstei de 80 de ani*, Cluj-Napoca, 2020 (*Nicoleta Hegedűs*) 311
Ilie Schipor, *Destinul Tezaurului României. Argumente din arhivele ruse*, Bucureşti, 2021 (*Ioan Bolovan*) 313
Adrian Vițalaru, Ionuț Nistor, Adrian-Bogdan Ceobanu (ed.), *Romanian Diplomatic Corps, 1918-1947. Recruitments, professional ways, intellectual profiles*, Konstanz, 2020 (*Alexandru D. Aioanei*) 315
Valentin Burlacu, *Formarea şi evoluţia Republicii Autonome Sovietice Socialiste Moldoveneşti (1924–1940)*, Bucureşti-Brăila, 2021 (*Ion Valer Xenofontov*) 317
Vasile Puşcaş, *Dictatul de la Viena, Transilvania şi relaţiile româno-ungare (1940–1944)*, Cluj-Napoca, 2020 (*Mircea- Gheorghe Abrudan*) 318
Alexandru D. Aioanei, *Moldova pe coordonatele economiei planificate: industrializare, urbanizare şi inginerii sociale*, Târgovişte, 2019, (*Marian Hariuc*) 321
Anca Ceauşescu, Ileana Cioarec, Georgeta Ghionea (coord.), *Comunităţi umane, modernizare şi urbanizare în sud-vestul României*, Târgovişte, 2021 (*Simona Lazăr*) 323
Vasile Lechinţan, Istoric, scriitor, om al cetăţii [la 70 de ani], coordonatori dr. Ioan Lăcătuşu şi prof. Vasile Stancu, Sfântu Gheorghe, 2020 (*Ela Cosma*) 324
Alexandru Zub, *Opresiune şi rezistenţă sub regimul comunist. Fragmentarium istorico-memorial*, Bucureşti, 2020 (*Gheorghe Cliveti*) 326
Greg Grandin, *În umbra lui Kissinger*, Trad. Anca Simitopol, Bucureşti, 2020 (*Florian Dumitru Soporan*) 327
Vasile Puşcaş, *Istoria din cotidian*. Cluj-Napoca, 2021 (*Mara Mărginean*) 330
Andi Mihalache, *Istoria eului cursiv: mărturii, identităţi, patrimonii*, Cluj-Napoca, 2019 (*Astrid Cambose*) 332
Vasile Puşcaş, *Keith Hitchins: The Historian's Honesty / Onestitatea istoricului*, Editura Şcoala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2021 (*Mircea- Gheorghe Abrudan*) 333
Documente privind istoria românilor, Colecţia Eudoxiu Hurmuzaki, seria 3, vol. IV, *Rapoarte diplomatice ruse din România (1899–1905) / Дипломатические документы российских представителей в Румынии (1899–1905)*, Bucureşti–Brăila, 2020 (*Daniel Cain*) 335

Eduard Fischer, *Război fără armată. Lupta mea pentru apărarea Bucovinei contra ruşilor*, Bucureşti, 2020 (*Florin Pintescu*) 336
Marian Olaru, *Bucovineni împotriva comunismului. Cazul avocatului Pantelimon Chirilă*, Târgovişte, 2020 (*Elena Lungoci*) 337
Constantin Hrehor, *Fluierul de sub grinda lunii sau despre permanenţa spiritualităţii bucovinene*, Iaşi (*Claudia Costin*) 344
Marian Olaru (coord), Ștefănița-Mihaela Ungureanu, Cristian-Alexandru Boghian, *Case tradiţionale din Bucovina*, Suceava, 2020 (*Rodica Jugrin*) 346
Cristian Vasile, *Viaţa intelectuală şi artisitică în primul deceniu al regimului Ceauşescu (1965–1975)*, Bucureşti, 2015 (*Cosmin Popa*) 347
Cosmin *Popa*, *Elena Ceauşescu sau anatomia unei dictaturi de familie*, Bucureşti, 2021 (*Cristian Vasile*) 349
A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, ediția a IV-a, Volumul V, *Epoca fanariotă. Istoria modernă (partea a II-a)*, Iași, 2020 (*Mihai-Cristian Amăriuţei*) ... 351

In memoriam

Ioan Caproşu (*1934–2021*) (Flavius Solomon) 353

ERUDIȚIE ȘI MODESTIE – DR. DORINA N. RUSU

IONEL CÂNDEA

Formată ca cercetător în domeniul istoriei moderne a României la strălucita școală universitară ieșeană, dr. Dorina Rusu reprezintă la ora de față un nume și o contribuție în domeniu greu de egalat.

„Este cu neputință – pentru a-l cita pe George Călinescu – să-ți alegi un domeniu oricât de îngust din istoria modernă a românilor" și să nu constați că Dorina Rusu a trecut pe acolo și a realizat, pentru istoriografia națională, opere de o valoare și o durabilitate ce se dovedesc în mod constant de cel mai înalt nivel.

Parcursul inițial în domeniul cercetării istorice a însemnat pentru Dorina Rusu ani de travaliu intelectual rodnic, mai ales în descifrarea începuturilor istoriei noastre militare moderne, la loc de cinste așezându-se contribuțiile privind geneza armatei naționale.

Ulterior, rolul și locul armatei române în cadrul istoriei noastre, a Războiului de independență (1877–1878), a Primului Război Mondial, a Războiului de Întregire (1916–1919) și a Celui de al Doilea Război Mondial (1941–1945) alcătuiesc un substanțial capitol al contribuțiilor dr. Dorina Rusu la istoria națională în epoca modernă.

Dar, dr. Dorina Rusu a reușit să se apropie de o instituție fundamentală a României moderne, o instituție a elitei intelectuale – Academia Română – domeniu în care a adus contribuții excepționale atât în ceea ce privește nașterea și evoluția acesteia ca instituție, dar și în ceea ce privește o serie de reprezentanți iluștri ai Academiei: Mihail Kogălniceanu, Dimitrie Onciul, Nicolae Iorga, Nicolae Bălcescu, Vasile Pârvan, A.D. Xenopol.

Ei bine, acestor inconfundabili ziditori de instituții, dar și de opere în domeniul istoriei naționale, Dorina Rusu le-a închinat ediții în cadrul unor prestigioase serii: „Cărți de căpătâi", „Opere fundamentale" etc.

Trebuie să amintesc faptul că împreună cu Dan Berindei și Păun Ion Otiman a adus în lumina faptelor istorice *Academia Română și Casa regală a României, Două destine paralele, 1866–1947/48,* două entități fundamentale ale românilor și ale României moderne.

Contribuții consistente, după laborioase căutări, au fost realizate mai ales cu privire la drumul parcurs de Academia Română în viața țării, având în vedere tocmai parcursul vieții politice și sociale românești, dar și stăruința supremului for

de cultură, știință și consacrare a cercetării științifice de la noi, de a se identifica, mereu, cu interesul național.

Izvoarele și instrumentele de lucru au devenit pe parcursul excepționalei sale cariere, direcții fundamentale de lucru, de încercat travaliu, mărturie stând și participarea, în anul frumoasei aniversări personale din 2021, la realizarea unei *Enciclopedii a istoriografiei românești*, un mai vechi și mult așteptat proiect editorial. Firește, alături de acad. Victor Spinei, contribuția Domniei Sale este salutată cu simpatie, dar și gratitudine de colegi și cercetători.

Cu gândul la neputința de a putea cuprinde arealul vast, dar și adâncimea multor contribuții ale dr. Dorina Rusu în câmpul istoriografiei naționale, îi urăm sărbătoritei și în acest cadru *La mulți și rodnici ani, cu sănătate!*

L'ÉQUATION DES CONGRUENCES D'ENTRE LES SURFACES AQUATIQUES ET L'ÉLÉMENT ANTHROPIQUE

VICTOR SPINEI

Mots-clés: les espaces aquatiques et leur rapport avec l'élément anthropique; le syntagme „les mers unissent les régions qu'elles divisent"; la double fonction des cours d'eau: de délimiter et d'irradier; la pertinence des espaces aquatiques pour l'évolution de l'humanité; le rôle de la navigation globale dans la dynamique démographique; l'antinomie entre *Mare liberum* et *Mare clausum*; la concordance entre la norme technique et les performances de navigation.

Cuvinte-cheie: spațiile acvatice și raporturile lor cu elementul antropic; sintagma „mările unesc regiunile pe care de despart"; funcția dublă a cursurilor de apă: de delimitare și de iradiere; relevanța arealurilor acvatice pentru evoluția umanității; rolul navigației la scară planetară în dinamica demografică; antinomia dintre *Mare liberum* și *Mare clausum*; concordanța între standardul tehnic și performanțele navigației.

Selon les calculs des spécialistes, l'étendue de l'espace aquatique représente un peu plus de 70 % de la surface totale de la Terre, mais, bien qu'il ne fût pas le théâtre de prédilection pour les activités quotidiennes de l'élément anthropique, son rôle dans l'écosystème est majeur. Les collectivités humaines à proximité des océans et des bassins maritimes ont toujours su tirer profit de cet emplacement, car elles ont pu compléter leurs ressources alimentaires et ont eu l'opportunité de naviguer vers d'autres horizons, ce qui leur a permis de bénéficier d'un avantage économique, culturel, politique, etc.

Il n'est pas moins vrai que les grands cours d'eau et les surfaces marines séparent des collectivités humaines, mais pas plus que les déserts et les massifs montagneux, qui dans certaines circonstances, dépendant du potentiel technique des temps révolus, n'étaient pas plus faciles à traverser. Les valences des zones aquatiques ont été définies de manière succincte et édifiante dans un vers du poème à teinte politique *Windsor Forest* („La forêt de Windsor"), complété et achevé par l'illustre poète britannique Alexander Pope (1688–1744) en 1713: *And seas but join the regions they divide*[1] („Les mers unissent les régions qu'elles divisent").

Plus explicite en ce sens s'exprimait le grand philosophe Hegel (1770–1831) dans un des cours donnés en 1822–1823 à l'Université de Berlin, publié à titre posthume en 1837: *Denn Ströme und Meere sind nicht als dirimirend zu betrachten, sondern als vereinend. [...] Der Fluß theilt Landstriche von einander, noch mehr*

[1] Alexander Pope, *Windsor-Forest*, dans *A Complete Edition of the Poets of Great Britain*, 8, Londres – Edinburgh, 1794, p. 27. Cf. aussi G. Wakefield, *Observations on Pope*, Londres, 1796, p. 42.

aber das Meer, und man ist gewohnt, das Wasser als das Trennende anzusehen; besonders hat man in den letzten Zeiten behauptet wollen, daß die Staaten notwendig durch Naturelemente getrennt seyn müßten; dagegen ist wesentlich zu sagen, daß nichts so sehr vereinigt als das Wasser, denn die Länder sind nichts als Gebiete von Strömen[2] („Car les fleuves et les mers ne doivent pas être considérés comme séparant, mais comme unissant. [...] La rivière sépare des étendues de terre l'une de l'autre, et la mer encore plus, et il est d'usage de considérer l'eau comme quelque chose qui sépare; surtout ces derniers temps, il a été avancé que les États devraient être séparés par des éléments naturels; d'autre part, il est essentiel de dire que rien n'unit autant que l'eau, car les pays ne sont autre chose que des terres à fleuves").

Bien que l'oeuvre d'Alexander Pope ait été bien reçue dans les milieux culturels d'Allemagne[3], il est difficile de dire si Hegel avait su que son suggestif aphorisme avait été placé dans une œuvre littéraire. Habillée de formulations similaires en tant que substance, cette appréciation a acquis le caractère d'un truisme, récurrent dans de nombreux textes ultérieurs. Parmi ceux-ci, on note les considérations avancées par un spécialiste français en questions géopolitiques, selon lequel la mer est une frontière sûre, mais en même temps une ouverture sur le monde, contribuant au développement des États insulaires et à leur expansion vers l'extérieur loin de leurs territoires d'origine[4]. Assez récemment, les verdicts de Pope et Hegel sont réitérés dans un volume imprimé à Budapest: *Es ist allgemein bekannt, dass Flüsse im Laufe der Jahrtausende nicht nur eine trennende, sondern immer auch eine verbindungsstiftende Rolle spielten*[5] („On sait en général que, au cours des millénaires, les fleuves ont joué non seulement un rôle de séparation, mais toujours un rôle de liaison"). Un autre exemple de cette idée est fourni par la monographie de Guillaume Durand, professeur à l'université d'Aix-en-Provence, qui, focalisant son attention sur l'espace carpatho-danubien, attribue au Danube le rôle de lien entre les populations répandues dans tout son bassin, facilitant en même temps la fluidification des échanges de valeurs matérielles et spirituelles entre l'Europe occidentale et la mer Noire[6]. En ce sens, plusieurs représentants des intellectuels roumains et étrangers s'étaient déjà exprimés, soulignant les attributs de l'axe du Danube en termes commerciaux, militaires et culturels[7], mais aussi le fait qu'il

---

[2] Georg Wilhelm Friedrich Hegel's *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, éd. E. Gans, 2-e éd. préparée par K. Hegel, Berlin, 1840, p. 108, 111.

[3] J. H. Heinzelmann, *Pope in Germany in the eighteenth century*, dans „Modern Philology", 10, 1913, 3, pp. 317–364.

[4] A. Chauprade, *Géopolitique, Constantes et changement dans l'histoire*, Paris, 2001, p. 129.

[5] Z. Miklós, M. Vizi, *Die Verbindungsstiftende Funktion der Donau im Mittelalter*, dans *Ten Thousand Years along the Middle Danube. Life and Early Communities from Prehistory to History*, éd. G. Kovács et G. Kulcsár, Budapest, 2011, p. 327.

[6] G. Durand, *Carpates et Danube. Une géographie historique de la Roumanie*, éd. Cristina Spinei, Brăila, 2012, p. 447.

[7] A. v. Schweiger-Lerchenfeld, *Die Donau als Völkerweg, Schiffahrtsstrasse und Reiseroute*, Vienne – Pest – Leipzig, 1896; N. Iorga, *Chestiunea Dunării (Istorie a Europei Răsăritene în legătură cu această chestie)*, Vălenii-de-Munte, 1913; I. Cârțână, I. Seftiuc, *Die Donau in der Geschichte des*

n'avait pas séparé la „patrie primitive" des Roumains, localisée par de nombreux spécialistes sur les deux côtés du fleuve[8].

Se référant aux formes de relief et aux cours d'eau, le célèbre co-initiateur de l'École des *Annales,* Lucien Febvre (1878–1956), leur attribuait la double fonction de délimitation et d'irradiation, qui oscillait de manière nuancée selon leurs caractéristiques et leur extension[9]. Les valences des étendues aquatiques pour délimiter les ethnies ont également été soulignées à de nombreuses autres reprises. En ce sens, de manière tranchante se sont exprimés deux théoriciens bien connus de la géopolitique de l'entre-deux-guerres, qui affirmaient que „de toutes les frontières qui existent, les côtes des mers sont les meilleures"[10]. Le cours des rivières était également bien coté, comme préférable, mais pas idéal, pour la délimitation des frontières étatiques[11]. Puisque la qualité de „barrière" ou „ligne de convergence" des fleuves, mais aussi des montagnes, des déserts et des forêts, a parfois généré des incongruences d'opinion dans les cercles savants, les organisateurs du XVIe Congrès international des sciences historiques, accueilli à Stuttgart en 1985, ont estimé comme opportune l'inclusion de ces questions comme sujet de débat[12]. Aux considérations de fond évoquées, il faut ajouter qu'une connexion entre des territoires séparés par les mers et surtout les océans est strictement dépendante de leurs dimensions, car une distance extrêmement longue ne pouvait être parcourue qu'avec beaucoup d'efforts et de risques par les navires aux performances insuffisantes par ces temps reculés, de sorte que l'étendue aquatique n'était pas en mesure d'unir, mais seulement de séparer.

L'importance de l'espace marin pour le potentiel humain des environs est saisie avec son acuité bien connue par le fondateur de l'anthropogéographie, Friedrich Ratzel (1844–1904), dans l'une de ses œuvres classiques: *Das Meer spielt eben doch in der geschichtlichen Entwicklung immer nur die Rolle des freien Raumes, der zur Betätigung der Kräfte geöffnet ist, das Maß dieser Kräfte aber*

---

rumänischen Volkes, trad. J. Henning, Bucarest, 1980; S. Columbeanu, *Dunărea și apele interioare, factor de unitate și de dezvoltare economică în istoria Țărilor Române*, dans „Muzeul Național", III, 1976, p. 335–338; A. Rubel, *Die untere Donau in der antike Schifffahrt, Wirtschaft und materielle Kultur*, dans *Românii în Europa medievală (între Orientul bizantin și Occidentul latin). Studii în onoarea Profesorului Victor Spinei*, éd. D. Țeicu, I. Cândea, Brăila, 2008, p. 63–80; E. Király, *«Die Donau ist die Form». Strom-Diskurse in Texten und Bildern des 19. Jahrhunderts*, Vienne – Köln – Weimar, 2017.

[8] S. Pușcariu, *Limba română*, I, *Privire generală*, éd. G. Istrate, I. Dan, Bucarest, 1976, p. 345, 418; G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iassy, 1980, pp. 41–77; V. Georgescu, *Istoria românilor de la origini până în zilele noastre*, Los Angeles, 1984, pp. 16–20.

[9] L. Febvre, avec le concours de L. Bataillon, *La Terre et l'évolution humaine. Introduction géographique à l'histoire*, Paris, 1938, pp. 363–370 (première édition du volume parue en 1922).

[10] R. Hennig et L. Körholz, *Einführung in die Geopolitik*, 3-e éd., Leipzig – Berlin, 1934, p. 46.

[11] R. Hennig, *Geopolitik. Die Lehre vom Staat als Lebewesen*, 2-e éd., Leipzig – Berlin, 1931, p. 117.

[12] J.-F. Bergier, *Introduction (Montagnes, fleuves, déserts, forêts: barrières, lignes de convergence?)*, dans *XVIe Congrès international des sciences historiques, Stuttgart du 25 août au 1er septembre 1985, Rapports*, I, *Grands thèmes, méthodologie, sections chronologiques (1)*, Stuttgart, 1985, pp. 315–317.

liegt in der Größe, Lage und sonstigen Naturbegabung des es umgebenden Länder[13] („Dans le développement historique, la mer ne joue que le rôle d'espace libre, qui est ouvert aux agissements des pouvoirs, mais l'efficience de ces pouvoirs dépend de la dimension, du positionnement et d'autres caractéristiques naturelles des pays voisins"). En élargissant successivement l'horizon des connaissances, la géographie moderne avait fait un grand saut par rapport au niveau atteint par Thalès de Milet, Pindare et d'autres penseurs grecs antiques, dont les écrits originaux n'eurent pas le sort d'être conservés, les fragments transmis par des auteurs postérieurs contenant parfois des formulations contradictoires. Selon leurs préceptes, l'eau de mer est l'élément principal de la nature, le début et la fin de l'univers. Les échos de ce postulat se retrouvent, entre autres, dans la tirade du sage Thalès, personnage créé par Goethe, d'où il ressort que les germes de la vie seraient apparus à partir de l'eau de l'océan, structure primaire de l'univers:

Alles ist aus dem Wasser entsprungen!!
Alles wird durch das Wasser erhalten![14]
(„Tout jaillit de l'eau !!
Tout est gardé par l'eau !").

Par un apport constant et persuasif de l'élément anthropique d'origines diverses, disséminé à tous les horizons du globe, les immensités des espaces marins sont devenues plus ou moins connues. On a constaté à juste titre que les trajectoires suivies par les navigateurs des mers se superposent aux frontières mêmes du monde: *Die Grenzen des Seefahrt sind die Grenzen der Welt*[15].

Le simple emplacement des communautés sur les rives des étendues d'eau n'apportait pas directement de bénéfices, qui ne surgissaient que lorsqu'elles devenaient capables de construire et d'équiper leurs embarcations, ainsi que d'acquérir des habiletés de navigateurs. Cela impliquait, d'une part, l'acquisition de matériaux adaptés à l'assemblage des navires, et, d'autre part, la bonne formation du personnel navigant, choses pas du tout faciles, dont la matérialisation nécessitait non seulement d'avoir à portée certaines ressources naturelles mais aussi l'existence de traditions artisanales, d'un horizon de connaissance ayant trait aux réalités technologiques et géopolitiques.

De telles mobilisations d'efforts n'auraient eu aucun sens si des mobiles pragmatiques n'avaient pas été préfigurés, à portée compensatoire. Ils consistaient, entre autres, en échanges commerciaux, organiser des raids de pillage, préparer l'expansion territoriale et la colonisation d'autres espaces, etc. Dans les conditions où d'autres entités humaines animées des mêmes objectifs agissaient dans les zones voisines, des rivalités et des conflits se configuraient, qui ont conduit à des affrontements guerriers, censés assurer la suprématie de l'une où de l'autre. L'ensemble des préparatifs pour la navigation, le commerce et des engagements

[13] Fr. Ratzel, *Anthropogeographie*, I, *Grundzüge der Anwendung der Erdkunde auf die Geschichte*, 3-e éd., Stuttgart, 1909, pp. 216–217.

[14] J. W. Goethe, *Faust. Eine Tragödie. Erster und zweiter Teil*, 9-e éd., Munich, 1987, p. 245 [*Zweiter Teil, Zweiter Akt*].

[15] Fr.-W. Pohl, *Die Geschichte der Navigation*, Hambourg, 2004, p. 6.

militaires nécessitaient des ressources, de l'expérience, de l'habileté, exigeant du temps et une ténacité infatigable, comme pour n'importe quelle grande démarche de l'humanité.

A juste titre, dans un cours – édité à titre posthume – par l'un des promoteurs de la géographie moderne, Carl Ritter (1779–1859), professeur à l'Université de Berlin, faisait l'observation que l'art de la navigation planétaire a produit un renouveau dans l'histoire universelle et un nouvel élan grâce à la colonisation européenne[16]. En pleine congruence avec ce verdict se trouve l'énoncé succinct mais parfaitement éloquent de Pierre Chaunu (1923–2009): *L'expansion européenne est une expansion maritime*[17]. Les deux „expansions", déroulées presque simultanément et recouvrant des zones géographiques à peu près similaires, ont leur origine dans les mutations complexes qui se sont produites dans le dialogue entre l'homme et la nature dans les premiers siècles du deuxième millénaire *post Christum natum*, entraînant une perceptible dynamique évolutive. À l'esprit de cette opinion adhère Christiane Villain-Gandossi, entre autres, qui accrédite le concept de „révolution nautique médiévale" lié aux XIII–XV siècles à travers une série d'arguments concluants[18]. En fait, les accessoires de la „révolution nautique" étaient presque similaires à ceux de la „révolution commerciale" du Moyen Âge[19]. Durant cette période, on assiste à un évident perfectionnement des navires, l'utilisation de la boussole magnétique, du compas et de l'astrolabe se généralise, préfigurant les normes de la cartographie moderne[20]. Sans ces éléments d'une indéniable

[16] C. Ritter, *Allgemeine Erdkunde. Vorlesungen an der Universität zu Berlin gehalten*, éd. H. A. Daniel, Berlin, 1862, p. 240.

[17] P. Chaunu, *L'expansion européenne du XIIIe au XVe siècle,* Paris, 1969, p. 269. Cf. aussi A. R. Lewis et T. J. Runyan, *European Naval and Maritime History, 300–1500*, Bloomington, 1985, pp. 62–85; *Vom Mittelmeer zum Atlantik. Die mittelalterlichen Anfänge der europäischen Expansion*, éd. P. Feldbauer, G. Liedl, J. Morrissey (*Querschnitte*, 6), Vienne – Munich, 2001; F. Fernández-Armesto, *Maritime History and World History*, dans *Maritime History as World History*, éd. D. Finamore, Gainesville, 2004, pp. 7–34.

[18] Ch. Villain-Gandossi, *La révolution nautique médiévale (XIIIe-XVe siècles)*, dans *The Sea in History / La mer dans l'histoire*, éd. général Ch. Buchet, *The Medieval World / Le Moyen Âge*, éd. M. Balard, Woodbridge, 2017, pp. 70–89.

[19] R. S. Lopez, *The Commercial Revolution of the Middle Ages, 950–1350*, Cambridge, 1976, p. 56–122.

[20] K. Kretschmer, *Die italienischen Portolane des Mittelalters*, Berlin, 1909; J. G. Leithäuser, *Mappe Mundi. Die geistige Eroberung der Welt*, Berlin, 1958; L. A. Brown, *Map Making. The Art that became a Sciences*, Boston – Toronto, 1960; *Mappemondes A.D. 1200–1500. Catalogue préparé par la Commission des Cartes Anciennes de l'Union Géographique Internationale*, réd.-en-chef M. Destombes, Amsterdam, 1964; R. V. Tooley, *Map and Map-Makers*, Londres, 1970; A. Cortesão, *História da cartografia portuguesa*, II, Coimbra, 1970; G. R. Crone, *Maps and their Makers, An Introduction to the History of Cartography*, 5-e éd., Folkestone, Kent – Hamden, Connecticut, 1978; *Das geographische Weltbild um 1300. Politik und Spannungsfeld von Wissen, Mythos und Fiktion*, éd. P. Moraw, Berlin, 1989; A.-D. von den Brincken, *Fines Terrae. Die Enden der Erde und der vierte Kontinent auf mittelalterlichen Weltkarten*, Hanovre, 1992; E. Edson, *Mapping Time and Space. How Medieval Mapmakers Viewed their World*, Londres, 1997; B. Englisch, *Ordo orbis terrae. Die Weltsicht in den Mappae mundi des frühen und hohen Mittelalters*, Berlin, 2002; *Europa im Weltbild des Mittelalters. Kartographische Konzepte*, éd. I. Baumgärtner et H. Kugler, Berlin, 2008.

pertinence, les expéditions nautiques audacieuses de Christophe Colomb, Vasco de Gama et Fernand de Magellan et des autres explorateurs de l'ère des grandes découvertes géographiques, ouvrant de nouveaux horizons spatiaux, n'auraient pas été possibles. Dans le même temps, la soi-disant „occidentalisation du monde"[21] était interdépendante des transferts de valeurs culturelles facilités par la dynamique de la navigation.

Des recherches rigoureuses, fondées sur l'extension de la zone d'investigation au-delà du périmètre du continent européen, ont montré que certaines „expansions maritimes" représentaient non seulement la contribution des navigateurs des États de l'Ancien Monde, mais elles se manifestèrent depuis des pays arabes[22] jusqu'à l'Extrême Orient[23]. Le géographe Carl Böttger (1818–1881), professeur dans un gymnase de Dessau, était pleinement justifié lorsque, dans sa vaste synthèse sur la mer Méditerranée, il concluait: *ist das Wasser nicht bloss das belebende Element in der Natur, sondern auch die eigentliche Zugkraft in der Weltgeschichte*[24] („l'eau n'est pas seulement l'élément vivifiant de la nature, mais aussi la véritable force de traction de l'histoire universelle"). Convergeant avec cette vision est le postulat de son contemporain Lev Ilich Mechnikov (Léon Metchnikoff) (1838–1888), géographe russe émigré en Occident (arrière-petit-fils de Nicolae Milescu Spătarul), selon lequel la transmissibilité des civilisations avait été réalisée en grande mesure sur la voie navigable[25]. Quelques décennies plus tard, un autre éminent érudit, l'ethnologue britannique James George Frazer (1854–1941), s'appuyant principalement sur des observations personnelles faites en Australie, considérait la mer comme un point de départ du progrès et les régions côtières plus réceptives aux influences étrangères que les régions continentales[26]. L'ampleur des déplacements à travers les étendues aquatiques avait également un rôle pas du tout négligeable sur le plan

[21] H. Frey, *Die Europäisierung Europas und die Okzidentalisierung der Welt,* dans *Vom Mittelmeer zum Atlantik…*, p. 281–295.

[22] J. Lelewel, *Géographie du Moyen Âge*, I, Breslau, 1852; J.-Ch. Ducène, *L'Europe et les géographes arabes du Moyen Âge (IXe–XVe siècle). «La grande terre» et ses peuples. Conceptualisation d'un espace ethnique et politique*, Paris, 2018.

[23] J. H. Hitchman, *Maritime History of the Pacific Coast, 1540–1980*, Lanham, Md., 1990; S. McGrail, *Boats of the World. From the Stone Age to Medieval Time*, Oxford, 2001, pp. 289–310, 346–393; J. Kimura, *Shipbuilding traditions in East Asia: a new perspective on relationship and cross-influences*, dans *Ship and Maritime Landscapes*, éd. J. Gawronski, A. v. Holk et J. Schokkenbroek, Eelde, 2017, p. 82–88; A. Schottenhammer, *Maritime relations between the Indian Ocean and the China Sea in the Middle Ages*, dans *The Sea in History...*, pp. 794–807; Qu Jinliang, *The Chinese fleets in the Indian Ocean (13th-15th centuries)*, dans *ibidem*, pp. 822–836; M. B. L. Abrera, *Boat building tradition in the Philippines (10th-16th centuries)*, dans *ibidem*, p. 904–917; L. Lai-Pik Chan, *Maritime crossroads: Millennia of global trade in Hong Kong*, dans „Orientations", Hong Kong, 52, 2021, 3, pp. 92–97.

[24] C. Böttger, *Das Mittelmeer. Eine Darstellung seiner physischen Geographie nebst andern geographischen, historischen und nautischen Untersuchungen*, Leipzig, 1859, pp. 2–3.

[25] L. Metchinikoff, *La civilisation et les grands fleuves historiques* [éd. É. Reclus], Paris, 1889, pp. 153–154.

[26] J. G. Frazer, *Man, God and Immortality. Thoughts on Human Progress*, Londres, 1927, p. 45. Cf. aussi Idem, *Totemism and Exogamy. A Treatise on Certain Early Forms of Superstition and Society*, I, Londres, 1910, pp. 167–170.

démographique, en ce sens que la dispersion humaine de la planète, incomplète et discontinue par le passé, subissait d'inévitables corrections. La plupart de ces concepts se sont coagulés sur la base d'investigations étendues et approfondies entreprises au cours du XIXe siècle, complétées et nuancées au siècle suivant, devenant un *commune bonum* pour l'ensemble du monde scientifique.

Bien que les opinions admettant que l'ensemble de l'espace aquatique est revigorant pour le cours évolutif de l'humanité aient valeur de précepte axiomatique, l'intérêt des milieux scientifiques orientés vers les rapports d'une infinie complexité entre l'environnement et l'élément anthropique ne se dilue pas, visant – en convergence avec les tendances d'affiner les instruments voués à la récupération des certitudes – des généralisations et des perspectives multiples. L'appréciation avancée est soutenue par le florilège d'ouvrages savants récemment consacrés à la problématique en question, avec des réverbérations notables dans les médias. Il y a lieu de citer en ce sens, entre autres, le remarquable projet *Océanides*, démarré en 2012, sous la coordination de Christian Bouchet, professeur à l'Université Catholique de Paris, et achevé en 2017 par quatre volumineux volumes recouvrant 5000 ans d'histoire, auxquels ont collaboré 260 chercheurs de 40 pays[27]. La même année, des chercheurs du Centre National de la Recherche Scientifique, le principal organisme public d'investigations scientifiques pluridisciplinaires en France, consacrent un autre volume aux études océanographiques, auquel collaborent également des experts de nombreux pays du monde[28]. Parallèlement, à la même époque, de nombreux autres ouvrages monographiques et recueils d'études paraissent, dans une cadence alerte, élaborés surtout par les spécialistes occidentaux. L'intérêt croissant pour l'histoire des investigations maritimes se reflète également dans la parution, ces dernières décennies, de revues spécialisées dans ce domaine: *International Journal of Maritime History* en 1989, *Historisch-Meerskundliches Jahrbuch* en 1992, *Revue d'Histoire Maritime* en 1997, *International Journal of Naval History* en 2002 etc.

Quelques-uns des travaux mentionnés ont révélé que l'histoire maritime mondiale soulève certaines questions de fond, qui nécessitent des approches nuancées: si la navigation a massivement entraîné l'évolution générale des peuples, si l'univers marin a modifié la trajectoire de l'ensemble planétaire permettant une meilleure exploitation du potentiel démographique, tout comme celle de ressources naturelles et financières, s'il stimulait les connaissances scientifiques, s'il présidait aux états d'équilibre, s'il avait une contribution à la propulsion des personnalités, s'il pouvait devenir un catalyseur des initiatives de l'humanité à l'avenir, etc.[29] La plupart de ces questions ont un caractère

[27] *The Sea in History / La mer dans l'histoire,* éd. général Ch. Buchet, *The Ancient World / L'antiquité,* éd. Ph. de Souza et P. Arnaud, Woodbridge, 2017; *The Medieval World / Le Moyen Âge*, éd. M. Balard, Woodbridge, 2017; *The Early Modern World / La période moderne*, éd. Ch. Buchet, G. Le Bouëdec, Woodbridge – Rochester, NY, 2017; *The Modern World / La période contemporaine*, éd. N. A. M. Rodger, Rochester, NY, 2017.

[28] *The Ocean Revealed*, éd. A. Euzen, F. Gaill, D. Lacroix, Ph. Cury, Paris, 2017.

[29] Ch. Buchet, *Introduction générale et remerciements / General introduction and acknowlegement*, dans *The Sea in History / La mer dans l'histoire,* éd. général Ch. Buchet, *The Medieval World / Le Moyen Âge*, p. XXIII-XXVIII.

essentiellement rhétorique, ceux qui les ont énoncées gardant la conviction que l'ensemble aquatique était un véritable moteur de l'histoire, accélérant les processus de développement à travers toute la mappemonde. Sans rejeter catégoriquement les conclusions exposées ci-dessus, le réputé médiéviste Michel Balard a souligné certaines nuances qui sont nécessaires pour peser les phénomènes consommés dans les périmètres marins au cours du temps. Constatant l'immensité du champ de recherche et la dispersion des sources d'information, le savant français demandait un appel à la prudence quant à émettre des jugements péremptoires, aux prétentions généralisatrices, compte tenu de la diversité des réalités zonales et de l'invraisemblable des similitudes. D'autre part, il signalait des oscillations entre les phases d'augmentation et de diminution de l'expansion marine de certains États, attribuant au facteur politique un rôle décisif dans la stabilité et la dynamisation de la navigation[30].

Parallèlement aux études théoriques et méthodologiques, de nombreux travaux de synthèse ont été élaborés sur les aspects historiques circonscrits à certaines zones marines, suivant les relations indestructibles entre le facteur humain et le facteur géographique, avec des spécificités zonales et générales. Naturellement, l'espace méditerranéen, berceau de brillantes civilisations depuis la préhistoire, a focalisé l'attention de nombreux spécialistes, qui ont consacré d'impressionnantes monographies par leur rigueur documentaire et interprétative, faisant montre d'un vaste horizon spatial et chronologique[31]. Parmi celles-ci, un fort écho historiographique a enregistré la synthèse monumentale de Fernand Braudel sur le monde méditerranéen au temps de Philippe II[32], un ouvrage représentatif pour l'échafaudage programmatique de l'École des *Annales*, imprimé en éditions successives et traduit dans de nombreuses langues de la mappemonde. Un intérêt

[30] M. Balard, *Introduction*, dans *ibidem*, pp. 1–10.

[31] C. Rathlef, *Die welthistorische Bedeutung der Meere, insbesondere des Mittelmeers*, Dorpat, 1858; C. Böttger, *Das Mittelmeer. Eine Darstellung*…, 1859; E. Wilczek, *Das Mittelmeer, seine Stellung in der Weltgeschichte uns seine historische Rolle im Seewesen*, Vienne, 1895; A. Mosso, *Le origini della civiltà mediterranea*, Milan, 1909; G. de Luigi, *Il Mediterraneo nella politica europea*, Napoli, 19256; P. Silva, *Il Mediterraneo dall'unità di Roma all'unitá d'Italia*, Milan, 1927; P. Herre, *Der Kampf um die Herrschaft im Mittelmeer*, Leipzig, 1909; Idem, *Weltgeschichte am Mittelmeer*, Potsdam, 1930; Ph. Hiltebrandt, *Der Kampf ums Mittelmeer*, Stuttgart, 1940; E. Ludwig, *La Méditerranée. Destinées d'une mer*, I-II, New York, 1943; F. Vinci, *L'unità mediterranea*, Rome, 1942; E. Kornemann, *Weltgeschichte des Mittelmeer-Raumes von Philipp II von Makedonien bis Muhammed*, I, Munich, 1948; II, Munich, 1949; R. de Belot, *La Méditerranée et le destin de l'Europe*, Paris, 1961; P. Auphan, *Histoire de la La Méditerranée*, Paris, 1962; R. Carrington, *Méditerranean*, Londres, 1971; E. Bradford, *Méditerranean. Portrait of a Sea*, Londres, 1971; Fr.-K. Kienitz, *Das Mittelmeer. Schauplatz der Weltgeschichte von den frühen Hochkulturen bis ins 20. Jahrhundert*, Munich, 1976; P. Matvejević, *Mediteranski brevijar*, Zagreb, 1987; D. Attenborough, *The First Eden. The Méditerranean World and Man*, Londres, 1987; L. Di Comite, E. Moretti, *Geopolitica del Mediterraneo*, Rome, 1999; P. Horden et N. Purcell, *The Corrupting Sea. A Study of Mediterranean History*, Malden, MA – Oxford – Carlton, Victoria, 2000; D. Abulafia, *The Great Sea. A Human History of the Mediterranean*, Oxford, 2011.

[32] F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris, 1949.

particulier de la part des historiens a connu de même le bassin de la mer Noire, un segment adjacent bien individualisé de la mer Méditerranée, auquel on a dédie le long des années pas mal de travaux érudits[33].

Artistiquement, le bassin méditerranéen, comme d'autres surfaces aquatiques, a inspiré de nombreux maîtres du pinceau (Salomon van Ruysdael, Caspar David Friedrich, Joseph Mallord William Turner, Ivan Aïvazovsky, Gustave Courbet, Winslow Homer, Claude Monet etc.), qui ont peint des marines et divers bateaux (Fig. 3–5). D'autre part, il est intéressant de noter que jusqu'à l'époque moderne les maîtres cartographes ont rendu avec une bien plus grande précision le contour de la côte que le réseau des cours d'eau et des chaînes de montagnes dans les régions continentales (Fig. 6–7).

Avec les ans, l'ancien précepte selon lequel la mer appartiendrait sans coup férir à tous (*Mare quidem conmuni certo'st omnibus*), énoncé par un personnage d'une comédie du dramaturge romain Titus Maccius Plautus[34] (254–184 av. J.Ch.), s'avéra illusoire, car les forces navales mondiales ont tenté d'imposer leur hégémonie sur certains espaces aquatiques, afin d'éviter la concurrence et la rivalité d'autres prétendants à dominer ceux-ci. C'est ce que le juriste flamand Hugo Grotius (1583–1645) incrimina fortement dans un ouvrage à large écho médiatique, imprimé en 1609, dans lequel il condamne la volonté des Portugais d'avoir le monopole de la navigation dans l'Océan Indien[35]. À travers les âges, l'idéal de *Mare liberum*, a été fréquemment défendu, en antinomie avec la notion de *Mare clausum* („Mer fermée")[36]. Au-delà des arguments savants de Grotius, étayés par d'abondantes citations de la littérature antique gréco-romaine, la domination des étendues aquatiques ne reposait généralement pas sur la logique des arguments théoriques, mais sur la force navale des potentats de l'époque[37], tout comme un arsenal militaire bien muni a toujours assuré l'autorité dans l'espace terrestre.

La suprématie sur la zone marine déterminait, dans certaines circonstances, son extension vers les territoires environnants également. Cette opinion avait gagné du crédit depuis l'antiquité et fut, à ce qu'il paraît, avancée pour la première fois au V-ème siècle avant l'ère chrétienne par l'habile stratège grec Thémistocle, qui était strictement préoccupé par l'accroissement du pouvoir naval d'Athènes.

---

[33] [C.-Ch. de] Peyssonnel, *Observations historiques et géographiques sur les peuples barbares qui ont habité les bords du Danube & du Pont Euxin*, Paris, 1765; F. K. Brun / Ф. К. Брун, *Черноморье. Сборникъ изследованій по исторической географіи Южной Россіи*, Odessa, I, 1879; II, 1880; G. I. Brătianu, *La mer Noire. Des origines à la conquête ottomane* (Acta historica, IX), Monachii [Munich], 1969; N. Ascherson, *Black Sea*, Londres, 1995; Ch. King, *The Black Sea. A History*, Oxford, 2005.

[34] M. Accii Plauti, Sarsinati Umbri, *Rudens*, dans Idem, *Comoediæ cum selectis variorum notis et novis commentariis*, éd. J. Naudet, III, Paris, 1832, p. 266.

[35] Hugo Grotius, *Mare Liberum, 1609–2009*, éd. et trad. R. Feenstra, Leyde, 2009.

[36] R. Hennig et L. Körholz, *Einführung...*, pp. 56–62; P. Emmer, *Mare Liberum, Mare Clausum: oceanic shipping and trade in the history of economic thought*, dans *The Sea in History / La mer dans l'histoire,* éd. général Ch. Buchet, *The Early Modern World / La période moderne*, éd. Ch. Buchet, G. Le Bouëdec, Woodbridge – Rochester, NY, 2017, p. 671–674.

[37] *Droits maritimes*, éd. J.-P. Beurier, 2014; P. Emmer, *Mare Liberum, Mare Clausum…*, pp. 671–678.

En le paraphrasant, quatre siècles après, Pompée – en dispute pour la suprématie à Rome avec César – apprécia qu'il fallait contrôler la mer pour s'emparer du pouvoir sur les surfaces terrestres aussi: *existimat enim qui mare teneat eum necesse [esse] rerum potiri*, réflexions évoquées par Marcus Tullius Cicéron (106–43 av. J. Ch.) dans l'une des épîtres adressées à son ami Titus Pomponius Atticus[38].

La portée des superficies aquatiques pour l'évolution de l'humanité est depuis longtemps prise en compte dans les milieux érudits, où s'ancra la conviction – contaminée par les principes du déterminisme géographique – que les peuples riverains des mers ont été les promoteurs du progrès de l'humanité. Les tenants de cette conception fondèrent leur plaidoyer sur les exemples empruntés à l'histoire des Phéniciens, des Grecs et des Romains de l'Antiquité, des Normands, des Espagnols, des Portugais, des Anglais, des Hollandais du Moyen Âge, des Japonais dans les temps modernes et contemporains, etc., dont le niveau de civilisation – acquis grâce à la dynamique commerciale, à l'expansion territoriale, à la colonisation, aux rapines de ressources minérales et d'autres produits, etc. – reste incontestable. Cependant, cette opinion ne peut pas être étendue au niveau planétaire, car, surtout dans l'Orient ancien, de nombreux groupes ethniques – originaires de Mésopotamie, d'Égypte, d'Anatolie, de Perse, d'Iran, d'Inde, de Chine, etc. – avaient atteint des stades de développement élevés, supérieurs même à ceux que n'avaient connu les „peuples de la mer". D'autre part, dans l'esprit de l'adaptation toujours malléable de l'être humain aux conditions environnementales et aux défis de la vie, certains peuples ayant leurs origines au cœur des zones continentales, ont migré vers les zones côtières – tels que les Arabes, les Turcs ottomans, les Allemands, les Russes, etc. – et ils ont fait preuve d'une réceptivité insoupçonnée aux défis du nouvel environnement géopolitique, devenant, pour des périodes plus ou moins longues, de redoutables forces navales. Il n'en est pas moins vrai que, dans certains cas, en fonction de l'implication des facteurs politiques internes ou externes, il y eut également l'ankylose de certains us et coutumes, entraînant l'amoindrissement drastique et irréversible de leurs habiletés de navigateurs.

Pour certaines sociétés riveraines, la navigation était parfois une option *sine qua non*, car elle était vitale pour assurer les moyens de subsistance. Depuis les temps très anciens une réplique à teinte de paradoxe, attribuée par Plutarque à Gnaeus Pompée (106-48 av. J.Ch.), prononcée lorsqu'il obligeait les marins à lever l'ancre du navire pendant une tempête, pour hâter l'approvisionnement en blé de Rome, était devenue célèbre : Πλεῖν ἀνάγκη, ζῆν οὐκ ἀνάγ („Navigare necesse est, vivere non est necesse" / „Naviguer est nécessaire, non pas vivre")[39]. Cette maxime est devenue la devise de la Ligue hanséatique, apparaissant sur le fronton de la Maison du Navigateur de Brême: *Es ist notwendig Schifffahrt zu treiben, es ist nicht notwendig zu leben*. Sa popularité a augmenté avec son utilisation dans un poème de Gabrielle d'Annunzio (*che necessario e' navigaro, / vivere non e'*

[38] M. T. Ciceronis *Epistolarum ad T. Pomponium Atticum*, dans M. T. Ciceronis *Epistolæ ad Atticum, ad Brutum, et ad Q. fratrem*, Francofurdi, 1590, p. 226 [Liber X].

[39] Plutarch's *Lives*, trad. B. Perrin, V, *Agesilaus and Pompey, Pelopidas and Marcellus*, Cambridge, Massachusetts – Londres, 1955, pp. 246–247 [*Pompey*, V, 1–2].

necessario)[40] et dans divers autres écrits[41]. Sa forme en latin est citée aussi dans un cours donné par Georges I. Brătianu à l'Université de Bucarest dans l'été de l'année 1941[42]. De nombreuses métropoles de l'Antiquité et du Moyen Âge, telles que Rome, Alexandrie, Constantinople, Venise, etc. dépendaient strictement de la bonne circulation des navires pour fournir des ressources alimentaires et d'autres biens. De même, pour les habitants des îles, la navigation est, comme le postulait Lucien Febvre, „une nécessité absolue"[43]. Bien entendu, la mobilité anthropique dépendait dans ces situations du degré d'isolement des îles et de la disponibilité en ressources de vivres existant dans leur périmètre[44].

Dans quelques cas, cependant, tous les grands leviers existentiels dans certaines zones du littoral maritime, se trouvant sur divers méridiens du monde, ont été étroitement liés aux activités dans les milieux aquatiques environnants, puisque sans contact permanent et en symbiose avec eux, l'approvisionnement même en ressources alimentaires ou en matières premières aurait été gravement menacé. Dans de telles circonstances, les connexions entre l'espace terrestre et marin, possibles par ces temps révolus uniquement grâce à la navigation, sont devenues vitales pour la survie et la prospérité de certaines communautés. Ce n'est pas un hasard si, chez certains peuples de la Méditerranée orientale et du Moyen-Orient, sont apparus depuis l'Antiquité des rituels incarnant la cohésion mythique entre l'être humain et la divinité marine[45]. Beaucoup plus tard, probablement vers l'an 1000, la célébration annuelle du mariage symbolique annuel du doge avec la mer (*Sposalizio del Mare*) fut instituée à Venise, consistant à lancer un anneau en or dans les eaux de la lagune depuis un navire festif (*Bucintoro*), une offrande signifiant la gratitude pour les attributs navals pérennes de la Serenissima[46].

Dans le même ordre d'idées, les principales régions industrialisées et avec un commerce dynamique du monde étaient regroupées, comme on l'a vu, à proximité des cours d'eau. Le berceau des connaissances nautiques et commerciales était situé

---

[40] G. d'Annunzio, *Laudi del cielo del mare della terra e degli eroi*, éd. G. Oliva, p. 308 [I, *Maia*] (www.liberliber.it).

[41] T. N. Jackson, *Navigare necesse est, vivere non est necesse. „To sail the seas is a necessity, to live is not"*, dans „Arkiv för nordisk filologi", 121, 2006, p. 79; M. Burić, T. Težac-Gregl, *Navigare necesse est, vivere non est necesse. Razmišljanja o prapovijesnoj plovidbi Mediteranom i Jadranom / Reflections on the prehistoric seafaring in the Mediterranean and Adriatic*, dans „Archaeologia Adriatica", 9, 2016, 1, p. 39–68; G. Sias, *Navigare necesse est, vivere non necesse. La psicanalisi al rischio della ricerca*, éd. M. Manghi et S. Pace, Sacile, 2021 (Editione digitale).

[42] *Un profesor*, dans *Dobrogea jună. Caleidoscop*, éd. G. Culicea, A. Sin (Ivanovici), I. David, Constanța, 2017, p. 113 (Repris de „Dobrogea jună", 37, no. 89, 8.06.1941).

[43] L. Febvre, avec le concours de L. Bataillon, *La Terre...*, 1938, p. 211.

[44] F. v. Richthofen, *Führer für Forschungsreisende. Anleitung zu Beobachtungen über Gegenstände der physischen Geographie und Geologie*, Hanovre, 1901, pp. 373–381; M. Mollat du Jourdin, *Les îles océaniques: du mythe aux réalités (moyen âge et époque des découvertes)*, dans *L'uomo e il mare nella civiltà occidentale: da Ulisse a Cristoforo Colombo*, Gênes, 1992, pp. 63–84; A. Chauprade, *Géopolitique...*, pp. 128–154.

[45] S. Reinach, *Cultes, mythes et religions*, II, 2-e éd., Paris, 1909, pp. 206–216, 219.

[46] W. S. Walsh, *Curiosities of Popular Customs and the Rites, Ceremonies, Observances, and Miscellaneous Antiquities*, Philadelphie – Londres, 1898, p. 10; S. Reinach, *Cultes, mythes...*, II, pp. 216–218; G. Fasoli, *Nascita di un mito (Il mito di Venezia nella storiografia)*, dans *Studi storici in honore di Gioacchino Volpe per il suo 80o comleanno*, I, Florence, 1958, pp. 473–477.

dans le bassin des mers maritimes intérieures, mais depuis les dernières années du XVIe siècle, date à laquelle débute l'étape océanique de l'histoire européenne, le rôle majeur du trafic maritime revient progressivement aux pays situés le long du littoral de l'Océan Atlantique dans l'hémisphère nord de la mappemonde[47].

Les performances des communautés établies dans les territoires proches du littoral étaient partout en concordance avec le standard technique de l'époque, en ce sens que jusqu'à ce qu'on n'eût réalisé le perfectionnement des navires afin d'assurer la mobilité et de ne pas mettre en danger la vie des marins, la navigation était faite surtout le long des routes limitées et côtières. Au-delà des expéditions audacieuses, la mer inspire cependant circonspection et peur, ce qui se reflète dans plusieurs aphorismes grecs : Πιστόν γη, απισον θάλσσα („Terre fidèle, mer perfide"), Η θάλσσα φ'ναι γαλανή μα ο έρας τή μανρίζει („La mer peut être bleue, mais le vent la rend enténébrée"), θάλσσα καί πῦρ καί γυνή κακά ρία („Il y a trois maux: la mer, le feu et la femme")[48]. Sans aucun doute, l'aspiration à accéder à des terres lointaines a stimulé l'évolution du transport par eau étant donné que, comme le disaient les anciens Grecs, le besoin aiguillonne les initiatives de l'être humain : „Le besoin apprend tout" (Eratosthène) ; „Le besoin enseigne à l'homme, même quand il a du mal à comprendre" (Euripides)[49]; „Le besoin, lui-même, était le maître de la nation" (Diodorus Siculus)[50], „Le besoin ne sait que gagner" (*Nil aliud scit necessitas, quam vincere*) (Publius Syrus)[51], aphorismes qui ont trouvé des répliques inspirées de nos jours aussi: *Le besoin crée l'organe nécessaire* ou *Necessity is the mother of invention*. En effet, la dotation des bateaux pour la navigation maritime et océanique a impliqué au fil du temps l'utilisation d'innovations techniques de pointe et des disponibilités de matériaux appropriés[52] (Fig. 1–5).

[47] W. O. Stevens, A. Westcott, *Sea Power. Histoire de la puissance maritime de l'Antiquité à nos jours*, trad. A. Cogniet, Paris, 1937; G. East, *Géographie historique de l'Europe*, trad. A. Vaillant, Paris, 1939, p. 9–10; L. D'Arienzo, *L'apertura delle rotte atlantiche nell'età delle scoperte: la partecipazione italiana*, dans *L'uomo e il mare...*, pp. 363–378; *Von der mediterranean zur atlantischen Macht. Geschichte der europäischen Expansion bis in die frühe Neuzeit*, éd. P. Feldbauer, G. Liedl, J. Morrissey (*Querschnitte*, 2), Vienne, 1999; C. Rahn Phillips, *Exploring from Early Modern Times*, dans *Maritime History…*, pp. 62–81.

[48] M. Burić, T. Težac-Gregl, *Navigare necesse est...*, p. 40.

[49] Th. Simenschy, *Un dicţionar al înţeleciunii. Cugetări antice şi moderne*, 2-e éd., soignée par C. Poghirc, Iassy, 1979, pp. 637–638.

[50] Diodor din Sicilia, *Biblioteca istorică*, trad. R. Hîncu et V. Iliescu, Bucarest, 1981, p. 28.

[51] Publius Syrus, *Sententiae / Maxime*, éd. et trad. T. Diaconescu, Bucarest, 2003, p. 78.

[52] W. A. McEwen et A. H. Lewis, *Encyclopedia of Nautical Knowledge*, Cambridge, Maryland, 1953; P. Chaunu, *L'expansion européenne*…, pp. 273–307; H.-Ch. Fraiesleben, *Geschichte der Navigation*, Wiesbaden, 1976; *The Oxford Companion to Ships and the See*, éd. P. Kemp, Oxford – New York – Melbourne, 1976, pp. 577–588; *Encyclopédie illustrée des bateaux*, Paris, 1977; I. A. Manoliu, *Nave şi navigaţie*, Bucarest, 1984; L. Paine, *Ships of the World. An Historical Encyclopedia*, Londres, 1998; Idem, *The Sea and Civilization. A Maritime History of the World*, New York, 2013; *Pour une histoire du «fait maritime». Sources et champs de recherches*, éd. Ch. Villain-Gandossi et É. Rieth, Paris, 2001; S. McGrail, *Boats of the World…*, 2001; *Maritime History as World History*, éd. D. Finamore, Gainesville, 2004; Fr.-W. Pohl, *Die Geschichte*…, 2004; A. Frémond, *Le monde en boîtes. Conteneurisation et mondialisation*, Paris, 2007; *Oxford Encyclopedia of Maritime History*, éd. J. B. Hattendof, I–IV, Oxford, 2007; *Tous les bateaux du monde*, éd. É. Rieth, Paris, 2010; J. J. Schmid, *Seefahrer! Maritime Lebensbilder von der Antike bis heute*, Darmstadt – Mainz, 2013; *La maritimation du Monde de la Préhistoire à nos jours*, Paris, 2016; M. North, *Zwischen Hafen und Horizont. Weltgeschichte der Meere*, Munich, 2016; É. Rieth, *Pour une histoire de l'archéologie navale. Les bateaux et l'histoire*, Paris, 2019.

A

B

Fig. 1. **A** – Pièce ornementale en argent partiellement doré en forme de galère, réalisé par Joss Mayer à Ulm à la fin du XVIe siècle; **B** – Maquette d'un navire en argent doré, décoré d'émail et de perles, réalisé dans un atelier allemand de la seconde moitié du XVIe siècle. Les deux pièces sont exposées au Kunsthistorisches Museum de Vienne, au Kunstkammer (Inventaire n° KK 6864 et KK 1044, respectivement) (Photo Victor Spinei, 2014).

Fig. 2. Pièce ornementale en argent partiellement doré, décorée de pierres semi-précieuses, représentant une divinité marine soutenant un navire, réalisée dans un atelier à Immenstadt au tournant des XIXe et XXe siècles, exposée au Postpalast de Munich (apud *Kunstmesse Munich*. *Fine Art & Antiques,* 16*–25 octobre 2009, Postpalast, Wredestraße 10 an der Hackerbrücke,* p. 71.

Fig. 3. Navires naviguant au confluent du Danube (*Tunaw fl.*) avec la Sava près de Belgrade (apud Sebastian Münster, *Cosmographey oder Beschreibung aller Länder Herrschafftenn und fürnemesten Stetten des gantzen Erdbodens, sampt jhren Gelegenheiten Eygenschafften, Religion, Gebreuchen, Geschichten unnd Handthierungen*, Basel, 1588).

Fig. 4. – Paysage marin avec des navires, peinture sur bois de Charles Euphrasie Kuwasseg (1838–1904) de la collection Georges Oprescu à Bucarest (apud *Colecții de artă,* V, *Tezaurul Academiei Românei*, coord. I. Haiduc, P. I. Otiman, éd. D. Argeșanu, A. A Ciutacu, Bucarest, 2014, n° 76, p. 61.

Fig. 5. – Navires russes et ottomans engagés dans des combats navals dans le golfe de Çeşme le 5 juillet 1770 d'après une estampe contemporaine (apud A. Brückner, *Katharina die Zweite,* Berlin, 1883).

Fig. 6. – Carte du globe dans le volume Gerardi Mercatoris *Atlas sive Cosmographicæ meditationes de fabrica mvndi et fabricati figvra*, Amsterodanii [Amsterdam], 1612 (carte réalisée par Romuldus Mercator en 1587).

Fig. 7. La couverture du volume Mattheus Seutter (1678–1757), *Atlas novus sive Tabula geograophicæ totius orbis faciem partes imperia, regna et provincas exhibentes*, Augustæ Vindelicorum [Augsburg, ca. 1735 ?], contenant une image de la carte du monde.

Un tour d'horizon, ne serait-ce que succinct et sélectif, de la riche littérature consacrée à l'importance des espaces aquatiques sur le destin de l'humanité converge, entre autres, à la conclusion qu'au cours de son évolution millénaire ces surfaces du globe étaient perçues comme des extensions de l'espace terrestre, de sorte qu'entre eux et le bloc continental s'est formé une osmose inaltérable[53].

ECUAȚIA CONVERGENȚELOR DINTRE SUPRAFEȚELE ACVATICE ȘI ELEMENTUL ANTROPIC

Rezumat

Relevanța arealurilor acvatice pentru evoluția umanității a fost conștientizată încă din vremuri străvechi, iar interesul cercurilor savante orientat spre raporturile de infinită complexitate dintre mediu și elementul antropic nu s-a diluat, ci, dimpotrivă, a continuat să rămână constant, vizând – în convergență cu tendințele rafinării instrumentarului recuperării certitudinilor – generalizări și perspective plurifațetate.

Pornindu-se de la observația că marile cursuri de apă și suprafețele marine separă adesea comunitățile etnice, s-a considerat că acestea ar reprezenta hotarele cele mai adecvate pentru individualizarea formațiunilor statale. Pe de altă parte, erudiții timpurilor moderne au constatat că întinderile acvatice au avut nu numai rostul de a separa diferite populații, dar și de a facilita contactele dintre ele, adică, altfel spus, ele au constituit o deschidere către lume, înlesnind fluidizarea schimburilor de valori materiale și spirituale de-a lungul meridianelor. Anvergura deplasărilor navale a avut totodată un rol deloc ignorabil pe palier demografic, în sensul că vechea acoperire umană incompletă și discontinuă a planetei a cunoscut inevitabile corijări.

Colectivitățile umane din proximitatea bazinelor oceanice și marine au profitat în mod curent de pe urma acestei amplasări, întrucât și-au putut completa resursele alimentare și au avut oportunitatea de a naviga spre alte tărâmuri, ceea ce le-a permis contacte benefice pe plan economic, cultural, politic etc. Simpla situare a unor comunități la țărmul întinderilor acvatice nu asigura nemijlocit beneficii, care se înfiripau doar când acestea deveneau capabile să-și construiască și să-și echipeze ambarcațiunile, precum și să-și însușească abilitățile de navigatori. Pentru aceasta era necesară, pe de o parte, procurarea materialelor adecvate asamblării navelor, iar, pe de altă parte, pregătirea corespunzătoare a personalului nautic, lucruri deloc facile, a căror materializare reclama nu numai disponibilizarea anumitor resurse naturale, ci și existența tradițiilor meșteșugărești și a unui orizont de cunoaștere a realităților tehnologice și geopolitice.

Asemenea mobilizări de eforturi ar fi fost fără sens dacă nu s-ar fi prefigurat mobiluri pragmatice, de natură compensatorie. Ele au constat, între altele, din antamarea schimburilor comerciale, organizarea raidurilor prădalnice, pregătirea expansiunii teritoriale și a colonizării altor spații etc. Atunci când în zonele apropiate acționau alte entități umane animate de aceleași obiective, s-au produs rivalități și conflicte, ce au antrenat înfruntări războinice, menite să asigure supremația. Preparativele pentru navigație, negoț și angajări militare presupuneau resurse, experiență, abilitate, necesitând timp și tenacitate neistovită, la fel ca

[53] Traduit par Michaela Spinei.

toate demersurile majore ale omenirii. Performanțele colectivităților stabilite în teritorii din preajma litoralului acvatic s-au aflat pretutindeni în concordanță cu standardul tehnic al epocii, în sensul că până nu s-a asigurat o perfecționare a ambarcațiunilor, care să aibă mobilitate și să nu pericliteze viața corăbierilor, navigația a beneficiat de un câmp de extensie limitat.

O survolare, fie doar succintă și selectivă, a bogatei literaturi dedicate relevanței arealurilor acvatice converge, între altele, spre concluzia că ansamblul lor a fost revigorator pentru cursul evolutiv al umanității pe parcursul evoluției sale milenare, aceste suprafețe ale globului fiind percepute drept prelungiri ale uscatului, astfel că între ele și blocul continental s-a configurat o inalterabilă osmoză.

ALIMENTAȚIA ÎN DACIA ROMANĂ

MIHAI BĂRBULESCU

Cuvinte-cheie: Dacia romană, alimente produse în provincie, alimente importate
Keywords: Roman Dacia, food produced in the province, imported food.

Locuitorul Daciei romane, adică „romanul" obișnuit, mănâncă acasă, fiecare după posibilitățile sale. Viața nu e prea scumpă, cu salariul pe care-l primește, minerul de la Alburnus Maior[1] poate să întrețină două-trei persoane. Se mânca și la crâșmele (*tabernae*) situate în calea călătorilor, la hanuri (*mansiones*) ori pe străzi, unele case având la stradă asemenea amenajări, căci celebrele *tabernae* pe care le vedem la Pompei existau și în Dacia, descoperirile arheologice atestându-le la Tibiscum, Napoca, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Șibot[2] etc. Nici la *taberna* din *mansio* mâncarea modestă nu era scumpă, se găsea hrană și pentru animale, iar pentru câțiva bani în plus, doritorii se bucurau și de o companie feminină. O celebră inscripție pseudo-funerară (?) din Aesernia (Italia)[3], a lui Lucius Calidius *Eroticus* (*sic!*) și a soției sale, Fannia *Voluptas* (*sic!*) reproducea dialogul nostim între un hangiu și clientul său. Într-o traducere liberă, era cam așa: „Să facem socoteala", zice clientul. Și hangiul începe: „Ai avut vin de un as, pâine de un as, mâncare cu carne de doiași". „Așa a fost". „Ai mai avut o fată, de opt ași...". „Așa a fost". „... și fân pentru catâr, de doi ași". „Catârul ăsta mă va ruina !" Dar cei cu stare evitau popasul în sordidele *tabernae* din *mansiones*. În comun se mânca la banchete prilejuite de sărbători religioase (*epulum*) ori cu alte ocazii, în spații speciale amenajate pe lângă temple (*apparatorium*, „sală de mese" la Apulum[4], *culina* la Ulpia Traiana Sarmizegetusa[5], sau chiar *taberna* la templul dolichenian din Porolissum[6]), ori la sediile asociațiilor religioase și profesionale.

[1] *IDR*, I, TabCerD XI.

[2] D. Alicu, *Urbanism și arhitectură în Dacia romană. III. Ulpia Traiana Sarmizegetusa,* în *RMMIA*, 20, 2, 1989, p. 7–8; A. Ardeț, Lucia Carmen Ardeț, *Tibiscum. Așezările romane,* Cluj-Napoca, 2004, p. 38–55, 66–68, 83–85; Adela Bâltâc, P. Damian, V. Apostol, Alina Streinu, Alexandra Dolea, Ioana Paraschiv-Grigore, E. Paraschiv-Grigore, Corina Nicolae, B. Voicu, *Cercetările arheologice preventive din așezarea romană de la Șibot, punctul „În Obrej" (jud. Alba) – considerații preliminare*, în *CA*, 23, 2016, p. 49–104.

[3] *CIL*, IX, 2689.

[4] *IDR*, III/5, 242.

[5] *IDR*, III/2, 18.

[6] *ILD*, 683.

Romanul din Dacia mănâncă în bucătărie. În casele obișnuite din Dacia, care nu aveau structura unei *domus* clasică, prin urmare lipsite de *triclinium*, bucătăria (*culina*) este piesa esențială unde se prepară și se servește mâncarea. Bucătăria adună familia, întărind relațiile dintre membrii săi, păstrând cutume sociale și alimentare. Mesele luate în comun lângă vatră, lângă cuptor (care uneori e și singura sursă a căldurii și a luminii din casă) ritmează momentele zilei și par să definească esența vieții de familie, inclusiv să sublinieze responsabilitățile femeii. Precum numele plantelor comestibile și ale animalelor domestice sunt în limba română aproape toate de origine latină, tot așa a păstrat limba română noțiunile esențiale privind momentele zilei când se mănâncă. În jurul mesei (lat. *mensa*) familia se adună pentru prânz (lat. *prandium*) și – mai ales – pentru cină (lat. *cena*). Cina era adevărata masă a zilei, spre deosebire de micul dejun (*ientaculum*) și *prandium,* care erau mai frugale. Se consumă merinde (lat. *merenda,* „mâncare de prânz"; în română a luat și sensul de „provizii, hrană rece"). Între mesele principale, unii iau o gustare (lat. *gustatio*) sau îmbucă ceva (lat. *imbuccare,* de la lat. *bucca,* „gură"). Mesele deosebite devin ospețe (lat. *hospitium,* „ospitalitate"). Unii mănâncă o zamă (lat. *zema*), alții mănâncă cu saț (lat. *satium*), o friptură (lat. *frictura,* din lat. *frixura,* „tigaie de fript"), poate și o plăcintă (lat. *placenta*, „turtă", „plăcintă"). Mâncarea se coace (lat. populară *cocere,* din lat. *coquere*), iar unele alimente se consumă crude (lat. *crudus*). Pentru gătit se folosește ulei (*oleum*), untură (*unctura*), său, seu „grăsime animală" (lat. *sebum*), sare (lat. *sal, salis*), moare, „saramură" (lat. *moria*), oțet (*acetum*) și diferite ierburi (*herba*). Dulciurile se fac cu miere (lat. *mel, mellis*)[7]. Vasele cele mai frecvente și ustensilele din bucătărie păstrează în română cuvintele latinești, precum oală (lat. *olla*), urciorul sau ulciorul (lat. *urceus*), putina (lat. *putina*), butea (lat. *buttis*) sau căldarea (lat. populară *caldaria*).

Vasele de ceramică din bucătărie și cele de servit mâncarea și de băut sunt printre cele mai frecvente descoperiri arheologice. Calitatea lor e foarte diferită: vase de uz comun produse în ateliere locale, vase fine din ateliere locale și vase de lux provenite din import. Și proporția lor este diferită în descoperiri, predominând peste tot produsele olarilor din Dacia. La Napoca ceramica locală formează 88%, iar vasele de import reprezintă 12% din totalul ceramicii descoperite[8]. Ceramica din clădirea comandamentului (*principia*) castrului legionar de la Potaissa era constituită în proporție de 94% din ceramică locală (56% vase de uz comun, 38% vase fine) și doar 6% din vase de lux din import[9].

Existau patru categorii principale de vase: *vasa coquinatoria,* adică vasele de bucătărie propriu-zise (vase pentru prepararea mâncării și pentru gătit), *vasa escaria* – vasele pentru servit, *vasa potatoria* – vasele pentru băut și vasele pentru transportat și turnat lichide. Categoria *vasa coquinatoria* cuprinde câteva tipuri

[7] O inscripție din Apulum este închinată zeiței Diana, numită *mellifica* („care ne dă miere"), probabil cu sensul de zeiță protectoare a albinelor (*IDR,* III/5, 62).

[8] Viorica Rusu-Bolindeț, *Ceramica romană de la Napoca. Contribuții la studiul ceramicii din Dacia romană,* Cluj-Napoca, 2007, pp. 470.

[9] Luciana Nedelea, *Ceramica,* în *Principia din castrul legionar de la Potaissa* (coord. M. Bărbulescu), Cluj-Napoca, 2020, pp. 134.

principale: oale cu sau fără torți, castroane, platouri-tăvi, capace, *mortaria,* strecurători, chiupuri. În *mortaria* (mojare) de ceramică, prevăzute cu cioc pentru vărsarea conținutului, uneori cu fundul zgrunțuros, se sfărâmau grăunțe cu un pisălog de piatră ori lemn, dar puteau fi întrebuințate și la alte operațiuni din bucătărie. *Vasa escaria* însumează farfurii, platouri, boluri, străchini, mici platouri (*lanx*) cu forme speciale și ansele bogat decorate, potrivite pentru servitul peștelui. Categoria *vasa potatoria* cuprinde cupe, pahare și cănițe, iar pentru turnat și transportat lichide se foloseau căni, amforete, dar mai cu seamă urcioarele. Din import se aduceau – așa cum era de așteptat – în primul rând *vasa escaria,* mai rar *vasa coquinatoria,* căci acestea din urmă, care nu necesitau o mare finețe, se cumpărau din atelierele locale. Cele mai renumite vase de lux făceau parte din categoria *terra sigillata* cu decor în relief. Erau importate din Gallia centrală (Lezoux), Gallia sudică (La Graufesenque și Banassac), Germania Superior (Rheinzabern), din Westerndorf (la granița dintre Noricum și Raetia) și din Moesia Inferior (așa-numitele *sigillatae* pontice). Mai numeroase sunt aceste vase de import în casele bogate și în castrele de la Romula, Acidava, Apulum, Drobeta, Sucidava, Napoca, Micia, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Tibiscum, Potaissa, Gilău, Certiae, Largiana, Buciumi, Porolissum etc.

Într-o măsură mai mică vasele de sticlă intrau în serviciul de masă, în special paharele din sticlă transparentă ori albă-mată, bolurile și cupele, mai rar elegantele căni cu corp ovoidal sau buteliile prismatice cu gura largă, care se produceau chiar la Apulum[10]. Vasele de bronz sunt obiecte importate în Dacia, iar varietatea lor este remarcabilă. Sunt strecurători de bucătărie, căni din tablă de bronz pentru încălzirea și fierberea apei, găleți cu toartă pentru transportat lichide, strecurători pentru vin și vase pentru amestecarea vinului cu apă și pentru băut, amfore și urcioare[11]. Vasele de bronz sunt reprezentate și pe monumente funerare[12]. Servitoarea de la Napoca (fig. 1/1) ține în mână o *patera* de bronz și o cupă, în timp ce servitorul are pregătit ștergarul și urciorul (care ar putea să fie, după formă, de bronz).

Nelipsite în casă erau coșurile cilindrice cu capac, similare cistelor. În imaginile păstrate pe reliefurile funerare se vede că erau împletite din rafie și ne putem imagina că foloseau la păstrarea pâinii (*panarium*).

Vasele *terra sigillata,* vasele de bronz și chiar cele de sticlă erau serviciile de masă elegante, scumpe și inaccesibile multora, rar folosite, păstrate cu grijă în locuință și transmise din generație în generație.

Se mânca, de regulă, cu mâna, ceea ce presupunea spălarea mâinilor între felurile de mâncare. Pe monumentele funerare sunt reprezentați servitori cu urcioare în mână și prosoape pe umăr, gata să toarne apă mesenilor, cum vedem la Napoca[13] (fig. 1/1). Se mai foloseau la masă linguri și cuțite. Furculițele nu făceau parte deocamdată din tacâmurile pentru servit masa, erau doar ustensile de bucătărie.

---

[10] Szilamér P. P., *The production of prismatic Glass Bottles in Roman Apulum,* în *Marisia,* 31, 2011, pp. 175–187.

[11] Silvia Mustață, *The Roman Metal Vessels from Dacia Porolissensis, Cluj-Napoca, 2017.*

[12] M. Bărbulescu, *Le mobilier et la vaisselle représentés sur les monuments funéraires de Dacie,* în *Dacia,* N.S., 60, 2016, pp. 183–199.

[13] R. Münsterberg, J. Oehler, *Antike Denkmäler in Siebenbürgen,* în *JÖAI,* 5, 1902, Beiblatt 95–96.

Să vedem *ce* se mânca. Alimentația din Dacia romană e mai diversificată și mai sănătoasă decât în veacurile anterioare. Cu excepția uleiului de măsline – pe de-a-ntregul importat și care nu ajunge pe masa tuturor – alimentația se bazează pe cerealele, legumele, fructele, carnea și vinul produse în provincie. Cea mai mare parte a societății din epoca romană lucrează pentru producerea alimentelor. Este greșită impresia că principalul aliment al romanilor era carnea. Ea provine din faptul că s-au conservat arheologic și s-au studiat aproape numai oase menajere, foarte rar păstrându-se resturi de vegetale. La drept vorbind, principalul aliment era pâinea, prin urmare baza alimentației o constituie cerealele (*cerealia*) care au spice (*spicum*): grâul (*granum,* „grăunte"), dar și secara (*secale*) sau meiul (*milium*). Agricultura se practica cu succes în Câmpia Băileștilor și Câmpia Romanaților, zone cu cernoziom bun, dar care nu reprezentau mai mult de 10–15% din suprafața provinciei. Dar agricultură se făcea și pe valea Mureșului, în dealurile Olteniei, în așa-numita Câmpie a Transilvaniei cu podișurile adiacente, unde predominau solul brun de pădure, cernoziomul degradat și podzolul (neuitând însă că acolo pădurile ocupau o mare suprafață, care a scăzut treptat în decursul secolelor). Nu dispunem de date referitoare la suprafețele cultivate în Dacia, la întinderea proprietăților. Știm doar că veteranii care fondează Ulpia Traiana Sarmizegetusa erau împroprietăriți – cel puțin teoretic – cu loturi de 400 *jugera,* adică 100 ha. De asemenea, știm că o legiune consuma aproximativ 1 500–2 000 tone de cereale anual (după unii autori legiunea consuma 2032 tone de grâu anual[14]). Pentru producerea lor era nevoie de o suprafață cultivată de 4000 ha (socotind o productivitate de 500 kg/ha[15]). Pășunile și fânațurile legiunii ocupau cel puțin 1 000 ha[16]. Un calcul simplu arată că numai armata staționată în Dacia consuma 20 000 tone cereale pe an.

Pâinea (*panis*) se face în casă, din apă (*aqua*), făină (și regionalism „fărină", lat. *farina*), aluat (lat. *allevatum*). Este posbil ca în orașe să fi existat mori și brutării. Pentru obținerea făinii, grâul se măcina cu o râșniță manuală (*mola manuaria,* în acest caz *mola frumentaria*), compusă din două pietre discoidale, cu diametrul de aproximativ 30–50 cm, așezate una peste cealaltă și potrivite cu un ax metalic ori de lemn. Piatra superioară, „umblătoarea" (*catillus*), are o ușoară formă de pâlnie, cu o bordură pe margine și cu un mâner pentru învârtire manuală. Dedesubt este piatra fixă, „zăcătoarea" (*meta*), cu formă ușor conică. Grăunțele se toarnă peste *catillus,* pătrund pe lângă ax între cele două pietre, sunt măcinate pe *meta* și făina se scurge perimetral ori printr-un loc anume scobit. Asemenea „mori manuale" s-au descoperit peste tot[17] (fig. 2/1, râșniță de la Cioroiu Nou). Înainte de

[14] R.W. Davies, *The daily life of the Roman soldier under the principate*, în *ANRW*, II.1, 1974, p. 318; J.P. Roth, *The Logistics of the Roman Army at War (264 B.C.– A.D. 235)*, Leiden, 1999, pp. 22–23.

[15] Columella (III, III, 4) considera că recolta trebuie să fie de patru ori mai mare decât sămânța. La o cantitate de sămânță de 5–6 *modii/jugerum* recolta ar fi de 20–24 *modii/jugerum,* adică 438–526 kg/ha.

[16] H. v. Petrikovits, *Militärische Nutzland in den Grenzprovinzen des römischen Reiches,* în *Actes du VIIe congrès d'épigraphie grecque et latine,* București – Paris, 1979, p. 231.

[17] N. Gudea*, Römischen Drehmühlen von Porolissum und aus den Kastellen des westlichen Limes der Provinz Dacia Porolissensis*, în *ActaMN*, 34/I, 1997, p. 229–324; C. Timoc, *Mola manuaria de la Tibiscum,* în *BHAUT*, 12, 2010, pp. 251–260 etc.

a se pune în cuptor, pâinea era crestată în patru ori în șase, pentru a fi mai ușor frântă. Se mai făceau împletituri în formă de colac.

O altă soluție era obținerea crupelor, printr-o măcinare incompletă sau prin zdrobirea boabelor cu un pisălog în *mortaria* din ceramică, din piatră, uneori chiar din marmură (fig. 2/2, *mortarium* din Apulum). Din produsul astfel obținut se făcea o fiertură, un terci asemănător mămăligii. Acest fel de mâncare trebuie să fi fost foarte răspândit, căci observăm că în vesela de masă predomină castroanele în detrimentul farfuriilor.

În epocă se consumau multe legume (*legumen*), în special ceapă (lat. *cepa*), varză (lat. *viridia* „verdețuri"), usturoi (*alium*), linte (lat. *lenticula*), nap (lat. *napus*), urzică (lat. *urtica*), ridiche (lat. *radicula*), mazăre (nume nelatinesc, moștenit din fondul traco-dacic, ca și „măceș" și „strugure"[18]) etc. Plantele au flori (lat. *flos, floris*) și frunze (*frons*). Pe o tăbliță cerată de la Alburnus Maior se menționează, printre alte cumpărături, ceapă, salată (*pegaminum,* o salată amăruie, „virnanț"?) sare și oțet[19]. La o casă din Tibiscum s-au găsit într-un butoi de lemn boabe de grâu, mei și mazăre, iar în castrul mic de piatră – boabe de grâu carbonizate și doi căței de usturoi[20].

Se mâncau fructe sălbatice – mere pădurețe, mure (*mora*) etc. –, dar mai ales ale pomilor (*pomus*) cultivați. În mâinile celor înfățișați pe monumente funerare apar deseori fructe[21] (de la Potaissa, fig. 1/2, femeie cu măr; fig. 1/3, copil cu strugure). O inscripție din Ulpia Traiana Sarmizegetusa menționează, poate, o asociație a cultivatorilor și vânzătorilor de mere (*pomarenses, pomarii*)[22]. Olarii din Tibiscum au mâncat cireșe și au scuipat sâmburii în cenușa scoasă din cuptor[23]. Constructorii-militari din castrul de la Potaissa au mâncat nuci, cojile căzând în mortar. Sâmburi de cireșe s-au descoperit și în *villa* de la Gârla Mare, iar sâmburi de prune la Hinova[24].

Viticultura, cu tradiții preromane în Dacia, s-a practicat pe scară întinsă în provincie, numeroase terenuri fiindu-i propice, ca și clima. Iar mana viței de vie nu exista încă în Europa. Dacă din substratul autohton avem în limba română *curpen* și *strugure*[25], din latină s-au transmis în română cuvintele: vin (*vinum*), must (*mustum*), oțet (*acetum*), poșircă (*posca*, vin sau oțet amestecat cu apă), viță de vie (*vitis*), coardă (*corda*), lăuruscă (*labrusca*, viță sălbatică)[26]. Prin urmare, vinul obișnuit provenea din viile Daciei. Importul de vin era mult mai redus cantitativ față de importul untdelemnului. Într-un singur caz cunoaștem o suprafață cultivată

---

[18] I.I. Russu, *Etnogeneza românilor. Fondul autohton traco-dac și componenta latino-romanică,* București, 1981, pp. 345–347, 392–393.

[19] *IDR,* I, TabCerD XVI.

[20] Doina Benea, P. Bona, *Tibiscum,* București, 1994, p. 90.

[21] M. Bărbulescu, *Potaissa. L'arte romana in una città della Dacia,* Roma, 2016, p. 81–82, fig. 68–69.

[22] *ILD,* 249.

[23] Doina Benea, *Atelierele ceramice de la Tibiscum (Contribuții la istoria atelierelor de ceramică din sud-vestul Daciei),* în *Potaissa,* 3, 1982, p. 34.

[24] D. Hortopan, L. Rădoescu, *Câteva considerații cu privire la ocupațiile din Dacia meridională (sec. II–III p. Chr.),* în *Analele Universității „Constantin Brâncuși" din Târgu Jiu, seria Litere și Științe Sociale,* 3, 2010, p. 35.

[25] I.I. Russu, *op.cit.,* pp. 301–302, 392–393.

[26] C.C. Petolescu, *Scurtă istorie a Daciei romane,*București, 1995, p. 92.

cu viță de vie. Printr-un testament înscris pe un monument funerar din Sucidava[27] este lăsat uzufructul a două *jugera* de vie și folosința (*usus*) unei case persoanei care va îngriji mormântul și va îndeplini sacrificiile periodice la mormânt. La urma urmei, o vie de o jumătate de hectar nu este o proprietate prea mare. Se considera însă că venitul obținut era suficient pentru a acoperi cheltuielile cu întreținerea mormântului și cu sacrificiile periodice prescrise. Cât putea să fie acel venit? Columella estima că o vie rentabilă trebuia să producă cel puțin 6 400 litri de vin la hectar[28]. Dar asemenea productivitate exista în Hispania ori în sudul Italiei, pe care n-o putem transpune în Dacia[29]. Potrivit lecturii lui K. Zangemeister a unei tăblițe cerate de la Alburnus Maior[30], vinul vândut acolo costa aproape doi denari litrul. Aceste calcule sunt inacceptabile, câtă vreme vinul bun se vindea în Italia incomparabil mai ieftin, sub un denar litrul. Probabil că producția viei de la Sucidava era în valoare de 200–300 denari[31]. În marginea Potaissei s-a descoperit un mic complex de vinificație[32], compus dintr-o construcție patrulateră parțial adâncită în pământ (*cella vinaria*) și un bazin patrulater săpat în piatră (*calcatorium*) unde se zdrobeau strugurii cu picioarele și care putea să fie folosit și ca bazin pentru *torcular* (teasc), montându-se deasupra instalația de lemn.

Vinul se bea totdeauna amestecat cu apă, vinul pur fiind rezervat sacrificiilor din timpul ceremoniilor religioase. Epigrafic, în Dacia este consemnat *vinum*[33], *merum* (vin pur, neamestecat) și *mulsa* (vinul îndulcit cu miere). Și acesta din urmă este menționat pentru un sacrificiu[34] . *Posca* era un amestec de vin prost cu apă, ori cu apă și oțet, pe care-l beau soldații de rând.

Creșterea vitelor era esențială, fiind exploatate pentru muncă, lapte și, nu în ultimul rând, pentru carne, căci în pofida marii cantități de grâne consumate, carnea ocupă un loc important în alimentație, ca în toată Europa, care este carnivoră. O legiune romană consuma anual 5 000 de oi[35]. Dacă dacii consumau (respectiv, creșteau) mai cu seamă suine și ovicaprine, în epoca romană pe primul loc trec bovinele[36]. Întreaga terminologie latină s-a transmis limbii române: bou (*bos*), taur (*taurus*), vacă (*vacca*), viței (*vitellus*), junc (*iuvencus*), oaie (*ovis*), berbec (*vervex*), capră (*capra*), ied (*haedus*), porc (*porcus*), scroafă (*scrofa*), purcel (*porcellus*), cal (*caballus*), iapă (*equa*), armăsar (*admissarius*), asin (*asinus*)[37].

---

[27] *IDR,* II, 187; I. Șandru, *Testamentul de la Sucidava,* în *FunDac,* p. 196–204.

[28] Columella, *De re rustica,* IV, 30.

[29] În secolul XX, în perioada interbelică, în fostul județ Romanați (adică zona Sucidavei) producția de vin la hectar era de 3800 litri, pe când producția medie în România, la viță indigenă nealtoită, era de 1900 litri la hectar (C. Teodorescu, N.A. Constantinescu, *Atlas geografic, istoric, economic și statistic,* Brașov, 1939, p. 43).

[30] *IDR,* I, TabCerD, XVI.

[31] M. Bărbulescu, *Ritualuri periodice,* în *FunDac.,* p. 85–86 și n. 19.

[32] Ana Cătinaș, M. Bărbulescu, *Cella vinaria de la Potaissa,* în *ActaMN,* 16, 1979, p. 101–126.

[33] *IDR,* II, 231.

[34] *ILD,* 282.

[35] H. v. Petrikovits, *op.cit.,* p. 230–231.

[36] Al. Gudea, *Contribuții la istoria economică a Daciei romane. Studiu arheozoologic,* Cluj-Napoca, 2007, p. 98.

[37] C.C. Petolescu, *op.cit.,* p. 92.

Cât privește consumul de carne, neuitând că pentru oamenii sărmani carnea era un lux, preferințele sunt clare. Pe primul loc era carnea de bovină, urmau ovicaprinele, apoi suinele. Așa rezultă din studiile arheozoologice. Într-o locuință din Porolissum[38], oasele de bovine proveneau de la 70 de indivizi, oasele de ovicaprine proveneau de la 40 de indivizi, iar oasele de suine de la 33 de indivizi, din care 30 maturi (ceea ce înseamnă o tehnologie de creștere rațională). Bovinele se încadrau în tipul morfoproductiv la cote superioare ale mediei. În templul lui Dolichenus din Porolissum[39], oasele de bovine reprezentau 32% (de la cel puțin 14 indivizi), oasele de ovicaprine 20% (de la cel puțin 14 indivizi) și oasele de suine 8% (de la cel puțin 13 indivizi). Bovinele se sacrificau la maturitate și la greutatea optimă, dar destul de mulți porci se sacrificau la stadiul juvenil. Similar se prezenta situația și la Micăsasa (68% oase de bovine, 27% ovicaprine, 5% suine), Târnăvioara (62% bovine, 37% ovicaprine, 1% suine), Copșa Mică (60% bovine, 37% ovicaprine, 3% suine), Bologa (61% bovine, 24% ovicaprine, 15% suine)[40]. Cei care lucrau în clădirea vămii din Porolissum mâncau carne de oaie (au rămas oase de la cel puțin 36 indivizi), de vită (oase de la cel puțin 20 de indivizi) și porc. La Porolissum unele oi, din specii locale, au talia scăzută; altele, cu talie mai înaltă, dovedesc că se încerca ameliorarea speciei; suinele aveau talii medii și o constituție robustă.

Consumul de porc e mai mare la Cicău (77% bovine, 5% ovicaprine, 18% suine)[41]. Mai multă carne de porc s-a mâncat și în castrul de la Potaissa, unde o cercetare pe 378 de oase menajere a depistat 40% oase de porcine (laolaltă cu porci mistreți), 37% bovine, 20% ovine și 3% păsări[42]. Și constructorii amfiteatrului din Ulpia Traiana Sarmizegetusa au mâncat mai cu seamă carne de vită, apoi de porc și mai puțină carne de oaie[43]. Se mânca atât carnea de porc, cât și slănina: diferența de preț era mică (la Pompei, în secolul I, kilogramul de slănină costa 9 ași, iar kilogramul de carne de porc costa 12 ași[44]).

În câteva cazuri s-au găsit printre resturile menajere oase de cai și câini; este posibil ca să se fi mâncat (rar) și aceste animale domestice.

Este interesant de consemnat ceea ce a rezultat în urma cercetărilor arheozoologice în diferite situri, militare și civile din provincie. Taliile bovinelor și ovicaprinelor nu impresionează, semn că erau crescute rase indigene, adaptate la

---

[38] I. Ghiurco, N. Gudea, Cl. Lisovschi, *Studiul paleofaunistic al materialului osos descoperit în locuința LMI din sectorul LM al orașului roman Porolissum,* în *ActaMP,* 16, 1992, pp. 187–199.

[39] Al. Gudea, *Oase de mamifere din templul lui Jupiter Dolichenus de la Porolissum. Studiu arheozoologic,* în *ActaMP*, 25, 2003, p. 263–272.

[40] I. Ghiurco, N. Gudea, Cl. Lisovschi, *op. cit.,* p. 190.

[41] Cl. Lisovschi-Cheleșanu, Al. Gudea, *Analiza materialului osteologic apărut în clădirea vămii,* în N. Gudea, *Porolissum. Un complex daco-roman la marginea de nord a Imperiului roman. II. Vama romană,* Cluj-Napoca, 1996, p. 371–384.

[42] M. Bărbulescu, *Potaissa. Studiu monografic,* Turda, 1994, p. 141.

[43] Al. Gudea, Cl. Lisovschi-Cheleșanu, *Analiza oaselor provenite din săpăturile arheologice în amfiteatrul de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa,* în D. Alicu, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Amfiteatrul,* I, Cluj-Napoca, 1997, p. 223–229.

[44] *CIL,* IV, 8561.

mediu și nepretențioase. În mediul militar se observă grija pentru răspândirea animalelor cu talie mare și masa musculară mărită, ameliorarea raselor de cabaline și bovine[45].

Carnea (lat. *carnis*) se consuma fiartă, ori fiartă și apoi friptă în tigaie ori pe grătare de felul celor descoperite în castrele de la Feldioara[46] și Gornea (fig. 2/3)[47]. Carnea se păstrează afumată ori în saramură; se fac și cârnați (lat. *carnaceus*).

Important era și laptele (lat. *lac, lactis*) și produsele lactate, caș (*caseus*), unt (lat. *unctus* „uns", „gras"), zăr (din lat. *serum*, sau autohton ?); „brânză", „urdă" și „cârlan" sunt cuvinte păstrate din fondul traco-dacic[48].

Baliga (cuvânt autohton[49]) era folosită ca îngrășământ. Din pielea animalelor (lat. *pellis*) se confecționa îmbrăcăminte, dar și diverse obiecte, piese de harnașament, burdufuri (*utricula*) folosite de *utricularii* (menționați epigrafic la Pons Augusti și Călugăreni[50]) pentru depozitare și transport. Oasele lungi (lat. *os,* plural *ossa*) erau, de asemenea, transformate în obiecte.

Oasele fragile ale păsărilor de curte, mai cu seamă găini (lat. *gallina*), crescute pentru carne și ouă (și regionalism „ove", lat. *ovum*, pl. *ova*), s-au păstrat mai rar. Cu o proporție de 2–3%, ele sunt subreprezentate printre oasele menajere la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Potaissa, Porolissum, Tibiscum, Hinova etc. Într-unul din cuptoarele termelor de la Micia, o pasăre a fost pusă la fiert într-o oală și uitată (?) acolo. Aceeași situație este și cu peștii, ale căror oase fragile s-au păstrat rareori, deși pește se consuma mult, căci era de unde, nu doar pe malul Dunării, ci și în interiorul provinciei. Chiar și în *villa* de la Gârla Mare, de pe malul Dunării, s-au descoperit abia câteva oase de pește, alături de cârlige de pescuit din fier și greutăți din plumb[51]. Un singur os de pește s-a recoltat din castrul de la Potaissa. Oase de pește au mai apărut la Sucidava și Stolniceni, iar oase de pești mai mari (somn, crap și știucă) alături de harpoane, cârlige și greutăți pentru plase s-au descoperit la Hinova[52].

Se produce o basculare a raportului între consumul cărnii animalelor domestice și al animalelor vânate. Consumul cărnii de vânat trece în epoca romană pe poziție secundă, o modificare substanțială a dietei față de perioada precedentă. Studiile osteologice arată că se vânau pentru carne bourul, porcul mistreț, cerbul, căpriorul, iepurele, ursul, potârnichea, iar pentru produsele secundare erau vânate lupul, vulpea, castorul și veverița. Scenele de vânătoare (de regulă fără oameni,

---

[45] Al. Gudea, *Soldatul roman în Dacia (106–275 p. Chr.). Studiu de arheozoologie privind creșterea animalelor și regimul alimentar în armata romană,* Cluj-Napoca, 2009.

[46] N. Gudea, *Castrul roman de la Feldioara. Încercare de monografie arheologică*, Cluj-Napoca, 2008, p. 195.

[47] N. Gudea, *Gornea. Așezări din epoca romană și romană târzie*, Reșița, 1977, p. 61.

[48] I.I. Russu, *op.cit.,* p. 270–273, 292–293, 411–412.

[49] *Ibid.,* p. 257–258.

[50] *IDR*, III/1, 272; *IDR*, III/4, 215.

[51] I. Stîngă, *Villa rustica de la Gârla Mare, județul Mehedinți. Studiu monografic,* Craiova, 2005, p. 57.

[52] D. Hortopan, L. Rădoescu, *op. cit.,* p. 37.

numai câini și animale) de pe monumentele funerare, ca și bătăliile ori imaginile de muncă dură constituie repertoriul aluziv la dificultățile vieții[53].

În sfârșit, alimentele din import, în primul rând uleiul, vinul, mai puțin măslinele, produsele din pește și fructele uscate, sunt consumate foarte inegal de populația Daciei romane. Uleiul se folosește cotidian în armată și este răspândit în orașe, mai puțin în mediul rural. Este revelatoare răspândirea amforelor: s-au descoperit în toate orașele provinciei, în 18 castre și doar în șapte așezări rurale[54]. Consumul uleiului poate fi apreciat numai pentru militari, fiindcă știm rația zilnică pe care o primeau. În Dacia armata consuma aproximativ 1 500 000 litri ulei de măsline anual. Uleiul n-a eliminat gătitul cu unsoare de porc ori de oaie, după cum n-a eliminat nici folosirea seului în opaițe. Despre prețul uleiului, știm că la Pompei (secolul I), o familie de trei persoane[55] a consumat timp de 9 zile ulei în valoare de 45 ași (aproape 3 denari!); pe atunci, la Pompei, un litru de ulei costa 12 ași, cât șase litri de vin obișnuit[56]. Iar în anul 301, prin edictul lui Diocletian (*Edictum Diocletiani et Collegarum de pretiis rerum venalium*), uleiul de măsline foarte bun era de cinci ori mai scump decât vinul obișnuit[57]. În Dacia prețul uleiului trebuie să fi fost considerabil mai mare, motiv pentru care uleiul de măsline nu se afla în toate bucătăriile.

Vinul se importa în cantități mai reduse, așa cum am afirmat mai înainte. În castrul de la Potaissa peste 95% din amforele descoperite transportaseră untdelemn (adus mai ales din Chios), în timp ce s-au găsit doar două amfore pentru vin, destinat – se vede – ofițerilor superiori.

Se mai aduceau măsline, o interesantă descoperire fiind la Cristești. Pe gâtul unei amfore de acolo era indicat cu vopsea roșie conținutul *Ol(iva) nig(ra) ex d(ulci) exc(ellens) Am(a)nt(ius)*[58]. Cum măslinele se conservau fie în ulei, fie în vin fiert (*defrutum, dulce*)[59], înseamnă că negustorul Amantius își făcea reclamă pentru măslinele sale negre, de calitate superioară (*excellens*), conservate în vin fiert (*ex dulci*).

Tot în amfore se transportau produsele din pește: celebrul și prețiosul *garum* (sos din carne și viscere de pește, macerate în sare, mai ales din scrumbie de mare), deosebit de apreciat în bucătăria romană (și chiar în medicina vremii, pentru ulcer și dizenterie), *muria* (saramură de pește), *liquamen* (un *garum* inferior) ș.a.

Cât se mănâncă în Dacia? Numai pentru militari s-ar putea răspunde, cu aproximație, deoarece au rații stabilite prin reguli. Soldatul trebuie să mănânce

---

[53] M. Bărbulescu, *Omul din Dacia romană în fața morții,* în *MSȘIA,* 39, 2015–2020, p. 92.

[54] A. Ardeț, *Amforele din Dacia romană,* Timișoara, 2006, p. 247–249.

[55] R. Étienne, *Viața cotidiană la Pompei,* București, 1970, p. 204–206.

[56] *CIL,* IV, 1678, 4000, 4227, 4888; p. 93–94; J. Andreau, *Les affaires de Monsieur Jucundus***,** Publications de l'École Française de Rome, 19, 1974, p. 93–94.

[57] *L'editto di Diocleziano,* în *Nutrire l'Impero. Storie di alimentazione da Roma e Pompei* (eds. C. Parisi Presicce, Orietta Rossini), Roma, 2015, p. 162.

[58] A. Ardeț, *op. cit.,* p. 161, 232; Nicoleta Man, *Așezarea romană de la Cristești,* Cluj-Napoca, 2011, p. 73.

[59] D. Colls, R. Etienne, R. Lequément, B. Liou, Fr. Mayet, *L'épave Port-Vendres II et le commerce de la Bétique à l'époque de Claude*, în *Archaeonautica,* 1, 1977, p. 86–88.

suficient pentru a fi permanent în bună condiție fizică. Baza alimentației o constituie tot cerealele, care reprezintă 60–75% din greutatea rației zilnice și același procentaj de calorii[60]. Câtă vreme soldatului i se reținea din soldă contravaloarea întreținerii sale, aceasta reprezenta, în anul 81, sub Domitian, 184 denari anual (dintr-o soldă de 225 denari, sau 300 denari)[61], din care cam 40% reprezenta costul hranei. De pe la sfârșitul secolului al II-lea, reținerile din soldă au fost suprimate progresiv; inițial numai grâul a fost furnizat gratuit soldaților[62].

Începând cu Augustus, soldatul primește zilnic a opta parte dintr-un *modius* de grâu. În funcție de tipul de grâu, un *modius* (8,75 litri) cântărește aproximativ 6,5–7 kg. Prin urmare rația zilnică de grâu era de aproximativ 0,85 kg. Pe lângă grâu mai primea *cibaria* (alimente). *Cibus castrensis* consta, în esență, din *lardum* (slănină), *caseus* (brânză) și *posca* (vin amestecat cu oțet și apă). În secolul IV d. Hr. baza alimentației era pâinea sau pesmeții, slănina sau carnea de porc ori de oaie, vin, oțet, ulei și sare. Prin urmare, în detaliu, rația soldatului roman consta din *frumentum* (grâu sau pâine – 850 g, sau pesmeți – 650 g) și din *cibaria*: o jumătate de *libra* de carne de vită, porc sau oaie (adică 165 g; carnea de porc sărată era apreciată mai ales în campanie), cam 40–50 g vegetale (mai ales fasole, linte sau mazăre), o *uncia* de brânză (27 g), două uncii și jumătate de ulei (0,07 litri), o jumătate de *sextarius* de vin (0,16 litri), patru linguri (*cochleareae*) de sare și fructe. Însumate, aceste alimente însemnau aproximativ 3400 calorii[63].

Soldatul roman își prepară singur mâncarea, bucătării „centralizate" ale unităților militare se întâlnesc mai rar, în campanie. Mănâncă o dată dimineața, de regulă înaintea cortului sau a cazărmii, și o dată seara, înăuntru. Din grâu cu apă și sare, uneori adăugând grăsime, ulei sau lapte, face un terci în care aruncă și bucăți de carne. De aceea castroanele sunt omniprezente în castre, iar farfuriile sunt mai puține. Poate să-și facă și pâine (*panis castrensis*), folosind cuptoarele amenajate în unele castre în apropierea incintei. Operațiunea era mai complicată, astfel încât pâinea se produce prin asocierea celor opt militari dintr-un *contubernium.* Fiecare *contubernium* era dotat cu o râșniță manuală și o vatră, procurarea lemnelor de foc (*lignum*) revenind militarilor. Pâinea se mai prepara în instalații similare țestului.

Cantitățile de hrană necesare armatei sunt considerabile. Am văzut că o legiune are nevoie de 2 000 t cereale pe an. Necesarul în ulei al legiunii era de 150 000 litri anual. În „depozitul de amfore" din castrul de la Potaissa, cele 472 de amfore pentru ulei aveau o capacitate de aproximativ 25 000 litri, adică „stocul" legiunii pentru vreo două luni[64]. Cu aprovizionarea erau însărcinați *frumentarii* (subofițeri, dar și centurioni), inițial ocupându-se de grâu, cum le spune numele. Mai târziu au primit și atribute polițienești. Sunt menționați epigrafic și în Dacia[65].

---

[60] J.P. Roth, *op. cit.*, p. 18.

[61] J.- M. Carrié, *Les finances militaires et le fait monétaire dans l'Empire romain tardif*, în Les «dévaluations» à Rome. Epoque républicaine et impériale. 1. Actes du Colloque de Rome (13–15 novembre 1975), Publications de l'École française de Rome, 37–1, 1978, p. 238.

[62] *Ibid.*, p. 239.

[63] J.P. Roth, *op. cit.*, p. 24 –43.

[64] Luciana Nedelea, *op. cit.*, p. 117.

[65] *IDR*, II, 35; *IDR*, III/2, 113, 379; *IDR*, III/5, 442.

Ofițerii – excepție făcând cei care, dorind popularitate, mâncau cot la cot cu soldații – aveau masa mai îmbelșugată și mai variată, cu pește și produse din pește, cu fructe uscate, cu vin de calitate. „Răsfățul" acestora se vede în pomenitul depozit de amfore de la Potaissa, unde numai două recipiente conținuseră vin de import, iar în alte zece amfore (aproximativ 400 litri în total) se adusese sos de pește *garum* ori *salsamenta* (saramură de pește)[66]. Firește, aceste cantități sunt orientative, dar semnificative pentru diferențele de dietă dintre soldați și ofițeri.

O tăbliță cerată din Alburnus Maior[67] (fig. 2/4) conține înregistrarea unor sume de bani și o listă de cheltuieli, în special produse alimentare cumpărate într-o zi de 30 aprilie (tăblița fiind parțial distrusă, nu rezultă anul dar, ținând seama de restul tăbliților de acolo, suntem în secolul al II-lea). Nu știm cu ce scop s-au cumpărat produsele respective, poate pentru o masă comună, presupunere rezonabilă ținând seama de dată: putea să fie un banchet în legătură cu sărbătoarea – cam licențioasă – *Floralia* (28 aprilie – 3 mai), despre a cărei organizare în provincii nu se știu prea multe[68]. Faptul că printre cumpărături figurează *thus* (*tus,* tămâie) ar indica, de asemenea, o sărbătoare religioasă. S-au cumpărat: cinci miei (18 denari), un purcel (5 denari), pâine albă (2 denari), salată *peganinum* (?, cu ceva mai mult de un denar), oțet de jumătate de denar, sare și ceapă (cu mai puțin de jumătate de denar). Mai era o cantitate necunoscută de vin, după unele lecturi ar fi fost 53 litri în valoare de 97 denari.

Observând că vinul este foarte scump (vinul bun în Italia costa sub jumătate de denar litrul !), să vedem ce cantități de mâncare se cumpăraseră. În lipsă de alte date, comparăm cu prețurile alimentare din secolul I de la Pompei și cu prețurile de la începtul secolului al IV-lea în Imperiul roman, neuitând diferențele regionale și cronologice, ceea ce duce la un calcul aproximativ, nesigur. Totuși, *e.g., c*u doi denari trebuie să se fi cumpărat aproximativ 16 kg pâine[69]. Purcelul de 5 denari cântărea aproximativ 10 kg[70]. Faptul că se vorbește de „purcel" (*porcellum*) confirmă studiile arheozoologice, care dovedesc că se tăiau și animale foarte tinere. Pâinea și purcelul ar fi fost suficiente pentru vreo 20 persoane, dar se cumpăraseră și cinci miei, care cântăreau împreună alte 48–50 kg[71], iar cantitatea de vin este mare. Prin urmare, fie erau mai mulți comeseni, fie alimentele cumpărate nu erau destinate unei singure întruniri. Oricum va fi fost, la Alburnus Maior și în Dacia nu exista risipă alimentară, nici orgiile și excentricitățile unui Trimalchion, vehiculate ca loc comun despre lumea romană, ori ospețele unor împărați mâncăcioși, ca Nero ori Vitellius.

---

[66] Luciana Nedelea, *op. cit.,* p. 118.

[67] *IDR,* I, TabCerD XVI.

[68] *DA,* II, 2, 1896, p. 1190-1191, *s.v. Floralia* (J.-A. Hild).

[69] La Pompei o familie de trei persoane cheltuiește pentru pâine timp de nouă zile 56 deași, ceea ce înseamnă (la prețul de 2 ași kilogramul), o cantitate de pâine de 28 kg, adică un consum de aproximativ 1 kg/zi/persoană (R. Étienne, *op. cit.,* p. 204–206).

[70] La Pompei, kilogramul de carne de porc costa 10–12 ași; în Edictul lui Diocletian carnea de porc era cotată la 36 denari kilogramul, adică 6 și din secolul al II-lea.

[71] În Edictul lui Diocletian carnea de miel era cotată la 36 denari kilogramul, adică 6 și din secolul al II-lea (*L'editto di Diocleziano,* în *Nutrire l'Impero...,* p. 162.).

ALIMENTATION IN ROMAN DACIA

Abstract

The impression that the Romans consumed mostly meat is false. This idea was generated by the numerous animal bones identified on sites, and rarely any vegetal remains. The most consumed product however was bread. To obtain flour the Romans had to utilize manual grinders (*mola manuaria*, or *mola frumentaria*) (fig. 2/1). Another solution was that of obtaining cereal grits, through crushing the grain in clay *mortaria*, or in some instances even made of stone or marble (fig. 2/2).

Large quantities of vegetables have been consumed in Dacia. A *tabula cerata* from Alburnus Maior (fig. 2/4) mentions a list of shopping items, among which onions, salad, vinegar and salt. Wheat, white milleta and peas have been recovered from a barrel in a house at Tibiscum. In the same area, in the small stone fort, charred wheat and two cloves of garlic have been discovered. An inscription from Ulpia Traiana Sarmizegetusa mentions, maybe, an association of apple farmers and sellers (*pomarenses, pomarii*). Wallnuts, cherry and prune pips have been discovered in various areas of Dacia.

Various inscriptions mention *vinum*, *merum* (pure wine) and *mulsa* (wine sweetened with honey).

As far as meat consumption is concerned, the preferences are clear: beef, followed by goat, sheep, and pork meat.

Oil was the most important imported commodity, followed by wine, olives, dried fruit and fish products. They were products mostly consumed by the rich.

How much food was consumed in Dacia? An approximate answer can be given only for the military. A wax tablet from Alburnus Maior (fig. 2/4) documents a list with money and expenses, especially for food. The following items were bought: five lambs (18 denarii), a pig (5 denarii), white bread (2 denarii), salad (a little over one denarius), vinegar for half a denarius, salt and onions (for less than half a denarius). To this, we add an unknown quantity of wine, interpreted by some as 53 liters, for 97 denarii. The bread and pig would have been sufficient for 20 people. But an additional 5 lambs and a large quantity of wine had been bought as well, leading to the interpretation that this could have been used for a communal meal, or, that they would be consumed on separate occasions.

ABREVIERI

ActaMN = *Acta Musei Napocensis,* Cluj (Cluj-Napoca).
ActaMP = *Acta Musei Porolissensis,* Zalău.
ANRW = *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt.* Berlin – New York.
BHAUT = *Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis,* Timişoara.
CA = *Cercetări Arheologice.* Muzeul Național de Istorie a României, București.
CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum,* Berlin.
DA = Ch. Daremberg, Edm. Saglio, *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romains,* Paris.
Dacia = *Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie,* București, 1 (1924) (1–1 (12 (1948). Nouvelle série: *Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne,* București.
FunDac = *Funeraria Dacoromana. Arheologia funerară a Daciei Romane* (coord. M. Bărbulescu), Cluj-Napoca, 2003.

IDR = *Inscripţiile Daciei romane,* Bucureşti.
ILD = C. C. Petolescu, *Inscripţii latine din Dacia,* Bucureşti, 2005.
JÖAI = *Jahreshefte des Österreichischen Archaeologischen Instituts,* Wien.
Marisia = *Marisia. Studii şi materiale. Arheologie.* Muzeul Judeţean Mureş, Târgu Mureş.
MSŞIA = *Memoriile Secţiei de Ştiinţe Istorice şi Arheologie a Academiei Române,* Bucureşti.
Potaissa = *Potaissa. Studii şi comunicări.* Muzeul de Istorie, Turda.
RMMIA = *Revista muzeelor şi monumentelor. Monumente istorice şi de artă,* Bucureşti.

1

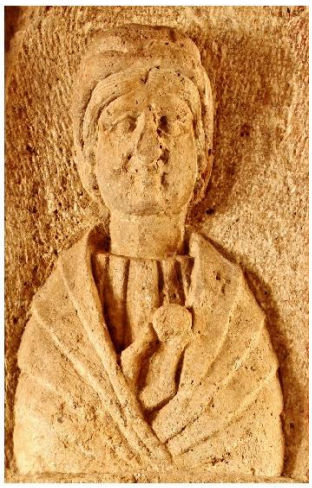

2

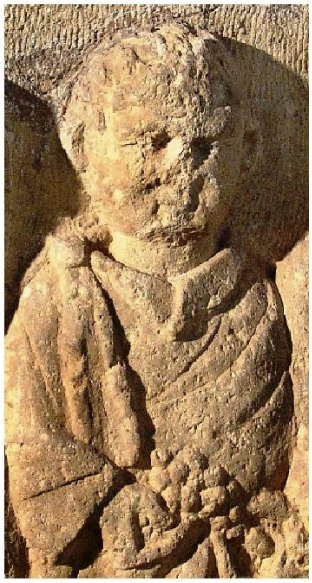

3

M. Bărbulescu: fig. 1/2, 3; fig. 2/1–2.
N. Gudea, *Gornea. Aşezări din epoca romană şi romană târzie,* Reşiţa, 1977: fig. 2/3.
IDR, I: fig. 2/4.
www.ubi-erat-lupa.org: fig. 1/1.

SOLDATS DU MILIEU RURAL DE LA MÉSIE INFÉRIEURE RECRUTÉS DANS L'ARMÉE ROMAINE : LES PERSONNES DONT L'ORIGINE VILLAGEOISE EST CERTE[1]

LUCREȚIU BÎRLIBA[2]

Cuvinte-cheie: Moesia Inferior, mediu rural, armata romană, romanizare.
Mots-clés: Moesia Inferior, milieu rural, armée romaine, romanisation.

1. INTRODUCTION

J'ai abordé le problème des militaires recrutés du milieu rural de Mésie Inférieure (Fig. 1) à deux autres occasions, une fois lorsque j'ai mentionné quatre militaires originaires des villages situés dans les territoires de Nicopolis ad Istrum et de Novae qui rentraient chez eux après la fin de leur service et l'autre fois lorque j'ai réalisé une étude préliminaire sur ce problème, sans entrer toutefois en détails et sans discuter toutes les sources disponibles.[3] Les soldats sont certainement plus nombreux ; j'ai expliqué qu'une des raison pour laquelle je n'ai discuté ce problème en parlant seulement de vétérans c'est l'incertitude concernant le lieu de provenance des diplômes militaires, les sources principales de cette question. Bien que ces diplômes aient été trouvés, fort probablement, sur le territoire des anciennes provinces de Mésie Inférieure et des Thrace, il est encore difficile de faire une distinction nette. Les bénéficiaires sont des Thraces et des Daces. Si, en ce qui concerne les Daces, on peut être plus sûr qu'ils ont habité la Mésie Inférieure (même si, après 102, la Dacie ne peut pas être exclue), pour les Thraces on n'a pas encore de certitude sur leur maison, sauf les cas où ils le mentionnent. Même la dénomination des *Bessi*, qui ont habité surtout la Mésie Inférieure à partir de la fin du Ier siècle, ne peut pas constituer un indicateur pour la province, car une partie des *Bessi* a continué d'habiter en Thrace. Pourtant, la liste de soldats d'origine thrace et dace est immense. Bien que dans la plupart des diplômes le lieu d'origine n'est pas mentionné, on peut bien supposer qu'il s'agit du territoire rural, car c'est

[1] Cet article a été réalisé dans le cadre du projet CNCS PN-III-ID-P4-PCE-0383-2020.
[2] Universite „Alexandru Ioan Cuza" de Iași.
[3] L. Mihailescu-Bîrliba, V. Răileanu , *Les territoires ruraux comme source de recrutement pour la flotte. Le cas de Nicopolis ad Istrum (Mésie Inférieure) et une nouvelle hypothèse à propos de la politique de recrutement sous Septime Sévère,* DHA 40/2, 2014, pp. 193–205; L. Mihailescu-Bîrliba, *Soldats du milieu rural de la Mésie Inférieure recrutés dans l'armée romaine*, dans L. Mihailescu-Bîrliba (ed.), *Limes, Economy and Society in the Lower Danubian Provinces*, Leuven 2019, pp. 19–30.

là que sont mentionnés les indigènes. Je vais commencer mon approche en examinant les textes où il est question de soldats certainement originaires du milieu rural de Mésie Inférieure ; puis, je rappellerai certaines sources qui me semblent plus importantes du point de vue de l'information et je suivrai les moments de recrutement dans la province, en cherchant à distinguer (dans la mesure du possible) certains aspects qui ont déterminé les recrutements. J'analyserai les textes attestant des légionnaires, puis ceux qui mentionnes soldats des ailes, cohortes, des cohortes prétoriennes et des flottes impériales. Je considère comme certaine l'origine villageoise des soldats les cas où les mentions dans les inscriptions sont précises (s'il s'agit d'un *vicus*, d'un *pagus* ou d'une *regio*) et les situations où l'inscription a été trouvée sur le territoire de la Mésie Inférieure.

2. LES INSCRIPTIONS QUI ATTESTENT LES SOLDATS PROVENANT DU MILIEU RURAL DE LA PROVINCE

2.1. LES LÉGIONS

Comme il y a peu des soldats de légion qui mentionnent leur village d'origine, il est donc explicable que ces mentions pour les villages de Mésie Inférieure ne sont pas nombreuses.

Un premier texte date de la première moitié du IIIe siècle (plus probablement sous les Sévères) et provient de Butovo (entre Novae et Nicopolis ad Istrum). Il s'agit d'une épitaphe pour le vétéran M. Aurelius Mucianus (*ex beneficiario legati legionis I Italicae*) érigé par son ancien camarade M. Aurelius Dizze[4]. Les deux vétérans provenaient probablement de la même localité. Un Aurelius Diza, né dans le *uicus Saprisara* en Mésie Inférieure (près de Nicopolis ad Istrum), est attesté aussi à Rome[5]. Le personnage n'est pas militaire, il est marchand. Nos soldats sont devenu citoyens après 212 et ils ont été recrutés dans la légio peu après.

Toujours de la même période date une autre inscription, trouvée dans le milieu rural de Novae. Il s'agit d'un autre vétéran originaire de cette province, Flavius Decebalus (Fig. 2)[6]. Je discuterai quelques détails concernant ce texte. Le texte date du IIIe siècle (en vertu du surnom *Seueriana* de la légion I Italica) et il a été trouvée à l'extérieur de Novae, à environ 2 km sud-est de la cité, dans le lieu-dit Kalma Češma. Le vétéran habitait donc campagne, avec sa femme, Aurelia Quieta, mais il est très probable qu'il soit originaire de la région: ils ont décédés ici et ont été commémorés par leurs héritiers, Sammonia Antonia, Aurelius Ianuarius, lui-aussi vétéran, et Aurelius Epidephorus. Apparément, ils sont morts sans enfants. Aurelius

[4] ILB 430. Voir aussi A. Tomas, *Inter Moesos et Thraces. The Rural Hinterland of Novae in Lower Moesia (1st – 6th Centuries AD)*, Oxford 2016, pp. 168–169.

[5] CIL VI 2933.

[6] IGLNovae 82; voir aussi L. Mihailescu-Bîrliba, *Notes prosopographiques sur la colonisation dans le milieu militaire et civil de Novae,* dans L. Mihailescu-Bîrliba (éd.), *Colonization and Romanization in Moesia Inferior. Premises of a Contrastive Approach*, Kaiserslautern-Mehlingen, p. 81.

Ianuarius semble être un ancien camarade d'armes de Flavius Decebalus, Sammonia Antonia la femme de Ianuarius et Elpidephorus leur affranchi. Flavius Decebalus est d'origine dace et certainement de la région. La femme d'Aurelius Ianuarius a une origine celte, selon non nom, et on se demande si l'ancien compagnon de Decebalus n'a pas une origine pareille. De toute façon, après la démobilisation, les deux vétérans ont décidé de se retirer à la campagne.

À Abrittus, le vétéran est Aurelius Victor, qui a a servi dans la XIe légion Claudia, stationnée à Durostorum, est commémoré avec sa femme et son fils, qui porte un nom thrace, Drizuparus[7]. Il a été probablement un pérégrin qui a eu sa citoyenneté en 212. La découverte de l'inscription à Abrittus et le nom thrace du fils d'Aurelius Victor indique une origine de celui-ci dans la région.

Je suis enclin de considérer comme provenant d'un *uicus* le texte funéraire de Valerius Marcus, même s'il date de la première moitié du IIIe siècle[8]. Deux sont les raisons qui me font penser à cette chose: d'abord, le lieu de découverte (comm. d'Ostrov, Roumanie, sur l'autre rive du Danube, où il y avait l'établissement rural de Durostorum) et les surnoms de ces enfants (Decebalus, Seiciper, Mamutzis), qui trahissent leur origine indigène[9].

À Dolna Belšovica (milieu rural de Montana), Mucianus, soldat dans une légion dont le nom n'est pas conservé, est commémoré par son frère Durazis[10]. Le nom dace de Durazis et le lieu de découverte trahissent, à mon avis, l'origine de cette région de Mucianus, qui est tombé captif et puis a été tué lors d'un combat contre les Barbares. Le texte a été daté de la deuxième moitié du IIIe siècle, mais une datation du milieu de ce siècle ne doit pas être exclue[11]. Les combats ont été probablement les campagnes contre les Gothes.

Il est très intéressant que les autres deux textes qui attestent telles occurences proviennent d'Aquilée. Le premier date du IIIe siècle et représente l'épitaphe d'Aurelius Clarianus, érigé par son frère.[12] Clarianus est soldat dans la *legio I Adiutrix* et il est né dans le *uicus [---]dianus*, situé dans la *regio Marcianopolitana*. C'est une attestation claire que le soldat provient d'un village. Le gentilice d'Aurelius, utilisé sans prénom, indique une datation après 212, mais c'est difficile de précise plus exactement en quel moment. Comme le soldat est mort à 18–19 ans, il a été recruté probablement peu après l'édit de Caracalla. La présence des détachements de la légion (qui stationnait en Pannonie Inférieure) à Aquilée peut être expliqué par la défence de la route qui liait l'Italie du Nord de Pannonie et d'Illyricum. R. Cowan est tenté de dater ce texte vers la fin du IIIe siècle, mais il est difficile de le dire.[13] En tout cas, une datation du IIIe siècle est sûre, mais s'il s'agit de la

[7] AE 1919, 78.

[8] ISM IV, 116.

[9] F. Matei-Popescu, *The Dacians from Moesia Inferior*, dans L. Mihailescu-Bîrliba (éd.), *Migration, Kolonisierung, Akkulturation im Balkanraum und im Osten des Mittelmeerraumes (3. Jh. v. Chr.–6 Jh. n. Chr.)*, Konstanz 2017, p. 152.

[10] ILB 155.

[11] Voir F. Matei-Popescu, *op. cit.*, p. 142.

[12] CIL V 892; IAq 2733.

[13] R. Cowan, *Roman Legionary AD 284-337. The Age of Diocletian and Constantine the Great*, Oxford 2015, p. 9.

première ou de la deuxième moitié de ce siècle, une opinion tranchante semble hasardée. Les autres sources attestant la légion à Aquilée datent des périodes diverses. par exemple, C. Carminius Celer, militaire de cette légion, est mort en service très probablement dans la première moitié du IIe siècle, selon les formules funéraires[14]. Aurelius Domitianus, bénéficiaire de la même unité, est mort environ la moitié du IIIe siècle[15]. Un texte atteste des vexillations des légions *I et II Adiutrix,* mais ils sont difficile à dater[16]. Revenant à notre texte, une datation vers la moitié du IIIe siècle me semble plus probable.

Un deuxième texte date dans la seconde moitié du IIIe siècle: il atteste Valerius Longinianus, *centurio* de la *legio XI Claudia*, né en Mésie Inférieure, dans le *castellum Abritanorum*[17]. En ce qui concerne l'endroit d'origine de Longinianus, F. Matei-Popescu a montré qu'il s'agit d'un établissement civil, avec une composante indigène assez puissante, mais qui a été colonisé avec des citoyens Romains et de vétérans[18]. Les attestations de la XIe légion Claudia date toujours de la fin du IIIe siècle ou même le début du IVe. Ainsi, Aurelius Dizo, provenant selon le nom des provinces habitées par les Thraces, est mort dans la guerre de Maurétanie de Maximien[19]. D'autres militaires de la légion attestés à Aquilée sont Aurelius Flavinus[20], Aurelius Iustinus[21], Aurelius Sudlcentius[22], Valerius Aulucentius[23], Valerius Quintus[24] et le centurion Iulius[25]. Un vétéran, Aurelius Fortunatus, y est aussi mentionné[26]. En ce qui concerne notre inscription, la mention de la province de Mésie Inférieure montre que, bien que l'inscription date de la seconde moitié du IIIe siècle, elle a été rédigé avant la restructuration administrative sous Dioclétien. La présence des vexillations de cette légio s'explique certainement par le rôle stratégique d'Aquilée et par les invasions du IIIe siècle et la nécessité de défendre cette cité.

2.2. LES AILES

Les villages d'origine des militaires sont mentionnés rarement dans les textes attestant militaires des ailes, mais on dispose de deux inscriptions datant du Ier et du IIe siècle.

---

[14] IAq 2735.
[15] CIL V 894; CIB 888; IAq 2734.
[16] CIL V 594; IAq 2731.
[17] CIL V 942; IAq 2779.
[18] F. Matei-Popescu, *Castellum Abritanorum*, Studia Antiqua et Archaeologica 16, 2010, pp. 61–67.
[19] CIL V 893; IAq 2772.
[20] CIL V 895; IAq 2773.
[21] CIL V 896; IAq 2774.
[22] CIL V 900; IAq 2775.
[23] CIL V 940; IAq 2778.
[24] CIL V 944; IAq 2780.
[25] CIL V 8278; IAq 2776.
[26] IAq 2924.

Un premier document a été trouvé dans le territoire de Durostorum : c'est un diplôme militaire de Sarsânlar (Bulgarie, à 45 km sud-ouest de Silistra), datant du 18 juin 54[27]. Il s'agit d'un soldat, Romaesta, fils de Rescens, *eques* de l'*ala Gallorum et Thraecum Antiana,* qui stationnait en Syrie[28]. Le vétéran est originaire d'un village appelé Spiurus, à l'est de la future cité de Nicopolis ad Istrum[29], mais il est resté dans la zone, où il a probablement eu une propriété. Le soldat a été recruté sous Tibère.

Le 8 septembre 79 a été libéré un autre soldat d'origine Thrace, Cotus[30]. Le diplôme a été trouvé à Abrittus, ce qui signifie que le soldat est rentré chez lui. Cette aile est attestée en Norique en 95, par un autre diplôme militaire[31]. Vers 126 elle a été transferée en Pannonie Inférieure[32]. Une copie de cette *constitutio* fait preuve d'un soldat de la même aile libéré le même jours, Gusula, fils de Doquus[33].

Un diplôme militaire trouvé probablement en Roumanie ou en Bulgarie atteste Cardentes, fils de Biticenthus, originaire d'une localité nommé Disdiu – ou Disdiv –[34]. Le personnage fait partie de *l'ala Gallorum ueterana*, stationnée en Syrie à l'époque de l'émission du diplôme (le 12 mai 91). De la même unité est libéré le même jour Bruzenus, fils de Delsasis, d'ethnie thrace[35]. En ce qui concerne Cardentes, ce nom apparaît dans l'épigraphie de la Mésie Inférieure encore une fois, toujours en milieu thrace. Il s'agit de Zia, fille de Carcenius, fils de Cardentes, évoquée dans une épitaphe à Karaisen (territoire rural de Novae)[36]. Seon le lieu supposé de découverte, Cardentes semble rentrer dans son village d'origine. On ne sait pas si ce village se trouve en Mésie Inférieure ou en Thrace, mais la première variante me semble plus probable.

Une autre copie de la même *constitutio* a été trouvé à Gradište (nord-ouest de Shumen, Bulgarie) et a été accordé à Seuthes, soldat de l'*ala ueterana Gallica,* la même aile, avec la dénomination un peu changée[37].

À Cius, l'ancien *stator* du préfet de l'*ala II Arauacorum,* G. Valerius Herculanus, est originaire d'un *uicus* nomme *Rami[---]*. (**Fig. 3**)[38] Il provenait sans

[27] CIL XVI 3; ISM IV, 1. Voir aussi F. Matei-Popescu, *The Roman Military Diploma Discovered at Atmageaua Tătărască – Sarsânlar (Zafirovo, Bulgaria)*, Studia Antiqua et Archaeologica 22, 1, 2016, pp. 137–148.

[28] Voir plus récemment F. Matei-Popescu, *op. cit.* (note 25), p. 144, avec bibliographie.

[29] Voir ISM IV, 1, *sub numero*, avec la bibliographie. Sur la mention de Spiurus en tant que l'origo du soldat, voir surtout D. Dana, *Les Thraces dans les diplômes militaires. Onomastique et statut des personnes*, dans M.-G. Parissaki, *Thrakika Zetemata 2. Aspects of the Roman Province of Thrace*, Athènes, 2013, p. 252, Matei-Popescu, *op. cit.* (note 25), p. 142.

[30] RGZM 3.

[31] AE 2009, 993.

[32] RMD IV, 236, 250; CIL XVI 76–77, 84, 96, 178 etc.

[33] P. Weiß, *Zwei vollständige Konstitutionen fuer die Truppen in Noricum (8. Sept. 79) und Pannonia inferior (27. Sept. 154)*, ZPE 146, 2004, pp. 239–246.

[34] W. Eck, A. Pangerl, *Syria unter Domitian und Hadrian. Neue Diplome für die Auxiliartruppen der Provinz*, Chiron 36, 2006, pp. 215–218.

[35] *Ibidem*, pp. 205–214.

[36] ILB 349.

[37] RMD I, 5. Voir aussi A. Tomas, *op. cit.* (note 2), p. 171.

[38] ISM V, 117. Voir aussi L. Mihailescu-Bîrliba, *Colonization in the Military and Civilian Environment of Carsium and of Cius*, in L. Mihailescu-Bîrliba (ed.), *Colonization and Romanization in Moesia Inferior. Premises of a Contrastive Approach*, Kaiserslautern-Mehlingen 2015, p. 182.

doute de la région. Le *castellum* de Cius a constitué le camp de la *cohors I Lusitanorum Cyrenaica*, stationnée en Mésie Inférieure[39]. Une autre hypothèse, fondée toujours sur le témoignage d'une inscription[40], place le camp de la cohorte à Lazu, près de Tomi[41]. Pourtant, à Tomi étaient détachés militaires de plusieurs unités, tandis que la ligne du Danube a été renforcée par des camps. L'habitat civil situé près du camp était composé par des structures rurales. Une inscription mentionne un *vicus*[42], tandis qu'une autre atteste un *vilicus* (plus probablement un intendant d'un domaine rural qu'un fonctionnaire de douane) dont le nom n'est pas conservé[43]. En revenant à l'inscription, l'aile était stationnée à Carsium, par conséquent la présence du vétéran à Cius n'est pas surprenante. Le texte témoigne du lieu de naissance d'Herculanus et de son épouse, *vicus Rami[--]*. Je ne reprendrai la discussion sur ce toponyme[44], mais il est sûr que le village se trouvait en Mésie Inférieure. Au IIe siècle, les provinces sont devenues des sources locales de recrutement pour leurs troupes militaires.[45] Les deux époux ont les gentilices identiques, ce qui indique un droit de cité reçu en même temps avec la fin du service d'Herculanus. En tant que vétéran, Herculanus a préféré de rester à Cius (où il avait probablement une propriété), mais non loin de son lieu de naissance.

Un texte trouvé à Sexaginta Prista représente l'épitaphe d'Aurelius Cotus (ou Cotys), ancien soldat de l'*ala Arauacorum* (**Fig. 4**); la pierre a été érigée par sa femme et ses affranchis et date du de la première moitié du IIIe siècle[46]. L'aile a été stationnée à Carsium[47]. Le soldat est originaire de la région ; ila probablement été recruté avant 212 et a obtenu la citoyenneté sous Caracalla. Après la fin de son service, il est rentré chez lui, où il est décédé peu après à 47 ans. Ses affranchis portent des noms grecs (Helpideforus et Papias).

2.3. LES COHORTES

Comme dans le cas des ailes, les inscriptions qui attestent les noms des villages d'origine des militaires qui ont servi dans les cohortes sont peu nombreuses. Il y a un texte datant du 14 août 99 pour les troupes de Mésie Inférieure, où le bénéficiaire est M. Antonius Rufus, de la IIe cohorte des Gaulois,

[39] ISM V, 118. Voir aussi F. Matei-Popescu, *Castellum Abritanorum*, Studia Antiqua et Archaeologica 16, 2010, p. 221.

[40] ISM II, 80.

[41] E. Doruțiu-Boilă, *Epigraphisches aus Scythia Minor*, dans D. M. Pippidi, E. Popescu (éds.), *Ephigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès d'épigraphie grecque et latine (Constantza, 9–15 septembre 1977)*, Bucarest 1977, pp. 177–180. Dans le texte qui précède la présentation de Cius (ISM V, pp. 136–137), Doruțiu-Boilă admet pourtant le stationnement de la cohorte à Cius.

[42] ISM V, 115. Voir aussi F. Matei-Popescu, A. Falileyev, *Notă asupra ISM V 115*, Tyragetia, 1, 2007, pp. 323–326.

[43] ISM V, 116.

[44] ISM V, 117, *sub numero*.

[45] L. Mihailescu-Bîrliba, *Observations on Local Recruiting in Lower Moesia: The Case of Troesmis*, in A. Rubel (éd.), *Die Barbaren Roms. Inklusion, Exklusion und Identität im Römischen Reich und im Barbaricum (1.-3. Jht. n. Chr.)*, Konstanz 2016, pp. 71–77.

[46] AE 1940, 34.

[47] F. Matei-Popescu, *The Roman Army in Moesia Inferior*, Bucarest 2010, p. 189.

Abrettenus[48]. Le 14 août 99 Trajan a promulgué deux *constitutiones*, toutes les deux pour les troupes de la Mésie Inférieure[49]. L'une (dont je parle maintenant) était pour trois ailes et six cohortes, l'autre pour trois ailes et sept cohortes. Antonius Rufus peut provenir d'Abrittus qui a eu, comme l'a vu, un statut de *castellum*, même si à la fin du Ier siècle, même ce statut n'est pas certain.

D'autres textes ont été trouvé en Mésie Inférieure et j'ai considéré comme certe une origine locale rurale en tenant compte du lieu de découverte.

Une inscription trouvée à Oescus représente l'épitaphe de Mucatralis, fils de Sitta, *Bessus,* militaire dans la *cohors II Flavia Bessorum*[50]. On ne sait pas exactement d'où provient la pierre funéraire, mais Mucatralis est originaire sans doute du milieu rural d'Oescus et non de la cité. En tout cas, le texte date du règne de Trajan ou peu après, car la cohorte a été transférée en Dacie après les guerres daciques de cet empereur.

À côté de Glava Panega (milieu rural de Montana) fut trouvé un diplôme militaire datant du 20 août 127; le bénéficiaire est [---]sa Natusis f., *Dacus*, *eques* dans la IVe cohorte des Thraces[51]. Le diplôme a été accordé pour les troupes de la Germanie Inférieure. La cohorte est mentionnée en Germanie à partir de 80[52]. Elle est attestée dans plusieurs *constitutiones* jusqu'en 158[53], mais elle est restée probablement encore une période dans la province. Avant 80, la cohorte a stationné sur le territoire de la Germanie Supérieure. Les soldats C. Tutius Dansala[54] et Dolanus Esbeni f.[55] sont mentionné dans des épitaphes dans la première moitié du Ier siècle. Notre soldat a été recruté en 102, lors de la première guerre dace. Son ethnonyme et le lieu découverte confirme le fait qu'il appartenait à la branche des Daces du sud du Danube.

Un diplôme militaire trouvé à Lesiceri (entre Novae et Nicopolis ad Istrum) mentionne Clagissa, fils de Clagissa, *Bessus*[56]. Il s'agit d'une *constitutio* d'Hadrien (en 138) pour les troupes de la Mésie Inférieure. Le soldat faisait partie de la *cohors II Mattiacorum*. Ses enfants portent également des noms thraces: Sporus, Derzizenus, Eptacentus, Zina, Eptaperis. La cohorte a stationné en Mésie (puis Mésie Inférieure) de vespasien jusqu'à Marc Aurèle[57]. Le soldat a été recruté environ 113, ce qui signifie que les recrutements locaux avaient commencé à cette époque pour les unités auxiliaires.

Damanaeus, soldat de la *cohors V Delmatarum c. R*, stationnée en Maurétanie Tingitane, est libéré le 22 dècembre 144[58]. Le diplôme a été trouvé à Iskăr

[48] CIL XVI 44.
[49] L'autre, CIL XVI 45.
[50] ILB 64.
[51] RMD IV 239.
[52] RGZM 4; CIL XVI 158.
[53] RMD I, 52; IV, 216; RGZM 9 etc.
[54] CIL XIII 7050.
[55] CIL XIII 7585.
[56] CIL XVI 83. Vois aussi A. Tomas, *op. cit.* (note 2), p. 176.
[57] F. Matei-Popescu, *op. cit.* (note 45), pp. 222–224.
[58] RMD V, 398.

(probablement dans le territoire d'Oescus). Le soldat est rentré chez lui après la *honesta missio*. Son recrutement a eu lieu en 119. par conséquent, même si la Dacie était dévenue une province romaine, les recrutements des Daces du sud du Danube ont continué.

À Sacidava, Aurelius Ditusanus, *strator* du tribun de la Ière cohorte des Ciliciens, est commémoré par sa femme Claudia Cocceia (**Fig. 5**)[59]. Son surnom thrace, le gentilice d'Aurelius et le manque du prénom date cette inscription après l'édit de Caracalla. E. Popescu, en interprétant sa cause de décès (*disperitus est in Barbarico)*, pense qu'il est mort probablement dans une expédition des Romains au nord de la Mer Noire et il propose une telle expédition comme étant celle de Caracalla en 214[60]. Si l'emplacement géographique me semble correct, je suis enclin à dater le texte plus tard, non deux ans après que Ditusanus a eu sa citoyenneté et est devenu *strator* (qui avait en charge les chevaux du tribun de la cohorte). Ditusanus était alors un indigène qui a eu son droit de cité et a été promu *strator* de la cohorte stationnée probablement dans la proximité de son domicile. Revenons maintenant au moment de la mort d'Aurelius Ditusanus et de la présence de la *cohors I Cilicum* en Barbaricum. Comme l'on remarque, les sources littéraires sont silencieuses en ce qui concerne des expéditions militaires au nord. Une inscription de Novae datant du 5 octobre 227, consacré par un primipile de la Ière légion Italica, originaire de Celeia, à Jupiter Depulsor, a été mise en liaison avec des conflits à la frontière danubienne: la raison a été l'épithète du dieu (*celui qui repousse les attaques des ennemis*)[61]. C'est le seul conflit possible après 214 qui aurait eu lieu dans la zone danubienne. L'an 214 a été considéré par E. Doruțiu-Boilă comme l'an de l'invasion des Carpes en Mésie Inférieure. C.C. Petolescu et D. Tudor ont vu en fait les Gothes commes les ennemis des Romains[62]. Pourtant, la mobilité de la *cohors I Cilicum* me fait croire qu'un autre conflit non seulement dans la région du Bas Danube, mais aussi dans la zone nord-pontique a pu mener à la mort d'Aurelius Ditusanus[63].

---

[59] ISM V, 187.

[60] ISM IV, 187, *sub numero*.

[61] IGLN ovae25, *sub numero*.

[62] D. Tudor, *La prétendue guerre de Caracalla contre les Carpes*, Latomus, 19, 2, 1960, pp. 350–356; B. Gerov, *Die Invasion der Carpen im Jahre 214,* dans *Acta of the Fifth International Congress of Greek and Latin Epigraphy*, Cambridge, 1971, pp. 431–436; E. Doruţiu-Boilă, *Incursiunea carpilor din anul 214 e.n*., SCIV, 24, 3, 1973, pp. 435–441; C. C. Petolescu, *Din nou despre pretinsul război al lui Caracalla contra carpilor*, SCIVA, 39, 3, 1988, 3, pp. 281–286. Sur les invasions des Carpes en Mésie Inférieure, voir Chr. Körner, *Philippus Arabs. Ein Soldatenkaiser in der Tradition der antoninisch-severischen Prinzipats*, Berlin-New York 2002, p. 155 sqq.; L. Mihailescu-Bîrliba, *The Economic Crisis in the Roman Province of Moesia Inferior (235–284 AD): The Record of Epigraphic Sources***,** dans L. Mihailescu-Bîrliba (éd.), *Colonisation and Romanization in Moesia Inferior. Premises of a Contrastive Approach*, Kaiserslautern-Mehlingen 2015, p. 202 avec bibliographie.

[63] Voir aussi L. Mihailescu-Bîrliba, *Mort en Barbaricum. Autour d'une inscription de Sacidava*, dans E. Nemeth (éd.), *Violence in Prehistory and Antiquity,* Kaiserslautern-Mehlingen 2018, pp. 279–283.

2.3.1. LES COHORTES PRÉTORIENNES

À Rome, il y a quelques inscriptions qui attestent des militaires originaires du milieu rural de Mésie Inférieure, attachés aux cohortes prétoriennes. Ainsi, Aurelius Mucco, militaire dans la Xe cohorte, est commémoré par sa femme Gratilla[64]. Mucco est *ciuis Meletinus* (de Melta), originaire du *uicus Pereprus.* Dans le milieu rural de la même cité, un autre soldat est mentionné au IIIe siècle: Aurelius Pirurus, qui voue un autel pour le Cavalier Thrace[65].

Toujours à Rome, Flavius Proclianus, soldat de la IIIe cohorte, Claudius Mucianus, Aurelius Valerianus, Valerius Maximus, soldats de la Ve cohorte, font ériger un monument à Heros Briganitius (un autre épithèthe pour le Cavalier Thrace, peut-être un appelatif toponymique)[66]. Ils sont *cives Usdicensis*, originaires du *uicus Agatopara*. D. Noy pense que ce pourrait être un village dans le territoire d'Hadrianopolis, appellé en thrace Uscudama[67]. Pourtant, il semble plus probable qu'il s'agit de la *ciuitas Ausdecensium*. On ne dispose que d'un seul document sur cette *ciuitas*, qui fut sans doute, au début, une communauté pérégrine élevée au rang de *ciuitas* par les Romains. Le texte représente un document de délimitation des frontières d'après un *iussum* du gouverneur Helvius Pertinax[68]. En même temps, il s'agit aussi d'un conflit de frontière avec les Daces qui, apparemment, ne respectaient pas les délimitations. Le texte a été largement discuté et je ne vais pas reprendre tous les détails[69]. Les *Ausdecenses*, tribu thrace qui habitait le territoire situé au nord du Haemus, ont émigré au nord du Danube probablement avec les *Bessi*[70]. En outre, la population de la *ciuitas Ausdecensium* est une population majoritaire de Thraces ; il semble que c'était quand même une population assez nombreuse, à en croire le rang de *ciuitas peregrina* acquis par la localité. C'est pourquoi je pense que les soldats, qui vouent le texte au Héros Cavalier, proviennent probablement de la *ciuitas Ausdecensium*[71].

---

[64] CIL VI 2736. Voir aussi C. Ricci, *Balcanici e danubiani a Roma. Attestazioni epigrafiche di abitanti delle provincie Rezia, Norico, Pannonia, Dacia, Dalmazia, Mesia, Macedonia, Tracia (I–III sec.)*, dans L. Mrozewicz, K. Ilski (éds.), *Prosopographica*,, Poznan, 1993, p. 192, no 9.

[65] ILB 249.

[66] CIL VI 2807. Voir aussi D. Dana, C. Ricci, *Divinità provinciali nel cuore dell'Impero*. *Le dediche dei militari traci nella Roma imperiale*, Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité 126, 2, 2014, p. 523.

[67] D. Noy, *Extended Families and Family Substitutes among Migrants in the Roman World*, in S. R. Huebner, G. Nathan (éds.), *Mediterranean Families in Antiquity. Households, Extended Families, and Domestic Space*, Malden-Oxford, 2017, p. 133.

[68] ISM IV, 82.

[69] Voir le commentaire le plus récent, avec la bibliographie, chez E. Popescu (ISM IV, 92, *sub numero*).

[70] Voir la discussion chez E. Popescu (ISM IV, 92, *sub numero*).

[71] Voir aussi A. Bâltâc, *Lumea rurală în provinciile Moesia Inferior şi Thracia (sec. I–III p. Chr.)*, Bucarest 2011, 86; M.-G. Parissaki, *L'abolition du système des stratégies en Thrace et le programme d'urbanisation de l'empereur Trajan : réflexions sur le processus d'une reforme administrative*, in M.-G. Parissaki, *Thrakika Zetemata 2. Aspects of the Roman Province of Thrace*, Athènes, 2013, p. 81–83;C. Cenati, *Thrakische und moesische Regionen in Grab- und Weihinschriften stadtrömischer Soldaten (1.–3. J. n. Chr.)*, Bulletin of the National Archaeological Institute – Sofia 44, 2018, 145 et note 44.

Aurelius Valerius, soldat de la IIIe cohorte prétorienne, voue un monument pour Jupiter[72]. Le nom de son village n'est pas conservé, mais il mentionne son lieu de provenance (*natione Mesacus*). D'ailleurs, le texte contient beaucoup d'erreurs de rédaction.

Enfin, plusieurs soldats appartenant à des cohortes diverses, tous originaires de la région de Dimum en Mésie Inférieure (*Mysia inferiore regione Dimesi)*, font ériger en 241 un monument honorifique pour Gordien III[73]. Les fouilles de Dimum ont mis en évidence un *castellum* de l'époque romaine du Haut-Empire[74], occupé par des vexillations de la Ière légion Italica[75]. La chorothésie de Laberius Maximus (de l'an 100) mentionne également les *canabae Dimensium*[76]. Les *canabae* se sont développées autour du camp. L'attestation d'une *regio* supposait l'existence d'une *ciuitas*, qui a émergé à proximité des *canabae*. À voir la position géographique (entre Novae et Oescus) de Dimum, il ne faut pas s'imaginer une cité très grande : l'importance du lieu tenait à l'aménagement d'un port[77] et par l'existence d'un bureau douanier[78]. De toute façon, le milieu rural de Dimum a fourni au IIIe siècle des soldats pour les cohortes prétoriennes.

Il faut soupçonner aussi que les *cives ex regione Marcianopolitanorum* (donc du milieu rural de Marcianopolis), qui font ériger une inscription votive pour Junon, sont également des soldats, fort probablement des cohortes prétoriennes[79].

Il y a aussi des textes trouvés en Mésie Inférieure qui mentionnent des vétérans provenant du milieu rural de la provinces qui ont été enrolés dans les cohortes prétoriennes. À Callatis, une inscription atteste l'ancien prétorien Aurelius Dalenis, qui a comme lieu d'origine le *uicus Amlaidina*[80], dont la localisation ne peut pas être réalisée (**Fig. 6**). Le texte représente son épitaphe, érigée par sa femme, qui porte un nom thrace (Aurelia Cuthis, comme le propose D. Dana[81], et non Uthis, selon les éditeurs de l'inscription). Le nom du prétorien a été traduit d'une manière presque unanime comme Aurelius, fils de Dalenus[82]. La dédicace est au datif,

[72] CIL VI 2818.

[73] CIL VI 2391..

[74] Voir surtout D. Mitova-Džonova, *Dimum und regio Dimensis*, dans G. Susini (éd.), *Studi di storia 5*, Bologna 1994, pp. 47–65; G. G. Kabakchieva, S. Lazarova, *The Late Roman* Principia at the Roman Fort Dimum (Now Belene, Bulgaria), dans L. Vagalinski, N. Sharankov (éds.), *Limes XXII. Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies Ruse, Bulgaria, September 2012*, Sofia, 2015, pp. 195–195.

[75] Par exemple, AE 2005, 1327b et c.

[76] ISM I, 68.

[77] Voir F. Matei-Popescu, *op, cit.* (note 45), p. 246; D. Breeze, The Frontiers of Imperial Rome, Barnsley 2012, p. 102; G. Kabakchieva, S. Lazarova, *op. cit.* (note 72), p. 195.

[78] ILB 27.

[79] CIL VI 32583. Voir aussi C. Cenati, *op. cit.* (note 69), p. 145.

[80] ISM III, 237.

[81] D. Dana, *Onomasticon Thracicum. Répertoire des noms indigènes de Thrace, Macédoine orientale, Mésies, Dacie et Bithynie*, Athènes 2014, p. 100 et 109.

[82] ISM II, 266; ISM III, 237; A. Bâltâc, *op. cit.* (note 69), p. 238; M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *Teritoriul Tomisului în epoca romană timpurie în lumina documentelor epigrafice. I*, dans F. Panait Bîrzescu, I. Bîrzescu, F. Matei-Popescu, A. Robu (éds)., *Poleis în Marea Neagră. Relaţii interpontice şi producţii locale*, Bucarest 2013, p. 201.

Aur(elio) Daleni. Dans ce cas, il faut se demander si l'ancien prétorien n'est pas un citoyen. Il est vrai que, même après l'édit de Caracalla, la forme « pérégrine » de transcription du nom persiste[83]. On remarque cela même dans le territoire d'Istros, dans le cas des *magistri uici Secundini* Valerius Cosenis (220)[84], Bonosus Bonunis et Iustus Iustini (238)[85]. Cependant, il ne faut pas oublier non plus que beaucoup d'anciens prétoriens utilisent leurs noms de citoyens. Dans ce cas, *Daleni* peut être un datif du nom *Dalenis*, qui représente aussi un nom thrace. D. Dana n'exclut pas que la forme ait été également un datif du nom *Dales*[86]. Le prétorien a acquis de toute façon la citoyenneté sous Caracalla, comme beaucoup d'autres, et il a pris le gentilice d'Aurelius. Normalement, son ancien nom de pérégrin devient son surnom. Si le patronyme persiste dans l'onomastique après 212, il n'est pas associé, d'habitude, avec le gentilice d'Aurelius. Pour citer seulement quelques exemples provenant de Mésie Inférieure où les ex-prétoriens utilisent leurs anciens noms pérégrins comme surnoms, il faut mentionner M. Aurelius Artemidorus[87], Aurelius Diophanes[88], M. Aurelius Bithus[89], ou M. Aurelius Aulutralus[90]. D'autres vétérans, qui ont acquis leur droit de cité sous Caracalla, utilisent le système de *tria nomina* mais gardent leur ancien nom pérégrin en tant qu'*agnomen*. Ce sont les cas de M. Aurelius Victor, aussi-dit Drubius[91], et de M. Aurelius Statianus, dit aussi Apta[92]. Une autre possibilité d'interprétation du texte est celle selon laquelle, après la formule *Dis Manibus*, suit un génitif (aux Dieux Mânes de...) et, dans ce cas, le nom du personnage est Aurelius Dalenus. S. Ferjančić, par exemple, propose directement la variante Aurelius Dalenus[93]. En tout cas, la traduction du nom de la manière Aurelius, fils de Dalenus, ne me semble pas vraisemblable. Le vétéran a un nom thrace, ce qui correspond aussi au toponyme d'où il est originaire[94].

---

[83] Pour la situation en général, voir M. Hassall, *Romans and Non-Romans*, dans J. Wacher (éd.), *The Roman World*, II, 3e édition, Londre 2002, p. 697; I. Haynes, *Blood of the Provinces. The Roman Auxilia and the Making of Provincial Society from Augustus to the Severans*, Oxford 2013, p. 101.

[84] ISM I, 345.

[85] ISM I, 347.

[86] D. Dana , *op. cit.* (note79), p. 109.

[87] N. Sharankov, *Three Roman Documents on Bronze*, Archaeologia Bulgarica 13 (2), 2009, pp. 58–61.

[88] ILB 438.

[89] RMD V, 469.

[90] RGZM 61.

[91] P.Weiß, *Ein Flottendiplom von 224 n. Chr.*, ZPE 127, 1999, 246-248 + RMD V, 463. Voir aussi L. Mihailescu-Bîrliba, V. Răileanu, *op. cit.* (note 1), p. 194.

[92] RMD IV 311. Voir aussi, M.Roxan, A. U. Stylow, *Ein neues Flottendiplom vom 18. Dezember 225 und RMD III 194 = CIL II(2)/7, 127a*, Chiron 29,1999, pp. 183–182; P. Weiß, *Zu Vicusangaben und qui-et-Namen auf Flottendiplomen des 3. Jh.*, ZPE 130, 2000, p. 279; A. Tomas, T. Sarnowski, *M. Aurelius Statianus from Lower Moesia. A Note on His Origin, Status and Business*, dans L. Vagalinski (éd.), *The Lower Danube in Antiquity. Acta of International Archaeological Conference 6–7 oct. 2005, Tutrakan*, Sofia, 2006, pp. 5–8; L. Mihailescu-Bîrliba, V. Răileanu, *op. cit.* (note 1), p. 195.

[93] S. Ferjančić, *Veterans of the Praetorian Guard in the Central Balkan Provinces*, Zbornik Matice srpske za klasične studije 11, 2009, pp. 110–11.

[94] Voir aussi L. Mihailescu-Bîrliba, *Quelques remarques sur une inscription du territoire de Callatis (Mésie Inférieure)*, in D. Boteva-Boyanova, P. Delev, J. Tzvetkova (éds.), *Society, Kings, Gods. In memoriam professoris Margaritae Tachevae*, Sofia, 2018, pp. 431–434.

Dans le milieu rural de Montana, Valerius Rufus, ancien soldat, fait ériger un monument funéraire pour lui-même et pour sa femme, qui porte un nom indigène (Zuraturme) ; il est originaire du *uicus Vorouum Minor*.[95] Le nom de la femme est thrace[96] et elle provenait probablement du village mentionné dans le texte. Il n'est pas exclu que Valerius Rufus ait été un pérégrin qui aurait servi dans une unité auxiliaire, ayant obtenu le droit de cité à la fin de son service. En raison du surnom de la femme et du gentilice *Aurelia*, je suis enclin à dater le texte après 212. En tout cas, l'ancien soldat a eu une propriété sur le territoire de Montana.

Dans le milieu rural de Iatrus, un diplôme militaire datant de 203–207 atteste un anonyme appartenant à une cohorte prétorienne; le soldat est certainement rentré chez lui[97]. La datation montre qu'il a entré dans les cohortes prétoriennes environ 190. C'est un de peu nombreux soldats de Mésie Inférieure recrutés dans les cohortes prétoriennes avant Septime Sévère.

Dans une inscription consacrée par les *Bacchi vernaculi* à Butovo, dans le milieu rural de Nicopolis ad Istrum (en 227), on retrouve parmi les membres de ce collège un ancien prétorien, Aurelius Diophanes[98]. Après son service, il est rentré chez lui. Probablement il a eu une propriété dans le milieu rural de la cité.

Toujours à Butovo, un diplôme militaire datant de 228 atteste M. Aurelius Secundus, originaire de Nicopolis ad Istrum[99]. Même si le texte mentionne seulement le nom de la cité, le lieu de trouvaille montre que le soldat était rentré chez lui et qu'il habitait le milieu rural de Nicopolis ad Istrum. Il a été recruté en 212.

Dans le milieu rural situé entre Sacidava et Axiopolis, un autre vétéran, Aurelius Marcus, ancien prétorien, est commémoré par sa femme, Aurelia Sispiris, et par sa fille, Aurelia Marcia[100]. Le surnom de sa femme[101] et la forme de son surnom (Marcus, utilisé normalement comme prénom) me font croire qu'il s'agit d'un indigène. Cela est confirmé par le fort recrutement des Thraces dans les cohortes prétoriennes[102]. En plus, la découverte du texte en Mésie Inférieure indique l'origine de l'ancien soldat de cette province.

À Čomakovci, dans le milieu rural de Nicopolis ad Istrum, Aurelius Longinus, militaire encore actif, fait ériger une épitaphe à ses parents, dont les noms

---

[95] S. Conrad, *Die Grabstelen aus Moesia Inferior. Untersuchungen zu Chronologie, Typologie und Ikonographie*, Leipzig 2004, p. 260, no 503.

[96] D. Dana, *Du mauvais usage de l'onomastique. À propos d'un livre récent sur les noms dans les inscriptions latines de Bulgarie*, Classica & Christiana 3, 2008, p. 100.

[97] RMD IV, 305.

[98] CIL III 6150; ILB 438.

[99] RMD II, 132.

[100] ISM IV, 188.

[101] Voir D. Dana, *op. cit.* (note 79), p. 407. Voir aussi une autre forme du nom chez D. Dana, F. Matei-Popescu, *Soldats d'origine dace dans les diplômes militaires*, Chiron 39, 2009, p. 231.

[102] VoirS. Ferjančić, *op.cit.* (note 91), pp. 107–121; I. Topalilov, *The Origo of Thracian Pretorians in the Time of Severans*, dans E. C. De Cena (éd.), *The Roman Empire During the Severan Dynasty: Case Studies in History, Art, Architecture, Economy and Literature*, Piscataway, 2013, pp. 287–299; I. Haynes, *op. cit.* (note 81), p. 376; S. Bingham, *The Praetorian Guard. The History of Rome's Elite Special Forces*, Londres-New York 2013, pp. 44–50.

trahissent une origine indigène (Scaris Busillae et Sura Pyrulae)[103]. L'inscription date certainement du IIIe siècle et l'ancien militaire a eu certainement son origine dans la région. Il est un Thrace qui a pris un surnom latin après avoir acquis la citoyenneté.

2.4. LES *NUMERI*

Un seul texte atteste un soldat qui a fait parti d'un *numerus.* À Palamartsa (commune de Popovo, Bulgarie, sud-ouest d'Abritus), un diplôme militaire du 13 février 140 atteste Bithus, fils de Sola, *Bessus*, ancien cavalier dans le *numerus equitum Illyricorum*. La *constitutio* a été accordée aux troupes de la Dacie Inférieure, mais le lieu de découverte prouve que le soldat est rentré chez lui. Le *numerus equitum Illyricorum* faisait probablement partie de l'*ala Illyricorum,* stationnée à Brâncovenești[104]. Bithus a été recruté environ 115.

2.5. LES EQUITES SINGULARES AUGUSTI

Les *equites singulares Augusti* ont formé un corps d'élite stationné à Rome[105]. D. Dana et R. Zăgreanu observe qu'à partir de Septime Sévère, les soldats de ces troupes sont originaires surtout des provinces de Pannonie, Thrace et Dacie, en remplaçant les soldats provenant des provuinces occidentales[106]. Comme dans le cas précédents, les documents concernant une origine villageoise certaine des soldats recrutés de Mésie Inférieure sont peu nombreuses, mais il y aura d'autres textes qui peuvent indiquer une telle origine. Je discuterai ce dernier type de textes dans un autre chapitre.

Un diplôme de 223 évoque un anonyme, fils d'un certain Mucatralis, originaire d'un *uicus Thiuri[---]*, en Mésie Inférieure[107]. Il était donc recruté sous Septime Sévère, environ 198. Il avait servi dans une aile, d'où il a été transféré dans le corps d'*equites singulares Augusti*.

---

[103] ILB 171.

[104] Voir le plus récemment F. Matei-Popescu, O. Țentea, *The Eastern Frontier of Dacia. A Gazetteer of Forts and Units*, dans V. Bârcă (éd.), Orbis Romanus and Barbaricum. The Barbarians around the Province of Dacia and Their Relations with the Roman Empire , Cluj-Napoca 2016, pp. 9–10, avec la bibliographie.

[105] Voir surtout M. P. Speidel, *Die equites singulares Augusti. Begleittruppe der römischen Kaiser der zweiten und dritten Jahrhunderts*, Bonn 1965; Idem, *Die Denkmäler der Kaiserreiter. Equites singulares Augusti*, Cologne 1994; D. Noy, *Foreigners at Rome, Citizens and Strangers*, Londres 2000; S. Panciera, *Epigrafi, Epgrafia, Epigrafisti. Scritti vari editi e ineditti (1956–2005) con note complentari e indici*, I–III, Rome 2006, pp. 1307–1326; C. Ricci, *Integrazione e ascesa dei provinciali, in A. Giardina, F. Pesando (éds.), Roma caput mundi. Una città tra dominio e integrazione*, II, Rome 2012, pp. 159–171; D. Dana, R. Zăgreanu, *Equites singulares Augusti originaires de la province de Dacie: épigraphie, onomastique, iconographie*, Studia Antiqua et Archaeologica 23,1, 2017, pp. 140–141.

[106] D. Dana, R. Zăgreanu, *op. cit* (note 103), pp. 140–141.

[107] RMD V, 463.

2.6. LES FLOTTES IMPÉRIALES

Une première source est représenté par un diplôme militaire qui évoque un ancien *tesserarius* de la flotte, un Thrace nommé Tarsa, fils de Duzius, et son fils Macedo; le vétéran qui rentre chez lui après avoir été libéré le 5 avril 71[108]. Ce n'est pas entièrement certain que sa maison était à Mihai Bravu. Pourtant la présence des Thraces dans les campagnes de Mésie Inférieure est habituelle. Il faut rappeler les *Bessi consistentes* et les *Lai consistentes* dans le territoire rural d'Istros[109] et les *Lai consistentes* dans le territoire rural d'Istros et de Tomi. C. C. Petolescu et A.-T. Popescu ont proposé la restitution *Besso* pour le deuxième fragment du diplôme[110]. C'est une hypothèse plausible, mais pourtant une hypothèse. La datation du texte prouve que Tarsa s'est établi dans la région avant son recrutement, c'est-à-dire au moins du temps de Néron. On connaît encore des Thraces mentionnés dans les diplômes militaires en tant que marins dans les flottes impériales. Par exemple, Sparticus, fils de Diuzenus, actif dans la flotte de Misène, a été libéré en 54[111]; Tyraesus[112] et Dules, fils de Datus[113], ont fini leur service dans la *legio I Adiutrix*, en 68 et 70, mais la légion était formée par des anciens marins. Hezbenus, fils de Dulazenus, soldat de la flotte de Misène, est libéré le 9 février 71[114]. Parmi tous ces marins, Tyraesus est aussi attesté comme rentrant chez son village. En revenant à Tarsa, on peut dire qu'il s'est retourné dans une communauté des Thraces habitant, selon toutes probabilités, le village de Mihai Bravu. Comme d'autre Thraces de la région, il „latinise" le nom du fils. Une autre source fait preuve du nom ancien du village moderne de Mihai Bravu. Il s'agit d'une inscription attestant une communauté des *ueterani et ciues Romani consistentes uico Bad[---]*. [115]On apprend ainsi non seulement le nom (il est vrai, fragmentaire) du village, mais aussi le fait qu'il y avait un *conuentus* de citoyens

[108] C. Chiriac, L. Mihailescu-Bîrliba, I. Matei, *Ein neues Militärdiplom aus Moesien*, ZPE 150, 2004, pp. 265–269 + C. C. Petolescu, A.-T. Popescu, Trois fragments de diplômes militaires de Dobroudja, Dacia N. S. 51, 2007, pp. 147–149..

[109] Pour les *Bessi consistentes*, ISM I, 324, 326–328, 330, 332. Pour les *Lai consistentes* dans le territoire d'Istros, voir ISM I 343–347, 349. Voir aussi L. Mihailescu-Bîrliba, *Les „Romains" dans la cité d'Istros sous le Haut-Empire*, Dacia N. S. 56, 2012, pp. 94–95.

[110] C. C. Petolescu, A.-T. Popescu *op. cit.* (note 106), p. 149.

[111] CIL XVI 1. Voir aussi L. Mihailescu-Bîrliba, I. Dumitrache *Les Thraces dans l'armée romaine d'après les diplômes militaires. I. Les diplômes de Claude à Domitien*, DHA 38/2, 2012, pp. 10–11.

[112] RMD III 136. Voir aussi L. Mihailescu-Bîrliba, I. Dumitrache, *op. cit.* (note 109), pp. 11–12.

[113] CIL XVI 10. Voir aussi L. Mihailescu-Bîrliba, I. Dumitrache, *op. cit.* (note 109), pp. 13–14.

[114] CIL XVI 12. Voir L. Mihailescu-Bîrliba, I. Dumitrache, *op. cit.* (note 109), p. 12. Sur la participation de l'armée de Mésie à la guerre civile de 68–69, voir aussi E. Paunov, D. Doncheva, *The Role and Military Significance of Moesia in the 'Year of the Four Emperors' and under Vespasian*, Diomedes NF 6, 2013, pp. 43–55.

[115] L. Mihailescu-Bîrliba, A. Ibba, *Vicus Bad[---]: la contribution de l'épigraphie à la reconstruction du tissu socio-culturel d'un village de la Mésie Inférieure (Ier–IIIe siècle ap. J.-C)*, dans F. Mitthof, C. Cenati, L. Zerbini (eds)., *Ad ripam fluminis Danuvi. Papers of the 3rd International Conference on Roman Danubian Provinces, Vienna, 11th–14th November 2015*, Vienne 2021, pp. 19–20; voir aussi L. Mihailescu-Bîrliba, *Rure vivere in Moesia inferiore. La population dans le milieu rural d'une province péripherique de l'Empire romain*Wiesbaden, p. 84.

Romains et des vétérans[116]. Un autre texte, aussi fragmentaire, représente très probablement une inscription votive: s'est conservé seulement la formule *cura agentibus*, suit d'un seul nom (Aelius Carinus), le deuxième étant perdu[117]. Une telle formule supposait les noms des *magistri* du village. On apprend indirectement, par conséquent, aue le *uicus* avait une organisation quasi-municipale (deux *magistri* et probablement deux *quaestores*). Cette inscription date du IIe siècle, donc après le diplôme mentionnant Tarsa. En tout cas, Tarsa a été recruté sous Néron ou même sous Claude. On ne connaît pas la date exacte de son recrutement, car il a été libéré avant le terme, en tant que récompense de Vespasien pour les soldats des flottes qui ont été de son côté dans la guerre civile. Il s'agit d'une série de *constitutiones* promulguées par Vespasien. La première date du 26 février 70 et confirme les privilèges (citoyenneté et terres en Pannonie) pour les soldats de la flotte de Ravenne.[118] Une autre *constitutio* date du 9 février 71 et s'est conservé en deux copies, pour Hezbenus et son fils Doles[119] et pour Tutius, fils de Butus[120]. Une nouvelle constitution fur promulguée le 5 avril 71: les bénéficiaires ont été Plator, fils de Venetus[121], Marcus, fils de Damas[122], Baslelus, fils de Turbelus[123], un anonyme, fils de Lensius[124], un autre soldat dont le nom n'est pas conservé[125], Velagenus, fils de Covio[126], et notre Tarsa. Hezbenus, Tutius, Marcus et Baslelus avaient servi dans la flotte de Misène, tandis qye les autres dans la flotte de Ravenne.

Si on revient à Tarsa, on constate donc qu'il a été recruté sous Claude ou Néron et il a rentré chez lui en 71. Pendant son service, il a acquis le rang de

---

[116] Informations succintes chez A. Opaiț, C. Opaiț, T. Bănică, *Das ländliche Territorium der Stadt Ibida (2–7 Jh.) und einige Betrachtungen zum Leben auf dem Land an der unteren Donau,* in A. Pülz, H. Vetters (éds.), *Die Schwarzmeerküste in der Spätantike und frühen Mittelalter. Referate des dritten bulgarisch-österreichischen Symposions*, Wien 1992, p. 107; M. Bărbulescu, *Les villages attestés dans les sources épigraphiques dans la Dobrudja Romaine*, dans V. H. Baumann (éd.), *La politique édilitaire dans les provinces de l'empire roman. Actes du IIIe Colloque Roumano-Suisse, Tulcea 1995*, Tulcea 1998, 1998, p. 240; Eadem, *Viaţa rurală în Dobrogea romană (sec. I–III p. Chr.)*, Constanţa 2001, p. 94, 179; A. Avram, *Les ciues Romani consistentes de Scythie Mineure: État de la question*, dans R. Compatangelo-Sossignan, Chr.-G. Schwentzel (éds.), *Étrangers dans la cité romaine. Actes du colloque de Valenciennes (14–15 octobre 2004) „Habiter une autre patrie: des incolae de la République aux peuples fédérés du Bas-Empire"*, Rennes, 2007, p. 97, 107 nr. 17; D. Aparaschivei, *Oraşele romane de la Dunărea inferioară (secolele I–III p. Chr.)*, Iaşi 2010, p. 107.

[117] L. Mihailescu-Bîrliba, A. Ibba, *op. cit.* (note 113), pp. 19–20; voir aussi L. Mihailescu-Bîrliba, *op. cit.* (note 113), p. 84.

[118] RMD IV 203. Voir aussi M. M. Roxan, *An Emperor Rewards his Supporters: the Earliest Extant Diploma Issued by Vespasian*, JRA 9, 1996, pp. 247–256.

[119] CIL XVI 12.

[120] CIL XVI 13.

[121] CIL XVI 14.

[122] CIL XVI 15.

[123] CIL: XVI 16.

[124] CIL XVI 17.

[125] W. Eck, A. Pangerl, *Diplome für Soldaten der italischen Flotten zwischen Vespasian und Severus Alexander*, dans *Honesta missione. Festschrift für Barbara Pferdehirt*, Mainz, 2014, p. 327.

[126] RMD IV 205. Voir aussi D. Grbić, *Tribal Communities in Illyricum. Pre-urban Administrative Structures in the Roman Provinces between the Adriatic and the Danube (first – third centuries)*, Belgrade 2015,p. 63, 97, 170 etc.

tesserarius. Même si le rang est attesté surtout dans les troupes terrestres, il s'est retrouve aussi dans la flotte[127]. Il peut être mis en liaison avec une adaptation des rangs de l'armée terrestre à la flotte à partir de Vespasien[128].

Un diplôme militaire de Velika Cezava (dans le milieu rural de Novae) atteste un soldat dont le nom ne s'est pas conservé, mais qui a un fils qui s'appelle Dolas[129]. Il a servi dans une flotte dont le nom n'est pas conservé. Le document date de 142, ce qui signifie que le soldat a été recruté environ 116.

Il y a d'autres diplômes militaires qui mentionnent comme lieu d'origine des soldats qui reçoivent la *honesta missio*. Le territoire rural le mieux documenté est, comme je l'ai déjà suggéré auparavant[130], Nicopolis ad Istrum. Les textes datent du IIIe siècle, mais cela ne veut pas dire qu'il n'y a pas eu un recrutement dans le milieu rural avant cette période. Je reviendrai plus tard avec d'autres textes. Un premier soldat mentionné dans ce territoire est M. Aurelius Bassus, fils de Derus, originaire de Nicopolis (*ex Moesia Inferiore*), issu d'un *uicus* nommé Bres[---], qui a servi dans la flotte de Ravenne et qui a été libéré en 221[131]. Le terme *cui* suivant sa nomenclature militaire fait preuve de l'existence d'un *agnomen*, fort probable son nom thrace ou dace, si on prend en compte le nom de son père. Bassus a servi 28 nas dans la flotte prétorienne de Ravenne: cela signifie qu'il a été recruté en 193, juste au début du règne de Septime Sévère.[132] Un personnage portant les mêmes noms (sans patronyme) est mentionné dans une inscription de Rome attestant probablement des militaires appartenant aux cohortes prétoriennes[133]. Comme le nom Bassus est assez fréquent et comme il s'agit des troupes différentes, je pense qu'il s'agit de deux personnages. Les Marci Aurelii se retrouvent surtout après la *constitutio Antoniniana* (dans les provinces): notre ancien marin, sans doute, a eu son citoyenneté sous Héliogabale.

Un deuxième texte, datant de 224, atteste M. Aurelius Victor, fils de Sporus, ayant l'*agnomen* Drubius, qui a également servi dans la flotte de Ravenne[134]. J'ai remarqué que le nom de Drubius, même s'il n'a pas d'autres occurrences que celle-ci, a une origine thrace, car Aurelius Victor est originaire du *uicus Dizerpera*[135]. La formule *cui et*, rencontré aussi chez Aurelius Bassus (sans que, dans son cas, l'*agnomen* soit conservé), apparaît à cette époque-là, comme le remarque P. Weiß.[136] En fait, il est clair que la formule était utile pour les bénéficiaires des diplômes lorsqu'ils rentraient chez eux. Les textes mentionnaient

---

[127] Voir la discussion chez C. Chiriac, L. Mihailescu-Bîrliba, I. Matei, *op. cit.* (note 106), pp. 267–268.

[128] D. Saddington, *Problems in the Nomenclature of the Personnel and the Question of Marines in the Roman Fleets*, Bulletin of the Institute of Classical Studies 52, 2009, p.132.

[129] RMD II, 106.

[130] L. Mihailescu-Bîrliba, V. Răileanu, *op, cit.* (note 1), p. 193 sqq.

[131] RMD IV, 317=RMD V, 457 = RGZM 54; AE 2001, 2165.

[132] L. Mihailescu-Bîrliba, V. Răileanu, *op, cit.* (note 1), p. 194.

[133] CIL VI 32627.

[134] RMD V, 463.

[135] L. Mihailescu-Bîrliba, V.Răileanu, *op. cit.* (note 1), pp. 194–195.

[136] P. Weiß, *op. cit.* (note 90), pp. 279–280.

leur nom de citoyen mais aussi leur ancien nom indigène, pouvant ainsi servir comme documents d'authenticité[137]. M. Aurelius Victor a été recruté en 196.

Le troisième texte évoque un personnage sur lequel j'ai discuté, M. Aurelius Statianus, aussi nommé Apta, fils d'Atsutsia, ancien marin de la même flotte.[138] Il est originaire du village de Zinesdina Maior, du territoire de Nicopolis ad Istrum. Le texte date de 225. Sa nomeclature renforce les constats effectués pour les cas précédents. Son origine est dace (selon aussi le nom de son père)[139], appartenant à la branche du sud du Danube. Dans le milieu rural de Novae, un Aurelius Statianus, *actor*, voue un autel au Deus Aeternus, après avor été sauvé d'un danger sur la mer[140]. Statianus a été identifié, à mon avis correctement, avec le marin dont le patronyme est dace[141]. C'est pourquoi il mentionne le danger sur la mer. Après avoir terminé son service, il revient dans la région, dasn le territoire rural de Novae (qui était proche de celui de Nicopolis ad Istrum), où il exerce la profession *d'actor*. Il apparaît dans le texte avec le nom de citoyen, sans les anciens noms daces. On voit ainsi que, même s'il n'est pas rentré chez lui, il revient dans la province et s'installe toujours à la campagne. Son recrutement a eu lieu en 197.

Le quatrième texte sur un ancien marin du territoire de Nicopolis a été trouvé en Bétique[142]. Le soldat s'appelle Quirinalis, fils de [---]ura. La terminaison dupatronyume indique une origine thrace ou dace. Je ne reprendrai pas les discussion concernant la restitution d'un groupe de lettres ([---]tsitsi)[143]; les dimensions du diplôme, comme l'a signalé P. Weiß[144], indiquent que ce mot désignait le village d'origine de l'ancien marin, *sesquiplicarius* dans la flotte de Ravenne. Même si le lieu de son service n'est pas conservé sur la tablette, toutes les analogies indiquent une affectation dans la flotte de Ravenne. Il s' agit surtout des soldats de cette flotte détachés avec des missions diverses en Bétique (soit avec des charges liées à la flotte fluviale, ou bien avec des charges concernant le transport en bonnes conditions du vin et de l' huile de Bétique)[145]. En tout cas, il semble que Quirinalis ne soit pas rentré chez lui après sa libération, au moins pas immédiatement après cet évènement. La date de ce diplôme n' est pas conservée. M. Roxan propose un intervalle plus large compris entre 217–250[146], tandis que W. Eck et F. Fernández,

---

[137] L. Mihailescu-Bîrliba, V.Răileanu, *op. cit.* (note 1), p. 195.

[138] RMD IV, 311.

[139] Pour Atsutsia, voir D. Dana, *L'impact de l'onomastique latine sur les onomastiques indigènes*, dans M. Dondin-Payre, *Les noms des personnes dans l'Empire romain. Transformations, adaptation, évolution*, Bordeaux, 2011, p. 77.

[140] IGLNovae 8.

[141] A. Tomas, T. Sarnowski, *op. cit.* (note 90), pp. 5–8; A. Tomas, *Inter Moesos et Thraces. A Contribution to the Study on the Rural Hinterland of Novae in Lower Moesia*, Archeologia (Varsovie) 58, 2007, p. 41.

[142] W. Eck, F. Fernández, *Ein Militärdiplomfragment aus der Betica*, ZPE 85, 1991, pp. 209–216; RMD II, 201.

[143] W.Eck, F. Fernández, *op. cit.* (note 140), pp. 215–216; RMD III, 201, *sub numero*; P. Weiß, *op. cit.* (p. 90), pp. 281–282.

[144] P. Weiß, *op. cit.* (p. 90), pp. 281–282. Voir aussi RMD III 201.

[145] Eck, Fernández , *op. cit.* (note 140), pp. 215–216,

[146] RMD III 201, *sub numero*,

se guidant d'après la mention *Nicopoli ex Moesia inferiore*, considèrent que la date du recrutement eu lieu après 197, lorsque Nicopolis ad Istrum appartient du point de vue administratif à la Mésie Inférieure. Par conséquent, selon eux, le diplôme date d'après 225: ils ont précisé qu' il est plus probable que la promulgation de cette *constitutio* ait eu lieu sous le règne de Sévère Alexandre et non plus tard[147]. Il faut dire que la dénomination *Nicopoli ex Moesia inferiore* n'est pas nécessairement liée au moment du recrutement, mais elle peut être aussi en connexion à la situation administrative de cette cité à l' époque de l' émission du diplôme. Pourtant, il semble plus probable, si on prend en considération les analogies existantes, que le texte date de l' époque de Sévère Alexandre.

Comme je l'ai affirmé, Nicopolis ad Istrum a été une cité dont le territoire a été une source de recrues pour l'armée romaine. Même si dans plusieurs diplômes militaires le territoire n'est pas mentionné, les noms indigènes représentent un indicateur comme quoi le milieu rural était le fournisseur de recrues. Ainsi, on mentionne seulement, sans être entièrement certain qu'il s'agit du village et non de la cité, les noms des soldats recrutés de Nicopolis ad Istrum pour les cohortes prétoriennes : L. Septimius Purula,[148] C. Valerius Bassus,[149] libérés en 208 ; L. Marius Maximus, ayant reçu la *honesta missio* en 212,[150] et T. Flavius Mucianus, libéré en 225[151] ; C. Iulius Gaianus,[152] M. Aurelius Marcus (qui rentre à la maison),[153] ayant fini leur service en 226 ; M. Aurelius Secundus (qui rentre chez lui), devenu vétéran en 228,[154] et M. Aurelius Aulutralis, libéré en 231[155] ; P. Camurius Crescens, qui a terminé son service en 233,[156] et M. Aurelius Mucianus, vétéran en 248.[157] Nous revenons en détail avec ces cas lorqu'on parlera des cohores prétoriennes et des possibles milieux ruraux de recrutement. Il est remarquable que les textes attestent un recrutement du territoire rural de cette cité à partir de Septime Sévère, lorsque la cité a fait partie de la province de Mésie Inférieure.

Les inscriptions font preuve, par conséquent, des plusieurs *uici* d'où les militaires ont été recrutés. On voit que la plupart des textes proviennent de Nicopolis ad Istrum et datent du IIIe siècle, mais l'inscription de Cius est datée au IIe siècle. Pourtant, les inscriptions que je présenterai ci-dessous montreront que les recrutements ont commencé beaucoup plus tôt.

[147] W. Eck, F. Fernández, *op. cit.* (note 140), p. 212.
[148] RGZM 49.
[149] RGZM 50.
[150] RMD V, 455.
[151] RMD IV, 310.
[152] RGZM 54.
[153] CIL XVI 143.
[154] RMD II, 132.
[155] RGZM 61.
[156] RGZM 62.
[157] RMD V, 474.

2.7. AUTRES UNITÉS

Un fragment de diplôme militaire datant de 156 atteste un soldat dont le nom n'est plus conservé[158]. Le nom de l'unité où il avait servi n'est pas conservé, non plus. Le lieu de découverte est au nord de la Mésie Inférieure, dans un village l'actuelle Dobroudja[159]. Malheureusement, le nom du village ne m'est pas parvenu. Le soldat avait servi dans des troupes qui ont été détachées dans une *expeditio* en Tingitane. La campagne s'inscrit dans une série plus longue des combats dans les deux Maurétanie pendant le règne d'Antonin le Pieux[160]. Le lieu de découverte atteste que le soldat est rentré chez lui. Il a été recruté en 131.

À Sacidava, il y deux inscriptions qui attestent des *burgarii*. Les *burgarii* avaient la mission de défendre les *burgi* (sur la frontière) des attaques des Barbares. Ils étaient recrutés en plupart de la population locale[161]. En effet, les inscriptions de Sacidava prouvent cette chose. Piasus, fils de Pius, est décédé à 50 ans[162]. L'autre personnage est Diozenus, fils de Rigozus, *subtesserarius burgariorum*[163]. Il s'agit d'un rang qui n'est pas connu jusqu'à présent, mais en tenant compte du statut à moitié militaire des *burgarii,* une telle chose est possible.

2.8. UNITÉS INCONNUES

Il ya plusieurs textes où les unités des militaires son inconnues, soit puisque les noms ne se sont pas conservés, ou bien parce qu'iles ne sont pas mentionnés dans les inscriptions.

Dans le milieu rural de Sacidava, un texte atteste un autre vétéran, cette fois-ci d'une unité auxiliaire, Diurdanus, fils de Décébale, qui a une origine dace[164]. Il est commémoré par son fils Priscus (qui porte un nom latin) et par son affranchi Felix. S. Conrad date la stèle funéraire dans la première moitié du IIIe siècle[165].

---

[158] C. Chiriac, L. Mihailescu-Bîrliba, I. Matei, *Un nouveau diplôme militaire de Mésie Inférieure*, dans S. Conrad, R. Einicke, A. E. Furtwängler, H. Löhr, A. Slawisch (eds.), *Pontos Euxeinos. Beiträge zur Archäologie und Geschichte des antiken Schwarzmeer und Balkanraumes*, Langenweißbach 2006, pp. 383–390.

[159] *Iidem*, p. 383.

[160] HA, Antoninus Pius, 5; Pausanias 8, 43. Voir aussi M. Rachet, *Rome et les Berbères. Un problème militaire d'Auguste à Dioclétien*. Bruxelles 1970, p. 195; M. Bénabou, *La Résistance africaine à la romanisation*, Paris 1976, pp. 136–137; M. Sigman, The Romans and the indigenous tribes of Mauretania Tingitana, Historia 26, 1977, p. 428; A. Gozalbes Cravioto, Tumultos y resistencia indigena en Mauretania Tingitana (siglo II), Gerion 20, 2002, p. 476; A. Rhorfi , La Pax Romana en Tingitane et les conditions de sa permanence aux trois premiers siècles ap. J.-C., dans L'Africa romana 15, Rome 2004, p. 566; C. Chiriac, L. Mihailescu-Bîrliba, I. Matei, *op. cit.* (note 156), pp. 386–387. Voir aussi L. Mihailescu-Bîrliba, I. Dumitrache, *Diplômes militaires-carrières équestres: le cas de Flavius Flavianus*, dans R. Cîrjan, A. Panaite, C. Căpiță (eds.), *Moesica et Christiana. Studies in honour of Prof. Alexandru Barnea on his 70th anniversary*, Brăila 2016 67–74.

[161] Voir Th. Grünewald. Bandits in the Roman Empire: Myth and Reality, Londres 2004, 21–22.

[162] ISM IV, 179.

[163] ISM IV, 180.

[164] ISM IV, 189.

[165] S. Conrad, *op. cit.* (note 93), p. 202, no 282.

Même s'il a acquis le droit de cité après la *honesta missio*, le vétéran garde la forme pérégrine du nom, ce qui constitue un indicateur en faveur de son origine locale.

Un autre texte, trouvé à Somovit (à environ 20 km est d'Oescus), atteste un vétéran d'une unité dont le nom n'est pas mentionné. Il s'agit d'un indigène d'origine dace (Aurelius Drigissa) et de sa famille (sa femme et ses fils), commémorés par leur affranchi[166]. Drigissa a servi probablement dans une unité auxiliaire et a eu sa citoyenneté après l'édit de Caracalla. Cette famille (dont un des enfants porte le surnom de Sissa) confirme que dans les environs d'Oescus il y avait des communautés des Daces.

T. Aelius Damanaeus, vétéran, est commémoré par ses affranchis; l'unité où il a servi n'est pas mentionné[167]. Le texte a été trouvé à Abrittus. L'existence d'un *uicus Abrittus* est pourtant prouvée par deux autres textes. Il s'agit probablement de l'établissement qui existait auprès du *castellum*. Ces inscriptions, en latin, nous fournissent des informations intéressantes sur l'organisation de ce village. Il s'agit d'une colonisation des vétérans et des citoyens romains (*ueterani et ciues Romani consistentes*), dirigé par deux *magistri* et un *quaestor*. Un des textes date du règne d'Antonin[168], l'autre de 221; les *magistri* sont un vétéran, G. Iulius (A)enonus, et un citoyen M. Ulpius Ireneus, tandis que le questeur est Tib. Claudius Claudianus[169]. La présence des vétérans dans l'habitat civil auprès du *castellum* n'est pas singulaire. Un des premiers vétérans attestés est un Thrace, Cothus, fils de Tharsa, qui a servi en Norique dans l'*ala I Thracum Victrix* et qui a été libéré en 79[170]. M. Antonius Valens a servi dans la Ve légion Macedonica, puis il s'est retiré à Abrittus, où il a fini sa vie[171]. Un autre vétéran est Aurelius Victor. Il a servi dans la XIe légion Claudia, stationnée à Durostorum; son fils porte un nom thrace, Drizuparus[172]. Il a été probablement un pérégrin qui a eu sa citoyenneté en 212.

À Straža (sud d'Abrittus), Aurelius Disdosi, militaire d'une unité inconnue, fait ériger un autel à Hercule[173]. Comme les noms daces ont plusieurs occurrences à Straža[174], je pense que le militaire, originaire de la région, a érigé cet autel chez lui, pour une divinité protectrice des soldats.

3. CONCLUSIONS

On remarque d'abord la diversité des unités militaires dans lesquelles étaient recrutés les personnes provenant du milieu rural de la province (légions, flottes, cohortes prétoriennes, unités auxiliaires diverses) (voir l'annexe 1 de la fin de

[166] ILB 133. Voir aussi F. Matei-Popescu, *The Dacians from Moesia Inferior*, dans L. Mihailescu-Bîrliba (éd.), *Migration, Kolonisierung, Akkulturation im Balkanraum und im Osten des Mittelmeerraumes (3. Jh. v. Chr.- 6 Jh. n. Chr.)*, Konstanz, 2017, p. 143, 154.

[167] S. Conrad, *op. cit.* (note 93), p. 222, no 356.

[168] AE 2010, 1420.

[169] AE 2010, 1421 a et b.

[170] RGZM 3.

[171] S. Conrad, *op. cit.* (note 93), p. 223, no 358.

[172] AE 1919, 78.

[173] AE 1927, 47.

[174] IGB V, 5281.

l'ouvrage). On constate également que les recrutements dans ce milieu ont commencé tôt et ont continué jusqu'à la fin du Principat. Les recrutements ont commencé sous Tibère, juste après la victoire romaine sur les tribus Thraces en 26. Romaesta, fils de Rescens, a été recruté à cette époque dans l'*ala Gallorum et Thracum Antiana*. Si on calcule les 25 ans de service, il résulte qu'il a été recruté en 29, même si F. Matei-Popescu pense que le recrutement s'est produit en 26–27[175]. En fait, il est tout possible, car le service pourrait durer parfois plus de 25 ans. Peu après, sous Claude et sous Néron, il y eu des soldats du milieu rural de Mésie Inférieure qui ont été recruté dans la flotte. Tarsa du *vicus Bad[---]* est un exemple, mais je pense qu'il y a encore des cas à discuter (je vais le faire dans le chapitre suivant). Les sources nous ont fourni des recrutements à l'époque flavienne (environ 73–74, puis sous Domitien) et vers la fin du son règne de Trajan (113–115). À la première vue, il semble qu'il s'agit de recrutements régulières. Sous Domitien, le *constitutiones* promulguées de 88 à 91 renvoyent aux recrutements faits pour l'armée de Syrie dans le contexte de l'expédition en Arménie et du conflit avec les Parthes de 62–66[176]. L'analyse des autres sources nous dira si on peut parler d'autres raisons.

Enfin, la période la mieux documentée pour cette section de notre ouvrage est l'époque des Sévères. Les changements d'effectifs dans les composantes des cohortes prétoriennes, des flottes et du corps d'*equites singulares Augusti* ont comme résultat des recrutements massifs dans les provinces balkano-danubiennes, et la Mésie Inférieure n'en fait pas exception. Ainsi, à partir du règne de Septime Sévère et continuant avec ses descendants, il y a des recrutemets du milieu rural de la provinces dans tous ces unités ci-dessus mentionnés. Les noms de *vici* sont attestés surtout dans les documents concernant la flotte et les prétoriens. On constate que, après avoir acquis la citoyenneté, plusieurs marins prennent un surnom latin, mais ils sont évoqués également dans les diplômes avec leur ancien nom pérégrin. Beaucoup d'eux rentre chez eux. Enfin, toujours au IIIe siècle, sous Sévères et dans la période des empereurs-soldats, on constate un recrutement des personnes du milieu rural de la Mésie Inférieure dans les légions, lorsque les effectifs de ces unités avaient beaucoup changé du point de vue ethnique à cause des guerres fréquentes. D'ailleurs, on retrouve des soldats dans des *vexillationes* des légions de Mésie Inférieure qui stationnait à Aquilée, afin de défendre la position stratégique de la cité.

En ce qui concerne les lieux d'origine de ces soldats, on se rend compte que le milieu rural le mieux documenté est celui de Nicopolis ad Istrum, mais à partir de l'époque des Sévères, lorsque la cité a fait partir de Mésie Inférieure. Jusqu'à cette époque-là, les soldats provenaient des milieux ruraux de Durostorum, d'Abrittus, de Melta, Dimum, de Marcianopolis, Sexaginta Prisca, Novae, Oescus, Cius, Sacidava, Callatis, Montana, de la *ciuitas Ausdecensium* ou des villages dont on ne connaît pas l'appartenance à un milieu rural certe (*vicus Bad[---], vicus Disdiu[---], uicus Dizerpera* etc.

---

[175] F. Matei-Popescu, *op. cit.* (note 25), pp. 142–143.

[176] P. Weiß, Die Auxilien des syrischen Heeres von Domitian bis Antoninus Pius. Eine Zwischenbilanz nach den neuen Militärdiplome, Chiron 38, 2006, pp. 257–261.

Par conséquent, les recrutements du milieu rural de la Mésie Inférieure, comme on l'observe d'après ce premier échantillon de documents, ont commencé assez tôt, mais elle ont progressé graduellement. Dans la première et la seconde moitié du Ier siècle, l'État romain a recruté des personnes surtout dans le sud de la province, puis dans les siècles suivants, les recrutements ont eu lieu dans toute la province. Pourtant, la partie méridionale (l'actuel nord de la Bulgarie) nous fournit les plus nombreux exemples.

ABRÉVIATIONS

AE = L'Année Épigraphique, Paris.
CIB = Der römische Weihebezirk von Osterburken. Corpus des griechischen und lateinischer Beneficiarier-Inschriften des Römischen Reiches, Stuttgart.
CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin.
Dacia N. S. Dacia Nouvelle Série. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, Bucarest.
DHA = Dialogues d'histoire ancienne, Besançon.
Diomedes NF = Schriftenreihe des Fachbereiches Altertumswissenschaften Alte Geschichte, Altertumskunde und Mykenologie der Universität Salzburg, Salzburg.
IAq = Inscriptiones Aquileiae, Udine.
IGB = Inscriptiones Grecae in Bulgaria repertae, Sofia.
IGLNovae = Inscriptions grecques et latines de Novae, Bordeaux.
ILB = Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae, Sofia.
ISM = Inscriptiones Scythiae Minoris, Bucarest-Paris.
JRA = Journal of Roman Archaeology,Portsmouth, Rhode Island.
RGZM = Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz.
RMD = Roman Military Diplomas, Londres.
SCIV(A) = Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie), Bucarest.
ZPE = Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn.

LISTE DES ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Carte de la Mésie Inférieure
Fig. 2. Épitaphe de Flavius Decebalus, vétéran de la *legio I Italica*
Fig. 3. Épitaphe de G. Valerius Herculanus, vétéran de l'*ala I Arauacorum*, originaire du *vicus Rami*...
Fig. 4. Épitaphe d'Aurelius Cotus, vétéran de l'*ala Arauacorum* (Sexaginta Prista)
Fig. 5. Épitaphe d'Aurelius Ditusanus, mort en Barbaricum (Sacidava)
Fig. 6. Monument funéraire de l'ancien prétorien Aurelius Dalenis (milieu rural de Callatis)

REZUMAT

Acest studiu reprezintă o continuare a unei anchete preliminare întreprinse de autor cu câțiva ani în urmă, anchetă concretizată într-o publicație. Soldații din armata romană care își au originea în mediul rural al Moesiei Inferior sunt mult mai numeroși decât o indică în mod explicit sursele, acest lucru datorându-se și faptului că multe din diplomele militare (principalul izvor al acestei investigații) provin de pe piața neagră de antichități, iar locul lor de descoperire rămâne necunoscut, cel puțin la nivel oficial. Autorul analizează diplomele militare și inscripțiile pe piatră care atestă cu certitudine soldați provenind din mediul rual al provinciei: fie le este indicat locul de naștere, fie inscripția a

fost găsită în mediul rural al Moesiei Inferior, după lăsarea acestora la vatră, semn că ei s-au întors acasă după efectuarea serviciului militar. Sunt prezentate în ordine legiunile, unitățile auxiliare terestre, cohortele pretoriene, flotele imperiale și sunt luate în discuție și acele izvoare incomplete, în care unitățile militare sunt necunoscute. Se remarcă în primul rând diversitatea trupelor în care sunt recrutați militarii provenind din mediul rual al Moesiei Inferior. Autorul realizează apoi o sistematizare a principalelor perioade de recrutare, distingând recrutările regulate (o dată la 25–26 ani*) de cele provocate de anumite evenimente importante (revoltele tracilor, războiul civil din* 68–69*, alte războaie purtate de Imperiul roman, reorganizarea cohorelor și a flotelor pretoriene începând cu domnia lui Septimius Severus). Sunt analizate și locurile de origine ale soldaților menționați în surse: evidența acestora arată că orașul al cărei teritoriu rural este cel mai frecvent menționată este Nicopolis ad Istrum (după Septimius Severus), dar acest lucru nu este întru totul relevant din punct de vedere statistic, întrucât este în conexiune cu reorganizarea unităților pretoriene începând cu epoca Severilor. Se constată, de asemenea, că în primul secol după Christos majoritatea soldaților provin din sudul provinciei (Bulgaria de astăzi), fapt care coincide și cu etapele de organizare administrativă a acesteia (nordul Moesiei Inferior, Dobrogea de astăzi, fiind organizat în mod treptat pe tot parcusul sec. I. p. Chr.). Nu este neglijată nici analiza onomastică, constatându-se că, o dată cu obținerea cetățeniei, asistăm și la o veritabilă „latinizare" a numelor. Ancheta de față cuprinde și o evaluare a situației militarilor după* ***honesta missio****, constatându-se un relativ echilibru între cei care se întorceau acasă și cei care rămâneau în locul în care serviseră, motivele acestor alegeri fiind în primul rând de ordin practic din perspectivă personală. Ceea ce rămâne foarte important din această analiză este faptul că mediul rural al Moesiei Inferior a constituit un puternic rezervor de recruți pentru armata romană. Acest lucru a contribuit nu numai la romanizarea acestor recruți, dar chiar și la romanizarea profundă a mediului rural al provinciei.*

Fig. 1. Carte de la Mésie Inférieure.

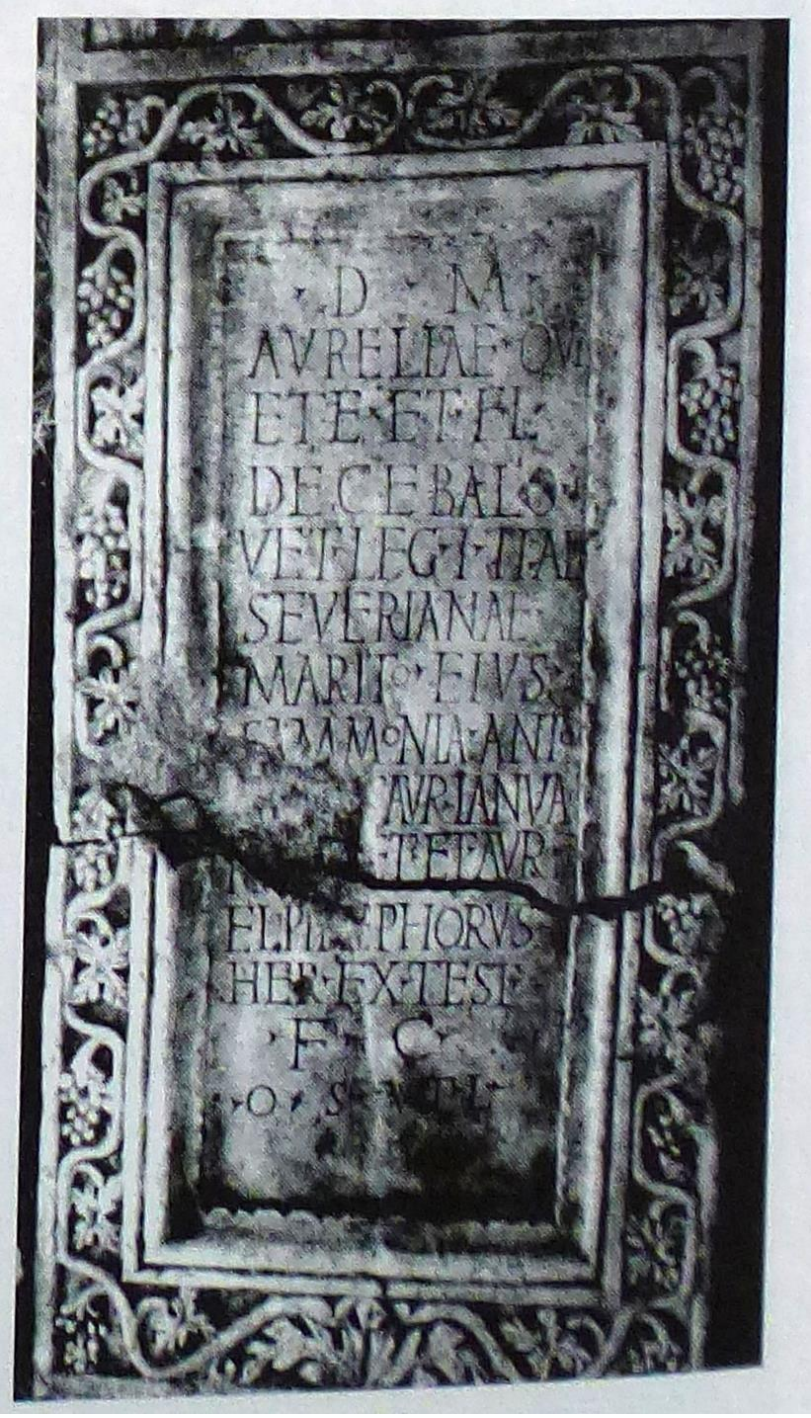

Fig. 2. Épitaphe de Flavius Decebalus, vétéran de la *legio I Italica* (https://petrae.huma-num.fr/fr/fiche?p01=050300800023).

Fig. 3. Épitaphe de G. Valerius Herculanus, vétéran de l'*ala I Arauacorum*, originaire du *vicus Rami*...
(http://lupa.at/21046/photos/1).

Fig. 4. Épitaphe d'Aurelius Cotus, vétéran de l'*ala Arauacorum* (Sexaginta Prista) (http://db.edcs.eu/epigr/bilder.php?bild=$AE_1940_00034.jpg;lu_21976&nr=2).

Fig. 5. Épitaphe d'Aurelius Ditusanus, mort en Barbaricum (Sacidava) (ubi-erat-lupa.org/monument 15317).

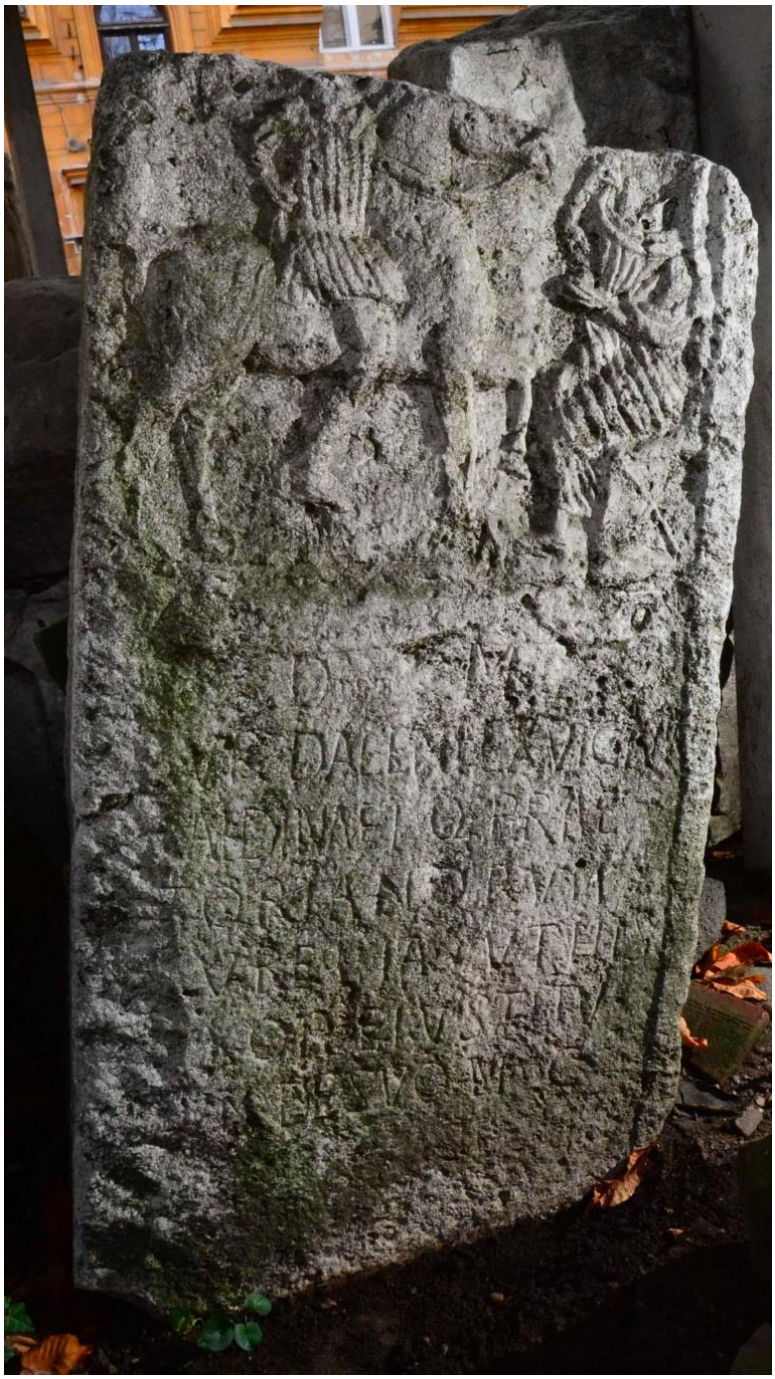

Fig. 6. Monument funéraire de l'ancien prétorien Aurelius Dalenis (milieu rural de Callatis). Crédit photographique: Florian Matei-Popescu.

TRANSILVANIA DE LA DUNĂRE: SCRISORILE DE LA MODENA ALE REGINEI BEATRICE DE ARAGON DIN VARA ANULUI 1480

IOAN-AUREL POP, ALEXANDRU SIMON

Keywords: Beatrice of Aragon, Matthias Corvinus, Mehmed II, Basarab IV Țepeluș, Ștefan the Great, Hungary, Transylvania, Wallachia, Moldavia, Danube, Modena, fortresses

Cuvinte-cheie: Beatrice de Aragon, Matia Corvin, Mehmed al II-lea, Basarab al IV-lea Țepeluș, Ștefan cel Mare, Ungaria, Transilvania, Țara Românească, Moldova, Dunăre, Modena, cetăți.

Puține mesaje regale au atras atenția istoriografiei române precum scrisoarea trimisă de Beatrice de Aragon (soția lui Matia Corvin și fiica lui Ferdinand de Aragon, regele Neapolelui) surorii sale, Eleonora d'Este, ducesa Modenei[1]. Era vorba, de fapt, de două mesaje identice[2] trimise în aceeași zi, anume 9 iulie 1480, de către Beatrice Eleonorei și soțului acesteia, Ercole d'Este[3]. Cu toate că editorii maghiari ai surselor au indicat clar data scrisorii (9 iulie 1480), istoricii români, fără să consulte originalul, păstrat în Archivio di Stato di Modena[4], s-au străduit să modifice nu doar anul (1481 în loc de 1480), ci și ziua (19 în loc de 9 iulie)[5]. Data

[1] Subiect discutat mai recent de Ovidiu Cristea și Marian Coman, „O scrisoare pierdută. Ștefan cel Mare și boierii de margine ai Țării Românești", în *Analele Putnei*, IX (2013), 1, pp. 23–52 (republicat, cu completări, în limba engleză: „A Late Fifteenth Century Controversy on the Moldavian-Wallachian Frontier: An Incident Analysis", în *Government and Law in Medieval Moldavia, Transylvania and Wallachia* (=*Studies in Russia and Eastern Europe*, XI),editori Martyn Rady, Al. Simon, London, 2013, pp. 101–119).

[2] Singura diferență este că, în scrisoarea Beatricei către Ercole, *Cyppelles*, adică Basarab al IV-lea Țepeluș, a fost scris cu un singur *p*.

[3] Iván Nagy, Albert Nyáry, *Magyar diplomacziai emlékek. Mátyás király korából1458–1490* [Monumente ale diplomației maghiare. Din epoca regelui Matia. 1458–1490] (=*Monumenta Hungariae Historica*, IV, 1–4), II. [*1466–1480*], Budapest, 1876 (MDE), nr. 288–289, pp. 436–440. Cel din urmă document (nr. 289, pp. 438–440), scrisoarea Beatricei către Eleonora, a fost republicat, cu aceeași dată, de Endre Veress în *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavie et Valachia* (=*Fontes Rerum Transylvaniacrum*, IV, VI), I. *1468. 1540*, Budapest, 1914, nr. 32, pp. 34–35.

[4] Archivio di Stato di Modena, Modena, Archivio Segreto Estense, Cancellaria, Carteggi con principi esteri, *Ungheria*, busta 1623. *1477–1624*, nn, adică nenumerotat (Buda, 9 iulie 1480).

[5] Începutul a fost făcut de Nicolae Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, III. *Fragmente de cronici și știri despre cronicari*, București, 1901, p. XXXIX). A fost continuat până în zilele noastre (cel mai recent: Ștefan S. Gorovei, Maria-Magdalena Székely, *Princeps omni laudae maior. O istorie a lui Ștefan cel Mare*, Putna, 2005, p. 203, p. 506; deși, la p. 202, autorii acceptau, la limita îndoielii, că evenimentele în discuție avuseseră loc la 1480). După Iorga, scribul ar

scrisorii Beatricei trebuia potrivită zilei luptei de la Râmnicu Sărat dintre Ștefan (al III-lea)cel Mareși Basarab (al IV-lea) Țepeluș (8 iulie 1481)[6], vestea despre aceasta ajungând astfel în termen de 10 zile la Buda[7]. Așa cum s-a mai arătat, mesajele trimise simultan orașelor germane de către Matia (11 iulie 1480)[8] nu permiteau redactarea scrisorii Beatricei (9 iulie 1480)[9]. Întrucât scrisoarea reginei spune mai multe decât au fost reținute de istoriografia română[10], dăm aici o nouă ediție, însoțită de pentru prima dată de o traducere[11].

---

fi omis *J*-ul (adică *I*) din finalul anului *MCCCLXXX* (*Studii și documente*, III, p. XXXIX). O eroare a existat într-adevăr. Editorii maghiari au uitat *o*-ul/ *0*-ul suprascris de la final: *MCCCLXXX*^{o}(a se vedea imaginea publicată în anexă la Al. Simon, „*De Dragule crudelitate*: ultima domnie a lui Vlad al III-lea *Țepeș* pe pământurile *Valahiei Mari*", *Revista Istorică*, NS, XXIX (2018), 5–6 [2020], pp. 517–540; în mod ciudat documentul lipește dintre sursele italiene reproduse în cadrul proiectului guvernamental maghiar disponibil online la www.vestigia.hu). În schimb, editorii maghiari nu au omis *o*-ul/ *0*-ul suprascris de la finalul datei scrisorii Beatricei către Ercole d'Este din aceeași zi, 9 iulie 1480 (MDE, II, nr. 288, p. 438). Subiectul ne-a atras atenția, deoarece Beatrice afirma că oștenii lui Matia și cei ai lui Ștefan [...] *intrarano in le dicte parte de Transilvania per nome chiamata la Gran Valacchia* [...] (cf. Simon, „*De Dragule crudelitate*", p. 533, nota 108).

[6] A se vedea, de exemplu, pe urmele lui Iorga, și Alexandru Lapedatu, *Vlad-Vodă Călugărul, 1482–1496* (extras din *Convorbiri Literare*, XXXVIII), București, 1903, p. 25. Lapedatu a fost unul dintre prea puținii istorici români care a remarcat (în aceeași lucrare) că Ștefan fost numit – *ad annum* 1492 –*valachorum regulus* de către ultimul cronicar oficial al lui Matia, Antonio Bonfini, și astfel drept „urmașul <*valah*>" al regelui.

[7] La limită, veștile de mare importanță din Țările Române puteau ajunge la Buda în 10 zile. Nu pare însă să fi fost cazul victoriei de la Vaslui (10 ianuarie 1475) sau al „enciclicei", al scrisorii circulare a lui Ștefan (25 ianuarie), prin care își anunța Creștinătății victoria. Cel puțin așa indică scrisoarea trimisă din Buda, pe 12 februarie 1475, de către Leonardo din Ancona lui Romano Rosetto, servitorul lui Ercole d'Este (a se vedea ediția din I.-A. Pop, Al. Simon, „*Ungaria et Valachia*: promisiunile *valahe* ale Republicii Sfântului Marcu din anii 1470", *Revista Istorică*, NS, XXVI (2015), 1–2 [2016], pp. 3–66, la p. 36, nota 128).

[8] Scrisoarea lui Matia către orașul Augsburg se păstrează în Stadtarchiv Augsburg, Augsburg (SAA), Rats- und Ämterwesen, Oberste Instanzen: Rat, *Literaliensammlung* (Ratskorrespondenz), I. Abteilung, nn (11 iulie 1480; scrisoare regestată de Karl Nehring, „Quellen zur ungarischen Außenpolitik in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts" (I), *Levéltári Közlemények* [Contribuții Arhivistice], XLVII (1976), 1, pp. 87–120, la nr. 107, p. 104). Scrisoarea regelui Ungariei, din aceeași zi, la fel cu precedenta, către orașul Nürnberg se găsește în Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien, Reichshofkanzlei, *Fridericiana*, Karton 4. *1476–1480*, fasc. 5/2. *1480*, f. 82^{r}. Pentru ambele mesaje regale: Al. Simon, *Ștefan cel Mare și Matia Corvin. O coexistență medievală*, Cluj-Napoca, 2007, p. 110, nota 317. Acestea se găsesc în copie în Magyar Nemzeti Levéltár [Arhiva Națională Maghiară], Budapest (MOL), Országos Levéltár [Arhiva Țării], Antemohácsiana, (secțiunea U) Diplomatikai Fényképgyűjtemény [Arhiva fotocopiilor diplomatice] (DF), [nr.] 258404, 293274 (ele sunt disponibile online pe hungaricana.hu).

[9] Al. Simon, "From *Wallachia* to *Dacia*: International Politics and Political Ideology in the Last Decades of the Fifteenth Century", în *Government and Law*, pp. 91–100, la p. 91, nota 1 (cu sursele de arhivă citate mai sus).

[10] Cu preluarea datării românești „clasice", scrisoarea a fost discutată recent din perspectiva cunoscutului conflict dintre Ștefan și „boierii de margine" ai Țării Românești (Cristea-Coman, „O scrisoare pierdută"; Iidem, "A Late Fifteenth Century Controversy").

[11] Folosim drept model varianta neglijată a scrisorii, cea trimisă de Beatrice ducelui Ercole.

O SCRISOARE REGALĂ „REGĂSITĂ”

1480, 9 luglio

Illustrissime Dux, Cognate et Frater Carissime,

Como quellosapemo, se[12] *relegrara*[13] *deli felici progressi del/ Signore Re, nostro marito, et etiam*[14]*, per essere cose chet occano ala*[15] *salute de la*[16] *fede christiana,/ la donamo aviso*[17] *como li capitanei quali la Maiesta sua tenia*[18] *in le parte de Transilvania,/ per recuperare alcune de*[19] *quelle parte, lequaleli Turchi, assaitempofa,haviano*[20] *comenzato adsigno/riare*[21]*, havendono congrega tetucte*[22] *le lorogente, e tetiam*[23]*, essendo conessi capitaneiel/ Magnifico Stefano, vayvoda*[24] *Moldavo*[25]*, cum loquale de proximo la sua Maiesta havia firmata pace/ et donatali*[26] *obediencia*[27]*, chet ucti insieme faciano*[28] *numero de circa sexantamilia persune*[29]*, tra/ ad cavallo et pede. Liquali, circa la festa delo*[30] *Corpo de Christo*[31]*, intrarono in le dicte parte/ de Transilvania, per nome*[32] *chiamatala Gran Valacchia. Et venendo questo ad notitia*[33] *de uno/ Bazarab, minore*[34] *nomine Cypelles vayvoda*[35]*, obediente al Turcho, che le dictegente erano/ intrate in le dicte parte, convocati tuctiquelli Turchieranodapresso et assay*[36] *multitudine de/ Valacchi*[37]*, facenteno*[38] *numero de XX miliapersune*[39]*,*

---

[12] În ediția Nagy-Nyáry (MDE), *sta*, iar în ediția Veress (*Acta et epistolae*), *sta se*. În continuare, MDE= 1, iar *Acta et epistolae* = 2.

[13] În 1, *relegrata*.

[14] În 1, *eciam*.

[15] În 2, *alla*.

[16] În 2, *della*.

[17] În 2, *avviso*.

[18] În 1 *tema*.

[19] În 2 *di*.

[20] În 1, *haniano*.

[21] În 1, scris doar *senio...* .

[22] În 1, *tutte*.

[23] În 1, *eciam*.

[24] În 2, *vaivoda*.

[25] În 1, *Moldano*.

[26] În 1 și 2, *donatoli*.

[27] În 2, *obbedientia*.

[28] În 2, *facciano*.

[29] În 1 și 2, *persone*.

[30] În 2, *dello*.

[31] Prima joi după Duminica *Trinitatis*, prima duminică după Rusalii, în calendarul catolic. În cazul de față, este vorba despre data de 30 mai 1480. În 1481, *Corpus Christi* a căzut pe 21 iunie.

[32] În 1, *pronomine*, iar 2, *per nomine*.

[33] În 1, *noticia*.

[34] În 1 și 2, *iuniore*.

[35] În 2, *vaivoda*.

[36] În 2, *assai*.

[37] În 2, *Valachi*.

[38] În 2, *facendone*.

[39] În 2, *persone*.

credendosecon la dicta multitudine superare le gente/ nostre, non sapendo la multitudine deli[40] *nostrj, subito provocolo dicto suo exercito contra li nostrj, liquali/ li distavano per mezo*[41] *miglio ungarisco*[42]*. Ma per chelolocoera boschoso*[43] *et aspro, dove ce*[44]*/ era alcuno monticello, ordino ale suegente devessero*[45] *aspectare ala*[46] *pianura, credendose*[47]*/ superarelj*[48]*, subitoche*[49] *vedevenire*[50] *tanta multitudine de gente, lasso de volere bactagliare*[51]*/ et pigliaro*[52] *ad fugire. Le gente del Signore Re, che li erano bene vicino et ale spalle,/ ne tagliaro*[53] *ad pezo*[54] *circa octomilia. Et per decemigliafine*[55] *alo Damnubio*[56]*, che li/ sequero*[57]*, non si trovava si non corpi morti. Multi, constricti de grantimore, se buctaro*[58]*/ in lo Damnubio, per manera dedictegente non se ne salvo si non lodicto Bazarab cum/ quattro hominj. Expugnaro*[59] *etiam*[60] *tucte forteze*[61] *de quelle provincie et e parso ad tucti/ construerene*[62] *delealtreet fare nove monitione, dicendo non volere essere piu de Valacchi*[63]*,/ ma de Hungari. Et confede et grancautela, li haveno promixo*[64] *essere fideli de Hungari,/ per modo chemay*[65] *piu ce sera*[66] *periculo, chequelle parte se habiano*[67] *da revoltare, maxime/ per le bone provisione*[68] *ce sono state facte*[69] *et continuamente*[70] *se faranno. Ancora haveno/ assediate do eforteze*[71]*, lequale sono al incontro de Nicopolim, dalaltra parte de/*

[40] În 2, *delli*.
[41] În 2, *mezzo*.
[42] În 2, *ungaresco*.
[43] În 1, *bosthoso*.
[44] În 2, *ne*.
[45] În 1, *denesso*.
[46] În 2, *alla*.
[47] În 1, *redendose*.
[48] În 1, cuvânt neînțeles și nescris de editor.
[49] În 1, *(se)*.
[50] În 1 și 2, *venir*.
[51] În 1, *battagliaro*.
[52] În 2, *pigliaron*.
[53] În 1, *tagliato*, iar în 2, *tagliaron*.
[54] În 2, *pezzo*.
[55] În 1, *sine*, iar în 2, *sino*.
[56] În 2, este scris de fiecare dată *Danubio*, modernizat.
[57] În 2, *segueron*.
[58] În 1, *seburraro*, iar în 2, *buctaron*.
[59] În 1, *expugnato*, iar în 2, *expugnaron*.
[60] În 1, *eciam*.
[61] În 2, *fortezze*.
[62] În 1, *constructene*, iar în 2, *conscriverne*.
[63] În 2, *Valachi*.
[64] În 2, *promesso*.
[65] În 2, *mai*.
[66] În 1, *confera*.
[67] În 2, *habbiano*.
[68] În 2, *provvisioni*.
[69] În 1, *forte*.
[70] În 1 și 2, *constantemente*.
[71] În 2, *fortezze*.

Transilvania, accostolo Damnubio, dove havenolassate assaigente et altreartigliarie[72]*/ necessarie et laltregente se sonoandate in Vulgaria*[73]*, laquale havenobrusata*[74]*/ et guastata*[75]*. Credese, Deonobis propricio*[76]*, in quelle parte omne*[77] *cosa succedera ad votum/ de la Maiesta del Signore Re. Etiam se havegransperanzache non passaranno*[78] *molti di/ chealcune forteze*[79] *che tenelo Turcho da laltra parte delo Damnubio perveneranno*[80]*/ in manu de sua Maiesta, laquale, per la gratia de Dio, sta sanissi modela persona. Et/ non havendoaltroche scrivere ala*[81] *Signoria Vostra, la pregamo ce voglia donare aviso*[82] *de/ la sua bona valitudine*[83] *et etiam*[84] *de quella de madamma*[85] *la duchessa, nostra sorella et deli/ figlioli, nostrj nepoti, offerendonce*[86] *ad omnepiacere de quella*.

Datum Bude,[87]*die/ VIIIJ*[o88]*iulijM*[o]*CCCCLXXX*[o]*, de V*[ostra] *S*[ignoria]*cara sore, Regina Beatrix*.

Traducere*:*

1480, 9 iulie

Prealuminate Duce, Cumnate și Frate Preaiubit,

După cum știm, vă veți bucura de fericitele progrese ale Domnului Rege, soțul nostru și de asemenea, fiind vorba de lucruri care țin de sănătatea credinței creștine, vă dăm de știre cum căpitanii pe care majestatea sa îi ține în părțile Transilvaniei, pentru a recupera câteva din părțile acelea, pe care turcii, cu mult timp în urmă, au început să le stăpânească, strângând împreună toți oamenii lor și, de asemenea, fiind cu acești căpitani Măritul Ștefan, voievodul moldovean, cu care de curând majestatea sa a semnat pace și i-a dat ascultare, încât toți împreună fac un număr de circa șaizeci de mii de persoane, călare și pedeștri. Care, în jurul sărbătorii Corpului lui Hristos[89]*,*

[72] În 1, *accogliaro*.
[73] În 2, *Bulgaria*.
[74] În 1, *bensato*.
[75] În 2 *brusato et guastato*.
[76] În 1 și 2 *propicio*, cum este corect, dar în text este scris *propricio*.
[77] În 1, cuvânt neînțeles și nescris de editor.
[78] În 1, *passarano*.
[79] În 2, *fortezze*.
[80] În 1, *perveniano*.
[81] În 2, *alla*.
[82] În 2, *avviso*.
[83] În 1 și 2, *valetudine*.
[84] În 1, *eciam*.
[85] În 1 și 2, *madama*.
[86] În 1 și 2, *offerendome*.
[87] În 2, *Budae*.
[88] În 2, *VIII*.
[89] 30 mai 1480. În 1 iunie 1480, Ștefan Báthory, voievodul Transilvaniei, era cu oastea la Tălmaciu (*Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, VII. *1474–1486*, editor Konrad G. Gündisch, Bukarest, 1991, nr. 4361, pp. 242–243 (publicat inițial, ca un fel de regest, în Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, XV–1. *Acte și scrisori din arhivele orașelor ardelene Bistrița, Brașov, Sibiiu, 1358–1600*, editor N. Iorga, București, 1911, nr. 189, p. 106). În ediția din

intrară în zisele părți ale Transilvaniei, chemată pe nume Țară Românească cea Mare. Și venind aceasta la cunoștința unui anume Basarab, pe numele mic Țepeluș voievod, ascultător turcului, că zișii oameni intraseră în zisele părți, convocați fiind toți turcii care erau în preajmă și mare mulțime de români, făcând un număr de XX de mii de persoane, crezându-se cu zisa mulțime că-i întrec pe oamenii noștri, neștiind mulțimea alor noștri, îndată îndreptă pomenita sa armată contra alor noștri, care îi despărțiră (risipiră) pe jumătate de milă ungurească. Dar pentru că locul era păduros și aspru, unde era un anume muncel, ordonă oamenilor săi că trebuiau să aștepte la câmpie, crezând că-i întrec, îndată ce vede venind atâta mulțime de oameni, lăsă gândul bătăliei și o luară la fugă. Oamenii Domnului Rege, care erau lângă ei și în spatele lor, tăiară în bucăți circa opt mii. Iar din zece mii, până la Dunăre, căci îi urmăriră, nu se găsiră decât corpuri moarte. Mulți, constrânși de mare teamă, se aruncară în Dunăre, în modul în care, din zișii oameni, nu se salvă decât zisul Basarab, cu patru bărbați. Cuceriră, de asemenea, toate cetățile din acele provincii și li s-a părut tuturor că au construit și altele și că au făcut muniții noi, zicând că nu vor să mai fie ale românilor, ci ale ungurilor. Și, cu credință și băgare de seamă, le-au promis să le fie fideli ungurilor, în modul în care niciodată să nu mai fie vreun pericol ca zisele părți să se mai revolte, cel mai mult pentru bunele prevederi care s-au făcut și se vor face continuu. Au mai asediat încă două cetăți, care sunt la întâlnirea cu Nicopole, de cealaltă parte a Transilvaniei, aproape de Dunăre, unde au lăsat mulți oameni și altă artilerie necesară, iar alți oameni s-au dus în Bulgaria, pe care au ars-o și stricat-o. Se crede, Doamne ajută! – că în acele părți lucrurile vor decurge după dorința Domnului Rege. De asemenea, se are mare speranță că nu vor trece multe zile și anumite cetăți pe care le ține turcul de cealaltă parte a Dunării vor ajunge în mâna majestății sale, care, din îndurarea lui Dumnezeu, este foarte sănătos. Și, neavând alta a vă scrie Domniei Voastre, vă rugăm să binevoiți a ne da de știre despre starea bună a sănătății voastre și, de asemenea, a doamnei ducese, sora noastră și a fiilor, nepoții noștri, oferindu-ne prin aceasta toată plăcerea.

Dat la Buda, în a noua zi a lui iulie 1480, de a Domniei Voastre iubită soră, regina Beatrice.

ÎN VARA ANULUI 1480

La mai bine de o lună de la începerea asediului otoman al Rhodos-ului ținut de Cavalerii Ioaniți (23 mai 1480)[90], la 9 iulie, Beatrice, fiica regelui Neapolelui, Ferdinand de Aragon[91], își anunțase sora, Eleonora[92], căsătorită cu Ercole d'Este,

---

Székely oklevéltár. 1219–1776 [Diplomatariu secuiesc. 1219–1776] (editor Samu Barabás, Budapest, 1934, nr. 88, p. 146–147) a poruncii date brașovenilor de către Báthory, tabăra acestuia a fost așezată la Bran. În original, scria [...] *datis in campo Baranmezew* [...], dar, între *campo* și *Baranmezew*, figura și un *k* (MOL, DF 246382). Din acest motiv, în *Hurmuzaki*, XV–1, Iorga a socotit că era vorba de Câmpul Pâinii (*Kenerenmezew*).

[90]Nicolas Vatin, *L'Ordre de Saint-Jean-de Jérusalem, l'Empire ottoman et la Méditerranée orientale entre les deux sièges de Rhodes (1480–1522), Paris-Leuven, 1994, pp. 148–151.*

[91]Ernesto Pontieri, *Per la storia di Ferrante I d'Aragona re di Napoli*, Roma, 1969.

[92] Joseph Manca, „*Constantia et forteza*: Eleonora d'Aragona's Famous Matrons", *Source: Notes in the History of Art* , XIX (2000), 2, p. 13–20. Era sora mai mare a Beatricei.

ducele de Ferrara și de Modena[93], că Ștefan al Moldovei, recent împăcat cu Matia (conform Beatricei)[94], atacase Țara Românească, împreună cu voievodul Transilvaniei, Ștefan Báthory (omis, însă, în mod voit, de Beatrice din scrisoarea ei)[95]. Oștile ungare și moldave îl biruiseră pe un „anume Basarab, pe numele mic Țepeluș voievod [Basarab al IV-lea], ascultător turcului [lui Mehmed al II-lea]”[96]. Îi goniseră peste Dunăre pe otomanii, care-l susțineau pe domnul „ziselor părți ale Transilvaniei, chemată pe nume Țara Românească cea Mare”, fostul favorit al regelui Matia, dar și al lui Ștefan al Moldovei[97]. Soțul Beatricei se grăbise și el să răspândească vestea victoriei antiotomane tocmai în rândul supușilor marelui dușman al monarhului huniad[98], Frederic al III-lea de Habsburg, împăratul romano-german[99].

Cam pe la vremea la care scrisoarea Beatricei trebuie să fi ajuns la curtea de la Modena[100], flota otomană a apărut în fața portului Otranto de la Marea Adriatică (28 iulie 1480)[101]. După un asediu de două săptămâni, otomanii conduși de

[93] În 4 iunie 1480, Ercole d’Este a fost primit și în Ordinul Jartierei de către Eduard al IV-lea al Angliei (John Easton Law, „Courts and Court Studies in Northern Italy in the Late Middle Ages: A European Perspective”, în *L'Italia alla fine del Medioevo: i caratteri originali nel quadro europeo*, editor Francesco Salvestrini, I, Firenze, 2006, pp. 95–116, la p. 98, nota 8).

[94]Din punctul de vedere al Beatricei (mai mult decât o regină-consoartă), situația era clară: Ștefan rupsese legăturile cu Matia, intrând în conflict cu acesta, și abia de curând se împăcase, făcând pace, cu regele, care îl reacceptase sub suzeranitatea sa.

[95] Pentru rolul lui Báthory: Richárd Horváth, Tibor Neumann, *Ecsedi Bátori István. Egy katonabáró életpályája (1458–1493)* [Ștefan Báthory de Esed: cariera unui baron al războiului (1458-1493)], Budapest, 2012, pp. 52–55.

[96] Acțiunea ungaro-moldavă împotriva lui Basarab al IV-lea, este documentată prin surse explicit datate doar în scrisorile citate (trei la număr până acum) ale cuplului regal de la Buda. În comparație, mult mai bine documentate sunt intervențiile (simultane) ungare din zona de bosniacă frontieră cu Imperiul Otoman, unde luptele s-au prelungit până în toamna târzie (de pildă: MDE, II, nr. 291, p. 441). Matia însuși a venit pe front la începutul lunii septembrie (R. Horváth, *Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458–1476–1490)*, Budapest, 2011, pp. 112–114; între august 1480 și iunie 1481, Matia a fost absent din Buda, rezidând mai mult la Zagreb și pe Drava ori pe Sava).

[97] Al. Simon, „În jurul bătăliei de la Vaslui (1474–1475). Considerații asupra relațiilor dintre Moldova, Țara Românească și Regatul Ungariei”, în *Studia Universitatis* BabeșBolyai. *Historia*, XLIX (2004), 2, pp. 3–26.

[98]MOL, DF 258404, 293274 (11 iulie 1480).

[99] Julia Dücker, „Von Konfrontation und Kooperation. Matthias Corvinus und die Reichstage der Jahre 1479 bis 1481”, în *Matthias Corvinus und seine Zeit: Europa am Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit zwischen Wien und Konstantinopel* (=*Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*,CDX), editori Christian Gastgeber, Ekaterini Mitsiou, I.-A. Pop, Mihailo Popovic, Johannes Preiser Kapeller,Al. Simon, Wien, 2011, p. 23–32.

[100] În comparație, o scrisoare trimisă de la Buda putea ajunge la Veneția în numai 11–14 zile (MDE, I. [*1458-1465*], Budapest, 1875, nr. 54, p. 82; 13 martie 1462). Un interval de trei până în patru săptămâni, pentru ca o informație din Regatul Ungariei sau din jurul acestuia să ajungă în Peninsula Italică, este însă mai rezonabil. De exemplu, trimișii lui Ștefan, cu prada de război de la Vaslui, plecați după emiterea „enciclicei” domnești din 25 ianuarie 1475, au ajuns, împreună cu asociații lor ungari, la Bologna în 6 martie (I.-A. Pop, „The Romanians from Moldavia at the Jubilee in Rome (1475)”, în *Il Mar Nero*, IX–X (2019–2020), p. 163–170, în Anexă, nr. I–II, p. 168–170).

[101] Pentru percepția coevă a valahilor, este de reținut că aceștia (probabil vlahi din Bosnia) au fost înregistrați alături de albanezi, drept auxiliari ai otomanilor inclusiv la cucerirea Otranto-ului în vara anului 1480 (*Diarium Parmense. Cronica gestorum in partibus Lombardie, 1476–1482* (=*Rerum Italicarum Scriptores*, XXII, 3), ediție Giuliano Bonazzi, Città di Castello, 1904, p. 76; cf.

amiralul Gedik[102], cuceritorul Caffei din vara lui 1475[103], au ocupat orașul, parte a regatului lui Ferdinand de Aragon[104]. Chiar dacă asediul Rhodos-ului a eșuat, otomanii fiind nevoiți să se retragă (17 august)[105], nu a trecut mult și Țepelușa revenit pe tronul Valahiei Mari („Țara Românească cea Mare")[106], poate după ce Matia a plecat la oaste în Croația, la începutul lunii septembrie[107].

Turcii s-au menținut la Otranto până în 10 septembrie 1481[108], la destul timp după moartea lui Mehmed al II-lea (3 mai 1481)[109]și izbucnirea războiului de succesiune dintre fiii defunctului *Fatih*, Baiazid al II-lea și Djem[110]. În Răsărit[111], Matia și Ștefan au eșuat din nou să-l elimine definitiv pe Basarab al IV-lea[112].

Andrei Pippidi, „Noi izvoare italiene despre Vlad Țepeș și Ștefan cel Mare", în *Studii și Materiale de Istorie Medie*, XX (2002), pp. 15–21, la p. 20).

[102] Deși s-a presupus că era un Paleolog, Gedik Ahmed Pașa era un sârb convertit de lângă Vranje (Heath W. Lowry, *The Nature of the Early Ottoman State*, Albany, NY, 2003, p. 116).

[103] Al. Simon, „The Western Impact of Eastern Events: The Crusader Consequences of the Fall of Caffa", în *Istros*, XVIII (2011), pp. 383–396.

[104] Încă la 7 iunie 1480, la Paris, se știa că venețienii se mândreau că venirea otomanilor în Italia va pune capăt visurilor lui Ferdinand de Aragon de a se încorona rege al Italiei (*redeItalia*), titlu care i-ar fi fost promis de către papa Sixt al IV-lea. Cel puțin așa i-a raportatNiccolò Roberti stăpânului său, Ercole d'Este (Georges Perinelle, „Dépêches de Nicolas de Roberti, ambassadeur d'Hercule Ier, duc de Ferrara, auprès du roi Louis XI (novembre 1478 – juillet 1480)" (II), în *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire de l'École Française de Rome,* XXIV (1904), pp. 425–477, la nr. 26, pp. 464–472, aici p. 465–466, 469; cf. Paul M. Dover, „Royal Diplomacy in Renaissance Italy: Ferrante d'Aragona (1458–1494) and his Ambassadors", în *Mediterranean Studies*, XIV (2005), pp. 57–94, la p. 62).

[105] Am așezat Rhodos-ul în acest context și din cauză că una dintre cele mai cuprinzătoare mărturii asupra luptelor din Țara Românească de la 1462 a fost întocmită tocmai pe baza informațiilor ajunse pe insula Cavalerilor Ioaniți (Eric D. Tappe, *Documentsconcerning Rumanian history (1427–1601)*, London, 1964, nr. 2, pp. 18–19).

[106]*Documenta Romaniae Historica* (DRH), B. *Țara Românească*, I. *1250–1500*, editori P.P. Panaitescu, Damaschin Mioc, București, 1966, nr. 175, p. 283-285. În 7 noiembrie 1480, Țepeluș era din nou domn al Țării Românești, putând și pleca până la Istanbul în aceea iarnă (vezi aici și Constantin Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova (a. 1324–1881)*, I. *Secolele XIV–XVI*, București, 2001, p. 123–124).

[107] În 1 septembrie 1480, Matia se găsea deja pe Drava, el ajungând la Zagreb pe data de 19, unde a rămas până la mijlocul lunii următoare (pentru date: Horváth, *Itineraria*, p. 112).

[108] Ferdinand a fost obligat să recupereze orașul pe cont propriu. Matia i-a trimis totuși un corp de oaste (de elită) sub comanda fostului voievod al Transilvaniei Balázs Magyar (*Cronaca di Anonimo Veronese 1446–1488*, ediție Giovanni Soranzo, Venezia, 1915, p. 362).

[109] Există și posibilitatea, destul de solidă, ca Mehmed al II-lea să fi fost otrăvit la porunca viitorului Baiazid al II-lea (Colin Heywood, *„Mehmed II", în Encyclopedia of the Ottoman Empire, editori Gábor Ágoston, Bruce Masters, New York, 2009, pp. 364–368, la p. 368).*

[110]Al. Simon, „Lumea lui Djem. Buda, Suceava și Istanbul în anii 1480", în *Anuarul Institutului de Istorie* George Barițiu, XLVIII (2005), pp. 11–43, la p. 14–19.

[111] Christof Paulus și Albert Weber, „Venedig und der *wilde Osten*: Wissen, Rang und Interessenräume im ausgehenden Mittelalter", în *Quellenund Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken*, C (2020), 1, pp. 208–260.

[112] În fața papei Sixt al IV-lea, căruia i-a reamintit și că Ștefan este supusul său regal, Matia l-a învinovățit pe domnul Moldovei pentru noul eșec, pus pe seama cruzimilor înfăptuite la sud de Milcov de stăpânitorul de la Suceava (MDE, IV. [*1488–1490; 1458–1490*], Budapest, 1878, Addenda, nr. 41, pp. 360–361; republicat în *Acta et epistolae*, I, nr. 34, pp. 37–38).

Acesta avea să-și piardă viața abia vreun an mai târziu[113], dar nu de mâna puternicilor săi vecini creștini, ci de cea a supușilor săi, din tot mai puternica Oltenie[114].

Basarab al IV-lease dovedise un adversar pe măsură lui Matia și al lui Ștefan. În sprijinul aceluiași Basarab (*Iunior*)[115], întâiul moștenitor valah de la Athos alMarei Branković[116], văduva lui Murad al II-lea și mama adoptivă a lui Mehmed[117], se ridicaseră deja, în primăvara anului 1480, „boierii de margine”[118] din răsăritul Țării Românești[119].

Cunoscutul răspuns dat de aceștia domnului Ștefan și trufașei sale „proclamații” din 15 martie, prin care cerea boierilor să-l accepte pe „fiul său Mircea” drept domn al Țării Românești[120], reprezintă în fapt perechea în materie de datare și redatare istoriografică a scrisorii reginei Beatricei din 9 iulie 1480[121]. La fel ca epistola Beatricei către Eleonora, răspunsul dat de boierii râmnicieni, buzoieni și brăileni lui Ștefan trebuia să dateze în mod obligatoriu din anul 1481[122]. Aceasta nu

---

[113] Rezachevici, *Cronologia critică*, I, p. 127. Țepeluș a murit între 23 martie și 13 iulie 1482.

[114] Dan Pleșia, „Neagoe Basarab. Originea, familia și o scurtă privirea asupra politicii Țării Românești la începutul veacului al XVI-lea” (I), în *Valachica*, I (1969), pp. 45–60, la p. 53.

[115] Pentru a-l deosebi de rivalul său Basarab al IV-lea (*Maior/ Senior*) Laiotă, care îi și capturase soția, Maria, în iarna anului 1479–1480, după bătălia de la Câmpul Pâinii. La vremea evenimentelor de la 1480 (-1481), Maria fusese luată de Ștefan Báthory în grija sa, drept „fiică de suflet” (DRH, B, I, nr. 174, pp. 281–282; scrisoarea lui Țepeluș către Maria).

[116] Boško I. Bojović, Petre Ș. Năsturel, „Les fondations dynastiques du Mont-Athos: des dynasties serbes et de la sultane Mara aux princes roumains”, în *Revue des Études Sud-Est Européennes*, LXI (2003), 1–4, pp. 149–176, la p. 160–161, notele 54–55). În octombrie 1481, Țepeluș, revenit pe tron după atacul lui Ștefan din iulie, a intervenit cu succes pentru Mănăstirea Hilandar la Poartă (aflată în plin război civil pe atunci). El s-a îngrijit și de schitul fondat de părintele lui Skanderbeg, Ioan Castriota (1428), „lipit” de Hilandar.

[117]Radu G. Păun, „Mount Athos and the Byzantine Slavic Tradition in Wallachia and Moldavia after the Fall of Constantinople”, în *The Balkans and the Byzantine World before and after the Captures of Constantinople, 1204 and 1453*, editor Vlada Stanković, Lanham, MD, 2016, pp. 117–164, la p. 152, nota 82.

[118] M. Coman, „Boierii de margine și puterea domnească în Țara Românească medieval”, în Aut viam inveniam, aut faciam. *In honorem Ștefan Andreescu*, editori O. Cristea, Petronel Zahariuc, Gheorghe Lazăr, Iași, 2012, pp. 35–58, la pp. 40–42; Idem, *Putere și teritoriu. Țara Românească medievală (secolele XIV-XVI)*, Iași, 2013, pp. 111–119, 142–146.

[119] Laurențiu Rădvan, „Contribuții la istoria unui vechi oraș al Moldovei: Bârladul”, în *The Steppe Lands and the World beyond them: Studies in Honor of Victor Spinei on his 70th Birthday*, editori Florin Curta, Bogdan-Petru Maleon, Iași, 2013, pp. 543–561, la pp. 557–559.

[120] Reamintim cele patru ediții ale documentelor (Cristea-Coman, „O scrisoare pierdută”, p. 23, nota 1): Stoica Nicolaescu, *Documente slavo-române cu privire la relațiile Țării Românești și Moldovei cu Ardealul în secolele XV și XV,* București, 1905, nr. 56–59, p. 138–145; Ioan Bogdan, *Documentele privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească în secolele XV și XVI*, București, 1905, nr. 229, pp. 282–285; Idem, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, II, București, 1913, nr. 162, pp. 361–364; Grigore G. Tocilescu, *534 documente istorice slavo-române din Țara Românească și Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul 1346–1603,* București, 1931 [Wien, 1905], nr. 397–398, pp. 399–400; nr. 492–493, pp. 511–513.

[121] Cum s-a remarcat în mod corect în Cristea-Coman, „O scrisoare pierdută”, pp. 24–25.

[122] Ceea ce a permis și dezvoltarea ipotezei că Ștefan al III-lea ar fi așteptat ziua Sfântului Procopie (sfânt militar) pentru a se înfrunta cu Basarab al IV-lea la Râmnic, la hotarul dintre state, în 8 iulie 1481, Ștefan intrând deja în Țara Românească, în urmă cu aproape trei săptămâni, în jurul lui *Corpus Christi* (21 iunie în anul 1481), data oferită de Beatrice de Aragon în scrisoarea ei către

ar fi fost imposibil (în fața răspunsului boierilor, Ștefan ar fi renunțat să-l mai sprijine pe Mircea și l-ar fi ales pe Vlad al IV-lea Călugărul, cum a și făcut de fapt în vara anului 1481)[123]. Dar, prin asocierea cu re-datarea falsă a scrisorii Beatricei, datarea sub 1481 a corespondenței dintre domnul Moldovei și boierii din nord-estul Țării Românești a devenit în realitate de nesusținut.

A atras în schimb atenția asupra unui alt fapt: absența anului 1480 din cronicile lui Ștefan cel Mare, indiferent de data și de limba lor de redacție[124]. Ca urmare, anul 1480 se cuvine reprivit în întreaga sa complexitate politică. Drept punct de plecare pentru o primă analiză, scrisorile de la Modena ale reginei Beatrice de Aragon se impun de la sine.

„MAREA TRANSILVANIE"

La 1480, în scrisorile sale germane către orașele Augsburg și Nürnberg, Matia nu a menționat că atacul antiotoman din Țara Românească fusese realizat în alianță cu Ștefan (regele a înscris foarte recenta recucerire a Țării Românești drept un *post-scriptum* amenințător la plângerile sale la adresa împăratului Frederic al III-lea)[125]. A făcut-o în schimb, Beatrice, fie pentru că știa că statele italiene sunt bine informate în privința relațiilor ungaro-moldave, fie pentru a spori gloria soțului ei[126]. După aceasta, Beatrice a plusat.

Valahia Mare era parte a Transilvaniei. Căpitanii regelui intraseră (împreună cu Ștefan al Moldovei, după cum scria tot regina) pentru a recupera acele părți

---

Eleonora d'Este pentru începutul campaniei antiotomane din Țara Românească (Gorovei-Székely, *Princeps omni laude maior*, pp. 202–203, nota 358). Dacă simbolistica datei este limpede, datarea evidentă a scrisorii Beatricei sub anul 1480 și încrâncenarea manifestată deopotrivă de Ștefan al III-lea și Basarab al IV-lea (vezi și Silviu Dragomir, *Documente nouă privitoare la relațiile Țării Românești cu Sibiul în secolii XV și XVI* (extras din *Anuarul Institutului de Istorie Națională*, IV), Cluj, 1927, nr. 8, pp. 17–19) ne îndeamnă să socotim că, în cazul în care ziua nu a fost fixată numai pentru istoria rescrisă prin cronici, data luptei a fost aleasă de comun acord de ambele părți (valahe/ române).

[123] [...] *Ștefan al Moldovei,* ***cu voia craiului****, a așezat în Țara Muntenească pe un oarecare fiu de voievod, anume Vlad* [...] (*Povestire despre Dracula Voievod*, în *Cronicile slavo-române*, pp. 200–214, la p. 213). Aceeași sursă a consemnat apoi și că Vlad (al IV-lea) a luat-o de soție pe văduva lui Basarab al IV-lea.

[124] Doar cronicile putnene au menționat sub 1480 moartea lui Petru, fiul lui Ștefan și al Mariei de Mangop, înmormântat la Putna (*Letopisețele de la Putna I* și *II*, în *Cronicile slavo-române*, p. 51, 64).

[125]MOL, DF 258404, 293274; […] *und das land Walachey widerumb in unseren handen eingenomen* […] (formulare identică în ambele scrisori din 11 iulie).

[126] Cele două posibilități nu se exclud reciproc, dat fiind contextul căsătoriei lui Beatrice cu Matia (1474–1476) și conținutul scrisorilor de la Modena ale reginei Ungariei din iulie 1480. De la bun început, mariajul dintre Matia și Beatrice a stat sub semnul luptelor pentru Țara Românească (vezi I.-A. Pop, Al. Simon, "Ragusa and Vlad III *Dracula*'s last Wallachian Rule", în *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* [Lucrările Departamentului de Istorie al Institutului de Cercetări Istorice și Sociale al Academiei Croate de Științe și Arte], XXXIX (2021), sub tipar).

asupra cărora turcii se înstăpâniseră de mai multă vreme[127]. După ce oștenii lui Matia au învins (de subînțeles ar fi: împreună cu Ștefan, absent însă din descrierea luptelor din scrisorile Beatricei), valahii au declarat – după ce și-au pierdut cetățile – că nu mai vor să mai fie valahi, ci unguri. Era o fractură de logică în textul Beatricei. Dacă Valahia Mare era parte a Transilvaniei, iar Transilvania era parte a Ungariei, o asemenea declarație nu ar fi avut rost. Dincolo de orgoliul reginei care dorea să accentueze îngenuncherea valahilor, singura explicație pentru formulare este că soția regelui Matia știa, după cum i se spusese, că Transilvania nu era Ungaria[128].

În dispreț față de învinsul Basarab al IV-lea și pentru Bulgaria jefuită de oștenii lui Matia după victoria din Țara Românească, Beatrice folosea grafia maghiarizantă *Cyppelles* pentru Țepeluș și forma voit slavonizantă/ grecizantă (*B* fiind *V*) de *Vulgaria* pentru Bulgaria. Cu atât mai interesantă și mai elocventă pentru concepția reginei este includerea Valahiei Mari în Transilvania și extinderea acesteia din urmă, pe al cărei voievod Beatrice nici nu-l pomenea[129], până la Dunăre (ceva ce Matia nu a făcut în mesajele sale în germană[130]). Amintitele cazuri, *Cyppelles* și *Vulgaria*, ne îngăduie să socotim că suntem în fața unei sinteze (politice) între

[127] Cuvintele regelui, două zile mai târziu, exprimau aceeași idee: […] „și au luat din nou Țara Valahiei în mâinile noastre" […]. Adică, „au readus Țara Românească sub puterea noastră". Deoarece cuvintele se regăsesc în scrisorile adresate de Matia supușilor dușmanului său Frederic al III-lea (mai mare adversar decât însuși Mehmed al II-lea), ele vin să ilustreze perspectiva „patrimonială" avută de fapt de Matia asupra Țării Românești, nu doar ca rege al Ungariei, cât și ca fiu al lui Iancu de Hunedoara, disprețuit de Frederic pe motivul originilor sale joase, valahe. Reamintim astfel un efect al propagandei huniade din a doua jumătate a anilor 1480. După Philippe de Commynes (vezi în ale sale *Mémoires,* ediție Joseph Calmette, I. *1464–1473*, Paris, 1924, p. 339; II. *1474–1483*, Paris, 1925, pp. 335–338; III. *1484–1498*, Paris 1925), p. 169), Matia a recuperat Valahia strămoșilor săi.

[128] După Antonio Bonfini, venit ulterior la Buda (1486), prima dată în slujba Beatricei, în timpul rebeliunii (ungare) de la 1467, rebeliune centrată în Transilvania, voivevodul Transilvaniei, Ioan de Sankt-Georg-Bozyn, dorise să se încoroneze rege <al Transilvaniei> (*Rerum Ungaricarum decades*, editori József Fogel, Béla Iványi, László Juhász, IV, Leipzig, 1941 [Budapest, 1944] (*Bonfini*), p. 11; [...] *Universa demum Transylvana provincia partim male suasa partim sua sponte a regia fidelitate defecit Ioannemque vaivodam etiam invitum regem declarant salutantque. Passim per totam Ungariam haudquaquam falsus rumor effunditur Transylvanos nova moliri, novum sibi regem creasse et palam sacre corone obsequia detrectare. Hec igitur omnia publico rumore ferebantur* [...]).

[129] Beatrice nu-l suportape Báthory. La succesiunea lui Matia în 1490, voievodul Transilvaniei a fost deschis ostil față de pretențiile reginei-văduve (Horváth-Neumann, *Ecsedi Bátori István*, pp. 90–92).

[130] Imediat după recucerirea Țării Românești, Matia afirma – în ambele scrisori –că trupele sale îi urmăriseră pe turci *enthalb der Donnaw* (adică, de-a lungul Dunării, mai degrabă decât peste Dunăre) și asediaseră Nicopolele, în original [...] *Nikapol geschlagen haben* [...] (astfel în ambele scrisori; MOL, DF 258404, 293274). Aceasta, împreună cu cuvintele Beatricei („au mai asediat încă două cetăți, care sunt la întâlnirea cu Nicopole, de cealaltă parte a Transilvaniei"), ne face să credem că regele se refera de fapt la Nicopolele Mic, adică la cetatea Turnu (în acest subiect, vezi I.-A. Pop, „A 1499 Italian Source on the Ottoman-Polish-Moldavian Rapports", în *Laudator temporis acti. Studia in memoriam Ioannis A. Božilov*, editor Ivan Biliarsky, I. *Religio-Historia*, Sofia, 2018, pp. 391–401; O. Cristea, „*Tanto conflicta, lassa e destructa de fredo e fame*: The Epilogue of an Ottoman Expedition in Poland (November 1498-February 1499)", în *Il Mar Nero*, IX–X (2019-2020), pp. 171–180).

perspectivele de la curtea regală ungară și vederile italiene ale ambițioasei regine, sosită la Buda în decembrie 1476 la vremea morții lui Vlad Țepeș[131].

Transilvania nu era atât de extinsă doar în viziunea Beatricei de Aragon. O Transilvanie mult mai mare decât era[132] se mai întâlnește în secolul al XV-lea și la Enea Silvio Piccolomini, înainte și după ce a devenit papa Pius al II-lea (1458–1464)[133]. La fel se întâmplă și la Antonio Bonfini, „omul" Beatricei de Aragon, înainte de a deveni „vocea" lui Matia Corvin[134]. Pentru viitorul pontif, de la vremea căderii Constantinopolului (1453), Transilvania era coroana montană (carpatină) a Daciei[135], Dacia fiind – după Pius al II-lea (1462) – celălalt mare regat al lui Matia (după Ungaria)[136]. Pentru Bonfini, chiar și Oradea aparțineaDaciei[137], în maniera în care – tot la vremea încheierii manuscrisului păstrat al *Decadelor* lui Bonfini (la 1494–1495, după moartea lui Matia)[138] – Baia Mare (din comitatul Satu-Mare), unde funcționa prima monetărie a țării,era socotită la Veneția parte a Transilvaniei[139], cea văzută tot de Bonfini drept o entitate distinctă (romană pe deasupra) când descrisese revolta „din Transilvania" de la 1467[140].

---

[131] De aici, în parte, și acuzele unui Jan Długosz la adresa lui Matia că a neglijat lupta contra lui Mehmed de dragul nunții cu Beatrice, pentru care ar fi și folosit banii primiți pentru cruciada antiotomană (*Annales seu cronici incliti Regni Poloniae* (=*Jan Dlugosii Senioris Canonici Cracoviensis Opera omnia*, XI-XIV), ediție Alexander Przezdziecki, IV, Kraków, 1887, pp. 646–647).

[132] Un asemenea „transilvanocentrism" mai putem întâlni – înainte de Iancu de Hunedoara – doar în vremea lui Petru de Monoszló, episcop al Transilvaniei, și Ladislau Kán, voievod al Transilvaniei, la trecerea, în plină anarhie succesorală regală ungară, dintre secolele al XIII-lea și al XIV-lea (vezi Tudor Sălăgean, *Un voievod al Transilvaniei: Ladislau Kán (1294–1315)*, Cluj-Napoca, 2007).

[133] Al. Simon, „A Humanist's Pontifical Playground: Pius II and Transylvania in the Days of *JohnDragula*", în *Transylvanian Review*, XXIX (2020), suppl. 2, pp. 35–70.

[134] Idem, „*Crăișorii* valahilor din a doua jumătate a secolului al XV-lea", în *Crisia*, XL (2010), pp. 159–167.

[135] I.-A. Pop, Al. Simon, „Reapariția pontificală a Daciei romane din Răsăritul Europei (1453-1462)", în *Studii și Materiale de Istorie Medie*, XXXVI (2020), pp. 271–294.

[136] I.-A. Pop, „Matthias Corvinus, *Re de Ungaria, de Dacia etc.*, in 1462", în *Transylvanian Review*, XX (2020), suppl. 1, p. 41–52.

[137] Idem, „Regii Basarabi ai Daciei (mărturii politice din lumea catolică a secolului al XV-lea)", în *Teme și metode de cercetare în istorie și filologie*, editor Sorin Șipoș, Oradea Cluj-Napoca, 2021, sub tipar.

[138] I.-A. Pop, Al. Simon, „Ștefan cel Mare, *căpitanul* Veneției, *regele Moldovei* și *crăișorul valahilor*, în toamna anului 1492", în *Revista Istorică*, NS, XXXI (2020), 1–2, pp. 61–85.

[139] Biblioteca Trivulziana, Milano, Codices, Cod. 1458, f. 9^{r}; […] *la prima zecha he in Transilvana, chiamata Rivodominarum* [Baia Mare] [...]. Pentru manuscris, vezi și Gábor Mihály Tóth, „Trivulziana Cod. 1458: A New Testimony of the *Landus Report*", *Verbum Analecta Neolatina*, X (2008), 1, p. 139–158. Tot în această „descriere a Ungariei", se preciza: [...] *Uno altro contrario ha el Re Matia d'Ongaria che, per esser lui fiolo de Ianus, el qual avegna che la sua virtu el fesse vegnir a grandissima dignita e reputacion, nel stado tandem l'origiene sua fu de baso stato e di progenie Vaglacho e zentilhomo comuno et servidor d'alguni baroni*. [...] (f. 6^{v}).

[140] *Bonfini*, IV, p. 11. [...] *Multi ad di versa loca dimissi, qui querelas, regis invidiam et novitatis semina per vicos et oppida spargerent, regem Mathiam criminibus peterent, quod insolentissima gravissimaque tributa imponeret, privilegia, immunitatis et libertatis iura non servaret, eternum bellum corrogandarum gratia pecuniarum aleret; alium omnino regem queri oportere libertatis et otii amantiorem, vaivodam propense nuncupatis votis aptandum, quem pientissimum Transylvanie patrem semper fuisse noverint; Transylvanum regnum suapte natura esse ita munitum, ut, si provincialis*

Sunt realități și interpretări (mai mult decât ficțiuni) renascentiste cunoscute de dinaintea sosirii la Buda a trimisului tatălui Beatricei, Pietro Ransano, episcopul de Lucera (1488), cel pentru care părintele lui Matia nu mai era doar „Ioan", după texte, ci „Iancu", „după popor" și „după italieni"[141], regent al Ungariei, voievod al Transilvaniei, voievod al Țării Românești și protector al Moldovei la 1447–1448[142]. Aceste date par să-i fi fost familiare (poate încă de pe la 1476) reginei (avea să rămână lipsită de urmași), care trebuise, cam în același timp cu scrierea epistolelor ei de la Modena din vara anului 1480, să-l recunoască pe Ioan Corvin, bastardul lui Matia, ca „fiu natural legitim" al soțului ei, imediat după marea victorie antiotomană de la Câmpul Pâinii (octombrie 1479)[143]. Această izbândă (obținută și de către voievodul nenumit de ea – în iulie 1480 – al Transilvaniei)[144] îi permise apoi lui Matia să aducă în discuție „strămoșii valahi" ai lui Mehmed, pe baza cărora sultanul și monarhul huniad au început să corespondeze în calitate de „rude de sânge"[145].

Privite în lumina evenimentelor recente, în iulie 1480, pomenirea Transilvaniei „distincte", care mergea până la Dunăre, cu a ei „Valahie Mare" și credința jurată ungurilor de „valahi", care, lipsiți de fortărețele lor, nu mai doreau să fie „valahi", ci unguri, trebuie înțelese drept o încercare „de centralizare" inițiată de regina Beatrice de Aragon a Ungariei, cel puțin în scrisorile trimise de aceasta surorii și cumnatului ei de la Modena. La mijlocul anului 1480 (la nici patru ani de la căsătoria lui Matia cu Beatice şi cu vreo trei ani înainte ca să zvonească – până la

---

concordia roboretur, nihil sibi sit a parte ulla formidandum; regionem esse auri, argenti, pecoris ac marmoris, pretei·ea vini, frumenti, salis omniumque rcrum, quas lautissimus vite usus exposcit, pre ceteris feracissimam, e coloniis olim Romanis et legionibus completam, optimorum matrem equorum, quos sylve etiam sponte ferant, boumque fecundissimam parentem, nativum divitiarum erarium et non immerito a natura montibus circumvallatum, ne a barbaris facile nationibus expilaretur; insuper Transylvanis finitimos omnes esse conciliatos, quando sine ubertate hac vivere illi nequeant; proinde humile ac stultum esse legatam a maioribus libertatem pusillanimitate quadam per ignaviamamittere; inusitata nullo pacto vectigalia toleranda; vindicem libertatis et novum regem omnino querendum, Ioannem vaivodam potissimum eligendum […] (urma pasajul citat mai sus, privitor la „noul rege"). Aceasta explică interesul politic arătat pentru originea și limba romană a valahilor de la bătălia de la Baia (I.-A. Pop, Al. Simon, "The Venetian and Walachian Roots of the Ottoman-Hungarian Truce of 1468: Notes on Documents in the State Archives of Milan", în *The Italian Peninsula and Europe's Eastern Borders. 1204–1669* (=*Easternand Central European Studies*, I), editori Iulian-Mihai Damian, I.-A. Pop, M. Popovic, Al. Simon, New York Oxford Basel Frankfurt-am-Main Wien, 2012, p. 283–302).

[141] *Epithoma rerum Hungaricarum id est annalium omnium temporum liber primus et sexagesimus*, ediție Péter Kulcsár, Budapest, 1977, p. 29, 34; [...] *Ioanne Huniate, Ianco vulgo cognominato* […]; *Ioannes, qui Ianco apud Italos est cognomen* […].

[142] Francisc Pall, „Intervenția lui Iancu de Hunedoara în Țara Românească și Moldova în anii 1447-1448", în *Studii. Revistă de Istorie*, XVI (1963), 5, pp. 1049–1072.

[143] I.-A. Pop, Al. Simon, „Documents on the Prequels and the Aftermath of the Battle of Câmpul Pâinii (Kenyérmezö, Brotfeld)", în *Hadtörténelmi Közlemények* [Studii de Istorie Militară] (Budapest), CXXIV (2011), 1, pp. 229–238.

[144] Ioan Drăgan, „Câmpul Pâinii (1479): o luptă de români contra românilor", în *Națiune și europenitate: Studii Istorice. In Honorem Magistri Camilli Mureşanu*, editori Nicolae Edroiu, Susana Andea, Șerban Turcuș, București, 2007, pp. 76–82.

[145] Al. Simon, „La *parentéle ottomane* du roi Mathias Corvin", în *Matthias Corvinus und seine Zeit*, pp. 25–33.

Modena inclusiv – că Beatrice fugise din Ungaria cu teazurul regal[146]), semințele crizei regale ungare de la sfârșitul anilor 1480, când Matia a dorit să împartă Ungaria pentru a salva măcar o coroană pentru fiul său Ioan[147], păreau să fi fost deja puse[148].

TRANSYLVANIA AT THE DANUBE: THE LETTERS FROM MODENA OF QUEEN BEATRICE OF ARAGON (SUMMER 1480)

(Abstract)

Six weeks after the start of the Ottoman siege of Rhodes (May 23, 1480) and some three weeks before the Ottoman fleet appeared in front of Otranto (July 28, 1480), the harbour of her father, Ferdinand of Aragon, king of Naples, Beatrice, the wife of Matthias Corvinus, king of Hungary, wrote to her sister, Eleanor, and her brother-in-law, Ercole d'Este, duke of Modena (July 9, 1480), who probably received the – identical – letters of Beatrice at the same time with the news of the Ottoman siege of Italian Otranto. Queen Beatrice sent word of the recent anti-Ottoman exploits in Wallachia (late May-mid-June 1480), and then in Bulgaria, of the captains of her husband, supported by the *Magnificent* Stephen III, voivode of Moldavia, with whom Matthias had recently concluded *peace*, accepting the voivode as his vassal, still according to the same queen. Two days after the queen's letters, on July 11, 1480, and with significantly fewer details, Matthias appended basically the same news as post-scriptum to his messages sent to the cities of Augsburg and Nürnberg, nominally under the authority of King Matthias' arch-enemy, Emperor Frederick III of Habsburg.

More important than the military information (exaggerated beyond doubt) in Beatrice's letters was the "geography of power" depicted by the still childless queen of Hungary. Transylvania was a distinct entity in relation to the – proper – Kingdom of Hungary. *Greater Wallachia*, controlled by the Turks, was a part of Transylvania. Transylvania expanded all the way to the (Lower) Danube. And – finally – after the victory of Matthias' captain, the Wallachians <in *Greater Wallachia*>, deprived of their fortresses, stated that they no longer wanted to be Wallachians, but Hungarians, and swore loyalty to the Hungarians.

In the second half of the 15th century, in the aftermath of the Hungarian regency of John Hunyadi (1446–1452), voivode of Transylvania, such views of Transylvania as regional centre of power, distinct furthermore in relation to Hungary, can only be found in the folios of Enea Silvio Piccolomini, both prior and after his election his election as Pope

[146] MDE, III. [*1480-1488*], Budapest, 1877, no. 18, p. 23; […] *la Regina d'Ungheria si era levat e fuggita con tutto il tesoro di quel Re, e con la coroana di multa valuta, con una compagnia da lei eletta, e dice andava al Re di Polonia* [Cazimir al IV-lea Jagiello]. *Questa* [i.e. regina Beatrice] *era amantissima del prefato Re d'Ungheria, ma molto odiata da suoi Baroni come italiana* […] (6 mai 1483; raport trimis din Pesaro la Modena de un anume Pandolfo).

[147] Două surse clasice: MDE, IV, nr. 145, pp. 208–209; J[oseph]. <von> Zahn, „Über ein admonter Formelbuch des 15. Jahrhunderts", *Beiträge zur Kunde Steiermärkischer Geschichtsquellen* (Graz), XVII (1880), pp. 33–80, aici nr. 6, pp. 73–74.

[148] Pentru „disputele de familie" de la Buda, care au făcut deliciul curiei papale (și nu numai), vezi și rapoartele publicate de Antonin Kalous, *The Legation of Angelo Pecchinoli at the Court of the King of Hungary (1488–1490)* (*=Collectanea Vaticana Hungariae*, II, 8), Budapest-Rome, 2021.

Pius II (1458–1464), and in those of Antonio Bonfini, Beatrice's "employee" before he became Matthias' "trustee" (1486–1490). Transylvania was the "mountainous crown" of – Roman – *Dacia* (first listed as such immediately after the Ottoman conquest of Constantinople in 1453. *Dacia* was Matthias' other major realm, next to and after Hungary, according to Pius II (1462). During the Hungarian rebellion of 1467, supported also by Stephen III of Moldavia, Transylvania, the former colony of the Romans, who was at the core of the anti-Hunyadi uprising, had called for her own crown and her own king (if we are to trust Bonfini's lines, written more than two decades after the events).

Considering these "political coordinates" and also the desire of the Wallachians (of *Greater Wallachia*/ of Transylvania/ of *Dacia*) to become – loyal – Hungarians and to relinquish their origins, Beatrice's words can between as an "attempt of centralization", motivated by the very recent "discovery" of John Corvinus. Immediately after the major anti-Ottoman victory of Matthias' captains at Câmpul Pâinii/ Kenyérmező/ Brotfeld (October 1479), Beatrice had been compelled to acknowledge Mathtias' bastard son, John, as the king's "legal natural offspring". The "family saga"/ "soap-opera" that was to shape Matthias' last years of rule (chiefly between 1486/1487 and 1490) was apparently already in the making in the summer of 1480, less than four years after Matthias' and Beatrice's wedding and some three years before it was first rumoured – in Modena as well – that Beatrice had fled Hungary with the royal treasure.

CONSIDERAŢII ASUPRA SCRISOARII LUI NEACȘU DIN CÂMPULUNG[1]

ALIN-MIHAI GHERMAN

Cuvinte-cheie: Neacșu din Câmpulung, Țara Românească, Ungaria, Imperiul Otoman, Sibiu, Brașov, asediul Belgradului, comerț.

Keywords: Neacşu of Câmpulung, Wallachia, Hungary, the Ottoman Empire, Sibiu, Braşov, siege of Belgrade, trade.

Sfârșitul secolului al XV-lea și începutul celui următor au adus cu sine schimbări majore în configurația politică și militară a răsăritului și centrului Europei. După căderea Constantinopolului (1453) – care a avut un impact major atât din punct de vedere militar și economic (închidea accesul spre Marea Neagră, aducând-o pentru aproape două secole sub controlul absolut al Porții Otomane; de asemenea deschidea calea cuceririi și supunerii statelor din sud-estul Europei, dar și a regatelor Ungariei și Poloniei), politic (prin sfârșitul Imperiului Bizantin se legitima Sfântul Imperiu Roman al Națiunii Germane în preluarea atribuțiilor de campion al luptei împotriva Imperiului Otoman (asistăm în epocă la mai multe încercări de alianțe și cruciade antiotomane susținute în mod special de Sfântul Imperiu și de Sfântul Scauun).

Pentru țările românești epoca aduce o perioadă de reorientare politică, căci, prin semnarea tratatelor de vasalitate față de Poarta Otomană, ele se obligau, pe lângă plata haraciului, la obediență față de aceasta; apartenența însă la lumea creștină producea întemeiate motive de apropiere și chiar de colaborare cu regatele vecine (Polonia și Ungaria), în încercarea de a opri în exterior avansul turcilor în regiune, iar în interior de a limita cât mai mult imixtiunea acestora în treburile țării.

Dintre statele central-europene, cel mai periclitat era regatul maghiar, direct amenințat, după cucerirea Constantinopolului și a statelor balcanice și după supunerea principatelor române, de impresionanta forță militară a otomanilor. După campaniile antiotomane ale lui Iancu de Hunedoara și războaiele antiotomane ale lui Matia Corvinul, a cărui domnie autoritară a limitat drastic drepturile nobilimii, introducând un regim absolutist, nobilimea maghiară l-a adus pe tronul Ungariei pe Ladislau al II-lea[2], care era considerat mai îndreptățit la tron, prin ascendența sa, decât fiul nelegitim al lui Matia, Ioan. Alegerea sa a fost justificată, de fapt, de

[1] O variantă a prezentului studiu a apărut în „Convorbiri literare”, 2021, 4 (aprilie), pp. 136–143.

[2] Rege al Boemiei, ca Vladislav al II-lea, între 1471–1516, rege al Ungariei și Croației între 1490–1516.

dorința nobilimii de a-și relua privilegiile feudale mult îngrădite în timpul regelui Matia. Fire slabă și indolentă (motiv pentru care a fost poreclit de către nobili „Dobje"), Ladislau a ignorat organizarea militară antiotomană, în situația în care sultanii Baiazid al II-lea (1481–1512) și Selim (1512–1520) au slăbit presiunea asupra regatului maghiar, concentrându-se pe înăbușirea revoltelor interne, pe războaiele asiatice și pe cucerirea Moreei de la venețieni; garnizoanele cetăților nu au mai fost plătite, iar starea cetăților de frontieră s-a degradat considerabil. Aceeași situație precară, înrăutățită de anarhia feudală, dar și de rezultatul militar direct dezastruos în urma răscoalei lui Gheorghe Doja (1514), constând în interzicerea dreptului țăranilor de a purta arme (ceea ce a dus la o restrângere considerabilă a bazei de masă a armatei maghiare), s-a agravat în timpul domniei fiului acestuia, Ludovic al II-lea[3]. Decapitarea solului turcesc venit la Buda pentru a cere tribut (1520) a dus la declararea de către tânărul și războinicul sultan Suleiman Magnificul[4] a unui nou război împotriva regatului maghiar. Asediul și cucerirea principalelor puncte de rezistență maghiare în sud, Belgrad și Șabaț (1521) au fost preludiul marii bătălii de la Mohács (1526), în care armata maghiară a fost covârșită de trupele otomane, iar tânărul rege a murit în luptă, momentul marcând, de fapt, sfârșitul regatului maghiar medieval.

În această situație precară a regatului, se pune accentul pe aflarea de informații asupra mișcărilor trupelor turcești și, în general, asupra tuturor noutăților din imperiul otoman, regele cerând în mod expres cetăților săsești din Transilvania să participe la culegerea informațiilor. Vești puteau aduce negustorii care călătoreau la sud de Carpați și dincolo de Dunăre, negustoria și spionajul mergând și aici, ca și în alte părți ale lumii, mână în mână. Dar se organizează un adevărat sistem de culegere a informațiilor. Știri foarte utile despre aceasta aflăm în socotelile Brașovului[5] și Sibiului[6], însemnările fiind însoțite întotdeauna de suma de bani cuvenită persoanei respective. Sunt folosiți în acest scop oameni liberi dar, mai ales, elita populației românești din Transilvania: preoții și cnezii (mica nobilime românească, care funcționa în acest timp ca o interfață cu autoritățile): 1504: „Demetrio knesio per dominos consules ad waywdam Transalpinum misso" [cneazului Dimitrie trimis de domnii jurați la voievodul muntean], (Hm., p. 414; „Knesio de Boÿcza misso obviam" [cneazului din Boița trimis în călătorie] (Hm., p. 415)[7]; „misso Allamano knesio versus Volachiam ad banum et Radul spataÿerum" [cneazului Alman trimis spre Valahia la banul și la spătarul Radu], (Hm., p. 415);

[3] Născut în 1506, rege al Ungariei și Croației între 1516–1526.

[4] (1494–1566) sultan între 1520–1566.

[5] *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt,* vol. I–III: *Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Kronstadt,* Kronstadt (= Brașov), 1886–1896. (În continuare se vor folosi prescurtările K I, K. II, K III).

[6] *Quellen zur Geschichte Siebenbürgens*. Erster Band: *Rechnungen aus den Archiv der Stadt, Hermannstadt (1330–1516),* Hermannstadt (= Sibu), 1880. (În continuare se va folosi prescurtarea Hm.).

[7] Am reprodus ortografia originală a textelor; acestea, fiind eliptice în formulare (erau redactate pentru evidența cheltuielilor sau a veniturilor celor două cetăți), presupun de cele mai multe ori verbele *dedi* „i-am dat" sau *percepit* „s-a primit".

1506: „Misso Demetrio knesio […] ad vaivodam Transalpinum per investigandis novitatibus" [cneazului Dimitrie […] trimis la voievodul muntean ca să cerceteze pentru noutăți], (Hm., p. 431); „Misso knesium de Stederdorff ad banum Transalpinum" [cneazului din Rășinari trimis la banul muntean], (Hm., p. 431); „Misso knesio de Stederdorff ad partes Transalpinas" [Cneazului din Rășinari trimis în părțile de dincolo de munți], (Hm., p. 432); „Misso knesio de Zath ad banum et Radul spathaÿr" [cneazului din Sad trimis la banul și la spătarul Radu], (Hm., p. 433); „Misso [...] Demetrio knesio ad Walachiam ad explorandas dissensiones amborum waÿdarum Moldaviensis et Transalpinensis" [Cneazului Dimitrie trimis în Țara Românească ca să cerceteze neînțelegerile celor doi voievozi, moldovean și muntean], (Hm., p. 435);: „misso Marcone knesio de Weszthen ad partes Transalppinas ad sciscitandas novitiates" [Cneazului Marcu din Veștem trimis în părțile de dincolo de munți să afle noutăți].

Preoții din Sălișteși Rășinari erau folosiți de sibieni în același scop, așa cum cei din Șcheii Brașovului (cartier numit de sași Bulgaria sau Die Bulgaray) sau Făgăraș erau folosiți de brașoveni: 1509: „Misso popæ de Stederdorff ad Koÿzÿa et alia loca Transalpina ut exploraret novitiates" [A fost trimis popa din Rășinari la Cozia și în alte locuri muntene ca să afle noutăți], (Hm., p. 512); „Misso [...] popa de Stederdorff ad partes Transalpinas ut exploraret novitiates" [Popei din Rășinari care a fost trimis în Țara Românească pentru a afla noutăți], (Hm., p. 328); „Popæ de Rosynar ad transalpinas intranit ut nova investigaret" [popii din Rășinari care a trecut dincolo de munți ca să afle noutăți], (Hm., p. 530); 1521; foarte mult a fost folosit în acești ani Grama, fiul preotului din Făgăraș, numit de mai multe ori în însemnările brașovene: „Grama filius popæ": „Grama filio popæ expensa ad partes Transalpinas flor 3;" [lui Grama, fiului popei, cheltuieli dincolo de munți florini 3] (K. I, p. 343);: „Item Grama filio popæ expensas ad partes Transalpinas flor 1 asp. 25" [Iarăși, lui Grama, fiului popei cheltuieli în partea munteană florini 1 aspri 25] (K. I, p. 364); 1534: des erau folosiți și preoții din Scheii Brașovului: „Petro popæ nostrum ad dominum waywodum nostrum misso ut refferet quonqum in Moldavia ei suspicisset" [lui Petru papa (protopopului?) nostru trimis la domnul voievodul nostru (N. N.: al Transilvaniei) să dea seamă de ce se bănuiește în Moldova], (K. II, p. 392); „Petro popa ad waywodam Moldauiensem ratione pacis missis" [Lui Petru popa (protopopului?) trimis la voievodul din Moldova în treaba păcii], (K. II, p. 418); „Misit, hinc suam popam ad Petrum waywodam Moldauiensem" [A fost trimis popa la Petru, voievodul moldovean], (K. II, p. 419).

Dintre locuitorii Șcheilor Brașovului, un loc important îl ocupă în acest sens Mihai Furcă: 1536: „Michaeli Furka ad Radwl wayw. Transalpinensem misso" [lui Mihai Furcă, trimis la voievodul muntean Radu], (K. III, p. 99) sau șcheianul Bossa Bulgarus (probabil Boșa): 1540: „Bosa missus est ad Fogaras ut referet d. capitaneo quod Radul wayw. Transalpinensis cum Turcis volunt huc erumpere" [Lui Boșa trimis la Făgăraș să dea informații căpitanului că voievodul muntean Radu și turcii vreau să năvălească acum], (K. III, p. 101); „Bosa missus est ad wayw. Transalpinensem" [lui Boșa trimis la voievodul muntean], (K. III, p. 102); „Bosa missus est cum litteris in Transalpinam ad ipsum Koda Kultscherwl pro

explorandis rumoribus Turcalibus" [lui Boșa trimis cu scrisori în Țara Românească la însuși culcerul Coadă pentru a cerceta zvonurile despre turci], (K. III, p. 103). Dar și mulți ale căror nume sunt ținute, probabil în mod intenționat, ascunse: 1496: „Cuidam exploratori misso ad Barbul ad inquierendum de novitatibus Thurcorum" [unui cercetător trimis la Barbu pentru a întreba despre noutățile turcilor], (Hm., p. 216); „nuntio exploratori misso ad Barbul et Bodon in facto novitatum Thurcorum" [solului explorator trimis la Barbul și spre Vidin în treaba noutăților turcilor], (Hm., p. 212); 1497: „nuntio misso ad Barbŵl ad sciscitandum de novitatibus Thurcorum" [solului trimis la Barbu ca să iscodească noutățile turcilor], (Hm., p. 238); 1507: „exploratore ad banum Transalpinenesem ad sciscitandas novitate ex parte Thurcorum" [unui explorator trimis la banul muntean ca să afle noutățile din partea turcilor], (Hm., p. 466); 1542: „1 exploratori que ex Transalpina, huc venit dedit bibl. asp. 25" [unui explorator care a venit din Muntenia i s-a dat 25 de aspri pentru băutură], (K. III, p. 166); 1546: „Eodem die misimus nostrum exploratorem ad Constantinopolium in Turciam ad explorandum rerum Turcicarum statum cui dedi exp. in asp. fl. 5, antiquæ nonedæ 1, fecit fl. 6 asp. 28" [În aceeași zi am trimis exploratorul nostru la Constantinopol în Turcia să cerceteze starea lucrurilor turcilor, căruia i-am dat cheltuială în aspri – florini vechi 5,– 1 florin, au făcut în total 6 florini și 28 de aspri], (Q. K. III. 260).

Multe informații primesc sibienii și brașovenii chiar din partea voievozilor și a marilor boieri, a căror colaborare era întreținută și prin daruri trimise lor: 1506: „Misso […] homine ad banum Transalpinenesem ad novitiates ex parte Thurcorum" [Am trimis […] un om la banul muntean ca să știricească noutăți din partea turcilor] (Hm., p. 431); 1494: „4 chirotecas Purwul Wornÿck, pro honore propter avisationes nobis facta" [patru mănuși vornicului Pârvul în cinste pentru știrile făcute nouă], (Hm., p. 172); 1495: „unam sellam missam Parwul Wornick, pro honore propter avisationes faciendas" [am trimis o șa vornicului Pârvul în cinste pentru știrile trimise] (Hm., p. 175). De altfel, cu un deceniu înainte de scrisoarea lui Neacșu, însuși domnitorul Țării Românești, Neagoe Basarab, animat de sentimentul solidarității și apartenenței la lumea creștină (Republica Christiana, cum i se spunea în textele occidentale), se angaja să dea brașovenilor informații asupra mișcărilor trupelor turcești, iar în 1520 același Neagoe Basarab promitea chiar ajutor militar în cazul unei invazii turcești. Era vorba aicea nu atât de interese personale sau de cele ale unei bune vecinătăți, ci de conștiința că atât unii, cât și alții aparțineau aceleiași lumi a creștinătății, care se opunea înaintării otomane.

Nu de puține ori brașovenii susțin prin daruri sau facilități fiscale interesul celor care dădeau informații despre ce se petrecea dincolo de munți și, mai ales, dincolo de Dunăre: 1532: „Pro quattuor ligaturis cultellorum domino waywodæ et boyaronibus dono dando" [Pentru patru legături de cuțite dăruite domnului și boierilor], (K. II, p. 270; 1545): „1 Bulgaro ad Watach Balan misso ad perscrutandum [...] ducit ipsi Watach 1 pileum et 2 paria bonorum cultellorum – asp. 18" [Unui șcheian trimis să cerceteze i-a dus vătafului Bălan o pălărie și două perechi de cuțite bune, 18 aspri] (K. III, p. 273). Un caz special îl oferă un personaj pe care documentele muntene interne nu îl menționează, Frățilă din Câmpulung, pe

care îl întâlnim sistematic în socotelile Brașovului; acesta apare pentru prima dată în însemnările orașului la 1530, venind cu pești pentru a-i vinde în cetate: „Fracilla de Kumpeloung carp[ones] p[on]d[era] 5” [Frățilă din Câmpulung are cinci măsuri cu crapi], (K. II, p. 219), și cu diferite textile (căpeneacă, domoșlie, strămătură): „Fracilla de Compolong [adportavit] kapeneken 60, domoslÿ pec[ies]. 60, stramatur pec[ies] 20” [Frățilă din Câmpulung a adus 60 de căpeneci, 60 de bucăți de domoșlii și douăzeci de bucăți de strămătură], (K. II, p. 232), pentru ca la 1541 să fie trimiși la el emisari pentru a afla noutăți sau el însuși să trimită informații: „Fraczille ex Compolŭng misit 1 suum fam., huc ratione cuiusdam intimationis” [Frățilă de la Câmpulung a trimis pe unul dintre slujitorii săi din cauza unor lucruri secrete], (K. III, p. 115). Colaborarea acestuia era răsplătită prin daruri repetate: „Eodem die venit Fracilla de Compolŭng, cui misi dono” [în aceeași zi a sosit Frățilă din Câmpulung, căruia i s-a trimis dar], (K. III, p. 114).

Printre cei care se îndeletniceau cu negoțul era și un mic boier din Câmpulung, Neacșu[8], care, fiind atât de neînsemnat în treburile țării, nu este menționat în documentele interne ale Țării Românești. În schimb, numele lui Neacșu apare la 7 iulie 1500 în socotelile Sibiului „Item Nagschul de Compolong exportavit carpones 1½, zom 2, idem husones 8, solvit flor 1, den. 66” [La fel, Neacșu din Câmpulung a exportat crapi 1½ (poveri), somn 2, de asemenea morun 8, a plătit 1 florin și 66 dinari], (Hm., 292)[9], ca după câteva zile să fie din nou înregistrat: „Item Nagschwl de Compolong exportavit pisces carpones equos 9, idem zom 4, solvit flor. 1, den. 48” [De asemenea, Neacșu din Câmpulung a exportat pești crap pe 9 cai, la fel somn 4 (poveri), a plătit 1 florin și 48 de dinari], (Hm., 292). La 14 septembrie 1500 pleca cu marfa cumpărată în Sibiu: „Item Naczwl de Compolong importavit sellas, calciamenta, daria [N.N.: paria?], simul computata pro flor. 16. Solvit flor. 0, den. 80” [De asemenea Neacșul din Câmpulung a importat șei, încălțăminte, daria? [N.N.: perechi?], socotindu-le împreună pentru 16 florini. A plătit 0 florini și 80 dinari], (Hm., 298).

Și mai des apare în socotelile Brașovului, și aproape totdeauna cu mențiunea „de Compelong”, astfel că supranumele pe care îl are numele expeditorului scrisorii din 1521 „Neacșu din Câmpulung” ne conduce la concluzia că este vorba de aceeași persoană. El apare în socotelile Brașovului începând cu 19 februarie 1503, aducând spre vânzare pești (crapi) și textile (căpeneacă): „Item Nagzul de Compolong, habet carpones pondera[10] 11; idem: kappenekas, pondera 15; solvit flor. 1, asp. 31” [Neacșu din Câmpulung are 11 măsuri (poveri) de crap, 15 măsuri

[8] Numele Neacșu (ortografiat Nackschul, Nacschul, Nagschul, Nagzul, Nakscul) este un prenume rar folosit, căci, în afară de Neacșu din Câmpulung (menționat de peste 20 de ori), în socotelile Sibiului și Brașovului apare doar cu câte o menționare în 1503 un Nagzul de Romesmarkt (K. I, p. 18) și în 1529 Nakschul de Ribnick (= Râmnic) (K. II, p. 174).

[9] Nu era singurul din Câmpulung care aducea pește la Sibiu în aceeași zi, ceea ce ne face să bănuim că împreună cu el au venit Crista de Compolong, Hans de Compolong, Dragomir de eadem, Mihay de Compolong, Opra de Compolong, Sava de Compolong, Twdor de eadem, Tatwl de Compolong, Dragomir de eadem etc.

[10] *Pondus*, tradus de noi prin „povară”, era o măsură de greutate de cca. 50 de kilograme.

(poveri) de căpeneci; a plătit 1 florin și 31 de aspri[11]], (K. I, p. 7); la 19 martie revenind la Brașov cu o altă încărcătură de crapi: „Nagzul de Compolong habet carpones pondera 9, solvit flor. 1, asp. 4" [Neacșul din Câmpulng are 9 măsuri (poveri) de crapi; a plătit 1 florin, 4 aspri] (K. I, p. 9), pentru ca la 2 iulie să îl vedem cumpărând în cetate mărfuri pentru o sumă considerabilă: „Item Nagzul de Compelong importavit pro flor. 107, solvit flor 5, asp. 16" [De asemenea, Neacșu din Câmpulung a importat (din cetate) de 107 florini, a plătit 5 florini și 16 aspri], (K. I, p. 7). El nu era singurul locuitor al orașului Câmpulung care venea cu treburi negustorești, căci în aceleași zile, mai aflăm în însemnările brașovene nume ca Dimitro (Demeter) de Campolong, Dragosch de Campolong, Galta de Campolong, Mychel de Campolong, Opra de Campolong, Radul de Campolong, Stoyka de Campolong, Wlad de Campolong etc., alături de mulți alții din Târgoviște, Buzău, Florești, Pitești, Gherghița, București, Putna, Vaslui, Brăila, Roman, Suceava sau Târgul de Floci.

Îl regăsim pe Neacșul în socotelile Brașovului în 26 martie 1503, venind cu pești de vânzare: „Item Nagzul de Compoloong, habet carpones pondera 9, solvit flor 1, asp. 4" [De asemenea, Neacșu din Câmpulung are 9 poveri de crapi, a plătit 1 florin și 4 aspri], (K. I, p. 9), pentru ca în 2 iulie să îi aflăm și supranumele sau porecla, „Lupea", el aducând din nou pești la: „Item Nagzul Luppa de Compolong, Habet: escos pondera 3; idem capones pondera 6½; idem cetos pondera 15½; Solvit flor. 2, asp. 24" [De asemenea, Neacșu Lupea din Câmpulung are 3 poveri de știucă, 6½; poveri de crap; de asemenea 15½ poveri de delfin. A plătit 2 florini și 24 de aspri] (K. I, p. 19)".

La data de 28 aprilie 1503 îl aflăm importând din nou din cetate pentru o sumă destul de mare: „Nagzul Roscha de Compolong importavit pro flor. 58, solvit flor. 2, asp. 48" [Neacșul Roșea din Câmpulung a importat pentru 58 de florini; a plătit 2 florini și 48 de aspri], (K. I, p. 10). Supranumele „Roșea" este, foarte probabil, o confuzie cu porecla altui câmpulungean care făcea și el comerț în același timp, Radul Roscha.

În cursul aceluiași an, la 4 iunie, a venit să cumpere din nou din cetate, plătind taxa la ieșire: „Item Nagzul de Compolong importavit pro flor. 33, solvit flor. 1, asp. 7" [De asemenea, Neacșu din Câmpulung a importat pentru 33 de florini, a plătit 1 florin și 7 aspri], (K. I, p. 15), iar la 23 iulie aduce din nou spre vânzare diferite sorturi de pește: „Item Nagzul de Compolong, habet cetos pondera 3, idem carpones pondera 2; solvit flor 0, asp. 24" [De asemenea, Neacșu din Câmpulung are 3 poveri de delfini, de asemenea 2 poveri de crapi, a plătit 0 florini și 24 de aspri], (K. I, p. 21). În 3 septembrie, el revine la Brașov, tot cu pește: „Item Nagzul de Compolong, habet carpones pond. 3, item cetos pond. 1, solv. flor. 1, asp. 8" [De asemenea, Neacșu din Câmpulung are 3 poveri de crapi și

[11] Se percepeau două taxe, una, douăzecimea (latinește *vigessima*), era destinată vistieriei statului; o alta era percepută pentru mărfurile vândute sau cumpărate în cetate și făcea parte din veniturile cetății. Dacă prima era percepută în exclusivitate în bani, cea de a doua era percepută fie în bani, fie prin reținerea unei părți din marfa adusă.

1 povară de delfini; a plătit 1 florin și 8 aspri], (K. I, p. 24). Probabil tot el este cel[12] care la 5 noiembrie vine cu pește, porci și – fapt neobișnuit, întrucât brașovenii erau cei care exportau produse manufacturiere – având și cuțite: „Nagul de Compolong, habet carpones pond. 7, idem luceos pondera 18, idem porcos 5, idem cultellos pond 2" [Neagul de Câmpulung are 7 poveri de crap, 18 poveri de pește (probabil lipan), 5 porci și 2 poveri de cuțite], (K. I, p. 31).

Într-o sinteză foarte amplă, redactată pentru o perioadă cuprinsă între 12 aprilie și 11 noiembrie 1503, este însemnat ca aducând spre vânzare textile (printre care cingători, căpeneci și ițari), alimente și pește:

„Item feria quarta post Dominicam Pálmarum adduxit, has res infrascriptas:

– Cinctoria 47 percepimus 2

– Domoslia 120, percepimus 6

– Sericum liter 26, percepimus 1

– Merces superfluæ de quibus non percepimus vigessimam flor. 9; vigessima flor. 0, asp. $22^{1}/_{2}$. Solvit flor. 0, asp. 22½.

Item idem Nagzul de Compolong feria sexta post Pentecostes [= 9 iunie], adduxit kappenekas 14; solvit flor. 0, asp. 35

Item idem feria secunda post festum divisionis apostolorum [= 17 iulie] adduxit bona, hæc videlicet:

– Bogas pecias 1200, percepimus 60

– Uvapassa kanther[13] 1½ (kanther 1 flor 2. solvit 0, asp. 7½).

Idem sabbato ante festo advincula Petri adduxit:

– Gitt kanther 20, kanther pro flor.10

– Kappenekas 13

– Item importavit parvalia pro flor. 10.

Summa flor. 88, vigesssima flor. 4, den[aria] 15. Solvit flor. 4, asp. 7.

Item idem die beati Martini [= 11 noiembrie] adduxit:

– Istar pecias 23, pecias 3 pro 1 flor. competando. Summa flor. 7, asp. 33.

Vigessima flor. 0, asp. 19. Solvit flor. 0, asp. 19".

[De asemenea, duminica a patra după dumineca Floriilor a adus aceste lucruri mai jos scrise: 48 de cingători, am perceput 2; domoșlii[14] 120 am perceput 6; bacan 26 de litri, am perceput 1; mărfuri neînsemnate din care nu am perceput douăzecimea, florini 9, douăzecimea florini 0 aspri 22½. A plătit florini 0, aspri 22½. La fel, tot Neacșu din Câmpulung dumineca a șasea după Rusalii a adus 14 căpeneci, a plătit 0 florini, aspri 35. De asemenea, tot el duminica a doua după sărbătoarea despărțirii apostolilor a adus bunuri care se văd aici: 1200 de bucăți de bogasie[15], am perceput 60; stafide 1½ cântare, un cântar pentru 2 florini; a plătit 0 florini și 7½ aspri. De asemenea, sâmbăta dinaintea sărbătorii întemnițării lui Petru a adus 20 de cântare de orez, cântarul pentru florini 10, 13 căpeneci, de

[12] Doar aici apare Nago de Campolong.

[13] Măsură de greutate. Am tradus-o prin „cântar".

[14] N.N.: țesătură fină de in; damasc?

[15] Țesătură fină de in sau mătase.

asemenea a importat mărunțișuri pentru 10 florini. Suma – florini 88, douăzecimea – florini 4, dinari 15. A plătit 4 florini și 7 aspri], (K. I, pp. 58–59).

În 12 și 13 aprilie 1503 apare asociat cu Bonsilla (Boncilă) de Compolong, aducând covoare, textile aduse din sudul Dunării (greu de identificat astăzi, printre altele tafta, catifea, purpură etc.), dar și piper și scorțișoară, însumând fabulosul preţ de 70. 650 de florini:

„Bonsilla et Nagzul de Compolong. Item feria quinta post Dominica Pålmarum adduxerant has res infrascriptas: tappeta parva 45, percepimus 2; canocas simplicia 20 – percepimus 1; taffotam simplicem 20 – percepimus 1; tapeta mediocria 6 pro fl. 24; Merces adductæ de vel res quibus non percepimus vigessimam – flor 70; vigessima earumdem flor. 3½. Supra additionem earumdem percepimus tapeta 2.

Item idem Bonsilla et Nagsul die ut supra adduxerunt: bogas pecias 350; purpureum simplicem 3; Summa flor. 310. Vigesima flor. 15½.

Item idem feria quinta proxima post Dominica Palmarum adduxerunt de partibus Transalpinis hac res: bogas pecias 100, percepimus 8; papilia simplicia 80, percepimus 4; tapeta parva 40 percepimus 2; taffotam pecias 37, taffotæ percepimus pecias 2; nassyncz pecias 4; canocas simplices 107, percepimus 5; schomolatas pecias 135, percepimus 6; purpurum aureum pecias 5 pro flor. 200; tapetum unum habens ulnas 23; secundum tapetum habet ulnas 17; tertium tapetum ulnas 13 – flor. 180[16]; piper kanther 88, percepimus kanther 4, libras 27; thus kanther 10½, percepimus libras 34; merces superfluæ de vel ex quibus non percepimus vigessimam, flor 496; Vigessima earumdem rerum – flor. 24, asp. 40; Supra solutionem earumdem percepimus schomolatas peciam 1. Summa illorum rerum societatis capitalis flor. 70.650. Ex simul computamus in tribus partibus vigessimam illarum rerum flor. 353, asp. 13½. Supra solutionem illarum percepimus schomolatas pecias 1. Relaxati sunt societatis flor. 4. Permasserunt obligati flor. 345”. [Boncilă și Neacșul din Câmpulung. De asemenea în dumineca a cincea după Florii au adus aceste lucruri mai jos scrise: 45 de covoare simple, am perceput 2; 20 de canoca[17], am perceput 1; tafta simplă, am perceput 1; 6 covoare de mijloc[18], în valoare de 24 de florini. Mărfuri aduse cu lucruri din care nu am perceput douăzecimea de 70 de florini; douăzecimea acelora 3 florini și ½. Pe deasupra adunării acelora am perceput 2 covoare. De asemenea, tot Boncilă și Neacșu au adus 350 bucăți de bogasie pânză purupurie simplă 3. Suma: 310 florini, douăzecimea – 15½ florini. De asemenea, tot ei duminica a cincea următoare după Florii au adus din părțile muntene aceste mărfuri: 100 bucăți de bogasie, am perceput 8; corturi simple 80, am perceput 4; covoare simple 40, am perceput 2; tafta 37 de bucăți, am perceput 2 bucăți; brocart auriu? 4 bucăți; canoca simple 107, am perceput 5; țesătură din păr de cămilă 135 de bucăți, am perceput 5, 5 bucăți purpură cu aur pentru 200 de florini, un covor având 23 de coți; al doilea covor are 17 coți; al treilea covor – 13 coți: 180 de florini[19]; 88 de cântare de piper,

[16] N. N.: Suma percepută pentru cele trei covoare.
[17] Țesătură fină de mătase.
[18] Referire la calitatea covorului.
[19] Taxa impozitată pentru cele trei covoare.

am perceput 4 cântare și 23 de uncii; tămâie 10½ cântare, am perceput 34 de uncii; mărfuri neînsemnate din care nu am perceput douăzecimea 496 de florini. Douăzecimea acelor lucruri: 24 de florini și 40 de aspri. Ca sumă de plată a taxei acelora, am perceput o bucată de brocart. Suma capitalului acelor lucruri ale asociaților 70.650 de florini. Am socotit în trei părți douăzecimea acelor lucruri 353 de florini și 13 aspri și jumătate. Pentru împlinirea acelora, am perceput o bucată de brocart. S-a redus asociației 4 florini. Au rămas să plătească 234 de florini].

Concomitent cu el făcea negustorie, aducând mărfuri din sudul Carpaților sau exportând mărfuri brașovene mai mulți negustori sași, printre care și, viitorul jude al orașului, căruia Neacșu îi va adresa scrisoarea din 1521, Johannes Benckner[20].

Un document din 1510–1512 adresat brașovenilor de voievodul Vlad IV cel Tânăr (Vlăduță) atestă intervenția domnitorului în favoarea lui Neacșu într-un litigiu comercial în care este implicat acesta[21]; pentru acest litigiu care se pare că nu era încă soluționat nici în 11 530–32, un alt domnitor, Vlad V Înecatul, intervine din nou în scopul soluționării unui alt litigiu cu negustorii brașoveni Johannes Killhaw și Lukas (N.N.: probabil Lucas din Birthhalben)[22], pe cei doi negustori sași aflându-i în mai multe rânduri în socotelile brașovului făcîn comerț cu Țara Românească. Cele două documente dovedesc că Neacșu era bine integrat în comerțul brașovean, fiind chiar asociat cu negustori sași care, la rândul lor, susțineau o activitate comercială prodigioasă în Țara Românească. Semnificativ ne apare faptul că doi domnitori acordau importanță problemelor economice ale lui Neacșu, ceea ce dovedește audiența și apropierea lui de curtea domnească.

Cercetând astfel activitatea de negustor a lui Neacșu, avem o imagine mult mai complexă asupra comerțului între Țara Românească și Brașov, relevându-se existența unor asocieri ale lui atât cu alți negustori români, cât și cu negustori sași, cu care ajunge în litigiu.

---

[20] K. I, p. 5, 44, 151 etc.

[21] „Și după aceaia vă grăiește domnia mea pentru lucrul jupânului Sava din Târgoiște și al Neacșului din Câmpulung, care au acolo oarece datorie de demult și nu este plătită. S-au judecat mai nainte și la craiul și la cele șapte scaune peste tot și li s-a horît să li se plătească, dar până acum nimic nu li s-a plătit. De aceea vă rog ca pe niște prieteni să aibă acești oameni ai noștri judecată dreaptă de la domniile voastre, să li se plătească datoria. Căci să știți că nu vrea domnia mea nicidecum să lase pe oamenii domniei mele în pagubă" (apud Ioan Bogdan, *Documente și regeste privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și Ungaria în secolul XV și XVI cu Țara Ungurească în sec. XV și XVI*, p. 142).

[22] „Și după aceea, dau știre domniei voastre despre acești oameni ai noștri, anume Neacșul din Câmpulung și Stoica de la Târgoviște că au acolo la Brașov niște datorii încă de mai nainte vreme, anume la Lucaci și la Hanăș Chilhav, anume oamenii noștri își cer datoriile de la oamenii domniei voastre, iar aceia nu vor să plătească, ci se lasă cu ceartă. Deci gândiți-vă domnia voastră că oamenilor domniei voastre domnia mea le fac judecată dreaptă și, mai ales domniei tale, jupâne Lucaci judele, ți-am făcut judecată dreaptă și ți-ai luat tot […] de la oamenii noștri. Deci și oamenilor noștri să le faceți judecată dreaptă, ca să li să plătească datoriile, căci au hogeate și mărturii și mărturii foarte bune, căci oamenii mai sus zișii, Lucaciu și Hanăș Chilhav erau atunci tovarăși" (Apud I. Bogdan, *Documente…*, pp. 182–183).

Detaliatele socoteli din anul 1503 nu sunt urmate, din păcate, de altele la fel de explicite pentru anii următori. Îl regăsim pe Neacșu doar în 1530, venind cu puțin pește spre vânzare: „Nacschul de Kumpelung carp[ones]. p[on]d[era] 2½ s[olvit] asp. 15" [Neacșu din Câmpulung 2 poveri și jumătate de crapi, a plătit 15 aspri], (K. II, p. 223), iar în 1534, numele lui fiind semnalat pentru ultima oară în însemnările cetății Bran fără vreo specificare alături de cel al lui Frățilă din Câmpulung, pe care îl aflăm menționat în repetate rânduri între 1529 și 1548 făcând comerț cu Brașovul, dar fiind și o importantă sursă de informații pentru autorități în legătură cu evenimentele din Țara Românească și din imperiul otoman: „Nagschul et Fracilla de Compolong" [Neacșu și Frățilă din Câmpulung], (K. II, p. 477)[23].

Lacunare pentru anul 1521, socotelile Brașovului nu ne dau nicio informație despre Neacșu în acest an[24]. Apare, însă, ginerele său, Negrea[25], care în 1523 era trimis, împreună cu un alt boier, de noul voievod al Țării Românești, Radu Bădica: „Negre cum quodam alio boyarone misso de Badicka waywodæ Transalpinensis" [Negrea cu un anume boier trimis de Bădica, voievodul muntean], (K. I, p. 530). Acest fapt ne dovedește că ginerele lui Neacșu trebuie să fi fost destul de apropiat de puterea domnească și în 1521, când a fost redactată scrisoarea, pentru a-și informa socrul asupra evenimentelor din sudul Dunării, dar și „că are frică mare și Băsărab de acel lotru de Mahamet-beg".

N. Iorga, care a descoperit în arhivele Brașovului scrisoarea lui Neacșu, a datat-o ca fiind redactată în 1521. O datare mai precisă[26] a fost făcută după câteva repere cronologice sigure, în funcție de expediția condusă de noul sultan, Suleiman Magnificul, pentru cucerirea Belgradului; aceasta începe în 29–30 iunie, când sultanul, după un popas de zece zile, părăsește Sofia în fruntea unei impunătoare oștiri (eveniment menționat în scrisoarea lui Neacșu), și se încheie în 28 august, odată cu cucerirea cetăților Șabaț și Belgrad. Scrisoarea datează mai precis din prima parte a acestui interval[27], ea relatând doar începutul expediției[28] și informația

[23] Pe Frățilă din Câmpulung îl aflăm în însemnările brașovene între 1529–1548, făcând nu numai comerț, dar și oferind știri și găzduire celor trimiși să afle noutăți, sau chiar trimis și plătit de brașoveni pentru misiuni de informare în sudul Dunării: „Fraczilla de Compolong misit bis Nicopolis in Turciam pro perscrutandis" [Frățilă a trimis de două ori la Nicopole în Turcia pentru iscodire] (K. III, p. 391); „Fraczilla misit 1 fam. In Nicopolis vt voluntatem Turcorum exploraret" [lui Frățilă, care a trimis un slujitor la Nicopole ca să cerceteze intențiile turcilor], (K. III, p. 393)".

[24] Dat fiind caracterul confidențial al scrisorii lui Neacșu, ne punem întrebarea dacă nu cumva, sub forma anonimatului, ea este cea menționată în formularea din 1521 „Cuidam nuntio Valacho ferenti certas notitias" [unui sol valah purtător al unor vești] (K. I, 355), imediat urmând însemnarea despre trimiterea unor cercetători-spioni spre Sofia (Scris: Soffy).

[25] Este singura apariție a numelui Negre în documentele Brașovului, așa că suntem înclinați să nu credem că este vorba de o simplă coincidență de nume. Identificarea noastră este susținută și de un pasaj din scrisoare „cum am auzit de boiari ce sunt megiiaș(i) și de genere-miiu Negre, cum i-au dat împăratul sloboziie lui Mahamet beg, pe io-i va fi voia, pren Țeara Rumânească, iară el să treacă. и пак să știi domniia ta că are frică mare și Băsărab de acel lotru de Mahamet beg, mai vârtos de domniile voastre".

[26] Matei Cazacu [C. Matei], *Sur la date de la lettre de Neacşu de Câmpulung, 1521*, în R.E.S. E.E., VI, nr. 3, 1968, pp. 525–528

[27] Pentru a avea o imagine a rapidității transmiterii veștilor importante menționăm că știrea morții lui Ștefan cel Mare petrecută în 2 iulie 1504 era transmisă de sibieni regelui Ungariei 11 zile mai târziu: „Misso famulo ad Budam cum litteras post dominum magistrum civium et iudice regium

importată pe plan local că, pentru a dispersa forțele militare ale regatului maghiar, sultanul îi permite sângeapului de Nicopole, Mehmet-beg, să intreprindă o expediție în Țara Românească și Transilvania, care era menită să blocheze trupele din Transilvania, în așteptarea unei invaziei.

Nu găsim în socotelile Brașovului vreo însemnare explicită despre primirea scrisorii lui Neacșu; cu siguranță, însă, ea nu a fost singura informație pe care o primiseră, din moment ce însuși voievodul Neagoe Basarab le trimitea sistematic vești în sensul acesta[29]. Astfel, în cursul lunii iunie 1521 aflăm: „Item nuntio domino waywodæ Transalpinensem ferenti novitate de Thurcis – 4 octavas vini et pisces et 2 cubulos avenæ dono dato – asp. 12" [De asemenea, solului voievodului muntean care ne-a adus noutăți despre turci – 4 ocale de vin și pește și două măsuri de ovăz date în dar – aspri 12], (K. I, p. 341), sau câteva zile mai târziu „Item nuntio domini waywodæ Transalpinensis ferenti rumores de ipsi Thurcis – pannum de Mechelÿ ulnas sex dono dat pro flor. 3" [De asemenea, solului voievodului muntean aducător de vești despre turci – șase coți de postav date în dar pentru un preț de 3 florini], (K. I, p. 342), iar în 10 august „Item Basÿ Jorko interim quod, hic egit cum nuntio waywodæ Transalpinensis 15 octavas vini dato pro asp. 20½" [De asemenea, lui Basÿ Jorko în același timp când acționa aici cu solul voievodului muntean – 15 ocale de vin pentru 20 de aspri] și „Coman familiaris ejusdem dominum waywodæ pro bono nuntio allato ex parte Thurcorum pannum pro uno veste dono datum – flor. 2" [Lui Coman, slujitorului domnului voievod pentru buna solie venind dinspre partea turcilor – țesătură dată pentru o haină – florini 2], (K. I, p. 350). Că aceste informații erau luate în considerare, ne-o dovedește numărul mare de curieri trimiși de brașoveni spre Sibiu, spre voievodul Transilvaniei Ioan Zápolya, sau chiar spre Buda la curtea regelui Ungariei Ludovic II Jagello.

Chiar și așa, scrisoarea lui Neacșu oferă câteva informații militare de cea mai mare importanță pentru momentul acela: în primul rând ea anunță începutul campaniei otomane și direcția ei („am auzit eu că împăratul au ieşit den Sofiia, şi aimintrea nu e, și se-au dus în sus pre Dunăre"), faptul că sunt mobilizați oameni și corăbii din cetățile dunărene care urmează să meargă în susul Dunării prin Porțile de Fier („să știi domniia ta că au venit un om de la Nicopole de mie me-au spus că au văzut cu ochii lor că au trecut ciale corăbii ce știi și domniia ta pre Dunăre în sus. **и пак**[30] să știi că bagă den toate orașele câte 50 de omin să fie de ajutor în corăbii. **и пак** să știi cumu se-au prins nește meșter(i) den Ţarigrad cum vor treace ceale corăbii la locul cela strimtul ce știi și domniia ta"; navele au fost folosite în asediul Belgradului pentru construirea unui pod de pontoane pe Sava, menit să faciliteze încercuirea completă a cetății; iar oamenii luați din cetățile dunărene în

---

de obitu vaivodæ Moldauiensis et de quibusdam rumoribus turcorum et aliis nuntibus sonantibus " (Hm., 416).

[28] Ținând cont de avansarea lentă a oștii otomane, cu etape de 3–4 ore de marș, veștile transmise de Neacșu trebuie să fi fost foarte proaspete.

[29] 2 ianuarie 1521: „Zawa ex Thergovistia nuntio domini wayvodæ Transalpinensis" [lui Sava din Târgoviște, solului voievodului muntean] (Q I 324).

[30] În slavonă: și iarăși.

corăbii nu erau luptători, ci „de treabă”, adică forță auxiliară pentru diferite munci, sugerând explicit că viitorul atac turcesc va fi în sudul regatului.

La fel de importantă pentru brașoveni era și menționarea faptului că sângeapul Nicopolei, Mehmet-beg, primise ordin (învoire) de la Suleiman Magnificul să facă o acțiune militară de diversiune prin care să țină blocate trupele transilvănenilor, dar și ale Țării Românești (în situația în care Neagoe Basarab, care își exprimase în repetate rânduri solidaritatea cu lumea creștină, cu un an înainte promisese chiar ajutor militar în cazul în care Ungaria va fi atacată de turci), căci numai în acest fel poate fi interpretată formularea din scrisoare: „**и пак** să știi domniia ta că are frică mare și Băsărab de acel lotru de Mahamet-beg, mai vârtos de [= pentru] domniile voastre”. Ca simplu detaliu biografic important pentru autorul scrisorii, aceasta dovedește că Neacșu primise un loc bine stabilit în lumea comercială a Brașovului, astfel că, în calitatea sa de negustor, îl considera pe judele Brașovului Johannes Benkner „ca mai-marele miu”.

Acest lucru conferă scrisorii un evident caracter de document secret, faptul fiind subliniat de însuși Neacșu: „și aceaste cuvinte să ții domniia ta la tine, să nu știe umin[i] mulți”.. Dacă formulări în slavonă precum cele de la începutul și sfârșitul scrisorii (*Mudromu i plemenitomu, i čeistitomu i B*[o]*g*[o]*om darovanomu jupanu, Hanăş Bengner ot Braşov mnog*[o] *zdravie ot Neacşu ot Dlăgopole* [= Preaînțeleptului și cinstitului, și de Dumnezeu dăruitului jupân Hanăș Bengner din Brașov, multă sănătate din partea lui Neacșu din Câmpulung] și *I bog te veselit*. *Amin* [= Și Dumnezeu să te bucure. Amin]), ca și adresa scrisorii (*Mudromu i čestitomu i B*[o]*g*[o]*m darovanomu župan Hanăş Begner ot Braşov* [= Înțeleptului și cinstitului și de Dumnezeu dăruitului Hanăș Begner din Brașov]), pot fi întâlnite în formulări asemănătoare sau chiar identice și în alte scrisori slavone ale timpului adresate de domnitorii sau boierii munteni către autorități ale regatului maghiar sau cele ale orașelor săsești din Transilvania[31], putându-le considera ca aparținând protocolului de redactare a unei epistole, construcția **и пак** [= și iarăși] o întâlnim foarte rar în alte documente similare slavone și românești – cu excepţia celor cu caracter economic, care cuprind liste (de moșii sau de obiecte). Ea nu se află în niciun alt document românesc din secolul al XVI-lea; o găsim, însă, fiind prezentă într-un număr mare de documente slavone din secolele al XVI-lea și al XVII-lea; de asemenea, echivalentul ei românesc, „și iarăși” este întâlnit într-un număr mare de documente din secolul al XVII-lea și al XVIII-lea, **însă niciodată la începutul textului**. Fiind conștient de importanța informațiilor pe care le transmite în scrisoare, Neacșu marchează prin **и пак** individual fiecare informație, subliniid și caracterul confidențial al acestora: „**и пак** spui domniie tale ca mai marele miu de ce am înțeles și eu. Eu spui domniietale, iară domniiata ești înțelept și aceste cuvinte să ții domniiata la tine, să nu știe umini mulți, și domniiele vostre să vă păziți cum știți mai bine”.

[31] Vezi Ioan Bogdan, *Documente și regeste...*, București, 1902 și *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Braşovul şi cu Țara Ungurească în sec. XV și XVI*, București Insitutul de arte grafice Carol Göbl, 1905, *Documenta Romaniæ historica D: Relațiile între țările române*, București, Editura Academiei 1977.

Din această perspectivă **и пак** primește o evidentă funcție de cod pentru a marca detaliat informațiile pe care le conține scrisoarea.

Privită din perspectiva experienței neguțătorești a lui Neacșu, chiar dacă nu era un cifru explicit, folosirea la începutul și în corpul scrisorii a lui **и пак** avea funcția codificată de a atrage, prin evidențiere, atenția asupra fiecărei informații transmise în scrisoare, individualizând-o, la fel cum în documentele epocii redactate în limba latină și, în mod particular, în socotelile Sibiului și Brașovului, *item* „și iarăși" avea funcția de a evidenția fiecare obiect sau grup de obiecte supuse impozitării, precum și semnalarea în detaliu a fiecărei operații contabile (cheltuieli sau venituri financiare); faptul devine curent în documentele românești din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, în care *și iarăși* are funcția de a evidenția în diferitele documente moșii sau obiecte individualizate.

Și, dacă interpretarea noastră este corectă, amestecul de limbă română și slavonă nu exprimă o neîndemânare a autorului scrisorii în redactarea unui text în limba română și nici o nesiguranță explicabilă mecanic prin trecerea de la scrierea în slavonă la folosirea limbii române, ci o diglosie asumată și cu funcție codificantă.

Interpretarea noastră se susține și făcând segmentarea textul scrisorii în funcție de folosirea lui **и пак**:

– anunță începutul expediției turcești și direcția acesteia: „**и пак** dau știre domnietale za lucrul turcilor cum amui auzit eu că împăratul au ieșit den Sofiia și aimintrea nu e și se-au dus în sus pre Dunăre";

– confirmă informația folosind și vești primite de la o altă sursă: „**и пак** să știi domniiata că au venit un ѡm de la Nnicopoie de mie me-au spus că au văzut cu ochii lui că au trecut ceale corabii ce știi și domniiata pre Dunăre în sus";

– anunță mobilizarea unor forțe auxiliare: „**и пак** să știi că bagă den tote orașele câte 50 de omin să fie în ajutor în corabii";

– confirmă direcția atacuuuluuui principal prin menționarea folosirii unor meșteri capabili să treacă corăbiile prin Porțile de Fier„**и пак** să știi cumu se-au prinsu nește meșșter den Țarigrad cum vor treace aceale corabii la locul cela strimtul ce șttii și domniiata";

– anunță expediția de diversiune militară a lui Mehmet-beg, care, trecând prin Țara Românească, să țină blocată pentru apărarea Transilvaniei o parte din forța militară a regatului maghiar, informația fiind cocnfirmată din mai multe surse: „**и пак** spui domnietale de lucrul lu Mahmet beg cumu amu auzit de boiari ce sânt megiiaș și de genere-miu Negre cumu i-au dat împăratul slobozie lu Mahamet beg pre io-i [=unde-i] va fi voia pren Țeara Rumânească iară elu să treacă";

– anunță că și la curtea voievodului muntean se știe despre această diversiune militară și direcția acesteia: „**и пак** să știi domniiata că are frică mare și Băsărab de acel lotru de Mahamet beg mai vârtos de [=pentru] domniele vostre";

– subliniază caracterul confidențial al epistolei și sfătuiește pe judele Brașovului să ia măsurile necesare de apărare: „**и пак** spui domnietale ca mai-marele miu de ce amu înțeles, și eu eu spui domnietale, iară domniiata ești înțeleptu. Și aceaste cuvinte să ții domniiata la tine să nu știe umin mulți și domniele vostre să vă păziți cum știți mai bine"

Cu totul alta este situația în cazul altui element slavon, prepoziția **за** („pentru”, „de”) folosit în construcția „za lucrul turcilor”; aesta poate fi considerat ca un împrumut românesc din limbile slave, căci nu constituie o apariție singulară în textele românești, ea putând fi întâlnită destul de frecvent și în alte texte, mai târzii, ajungând chiar în lexicul comun în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea. Astfel, în 1714: „Ștefan Cantacuzino [...] **za** lefegii și frăține-său”[32]; la 1741: „S-au scris hrisovul […] de la Gheorghe Vrabie logofătul **za** taină”[33] sau „Știm după zisele diacului **za** divan Neculai Mustea”[34].

Mergând mai departe, putem bănui că atât începutul, cât și finalul scrisorii, redactate în slavonă, erau menite să dea acesteia aparența unei corespondențe obișnuite, în situația în care ea ar fi ajuns în alte mâini decât ale destinatarului. Că Neacșu era obișnuit cu scrierea în limba română și că slavona nu este folosită întâmplător sau din stângăcie ne dovedește și faptul că, dincolo de formele regionale folosite, exprimând trăsături ale graiurilor muntenești, nu întâlnim multe greșeli de scriere.

Că scrisoarea lui Neacșu, coroborată, probabil, cu alte informații, a avut audiență suficientă la Brașov ne este dovedit și de prezența numelui lui Mehmet-beg în însemnările cetății. Nemenționat până în iunie 1521 în documentele brașovene, Mehmet-beg începe să fie observat cu atenție începând cu mijlocul anului, însemnările fiind contemporane cu sosirea scrisorii lui Neacșu: Astfel, la 17 iulie: „Item Grama[35] cum uno famulo misso ad partes Transalpinas ad videndum Mehemetbegh; abfuit diebus 17 pro salario” [De asemenea, lui Grama, care a fost 17 zile cu un servitor în părțile muntene, ca să vadă pentru Mehmet-beg, drept salariu], (K. I, p. 358), și tot la 17 iulie: „Thodor de Thŵhan, qui fuit in exercitu ipsiuus Mehemethbegh propter Nicopolium” [lui Tudor din Tohalm, care a fost în (la) oastea lui Mehemet-beg aproape de Nicopole], (K. I, p. 359). La 11 octombrie: „Item Laczko Antal ex villis Walachalibus qui fuit in partibus Transalpinis explorandum ipsum Mehemetbegh; abfuit 3 diebus asp. 20” [De asemenea, lui Anton Lascu din satele românești (ale Țării Bârsei), care a fost 3 zile să cerceteze despre Mehmet-beg, 20 de aspri], (K. I, p. 361).

Din a doua jumătate a anului 1521, când Mehmet-beg cere tribut Brașovului și Țării Bârsei, menționarea sa în documente e făcută cu formulări care amintesc izbitor de cea folosită de Neacșu însuși („acel lotru de Mahamet-beg”). De exemplu la 28 ianuarie 1522: „Item pro convocatione provincialium tempore quo ille spurcissimus canis Mehemetbegh sibi census et tributum a civitate et provincia dare et solvere postulabat – asp. 12” [De asemenea, în vremea convocării sfatului provinciei[36], când acel foarte spurcat câine de Mehemet-beg a cerut cetății și

[32] Nicolae Iorga, *Studii și documente*, vol. V, p. 313. Text preluat după *Dicționarul limbii române*, tom XIV, p. 1.

[33] Theodor Codrescu, *Uricarul*, vol. V, p. 384. Text preluat după *Dicționarul limbii române*, tom XIV, p. 1.

[34] Alexandru Odobescu, *Scrieri*, vol. II, p. 511. Text preluat după *Dicționarul limbii române*, tom XIV, p. 1.

[35] Era preotul ortodox din Făgăraș.

[36] Se referă la Țara Bârsei.

provinciei să plătească zeciuială și tribut – 12 aspri], (K. I, p. 413), sau la 8 februarie: „Item idem domini Johanni Golden pro expensis et salario suis et familiaris quanto rententus fuit in Rubeo arbore per octo dies, ubi ille spurcissimus canis Mehemetbegh a Brassouiensibus et terræ Barcz censum sibi dare postulaverat etc. – flor. 4, asp. 17” [La fel, de asemenea, domnului Johann Golden pentru cheltuielile și salariul lui și al slujitorilor săi, când a fost ținut pentru opt zile la Roșia (?), când foarte spurcatul câine Mehmet-beg a cerut Brașovului și Țării Bârsei să-i plătească taxă, etc. – 4 florini și 17 aspri], (K. I, p. 415). După 1522, lucrurile se vor așeza, Mehmet-beg devenind pentru o perioadă un actor principal, dar și un arbitru al vieții politice din Țara Românească și Transilvania.

Menționată în unanimitate de istoriile literaturii române ca primul text datat scris în limba română, scrisoarea lui Neacșu din Câmpulung se dovedește a fi un document cu ample conotații politice, economice și culturale, autorul scrisorii devenind un actor fascinant al unei epoci atât de complexe și, în același timp, atât de puțin cunoscute în detaliile ei.

Însemnările Brașovului și cele câteva documente păstrate oferă, astfel, o amplă dimensiune politică, economică și culturală acestui text de numai 15 rânduri, scrisoarea boierului, negustorului și omului politic Neacșu ot Dlăgopole.

REZUMAT

O investigație detaliată a arhivelor Sibiului și Brașovului relevă importante informații despre relațiile celor două orașe cu țările Române în prima jumătate a secolului al XVI-lea. Printre cei care au făcut comerț cu cele două orașe săsești între 1500–15550 apare și boierul Neacșu din Câmpulung, studiul urmărind îndeaproape activitatea sa comercială dar și în calitatea sa de autor al primului text redactat în limba română, databil cu precizie (1521). Studiul își propune o investigare a importanței informațiilor transmise despre expediția turcească soldată cu capturarea cetății Belgrad în contextul relațiilor politice între regatul Ungariei și Valahia, dar și a semnificației lui în contextul relațiilor comerciale personale ale boierului cu cele două orașe săsești.

SOME DETAILS ABOUT NEACȘU OF CÂMPULUNG’S LETTER

Summary

A detailed investigation of the archives in Sibiu and Brasov reveals important information about the relations of the two cities with the Romanian principalities in the first half of the 16th century. The nobleman Neacșu of Câmpulung can also be identified among those who traded with the two Saxon towns between 1500 and 1550. Therefore, the study closely follows him in this trading activity, as well as in his capacity of author of the first text written in Romanian, which can be precisely dated (1521). The study aims to investigate the importance of the information transmitted about the Turkish expedition that

resulted in the occupation of Belgrade Fortress in the context of the political relations between the Kingdom of Hungary and Wallachia, but also its significance in the context of the nobleman's personal trade relations with the two Saxon towns.

BIBLIOGRAFIE

Bogdan, Ioan, *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească în sec. XV și XVI*, București Insitutul de arte grafice Carol Göbl, 1905.

Bogdan, Ioan, *Documente și regeste privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și Ungaria în secolul XV și XVIcu Țara Ungurească în sec. XV și XVI*, București, Atelierele Grafice Socec, 1902.

Cazacu, Matei [C. Matei], *Sur la date de la lettre de Neacşu de Câmpulung*, *1521*, în R.E.S.E.E, an VI (1968), nr. 3, pp. 525–528.

Dicționarul limbii române, Tom XIV: *Litera Z*, București, Editura Academiei Române, 2000.

Iorga, Nicolae, *Studii și documente privitoare la istoria românilor*, vol. X: *Brașovul și românii,* București, Socec, 1905.

Documenta Romaniæ historica D: Relațiile între țările române, București, Editura Academiei R.S. România, 1977.

Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt, vol. I–III: *Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Kronstadt,* Band I–III, Kronstadt, Druck von Albrecht & Zillich, In Commission bei Albrecht & Zillich, 1886–1896.

Quellen zur Geschichte Siebenbürgens. Erster Band: *Rechnungen aus den Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation (1330–1516),* Hermannstadt, In Comission bei Franz Mchaelis. Buchdruckerei der von Closius Erben, In Commission bei Franz Michaelis, 1880.

Sigle:

K I–III: *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*, vol. I–III: *Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Kronstadt,* Kronstadt (= Brașov), 1886–1896.

Hm.: *Quellen zur Geschichte Siebenbürgens*. Erster Band: *Rechnungen aus den Archiv der Stadt, Hermannstadt (1330–1516),* Hermannstadt (= Sibu), 1880.

D.L.R. XIV: *Dicționarul limbii române,* Tom XIV: *Litera Z*, București, Editura Academiei Române, 2000.

UN PORTRET ILUMINIST DIN TRANSILVANIA PETRU MAIOR (1760–1821)

LAURA STANCIU♦

Cuvinte-cheie: Europa Centrală, Biserica greco-catolică, Reforma catolică, intelectual, preot, istoriografie modernă.

Key-words: Central Europe, Greek Catholic Church, Catholic Reformation, intellectual, priest, modern historiography.

Din noianul divers și complex de reînnoire a societății și din explozia creatoare cu care iluminismul a venit în Europa[1], iluminismul românesc din Transilvania a fost unul clerical.

De ce spunem asta?!

În primul rând pentru că provincia, ca parte a Imperiului Habsburgic, a fost dominată de *Aufklärung*; a oferit spațiul unde s-au întâlnit reformismul vienez și iluminismul catolic, sisteme care cu toate sincopele și nereușitele înregistrate (mișcări religioase, sociale sau politice) s-au potențat reciproc, au oferit cadrul formativ pentru dezvoltarea personală și i-au stimulat pe intelectualii regiunii să dialogheze pe problemele ardente ale vremii; 2. dacă intelectualii civici ai Apusului care luau parte la principalele dezbateri în epocă erau laici și cosmopoliți (desigur, avem și excepții, Bossuet sau Fleury) în Transilvania, ca și în cazul Slovacia, pe alocuri al Ungariei vremii, ei s-au recrutat în marea lor majoritate din rândul preoțimii (desigur și aici avem excepții, precum Ioan Piuariu Molnar sau Ioan Budai Deleanu) 3. promotorii cei mai activi ai ideilor iluministe, e adevărat nu și a celor radicale, au fost absolvenții institutelor de Teologie, prin urmare iluminismul românesc ardelean nu avea cum să fie unul anticlerical; 4. pepiniera ca și rezerva de cadre asigurate prin intermediul bisericii și recrutată dintre absolvenții școlilor teologice au devenit intelectuali civici capabili să îmbrățișeze cariere laice, așa cum au fost Micu, Șincai și Maior angajații tipografiei universității din Buda, funcționarul Budai Deleanu care a activat la Lvov sau avocatul Vasile Aaron de la Sibiu etc.; 5. dintre toate tendințele și direcțiile cu care a venit iluminismul din spațiul apusean cărturarii ardeleni au ales și adaptat acele elemente potrivite oamenilor și instituțiilor Imperiului Habsburgic. Lucrările inspirate

♦ Conferențiar universitar dr., Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.

[1] Ioan-Aurel Pop, „Epoca Școlii Ardelene”, în Liviu Boar, Ioan Bolovoan, Laura Stanciu, *Școală, Biserica, Stat și Națiune în Istoria României. Omagiu profesorului Cornel Sigmirean la împlinirea vârstei de 65 de ani*, Academia Română/Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2021, pp. 45–61.

din domeniul teologic, catehismul ca gen, de pildă, a migrat dinspre teologie spre celelalte domenii, cel lingvistic: Samuil Micu, Gheorhghe Șincai, *Carte de rogăciune pentru evlavia omului creștin* (Viena, 1779), Petru Maior, *Dialogul pentru începutul limbii române între nepot și unchi* (cu editări succesive în 1819, 1825, 1834), spre educația civică: Gheorghe Șincai, *Catehismul cel mare, cu întrebări și răspunsuri, alcătuit și întocmit pentru folosul și procopsala tuturor școalelor normalești a neamului românesc* (Blaj, 1783) sau spre istorie: Samuil Micu, *Istoria românilor cu întrebări și răspunsuri* (ms. Blaj, 1791); un alt exemplu îl constituie retorica, nu de puține ori transformată de Petru Maior în pamflet, folosită în polemica istorică și lingvistică a fost de asemenea una dintre disciplinele esențiale formative ale preoțimii vremii; 6. biserica prin spațiile sale formative (școală, tipar, bibliotecă) și slujitorii ei a constituit principala instituție care a susținut alături de stat emanciparea enoriașilor, fie prin eficientizarea omileticii și finațarea traducerilor (patristică, dogmatică, beletristică, manuale, literatura de instrucție), fie chiar prin încurajarea creației în domeniul istoriei și al lingvisticii, care s-au dezvoltat din nevoia de echivalare a terminologiei necesare cărților de cult; de aici și sprijinul acordat apariției dicționarelor și a gramaticilor (concepute și tipărite de călugări, preoți sau episcopi); 7. liderii, elita bisericii românești prin episcopul greco-catolic Ioan Bob și cel ortodox Gherasim Adamovici, și-au asumat reformarea, e adevărat temperată a societății, ei fiind promotorii discursului politic românesc prin asumarea petiției *Supplex Libellus Valachorum* (1791).

Dacă acestea au fost instrumentele bine cunoscute și folosite eficient în prim plan de iluminiștii români, ele pot explica tipul de iluminism românesc din Transilvania, un iluminism ecleziastic inspirat din programul de reformare și de acomodare a Bisericii catolice la epoca modernă, tocmai prin adaptarea structurilor sale ecleziastice la noile nevoi ale societății. Chiar dacă moderat, programul de reforme a fost modernizator și incluziv: de la descentralizarea Bisericii – promovată și argumentată de Febronius prin individualizarea bisericilor naționale în cadrul universalismului catolic –, la democratizarea conducerii acestora – prin creșterea rolului sinodului și printr-o transparentizare a deciziei cu o eficiență crescută de implementare tocmai datorita implicării clerului local în formularea deciziei[2]–. Acestea sunt în fapt elementele reformatoare reprezentative ale febronianismului și galicanismului, curentele considerate vectorii ideologici modernizatori ai Reformei catolice. Pilduitor, acestea sunt tezele fundamentale argumentate de Petru Maior în *Protopopadichia* (1795) – lucrare scrisă de protopopul de Gurghiu și rămasă multă vreme în manuscris –, reluate în sinteza istorică *Istoria Besearicei Românilor*, publicată la Tipografia Universității din Buda (1813).

Toate acestea au constituit pe fond reacții în fața ofensivei încrucișate a ideologiei cosmopolit-raționalist-contractualiste și a tezelor Contrareformei.

[2] Pentru mai multe detalii vezi argumentația lui Petru Maior, *Protopopadichia*. Ediție îngrijită, Studiu introductiv, Note, Glosar, Indici, Rezumat, Bibliografie Selectivă: Laura Stanciu. Prefață: Pompiliu Teodor, Alba Iulia, 1998, *passim*; Petru Maior, *Protopopadichia,* în *Școala Ardeleană, Antologie de Texte,* vol III, ediție coordonată de Eugen Pavel; prefață de Eugen Simion, București, Editura Fundației Naționale pentru Știință și Arte, 2018, pp.1037–1057.

Biserica și Statul se aflau în impas, iar criza reclama reforme. Miza era una majoră în epocă: reglementarea modernă a raportului Stat – Biserica catolică în Imperiul Habsburgic. A fost epoca unei eficiente colaborări pentru apărarea reciprocă a intereselor: păstrarea și emanciparea enoriașului, care trebuia transformat însă într-un bun contribuabil creștin, într-un cetățean devotat și educat, capabil să contribuie la coeziunea, prosperitatea și modernizarea imperiului[3].

Dincolo de orice îndoială, la mutația iluministă din Centrul Europei a reacționat și pătura încă subțire a intelectualilor români ardeleni, recrutată în cea mai mare dintre absolvenții școlilor de Teologie. Formarea intelectuală a acestora, în atmosfera Reformei catolice în şcolile dominate de iezuiţi şi apoi de jansenişti a rămas decisivă pentru cariera şi pentru opera lor. Analiza lucrărilor ardelenilor ilustrează originile religioase ale concepţiei lor și indică felul în care s-a structurat şi definit Iluminismul românesc în Transilvania[4]. Este vorba despre acea unitate în diversitate a Reformei catolice manifestată prin deosebirile dintre diferitele ei curente, febronianism și jansenism, despre confruntarea dintre iezuiți și jansenişti și chiar rolul jucat de tendințele exprimate prin diversele grupări janseniste (italian, francez, austriac), care au alimentat complex Iluminismul catolic din Imperiul Habsburgic. Ne referim în special la jansenismul promovat de filosofi sau publicişti (cum a fost Muratori, de pildă) care au condamnat superstiția, obscurantismul și impostura tuturor celor care se exprimau despre moralitate și etică creștină, luptând împotriva formelor de religiozitate considerate revolute (pietismul, misticismul). Războiul declarat de jansenism ignoranței, superficialității, decadenței morale, emotivității sau intransigenței ascetice a făcut doctrina extrem de atractivă atât în mediul ecleziastic, cât și în domeniul politic și social. Treptat, în confruntarea cu iezuiții, jansenişții au deprins un comportament adaptat polemicii ideologice, care a generat soluțiile potrivite pentru reformarea societății: erudiția și disciplinarea preoților, dezvoltarea morală și intelectuală a clerului, simplitatea cultului și a devoțiunii, promovarea pagmatismului sau perspectiva spirituală asupra istoriei bisericii. Acesta a fost terenul unde s-au întâlnit ideile janseniste cu deziderateле iluministe, așa cum au fost ele exprimate prin scrierile lor de intelectuali iluminişti precum: Febronius, Fleury, Kant, Renaudot, Pufendorf, Sonnenfels sau Wolff. În fapt era reacția articulată formulată de slujitorii bisericii, un fel de acomodare în fața ofertei culturii moderne tot mai precutantă și diversă, iar Petru Maior a venit cu propia versiune, locală, a acestei replici adaptată mentalității și culturii ardelene.

În ochii românilor, catolicismul a rămas în toată această perioadă (sec. al XVII–XVIII-lea), calea spre emancipare (socială, politică, chiar), spre progres. Dar

[3] Poate exprimarea cea mai clară și sintetică a făcut-o Gheorghe Șincai: „[…] creştini înţelepţi şi râvnitori, buni cetăţeni, căsaşi lucrători, însuraţi, cinstiţi, supuşi plecaţi, pe cât este cu putinţă oameni desăvârşiţi" (*Învăţătură firească spre surparea superstiţiilor norodului,* Prefaţa de David Prodan, Studiul Introductiv de Dumitru Ghişe și Pompiliu Teodor, București, Editura Științifică, p. 46).

[4] Wolfgang Schmale, *Das 18. Jahrhundert*, Wien, Böhlau Verlag, 2012, pp. 333–351. Laura Stanciu, „Prima generație a teologilor blăjeni și persoanele active ale *Școlii Ardelene* înainte de 1761", în *Unirea românilor transilvăneni cu Biserica Romei,* Johann Marte, Viorel Ioniță, Nikolaus Rappert, Laura Stanciu şi Ernst Christoph Suttner (ed.), Vol. II. Bucureşti, Editura Enciclopedică, 2015, pp. 273–321.

atracția pentru pragmatismul și raționalismul *Aufklärung*-ului nu a însemnat absorbția intelectualilor români ardeleni (Micu și Maior, mai ales) în cultura europeană occidentală iluministă. Din punct de vedere spiritual, prin Unirea cu Roma (1697–1701) românii au aspirat să compatibilizeze valorile Răsăritului cu cele ale Apusului. Dorința de a pune în armonie cele două universuri spirituale a călăuzit clerul român unit în toată această perioadă. El a păstrat patrimoniul spiritual și de credință a tradiţiei răsăritene, dar a dezvoltat un real interes pentru cunoaşterea, caracteristicilor deopotrivă, a Bisericii Catolice dar şi a culturii şi civilizaţiei apusene. Acest lucru ne apare evident atunci când analizăm omiletica lui Petru Maior, unde printre trimiteri descoperim școala pitagoreică, pe filozofii greci și latini, dar și istorici, filosofi din cultura greco-romană, până la referințe din literatura patristică occidentală și orientală sau texte preluate după iezuitul Paolo Segneri. În tentativa de a armoniza retorica barocă cu imperativele și principiile iluminismului catolic, parohul Reghinului se dovedește un filojansenist. Influențat de Arcudius, Febronius, Fleury și Renaudot, Maior (la fel ca și Samuil Micu) este adeptul recuperării tradiției patristice valabilă atât în modelul cultural răsăritean, cât și în cel apusean. Era viziunea născută în toiul disputelor interconfesionale românești de la mijlocul secolului al XVIII-lea[5], inspirată din concepția teologică a lui Eusebiu Renaudot[6]. Cartea formativă a abatelui francez – alături de celelalte ale lui Arcudius, Febronius, Sonnenfels sau Segneri – demonstra victoria teologiei janseniste în epocă, prin accentul pus pe adevărurile de credinţă egal distribuite între Răsărit şi Apus și prin sublinierea asemănărilor dintre cele două Biserici în primele secole. Ea a devenit și teza dominantă a *Protopopadichiei*, reluată în *Istoria Besearicei* (1813) de Petru Maior.

În epoca raționalizării religiei, care însemna deopotrivă acceptarea credinței și a politicii Bisericii[7], dar când și în lumea românească își făceau loc, timid, indiferentismul și necredința, discuția noastră se poate rezuma la capacitatea unui iluminist catolic de a răspândi ideile vremii, prin intermediul instrumentelor avute la îndemână: omiletica, literatura de popularizare a științei, scrierile dogmatice, istorice, lingvistice sau disputele istorice, filologice și politice.

Câte dintre ideile iluministe puteau fi înțelese, împărtășite și diseminate în societate de un preot?!

Câte dintre aceste teze se găseau între ideile promovate și susținute, argumentat de Petru Maior?!

Dacă vrem să-l portretizăm pe iluministul Petru Maior trebuie să privim opera sa în ansamblu și să o interogăm din perspectiva complementară a

---

[5] Vezi recomandarea ministrului Mariei Tereza, Johann Christian von Bartenstein din anul 1753, în Laura Stanciu, Keith Hitchins, Daniel Dumitran (ed.), *Despre Biserica românilor din Transilvania. Documente externe (1744–1754),* Cluj-Napoca, Editura Mega, 2009, documentul nr. 428, pp. 281–282.

[6] Lucrarea lui Eusebiu Renaudot, *Defense de la perpétuité de la foy contre les calomnies et faussetes des monuments authentiques de la religion des grecs,* Paris, 1782 era cunoscută în mediul blăjean; pentru detalii: L. Stanciu, *Prima generație a teologilor blăjeni*, pp. 304–306.

[7] Roy Porter, *Enlightenment. Britain and the Creation of the Modern World*, London, Penguin Books, 2001, pp. 96–100.

programului iluminist al vremii: emanciparea omului simplu (predici și scrieri de instruire), îmbogățirea vocabularului limbii române, conceperea și folosirea istoriei și a filologiei în lupta pentru dobândirea cetățeniei ardelene de către națiunea română. Acest deziderat, în fapt miza elitei românești în epocă, presupunea până la urmă emanciparea comunității românești în toate domeniile: de la asumarea propriilor tradiții, la cunoasterea trecutului comunității proprii în Transilvania și nu numai, la îmbogățirea și dezvoltarea limbii române. Ultimele două, limba și istoria, fiind în accepțiunea vremii (Herder) elementele care defineau o națiune modernă. Esențial, așa a înțeles Petru Maior să pună în aplicare programul ilumimist pentru concetățenii săi români. Neputând face însă o analiză exhaustivă asupra operei sale, ne-am concentrat pe elementele care l-au individualizat între congenarii lui. Am evidențiat elementele de originalitate ilustrative pentru *Aufklärung*, care au avut impact imediat și au asigurat succesul creației sale, transformându-l în modelul generației romantice.

1. PRAGMATISM ILUMINIST: OMILETICA ȘI LITERATURA DE POPULARIZARE A ȘTIINȚEI

În ciuda caracterului conservator al genului omiletic, analiza predicilor lui Maior ne dezvăluie o pagină originală și specifică iluminismului românesc, care a adaptat condițiilor locale din Transilvania[8] principiile iluminismului catolic al Europei Centrale[9]. Dacă prin *Legile firei, ithica şi politica sau filosofia cea lucrătoare* (Sibiu, 1800), Samuil Micu făcea cunoscute ideile pedagogice ale lui Christian Baumeister în rândul elitei româneşti[10], Petru Maior a găsit soluţia, mai eficientă în epocă, de a populariza ideile pedagogiei iluministe prin intermediul omileticii.

[8] Vezi discuția privitoare la particularitatea Iluminismului din Transilvania: Victor Neumann, „Transylvanian Enlightenment European influences and local intellectual ambitions", în Laura Stanciu and Cosmin Popa-Gorjanu (eds.), *Transylvania in the Eighteenth Century. Aspects of Regional Identity*, Cluj-Napoca, Mega, 2013, pp. 38–51; varianta în limba română a studiului: idem, „Iluminismul și politicile Habsburgilor: cazurile Transilvaniei și Banatului", în Victor Neumann (coord.), *Istoria Banatului. Studii privind particularitățile unei regiuni transfrontaliere*. Cuvânt înainte de Acad. Răzvan Teodorescu. Studiu introductiv de Prof.univ.dr. Victor Neumann, București, Editura Academiei Române, 2015, pp. 36–55; o opinie diferită la Camil Mureșan, „Greco-catolicism și Luminism", în Iacob Mârza & Ana Dumitran (ed.), *Spiritualitate transilvană și istorie europeană*, Alba Iulia, *Bibliotheca Musei Apulensis X*, 1999, pp. 160–166.

[9] Pentru numeroasele fațete ale iluminismului din diferitele culturi europene, vezi Wolfgang Schmale, *Das 18. Jahrhundert*, pp. 333–351. Ulrich L. Lehner, „Introduction: The Many Faces of the Catholic Enlightenment", în Ulrich L. Lehner & Michael Printy (eds.), *A companion to the Catholic Enlightenment in Europe*, Leiden, Boston, *Brill*, 2010, pp. 3–5, 9–44. Harm Klueting, „The Catholic Enlightenment in Austria or the Habsburg Lands", în Ulrich L. Lehner & Michael Printy (eds.), *A companion to the Catholic Enlightenment in Europe*, pp. 140–145, 147–148, 150–152.

[10] Ion Albulescu, *Histoire de la pensée et de la pratique pédagogiques roumains*. Traduction Andreea-Flavia Hopârtean, Adina Oltean, Mălina Hîlmă, Cluj-Napoca, Institute Culturel Roumain. Centre d'Études Transylvaines, 2006, pp. 116–117. Ioan Chindriș, Niculina Iacob, *Samuil Micu în mărturii antologice,* Târgu Lăpuș, Editura Galaxia Gutenberg, 2010, pp. 483–518.

La scurtă vreme după sosirea la Buda, în martie 1809, are loc debutul său editorial cu: *Propovedanii* şi *Didahii,* urmate de *Prediche*[11]. Originalitatea predicilor sale constă în faptul că deși cunoștea și venea în prelungirea unei tradiții a cazaniilor din cultura română veche nu le-a continuat[12]. În schimb, el îmbogățește prin reinterpretare omiletica moralizatoare a profesorului său Samuil Micu[13] și adaptează raționalist omiletica barocă a predicatorul iezuit Paolo Segneri (1624–1694)[14]. Ne referim la felul în care autorul împletește și compatibilizează cele două filoane din care se inspiră cu imperativele Reformei catolice, revalorizate social prin viziunea *Auflärung*-ului. Racordate la realitățile vremii, *Predichele* lui Maior ilustrau comandamentele Reformei catolice recalibrate de ideologia iluministă, care vedea în educație (Paul Hazard)[15], principalul vector de schimbare socială. Peste tot în textul omiliilor lui Maior există un echilibru între spiritul moralizator, specific literaturii române vechi și viziunea modernă privitoare la autodepășirea condiției umane[16], prin apelul la rațiune. Și această atitudine este prezentă în felul în care și-a conceput Maior fiecare predică, pusă sub semnul îndemnului kantian *Sapere aude!*[17] Pe urmele concepției lui Kant (exprimată în textul *Was ist*

[11] Petru Maior, *Propovedanii la îngropăciunea oamenilor morţi,* La Buda, În Crăiasca Tipografie a Universităţii Ungureşti, în anul 1809. Idem, *Didahii adecă Învăţături pentru creşterea fiilor la îngropăciunea oamenilor morţi*, La Buda, În Crăiasca Tipografie a Universităţii Ungureşti, în anul 1809, Idem, *Prediche sau Învăţături la toate Duminecile şi Serbătorile anului.* La Buda, În Crăiasca Tipografie a Universităţii Ungureşti, în anul 1810–1811.

[12] Așa cum mărturisea în *Protopopadichia* (p. 105), Maior cunoștea, de pildă, conținutul *Cazaniei*, tipărită la Brașov, în 1581.

[13] Samuil Micu, *Propovedaniilor sau Învăţăturilor la îngropăciunea oamenilor morţi,* Blaj, 1784, lucrare ce venise în continuarea cuvântărilor funebre culte de influență calvină în Transilvania. Pentru detalii, vezi L. Stanciu, „Studiu istoric", în Petru Maior, *Prediche sau Învăţături la toate duminicile şi sărbătorile anului*, Ediție îngrijită de Laura Stanciu și Alin-Mihai Gherman, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2017, pp. 7–10.

[14] Ioan Georgescu, *Un izvor literar al lui Petru Maior: Paolo Segneri*, pp. 13–22; Maria Protase, *Petru Maior: un cititor de conştiinţw*, București, *Minerva*, 1973, pp. 145–146, 156; pentru analiza comparatistă între Segneri și Maior, vezi L. Stanciu, *Biografia unei atitudini: Petru Maior (1760–1821).* Prefață de Iacob Mârza, Cluj-Napoca. Editura Risoprint, 2003, pp. 211–217. De altfel, lucrarea s-a păstrat între cărțile bibliotecii lui Maior fiind un reper în omiletica vremii. Mă refer și la volumul antologic: Paolo Segneri, *Meditazioni per tutti i Giorni di un Mese*, Bassano, Giovanni Antonio Remondini, 1724, *passim.* Pentru mai multe detalii, vezi analiza mai amplă în L. Stanciu, „*A Stairway to Heaven.* The Role of Homiletics in Shaping the Romanian Enlightenment in Transylvania", în *Brukenthalia. Romanian Cultural History Review*. Supplement of Brukenthal. Acta Musei, 10/2020, pp. 1045–1053.

[15] Petru Maior, *Prediche, Cuvânt Înainte* „ [...] să se îndemneze cu mijlocirea acestora a face porporului învățătură de rost, totuși, cel ce va ceti din carte predica în beserică nu fără nici un folos va lucra aceasta".

[16] Petru Maior, *Prediche, Predica 12, La zioa Paștilui. Pentru statornicia vieții ceii duhovnicești*: „Peștele care scapă odată din unghiță și cerbul care se descurcă odată din lațul în care nebunește căzuse, de aici înainte e mai cu grije ca să nu se întoarcă iarăș la acea primejdie de perire. Cu cât mai vârtos omul, carele e cuvântător, după ce au scăpat odată din pocăianie, din păcat, lipsește de aci înainte să aibe grije ca să nu cadă iarăș întru acea vătămătoare primejdie".

[17] „Deci și eu, călcând urmele Evangheliei de astăzi, voi să arăt întâi cum că mândria pre cei mari îi face mici și smerenia pre cei mici îi face mari [...]. Apoi voi arăta în ce chip se cade să ne smerim. Luați aminte!" în Petru Maior, *Prediche, Partea 1 (Predica 1 Duminica vameşului şi a fariseului. Pentru smerenie).*

Aufklärung, 1784), parohul Maior înțelegea să-și îndemne enoriașii să îndrăznească să gândească, să descopere pasiunea de a cunoaște[18]. Chiar dacă încorsetat de universul ecleziastic local, căruia îi aparținea, parohul își încuraja enoriașii să exerseze spiritul de discernământ și să creadă în ridicarea prin cultură, îndemn ce deconspira cât anume înțelegea Maior din spiritul iluminist al vremii.

În prelungirea catehezei Reformei catolice, care alimenta principiile educației iluministe ale vremii, găsim în omiletică un teren fertil pentru întâlnirea punctelor de vedere promovate atât de teologie, cât și de filosofia barocă și apoi de Iluminism. Dacă acceptăm atracția lui Maior pentru educație și voința lui de a se desprinde de omiletica anterioară existentă în Transilvania, chiar și de Samuil Micu, aceast miraj nu însemna însă absorbția *Predichelor* în filosofia iluministă, în pofida stilului euristic, a dialogului activ, autentic iluminist purtat cu ascultătorii sau cititorii predicilor sale[19]. Dar, prin aceste texte Maior ilustrează ca nimeni altul în cultura română tipul de *Aufklärung* îmbrățișat de ardeleni, armonizarea credinței cu rațiunea tipică Iluminismului catolic[20]. *Predichele* sunt terenul unde se întâlnesc „teologul civic" cu „istoricul civic"[21]. Ele ilustrează efortul statului habsburgic privitor la redefinirea rolului preotului în societate. Modelului oferit de Maior era cel al preotului care devine o călăuză, un adevărat funcționar al statului pus în slujba emancipării comunității păstorite. De aceea, în accepțiunea sa parohul trebuia să se adreseze frontal provocărilor desprinse din realitățile vieții și se putea adapta rezolvării problemelor practice sau spirituale curente cotidiene ale omului[22], de la cultivarea mai eficienta a ogoarelor, la creșterea pruncilor sau educarea adolescenților – pentru a deveni „patriei folositori" – și până la corecta gestionare a relației de cuplu sau a problemelor matrimoniale. Astfel, preotul iluminist devenea un promotor al ideologiei iluministe.

Chiar dacă a promovat o morală conservatoare, pe alocuri cu accente misogine în accepțiunea zilelor noastre (chiar și prin folosirea unor expresii precum „lumeştile muieri"), importantă rămâne miza omileticii maioriene, aceea de

---

[18] *Ibidem, Partea 1 (Predica a 20, Duminică a șeaptea, a Sfinților Părinți. Pentru că oamenii împiedecă ca cuvântul lui Dumnezeu să nu mai facă rodurile sale):* „Ce folos e să vă pună preotul înainte o bucată de învățătură sfântă, dacă o înghițiți întreagă, nu stați să socotiți adevărul, nici dovezile adevărului, cu care v-au adeverit preotul, că se cade să vă schimbați viața, să vă schimbați năravurile. Lipsește de cele ce auziți în predică să gândiți cu de adins, să le băgați în cap [...]".

[19] Alin Mihai Gherman, „Predichele lui Petru Maior, o perspectivă istorico-culturală asupra unui text mai puțin cercetat", în L. Stanciu (ed.), *Petru Maior și prietenii*, Cluj- Napoca, Editura Mega, 2015, p. 110.

[20] Ulrich L. Lehner, "Introduction: The Many Faces of the Catholic Enlightenment", pp. 2–3.

[21] Petru Maior a adaptat realităților ardelene pragmaticul principiu promovat de *Aufklärung-ul* catolic vienez: *clerici sunt cives* (Christine Schneider, *Der weltiche Klerus im Sistem des Josephinismus – zwischen staatlicher Funcktion und seelsorgerischer Aufgabe. Dargestelt am Beispiel Wiens*, Wien, 1992, p. 104). Ne explicăm astfel succesul acestor texte, care bucurându-se și de sprijinul episcopului ortodox din Sibiu, Vasile Moga, au avut o circulație largă în mediile românești din Transilvania, indiferent de confesiune.

[22] Petru Maior, *Prediche, Partea 1 (Predica 8 Duminică, A patra săptămână a Sfântului Post. Pentru Ispovedanie); ibidem, (Predica 15 Duminică, A treia a mironosițelor. Pentru prilejul păcatului).*

a-l transforma pe preot într-un agent al modernizării, un cetățean implicat în societate, capabil să formuleze un mesaj convingător care să poată influența și schimba mentalitatea celor mulți[23]. Mai puțin vizionar decât în *Didahii*[24], unde a văzut în iubirea părintească principalul izvor de regenerare și educație, *Predichele* și *Propovedaniile* au reprezentat pentru preoțimea română din Transilvania ghidul fundamental de îndrumare pastorală, iar pentru enoriași o sursă inepuizabilă de educație pentru tot parcursul vieții.

Pentru o mai bună cunoaştere a *Propovedaniilor,* Maior publica *Didahiile* cu scopul mărturisit de a contribui, prin omiletica funebră, la educarea familiei ardelene, pentru edificarea morală a societăţii româneşti. Preot şi pedagog de calibru, autorul *Didahiilor* dorea să inducă în audienţă convingerea în puterea imbatabilă a educaţiei. Miza cărţii este una tipic iluministă: modelarea naturii umane cu ajutorul educaţiei. Maior a avut utila capacitate de a le arăta preoţilor misiunea ce o aveau, aceea de a contribui la modernizarea comunităţii pe care ei erau chemaţi să o îndrume, prin spiritualitate şi educaţie. El a stabilit, prin *Didahii,* un exigent standard pentru nivelul de cultură al clericilor şi a demonstrat că valorile morale, creştine şi educative promovate de preoţi puteau avea o aplicabilitate cotidiană. Fără doar şi poate, *Didahiile* exprimă pragmatismul pedagogic al vremii. În opinia noastră, lucrarea reprezintă cea mai vie şi practică pagină de teologie a Şcolii Ardelene. Era o concepţie deopotrivă teologică şi civică novatoare, într-o epocă marcată de mobilizarea şi conştientizarea părinţilor cu privire la influenţa hotărâtoare pe care ei o aveau în formarea copiilor, ca adulţi devotaţi ţării, familiei şi buni creştini. Lucrarea a fost destinată preoţilor şi „celor ce ştiu cetii", în vederea educării părinţilor pentru „creşterea fiilor rămaşi în viaţă la îngropăciunea pruncilor morţi". Obiectivul *Didahiilor* era, aşadar, unul explicit, destinat îndreptării geşelilor „din neştiinţă până aici făcute" în educaţia copiilor. Sfaturile preotului erau aplicabile şi practice, tipic iluministe pentru că dezideratul lucrării era acela de a fi un îndreptar util pentru a-i ghida pe părinți în creșterea copiilor. Simultan, lucrarea oferea învățăminte privitoare la educaţia continuă a omului, din copilărie, la maturitate, subliniind utilitatea formativă deopotrivă a bisericii şi a şcolii în destinului fiecărui om. Este evident dublul scop al *Didahiilor,* de instruire şi de catehează. La educaţia din şcoală şi biserică se adăuga supravegherea modului în care tinerii aplică în viaţa cotidiană cele învăţate[25]. Din perspectiva preotului iluminist, cu studii la Roma şi Viena, prin asumarea acestei responsabilităţi sociale se consolida familia şi, implicit, societatea. Pătruns de valorile janseniste, în viziunea lui Maior era obligatorie colaborarea dintre preoţi şi părinţi şi co-responsabilizarea

[23] În opinia lui Paul Hazard, un intelectual civic capabil de a „merge spre mulțime, a ajunge la ea și a o convinge", vezi Idem, *Criza conștiinței europene (1680–1715)*. Traducere: Sandală Șora. Prefață: Romul Munteanu, București, Editura Univers, 1973, p. 451. Pentru detalii: Laura Stanciu, Ioan Adrian Circa, „Studiu introductiv", în Petru Maior, *Didahii adecă învățături pentru creșterea fiilor la îngropăciunea pruncilor morți*, ediție îngrijită, studiu introductiv, glosar, note, rezumat: Laura Stanciu, Ioan Adrian Circa, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2011, pp. 12–13.

[24] Petru Maior, *Didahii, passim.*

[25] *Ibidem*, p. 8.

celor doi factori în ridicarea morală a comunității[26]. Acestea au și constituit obiectivele fundamentale ale Iluminismului şi ale Reformei catolice, care au îmbrăcat în Imperiul habsburgic forma Iluminismului catolic.

Din punctul de vedere al limbii române, trebuie să precizăm că atât *Propovedaniile* lui Samuil Micu cât şi *Propovedaniile, Didahiile* și *Predicile* lui Petru Maior au avut rostul de a vehicula unele noţiuni şi concepte specifice, care, la data respectivă, „echivalau aproape cu o creaţie”[27], instituind şi la noi ceea ce Pierre Chaunnu numea *convoiul semantic* al *luminilor* şi *raţiunii*. Totul avea un singur scop: receptarea optimă de către enoriaşi a discursului funebru, în vederea emancipării culturale a individului, o adevărată dogmă iluministă, exprimată concis în *Predica a LII-a*: „Omul nu e alta în lumea aceasta, fără şcolar, pe care în tot lucrul îl învaţă firea adevărul”[28]. Acesta este modul în care Maior ilustrează dimensiunea locală a iluminismului catolic, tocmai prin cele două coordonate ale discursului său omiletic: etica binelui și etica datoriei, care constituiau pilonii *Aufklärung*-ului catolic. În concepția majorității iluminiștilor catolici progresul trebuia întotdeauna să se bazeze pe ajutorului supranatural al Divinității, implicit al Bisericii, pentru că fără această asistență evoluția era încorsetată de reformismul mundan. Așa ne explicăm cum, în ciuda genului omiletic, cuvântările pastorale ale lui Maior sunt înrudite cu literatura iluministă europeană, care prin operele lui Bianchi, Baumeister, Febronius, Muratori, Pufendorf sau Wolff vorbeau despre binele și fericirea omului în mediul privat și în cel public, drept coridoare care puteau asigura emaniciparea individului și ridicarea comunităților. Punctul de întâlnire îl constituie tocmai viziunea iluminiștilor catolici care considerau că textele religioase marcau destinul cotidian al omului și stăteau la baza societății, generând libertate de exprimare și toleranță. Ei credeau în rațiunea omului („lumen naturale”), aveau o viziune optimistă asupra schimbărilor sociale, imagine întemeiată pe potențialul naturii umane, mereu perfectibilă. Era vorba despre acea dimensiune antropologică asupra teologiei generată de pietism și molinism, dar dominantă în Iluminismul catolic și care, pronunțându-se ferm împotriva scolasticii, a dogmatismului, a prejudecăților și superstițiilor, a militat pentru limitarea privilegiile monahale și a asigurat progresul educației școlare a clerului regular și secular. Chiar dacă puțin spectaculos la scară socială, a fost un rezultat substanțial al eforturilor conjugate ale Statului și ale Bisericii în opera de reformare intreprinsă în țările Monarhiei habsburgice[29].

Dacă în concepția consilierului Mariei Tereza, Joseph von Sonnenfels preoții aveau o misiune activă în societate, Maior a înțeles să folosească teologia în sens raționalist și utilitarist, dovedindu-se un cleric pragmatic, pus în slujba comunității.

---

[26] *Ibidem*, p. 104.

[27] N. A. Ursu, *Formarea terminologiei ştiinţifice româneşti*, Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1962, pp. 13–30, 54–81; Lucian Blaga, *Gândirea românească în Transilvania în secolul al XVIII-lea*. Ediţie îngrijită de George Ivaşcu, Bucureşti, Editura Ştiinţifică, l966, p. l29.

[28] Petru Maior, *Predici sau Învăţături*, p. 534.

[29] Ulrich L. Lehner, „Introduction: The Many Faces of the Catholic Enlightenment”, pp. 16–44. Harm Klueting, „The Catholic Enlightenment in Austria or the Habsburg Lands”, pp. 140–145, 147–148, 150–152.

El se înscria astfel în rândul iluminiștilor catolici care se străduiau să folosească religia în dorința sinceră de reformare a societății. Era o atitudine adecvată epocii iosefine, care i-a permis lui Maior să transmită în corpul social mesajul iluminist asumat, care oricât de vibrant s-a dovedit, nu era altceva decât rezultatul reluării unei idei biblice și patristice. Descoperim astfel, prin intermediul acestor texte omiletice un intelectual implicat, cu o atitudine *reformatoare* care a surclasat condiția unui simplu imitator al predicilor baroce a iezuitului Paolo Segneri.

Mai puțin cunoscută și apreciată just este preocuparea lui Maior pentru instrucția poporului prin traducerea cărților de popularizare a științei, domeniu în care supremația o deținea în epocă[30] Gheorghe Șincai.

Prin ceea ce se remarcă Maior este că el nu a căutat traducerea unor opere savante, abstracte, ci a fost foarte aplicat și practic. Cu o singură excepție: romanul lui Fénelon *Aventurile lui Telemah*[31], Maior s-a concentrat mai ales asupra diminuării ignoranței omului simplu, fiind în egală măsură preocupat ca orice iluminist de cultivarea științei. În definitiv, alături de lupta impotriva superstițiilor, acestea au și fost principalele deziderate iluministe, în efortul modernizator al elitei vremii pentru transformarea țăranilor și târgoveților în cetățeni. Scopul evident era îmbunătățirea condițiilor de viață, rentabilizarea culturilor agricole și pomicole, metamorfozarea săracului în contribuabil.

Între motivele pentru care episcopul Samuil Vulcan îl propusese pe Maior pentru poziția de cenzor și corector la Tipografia Universității din Pesta fusese „că economia rurală așa și-a făcut-o de familială, încât înțelege bine termenii ce vin de la ea”[32]. Afirmația se întemeia pe faptul că Maior venea într-adevăr la Buda cu o bogată experiență de paroh, de aceea selectarea traducerilor pentru cărțile de popularizare a științei el a făcut-o exclusiv din dorința de emancipare a omului simplu și de aceea el alege cărți ale unor autori celebri în epocă, așa cum a fost profesorul de istorie naturală de la Universitatea din Pesta, Ludwig Mitterpacher. Între acestea remarcăm diseminarea învățămintelor practice, foarte aplicate din domeniul cultivării viței de vie, măestria de a face vin[33], creșterea frăgarilor și a viermilor de mătase[34], prăsirea pomilor[35], atât de necesare îmbunătățirii vieții cotidiene a omului simplu ce trebuia transformat într-un bun contribuabil. Era o

---

[30] Ioan Lumperdean, *Literatura economică românească din Transilvania la începutul epocii moderne*, București, Editura Didactică și Pedagogică, pp. 109–129.

[31] Vezi în acest sens, Alin Mihai Gherman, „O traducere neîntâmplătoare, *Întâmplările lui Telemah* (Buda, 1818)”, în L. Stanciu (ed.), *Petru Maior și prietenii*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2020, pp.111–119.

[32] Atanasiu Marianu Marienescu, „Viaţa şi operele lui Petru Maior”, în *Analele Academiei Române*, Seria II (1882–1883). *Discursuri, Memorii şi Notiţe*, Bucureşti, 1884, pp. 62–67.

[33] Ludwig Mitterpacher, *Învățătură despre agonisirea viței de vie și despre* măiestria de a face vin, vinars și oțet (1813), în *Școala Ardeleană, Antologie de Texte, vol. IV. Scrieri didactice și instructive*, ediție coordonată de Eugen Pavel; prefață de Eugen Simion, București, Editura Fundației Naționale pentru Știință și Arte, 2018, pp. 333–350, 847–848.

[34] Idem, *Învățătură despre cultura sau creșterea* frăgarilor și a viermilor de mătase (1823), în *Școala Ardeleană, Antologie de Texte, vol. IV* […], pp. 643–658, 894.

[35] Franz von Heintl, *Învățătură pentru* prăsirea pomilor (1812), în *Școala Ardeleană, Antologie de Texte, vol. IV* […], pp. 265–273, 837–838.

atitudine prin care Maior se înscria în efortul de refomare economică și de rentabilizare a Statului habsburgic prin promovarea unei politici culturale care susținea traducerea și tipărirea acestor lucrări.

În condițiile blocadei instituită în comerțul cu mărfuri aduse din coloniile englezești, remarcăm oportunitatea traducerii și realismul alegerii cărților de popularizare a științei prin tipărirea succesivă în 1812, respectiv 1813, a unor scrieri celebre semnate de iluștrii Johann Nepomuk Neuhold[36] și Johann Burger[37] legate de producerea zahărului și a siropului din „mustul tuleilor de cucuruz".

De remarcat pentru noi este demersul iluministului român care a transformat obligația contractuală de a traduce și disemina scrierile de popularizare a științei - stabilită prin numirea sa ca „cenzor și corector valah pe lângă tipografia Universității regale din Pesta"[38] – într-o adevărată miză de emancipare a omului simplu. De o deosebită actualitate pentru noi este faptul că în mandatul din timpul cât Petru Maior a ocupat menționata poziție la Buda apărea primul manual de medicină veterinară în limba română de prevenție și tratare a zoonozelor[39]. Traducător unic sau în colaborare, Petru Maior este cu certitudine autorul postfației cărții, unde în mărturisirea făcută recunoaștem amprenta sa deopotrivă prin formulări și prin obiectivul de a îmbogăți terminologia de specialitate a limbii române cu orice prilej „vei afla unele cuvinte în cărticica aceasta care poate cu văzuta dintâiu nu le vei priceape, ci să nu te scândălizești. Căci eu, întru prefacerea acestei cărticici, m-am întrăbuințat cu mai multe dialecte ale limbei românești"[40]. Maior a fost editorul lucrării, probabil cu o traducere efectuată în colaborare[41], mai puțin relevant amănuntul, dată fiind importanța, utilitatea și ineditul lucrării selecționate de Tipografia Universității din Buda care publica în 1816, *Învățătură pentru ferirea și doftoria boalelor celor ce se încing prin țeară*, cel mai probabil scrisă de slovacul Andreas Frederic Haliczky[42]. În îngrijirea apariției acestei

---

[36] Johann Nepomuk Neuhold, *Învățătură de a face sirup și zahăr din mustul tuleilor de cucuruz* (1812), în *Școala Ardeleană, Antologie de Texte, vol. IV* […], pp. 252–264, 835–836.

[37] Johann Burger, *Disertație a lui Ioan Burgher M.D. despre zahăr, carele din must de tulei de cucuruz și de jugastru se face* (1813), în *Școala Ardeleană, Antologie de Texte, vol. IV* […], pp. 293–307, 842–843.

[38] Petru Maior, *Scrisori și documente inedite*, Ediția îngrijită, prefață, note și indici de Nicolae Albu, București, Editura pentru Literatură, 1968, p. 125, vezi pp. 124–126.

[39] Era o infecție contagioasă provocată de bacterii, virusuri, ciuperci, protozoare, viermi etc., comună omului și animalelor, transmisibilă direct sau prin intermediul unor insecte.

[40] Apud Elena Comșulea și Bogdan Harhătă (ed.), *Învățătură pentru ferirea și doftoria boalelor celor ce se încing prin țeară și a celor ce se leagă și a unor boale sporadice, adecă pe ici, pe colo îmblătoare, ale vitelor celor cu coarne, orecum și a cailor, a oilor și a porcilor. În Buda, la crăiasca Tipografie a Universitatei Ungariei, 1816,* în *Școala Ardeleană, Antologie de Texte, vol. IV* […], p. 861; Liliana Soare, „Învățătură pentru ferirea și doftoria boalelor (1816) Considerații asupra gloselor", în *Diacronia*, 1, 13 ianuarie 2015, p. 2.

[41] Vezi precizările făcute de Elena Comșulea și Bogdan Harhătă (ed.), *Învățătură pentru ferirea și doftoria boalelor celor ce se încing prin țeară* […], pp. 407–431, mai ales la pp. 859–864.

[42] N. A Ursu, *Formarea terminologiei științifice românești*, pp. 59–61; Cristian Matei, „Cartea medicală iluministă din spațiul românesc (1800–1830)", în *Transilvania*, nr. 4–5, 2016, pp. 59–63; idem, „Sifilisul în paginile Cărții Românești Vechi", în *Transilvania*, nr. 4–5, 2017, pp. 23–27.

lucrări Maior a găsit oportunitatea pentru nuanțarea posibilităților de expresie a limbii române prin coexistenta echilibrată între păstrarea elementelor tradiționale și a formelor arhaizante și introducerea neologismelor, a terminologiei de specialitate pentru a face textul mai accesibil cititorului.

Chiar dacă Maior a rămas un om al Bisericii pentru care suferința putea fi o modalitate de întărire a credinței, în epoca dezlănțuirii științei, raportarea la boala o făcea rațional prin traducerea acelor lucrări de popularizare a științei de ordin practic care să-l educe pe omul simplu cum să prevină și să înfrunte maladia, iar personalul medical să-și îmbunătățească cunoștințele (sfaturi medicale, tratamente) pentru a stopa epidemia. De aceea, grija pentru igiena, prevenție și sănătatea oamenilor cu scopul evitării și tratării bolilor, pe care le găsim sporadic și în omiletica sa, era manifestă prin traducerea *Scurtei Învățături pentru vărsatul cel mântuitoriu* a medicului maghiari Francisc Bene (1802[43]). Lucrarea evidențiază contribuția lui Maior la crearea medicinei moderne prin popularizarea tehnicilor de tratare a variolei și a vaccinului. Înnoirea și îmbogățirea lexicului medical românesc prin punerea în circulație a terminologiei de specialitate (din științele fizico-chimice) era o ilustrare a programul reformist al vremii pentru ridicarea nivelului de cunoștinte al conaționalilor „ca iubitului mieu neam pre înțeles în limba patriei să arăt"[44] și constituia totodată unul dintre dezideratele iluministe ilustrate la nivel de excelență de Școala Ardeleană.

2. DE LA ILUMINISM LA ROMANTISM: ISTORIA ȘI LINGVISTICA CA *INSTRUMENTUM REGNI*

Din pachetul înnoitor și ofertant al iluminismului intelectualii vremii au ales în funcție de nevoile reclamate în vederea emancipării naționale și sociale a locuitorilor Europei Centrale. Aici secularizarea sau separația puterilor în stat erau mai puțin importante, chiar dacă deloc întâmplător Maior, de pildă, a ales să traducă și să publice, în 1818, din beletristica vremii tocmai romanul politic-educativ a lui François Fénelon, care conținea dezbaterea în vogă asupra formelor de guvernământ[45]. Adepți ai despotismului luminat în marea lor majoritate, iluminiștii români erau convinși că implementarea acestor măsuri cădea exclusiv în sarcina monarhului. În opinia și în puterea lor prima aplicarea principiul meritocratic – dat de educație care reprezenta principalul vehicul de ascensiune

[43] Francisc Bene, *Scurtă Învățătură pentru vărsatul cel mântuitoriu […], Buda, 1817,* în *Școala Ardeleană, Antologie de Texte, vol. IV* […], p. 461–474.

[44] *Ibidem*, p. 461.

[45] Alin Mihai Gherman, *O traducere neîntâmplătoare*, *„Întâmplările lui Telemah"* (Buda, 1818), p. 114, 116, 118. În aceasta sens, este de menționat, desigur, opțiunea radicală pentru forma republicană de guvernământ exprimată de Ioan Budai Deleanu în *Țiganiada*, unde nu este de neglijat dialogul imaginar cu Mitru Perea, pseudonimul lui Petru Maior, care este elocvent pentru simpatia pe care o aveau cei doi prieteni față de ideile politice ale lui D. Diderot, H. Grotius, J. Lipsius, Montesquieu sau J.J. Rousseau.

socială – contractualismul și dreptul natural - la sarcini egale drepturi egale. Principiile lumii moderne se amalgamau cu cele feudale ale Vechiului Regim pentru care primatul pe un anumit teritoriu conferea noblețe unei comunități și asigura dreptul istoric relevant în Transilvania vremii pentru dobândirea cetățeniei. Perpetuarea individualismului și exclusivismului națiunilor privilegiate (maghiari, sași, secui) a făcut ca dreptul comunității să dicteze conținutul ideologic al discursului istoric pentru care dovedirea originii romane și devenirii istorice neîntrerupte a românilor în Transilvania s-a transformat într-o miză politică, mai ales după eșecul *Supplex*-ului (1791). Era reacția celor lipsiți de drepturi politice și nereprezentați în forurile (de conducere ale) *patriei* cum erau românii pentru care stringentă s-a dovedit a fi dobândirea dreptului național și egalitatea cu celelalte națiuni ale Marelui Principat (1765).

Cum a ilustrat Petru Maior aceste comandamente ale iluminismului românesc din Transilvania? În ce măsură discursul său istoric s-a ridicat la exigenţele ştiinţei istorice a epocii? Cum a folosit iluministul român „cuceririle ştiinţei" în discursul lui? Prin ce s-a caracterizat sinteza sa istorică? Cum a răspuns aceasta comandamentelor timpului ce reclamau un discurs științific pragmatic și militant?

Iluminismul a venit cu renovarea filologiei, a celei clasice, care a impus o „ştiinţă istorică" şi a introdus „filologia clasică" în cadrul discursului istoric. Aceasta a contribuit la clarificarea unei metode de explicitare a textelor antice. Noua filologie a permis naşterea noilor discipline: epigrafia, numismatica, arheologia şi a contribuit la stabilirea sistemului ştiinţific. Este o direcţie de dezvoltare care a impus, la nivelul ştiinţei istorice, metoda culturii ipotetice, metode din ştiinţele naturale, cultul pentru autenticitate şi adevăr, adică acele elemente perfect regăsibile şi în concepţia intelectualului român ardelean pentru care exista o adevărată „deregătorie a adevărului istoric". Cultul pentru adevăr este elementul cel mai evident şi mereu prezent în concepţia sa, iar deţinerea adevărului (absolut) legitima și conferea putere istoricului: „Cu anevoie iaste a nu grăi adevărul" (*Cuvântul Înainte* al *Istoriei* sale din 1812). Era primul manifest publicat, de altfel, al unui istoric român, o adevărată expunere a concepţiei istorice a *Şcolii Ardelene*: dragostea pentru adevăr şi voinţa de a se demarca de neadevărurile celor care scriau la adresa românilor (ne referim, desigur, la polemica iscată în jurul *Supplex*-ului). Extinde însă discuția de la situația specifică a românilor ardeleni la protoistoria întregii sale etnii, inclusiv a românilor sud-dunăreni. În opinia lui Maior cei care „au vomat cu condeiul asupra românilor" aveau nevoie de o reacție pe măsură. De aici un discurs istoric atitudinal, dezinvolt și demn. În *Istoria pentru începutul românilor în Dachia*, Maior opta pentru o decisivă punere la punct a tezelor polemicii declanşate de *Supplex*, infirmând denaturările adversarilor şi justificând validitatea revendicărilor românilor transilvăneni, prin invocarea argumentelor solide, al acelor „ţapene dovediri" care să susţină construcţiile istoriografice subordonate acesteia. Era calea prin care el venea să sublinieze, o dată mai mult, actualitatea stipulaţiilor petiţiei din 1791.

De aceea, în concepţia lui Şincai sau Maior hiatusurile istorice nu puteau fi acceptate şi, în scopul redării desfășurării faptelor ca un proces în continuă

evoluţie, istoricii ardeleni au recurs constant, la reconstituirea anumitor evenimente, creditul pentru adevăr fiind transferat plauzibilului. Și asta cu atât mai mult cu cât în Imperiul Habsburgic miza politică, lupta pentru drepturile și libertățile naționale (români, slovaci, cehi etc.) a făcut ca propriul adevăr al istoricului să dicteze „erori disciplinate", de genul celor formulate de Maior „romanii nu s-au căsătorit cu mueri dache"[46]. De aici și apriga polemică istorico-lingvistică purtată cu slavistul Bartolomeo Kopitar[47]. Chiar dacă nu agreăm, putem astfel să înțelegem derapajele comise în discursul istoric și lingvistic prin dorința lui Maior de integrare în dezbaterea istorică contemporană cu mize politice evidente. Interacțiunea cu istoriografia Europei Centrale, care s-a transformat inevitabil în polemică, în care s-a angajat Maior explică acele exagerări și derapaje. Era o reacție la panmaghiarismul profesat de colegii săi din centrul Europei. Primul pas spre tezismul panlatinist a fost făcut prin imitarea mult mai cunoscutului panslavism. S-a ajuns pe alocuri ca spiritul critic să se confunde cu polemica, astfel încât „la exagerările dușmanilor, să răspundă cu exagerări. Obiectivitatea omului de știință nu se găsește [nici] în opera filologului Maior"[48]. În această atmosferă mai mult decât oriunde s-a impus istoria pragmatică, tematizată, compartimentată, caracterizată prin dorinţa explicită de legitimare, de „înţelegerea sensului" istoric, de istorism. Programul lui Schlözer şi Gatterer de la Universitatea din Göttingen, derivată din opera lui Herder și contaminată cu ideile panslaviste (Kollár, Kopitar, Šafárik) au dictat obsesia intelectualilor (maghiari, slovaci, sârbi, cehi, sași, români) pentru *origini* și *patria primitivă* (Horvát, Keresztúri, Fessler, Engel, Maior și Budai Deleanu), elementele constitutive care au hrănit și panlatinismului ardelean.

Pentru realizarea reconstituirii istorice neîntrerupte pe teritoriul vechii Dacii, care să fie acceptată ca plauzibilă, Maior valorifica cu maximum de eficienţă mijloace diverse: fapte istorice care aduc mărturii indirecte, puterea de fier a logicii elementare, „firea lucrurilor omeneşti", toate fiind dovezi la fel de edificatoare ca şi Columna lui Traian, dovezile epigrafice, numismatice sau scrierile autorilor antici. El a dat, astfel, o dimensiune proprie temelor istorice şi lingvistice la care au contribuit şi antecesorii săi, Şincai şi Micu: romanitate, latinitate, origini, anterioritate, continuitate. Ideile, chiar temele abordate, nu erau noi. Ele fuseseră susţinute de istoriografia umanistă românească, constituiseră caravana ştiinţifică a *Supplex*-ului şi tot ele alcătuiau problematica axială a operelor istorice ale lui Şincai şi Micu. Interesantă nu era discutarea ideilor în sine, cât modul lor de transpunere în opera lui Maior în raport cu aceea a înaintaşilor, filiaţia, sincronismele şi notele specifice, originale. Tripticul ideologic subsumat discursului istoric de până atunci (romanitatea,

[46] Petru Maior, *Istoria pentru începutul românilor în Dacia*, vol. I, Bucureşti, Editura Albatros 1971, pp. 99–100.

[47] Pentru proporțiile acestei dispute, vezi Stanislaus Hafner, *Bartholomäus (Jernej) Kopitar in der wiener Romantik*, in Walter Lukan (Hrsg.), *Bartholomäus (Jernej) Kopitar*, Wien – Köln – Weimar, Böhlau Verlag, 1995, pp. 9–28.

[48] Alex. I. Stoicescu, „Câteva cuvinte asupra *Dialogului pentru începutul limbii române* a lui Petru Maior" în Petru Maior, *Dialogul pentru începutul limbii române între nepot şi unchiu*; cu note biografice şi o scurtă analiză introductivă de Alex. I. Stoicescu, Bucureşti, Editura librăriei „Universala" Alcalay & C-ie, s.a, p. 18.

latinitatea şi continuitatea românilor), completat cu istoria Evului Mediu românesc şi a personalităţilor sale, rolul românilor în apărarea şi promovarea creştinismului în acest spaţiu, subiecte preferate de antecesorii Cantemir, Micu, Şincai, trebuiau evidenţiate printr-o lucrare capabilă să convingă atât opinia publică interesată de subiect, cât şi pe detractorii *Suplicei* româneşti. Spre deosebire de Micu şi Şincai, concepţia lui Maior nu s-a format şi materializat printr-o acumulare treptată. Dificultatea consta, acum, în alegerea temei centrale, cea mai potrivită dezbaterilor polemice din epocă, pentru a convinge cititorul printr-o organizare logică imbatabilă a argumentaţiei istorice, puse în slujba revendicărilor naţionale. S-a născut, astfel, în discursul *Şcolii Ardelene*, dezbaterea în jurul originii românilor, tematică menită să sintetizeze toată acumularea informaţională şi conceptuală de până atunci, o istorie, prin excelenţă, atitudinală.

Istoria nu mai apărea la Maior ca o înşiruire de evenimente, ci mai degrabă ca un comentariu pe marginea lor, interpretarea urmărind extragerea semnificaţiei faptului dat. Sensul esenţial al acestui demers este ilustrarea unui „model" intrinsec al ideii de istoric angajat dezbaterii şi polemicii istorice contemporane lui, bine documentat în timp şi spaţiu. Este un discurs caracterizat prin analiza bibliografiei anterioare şi contemporane, prin expunerea documentaţiei variate şi a comentariilor argumentate întemeiate pe citarea promptă şi exactă a surselor. Sunt calităţile unei cărţi datorită căreia autorul ei îşi făcea intrarea în circuitul istoriografic şi polemic profesionist al epocii.

Tenace, combativ şi polemic Maior a răspuns, în 1812, prin *Istoria pentru începutul românilor în Dachia*[49], împotriva tuturor celor care puneau în discuţie originea, caracterul şi devenirea poporului său. Prin particularitatea mesajului său, el a contribuit la formarea unei atitudini şi a impus o anumită „modă" a discursului istoric românesc care a servit revendicărilor politice. Influenţat de Schlözer, alături de congenarii săi, el a instrumentalizat politic idealurile iluministe şi le-a pus în slujba naţiunii[50]. Chiar dacă a reuşit să se ţină departe de un discurs mistificator, printr-un expozeu aplicat, riguros, el a făcut trecerea de la o istorie pragmatică la una militantă, cu o notă pregnant polemică. Echilibrul dintre argumentele raționale – felul în care se raporta la puterea imbatabilă a logicii –, propagandă și pragmatism a cucerit generația romantică. În plan ideologic, cu un cert simt de anticipație, el a alimentat cel mai mult teza panlatistă – transformată în stindard de romantici și postromantici – a purismului latin al limbii și civilizației românești. Maior s-a inserat într-o anumită tradiție, a venit pe urmele lui Inochentie Micu Klein şi alături de Samuil Micu, Ioan Budai – Deleanu a instituit lupta politică fondată pe dreptul istoric, valabilă generaţiilor viitoare ardelene până la *Memorandum* (1892). De altfel, prin reeditarea de Damaschin Bojincă în 1834 a *Istoriei pentru începutul*

[49] Petru Maior, *Istoria pentru începutul românilor în Dachia*, vol. I–II. Ediţie critică şi studiu asupra limbii de Florea Fugariu. Prefaţă şi note de Manole Neagoe, Bucureşti, Editura Albatros, 1970–1971; Petru Maior, *Istoria pentru începutul românilor în Dachia.* Postafață de Gavril Istrate, Iași, Editura Junimea, 1990.

[50] Moritz Csáky, *Von der Aufklärung zum Liberalismus. Studien zum Frühliberalismus in Ungarn*, Wien, 1981, pp. 171–176.

românilor, a devenit expresia celei mai sonore voci a iluminismului românesc din Transilvania.

Sub auspiciile romantismului german care revaloriza evul mediu, critica textului împrumutată din patristică și biblistică a fost folosită atât în lingvistică, cât și în interpretarea documentului. Maior și Budai Deleanu au realizat o amalgamare a ideologiei iluministe cu cea romantică pe care s-a fundamentat ideea naţională devenită, în secolul următor, idee etno-naţională, cu extensie şi dincolo de Carpaţi, prin generaţiile de discipoli ai *Şcolii Ardelene* (Florian Aaron, Nicolae Bălcescu, Mihai Kogălniceanu, Eftimie Murgu).

Influența preromantismului, dar și a experienței de amvon asupra discursului său istoric este evidentă. În epoca raționalismului, iluministul devenea atractiv pentru romantici tocmai prin felul în care folosea elementele raționalist iluministe. Ne referim la ironia plastică a mesajului său atunci când își acuza oponenții de lipsa raționamentului logic (Kopitar, Eder, Engel sau Sulzer) prin formula sarcastică folosită în *Istoria originilor* „bățul stă-n ungheț, afară plouă", care i-a rămas emblematică. De altfel, apelul pe care-l face deseori la rațiune și sentimente și echilibrul pe care reușește să-l păstreze între cele două valori concurente ale vremii l-au făcut atractiv pe Maior în ochii generației viitoare.

În 1813 prin *Istoria Besearicei Românilor,* desigur pe urmele lui Samuil Micu, Maior a vrut să facă cunoscut specificul Bisericii Unite, Greco-Catolice, pe care a dorit să o prezinte comunităţii academice contemporane, care se interesa de poporul român şi instituţiile sale[51]. Biserica Română Răsăriteană extra şi intracarpatică, evoluţia proprie acesteia în sânul universalismului catolic reprezenta specificul românilor ardeleni şi istoria lor în relaţie cu celelate etnii ale principatului. Protopopul Maior, influențat atât de iozefinism, cât și de curentele Reformei catolice (febroniansim, galicanism, jansenism), prin descrierea funcționării celor trei instituții fundamentale ale Bisericii: instituția protopopiatului, a episcopului și a „soborului cel de țară", a subliniat particularitatea organizării bisericii românilor din Transilvania – singura instituție românească recunoscută în Ardeal – evidențiind astfel caracterul național al acesteia[52]. Era prima prezentare detaliată, canonică și istorică, privitoare la rolul și locul acestor instituții în dinamica Bisericii Române Unite. Și chiar dacă a fost sancționat de episcopul Ioan Bob pentru delict de opinie, Maior și-a reiterat 17 ani mai târziu tezele sustinute in *Protopopadichia,* prin reluarea lor în *Istoria Besericei,* unde a topit pledoaria pentru păstrarea acestei individualități - derivată din Biserica primară! – în familia catolică. Pentru a-și menține și întări poziția el a revenit asupra argumentației printr-o analiză istorică în detaliu asupra instituțiilor tradiționale, fundamentale, de sorginte răsăriteană,

[51] Petru Maior, *Istoria Bisericii Românilor,* vol. I. Ediţie îngrijită şi studiu introductiv de Ioan Chindriş, Bucureşti, Editura Viitorul Românesc, 1995.

[52] L. Stanciu (ed.) *Istoria Bisericii Române Unite din Transilvania prin sinoadele sale (1782–1900). Ediţie de documente/Az erdélyi görögkatolikus egyház története zsinatai tükrében (1782–1900). Dokumentumok,* Selecție de documente, studiu introductiv, note și anexe: Laura Stanciu. Introducere: Gábor Adriányi. Rezumat în limba engleză: Keith Hitchins. DVD inclus, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet 12, Budapest, 2017, pp. 83–116.

care individualizau Biserica românilor. Or, tocmai păstrarea autonomiei Bisericii în cadrul universalismului catolic, teză concordantă nevoilor culturale şi politice ale naţiunii române, a fost concepţia adoptată şi de generaţia următoare (Simion Bărnuțiu, Ioan Raţiu, Ioan Micu-Moldovan[53]).

O altă provocare uriașă a vremii a fost cea subliniată de Ioan Corneli, unul dintre autorii *Lexiconului de la Buda*, care a arătat sărăcia relativă a vocabularului şi faptul că lipsesc din lexicul comun al limbii române literare numeroşi termeni utili pentru înţelegerea noţiunilor noi introduse prin cărţi şi şcoală. De aceea, asistăm, în 1825, la o manifestare explicită a latinismului în lingvistica românească şi la procesul de „reromanizare" a limbii noastre, care a constat într-un masiv împrumut lexical din latină sau din idiomurile romanice, dar şi prin reactualizarea lexicului latin moştenit. Această tendinţă a fost dublată de o alta, cea puristă, iar opţiunea pentru folosirea literei latine era una deopotrivă culturală şi politică.

Cu solida sa formație teologică dar și cu bogata experiență de amvon iluministul român s-a dovedit intuitiv și pragmatic cu contribuții preţioase și în domeniul lingvistic, care au făcut carieră în ideologia romantică și postromantică. Una dintre ele a fost ideea dezvoltării limbii române literare, în concordanţă strânsă cu ritmul progresului ştiinţific şi tehnic, idee care era subliniată de Maior în *Istoria Besericei* și nu într-o operă lingvistică așa cum ne-am fi așteptat[54]. O altă contribuție pertinentă – ce l-a individualizat pe Maior de Micu şi Şincai - a fost faptul că el a vorbit și a căutat „coruperea latinei" în Italia însăşi și a distins între „limba cea de obşte a poporului lătinesc" şi „limba îndreptată". Astfel, în *Disertaţia pentru literatura cea veche a românilor*, Maior a arătat că între limba de obşte (latina vulgară, „cea proastă", vorbită) şi „latina scrisă", cea clasică, învăţată din gramatici, s-a produs o diferenţiere foarte mare. Or, tocmai acea limbă comună explica Maior a fost adusă şi în Dacia „carea pe la începutul sutei a doua era în gura romanilor şi a tuturor italienilor"[55]. Iluministul recunoştea, bineînţeles, introducerea unor cuvinte slavone şi de altă provenienţă în limba română, dar care nu au afectat „ţesătura limbii româneşti cea din lontru nicidecum nu s-au atins, ci aceia au rămas întreagă, precum era când au venit romanii, strămoşii românilor, în Dachia". De aici purismul şi latinismul său extremist, ca şi cel al lui Gheorghe Şincai, fundamentat în spiritul raţionalismului iluminist, potrivit căruia evoluţia limbii putea dicta orice fel de schimbări, dacă sunt justificate raţional.

---

[53] L. Stanciu, "Identity and Institutional Allegiance in the Romanian Uniate Church History (1700–1900)", în V. Latinovic, A. Wooden (eds.), *Stolen Churches or Bridges to Ortodoxy? Historical and Theological Impulses for the Dialogue Between Orthodox and Eastern Catholic Churches*, Palgrave Macmillan, *Pathways for Ecumenical and Interreligious Dialogue*, vol. I, Springer Nature Switzerland, 2021, pp. 101–116.

[54] „Unde întru ştiinţele cele mai înalte nu ne-ar ajunge unele cuvinte, precum grecilor le iaste slobod în lipsele sale a se împrumuta de la limba elinească şi sârbilor şi ruşilor de la limba slovenească cea din cărţi, aşa şi noi toată cădinţa avem a ne ajuta cu limba latinească cea corectă, ba şi cu surorile limbei noastre, cu cea italienească, cu cea frâncească şi cu cea spaniolească", apud Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. III, București. Editura All Educaţional, 2007, p. 592.

[55] Petru Maior, *Disertaţie pentru începutul limbei romîneşti*, în idem, *Istoria pentru începutul românilor în Dachia*, vol. II, p. 49.

Simultan înregistrăm și derapaje în privinţa folosirii alfabetului chirilic şi a introducerii slavonei în biserică, unde Maior a împărtăşit poziţia eronată a lui Cantemir, conform căreia s-ar fi scris latineşte înainte în Dacia, sens în care Maior aducea probe importante, referindu-se la miile de inscripţii romane de pe teritoriul locuit de români. Fără îndoială, el aducea argumente serioase şi în legătură cu limba română folosită la început ca limbă de cult, atât în Sudul cât şi în Nordul Dunării. Bazându-se pe intuiţia sa, nu de puține ori a exagerat și a avut o poziție tezistă. La un moment dat, din exces de zel, pornind de la ideea că limba română era latina vorbită de români în secolul al II-lea, afirma răspicat că latina clasică este fiica latinei vulgare văzute în evoluția ei. Cum aceasta era identificată cu limba română, el ajungea la absurditatea că limba latină clasică devenea nu mama, ci fiica limbii române[56]. Logica lui Maior părea îmbatabilă: cum italiana a suferit transformări sub influenţa limbilor vorbite de triburile germanice[57], el a observat că limba română era mult mai apropiată gramatical de limba latină – decât cea italiană – cu toate influenţele lexicale slavone şi de altă natură suferite. Nu a omis să sublinieze, desigur, nici influenţa limbii latine clasice, din serviciul religios, asupra limbilor romanice apusene. Sub acest raport, afirma Maior, româna a suferit influenţa slavă.

ÎN LOC DE CONCLUZII

Deși limitat de formația lui clericală, marcat de mediul și de regulile bisericești după care a trăit, putem înțelege cum Petru Maior a fost perceput ca un reformator, chiar dacă el nu își dorea progresul prin revoluții, ci doar prin abolirea structurilor învechite, printr-o critică constructivă la adresa despotismului papal sau a puterii abuzive a episcopilor. La un alt nivel, el – și contemporanii săi Samuil Micu, Gheorghe Șincai – a venit cu o nouă viziune asupra raportului între Stat și Biserică, a devenit apărătorul sinodalității în Biserică și adeptul bisericilor naționale autonome în raport cu Roma. În concepția sa, Biserica rămânea singura instituție capabilă să introducă reformele promovate de el și să modernizeze societatea.

În acest sens textele sale religioase rămân reprezentative pentru tipul de iluminism îmbrățișat de ardeleni ele dovedind existenţa multiplelor referinţe culturale iluministe europene și ilustrând un anumit tip de intelectual, așa-numitul iluminist catolic sau iluminist eclesiastic. Privitor la românii ardeleni, aceste mărturii ne conving că mult timp în Transilvania, chiar şi în secolul al XVIII-lea, cultura a fost una cu religia şi aşa putem înţelege şi explica rolul culturii și al

[56] Petru Maior, *Disertaţie pentru începutul limbei romîneşti*, p. 57: „Aceaia iaste adeverit, precum văzum deasupra, că nu limba lătinească cea proastă s-au făcut din limba latinească cea corectă, ci aceasta din ceia. De aciia, măcar că ne-am deprins a zice că limba românească e fiica limbii lătineşti, adecă ceii corecte, totuși, de vom vrea a grăi oblu, limba românească e mama limbei ceii lătineşti".

[57] Cel mai probabil, familiarizarea cu omiletica italiană, dar și cu versiunea italiană a *Învățăturilor lui Telemah* a lui Fénelon poate explica opțiunea lingvistică a lui Maior pentru împrumuturile neologice din limba italiană.

Bisericii în emanciparea socială a românilor. Trebuie spus că lumea românească din Transilvania oferă exemplul unui spaţiu cultural european unde *Aufklärung*-ul nu a exclus Biserica şi dogma. Ca peste tot în Centrul Europei, pentru purtătorii acestor idei, *Aufklärung*-ul catolic a însemnat armonizarea raţiunii cu revelaţia în lupta împotriva tradiţiei intolerante şi a superstiţiilor, pentru progresul societăţii. Pentru românii Samuil Micu, Gheorghe Șincai sau Petru Maior religia constituia fundamentul conduitei etice, ei fiind adepții convinși ai utilității religiei, singura în opinia lor care putea asigura stabilitate socială[58]. Convingerea se întemeia pe concepția conform căreia virtuțile și datoriile creștine formau bunele maniere, potrivite atât în Biserică, cât și societate: obedienţă faţă de divinitate și legile statului, dar și un efort conștient pentru aplicarea lor în orice condiție. Integrarea perceptelor creștine în viața cotidiană a coincis cu interesul Statului. Astfel, s-a stabilit legătura între filojansenism, teologie morală și Stat în cadrul absolutismului iluminist din Monarhia habsburgică[59]. Maior se dovedește agentul acestei viziuni. Jansenist convins, el a ilustrat această direcție chiar de la începutul carierei sale, în lucrările de tinerețe, care vorbesc despre concepția sa teologică, ne referim la *Procanon* (1783) și la *Protopopadichia* (1795), mai ales[60]. Este viziunea dominantă, care străbate ca un fir roșu întreaga omiletică maioriană: *Propovedanii* (1809), *Didahii* (1809), *Prediche* (1810–1811) și pe care o reiterează protopopul Gurghiului și în lucrarea sa de maturitate, *Istoria Besericei Românilor* (1813). Recursul la teologia pragmatică identitară (evidentă în *Procanon*, *Protopopadichia* și *Istoria Besearicei*) cu accente militant naționale inspirate de galicanism, jansenism și febronianism ne oferă prilejul să vedem cum imperativul și deziderateле Reformei catolice sunt adaptate realităților din Transilvania și implementate de Maior. În fapt, asistăm la o reinterpretare a compromisului realizat de catolicismul modern, care prin intermediul doctrinei religioase reușea să prezerve identitatea în pofida schimbărilor culturale și a experiențelor istorice. Era viziunea novatoare a „janseniștilor radicali" care au găsit soluția compatibilizării credinței catolice cu tot mai complexele și nunațatele exprimări ale culturii moderne[61]. În opinia noastră, această contopire a discursului identitar confesional în cel istoric indica și în cazul românilor ardeleni originile Iluminismului, care s-au fundamentat pe ideile

[58] Keith Hitchins, „Samuel Clain and the Rumanian Enlightenment in Transylvania", în *Slavic Review*, vol. 23, Nr. 4, 1964, pp. 662–663; Alin Mihai Gherman, „Gheorghe Șincai, *Adunarea dogmelor credinţii cu însemnări de folos.* Manuscris inedit", în *Sargetia*, XXVII, 1, 1997–1998, p. 750; Pompiliu Teodor, *Sub semnul Luminilor: Samuil Micu*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 2000, pp. 272–274; Dorinda Outram, *Panorama Iluminismului*, traducere Simona Ceaușu, București, Editura All, 2008, pp. 282–284.

[59] Harm Klueting, *The Catholic Enlightenment in Austria or the Habsburg Lands*, pp. 135–139, 152–153.

[60] L. Stanciu, „Studiu introductiv", în Petru Maior, *Protopopadichia*, pp. 21–53.

[61] Gabriel Daly, "Theological and philosophical Modernism", în Darrell Jodock (ed.), *Catholicism contending with Modernity: Roman Catholic Modernism and Anti-modernism in Historical Context*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000, p. 87–90. De asemenea, vezi discuția despre jansenismul radical la S.J. Barnett, *The Enlightenment and religion. The myhts of modernity*, Manchester, Manchester University Press, 2003, pp. 190–194.

religioase ale janseniștilor. Iar odată ce recunoaștem distincția dintre credință, tradiție, teologie și ideologia iluministă a epocii (pragmatism și utilitarism), relația dintre Reforma catolică și Iluminism devine mult mai clară în construirea discursului identitar, ca preambul al discursului istoric și în cazul nostru.

În prelungirea și ca o continuare a literaturii religioase stă o altă preocupare congruentă personalității lui Maior, cea referitoare la implicarea sa în reducerea sărăciei. A fost un cleric cuplat la efortul statului în strădania acestuia pentru eradicarea ignoranței, ceea ce relevă latura pragmatică a iluministului Maior, care nu și-a dorit să fie un savant, ci un intelectual foarte implicat în rezolvarea problemelor concrete. Combaterea neștiinței și ridicarea prin școală a omului, alături de lupta împotriva superstițiilor, au constituit principalele deziderate iluministe în efortul modernizator al elitei vremii pentru emanciparea oamenilor simpli. Indiferent cum calificăm trăsăturile iluminismului din Transilvania, prin analiza operei lui Maior avem șansa ca exegeți să-i înțelegem limitele, modul de manifestare și eficiența în modernizarea societății românești, precum și aportul său la progresul comunității contemporanilor săi.

Finalmente putem spune că Petru Maior a fost un intelectual ancorat în treburile Cetății oferind prin toate lucrările scrise un răspuns adecvat la concretețea vieții și la provocările multiple ale vremii. Deloc acomodant, dar disciplinat, tenace și dezinvolt el a asimilat și sintetizat cu ușurință ideile contradictorii ale epocii și a reușit să armonizeze într-o operă de anduranță tensiunile dintre principiile iluminismului catolic și dezideratele ideologiei romantice. Din perspectiva gândirii sale istorice și lingvistice, putem conchide că, dovedind o intuiție remarcabilă, Maior a indicat sensul și direcția consacrate de ideologia romantică în privința latinismului, purismului și a continuității romanilor din epoca daco-romană și până la moștenirea lăsată de epoca medievală. Simultan, construirea celui mai important brand din cultura modernă a românilor, *Școala Ardeleană* – denumire dobândită abia în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și care acoperea principala grupare a iluminiștilor români din Transilvania[62] – a fost posibilă tocmai pentru că Petru Maior a fost un veritabil influencer in cultura română modernă[63]. Nu degeaba Mihail Kogălniceanu l-a numit pe Maior un adevărat „Moise al românilor", iar Nicolae Iorga, când a scris *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea* (1901), a subintitulat volumul II *Epoca lui Petru Maior*. Indiscutabil, lucrarea care i-a adus notorietate lui Petru Maior a fost *Istoria pentru începutul românilor* considerată de Sextil Pușcariu „evanghelia tinerei generații", iar David Prodan a văzut în ea „cartea neamului". Popularitatea lui Petru Maior s-a datorat forței sale argumentative care a dat coerența tripticului ideologic al Școlii Ardelene, tezele privitoare la romanitate, latinitate și continuitate prin care el a devenit mentorul generațiilor următoarea

De ce?!

[62] Corina Teodor, „Petru Maior în atenția laicilor și clericilor în anii interbelici", în Laura Stanciu (ed.), *Petru Maior și* prietenii, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2018, pp. 187–197.

[63] L. Stanciu, „Petru Maior, the *Transylvanian School* Influencer", în *Transylvanian Review*, vol. XXX, 2/2021, pp. 3–17.

Poate pentru că Maior a fost singurul din Școala Ardeleană care a publicat aproape tot ce a scris cu excepția lucrărilor din tinerețe *Procanon* (1783) și parțial *Protopopadichia* (1795), iar prin toată opera sa el s-a dezvăluit ca un intelectual care a luat atitudine, de aici și succesul lucrărilor sale, distribuite în Transilvania și nu numai: Mihail Kogălniceanu primea în deceniul al treilea *Istoria pentru începutul românilor în Dachia* ca recompensă pentru rezultatele sale școlare, iar in biblioteca lui Tudor Vladimirescu s-a păstrat un exemplar din aceeași *Istorie* adnotată de sluger[64]. Actualitatea ideilor lui Petru Maior a fost probată prin toți discipolii care i-au parafrazat și popularizat tezele de la Florian Aron – profesorul lui N. Bălcescu de la Sf. Sava – și până la bănățeanul Damaschin Bojincă sau editorii lucrării lui, cum a devenit Mihail Kogălniceanu. El a rămas însă protopopul Gurghiului[65], care a ilustrat iluminismul clerical din Imperiul habsburgic și a oferit o adevărată „platformă de difuzare a ideilor Şcolii Ardelene în spaţiul naţional" (Maria Berényi) prin tipărirea la Buda în 11 ani (1809–1821), a 14 cărți: trei volume de omiletică, două *Istorii* (incluzând disertațiile lingvistice), a a participat la finalizarea *Lexiconului de la Buda* – căruia i-a redactat prefața – a tradus și a editat opt lucrări din literatura vremii.

Am putea conchide că scrisul lui Maior se caracterizează prin pragmatism, civism și prin adaptabilitate la realitățile ardelenești. Chiar dacă nu a fost adeptul unui discurs (istoric sau filologic) conjunctural și nici flexibil, el a reușit să intuiască accentele ideologice ale epocii și a rămas reactiv la detractorii *Supplex*-ului românesc. A devenit atractiv pentru generațiile următoare datorită personalității sale și a dezinvolturii cu care s-a angajat în polemica istorică și lingvistică, ceea ce l-a ținut conectat la fluxul principal al literaturii Europei centrale și l-a compatibilizat cu savanții contemporani lui.

---

[64] Nicolae Iorga, *La o sută de ani după moartea lui Petru Maior. Cuvântare comemorativă ținută la Academia Română*, București, Librăriile „Cartea Românească" și Pavel Suru, 1921, p. 11. Vezi și Alexandru Istrate, "The Perception of Enlightenment Transylvania in Moldavian Sources", în **Laura Stanciu, Cosmin** Popa Gorjanu (eds.), *Transylvania in the Eighteenth Century*, pp. 217–237; pentru maniera în care lucrarea s-a înscris în dinamica cultivării patriotismului. Și a contribuit la consolidarea acestuia în cultura și mentalitatea epocii, vezi L. Stanciu, „**Despre transferul cultural al unui concept: patrie și patriotism în Transilvania epocii modern", în** Liviu Boar, Ioan Bolovan, Laura Stanciu, *Școală, Biserica, Stat și Națiune în Istoria României. Omagiu profesorului Cornel Sigmirean la împlinirea vârstei de 65 de ani*, Academia Română/Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2021, pp. 289–316.

[65] Despre cât de modern a fost Petru Maior putem înțelege și din perspectiva mobilității sale profesionale. După finalizarea studiilor (la Roma în perioada 19 noiembrie 1774 – 4 aprilie 1779 și Viena: iulie 1779 – iulie 1780, respectiv iulie1783 – februarie 1784), el și-a schimbat de trei ori cariera (călugăr-profesor în Blaj, 1780–1783, 1784–1785, ipodiacon-preot-protopop la Reghin, 1785–1809, cenzor și traducător al cărților românești la Tipografia Universității din Buda, 1809–1821), însă pe toate foile de titlu ale cărților scrise și publicate a păstrat în dreptul numelui său invariabil mențiunea de paroh al Magyaregenului și protopop al Gurghiului. Pesemne a fost statutul la care a ținut cel mai mult.

BIBLIOGRAFIE

Blaga, Lucian, *Gândirea românească în Transilvania în secolul al XVIII-lea.* Ediţie îngrijită de George Ivaşcu, Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1966.

Bocşan, Nicolae, *Ideea de naţiune la românii din Transilvania şi Banat (secolul al XIX-lea),* Cluj Napoca, Pesa universitară clujeană, 1997.

Gherman, Alin-Mihai, „Pedichele lui Petru Maior, o perspectivă istorico-culturală asupra unui text mai puţin cercetat", în *Petru Maior și prietenii*, Laura Stanciu (ed.), Cluj-Napoca, Editura Mega, 2015.

Ghișe, Dumitru, Teodor, Pompiliu, *Fragmentarium iluminist*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1972.

Hitchins, Keith, „Samuel Clain and the Rumanian Enlightenment in Transylvania", în *Slavic Review*, vol. 23, Nr. 4, 1964, p. 660–675.

Hitchins, Keith, „Iluminismul românesc în Transilvania", în *Mit și realitate în istoriografia românească*. Traducere de Sorana Georgescu-Gorjan, București, Editura Enciclopedică, 1997.

Iorga, Nicolae, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688–1821). Epoca lui Petru Maior. Excursuri*, vol. II. Ediție îngrijită de Barbu Theodorescu, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1969.

Mureșan, Camil, „Greco-catolicism și Luminism", în *Spiritualitate transilvană și istorie europeană*, Iacob Mârza & Ana Dumitran (ed.), Alba Iulia, *Bibliotheca Musei Apulensis X*, 1999.

Neumann, Victor, „Transylvanian Enlightenment European influences and local intellectual ambitions", în *Transylvania in the Eighteenth Century. Aspects of Regional Identity*, Laura Stanciu and Cosmin Popa-Gorjanu (eds.), Cluj-Napoca, Mega, 2013.

Popovici, Dumitru, *Literatura română în epoca „luminării"*, Cluj, 1938–1939.

Prodan, David, *Supplex Libellus Valachorum. Din istoria formării naţiunii române, Bucureşti*, Editura Enciclopedică, 1998.

Protase, Maria, *Petru Maior un ctitor de conştiinţe*, Bucureşti, *Minerva*, 1973.

Stanciu, Laura, *Biografia unei atitudini: Petru Maior (1760–1821)*, Cluj-Napoca, Edi- tura Risoprint, 2003.

Teodor, Pompiliu (ed.), *The Enlightenment and Romanian Society*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1980.

Idem, *Interferenţe iluministe europene*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1984.

Idem, *Petru Maior: Aufkärung und Nation*, în vol. *The Enlightenment and Romanian Society*, edited by Pompiliu Teodor, Cluj-Napoca, Dacia, 1980, p. 244–262.

Idem, *Sub semnul Luminilor: Samuil Micu*, Cluj-Napoca, Pesa Universitară Clujeană, 2000.

Tóth Zoltán, *I., Primul secol al naţionalismului românesc ardelean (1697–1792).* Traducere din limba maghiară de Maria Someşan. Traducerea textelor din limba latină: Ana-Cristina Halichias. Studiu biografic: Dávid Gyula. Postfaţă: Adrian Cioroianu, Bucureşti, „Pythagora", 2001.

Turczynski, Emanuel, *Konfession und Nation. Zur Frühgeschichte der serbischen und rumänischen Nationsbildung*, Düseldorf, Pädagogischer Schwann, 1976.

REZUMAT

Autoarea analizează elementele care compun profilul iluminist al cărturarului Petru Maior. Este analizat discursul omiletic, istoric și filologic al acestuia cu mare impact în epoca modernă, precum și activitatea lui Maior de editor al cărților de instruire și manualelor desfășurată la Tipografia Universității din Buda (1809–1821).

Studiul prezintă și explică particularitatea iluminismului clerical profesat de Maior, elementele de convergență cu iluminismul catolic (Aufklärung) din care se inspiră și notele originale ale discursului său prin care el se individualizează între contemporanii săi din Transilvania (Samuil Micu, Gheorghe Șincai).

A PORTRAIT OF A ROMANIAN ENLIGHTENMENT SCHOLAR FROM TRANSYLVANIA: PETRU MAIOR (1760–1821)

Abstract

The author analyzes the elements that make up the Enlightenment profile of scholar Petru Maior. The present study represents an analysis of his homiletic, historical, and philological discourse with great impact in the modern era, and investigates Maior's activity as editor of training books and textbooks, carried out at the Printing House of the University of Buda (1809–1821).

The study presents and explains the particularity of the clerical Enlightenment professed by Maior, the elements of convergence with the Catholic Enlightenment (Aufklärung) that he found inspiring, and the original notes of his discourse that distinguished him from other contemporaries in Transylvania (Samuil Micu, Gheorghe Șincai).

UN EPISOD AL AFILIERII LUI TUDOR VLADIMIRESCU LA ETERIE? TENTATIVA REINSTALĂRII LUI KARAGEORGE ÎN FRUNTEA MIȘCĂRII SÂRBEȘTI (1817)*

CRISTIAN PLOSCARU**

În 1965, apărea în prestigioasa publicație „Balkan Studies" un articol al istoricului român Nestor Camariano – *Les relations de Tudor Vladimirescu avec L'Hétairie, avant la revolution de 1821*[1] –, un nou „cartuș" tras în „războiul istoriografic" de la Institutul de Istorie al Academiei Române din București („Nicolae Iorga"), ce persista de un deceniu[2]. Teritoriul revendicat de cele două tabere aflate în dispută – de o parte, ca să îi enumerăm pe „combatanții" cei mai importanți, Andrei Oțetea și Nestor Camariano, de cealaltă parte, Alexandru Vianu și Sava Iancovici[3] – era reprezentat de raporturile dintre Tudor Vladimirescu și mișcarea eteristă, implicit, de imaginea istoriografică a bravului oltean[4]. Dintre detaliile acestui curios duel între istorici, tolerat de „forurile tutelare" și cu accente de liberă exprimare, surprizătoare pentru acele vremuri atât de încărcate de ideologie și cenzură, se disting polemicile privind valoarea documentară și

* Acest studiu are la bază comunicarea *Legăturile lui Tudor Vladimirescu cu Eteria înainte de 1821. Observații pe marginea unor controverse istoriografice*, susținută la Sesiunea științifică *200 de ani de la Revoluția lui Tudor Vladimirescu*, București, 22 iunie 2021, organizată de Academia Română și de Muzeul Național al Literaturii Române.

** Conferențiar universitar dr., Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iași, cploscaru@yahoo.com

[1] „Balkan Studies", VI, nr. 1/1965, pp. 139–164.

[2] Gabriel Moisa, *Clio în zodia ideologizării: Interferențe politico-istoriografice în România comunistă*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2013, pp. 35–36; Felician Velimirovici, *Istorie și istorici în România comunistă (1948–1989)*, Prefață de Vladimir Tismăneanu, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2015, p. 43, 140–141.

[3] Vezi câteva detalii interesante despre aceste polemici istoriografice la Marian Hariuc, *Andrei Oțetea – profil intelectual și activitate istoriohgrafică*, Teză de doctorat, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza", Iași, 2018, p. 285, 332–335.

[4] Publicarea de noi documente a reprezentat una din metodele predilecte de contestare a reciprocă a teoriilor privind caracterul mișcării conduse de Tudor Vladimirescu (A. Oțetea, *Legământul lui Tudor Vladimirescu față de Eterie*, în „Studii. Revista de Istorie", IX, nr. 2–3/1956, pp. 125–133; Nestor Camariano, *Tudor Vladimirescu în lumina unor documente din Arhivele din Viena*, în „Studii. Revista de Istorie", XVI, nr. 3/1963, pp. 643–650; Idem, *Planurile revoluționare ale eteriștilor din București și colaborarea lor cu Tudor Vladimirescu*, în „Studii. Revista de Istorie", XX, nr. 6/1967, pp. 1163–1176; Al. Vianu, *0 scrisoare necunoscută a lui Tudor Vladimirescu de la începutul răscoalei*, în „Studii. Revista de Istorie", XIV, nr. 3/1961, p. 591–594; Idem, S. Iancovici, *O lucrare inedită despre mișcarea revoluționară de la 1821 din Țările Române*, în „Studii. Revistă de Istorie", XI, nr. 1/1958; p. 67–92; S. Iancovici, *Unele documente inedite despre Tudor Vladimirescu*, în „Studii. Revista de Istorie", XIII, nr. 5/1960, pp. 121–146).

relevanța unor surse istorice aduse în atenție, mai ales, de „tabăra" care *contesta afilierea lui Tudor la Eterie, teză susținută insistent de Andrei Oțetea*[5].

Un prim exemplu l-au constituit scrierile colonelului rus I. P. Liprandi, fotocopiate de Alexandru Vianu din *Arhiva istorică centrală* de la Petersburg, conținând „informații [...] extrem de bogate și de obicei de la prima sursă"[6] despre planurile unei „partide" de boieri pământeni potrivnice Eteriei[7], de natură a șubrezi teza lui Andrei Oțetea, bazată, între altele, pe celebrul acord dintre Tudor, Iordache Olimpiotul și Ioan Farmache[8] și pe presupunerea, infirmată de Liprandi, că boierii din Comitetul de oblăduire ar fi fost eteriști[9]. De altfel, acest aspect a reprezentat una dintre principalele mize ale expunerii în detaliu a comentariilor lui Liprandi în privința apariției unui „partid" format din importanți boieri pământeni din Țara Românească, rezervați față de planurile eteriste, orchestrate de însuși consulul Rusiei, grecul Alexandru Pini[10]. Validarea documentară a existenței acestui „partid" boieresc arunca în aer teoria caracterului eminamente antiotoman al mișcării condusă de Tudor și apartenența sa la Eterie[11].

Răspunsul lui Andrei Oțetea nu a întârziat, formulat într-o tonalitate ironică și de pe poziții de *magistru*, deoarece „problema trebuie discutată serios și valoarea documentară a memoriilor lui Liprandi stabilită în mod critic", ca nu

---

[5] Vezi capitolele de *Discuții*, reproducând dezbateri desfășurate la Institutul de Istorie al Academiei Române, publicate în „Studii. Revista de Istorie" (*Răscoala condusă de Tudor Vladimirescu* în „Studii. Revista de Istorie", XIII, nr. 1960, p. 191–196).

[6] Al. Vianu, S. Iancovici, *O lucrare inedită*, p. 73.

[7] *Ibidem*, pp. 76–77.

[8] A. Oțetea, *Legământul lui Tudor Vladimirescu*, pp. 130–133.

[9] Idem, *Tudor Vladimitrescu și mișcarea eteristă în Țările Românești 1821–1822*, Institutul de Studii și Cercetări Balcanice, București, 1945, p. 129.

[10] Afirmațiile colonelului rus I. P. Liprandi – „Fiecare dintre boierii care aveau o idee cât de superficială despre Eterie, era sigur că întreprinderea grecilor nu va fi niciodată încununată de succes. Brâncoveanu, cu mintea lui chibzuită, și tovarășii săi de idei care știau despre aceasta, pe de o parte lingușeau pe eteriști […], iar pe de altă parte vroiau să profite de nenorocirile care trebuiau negreșit să lovească pe eteriști" (I. P. Liprandi, *Răscoala pandurilor sub conducerea lui Tudor Vladimirescu în anul 1821*, în *Documente privind istoria României. Răscoala din 1821*, V, *Izvoare narative*, redactor responsabil Academician Andrei Oțetea, Editura Academiei Române, București, 1962, p. 266) –, întărite de alte câteva relatări contemporane (Naum Râmniceanu, *Scrisoarea Munteanului ca răspuns la scrisoarea Moldovanului*, în „Biserica Ortodoxă Română", XIII, nr. 6/1889, pp. 268–269, 278–279; Zilot Românul (Ștefan Fănuță), *Opere complete*, Ediție îngrijită, studiu introductiv, note, comentarii și indici de Marcel-Dumitru Ciucă, București, Editura Minerva, 1996, p. 101, 114–115), au fost folosite de autori ca argumente în susținerea tezei existenței unei „partide" boierești antifanariote, ce l-a mandatat și sprijinit pe Tudor Vladimirescu.

[11] La aceeași concluzie se ajunge parcurgând relatarea fraților Pavel și Dimitrie Macedonschi, atunci când au fost anchetați și interogați, la 1828, în legătură cu evenimentele din 1821 (*Declarațiile celor doi frați Dimitrie și Pavel Macedonschi*, în *Documente 1821*, V, p. 519), mărturie prețioasă publicată în volumul al V-lea al seriei citate, în urma investigațiilor făcute de același Alexandru Vianu în arhivele rusești. La rândul său, cneazul Gheorghe Cantacuzino Deleanu relata că asigurările date lui Alexandru Ipsilanti de Xanthos și ceilalți efori ai Eteriei că „Brâncoveanu și alți boieri din Țara Românească au solicitat protecția prințului Ipsilanti ca reprezentat al Eteriei pentru a cere vechile lor drepturi" s-au dovedit false (*Însemnarea autentică a colonelului prințul Gh. Cantacuzino despre începuturile și acțiunea Eteriei în Principatele române*, în *Documente 1821*, IV, *Eteria în Prinvipatele Române*, 1960, p. 332).

cumva „cercetătorii *mai puțin experți*” (s.n.) să fie induși în eroare[12]. De o logică de-a dreptul impecabilă în ce privește relațiile lui Tudor cu Iordache Olimpiotul la începutul acțiunii sale, în ianuarie 1821, de natură a releva apropierea lui Tudor de Eterie și natura dialogului său politic cu „celula eteristă” de la București[13], în pofida afirmațiilor contrare ale lui I. P. Liprandi despre raporturile tensionate dintre cei doi[14], demonstrația lui Andrei Oțetea[15] aluneca în speculații sprijinite (aspect surprinzător!) pe dogme ale materialismului dialectic marxist, ce ar exclude o colaborare secretă a lui Tudor cu grupul de boieri din jurul lui Grigore Brâncoveanu, deoarece, nu-i așa, liderul mișcării populare „nu se putea mulțumi cu înlocuirea unor exploatatori la fel de rapaci ca și domnii greci”[16].

Minte strălucită, erudit și polemist redutabil, ca să nu mai amintim de autoritatea instituțională de care dispunea, Andrei Oțetea a câștigat acest război, și-a moderat o parte din tezele mai „tari”, precum ar fi aceea legată de subordonarea lui Tudor față de Eterie, afirmată răspicat în cartea din 1945[17], „adusă din condei” în noua monografie din 1971[18], ideile sale s-au impus, i-au supraviețuit[19]. În schimb, bătăliile de parcurs, punctele de inflexiune disputate „cu cuțitele pe masă” de la 1957 și până spre 1980, au intrat încet, încet în uitare, chiar dacă istorici precum

---

[12] Oțetea, *Valoarea documentară a memoriilor lui I. P. Liprandi*, în „Studii. Revistă de Istorie”, XI, nr. 3/1958, p. 78.

[13] Oțetea, *Tudor Vladimirescu și mișcarea eteristă*, 1945, pp. 133–139, Idem, *L'Heterie d'il y a cent cinquante ans*, în „Balkan Studies”, VI, nr. 2/1965, pp. 257–259; Idem, *Tudor Vladimirescu și revoluția din 1821*, Editura Științifică, București, 1971, pp. 184–197.

[14] I. P. Liprandi, *Căpitanul Iordache Olimpiotul. Acțiunea eteriștilor în principate în anul 1821*, în *Documente 1821*, V, p. 418.

[15] Oțetea, *Valoarea documentară a memoriilor lui I. P. Liprandi*, pp. 79–80.

[16] *Ibidem*, p. 81.

[17] Idem, *Tudor Vladimirescu și mișcarea eteristă*, 1945, pp. 359–361.

[18] Idem, *Tudor Vladimirescu și revoluția din 1821*, 1971, pp. 506–511. În esență, Oțetea a rămas fidel tezelor sale mai vechi. O relevanță deosebită cred că are faptul că în monografia din 1971, cu excepția capitolului despre episodul ridicării lui Tudor din tabăra de la Goleşti (*Sfârșitul lui Tudor*, în *ibidem*, pp. 404–431), textele lui I. P. Liprandi sunt citate o singură dată în cele 513 pagini ale cărții (*ibidem*, p. 191, n. 24).

[19] În studiile ulterioare, referitoare la caracterul mișcării condusă de Tudor Vladimirescu (Vasile Maciu, *Caracterul mișcării lui Tudor Vladimirescu*, in „Studii. Revista de Istorie”, XXIV, nr. 5/1971, pp. 931–950; Dan Berindei, *Revoluția din 1821 condusă de Tudor Vladimirescu*, in „Studii. Revista de Istorie”, XXXIII, nr. 5/1980, pp. 825–830, 834–845; Gh. Platon, *Despre Tudor Vladimirescu şi revoluția din 1821*, în *Istoria ca lectură a lumii*, volum coordonat de Leonid Boicu, Gabriel Bădărău și Lucian Nastasă, Fundația Academică „A.D. Xenopol", Iași, 1994, pp. 201–214; Idem, *Revoluția din 1821. Opinii în jurul unor controverse*, în Idem, *De la constituirea națiunii la Marea Unire. Studii de istorie modernă*, I, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 1995, pp. 103–117) sau cărți cu profil monografic (Dan Berindei, *Revoluția română din 1821*, Editura Academiei Române, București, 1991, p. 196–197) ori lucrări de sinteză (Idem, *L'Abolition du régime féodal dans les Principautés Roumaines*, in "Annales historiques de la Révolution française”, nr. 169/1969, pp. 284–285; Gh. Platon, *Geneza revoluției române de la 1848. Introducere în istoria modernă a României*, Editura Junimea, Iași, 1980, pp. 54–71; *Istoria Românilor*, VII_1, *Constituirea României moderne (1821–1878*), coordonator Dan Berindei, Editura Academieri Române, București, 2003, pp. 21–48; Nicolae Isar, *Principatele Române de la 1821 la 1848: Sub semnul renașterii naționale*, Editura Universității din București, București, 2004, pp. 7–41) teza afilierii lui Tudor Vladimirescu la Eterie, într-o anumită măsură și de pe poziții autonome politic, s-a impus ca dominantă în istoriografia românească.

G. D. Iscru și Mircea T. Radu (a cărui carte, în pofida exceselor marxiste, uneori de-a dreptul dogmatice, eu o socotesc remarcabilă[20]) au încercat să le readucă în atenție. Fără succes!

Revenind la studiul lui Nestor Camariano, acesta se înscria într-un demers istoriografic ceva mai amplu, destinat cercetării relațiilor personale și identificării unor episoade de colaborare anterioare anului 1820 dintre Tudor Vladimirescu și diverse personaje cu un rol important în mișcarea eteristă, de natură a consolida teoria integrării lui Tudor în planuri mai ample de revoltă a ortodocșilor din Balcani, concepute de viitori eteriști și sprijinite de Rusia. Documentarea unor atare *relații politice* era de natură a diminua importanța boierimii pământene, prezentată implicit ca un factor secundar în pregătirea ridicării generale a ortodocșilor contra stăpânirii turcești.

De altfel, aceasta se dovedește a fi orientarea demonstrațiilor expuse de Nestor Camariano. În studiul amintit, interpretând unele izvoare narative grecești la care, în acele timpuri, puțini istorici români aveau acces, ajungea la câteva încheieri interesante. Principalul suport documentar al tezei sale – relațiile de colaborare antiotomană dintre Iordache Olimpiotul și Tudor Vladimirescu ar fi început încă de la 1814–1815, idee sugerată și de Andrei Oțetea[21], ce răzbătea în filmul *Tudor* (1963), cum lesne se remarcă în secvențele de început – se dovedește scrierea istoricului Anastasios Goudas, *βιοι παραλληλοι των επι τησ αναγεννησεωσ τησ ελλαδοσ διαπρεψαντων ανδρων* (Atena, 1872), de unde a extras o serie de informații[22]. Totuși, analiza atentă a cronologiei deplasărilor lui Tudor Vladimirescu din intervalul iunie 1814-iulie 1815, asupra căreia ne-am oprit într-un studiu publicat recent[23], exclude implicarea lui Tudor în revoltele din Clisura Dunării, desfășurate în prima jumătate a anului 1815, revolte în care Iordache Olimpiotul a fost amestecat, și crează probleme de credibilitate „teoriei" propusă de Nestor Camariano. Din documentele cunoscute rezultă că Tudor a plecat de la Viena la 22 decembrie 1814, în ianuarie 1815 poposea scurtă vreme la Craiova[24] și de

[20] Mircea T. Radu, *1821. Tudor Vladimirescu și revoluția din Țara Românească*, Scrisul Românesc, Craiova, 1978, pp. 319–345. Vezi pertinenta analiză a lui Francesco Guida asupra polemicilor istoriografice privind evenimentele de la 1821 din Principatele Române (*Tudor Vladimirescu e la rivoluzione del 1821 nei Principati danubiani nella storiografia romena*, în „Rassegna storica del Risorgimento", LXII, nr. 3/1975, pp. 291–315). Am încercat o problematizare a principalelor tendințe din istoriografia noastră pe aceeași temă în studiul *Revolution, uprising or coup d'état? A critical review of the Romanian historiographical tradition of the movement led by Tudor Vladimirescu*, ce va apărea în numărul din 2021 al revistei „Revue Roumaine d'Histoire".

[21] Fără să intre în prea multe detalii, probabil din cauza caracterului contradictoriu al datelor din documentele cunoscute, Andrei Oțetea s-a mulțumit să afirme că „pornită în cadrul general al Eteriei, mișcarea lui Tudor din 1821 a fost *minuțios și îndelung pregătită*" (*Tudor Vladimirescu și revoluția din 1821*, 1971, p. 31).

[22] Camariano, *Les relations de Tudor Vladimirescu avec L'Hétairie*, pp. 144–146.

[23] Cristian Ploscaru, *Tudor Vladimirescu, revolta sârbilor și politica rusească în Balcani (1810-1816)*, în *Școală, biserică, stat și națiune în istoria României. Omagiu profesorului Cornel Sigmirean la împlinirea vârstei de 65 de an*i, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2021, pp. 91–115.

[24] *Documente 1821*, I, *Documente interne*, 1959, p. 86 (22 decembrie 1814, Tudor Vladimirescu către N. Glogoveanu), p. 88 (Rușava, 14 ianuarie 1815, Tudor Vladimirescu către N. Zoican), p. 89

acolo, nu de-a dreptul, ci prin munți, pe la Mehadia, loc în care a poposit câteva săptămâni, a plecat la București, unde ajungea în aprilie 1815[25].

De asemenea, în același studiu, ca și în alte publicații ulterioare, Nestor Camarioano a susținut că Tudor Vladimirescu și Iordache Olimpiotul ar fi pregătit împreună, la 1817, trecerea lui Karageorge (aflat în exil la Hotin) prin Transilvania și Oltenia, spre Serbia, unde era așteptat de cneazul Vuița Vuiković, care-i era cumătru, pentru a-l răsturna împreună pe Miloș Obrenović[26]. Ruda prin alianță l-a primit, l-a îmbărbătat și apoi i-a trimis capul într-un sac lui Miloș Obrenovic, ca să scape de represalii[27]. De altfel, acest plan era cunoscut de multă vreme ca prima operațiune eteristă de anvergură[28]. În istoriografiile sârbă și greacă s-a consacrat faptul că în timpul ședерii în Basarabia, Karageorge a devenit eterist inițiat, fiind sprijinit de organizația eteristă de la Odessa să îl înlăture pe Miloș Obrenović. Conflictul fratricid din sânul mișcării sârbilor, cauzat, între altele, de tendința lui Miloș de a negocia un compromis cu turcii, i-a împărțit pe foștii comandanți de cete sârbești în două tabere[29]. Unii, între care Milenko Stoiković, Petar Dobrnjac, Jakov Nenadović și Hagi Prodan[30], doreau continuarea luptelor, incitați de oficiali ruși cu care erau în legătură și animați și de extinderea răzvrătirilor spre Vidin, în

---

(Rușava, 28 ianuarie 1815, Tudor Vladimirescu către N. Glogoveanu). În ianuarie 1815, Tudor se afla la Craiova (S. Iancovici, *Tudor Vladimirescu. Documente și date noi*, în „Revista arhivelor", XLVII, 32, nr.2/1970, p. 583; Craiova, 14 ianuarie 1815, Tudor Vladimirescu către N. Glogoveanu), dar la începutul lunii martie încă nu ajunsese în capitală (*Documente 1821*, I, p. 93; 7 martie 1815, Tudor Vladimirescu către un cunoscut din București).

[25] Nicolae Stoica de Hațeg, *Cronica Banatului*, Studiu și ediție de Damaschin Mioc, Editura Academiei Române, București, 1969, p. 304.

[26] Camariano, *Les relations de Tudor Vladimirescu avec L'Hétairie*, p. 145. Autorul și-a întemeiat concluziile, între altele, pe afirmațiile lui Gheorghe Leventis, prezente într-un text reprodus de Anastasios Goudas, un fel de autobiografie a celebrului eterist, dar în care întreaga operațiune de tranzitare a lui Karageorge din Basarabia în Serbia este descrisă ca fiind strict secretă, despre care au știut doar Leventis, Iordache Olimpiotul, cel care a organizat tranzitul prin Transilvania și de la Mehadia spre Orșova (Rușava) prin Oltenia, secretarul personal al lui Karageorge, Naum, consulul rus Alexandru Pini, care a fost convins de Leventis să îl avertizeze pe domnul Țării Românești; Ioan Caragea, că înlocuirea lui Miloș cu Karageorge se realiza cu acordul Rusiei (*βιοι παραλληλοι*, V, pp. 126–133).

[27] Notis Botzaris, *Visions balkaniques dans la preparation de la révolution grecques (1789–1821)*, Librairie E. Droz, Geneve, 1962, p. 90.

[28] *Ibidem*, p. 87–89; Slobodan, G. Markovich, *History of Hellenic-Serbian (Yugoslav) Alliances from Karageorge to the Balkan Pact 1817–1954*, în „Balcanica", 51, ianuarie 2020, p. 144–145; *The Greek Revolution: A Critical Dictionary*, Edited by Paschalis Kitromilides and Constantinos Tsoukalas, Harvard University Press, Cambridge, London, 2021, p. 31–32.

[29] Vukashin Petrović, Nikola Petrović, *Grada za istoriju kraljevine Srbije vreme prve vlade kneza Miloša Obrenovića*, II. *Štampano u Državnoj štampariji*, Beograd, 1884, p. 90 (Smederev, 25 iulie 1815, Memoriu către episcopul de Niš). Un an mai târziu, Miloș i se plângea consulului rus de la București că „voievozii" ce i se impotriveau și intrigile celor refugiați în Basarabia erau de natură a-i submina poziția în negocierile cu turcii, sprijinite de Stroganov (*ibidem*, II, pp. 162–163; 11 decembrie 1816, Miloș Obrenović către Luca Kiriko).

[30] M. Lascaris, *Le róle des Grecs dans l'insurrection serbe sous Carageorges*, Extrait de la revue „Les Balkans", Editions „Flamma", Athénes, 1933, pp. 15–16. În 1814, Hagi Prodan a condus o revoltă în zona Ceaceak, dar, fără sprijinul lui Miloș Obrenović, interesat de un acord cu turcii, a fost înfrânt (Barthélemy-Sylvestre Cunibert, *Essai historique sur les révolutions et l'indépendance de la Serbie depuis 1804 jusqu'a 1850*, I, F. A. Brockhaus, Leipzig, 1855, pp. 78–79).

Tesalia și Muntenegru, sub conducerea unor armatoli și klefți greci[31]. Totodată, consulii ruși aliniați politicii lui Capodistria se străduiau să întrețină atmosfera de revoltă, să faciliteze extinderea contactelor personale între diverșii căpitani de cete înarmate și a propagandei favorabile unei insurecții generale în Balcani. Reflectând starea de confuzie ce plana în rândurile sârbilor, unii căpitani au migrat din tabără „puterii" în aceea a „opoziției" din exil, deoarece erau nemulțumiți de renunțarea la procedeul conducerii colective și de întărirea puterii lui Miloș Obrenović[32].

În acest context, sursele parcurse evidențiază existența a două planuri de reinstalare a lui Karageorge în fruntea sârbilor, inițiate de persoane diferite și având strategii deosebite. Prezentarea lor nu va urma un desfășurător cronologic, cum poate ar fi natural la prima vedere, ci unul dictat de măsura în care se desprinde (sau nu) o anumită implicare a lui Tudor Vladimirescu.

Planul eterist a fost inițiat în mai 1817, când, contactat de Nicolae Galatis prin intermediul lui Gheorghe Leventis, dragoman al consulatului rus de la Iași, ambii eteriști, Iordache Olimpiotul a acceptat sarcina însoțirii lui Karageorge din Basarabia în Serbia, prin Moldova și Transilvania, acțiune pusă la cale de Gheorghe Leventis și Manuc Bei (mort în 20 iunie 1817), cu scopul încercării, eșuate, de a-l înlătura pe Miloș Obrenović[33]. Acțiunea, al cărui tragic sfârșit îl știm, s-a desfășurat în iunie–iulie 1817.

Argumentele lui Nestor Camariano privind implicarea lui Tudor în acest complot eterist sunt două, ambele circumstanțiale: 1) traseul stabilit trecea pe la Cerneți și 2) Iordache Olimpiotul i-a promis lui Karageorge că va recruta 500 de panduri din Oltenia[34] – nimic neobișnuit, destui panduri își pierduseră privilegiile în 1815 și erau dispuși să presteze servicii de escortă militară contra cost.

Din nou apar însă contradicții de natură cronologică, clar atestate documentar. În perioada când a fost pregătită și declanșată acțiunea eteristă de reinstalare a lui Karageorge documentele îl arată pe Tudor Vladimirescu la București, preocupat de procesul cu frații Rogobete, care îl jefuiseră în 1815 de bunuri în valoare de peste 150. 000 de piaștri. De altfel, frații Pavel și Dimitrie Macedonschi[35], de la care

---

[31] N. Iorga, *Histoire des Etats balcaniques a l'epoque moderne*, Librairie C. Sfetea, Bucarest, 1914, p. 155; D. Djordjević, *Revolutions nationales des peuples balkaniques (1804–1814)*, Institut d'Histoire, Beograd, 1965, pp. 36–38

[32] V. Petrović, N. Petrović, *Grada za istoriju kraljevine Srbije*, II. p. 90 (Zemun, 24 iunie 1815, Gavril Nicolaevich către Miloș Obrenović).

[33] Edward Blaquiere, *The Greek Revolution: Its Origin and Progress*, G. & W. B. Whittaker, London, 1824, p. 38. Autorul, citat de Andrei Oțetea, face referire la „Galatis, originar din Corfu", nu la Leventis, cum pretindea istoricul român, fără a preciza locul întâlnirilor dintre aceștia (Andrei Oțetea, *Tudor Vladimirescu și mișcarea eteristă*, p. 121). Vezi și Grégoire Yakschitch, *L'Europe et la résurrection de la Serbie (1804–1834)*, Librairie Hachette, Paris, 1907, pp. 377–379; Notis Botzaris, *Vision balkaniques*, p. 87–90 ; Nestor Camarlano, *L'activite de Georges Olympios dans les Principautes Roumaines avant la revolation de 1821*, in „Revue des etudes sud-est europeenes", II, nr. 3–4/1964, p. 433.

[34] Camariano, *Les relations de Tudor Vladimirescu avec L'Hétairie*, pp. 145–147.

[35] Frații Macedonschi, veniți în Țara Românească în 1806 de dincolo de Dunăre, au făcut parte o vreme dintr-un corp de voluntari ce a luptat în războiul ruso-turc, iar după 1809 au lucrat ca „tălmaci" în cadrul administrației de ocupație (*Documente 1821*, I, p. 65; 28 septembrie 1812, *Întâiul Divan certifică meritele fraților Dimitrie și Pavel Mascedonschi în slujba țării*).

Iordache Olimpiotul obișnuia să mai împrumte bani, i-au reproșat mai târziu aaceastă întreprindere, care le-a încurcat afacerile[36]. Ca și Tudor Vladimirescu, aceștia aveau moșii arendate în Oltenia și se ocupau cu tranzitul vitelor venite din Serbia, pe la Orșova, sau adunate din Oltenia, în drum spre Transilvania[37], iar tulburările create de tentativele declanșării unei revolte în regiune din 1815 și 1817 au adus serioase pagube celor implicați în acest profitabil negoț[38].

Planul sârbilor din exil a fost conceput cu mai bine de un an înainte, pe la începutul lui 1816. Aflat în negocieri cu turcii privind recunoașterea puterii sale, spre iritarea unor înalți demnitari ruși, Miloș Obrenović s-a văzut nevoit să găsească o cale de a-și explica acțiunile în fața țarului Alexandru I și a miniștrilor săi[39]. Un rol important în acest scop l-a jucat Mihail Gherman, agentul său de la București. Acesta a întreprins o vizită la Petersburg în mai–iunie 1816, a fost bine primit, călătoria sa fiind percepută în mediul sârbilor din exil în Basarabia ca o validare a puterii lui Miloș[40]. Cu toate că, așa cum știm de la colonelul Liprandi, Iordache Olimpiotul a făcut mari eforturi pe lângă protectorul său, consulul rus de la București, Luca Kiriko, pentru a-l compromite, fără succes, pe Mihail Gherman,

---

[36] Liprandi, Urechia.

[37] *Declarațiile celor doi frați Dimitrie și Pavel Macedonschi*, în *Documente 1821*, V, p. 516; Vianu, Iancovici, *O lucrare inedită*, p. 76.

[38] Încă din anii imediat următori războiului ruso-turc, mai multe rețele de interese comerciale se intersectau în zona Clisurii și a Mehedinților, pe linia Orșova-Ostrov-Vârciorova-Cerneți. Regep aga de la Ada Kaleh și Salih aga de la Vidin recrutau panduri olteni, conduși de Pârvu Gogan, bimbașă de panduri, de frații Barbu și Ioan Rogobete, care adunau „zaharele" cu forța din satele Olteniei și asigurau protecția mărfurilor venite de la Ada Kaleh și Vidin spre Austria, activitate finanțată, între alții, de zarafi craioveni, precum Hagi Ianuș și alți asociați ai companiei Costa Petru (*Documente privitoare la istoria românilor*, Colecția Eudoxiu de Hurmuzaki, XX, *Corespondență diplomatică și rapoarte consulare austriece 1812–1822*, publicate de Ion. I. Nistor, Cernăuți, 1940, p. 201; București, 5 ianuarie 1815, Fleischhackl către Metternich, pp. 206–207; București, 28 ianuarie 1815, Fleischhackl către Metternich; Emil Vîrtosu, *Mărturii noi din viața lui Tudor Vladimirescu*, Cartea Românească, București, 1941, p. 17; Sava Iancovici, *Unele documente inedite despre Tudor Vladimirescu*, în „Studii. Revista de Istorie", XIII, nr. 5/1960, p. 127; 17octombrie 1812, *Mărturia lui Ion Trocan, fost pandur în slujba turcilor*). De cealaltă parte, căpitanii sârbi Milenko Stoiković și Petar Dobrnjac, încă din vremea războiului ruso-turc, a asediului cetății Cladova (1810), se străduiau să curețe drumurile de așa-zișii panduri „turcești", limitând sursele de jaf și de negoț ale pașalelor din zona Clisurii Dunării (Iancovici, *Unele documente inedite despre Tudor Vladimirescu,* p. 133–134; 19 octombrie 1812, *Mărturia lui Ion din Corcova, Mehedinți*). Încă de atunci, „slugerul Tudor" îi ajuta în aceste întreprinderi, cerându-i lui Petar Dobrnjac ca pandurii „turcești" prinși să fie interogați, ca „să-i arat pe toți tovarășii mei cu care am fost de am făcut jafuri țării" și în folosul cui (*ibidem,* p. 134), sau încercând prin vicleșug, fără succes, să captureze ceata de la Ada Kaleh condusă de Pârvu Gogan, ce prăda carele cu „zaharele" și cirezile de vite destinate negoțului (*ibidem,* p. 137; 30 mai 1813, *Anaforaua departamentului crimenalion*).Austriecii se arătau primii interesați în dezamorsarea situației conflictuale dintre pașii din Clisura Dunării și autoritățile din Țara Românească (*Documente privitoare la istoria românilor*, Colecția Eudoxiu de Hurmuzaki, XX, p. 203; București, 14 ianuarie 1815, Fleischhackl către Metternich), pentru a nu fi afectat exportul de cereale și vite din Oltenia către Transilvania (*ibidem,* p. 205–206; București, 21 ianuarie 1815, Fleischhackl către Metternich).

[39] Într-o scrisoare către țar, Matei Nenadović, Petar Mohler și Miloš Obrenović îl mandatau pe Mihail Ghderman să reprezinte popotrul sârb în fața lui Alexandru I (V. Petrović, N. Petrović, *Grada za istoriju kraljevine Srbije*, II. p. 149; 15 februarie 1816).

[40] Yakschitch, *L'Europe et la résurrection de la Serbie*, p. 368.

etichetat ca „fals mesager al sârbilor”[41]. Aflând despre aceste intrigi, Miloș Obrenović i-a trimis o scrisoare lui Capodistria, perceput ca principal protector al advesarilor săi aflați în Basarabia. Dându-i asigurări de fidelitate față de Rusia, nu uita să îi garanteze că Mihai Gherman a fost acceptat ca mesager oficial de toți șefii sârbi din țară și îi solicita ajutorul pentru a stabili un contact direct cu noul ministru al Rusiei la Constantinopol, baronul Stroganov[42].

Prin spionii pe care-i avea în Basarabia, Mihail Gherman a aflat despre un complot pus la cale de Mladen Milovanović și Jakov Nenadović, pentru a-l răsturna pe Miloș Obrenović cu ajutorul sârbilor aflați în exil în Imperiul Habsburgic, așa-numitul *partid filo-austriac*[43]. Cei doi lideri sârbi, aliați loiali ai lui Karageorge din anii guvernării și care l-au urmat în exil[44], aveau conexiuni atât la Petersburg cât și la Viena[45].

Informațiile au fost confirmate de Leontie, mitropolitul de Belgrad, aflat și el în exil la Chișinău, printr-o scrisoare, în care denunța întregul complot și dădea detalii despre planul întoarcerii lui Karageorge în Serbia[46]. Gherman l-a informat pe guvernatorul Basarabiei, Alexei Bahmetiev și i-a cerut să împiedice fuga lui Karageorge din Basarabia[47]. Persoana care trebuia să organizeze tranzitul lui Karageorge în Serbia, Miloș Uroșević[48], un bogat negustor din Zemun, fost intermediar al contactelor lui Karageorge cu austriecii (1808–1809)[49], a stabilit un traseu prin Transilvania, urmând ca însoțitorii lui Karageorge să-l treacă în Serbia pe la Orșova[50]. Astfel, drumul stabilit includea și Oltenia. Planul nu a fost pus în aplicare, credea mitropolitul Leontie, din cauza iernii foarte grele, Totuși, adresa trimisă de Nesselrode lui Bahmetiev, după ce a fost sesizat de Mihail Gherman despre intenția lui Karageorge și a tovarășilor săi, mi se pare un motiv mult mai plauzibil[51]! La acest aspect s-a adăugat și faptul că, aflând detaliile planului pus la cale de Mladen Milovanović și Jakov Nenadović, de corespondența secretă a acestora cu Sima Marković, unul din voievozii locali, Miloș Obrenović l-a demascat în fața celorlalți șefi sârbi[52].

---

[41] Liprandi

[42] V. Petrović, N. Petrović, *Grada za istoriju kraljevine Srbije,* II, pp. 153–154 (Belgrad, 26 aprilie 1816, Miloš Obrenović către Capodistria).

[43] P. O. Morozov, *Kara-Georghii ii serbskie emigranty vi Rossíi 1814–1830*, în „Istoricheskiye materialy iz Arkhiva Ministerstva gosudarstvennykh imushchestvi”, I, Tipografiya V. Bezobrazovai, Petersburg, 1891, p. 129.

[44] *Ibidem*, p. 109.

[45] Yakschitch, *L'Europe et la résurrection de la Serbie*, p. 372.

[46] M. Vukcević, *Pis'ma iz provog i drugog ustanka*, in „Spomenik”, Kraljevska Akademija Srbije, XXXVII, Beograd, 1900, p. 148–149 (Hotin, 29 decembrie 1816, Leontie către Mihail Gherman).

[47] *Ibidem*, p. 150 (București, 9 ianuarie 1817, Mihail Gherman către Bahmetiev).

[48] Vukcević, *Pis'ma iz provog i drugog ustanka,* p. 148.

[49] Ela Cosma, *op. cit.,* p. 216.

[50] Vukcević, *Pis'ma iz provog i drugog ustanka*, p. 148.

[51] Morozov

[52] V. Petrović, N. Petrović, *Grada za istoriju kraljevine Srbije,* II, p. 175 (Belgard, 6 iunie 1817, Miloš Obrenović către Mihail Gherman). Îngrijorat, Miloș insista ca Mihail Gherman să afle dacă baronul Stroganov susținea în secret aceste planuri favorabile lui Karageorge (*ibidem,* p. 176).

Fără a avea o dovadă directă, un indiciu foarte important arată implicarea lui Tudor Vladimirescu în acest plan. Este vorba de o chitanță și o poliță date de Jakov Nenadović „lui Theodor Vladimirescu în *anul 1816, iunie 18*, în Țara Românească, satul Cloșani, pentru suma de *cincizeci de mii cervo-neți austrieci și olandezi* [...] chitanță și poliță scrise pe numele meu”[53]. Actul respectiv a fost cunoscut de istoricii români după ce Marcel Romanescu a publicat „o traducere manuscrisă din românește în limba rusă [...] a deciziei dată la 24 aprilie 1828 de Tribunalul civil al Basarabiei” într-un proces dintre Dimitrie Macedonschi și Stana, văduva lui Iordache Olimpiotul[54]. Între actele invocate de frații Macedonschi erau polița dată de Nenadović lui Tudor și chitanța primită de la acesta, amintite de Nenadović într-o adeverire dată de acesta fraților Macedonschi la 5 octombrie 1823[55]. Polița și chitanța originale nu s-au găsit în arhive, dar Nenadović și frații Macedonschi pretindeau că le-au fost „luate la Petersburg și se găsesc la ministerul treburilor din afară”[56].

Miza istoriografică a acestor documente a devenit importantă în contextul polemicilor privind afilierea lui Tudor la Eterie și măsura în care finanțarea acțiunii sale din Oltenia a fost finațată sau nu de organizația secretă grecească, așa cum susținea Andrei Oțetea. Fără a intra aici în detaliile acestei chestiuni, asupra căreia ne vom opri într-un studiu special, trebuie precizat că Andrei Oțetea a calificat întreaga „afacere Nenadovič” un „șantaj” la adresa boierilor ce au făcut parte din Comitetul de oblăduire de la 1821, concluzie de natură a submina, în opinia sa, valoarea documentară a celor „cinci acte menționate în declarația sa din 1823”, adăugând, ca argument, și „constatarile lui Minciaky, la care el a ajuns in urma unei anchete serioase [întreprinsă în 1832 – n.n.], că afacerea Nenadovici este în fond un șantaj”, o încercare de a obține nejustificat bani în temeiul unor polițe presupus false, „dubioase”, cum le numea Oțetea[57]. Drept consecință, acesta a contestat importanța chitanței datată 18 iunie 1816, invocând procedeele discutabile prin care Nenadović a încercat la 1830 să obțină sume de bani de la boierii din Comitetul de oblăduire de la 1821 (Grigore Brâncoveanu, Grigore Ghica și Barbu Văcărescu), șantajându-i cu destăinuirea unor informații compromițătoare dacă nu era despăgubit[58]. Suspicioși în privința motivațiilor lui Nenadović, dar nu și a autenticității actelor pe care le deținea, Alexandru Vianu și Sava Iancovici au insistat asupra eforturilor depuse de consulul rus Alexandru Pini de a intra în

---

[53] *Documente 1821*, III, *Documente interne*, 1960, p. 321 (5 octombrie 1823, *Iacov Nenadovici adeverește niște chitanțe și polițe ale lui Tudor Vladimirescu*).

[54] Marcel Romanescu, *Contribuţii la cunoaşterea lui Tudor Vladimirescu*, în „Balcania”, V, nr. 1/1942, pp. 25–32 (*Copie dupa încheierea Tribunalului Civil Regïonal al Basarabiei, cuprinsă în hotărârea dată în ziua de 24 Aprilie 1828 în acțiunea porucicului în rezervă Dimitrie Machedonschi, contra serdaresei Olimpidis pentru suma de 2.500 galbeni*).

[55] *Documente 1821*, III, pp. 321–322.

[56] *Ibidem*, pp. 132.

[57] A. Oțetea, *Pe marginea lucrării tov. S. Ştirbu: „Răscoala din 1821 şi legăturile ei cu evenimentele internaţionale”*, în „Studii. Revista de Istorie”, X, nr. 4/1957, p. 165.

[58] *Ibidem*.

posesia pieselor originale, deoarece erau compromițătoare, fără a se desluși din ce motiv[59].

Existența acestor acte este confirmată de Liprandi, amintind de o sumă de 40. 000 de galbeni „aparținând voievodului sârb Nenadovici" și pe care Tudor Vladimirescu se obligase „să o trimită acestuia în Basarabia", dar s-a considerat îndreptățit să o cheltuiască la începutul mișcării din 1821 „pentru primele lui nevoi"[60]. De altfel, consulul prusian Kreuchely constata cu surprindere că încă de la începutul revoltei Tudor Vladimirescu „dispune de sume considerabile de bani și plătește totul în *ducați austrieci*" (s.n.), pentru a întreține cu cele necesare 700 de panduri și 1.500 de țărani[61]. O sumă asemănătoare era menționată într-o corespondență destul de confuză a negustorului grec Manicatis Safranos, cu știri adunate pentru uzul partenerilor săi de la casa de comerț Manasi și Manicatis din Viena. Datată 5/17 martie 1821, scrisoarea făcea referire la o conținutul unei prezumtive epistole a lui Tudor către consulul rus Alexandru Pini, un răspuns la „porunca d-voastră din [25 martie] 6 februarie"[62], de a înceta acțiunea de răzvrătire și de a se prezenta în capitală, la consulat. Refuzând să se supună, Tudor ar fi precizat în scrisoare că „am *160. 000 de ruble din anul 1817 și sunt hotărât să le jertfesc pentru țara mea*"[63] (s.a). Conținutul o arată pe acesta a fi o *a doua scrisoare*, dacă a existat cu adevărat, diferită de aceea din 28 sau 29 ianuarie, prima epistolă a lui Tudor către Pini, „primită la București la 1 februarie 1821" și anexată, în traducere franceză, la un nou raport al lui Pini către Stroganov[64]. Îndelung discutată de istorici într-un registru polemic (o „stratagemă" pregătită anterior de Pini spre a-i da lui Tudor o anume libertate de mișcare în Oltenia – Andrei Oțetea; dovada explicită a rupturii dintre Tudor și eteriști – Mircea T. Radu[65]) această primă scrisoare nu face vreo referire la sume de bani prin care Tudor ar asigura întreținerea Adunării norodului.

---

[59] Vianu, Iancovici, *O lucrare inedită*, p. 79. Vezi și documente procesului de la 1830 în *Documente 1821*, III, p. 381–400 (București, 2 aprilie 1830, M. Minciaky către Grigore Ghica, Grigore Brâncoveanu și Barbu Văcărescu).

[60] I. P. Liprandi, *Răscoala pandurilor sub conducerea lui Tudor Vladimirescu*, in *Documente 1821*, V, *Izvoare narative*, Bucureşti, 1962, p. 269.

[61] *Documente privitoare la istoria românilor*, Colecția Eudoxiu de Hurmuzaki, X, *Rapoarte consulare prusiene de la Iași și București (1763–1844)*, publicate de Nicolae Iorga, București, 1897, p. 109 (1 martie 1821, Kreuchelv către von Miltitz).

[62] Datată de Nestor Camariano, din motive de neînțeles, la 6 februarie stil vechi (*Tudor Vladimirescu în lumina unor documente din arhivele din Viena*, în „Studii. Revistă de Istorie", XVI, nr. 3/1963, p. 647), respectivul act nu poate fi decât o *celebră scrisoare* a lui Pini către Tudor, din 25 ianuarie/6 februarie, prima dintr-o serie mai lungă, prin care îl soma să înceteze „rebelia" și să se prezinte de îndată la București. Semnalat de Alexandru Vianu (*O scrisoare necunoscută a lui Tudor Vladimirescu de la începutul răscoalei*, în „Studii. Revistă de Istorie", XIV, nr. 3/1961, p. 591, n. 4), conținutul scrisorii lui Pini este reprodus într-un raport al acestuia către Stroganov, din 30 ianuarie/11 februarie 1821 (Nicolae Corivan, *Informaţii inedite din arhiva Ministerului de Externe de la Viena cu privire la răscoala lui Tudor Vladimirescu*, în „Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie Iaşi", V, 1968, p. 198.

[63] Camariano, *Tudor Vladimirescu în lumina unor documente din arhivele din Viena* , p. 647.

[64] Alexandru Vianu, *op. cit.*, 1961, p. 592.

[65] Andrei Oţetea, *op. cit.*, 1971, p. 288–289; Mircea T. Radu, *op. cit.*, 1978, pp. 252–254.

Cum a aflat negustorul grec despre conținutul *celei de-a doua scrisori* a lui Tudor către Pini, în mod nemijlocit sau din auzite, este greu de spus cu exactitate. Sursa dezvăluirilor ar putea fi Constantin Samurcaș, plecat urgent la Craiova, trimis de Pini să îl aducă pe Tudor la ascultare[66]. Mai multe detalii reproduse de Manicatis Safranos indică, în opinia mea, două lucruri: nu a văzut cu proprii ochi vreo scrisoare, ci i s-a relatat ce ar cuprinde aceasta, și episodul prezentat mai pe larg în epistolă, asupra căruia ne vom opri, este legat de negocierile dintre Tudor și Constantin Samurcaș, din jurul datei de 10 februarie (stil vechi), inițiate de însuși Pini, cu scopul de a menține supunerea „valahului" față de planurile eteriste[67].

Un prim fragment – „Samurcaș a avut o convorbire personală cu Tudor. Când acesta l-a văzut de departe, l-a întrebat îndată dacă este liber să semneze *cererile* lui sau nu. Și după ce Samurcaș i-a răspuns da, au stat de vorbă mai mult timp și apoi s-au despărțit"[68] (s.n.) – se potrivește sensului primelor contacte ale lui Tudor cu vornicul Constantin Samurcaș, imediat ce acesta a ajuns la Craiova[69]. Din relatările documentare și narative cunoscute, cei doi nu s-au întâlnit, au corespondat prin mijlocirea lui Pavel Macedonski, cel mai de încredere „agent secret" al lui Tudor la începutul răzvrătirii[70], și Tudor a condiționat eventuale negocieri cu ocârmuirea de la București, dacă se întăresc „cererile norodului românesc" (prima variantă)[71], acele „*cereri*" la care făcea referire și Safranos în epistola sa.

Cel de-al doilea fragment din relatarea lui Safranos – „ieri s-a auzit că între Tudor și Samurcaș a avut loc un incident și că din oastea lui Tudor au fost arestați trei, care au fost transportați la Craiova" – trimite la episodul prezumtivei tentative de „asasinat" asupra lui Tudor, pusă pe seama lui Hagi Prodan și la instigarea aceluiași Constantin Samurcaș. Aceste doua detalii, având o evidentă doză de autentic, dar și de aproximare a faptelor, îngăduie să presupunem că și alte informații prezentate de safronas au o mare doză de veridiciate, că circula printre oamenii informați de la Craiova faptul că Tudor intrase în posesia unei importante sume de bani[72] sau, mai bine zis, a unei polițe ce putea fi achitată de un zaraf în regim de cambie.

---

[66] Cristian Ploscaru, *Originile ...*, I.

[67] Cristian Ploscaru, *Originile ...*, I.

[68] Nestor Camariano, *op. cit.*, 1963, p. 647.

[69] Constantin Samurcaș era mandatat la 11 februarie să meargă la Craiova, „unde, îndată ce vei ajunge acolo să pui în lucrare câte vei socoti [...] de a potoli și a să popri cugetul cel rău al numitului sluger și al tovarășilor săi" (*Revoluțiunea de la 1821, de biv vel serdar Ioan Dârzeanu*, în *Documente 1821*, V, 1962, p. 56). A doua zi, la 12 februarie, Samurcaș pleca spre Craiova, însoțit de doctorul Arsachi (*Documente 1821*, I, p. 259; 11 februarie 1821, *Divanul trimite pe marele vornic Constantin Samurcaș cu puteri depline în Oltenia pentru a potoli răscoala*; I, p. 260–261; București, 11 februarie 1821, *Se aprobă 1000 de groși cheltuieli de drum pentru doctorul Arsachi*).

[70] I. P. Liprandi, *Căpitanul Iordache Olimpiotul*, în *Documente 1821*, V, 1962, p. 274, n. 1

[71] *Ibidem*, V, p. 275.

[72] Citând o scrisoare dintr-un volumul de documente publicat de Gheorghe Laios, Ανέκδοτες επιστολές καί έγγραφα τον 1821. 'Ιστορικά δοκονμέντα άπο τά αυστριακά άρχει ((*Scrisori inedite și documente din 1821. Documente istorice din Arhivele din Viena*), Atena, 1958, p. 56), Nestor Camariano valida relevanța documentară a informațiilor furnizate de Manicatis Safranos (*Planurile revoluționare ale eteriștilor*, p. 1166).

Evident, Jakov Nenadović nu îi putea da personal polița în schimbul chitanței, deoarece la acea dată se afla în Basarabia[73]. De la cine a primit Tudor polița și când a încasat acești bani este greu de stabilit, dar știm că a achitat o poliță lui Ghiță Opran în mai 1821, solicitând visteriei să trimită pe ispravnicii de la Gorj cu „taleri patruzeci și două de mii [taleri austrieci de aur – n.n.], ca să-i răspunză lui Ghiță Opran, negustător din Rușava, [...] care bani m-am împrumutat la trebuința ostirii creștinescului norod”[74]. Legăturile sale mai vechi cu diverși căpitani și luptători sârbi, precum Nikola Abraš, refugiat la 1814 în Țara Românească și intrat în ceata de haiduci a lui Iancu Jianu[75], numiți „sârbii lui Caragheorghe”, și pe care Ioan Caragea se străduia să-i alunge din țară[76], trebuie să fi ușurat contactul dintre Tudor și Nenadović în pregătirea tranzitării lui Karageorge în Serbia sub protecția pandurilor olteni, vechi tovarăși de lupte la Kladova și Negotin.

Data de 18 iunie 1816 se dovedește importantă, fiind cu un an anterioară celuilalt plan, *eterist*, de a-l duce pe Karageorge în Serbia, folosind drept călăuză pe Iordache Olimpiotul. Mitropolitul Leontie, în acea scrisoare către Mihail Gherman, preciza că Mladen Milovanović i-a spus lui Karageorge detaliile planului său în septembrie 1816, după ce stabilise toate amănuntele cu Miloș Uroșević din Zemun[77]. Ori, Nicolae Galatis avea să sosească la Iași abia în primăvara anului 1817, să-i destăinuie lui Gheorghe Leventis secretele Eteriei și să pună la cale împreună cu Manuc Bei contactarea lui Karageorge. De ce Karageorge a ezitat să urmeze planul pus la cale de oameni alături de care luptase ani întregi, dar s-a lăsat sedus de Gheorghe Leventis și Iordache Olimpiotul rămâne o enigmă! Dacă nu cumva răspunsul se găsește la Petersburg, în cancelariile Ministerului de Externe ocupate de Capodistria și de apropiații săi!

---

[73] Andrei Oțetea a calificat întreaga „afacere Nenadovič” un „șantaj” la adresa boierilor ce au făcut parte din Comitetul de oblăduire de la 1821, concluzie de natură a submina, în opinia sa, valoarea documentară a celor „cinci acte menționate în declarația sa din 1823”, adăugând, ca argument, și „constatarile lui Minciaky, la care el a ajuns in urma unei anchete serioase [întreprinsă în 1832 – n.n.], că afacerea Nenadovici este în fond un șantaj”, o încercare de a obține nejustificat bani în temeiul unor polițe presupus false, „dubioase”, cum le numea Oțetea (A. Oțetea, *Pe marginea lucrării tov. S. Știrbu: „Răscoala din 1821 și legăturile ei cu evenimentele internaționale”*, în „Studii. Revista de Istorie”, X, nr. 4/1957, p. 165). Drept consecință, acesta a contestat importanța chitanței datată 18 iunie 1816, invocând procedeele discutabile prin care Nenadović a încercat la 1830 să obțină sume de bani de la boierii din Comitetul de oblăduire de la 1821 (Grigore Brâncoveanu, Grigore Ghica și Barbu Văcărescu), șantajându-i cu destăinuirea unor informații compromițătoare dacă nu este despăgubit (*ibidem.*). Suspicioși în privința motivațiilor lui Jakov Nenadović, dar nu și a autenticității actelor pe care le deținea, Alexandru Vianu și Sava Iancovici au insistat asupra eforturilor depuse de consulul rus Alexandru Pini de a intra în posesia pieselor originale, deoarece erau destul de compromițătoare, fără a se desluși din ce motiv (Vianu, Iancovici, *O lucrare inedită*, p. 79). Vezi și documente procesului de la 1830 în *Documente 1821,* III, pp. 381–400 (București, 2 aprilie 1830, M. Minciaky către Grigore Ghica, Grigore Brâncoveanu și Barbu Văcărescu).

[74] *Documente 1821,* III, pp. 137–138 (1 mai 1821, Tudor Vladimirescu către marele vistier).

[75] S. Iancovici, *Iancu Jianu și Nikola Abraš*, în „Studii. Revistă de Istorie”, XX, nr. 4/1967, pp. 686–687.

[76] Idem, *Revolta unor arnăuți în 1819*, în „Studii și articole de istorie”, V, București, p. 450.

[77] M. Vukcević, *op. cit.*, p. 148.

ÎN JURUL LUI TUDOR VLADIMIRESCU

SERGIU IOSIPESCU

Într-o memorabilă pagină a cronicii sale pe marginea începuturilor prăbușirii Poloniei la 1648, primul istoric al românilor Miron Costin scria: „Și de aș avea [de] la cineva pentru acesta lucru vreo hulă că letopisețul acesta mai multŭ de lucruri străine pomenește, decât de loc de țară, făcut-am acestŭ cursŭ, pentru să să dezlege mai bine lucrurile țărâi care la ce vreme s-au prilejit. *Și aceia să să știe că această țară fiindŭ mai mică, nici un lucru sângurŭ den sine, fără adunare și amestec cu alte țări, n-au făcut*”[1]. Cugetarea este deopotrivă istoriografică și de filosofie politică, ambele antemergătoare gândirii și scrierii lui Nicolae Iorga și prea adesea ignorate, de fapt, astăzi.

Pentru că de la cartea înnoitoare a lui Andrei Oțetea din 1944, *Tudor Vladimirescu și mișcarea eteristă în țările românești. 1821–1822,* demersul istoriografic s-a îndreptat mai mult spre infirmarea apartenenței conducătorului mișcării la societatea secretă grecească și amplificarea consecințelor acesteia, decât la situarea celor petrecute atunci într-o istorie europeană extrem de interesantă și încă nu cu totul lămurită.

Tudor Vladimirescu și evenimentele de la 1821–1822 din Principatele Române se încadrează epocii deschise de Revoluția franceză, de războaiele acesteia și de epopeea napoleoniană, de Restaurație și primii ani ai Sfintei Alianțe. Sub aceste trăsături groase de culoare ale tabloului, se pot întrevedea nuanțele unor evoluții seculare care tind să influențeze, ba chiar să modifice percepția ansamblului.

Pentru sud-estul european desigur o covârșitoare însemnătate o au marii actori din primul plan al scenei, Imperiul otoman, Sfântul Imperiu romano-german – în fapt monarhia de Lorena-Habsburg – și Rusia.

După apogeul extinderii teritoriale și completă subordonare a ținuturilor circumpontice sub marii viziri Köprülü, imperiul Marelui Turc a intrat pe făgașul unui declin, pe care doar marea politică franceză a putut să-l frâneze până la pacea de la Belgrad din 1739. Deși de la 1683 Sfântul Imperiu și Polonia regelui Jan Sobieski păruseră marii protagoniști ai luptei cu Sublima Poartă, marele-ducat al Moscovei sub Petru I s-a afirmat treptat ca principalul antagonist față cu aceasta.

Vechi publicații de istorie militară rusească au publicat de peste un veac – dar, desigur, potrivit vorbei lui Renan „le véritable inédit est l’imprimé que personne ne lit” – schița planului de campanie moscovit de la 1710–1711 care avea

[1] Miron Costin *Letopisețul Țărâi Moldovei de la Aron vodă încoace*, în idem, *Opere,* ed. P. P. Panaitescu, /București/, 1958, p. 130.

în vedere și supunerea Țării Românești a principelui Constantin Brâncoveanu și continuarea ofensivei până la Constantinopol[2]. Dezvoltarea marii strategii rusești pentru sud-estul european și Mediterana orientală, testamentul atât de discutat și de contestat al lui Petru I, au fost cunoscute la Curtea lui Louis al XV-lea atât prin dezvăluirile de la 1760 ale cavalerului d'Eon[3], cât și prin confesiunile mareșalului Münich chemat din exilul siberian de țarina Ecaterina a II-a la 1762.

Aplicare acestei mari strategii în cursul domniei sale, prin războiul de la 1768–1774 – ce a marcat începutul unei noi perioade a istoriei sud-estului european –, anexarea hanatului tătăresc al Crimeei (1783) și noul conflict deschis de la 1787–1792, a fost continuată prin prezența flotei ruse în marea Adriatică și crearea bazelor ei militare de la Cattaro (Boka Kotorska) și din arhipelagul Ionian sub țarul Pavel I (1796–1801).

Dezagregarea autorității centrale otomane a deschis calea unor potentați locali, aianii sau șefi militari care și-au croit stăpâniri teritoriale mai mult sau mai puțin durabile. Între aceștia a fost și Osman Pasvanoglu, fost mercenar în trupele lui Nicolae vodă Mavrogheni, ajuns, după retragerea trupelor imperiale austriace din Țara Românească (1791) să-și croiască un pașalâc quasi independent în jurul fortăreței Vidinului, ocupată de el. Trupele sale, pasvangii după numele pașei, trăind pe seama populației locale, au constituit o amenințare permanentă și pentru Țara Românească.

La 1800 un corp de oaste a lui Pasvan-Oglu, cârjalîii, a jefuit Craiova și a incendiat apoi orașul. O scrisoare din ianuarie 1801 de la Jiblea a lui Zanfirache, biv treti logofăt, fiul lui Hagi Gheorghe Ioan, unul dintre ctitorii bisericii Maica Precista de la Dud, relatează tragedia: „Orașul nostru și ticăloasa Craiovă, care se împodobise cu case mari și bolte frumoase, astăzi iaste pulbere și cenușe: me-au venit omul care l-am fost trimis la Craiova și au mersu de s-au plimbat prin Craiova. Din tot târgul Craiovii, cât îl știi dumneata cruciș și curmezăș, s-au făcut cenușe, numai zidurile stau negre și numai bolțele cămărașului Iene au scăpat fiind închiși arnăuți la metereze, iar celelalte bolte și prăvălii toate au arsu cum și casele de la târgul-de-afară păn-n cămărașul Iene, toate au ars. Mai în scurtu, au scăpat casăle Brăiloilor, ale Glogoveanului, ale Bengesculuí, ale lui Frafar, ale Prășcoveanului, ale lui Știrbei, ale lui Geanoglu și ale meale, ale Cocei și ale Tircăi și ale lui Naum, iar celelalte toate au ars. Bine ar fi fost, mai bine să fie arsu și casăle meale decât am trăit să auz focul ce ieste și acum înlăuntru în sfânta bisearică a Maicăi Preacestei. Că omul care l-am trimis, s-au dus cu țiganii miei de s-au uitat cu ochii: de la ușa bisericii păn la sfântul altar au fost trei focuri, adecă în sfânta biserică înlăuntru și pe foc ce au fost jețurile toate, jețul episcopului, foișorul unde ședea femeile, amvonul diavonului de sus, din sfintele icoane – care de 2 sfinte icoane me-au ars inima –, stălpii cei mai poleiți de lângă sfintele icoane, sfănta respetie, răsticnirea de sus. Și fumul focului au negrit sfănta biserică, iar prăpăditele de

[2] Vezi Adrian Tertecel, *Activitatea țarului Petru cel Mare în primele luni ale războiului ruso-otoman din 1710–1711*, în „Revista de Istorie Militară", nr. 3–4, 2014.

[3] Hurmuzaki/Odobescu, *Suplement I*, vol. III, p.15.

chilii au fost stăndu – poate de vor fi arsu și chiliile și casăle meale, că împrejurul casei au fost arsu tot […]". Descrierea distrugerii orașului se completează cu uciderile, robirile și cumplitele suferințe îndurate de cei scăpați în munți, păduri sau peste Olt.

După cronica lui Zilot Românul (marele serdar Ștefan Fănuță), din cele peste 7 000 de case ale orașului doar vreo 300 rămăseseră în picioare. Interesant este și amănuntul că pasvangii incendiatori cruțaseră aceste case spre a le folosi ca puncte de apărare în cazul unui atac al forțelor otomane „guvernamentale" sau ale domnului.

Din primăvara anului următor, 1802, datează acțiunea bandelor lui Pasvan-Oglu împotriva chiar a capitalei principatului, provocând fuga unei bune părți a bucureștenilor, în frunte cu însuși domnul, Mihail Suțu (octombrie 1801 – mai 1802), dovada peremptorie a incapacității regimului de a garanta securitatea cetățenilor, de a menține ordinea publică.

Acestea au fost împrejurările copilăriei și tinereții lui Tudor Vladimirescu, influențând decisiv viitoarea sa acțiune politică.

Interferarea tot mai profundă a confruntării ruso-otomane cu transformările revoluționare din Europa ultimului deceniu al secolului al XVIII-lea și începutul celui de-al XIX-lea nu au oprit pe noul țar, Alexandru I (1801–1825) și comitetul său personal, animat de prințul Adam Czartorisky și de Mihail Speranski, să alcătuiască noi planuri de aplicare ale „testamentului". Febrilitatea punerii lor în practică era sporită de aspirația tânărului monarh rus de a afla o compensație față de reversurile în fața lui Napoleon, mai cu seamă acela de la Austerlitz (2 decembrie 1805), cât și a extinderii Imperiului francez pe coasta dalmată și până în insulele ioniene.

Pierderea de Rusia a insulelor a dus la retragerea la Curtea de la Sankt-Petersburg a numeroși partizani greci și greco-venețieni ai acesteia, între care desigur cel mai ilustru, Ioannis Capodistria. Intrați și în rândurile corpului diplomatic al Rusiei ei au marcat vremurile „consulilor ionieni", ce au împânzit posesiunile otomane din Peninsula Balcanică. Printre aceștia avea să se numere și cavalerul Alexandos Pinis (Pini).

Între informatorii anti-napoleonieni de încredere ai Cabinetului de la Sankt-Petersburg s-a numărat principele Constantin Ipsilanti[4], de la 1799 la 1806, pus domn de Poartă în Moldova și Țara Românească. Slujit de deosebita sa statură intelectuală – datorată și educației unui părinte precum principele Alexandru Ipsilanti –, Constantin vodă ilustra din plin regimul fanariot instaurat în Moldova și Țara Românească prin pacea de la Kuciuk-Kainadji (1774), de vasalitate față de Poartă și de intervenție rusească. Domnia sa în Țara Românească (august 1802 – august 1806) a dat Rusiei și posibilitatea unei acțiuni mai mult sau mai puțin subterane în Serbia, parte a acelorași mari proiecte sud-est europene făurite de țar și de apropiații săi.

Sub acoperirea necesității reale a restabilirii siguranței publice în principat în împrejurările anarhiei din Imperiul otoman, a puternicilor mișcări centrifuge,

[4] Vezi P.P.Panaitescu , *Corespondența lui Constantin Ypsilanti cu guvernul rusesc. 1806–1810*, București, 1933.

având centrele la Vidin și Ianinna, Constantin vodă Ipsilanti a căutat alcătuirea unei forțe armate a țării, în care au fost cuprinși și pandurii din Oltenia. Cărțile domnești pentru căpitanii de panduri care se remarcaseră alături de „oștile împrătești" (i.e. ale sultanului) erau eliberate de noul domn Constantin vodă Ipsilanti încă de la finele lui octombrie 1802[5]. Dacă Tudor Vladimirescu nu figurează printre căpitanii de panduri scutiți de dăjdii și podvezi, aceasta se datorează poziției sale sociale superioare, apartenenței la administrația țării, ca vătaf de plai (atestat în august 1806)[6].

Politica antifranceză a lui Constantin vodă Ipsilanti a fost una dintre cauzele ripostei împăratului Napoleon și mazilirea de Poartă a domnilor de la București și Iași, sub influența ambasadorului, generalul Horace Sebastiani, și care, după principiul dominoului, a antrenat ocupația rusă a Principatelor și declanșarea Războiului ruso-otoman (vara-toamna 1806 – mai 1812).

Sub domnia „de la ruși" a lui Constantin Ipsilanti „Theodorachi Vlădimirescu, biv vtori comis" ajungea vătaf al plaiului Muntele de Sus din Mehedinți[7].

Din primăvara anului 1807 „boierul băștinaș, slugerul Theodor Vladimirian", „de bună voie comandant peste o mie de panduri la Cerneți", asigurase apărarea ținutului împotriva forțelor otomane, ceea ce fusese remarcat de comandamentul trupelor ruse din Oltenia și se recomandase promovarea sa în grad militar[8]. Comandant al primului batalion sau polc (regiment) de panduri din Mehedinți în 1808–1809[9], al celor două batalioane de panduri în 1810, el a fost caracterizat de comandanții ruși drept „un comandant viteaz și neînfricat, întreprinzător în pericole și prudent"[10]. Totodată, a comandat bateria care a bombardat cetatea Cladova, înterceptând și interzicând comunicațiile acesteia cu fortăreața Ada Kale, asigurând, pe spezele sale, serviciul de informații al forțelor ruse din zonă[11]. Trebuie precizat că batalionul comandat de Tudor Vladimirescu făcea parte din corpul de armată rus din Oltenia și Serbia[12], operând în ambele ținuturi În același timp, pe temeiul oricăror câștiguri realizate, a căutat să-și rotunjească averea imobiliară prin achiziții de moșii, spre a nu lăsa banii să zacă, după cum se va exprima într-un rând.

Conștient de pericolele ce-i amenințau în fiecare clipă viața și pentru mântuirea sufletului său, Tudor, împreună cu jupanul Gheorghe Duncea, a întemeiat și înzestrat biserica Sfintei Născătoarei de Dumnezeu din satul Prejna, a cărei pisanie pe ușile împărătești îl înfățișează drept "/Jup/an vel sulger Theodor cumandir". Portretul înfățișează omul încă tânăr cu ochii mar verzi, mustața subțire și sprâncenele bine conturate, grijuliu ca hainele de aparat să releve atât rangul său

[5] *DIR. 1821*, vol. I, p. 37.
[6] *Ibidem*, p. 38.
[7] N. Iorga, *Studii și documente*, VI, p. 511.
[8] *DIR. 1821*, vol. I, p. 40.
[9] *Ibidem*, pp. 42–43, 46.
[10] *Ibidem*, pp. 49–50.
[11] *Ibidem*, pp. 50–51.
[12] *Ibidem*, pp. 57–58.

boieresc, de mare sulger al Țării Românești[13], cu işlicul cu capac roș și anteriu de aceeași culoare, acoperind uniforma neagră, încins la brâu cu centironul de care atârna prinsă de-un lănțug sabia militară încovoiată.

Theodor biv vel sulger, pe o ușă de la ctitoria sa, biserica din Prejna.
Păstrată la Muzeul Național de Antichități, azi la Muzeul Național de Artă.

Efectivul de panduri având valoarea unui regiment îi dădea de altfel dreptul la un rang mai înalt, duhovnicul său asimilând pe acela de comandir cu cel de maior[14].

Pacea de la 28 mai 1812 a venit pe neașteptate asupra unei lumi care se obișnuise deja cu pomenirea în biserici dintâi a țarului tuturor Rusiilor, Alexandru I în locul domnului țării, cel pus de sultan.

---

[13] Rangul este confirmat de zapisul de la 12 mart 1808 prin care „biv vel slugeru Theodor Vlădimirescu" cumpără un vad de moară la Topolnița (N. Iorga, *Studii și documente*, VI.

[14] „Dum/nealui/ sluger/ul/ Theodor, maioru muscălesc", în Polmelnicul schitului Cioclovina, v. N. Bănescu, *Moștenirea lui Tudor Vladimirescu*, în RIAF, XI[2], p. 334, n. 1. Totuși în iunie 1812 Tudor semna ca „porucic" (i.e. locotenent), vezi *DIR. 1821*, vol. I, p. 62. Thomas Gordon îl menționează la 1821 ca locotenet-colonel.

Încheierea ei precipitată, în preajma declanșării marii campanii napleoniene împotriva Rusiei, fusese dorită în primul rând de Cabinetul de la Saint-James. De la William Pitt Jr. opinia engleză privitoare la valoarea mediocră a armatei ruse nu se modificase și se considera că doar concentrarea tuturor forțelor acesteia ar putea rezista marelui inamic al Albionului.

Misiunea convingerii Divanului și a sultanului Mahmud al II-lea de a încheia pace și-a asumat-o tânărul ministru plenipotențiar britanic la Poartă, Stratford Canning. Lipsit de instrucțiuni din partea Foreign Office-ului, a marchizului Wellesley – fratele lui Wellington și căruia acesta îi va atribui o vreme tot meritul –, Stratford Canning a reușit, prin toate mijloacele, între care și trimiterea unui gentilom scoțian, Thomas Gordon, la București să încheie tratatul de pace ruso-otoman de la București, în preziua invaziei napoleoniene.

Deși nici concentrarea forțelor ruse nu a oprit ofensiva lui Napoleon și ocuparea capitalei imperiale Moscova, și nici iarna nu a distrus uriașa armată – descoperirile și cercetările arheologice recente au descoperit urmele unei cumplite epidemii de tifos exantematic, provocat de extrema mizerie din Rusia, care a distrus efectiv armata napoleoniană – totuși lui Stratford Canning i se va atribui concluzia lui Wellington, „niciodată omenirea nu a datorat atât unui singur om".

Asemeni multora, termenii păcii de la București i-au părut și lui Tudor Vladimirescu de neconceput, în iunie 1812 gândul său statornicindu-se spre plecarea în împărăția Rusiei[15], unde gradul său militar și distincțiile obținute în război i-ar fi asigurat un rang nobiliar. Chiar dacă până la capăt gândul său nu s-a împlinit, afacerile sale comerciale, îndeosebi pentru zahereaua trupelor, s-au întins încă din iarna 1812/1813 până la Odessa[16], de unde, în februarie 1813 veneau știrile, cele „adevărate", despre „ai noștri" care „înaintează mereu și sunt primiți cu brațele deschise în țări străine"[17], evident înaintarea trupelor ruse spre vestul Europei, pe urmele lui Napoleon. Prin aceleași legături de afaceri a cerut la sfârșitul aceluiași an, de la Pont-aux-Chantres – Ministerul imperial de Afaceri străine de la Sankt Petersburg – patenta de sudit rus[18].

Și deși noul domn Ioan Caragea și administrația sa erau porniți spre o rapidă chivernisire, dajdia luată de la panduri în primăvara anului 1813 a trebuit deîndată restituită[19], semn al înaltei protecții ce veghea asupra lor. Tudor a devenit în iunie 1813 căpitan al pandurilor încadrați spătăriei Țării Românești pentru siguranța publică în județele Saac și Prahova[20].

În vara și toamna anului 1814, Tudor, om de casă al marelui boier Ioan Glogoveanu, a călătorit și a rămas aproape cinci luni la Viena spre a dezlega afacerile familie Nicolae Glogoveanu, a cărui soție, Elenco, fiica marelui ban Constantin Ghica, se prăpădise în capitala Austriei, lăsând o fiică, Masinca,

[15] *DIR. 1821*, vol. I, p. 65.
[16] *Ibidem*, p. 66.
[17] *Ibidem*, p. 68.
[18] *Ibidem*, pp. 74–75.
[19] *Ibidem*, p. 72.
[20] *Ibidem*, pp. 72–73.

Masincuța, și multe daravere cu creditori și jefuitori. Spre a putea descurca ițele unei încurcate moșteniri, Tudor s-a dovedit a fi un cunoscător al limbilor greacă și germană, al pravilelor de acasă, ca unul ce era socotit în țară un „târâie brâie”[21], dar și a celor „tiranice” ale Imperiului Austriei. La ale cărui judecătorii mergeau totuși, ceea ce francezii vremii numeau „les douceurs”. Astfel, „7 funți zah[a]r, 6 funți ciocolată i 4 funți cafea s-au dat la domnul Șabert, sicritariul cel mare, fiindcă l-am rugat de au tălmăcit jalba și buiurdizma domnească, dupe cum am zis noi, iar nu cum au fost, find fără de cale facută de la Bucuresti. Încă de la mine i-am mai făgăduit 6 fichenari (sic) de șal, care i-am și dat, avându-i eu, și vor fi de la mine aceia; Cutcutache au văzut cu oichii această dare”[22].

Și dincolo de cercul, îngust, al moștenirii Elencăi Glogoveanu, fostul mare sluger și comandir a văzut desigur Viena Congresului. În 28 iulie 1814 el scria lui Nicolae Glogoveanu: „Vremea pe aici este tăcere, nimic mișcare. Să așteaptă la octomvrie din toate părțile miniștri pentru congres, și vine și înparatu Rosiei”[23].

Informația, banală, continuă însă: *„Să sună că atunci va fi ceva și pentru locurile acelea; ci mult au fost, puțin au rămas”*. Sunt aceste vorbe expresia unei speranțe ? Sau știința unui inițiat ?

La aceasta pare să răspundă măcar parțial scrisoarea contelui de Nesselrode din 9 decembrie 1814 adresată la Viena ambasadorului țarului, contelui Gustav Ernst de Stackelberg. Prin ea îl înștiinnța că „S-r Wladimiresko, gentilom moldav”, slujind în armată „în ultimul război cu turcii, cu gradul locotenent, serviciile sale fiind atestate de șefii săi, iar pierderile însemnate ce le suferise aduse la cunoștința maiestății sale împăratului, era încredințat că va fi răsplătit pentru sacrificiile sale”. În așteptarea întoarcerii țarului la Sankt Petersburg și a deciziei sale privind recompensa acordată și „soarta”! petiționarului, contele Stackelberg era solicitat de „le placer sous la protection de votre excellence, en la priant de le considérer comme sujet russe, par suite de son expatrition et des services qu’il a rendus /…/ lui faire délivrer à cet effet, un passeport[24], sous la sauvegarde duquel il puisse séjourner en Hongrie et être considéré par les autorités du pays comme sujet de S/a/ M/ajesté/ I/mpériale/[25]. O partea neștiută a ședерii lui Tudor Vladimirescu la Viena începe astfel să se dezvăluie. El reușise să se facă știut de țarul sosit încă din septembrie la Viena, ajungând să intereseze diplomația rusă pentru soarta sa, comunicând intenția sa de a se expatria și, desigur, de a intra în serviciul Rusiei.

Întoarcerea sa în patrie a fost mult zăbovită de o nouă incursiune a „hoțomanilor de la Ada Kale”, temuții *adalii*, după vechiul chip al acțiunilor de la începutul secolului. Atunci au fost arși Cernеții, „prăpădindu-se lumea”, luând și „robi oameni, spre mai mare bătaie de joc”, ceea ce îi provoacă cumplita sentință asupra unui întreg regim: „Apoi din nechivernisirea stăpânilor țării noastre vezi

[21] Erau servietele purtate la brâu cu dosarele pricinilor de judecată.

[22] N. Iorga, *Scrisori inedite de la Tudor Vladimirescu*, în AARMSI, s. II, t. XXXVII, 1914, p. 143.

[23] *Ibidem*, p. 131.

[24] Pentru acest pașaport și-a amânat plecarea de la Viena până la 28 decembrie 1814, vezi Emil Vârtosu, *Mărturii noi din viața lui Tudor Vladimirescu*, București, 1941, p. 49.

[25] *DIR. 1821*, vol. I, pp. 84–85.

câtă prăpădenie ni se pricinuiește! Ci vor lua plată dumnezeiască! Nu s-ar fi putut iconomisi ca să nu să fie făcut această prăpădenie? O stăpânire cu așa țară mare în mâni și un lucru de nimic n-au putut popri, ci ne lăsară de prăpădirăm și ne stinsărăm de tot ![26]

Și tot atunci profeția: „Eu numai cu pandurii țării, făr'de nici un ostaș striin, voi face de nu să va mișca o iarbă din pământul țării"[27].

Cuvântul marelui sluger și fost comandir în armata maiestății sale imperiale țarului, răsplătit cu crucea Sf. Vladimir, mai cuprinde, subliminal, o constatare. O neîncredere în puterea militară a Rusiei care, la 1812, nu fusese în stare să decidă militar soarta războiului cu turcii.

Este pilduitoare rezerva lui Tudor, comparată, de pildă cu extazul ducelui de Wellington în fața marii reviste a armatei ruse de la Vertus-Marne, (septembrie 1815)[28]. Inspirată de egeria mistică a țarului, baroana de Krudener, defilarea celor 150 000 de soldați ruși, în Franța ocupată, trebuia să statornicească în opinia publică europeană ideea atotputerniciei militare a Rusiei.

*

Tratatul de la Paris (30 mai 1814) al puterilor coalizate la 1813 împotriva imperiului napoleonian – Rusia, Marea Britanie, Austria și Prusia – trasaseră prin articolele sale secrete, de eliminare a Franței chiar și Bourbonice din concertul european, linia directoare a Congresului de la Viena. Profitând de diferendele între aliați privitoare la împărțirea teritoriilor Imperiului francez și ale aliaților acestuia (Saxonia), regele Louis XVIII și ministrul său de externe Talleyrand au promovat o politică a sincerității și principiilor decurgând din dreptului internațional, temeiul fiind legitimitatea.

Principiul legitimității, susținut de rege, cu atributele sale de ordine și stabilitate, era menit în primul rând să fie opus dreptului cuceririi.

El avea să adune în jurul Franței și a reprezentanților ei, în frunte cu Talleyrand, puterile secundare și mici amenințate de poftele teritoriale ale celor mari. Principiul legitimității era încadrat în dreptul public, introdus astfel în relațiile internaționale.

Față de aluziile ce i se făceau în legătură cu vechile pretenții teritoriale ale Franței asupra Belgiei, reprezentantul regelui prea creștin răspundea cu aplomb: „Savez-vous où est ma Belgique? Elle est dans la liberté des fleuves, voilà tout ce que je veux". Acestea se completau în calculele lui Talleyrand cu realizarea echilibrului de forțe în Europa.

Opoziția repezentanților Franței la Congres față de aspirația Rusiei de a anexa Polonia avea să provoace furioasa reacție a țarului Alexandru care, lăsând

[26] Orșova, 28 ianuarie 1815, la N. Iorga, *Scrisori inedite…,* pp. 17–18.

[27] C. S. Nicolăescu-Plopșor, *O scrisoare inedită a lui Tudor Vladimirescu*, în „Studii. Revista de istorie", an 8, 2(1955), p. 77.

[28] Vezi Jacques Hantraye. *Le camp de Vertus: un épisode révélateur des relations entre la Russie et les autres puissances européennes, septembre 1815*, în „Revue des études slaves", tom 83, fasc. 4 (*1812, la campagne de Russie. Histoire et représentations*), 2012 pp. 1023–1033.

jos masca, a declarat ritos lui Talleyrand: „Vous parlez toujours de principes. Votre droit public n'est rien pour moi; je ne sais pas ce que c'est. Quel cas croyez-vous que je fasse de tous vos parchemins et de vos traités ?"

Față de aceste declarații, communicate imediat la Paris, regele Louis al XVIII-lea însera în „Moniteur" o notă prin care declara că Franța nu are nicio pretenție teritorială și-și reasumă rolul de apărătoare a celor slabi și oprimați. Și pentru ca declarația să nu fie vorbă goală, regele anunța lui Talleyrand la Viena că a dat ordinele necesare pentru ca armata să fie gata de a intra în campanie (27 octombrie 1814).

Dacă pentru împăratul Napoleon, țarul Alexandru era „fourbe, comme un grec du Bas-Empire", regele Louis al XVIII-lea descoperea în fluctuațiile caracterului și atitudinilor sale „măștile de comedie".

Enervat și caustic, țarul remarcase deja că „Talleyrand o face aici pe ministrul lui Louis al XIV-lea". Și, abia o săptămână de la deschiderea Congresului, la 1 noiembrie 1814, fără a mai aștepta vreo decizie a acestuia, țarul a organizat luarea în posesie a regatului Saxoniei de către forțele armate prusiene și consolidarea stăpânirii ruse în Polonia, conform acordurilor sale secrete cu Frederic-Wilhelm al III-lea, probând disprețul deja declarat pentru tratate.

Aceasta avea să determine semnarea, la 3 ianuarie 1815, a unui tratat secret prin care Franța, Anglia și Austria se angajau să stăvilească planurile Rusiei și Prusiei, pregătind și o forță armată de câte 150 000 luptători a fiecăruia dintre semnatari. La noua alianță urmau să fie invitate să adere regatele Bavariei, Țărilor de Jos, Hanovrei și Sardiniei. Sub presiunea acestei alianțe a fost restabilit regele Saxoniei, s-a reconstituit regatul Poloniei, legat printr-o uniune personală cu Imperiul Rusiei, și au fost diminuate pretențiile teritoriale ale Prusiei[29].

Instrucțiunile regelui Franței pentru Congres, elaborate în septembrie 1814, susțineau și că „Poarta otomană este o putere europeană a cărei conservare este în interesul păstrării echilibrului european. Este deci util ca existența sa să fie garantată". În subsidiar aceasta avea în vedere și menținerea tuturor prerogativelor regatului în Levant, prevăzute în vechile capitulații.

Încercările anglo-austriace de cuprindere a Imperiului otoman în dreptul public european se loviseră de refuzul ferm al țarului, luând ca pretext și contenciosul teritorial al unora dintre prevederile tratatului de la București. În fapt, era ferma dorință a țarului și Cabinetului de la Sankt-Petrersburg de a păstra Imperiul otoman ca *chase-gardée* a Rusiei.

Totuși Congresul de la Viena proclamase principiul libertății navigației în vreme de pace sau război pe cursurile de apă europene ce constituiau frontierele sau străbăteau mai multe state (articolele 108–117), ceea ce se putea aplica și Dunării. Principiul nu avea să poată fi aplicat decât după înfrângerea Rusiei în Războiul Crimeei.

Abia încheiate detaliile ocupației Franței și a organizării Poloniei ca regat în Imperiul Rusiei, Alexandru I a trimis la Constantinopol, în toamna târzie a anului

[29] *Acte final du Congres de Vienne*, Vienne, 9 iunie 1815, art. 1–26. (mjp.univ-perp.fr/traites/1815vienne.htm)

1816, pe contele Stroganov, pe o fregată de 24 de tunuri – precum odinioară solul marelui cneaz Petru I. Noul ministru rus la Poartă, alături de Galițîn și Capodistria, făcea parte din anturajul imediat al țarului și susținea vechile planuri sud-est europene ale acestuia de la începutul anilor 1800. Simultan sosirii sale, concentrări de trupe ruse erau semnalate în Basarabia.

Odată cu dezvăluirea sensului convorbirilor oficiale ruso-otomane, prințul Metternich ținea să precizeze, la 26 martie 1817, în instrucțiunile sale către prințul Esterhazy, ambasadorul Austriei la Londra: „Cuadrupla Alianță [i.e. Sfânta Alianță], așa cum există ea astăzi, servește ca frână pentru proiectele reale sau posibile ale împăratului Alexandru”[30]. Era răspunsul la misiunea la Constantinopol a baronului Stroganov.

Este interesant de remarcat că anterioarelor presiuni făcute în favoarea sârbilor, Poarta le răspunsese constant că nu se pot acorda Serbiei „o provincie cucerită, privilegiile Valahiei și Moldovei, care sunt provincii care s-au supus prin capitulații, respectate cu scrupulozitate din vechime”[31], ceea ce anunța o altă poziție a diplomației otomane, nu fără legătură și cu recenta politică napoleoniană.

Concomitent, cererile Rusiei, pornind de la mici rectificări de frontieră în delta Dunării și în Caucaz, crescuseră pe zi ce trecea, în septembrie 1817 fiind vorba de trasarea frontierei pe brațul Sulina[32] și de fapt de ocuparea Deltei și controlul ieșirii Dunării în Marea Neagră a navigației acesteia. Dificile negocieri s-au purtat și în legătură cu numirea domnilor în Principate după fuga lui Ioan Caragea, contele Stroganov căutând să extindă dreptul de intervenție al Rusiei. În subsidiar se ceruse de Rusia și restituirea caselor și averii familiei Ypsilanti la Constantinopol, confiscate de Poartă în 1806[33].

În această vreme situația evoluase dramatic în Peninsula Balcanică și Principatele Române. Criza comerțului grecesc după încheierea războaielor europene favorizase răspândirea Eteriei, iar acțiunea de restabilire a autorității statului pornită de sultanul Mahmud al II-lea în 1819–1820, îndreptată în primul rând contra lui Ali pașa de Yannina, a dus la încercarea acestuia de a asocia rezistenței sale răsculare populației grecești.

În fața acestei situații conducătorii Eteriei au socotit imperios necesară declanșarea imediată a propriei acțiuni.

George Finlay (1799–1875), cunoscutul istoric scoțian al Greciei, filoelen și participant la Războiul de eliberare, constata că „mulți dintre cei mai buni eteriști erau mai degrabă direct influențați de ortodoxia rusă decât de independența elenică și mulți dintre cei mai buni oameni care s-au distins în revoluția grecească nu erau eteriști” și că „direcția supremă a societății a fost din nefericire totdeauna în mâinile unor oameni incapabili, iar apostolii adesea atât de rău aleși încât membrii

[30] *Memoires, documents et ecrits diverses laisses par le prince Metternich*, t. I, Paris, 1883, sub 26 mart 1817, Anglia.

[31] N. Iorga, *Acte și fragmente privitoare la istoria românilor*, vol. II, București, 1896, p. 501.

[32] *Ibidem*, p. 509, raport din 10 septembrie 1817 al ministrului Prusiei la Constantinopol către regele Frederic Wilhelm al III-lea.

[33] Casele fuseseră dăruite de sultan amabasadei Franței la Poartă.

ei ce locuiau în Grecia nu voiau să le acorde sume mari de bani, temându-se să-și încredințeze viețile și avutul unora precum aceia”[34].

Alegerea conducătorului suprem al Eteriei în persoana generalului aghiotant prinț Alexandru Ypsilanti, unul dintre liderii masoneriei din Rusia, era cu asprime judecată de istoricul scoțian: „Cu greu s-ar fi putut închipui ca Revoluția grecească să cadă sub conducerea unui om atât de puțin potrivit să fie liderul unei națiuni precum Alexandru Ipsilanti”[35].

Declanșarea acțiunii eteriste conduse de Alexandru Ypsilanti a schimbat datele chestiunii. Rolul împăratului Alexandru I în acest moment crucial a fost relatat doar într-o scrisoare a prințului Alexandru Ypsilanti, redactată la Viena, în ianuarie 1828, și adresată țarului Nicolae I.

Potrivit acestui act, în toamna anului 1820, la ultima sa audiență la Țarskoe Selo, Alexandru Ypsilanti, general aghiotant al țarului și conducător de acum al Eteriei, evocase tragica soartă a grecilor și ceruse intervenția Rusiei. Țarul l-ar fi prevenit: „Trebuie să mă gândesc, eu; o ghiulea trasă la Dunăre ar da foc întregii Europe”. Dar la izbucnirea în lacrimi a generalului care săruta umărul său, împăratul Alexandru I, „emoționat, lăsă să-i scape aceste cuvinte: «Numai să se ridice scuturile în Grecia și cazacii mei vor merge să li se alăture...»”[36].

Desigur s-ar putea atribui aceste rânduri unei exaltări romantice, dacă ele nu ar fi fost scrise după șase ani de grea captivitate, *in articulo mortis* și nu ar fi fost confirmate de o scrisoare a împărătesei Elisabeta, soția țarului Alexandru I. Descoperită de Nicolae Iorga în arhivele regale ale Prusiei de la Berlin, ea face parte din colecția de autografe Radowitz (nr. 1 315). Țarina scria, probabil unei domnișoare de onoare, că este gata să primească pe prințul Ypsilanti, spre a-și lua rămas bun: „Văzând că expediția sa se amâna de la o zi la alta, am dat scrisoarea mea pentru contele Wittgenstein contesei, acum vreo opt zile”[37]. Contele Ludwig-Adolf Peter de Sayn-Wittgenstein era comandantul forțelor ruse din Basarabia și scrisoarea pe care trebuia să i-o ducă Alexandru Ypsilanti înainte de a porni în acțiune nu putea fi decât de recomandarea țarinei pentru acțiunea Eteriei[38].

După cum constata George Finlay, împrejurările erau de așa natură încât „se presupunea că Turcia este în pragul disolvării și Rusia pe punctul de a câștiga stăpânirea Constantinopolului”, opinie întărită și de manifestări ale fanatismul religios[39], nelipsite curând de o parte și de alta a confruntării greco-otomane, cu consecințe și diferențieri notabile în evenimentele petrecute în Principatele Române, în participarea românească la acestea.

---

[34] George Finlay, *History of the Greek Revolution*, vol. I, Eddinburgh and London, 1861, p. 112–113.

[35] *Ibidem*, p. 136.

[36] Alexandre Soutzo, *Histoire de la Révolution grecque*, par A.S. temoin oculaire d’une grande partie des faits qu’il expose, Paris, 1829, pp. 37–38.

[37] N. Iorga, *Acte și fragmente*, II, p. 562.

[38] Este și interpretarea lui Nicolae Iorga.

[39] George Finlay, *op.cit.*, p. 121–122.

*

După sfârșitul principelui Țării Românești Alexandru Suțu (18/19 ianuarie 1821), un raport al trimsului prusian la Constantinopol, von Miltitz, constata „voința foarte pronunțată a consulului general rus, domnul de Pini, care exercită o putere aproape nelimitată în cele două principate”[40].

De la sediul consulatului general al Rusiei la București pornise și Tudor Vladimirescu să ridice la luptă Oltenia. Dar, așa cum făcuse de obicei înainte vreme, la intrarea sa în București el a tras tot la casele Brâncovenilor (21 martie 1821).

În general, istoriografia românească, preocupată mai degrabă de apartenența sau nu a lui Tudor și a mișcării sale la Eterie, au lăsat într-o relativă umbră acțiunea politică și chiar revoluționară a unora dintre personalitățile de frunte ale Țării Românești, în primul rând a marelui ban Grigore Brâncoveanu[41]. Efor al școalelor, el a impus, în primăvara anului 1818, deschiderea cursurilor românești ale lui Gheorghe Lazăr la Academia domnească de la Sfântul Sava. Unul dintre primii săi elevi, Ștefan Scarlat Dăscălescu, evoca acest eveniment: „În anii din urmă ai domniei lui Caragea a venit în București un Gheorghe Lazar, român transilvănean, om învățat și bun patriot. Prin ajutorul și protecția câtorva boieri pământeni și a mitropolitului român Lupu, a izbutit a deschide în chiliile Sfântului Sava cea dintâi școală de oarecare însemnatate în limba română și, atrăgând la sine mulți din tineri, pe lânga prelecții, s-a pus a li insufla idei nouă pentru dânșii, spiritul românismului, mândrie națională și iubire de patrie: că grecii cu limba lor sunt niște impilatori de cari trebuie odată să se desbere, că ei sunt Romani și țara trebuie să fie a lor. În zadar grecii s-au incercat a persecuta școala lui Lazăr, ca ea de ce mergea se întăria și în scurt timp așa progrese a făcut, încât adepții ei au fost destui ca să răspândească ideile nouă în toată România. Încât un singur om, Gheorghe Lazăr, a fost capabil a regenera România și a ne face ceeace suntem. Numele lui trebuie să rămâie nemuritor la noi și în veci trebuie să-i păstrăm recunoștința”[42].

După fuga lui Caragea, în toamna anului 1818, Grigore Brâncoveanu a preluat ca mare spătar comanda trupelor domnești, reunind astfel în 15 ianuarie 1821 conducerea politică și cea militară a țării.

Este cunoscut actul dat de Grigore Brâncoveanu, Grigore Ghica și Barbu Văcărescu – dintre cei mai mari boieri pământeni – lui Tudor Vladimirescu.

Începutul său – „Fiindcă este să se facă obștescul folos neamului creștinesc și patriei noastre, drept aceea ca niște buni și credincioși frați creștini toți și iubitori neamului, [pe] dumneata sluger Teodore te-am ales să rădici norodul cu arme și să urmezi precum ești povățuit și noi ne jurăm din parte-ne subt aceste

[40] N. Iorga, *op.cit.*, p. 563.

[41] Vezi o încercare de biografie în *Familiile boierești din Moldova și Țara Românească*, ed. Mihail Sturdza, vol. I, București, 2011, pp. 293–304 (Sergiu Iosipescu).

[42] N. Iorga, *Un cugetător politic moldav Ștefan Scarlat Dăscălescu*, în AARMSI,s. III, t. XIII, 1932, p. 24–25.

iscălituri, pe numele marelui unuia adevăratului Dumnezeu, că la toate vom da ajutor cu mijloacele folositoare și cuviincioase și vom lucra unde și la ce ni se va cuveni pentru obștescul folos, puind toată silința la cele ce va cere această delicată pornire”[43] – analizat atent, prezintă o dihotomie între „neamul creștinesc”, „frații creștini” și „patria” și „neamul” semnatarilor. Alegerea, acreditarea lui „Teodor”, povățuirea lui era făcută de boierii semnatari care se angajau să dea și ei ajutor în acțiune cu mijloacele de cuviință. Socotit oarecum ca o anexă a așa-numitului jurământ al lui Tudor Vladimirescu către Eterie, actul poate fi însă asociat și unei relatări – ignorate – referitoare la pregătirea revoluției în Țara Românească de către boierimea acesteia.

Cu câțiva ani înainte de revoluția lui Tudor Vladimirescu, boierii români înființaseră la București un comitet secret pentru a răsturna domniile fanariote și a restabili domniile pământene. În acest scop s-a constituit un fond cu donații, de la monede mărunte, mahmudele, până la galbeni austriaci, dat în păstrare „venerabilului arhiereu român Stratonikias” de la biserica Crețulescu. Boierii pribegind și parte pierind în țări străine, fondul a rămas neștiut până „pe la 1830”, când păstrătorul său s-a mărturisit cuviosului călugăr Calinic de la Cernica. Cu suma încredințată cuviosului Calinic s-ar fi înălțat biserica din ostrovul Sfântul Gheorghe de la Cernica[44]. Povestea ar părea puțin credibilă, dacă n-ar fi vorba de o viață a epicopului Râmnicului Calinic, viitorul sfânt, povestită chiar de el însuși și păstrată într-un manuscris de la Biblioteca Academiei Române. Mai mult însă, în anii 1831–1832 s-a înălțat biserica din ostrovul Sfântul Gheorghe de la Cernica.

O mișcare politică, conturată încă din vremea Războiului ruso-otoman de la 1768–1774, prin memoriile adresate Congresului de la Focșani și acțiunea militară produsă tot atunci[45], se cristalizase în anii 1815–1820, mai cu seamă în fața incapacității administrației și a falimetului statului fanariot de substituție.

Cunoscător și direct al situației Țării Românești, Thomas Gordon îl înfățișa pe Theodor Vladimirescu drept un „mic boier” din Oltenia „fost locotenent-colonel de panduri în serviciul Rusiei”. El ar fi fost trimis de Iordachi Olimpiotul să creeze tulburări în Oltenia spre a facilita trecerea lui Ypsilanti la sud de Dunăre. Tudor a ocupat Cerneții și a lansat o proclamație „anunțând poporul că a venit momentul să răstoarne tirania prinților greci și a înaltei nobilimi și să restabilească veche constituție”. Român și arătând că are în vedere doar binele țării, anunțând diminuarea impozitelor, Tudor a fost privit cu bucurie de țărani ca un „eliberator”[46].

Marșul ce se voise triumfal de la Sculeni la Dunăre al „generalissimului” Eteriei Alexandru Ypsilanti – presărat cu jafuri și ucideri, de disperate încercări de sporire a micii trupe eteriste prin recrutarea unora și altora, în jur de 1000 de

---

[43] *DIR.1821*, vol. I, p. 196 .

[44] Academia Română, ms. 1420, p. 10–1 : *Viața Episcopului de Râmnic Calinic*, de arhimandritul Anastase Baldovin, scrisă, pare-se, la 1896, dupa mărturiile orale ale lui Calinic, la Emil Vârtosu, în „Arhivele Olteniei”, X, 49–50, 1930, pp. 275–276.

[45] Vezi Sergiu Iosipescu, în *Istoria militară a poporului român*, vol. III, București, 1987, pp. 433–446.

[46] Thomas Gordon, *History of the Greek Revolution*, vol. I, Edinburgh and London, 1832, p. 96.

oameni –, crea o dificultate majoră suplimentară. Sosirea dezavuării mișcărilor lor de la Congresul Sfintei Alianțe de la Laybach – a țarului pe calea ocolită a scrisorii contelui de Capodistria către contele Stroganov la Constantinopol – sporiseră incertitudinea.

Astfel că a 3 aprilie 1821, în fața înaintării lui Ypsilanti spre București, într-o discuție cu cancelarul consulatului general al Austriei, Udritzky, în prezența episcopului Ilarion de Argeș și a doctorului Christari, Tudor Vladimirescu declarase că „n-aș dori să zădărnicesc anumite planuri tainice ale unei puteri mai înalte". Cât privea pe conducătorul Eteriei, Tudor avertiza că-i va cere împuternicirile ce le avea pentru mișcarea sa, „pentru că nu sunt dispus să vărs sângele românilor pentru Grecia și nu vreau ca, printr-o măsură nesocotită și pripită, să întreprind ceva în dauna poporului român".

În întrevederea de la chioșcul de la fântâna Mavrogheni de la 12 aprilie, la ritoasa afirmație a lui Ypsilanti despre marea dorință a Rusiei de a ajuta țările românești, Tudor a răspuns că de la Ecaterina a II-a cunoaște înclinația politicii rusești, dar că el mai știe că dintotdeauna Anglia, Austria și Franța i s-au împotrivit[47]. În realitate, acolo s-a petrecut ruptura dintre cele două mișcări.

După întâlnirea de la șosea, de Paștele anului 1821, printr-o proclamație, Tudor a dat forma definitivă a cererilor poporului în 48 de puncte, pe care, periodicul britanic „The Public Ledger", aflat atunci sub direcția lui Alexander Chalmers de la Royal Society, o socotea o Constituție. Similitudine cu receptarea sub același titlu de „Mercure de France" a reformelor lui Constantin vodă Mavrocordat este frapantă. Totodată, magazinul englez lega constituția Țării Românești de acelea impuse revoluționar în Spania, Napoli și chiar în martie 1821 în Piemont.

Dar dacă sensul dat de redacția venerabilei gazete britanice și de istoricul scoțian era corespunzător vremurilor, interpretarea istoriografică a caracterului social al mișcării lui Tudor este discutabilă. De la Andrei Oțetea încoace, interpretările aspectului social al mișcării de la 1821 a fost în general rezumat la capitularea lui Tudor în fața boierilor și astfel trădarea cauzei țăranilor ridicați de el la luptă. Au fost invocate diferențele de sens și ton ale proclamațiilor de la 16 martie și din 20 ale aceleiași luni, prin apelul celei din urmă la unitate spre „câștigarea și nașterea a doua a dreptăților noastre". Dar de la Padeș la Bolintin, Tudor declarase mereu că nu se vor lua averile celor „care nu vor urma nouă, precum sunt făgăduiți", ridicarea sa fiind „pentru folosul și al celor mari și al celor mici", dreptatea revendicată „poate fi și boierilor de mai mare folos" și în fine „oricine va fi la un glas cu creștinescul norod ... acela se va numi patriot". Nu s-a văzut îndeobște realitatea, pe care o recunoștea el însuși în drumul de la Padeș la București, de fi în mare măsură captiv al mișcării pe care o declanșase. Ajuns la București într-un relativ vid de putere, el a avut în față necesitatea reconstituirii statului, a asigurării siguranței publice și a evitării intervenției militare otomane. În conjunctura internațională, chestiunea care se punea în fața celui pe care mulțimea

[47] Hurmuzaki/Nistor, XX, pp. 581–582; cf. N. Iorga, *Domnul Tudor din Vladimir*, București, 1921, p. 90.

începuse a-l numi „domnul Tudor”[48], era a asigurării siguranței generale, a funcționării statului și a evitării intervenției otomane. Mai mult, prin despărțirea de Eterie, de caracterul quasi religios al războiului declanșat între musulmani și grecii ortodocși, Tudor Vladimirescu și sfetnicii săi au deschis calea restaurării relației contractuale directe între Principatele Române și Imperiul otoman suzeran, relație confiscată de forța și diplomația Rusiei după 1774.

Simultan disocierii ridicărilor revoluționare din Țara Românească și eteristă, un proces similar s-a produs și în Moldova. După ce la 9 aprilie consulul Rusiei la Iași a făcut publică dezaprobarea țarului de la Laybach, o delegație de boieri cu mitropolitul în frunte a venit la Curte spre a declara principelui Mihail Suțu că domnia sa s-a încheiat. Imediat fostul domn cu familia trecea în Basarabia. Divanul Moldovei expedia o solie la Poartă care să confirme supunerea principatului față de puterea suzerană și dădea un ultimatum trupelor eteriste ca să părăsească țara[49]. Generalissimul Ypsilanti a răspuns prin trimiterea „generalului” său Pandedeca sprea lua puterea la Iași (23 aprilie), inaugurând o nouă perioadă de jafuri și omoruri.

Intervenția militară otomană în Moldova și Țara Românească (1 mai 1821) a precipitat deznodământul rupturii celor două mișcări. Pentru prințul generalissim și consilierii săi chestiunea efectivelor, armamentului și muniției se punea cu acuitate, apărarea forțelor și mijloacelor organizate de Tudor Vladimirescu fiind singura lor disperată alternativă. Deși Tudor anunțase la plecarea din București, la 15 mai, că se va alătura rezistenței antiotomane a eteriștilor, totuși prezența sa în fruntea singurei forțe armate cu adevărat importante, nu putea fi admisă de generalissim. După felul de a fi al prințului Ypsilanti – acuzat de istoricul englez filoelen George Finlay de a nu fi ezitat să comande asasinate –, înfăptuirea acesteia nu se putea face decât prin eliminarea conducătorului mișcării românești.

Jurământul lui Tudor său, păstrat în condițiile cunoscute[50], și care a fost asimilat inițierii și primirii sale în Eterie, era pentru Alexandru Ypsilanti și acoliții săi singura și necesara justificare publică a judecării, condamnării și executării sale, după o practică aplicată încă de la începuturile Eteriei. Dar Thomas Gordon, care și-a procurat numeroase relatări ale unor martori oculari – tocmai spre a lămuri întâmplările de la nord de Dunăre, mai puțin cunoscute – prezintă o altă versiune a actului redactat în română la 27 decembrie 1820, având ca martor pe secretarul consulului general al Rusiei, încheiat între Tudor și Iordachi Olimpiotul,

[48] Pentru Thomas Gordon aspirația lui Tudor la domnie este neîndoielnică: ”Whatever might have been the real sentiments of this artful adventurer at the beginings of his career, prosperity inspired him with dreams on his own account, and his hopes of extorting from the Porte, by a mixture of force and address, the dignity of Hospodar. Instead of labouring for the Greeks, as he had sworn to do, he now proposed to deceive and thwart them” (*op. cit*., p. 98).

[49] Acest sens al evenimentelor este dat mai cu seamă de Thomas Gordon, *op. cit.*, p. 104, 109.

[50] Vezi Andrei Oțetea, în „Studii”, 2–3(1956), pp. 125–135. Traducerea germană a actului, datat de editor ante 15 ianuarie 1821, este cuprins într-o anexă a raportului comandantului de la Sibiu, generalul Schustenek, către guvernatorul marelui principat, Gheorghe Bánffy, din 16 iunie 1821. Inexistența sa în rapoartele consulului Austriei la București, Fleischhakel și negocierile începte atunci de Alexandru Ypsilanti pentru refugierea sa în Transilvania creează mari îndoieli asupra autenticității actului.

pe care acesta din urmă l-a și înfățișat la adunarea căpitanilor de la Golești, pentru reușita complotului. Conform acestei înțelegeri Tudor trebuia să fie credincios Eteriei, să ridice Oltenia, pentru care Iordachi îi dădea soldați, dar pentru a nu trezi suspiciunea turcilor și intervenția lor imediată să pară că ea nu este împotriva sultanului, ci a prinților greci, să nu ia măsuri fără acordul lui Iordachi, să nu pedepsească pe nici unul dintre partizanii săi fără proces[51]. După cum se vede existau versiuni ale înțelegerii adaptate pentru orice trebuință.

După demascarea plăsmuitei scrisori a comandantului militar al Transilvaniei, care anunța declanșarea războiului Austriei cu turcii și a fabricării ultimului ordin de zi al generalissimului, scris la Sibiu și antedatat la Râmnicul Vâlcei, Thomas Gordon se vedea obligat să adauge câteva trăsături portretului lui Alexandru Ypsilanti: „Din nefericire caracterul său era pătat de un grav viciu: nu avea respect pentru adevăr și nu aprecia valoarea cinstei la alții. A început și a sfârșit marea sa acțiune cu acte de înșelăciune și falsuri”[52].

*

Între revendicările politice esențiale ale mișcării lui Tudor Vladimirescu, chestiunea restaurării domniilor pământene, alegerii domnilor de „țară”, implicit a restabilirii vechilor privilegii ale Principatelor Române confirmate prin capitulații[53], s-a pus cu acuitate în tratativele din cursul războiului de la 1768–1774, candidatul la domnie fiind atunci boierul oltean Ștefan Pârșcoveanu.

Lipsa unor cercetări serioase în arhivele franceze împiedică evaluarea corectă a rezultatelor misiunilor românești trimise la Primul Consul și apoi împăratul Napoleon Bonaparte pentru susținerea „dreptăților” Principatelor Române în raporturile cu Poarta și nu numai. Cert este însă că în imperiosul său apel către Selim al III-lea, dat la Saint-Cloud la 20 iunie 1806, împăratul francezilor conjură pe sultan „quant à la Moldavie et à la Valachie, si Votre Hautesse veut que ces provinces ne lui échappent pas elle doit choisir toutes les occasions favorables d’y *rappeler les anciens maisons*; les princes grecs qui les gouvernent actuellement sont les agents des Russes”[54]. Subordonat politicii militare curente a Franței, apelul avea să devină actual la Poartă în condițiile generalizării insurecției grecești, a reacției fanatice musulmane și a imposibilității astfel a folosirii mai departe a fanarioților.

În condițiile ruperii relațiilor ruso-otomane, odată cu plecarea ministrului rus baronul Stroganov de la Constantinopol, a acordurilor anglo-ruse pentru recunoașterea beligeranței grecești prin protocolul de la Sankt Petersburg din

[51] Thomas Gordon, *op. cit.*, pp. 112–113.

[52] *Ibidem*, p. 112.

[53] Oțioasa discuție, concentrată mai cu seamă asupra termenului, este inutilă atâta vreme cât a fost descoperit de Aurel Decei textul unui asemenea act dat de sultanul Mehmed al II-lea lui Ștefan cel Mare și alte acte similare sunt menționate mai târziu pentru toate cele trei principate carpato-dunărene.

[54] *Acte şi documente privitoare la istoria renaşterii României*, ed. D. A. Sturdza, t. I. p. 502, doc. 87.

4 aprilie 1826 continuarea detenției lui Alexandru Ypsilanti constituie o enigmă. Abia la finele anului 1827, la intervenția directă a țarului Nicolae I, el a fost în sfârșit eliberat, spre a muri în condiții mizere, bolnav, la Viena (31 ianuarie 1828).

Dar, cu opt zile înainte de moartea sa el a adresat însă țarului o scrisoare evocatoare a evenimentelor din anii 1820–1821. Destăinuirile fostului conducător al Eteriei erau menite să spulbere întregul eșafodaj de mistificări clădit de Metternich și arătau rolul țarului Alexandru în declanșarea războiului grecesc de independență. Din nefericire pentru Alexandru Ipsilanti ca și pentru Tudor Vladimirescu, atitudinea țarului Rusiei era înșelătoare, evoluția sa psihică căpătând o nouă lovitură, după aceea a complicității la asasinarea tatălui său în 1801, și anume odată cu declanșarea campaniei napoleoniene în Rusia în vara anului 1812. Propria sa mărturie după spectaculoasa înaintare a armatelor lui Napoleon până la Moscova și evitarea cu greu a cuceririi Sankt Petersburgului este tulburătoare: „Enfermé dans ma chambre je beuglais comme un bœuf; et Galitzine m'ayant vu dans cet état épouventable, me proposa la lecture de la Sainte Bible, où, en effet j'ai trouvé ce calme si necessaire dans mes infortunes"[55]. Pe fondul unei eredități tulburi, lovitura finală din 1812, în pofida euforiei victoriei finale, și-a lăsat amprenta asupra întregii vieți, a marcat începutul etapei mistice a vieții cunoscute și neștiute a țarului.

De aici s-ar putea presupune că în 1820*, supus unei tensiuni emoționale, țarul Alexandru I a indus în eroare pe generalul și aghiotantul său Alexandru Ypsilanti, făcându-l să creadă în sprijinul Rusiei pentru ridicarea greacă*. Marele duce Nikolai Mihailovici Romanov în biografia împăratului Alexandru I adăuga la portretul țarului remarcabila sa capacitate de a-și convinge convorbitorii de deplina sa comuniune sufletească cu ei.

Dar analiza întregii acțiuni în anii 1817–1820 a trimisului Rusiei la Poartă, baronul Stroganov, unul dintre apropiații țarului, nu lasă niciun dubiu asupra efortului Cabinetului de la Sankt-Petersburg de a obține gurile Dunării, etapă necesară în dezvoltarea marii strategii rusești în Strâmtori și Mediterana Orientală.

O istoriografie prea dornică să expedieze rapid prezentarea unor episoade istorice și să tragă o concluzie definitivă, uitând că a rezuma, mai cu seamă în istoria militară, poate duce la distorsionarea adevărului, s-a grăbit să conchidă că declarația țarului de la Laybach a încheiat proiectul rusesc. Dar, ieșit de sub influența acelui mediu și al lui Metternich, țarul Alexandru a revenit, treptat, mai cu seamă datorită contelui Capodistria, la altă politică. Pentru că susținerea legitimității represiunii sultanului și proporțiile înfiorătoare luate de aceasta, nu aveau, de fapt, altă consecință pentru Curtea și Cabinetul de la Sankt-Petersburg decât distrugerea influenței ruse în Imperiul otoman, obținută după 1768.

În subsidiar se constatase imediat atunci, printr-o aspră anchetă militară, că revolta regimentului de gardă Semenovski se datorase ferocității și abuzurilor comandantului acestuia, judecat imediat și cu severitate condamnat, infirmând și în această privință argumentația cancelarului prinț Metternich. Cât despre așa-zisa corespondență a prințului Ypsilanti cu centrul revoluționar de la Paris, exhibată de același inventiv cancelar, nici că a mai fost vorba.

[55] Alexandre Soutzo, *op. cit*., p. 17, n.1.

Acestui treptat reviriment și relativei confuzii i se datorează chiar și ultimele declarații ale lui Tudor Vladimirescu de a nu voi, în niciun fel, să conturbe planurile secrete la Dunăre ale unei mari puteri.

Noua politică rusă, inaugurată odată cu revenirea țarului Alexandru în Rusia, a culminat cu ultimatumul adresat Porții (18 iulie 1821). A doua zi, în întrevederea cu ambasadorul Franței la Sankt Petersburg, contele de La Ferronnays, țarul i-a propus o alianță și sprijinul Rusiei pentru orice revendicare teritorială: „Ouvrez le compas depuis le détroit de Gibraltar jusqu'au détroit des Dardanelles, voyez ce qui est à votre convenance, et comptez non seulement sur le consentement, mais sur l'assistance sincère et efficace de la Russie"[56]. Ducele de Richelieu, vechi cunoscător al caracterului țarului și confruntat cu o latentă criză internă, a solicitat propuneri scrise în momentul când decizia va fi irevocabilă[57].

Până în ultima clipă în comisia mixtă ruso-otomană, unde Divanul desemnase și pe domnul nominal al Țării Românești, Scarlat Callimachi, contele Stroganov se opusese intervenției militare a trupelor pașalelor de la Dunăre în Principate și susținuse că ele fuseseră evacuate de eteriști.

Respingerea ultimatumului de către Poartă a fost urmată de ruperea relațiilor dintre cele două împărății, prin plecarea de la Constantinopol a contelui Stroganov la 8 august 1821, fiind salvate și câteva familii grecești amenințate de represiunea otomană.

Ambasadorii Angliei, Austriei, Prusiei, ministrul Suediei, împreună cu reprezentanții Porții au continuat negocierile, încercând să detensioneze situația, să obțină evacuarea Principatelor Române (septembrie 1821).

Curând știri de la Odessa semnalau reuniunii ambasadorilor starea de spirit a trupelor țarului în care „les officiers russes brulent d'impatience de faire la conquête de Constantinople; qu'on parle très haut et avec fort peu de mesure en faveur de l'entreprise d'Ypsilanti et de ses complices", ceea ce era, după opinia acelora „contre les efforts combinés des Cabinets alliés pour maintenir la paix"[58].

Războiul fiind pe punctul de a izbucni, prințul Metternich și, la remorca sa, taratul ministru englez Castelreagh, lord Londonderry, au căutat din nou să sperie țarul cu mișcarea revoluționară europeană și, în final, cu un conflict european (septembrie–octombrie 1821).

Cum însă negocierile de la Constantinopol nu păreau să ducă la niciun rezultat, în primăvara anului 1822 contele Capodistria era de părere că este necesară ocuparea Principatelor de o forță armată însemnată, spre a le cere „executarea tratatelor, numirea principilor și, în fine, spre a-i sili să repare violările făcute tratatelor"[59]. Diplomația aliată, dirijată cu abilitate de prințul Metternich, a replicat susținând că ocupația rusească a Principatelor ar produce un măcel cumplit al creștinilor din Imperiul otoman[60]. Țarul Alexandru I, care alungase din Sankt

[56] Louis baron de Viel-Castel, *Histoire de la Restauration*, t. X, Paris, 187.., p. 288.
[57] *Ibidem*, p. 289.
[58] N. Iorga, *Acte și fragmente*, vol. II, pp. 603–604 (raport prusian din 25 octombrie).
[59] *Ibidem*, p. 633 (raport din Sankt Petersburg din 12 martie 1822).
[60] *Ibidem*.

Petersburg pe baroneasa de Krudener, prea implicată în susținerea cauzei grecilor răsculați, s-a despărțit și de ministrul său de externe, contele Capodistria, plecat în exil în Elveția.

La 14 martie 1822, în fața situației înspăimântătoare din Principate, devastate și terorizate de trupele otomane de ocupație, marile puteri au cerut imperativ Porții, prin protocolul de la Berlin, evacuarea lor și, prin conlucrare cu Rusia, restabilirea administrației acestora conform tratatelor[61] .

Somată astfel, Poarta a solicitat să fie trimise la Constantinopol delegații din partea Țării Românești și Moldovei spre a prezenta doleanțele Principatelor[62]. Prezența în fruntea delegației Țării Românești a lui Grigore Dimitrie Ghica, apoi între membri a lui Bărbuceanu Văcărescu, socotiți a fi unii dintre principalii boieri eteriști de la 1821, reveniți atât de curând în țara ocupată de turci, nu pare să fi preocupat câtuși de puțin istoriografia noastră[63].

După arătarea amănunțită a dorințelor românilor, Poarta a acordat investitura ca domni ai Principatelor lui Grigore Ghica și Ioniță Sandu Sturdza (1 iulie 1822), confirmând totodată toate actele sultanale de privilegii ale Principatelor, inlusiv acela din 1802[64]. Între cererile delegațiilor române fiind și eliminarea consulilor greci, Divanul a respins revenirea cavalerului de Pini în Principate.

Relațiile Rusiei cu Imperiul otoman fiind rupte din august 1821, ministrul de externe, contele Nesselrode, a protestat prin ambasadorul Marii Britanii la Constantinopol: „Nu trebuie uitat că turcii, hotărând că pe viitor domnii celor două Principate vor fi aleși dintre boierii Moldovei și Valahiei au introdus o schimbare în modul de administrare al acestor provincii /.../ Pentru ca o asemenea schimbare să fie legală, ea trebuia să fie comunicată Rusiei și să obțină de la ea confirmarea formală”[65].

Astfel, Principatele Române au căpătat un nou statut internațional, al relației directe cu puterea suzerană și, prin naționalizarea averilor mănăstirilor închinate, li se reda mai bine de un sfert din suprafața lor.

Interesant este că atunci când s-au ridicat cereri de bani pentru datoriile rămase de pe urma lui Tudor Vladimirescu, la 1823 ianuarie, logofeția Țării de Sus, după porunca domnului Grigore Ghica, decidea că „nu să face nicio urmare din partea mării sale pentru periusia lui Teodor, până nu să va da pentru aceasta prea înnaltă împărătească poruncă”[66]. Dacă la 1816 umbra imperiului moscovit oprea descăftănirea lui Tudor din vătăfia sa de plai, acum, la doi ani după izbucnirea revoluției, domnia românească invoca „împărătească poruncă” spre a putea decide asupra moștenirii sale. În calitate de răzvrătit sau aceea de protejat, și al cărei împărății ? Rezoluția domnească nu o spune.

---

[61] *Acte și documente privitoare la istoria renașterii României*, vol. I , p. 1070.

[62] V. A. Urechia, *Istoria românilor*, vol. XIII, p. 177.

[63] Nici anterioara numire de Poartă drept caimacam la Craiova a lui Constantin Samurcaș, buna cunoștință a lui Tudor Vladimirescu.

[64] Declarația Porții a fost făcută la solicitarea amabasadorului Marii Britanii la Constantinopol, lordul Strangford (N. Iorga, *Acte și fragmente*, vol. II, p. 653).

[65] BAR, ms. 323.

[66] N. Bănescu, *op. cit.* , p. 335.

Pregătită prin convenția de la Cetatea Albă/Aqkerman (7 octombrie 1826) lichidarea brutală a acestui regim românesc s-a produs prin ocupația rusă din primăvara anului 1828, preludiul Războiului încheiat prin pacea de la Adrianopol (14 septembrie 1829).

*

Încă de mult s-au remarcat variațiile receptării Revoluției lui Tudor Vladimirescu în venerabilul *Almanach de la Cour et de l'État de la Principauté de Valachie* pe anii 1837, 1842 și 1843. Dacă în primul un singur cuvânt – „Anarhia" – definea anul 1821, în ultimul apărea însemnarea „A doua epohă norocită, cu începutul stăpânirii din fii patrii a fi prinți stăpânitori în Țara Românească"[67]. Era în fond reflectarea corespunzătoare unei vremi – 1837 – de intensă presiune rusească asupra Principatelor și, ulterior, a alegerii și înscăunării ca principe domnitor a lui Gheorghe Bibescu (1843), unde doar cosecința revoluției era amintită. Dar între aceste însemnări, doar aceea din Almanahul pentru anul 1842 – „Insurecția Rumânii" – evocă revoluția și coincide atât mișcării de la 1840, cât și încercării principelui Alexandru Dimitrie Ghica de a se emancipa de patronajul moscovit. Era un semn al contribuției pe care amintirea încă vie a Revoluției lui Tudor Vladimirescu o va avea pentru formarea noii conștiințe românești.

INFORMATION ABOUT TUDOR VLADIMIRESCU

Summary

Revisiting some sources concerning Tudor Vladimirescu's uprising in the year 1821 and discussing them in a large historical context the study find different explanation for the events. Like Hetairia, the Romanian uprising was facilitated by the Russian preparation of a new war against the Ottoman Empire, with the aim to realize the objectives followed since 1806. Even if the two movements started simultaneously and with many links between them, it is possible to find differences in their origins, purposes and mode of action.

As a conclusion Tudor Vladimirescu's uprising didn't end in May–June 1821 with the murder of its leader by the hetaerists, but continued to 1822, when, due to the Romanian reformist movement and an international pressure, the Porte accepted a new regime for the Principalities of Walachia and Moldavia, based on the ancient ties between them and the restauration of the autochthonous princes. The first were prince Grigore Dimitrie Ghica, one of the former principal supporter of Tudor Vladimirescu, and in Moldavia Ionitza Sandu Sturdza, sustained by a local carbonari society.

This regime was suppressed by a new Russian occupation in 1828.

[67] Emil Vârtosu, *Însemnări despre 1821*, în „Arhiva Olteniei, X, nr. 49–50, 1930, p. 270.

TRANSILVANIA LA 1821:
REACȚII OFICIALE ȘI MENTALITĂȚI COLECTIVE

IOAN BOLOVAN

Cuvinte-cheie: Revoluția de la 1821, Transilvania, mentalități colective.
Keywords: The revolution of 1821, Transylvania, collective behaviours.

1. INTRODUCERE

Înainte de toate facem precizarea că noțiunea de *Transilvania*, în sens larg, pe care o utilizăm în titlu și pe alocuri în cuprinsul studiului, încorporează la vremea revoluției de la 1821 două entități politico-administrative distincte. În primul rând, este vorba de Marele Principat al Ardealului, cu capitala la Cluj, unde erau sediul Guberniului și al Dietei, entitate autonomă din cadrul Imperiului Habsburgic. În al doilea rând, teritoriile care sunt și astăzi cunoscute sub numele de Banat, Crișana și Maramureș erau parte integrantă a Regatului Ungariei, altă entitate politico-administrativă autonomă, cu capitala la Buda (aici își avea sediul Consiliul Locumtenențial, un fel de guvern, în timp ce Dieta Ungariei se întrunea fie la Buda fie la Pojon/Bratislava), aflată și ea, Ungaria, în componența Imperiului Habsburgic. Prin urmare, atunci când vorbim de impactul evenimentelor de la sud și est de Carpați din anul 1821 asupra a ceea ce s-a petrecut în Transilvania, avem în vedere un singur subiect distinct din cadrul relațiilor internaționale din epocă, Imperiul Austriac, dar din perspectivă administrativă două provincii. Granițele estică și sud-estică ale statului austriac se aflau în proximitatea spațiului românesc extracarpatic, afectat masiv de desfășurarea evenimentelor politico-militare și sociale care i-au avut protagoniști pe muntenii lui Tudor Vladimirescu și pe grecii lui Alexandru Ipsilanti, care a pătruns întâi din Rusia unde se afla, pe teritoriul Moldovei, pentru ca mai apoi să intre și pe teritoriul Țării Românești. Complexitatea revoluției de la 1821 din Muntenia și Moldova și impactul acesteia în Transilvania obligă cercetarea istorică actuală, dincolo de eforturile de recuperare a noi surse informaționale rămase probabil încă inedite, atât reluarea pe această bază documentară, într-o manieră factologică, pozitivistă, cât și reinterpretarea cu un nou bagaj conceptual a desfășurării evenimentelor deopotrivă la nivelul autorităților, al elitelor dar și la cel al maselor largi implicate în evenimentele din acel an revoluționar de o parte și de alta a Carpaților.

În acest context, pornim cercetarea de la câteva întrebări, lansând și ipoteze de lucru care se cer apoi verificate, documentate și integrate într-un demers

explicativ comprehensiv. O *primă întrebare* firească este aceea dacă s-a întâmplat ceva neobișnuit la 1821 în Transilvania, în raport cu anii anteriori sau perioada ulterioară? Dacă răspunsul/ipoteza este afirmativă, în mod logic urmează o *a doua întrebare*, anume ce a fost în Ardeal, Banat, Crișana și Maramureș? Cum putem caracteriza manifestările din această parte a Imperiului Austriac din cursul anului 1821? Desigur, răspunsul trebuie să cuprindă atât reacția autorităților, cât și a populației, aceasta din urmă fiind foarte divizată social și etno-confesional. O *a treia întrebare* care se impune a fi adresată este aceea referitoare la mobilul acțiunilor, evenimentelor din Transilvania în anul 1821. Pe scurt, de ce s-a întâmplat, care sunt cauzele social-economice, politice etc. care le-au generat? O *a patra întrebare* firească se referă la cum a influențat fenomenul revoluționar românesc și grecesc spațiul transilvan, mai precis care au fost formele de exprimare a impactului aici, în Transilvania. Desigur, la această întrebare trebuie să urmărim atitudinea deopotrivă a autorităților, dar și a mulțimii, cu precădere a românilor din teritoriile Imperiului Habsburgic aflate la granița fenomenelor revoluționare generate de Tudor Vladimirescu și de Alexandru Ipsilanti. În sfârșit, o *a cincea întrebare* este cu caracter concluziv, anume ce urmări au avut evenimentele din 1821 din Țara Românească și Moldova asupra Transilvaniei?

2. ISTORIOGRAFIA PROBLEMEI

Urmărind modul în care s-a reflectat în ultimele două secole Revoluția de la 1821 în Transilvania, o constatare se impune de la bun început, anume aceea că avem de-a face cu o reflectare cu grade de intensitate diferite pe parcursul timpului scurs de la momentul 1821. Apoi, trebuie să facem distincție între: a) impactul mediatic imediat al evenimentelor din Moldova și mai ales din Țara Românească (relativ bine conturat pe parcursul anului 1821 datorită ziarelor austriece, germane, maghiare și săsești din Imperiu, Ungaria și din Ardeal (*Wiener Zeitung, Allgemeine Zeitung, Magyar Kurir, Siebenbürger Botte* ș.a.). Această reflectare la „cald" a evoluției fenomenului revoluționar românesc și grecesc nu face obiectul demersului de față; b) reflectarea în conștiința publică, mai ales cea românească, apoi în scrisul istoric din Transilvania a fenomenului revoluționar românesc din spațiul extracarpatic. În acest ultim sens, am identificat patru etape în privința atenției acordate de istoriografia românească din spațiul transilvan momentului 1821.

2.1. PERIOADA DE PÂNĂ LA UNIREA DIN 1918

Trebuie să precizăm faptul că până la Marea Unire, Tudor Vladimirescu nu a reținut decât pasager atenția elitelor românești transilvănene, puținele sinteze de istoria Transilvaniei ocultând subiectul (inclusiv masiva lucrare *Părți alese din Istoria Transilvaniei*… a lui George Barițiu). Mențiunile din presa transilvăneană în epoca modernă despre evenimentele de la 1821 au fost și ele extrem de puține

(doar 3 articole), în istoriografie cum afirmam mai sus nicio contribuție, în schimb un oarecare impact l-a putut avea creația literară a doi scriitori ardeleni care au publicat la București, la începutul sec. XX, două poezii despre Tudor Vladimirescu.

O primă semnalare despre eroul muntean o datorăm lui C.D. Aricescu[1], printr-un articol ce detaliază sfârșitul tragic al lui Tudor, insistând pe această dimensiune și pe eșecul mișcării insurecționiste antiotomane. Credem că acest articol a apărut nu întâmplător în anul 1859, anul Unirii Principatelor, fiind consecința entuziasmului generat de momentul fondator al statului român modern, care se revendica în conștiința multor intelectuali și politicieni din Țara Românească și Moldova tocmai în revoluția lui Tudor. Ori, imaginea lui Tudor trebuia difuzată și în rândul românilor din Transilvania care, cu numai un deceniu în urmă, în timpul revoluției de la 1848–1849 luptaseră la rândul lor pentru emancipare națională și socială. Astfel, eroul muntean Tudor putea fi un catalizator al energiilor românilor ardeleni, un reper în efortul acestora de a-și schimba statutul. După mai bine de două decenii de la articolul lui Aricescu, în periodicul brașovean *Gazeta Transilvaniei*[2], apare un material scurt despre proclamația de la Padeș, plasat însă la sfârșitul numărului, nu foarte vizibil, reproducând fără alte comentarii din ziarul de peste munți *România liberă,* textul programului inițial al revoluției de la 1821. De altfel, acest ziar era proprietatea și era condus de D.A. Laurian, fiul celebrului pașoptist și istoric ardelean August Treboniu Laurian. La scurt timp, în revista ASTREI *Transilvania*[3], a fost tipărit un articol despre steagul lui Tudor Vladimirescu, prezentându-se gestul maiorului George I. Cacalețianu. El era fiul lui Ioan Cacalețianu, unul din comandanții militari ai lui Tudor căruia acesta i-a lăsat sabia, un inel și steagul revoluției, numindu-l cumva atunci când a fost luat de eteriști un fel de responsabil al taberei pandurilor, un comandant al armatei sale. Maiorul George I. Cacalețianu a donat de la Craiova, unde era ofițer, steagul de la 1821, pentru a fi dus și expus la București. La începutul secolului XX, doi scriitori ardeleni care trăiau în Vechiul Regat i-au dedicat eroului din Țara Românească două poezii, contribuind prin creațiile lor literare la promovarea imaginii lui Tudor Vladimirescu și în spațiul transilvan: Ștefan O. Iosif, „Tudor Vladimirescu" în volumul *Poezii* (1902) și George Coșbuc, „Oltenii lui Tudor" în volumul *Cântece de vitejie* (1904). Iată prin urmare un bilanț modest al memoriei istorice și istoriografice despre Tudor Vladimirescu, aspect sesizat și în prima monografie realizată la 1921 de un transilvănean: „*La noi românii din Ardeal «Domnul Tudor» din Vladimiri, acest Avram Iancu al Olteniei este foarte puțin cunoscut. Cărturarii noștri cunosc cântecul: «Cine trece Oltul mare/Ce viteaz răsbunător/Umple astăzi de teroare/Sbirii bietului popor?/Este Tudor, e oșteanul/Ce-nspăimântă pe păgân/E voinicul, e Olteanul/Este Tudor, domn român. Țăranii noștri, mai ales cei de pe Olt îl desmiardă Tudorin și-i cântă visul într-un cântec care începe cu*

[1] C.D. Aricescu, *Moartea lui Tudor Vladimirescu*, în „Foaie pentru minte, inimă și literature", XXII, 1859, pp. 143–147.

[2] *Adevărata proclamație a lui Tudor Vladimirescu*, în „Gazeta Transilvaniei", XLIII, 1880, nr. 84, p. 4.

[3] *Stégulu lui Tudor Vladimirescu*, în „Transilvania", XIII, 1882, pp. 106–107.

cunoscutele cuvinte: Tudor, Tudor, Tudorel/Dragul mamei voinicel. Marii noştri poeţi George Coşbuc şi Ştefan Oct. Iosif încă i-au închinat câteva versuri de pomenire, pe care le alăturăm la această istorie. Şi atâta tot. E prea puţin pentru un om atât de mare"[4]. Cu alte cuvinte, până la Primul Război Mondial, figura eroică a lui Tudor Vladimirescu și evenimentele de la 1821 erau destul de puțin cunoscute de către marele public din Transilvania.

2.2. PERIOADA INTERBELICĂ

O schimbare de paradigmă s-a petrecut abia după Marea Unire, Tudor devenind treptat un personaj mai bine cunoscut și în provinciile unite cu Țara la 1918. Manualele școlare în primul rând, sintezele de istorie națională care se găseau acum și în bibliotecile din Transilvania, cursurile de istorie românească de la Universitatea din Cluj etc. difuzau o istorie comună a tuturor românilor. Apoi, circulația nestingherită a presei și a publicațiilor cultural-științifice de o parte sau de alta a Carpaților, conferințele publice ale lui Nicolae Iorga și ale altor personalități de la București sau Iași au înlesnit răspândirea și în Transilvania a cultului pentru eroul muntean. Ardelenii, bucovinenii și basarabenii l-au „adoptat" pe Tudor, acesta devenind parte din mitologia națională, după cum și Avram Iancu va cunoaște un destin asemănător în afara arcului carpatic[5].

Cu prilejul aniversării unui secol de la revoluția lui Tudor asistăm la o adevărată „explozie" comparativ cu deceniile anterioare Unirii. Fie că sunt articole, cărți, piese de teatru etc. scrise de autori din Vechiul Regat sau din Transilvania, de personalități sau doar de istorici aflați la începutul carierei, toate aceste materiale penetrează conștiința publică din România Mare, eroul Tudor fiind centrul celor mai multe scrieri cu ocazia Centenarului morții sale. Revista ASTREI *Transilvania* îi dedică în 1921 un număr special, respectiv numărul 5, din luna mai[6]. ASTRA

[4] Ioan Georgescu, *Istoria lui Tudor Vladimirescu. Ce trebuie să ştie poporul despre el?*, Sibiu, 1921, p. 10sq.

[5] Pentru problematica cultivării eroilor naționali a se vedea, printre altele, la Cătălina Mihalache, *Politiques culturelles, pratiques sociales, exercices identitaires: festivités scolaires en Roumanie au vingtième siècle*, în „Anuarul Institutului de Istorie «A.D. Xenopol» (Iași)", tom LI, 2014, Supliment: *Inovație și interdisciplinaritate în cercetarea arheologică și istorică: teorii, metode, surse* (editori: Andi Mihalache, Dan Aparaschivei, Gheorghe Cliveti, Alexandru Simon), pp. 279–296.

[6] În acest număr sunt incluse următoarele materiale: Nicolae Iorga, piesa de teatru *Tudor Vladimirescu*, în „Transilvania", LII, 1921, nr. 5, pp. 321–339; poezia lui Vasile Alecsandri, *Visul lui Tudor Vladimirescu*, p. 339–340; un fragment din romanul lui Bucura Dumbravă, *Haiducul*, p. 340–344; poezia lui I.V. Soricu, *Domnul Tudor*, pp. 344–345; Nicolae Iorga, *Tudor şi ardelenii*, pp. 346–347; poezia *Cântecul pandurilor dela 1821* din Colecția Gh. Dem. Teodorescu, Ioan Boroș, p. 348; un fragment din romanul lui Bucura Dumbravă, *Pandurul*, pp. 348–351; poezia lui George Coșbuc *Oltenii lui Tudor* p. 352; fragmentul *Din istoria lui Tudor Vladimirescu*, din cartea lui Ioan Georgescu, *Istoria lui Tudor Vladimirescu. Ce trebuie să ştie poporul despre el?*, Sibiu, 1921, pp. 353–357; poezia Aureliei Pop, *Umbra lui Tudor*, p. 358; Ioan Boroș *Răscoala lui Tudor Vladimirescu şi refugiații în județul Caraş-Severin*, pp. 359–378; articolul lui Constantin Moisil, *Caracterul revoluției lui Tudor Vladimirescu*, p. 385–388; o recenzare a două cărți despre revoluția de la 1821, pp. 389–393.

publică tot în acest an, sub pana secretarului ei literar Ioan Georgescu, în colecția „Biblioteca poporală a Asociaţiunei", o carte închinată lui Tudor[7]. Practic, începând cu acest an aniversar, lucrările cu caracter de popularizare dar și cele științifice referitoare la revoluția de la 1821 și la eroul ei încep să se multiplice. După entuziasmul provocat de aniversarea în 1921 a centenarului revoluției, când au prevalat lucrările cu caracter de popularizare, în perioada interbelică se înmulțesc abordările istoricilor transilvăneni cu caracter științific[8], fără a dispărea însă și materialele mai scurte, cu adresabilitate mai largă, cum este cazul cu istorioara lui Ioan Georgescu, dar și cu cele două articole publicate de Ioan Lupaș[9]. Recurența în istoriografia transilvăneană și în rândul formatorilor culturali români din provincia recent unită cu Țara asupra lui Tudor și a momentului 1821, era parcă menită cumva să atenueze cvasiabsența din epoca modernă a preocupărilor locale pentru un atare subiect.

2.3. PERIOADA POSTBELICĂ

Perioada regimului comunist a însemnat pentru subiectul cercetării de față manifestări aparent extreme, pe de o parte o ideologizare (uneori excesivă) a scrisului istoric despre anul 1821, inclusiv în rândul unor nume onorabile ale istoriografiei românești din acele decenii, care au accentuat prin unele fraze și formulări neinspirate fie caracterul național unitar, fie cel social al revoluției. I s-au atribuit lui Tudor intenții pe care nu le-a avut, evenimentele de la 1821 au fost așezate într-o serie lungă de fenomene care trebuiau să jaloneze lupta pentru unitate și dreptate, la finalul drumului fiind așezate înființarea Partidului Comunist și domnia glorioasă a „eroului" de la Scornicești [10]. Nu intenționăm să damnăm

---

[7] Ioan Georgescu, *Istoria lui Tudor Vladimirescu. Ce trebuie să ştie poporul despre el?*, Sibiu, 1921, 96 p.

[8] Virgil Şotropa, *Zavera din 1821 şi regimentul năsăudean*, în „Anuarul Institutului de Istorie Naţională din Cluj", V, 1926–1927, pp. 135–145; Andrei Oţetea, *Românii ardeleni şi nemţii (austriecii) în oastea lui Tudor Vladimirescu*, în „Apulum", II, 1943–1945, pp. 251–256; Ioan Lupaş, *Cum e înfăţişat Tudor Vladimirescu în publicaţiuni istorice recente?*, în vol. I. Lupaş, *Studii, conferinţe şi comunicări istorice*, vol. V, Sibiu-Cluj, 1945–1946, pp. 180–203 ș.a.

[9] Ioan Lupaş, *Câteva cuvinte despre revoluţia lui Tudor Vladimirescu*, în „Calendarul Amicul Poporului", LXII, 1922, pp. 69–72; Idem, *Cum trăiau în Braşov boierii refugiaţi din Ţara Românească în timpul revoluţiunii lui Tudor Vladimirescu*, în „Ţara Bârsei", IV, 1930, nr. 1, p. 13–15.

[10] Andrei Oţetea, *Ţăranii români din Ardeal şi mişcarea lui Tudor Vladimirescu*, în „Studii. Revistă de istorie", IX, 1956, nr. 6, pp. 51–74 („*În mai puţin de două săptămâni după Proclamaţia de la Padeş, numele lui Tudor Vladimirescu – sub forma alintătoare de Todoraş sau Todoruţ – era pe buzele tuturor romînilor din Transilvania*", p. 63); Csetri Elek, *Adatok az 1821 évi népi felkelés erdélyi visszhangjához*, în „Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Series Historica", 1959, fasc. 1, p. 67–79 („*Răscoala a avut un efect asupra ţărănimii române din Transilvania, pe care Oţetea l-a examinat într-un studiu separat. Desigur, mişcarea a avut şi o mare influenţă asupra ţăranilor altor naţionalităţi din Transilvania*", p. 78); Fritz Sontag, *Informaţii despre ecoul în Transilvania al mişcării revoluţionare conduse de Tudor Vladimirescu*, în „Revista arhivelor", X, 1967, nr. 2, pp. 325–332 („*Aceste documente sunt revelatoare pentru ilustrarea faptului că mişcarea din 1821 a avut un puternic ecou în Transilvania, unde masele populare îl aşteptau pe Tudor ca să facă şi acolo dreptate*", p. 325);

aici pe istoricii care au trebuit să „plătească tribut” regimului și au inclus în studiile lor atari interpretări și formulări exagerate, uneori preluând unii de la alții astfel de fraze șablon, pentru care ușor putem reconstitui atât traseul cât și sursa inițială de „contaminare”. Important rămâne faptul că majoritatea conținutului articolelor poate fi debarasată de clișeele ideologizante și utilizată pentru reconstituirea impactului revoluției de la 1821 în spațiul transilvan.

Pe de altă parte, și acest lucru este demn de remarcat, istoriografia din perioada comunistă a adus și o lărgire considerabilă a bazei documentare privind nu numai revoluția lui Tudor, ci și ecoul/consecințele ei în Transilvania, prin publicarea unor corpusuri de documente externe, prin tipărirea unor studii cu documente provenite din arhivele interne etc. Astfel, contribuția documentară cea mai importantă i se datorează lui Andrei Oțetea[11], un istoric de largă reputație internațională, care a valorificat în cele două volume consistente câteva sute de documente provenite din arhivele vieneze și budapestane, material documentar extrem de bogat care a stat la baza mai multor studii și articole publicate de diverși istorici din România în ultima jumătate de veac. Tot lui Oțetea îi datorăm capitolul *Ecoul răscoalei din Oltenia printre românii din Transilvania* din volumul monografic *Tudor Vladimirescu şi revoluţia din 1821*[12]. În același timp, o serie de istorici și arhiviști din județele transilvane au publicat studii și articole valoroase de istorie locală[13], care au inclus adeseori și câteva contribuții documentare inedite, rod al investigațiilor în fondurile arhivistice din diverse orașe din Transilvania (Sibiu, Timișoara, Miercurea Ciuc etc.).

Dan Popescu, *Documente bănăţene despre revoluţia de la 1821*, în „Studii de istoria Banatului”, VI–VII, 1978–1979, pp. 48–58 („*Revoluția, izbucnită în ianuarie 1821, n-a întârziat să aibă un puternic ecou în Banat și Transilvania, unde țărănimea urmărise cu multă simpatie evoluția evenimentelor, punându-și mari nădejdi în reușita mișcării…numele lui Tudor Vladimirescu („Todoruț”, „Todoraș”) era pe buzele tuturor celor exploatați*”, p. 48); Ştefan Pascu, *Revoluţia lui Tudor Vladimirescu şi ţăranii români din Transilvania*, „Vatra”, X, 1980, nr. 6, pp.111–112 („*Puține zile trecură doar de la izbucnirea revoluției în Țara Românească și țăranii din Transilvania nu numai că știau ce se petrece în țara vecină, dar cunoșteau și programul revoluției pe care ei neștiutorii de carte îl citeau din documente. Adică simulau citirea, știindu-l pe dinafară*”, p. 111; Ana Grama, *Momentul transilvan al revoluţiei din 1821*, „Transilvania”, X, 1981, nr. 5, pp. 19–22 *(„ Revoluţia lui Tudor îi găseşte pe români, pe ţăranii români, mai pregătiţi ca oricând până acum să ia seama cu atenţie la ceea ce se petrece în ţările frăţeşti*”, p. 20) etc.

[11] *Documente privind Istoria României. Colecția Eudoxiu Hurmuzaki (serie nouă), vol. II, Rapoarte consulare austriece (1812–1823)*, sub îngrijirea Acad. Andrei Oțetea, București, 1967 (în continuare *DIR*, vol. II); *Documente privind istoria României. Colecţia Eudoxiu de Hurmuzaki, serie nouă, vol. III. Solidaritatea românilor din Transilvania cu mişcarea lui Tudor Vladimirescu*, documente culese și publicate de Andrei Oțetea, București, 1967 (în continuare *DIR*, vol. III).

[12] Andrei Oțetea, *Tudor Vladimirescu și revoluția din 1821*, București, 1971.

[13] Fritz Sontag, *Informaţii despre ecoul în Transilvania …*; Dan Popescu, *Documente bănăţene …*; V. Leu, A. Bistreanu, *Mărturisiri ale legăturilor lui Tudor Vladimirescu cu Banatul*, în „Semenicul”, Reşiţa, noiembrie 1979, p. 46; O. Ghibu, *Contribuţii la istoria revoluţiei din 1821. Legăturile dintre Gheorghe Lazăr şi Tudor Vladimirescu*, în vol. *Repere sibiene. Studii şi referate*, vol. II, Sibiu, 1980, pp. 33–62; Liviu Boar, *Ecoul evenimentelor revoluţionare româneşti din anul 1821 în Scaunele secuieşti Ciuc şi Giurgeu*, în „Revista arhivelor”, LVIII, 1981, nr. 2, p. 189–190; D. Bălaşa, *Legăturile Domnului Tudor cu Banatul*, în „Mitropolia Banatului”, XXXII, 1982, nr. 1–3, p. 118–120 etc.

2.4. PERIOADA POSTCOMUNISTĂ

Din păcate, după schimbarea de regim politic din decembrie 1989, revoluția de la 1821 (și nu numai) a intrat oarecum într-un con de umbră. Adaptarea metodologică și tematică a istoriografiei românești la paradigmele din istoriografia universală au contribuit la o cvasineglijare a temelor care au reprezentat înainte de 1989 o „prioritate națională". Așa cum o relevă utila radiografiere istoriografică realizată de către istoricul bucureștean Alin Ciupală[14], care a contabilizat toate scrierile referitoare la Tudor și la revoluție încă din epoca modernă până în anul 2008, după căderea regimului comunist au apărut extrem de puține noi documente, cărți și studii despre anul 1821, iar despre impactul evenimentelor din Țara Românească în Transilvania și mai puține lucrări[15]. Fără să fie abandonată de către istoriografia românească problematica revoluției lui Tudor Vladimirescu, producția istoriografică s-a diminuat considerabil în raport cu deceniile anterioare anului 1989, trădând apetența istoricilor mai tineri (dar nu în exclusivitate) pentru teme considerate tabu în perioada regimului comunist, ori pentru abordări metodologice novatoare[16]. Un reviriment îmbucurător s-a produs cu ocazia bicentenarului revoluției lui Tudor, dincolo de zecile de conferințe naționale și internaționale organizate de prestigioase instituții academice și culturale din mai multe centre universitare din țară, fiind publicate monografii, volume de documente interne, articole de popularizare și studii științifice. Datorită imposibilității cunoașterii exhaustive a acestei producții istoriografice (cel puțin până când *Anuarul Istoriografic al României* va putea monitoriza și anii 2020–2022) nu ne pronunțăm asupra bilanțului istoriografic recent în legătură cu subiectul de față pentru a nu fi subiectivi.

3. REVOLUȚIA LUI TUDOR VLADIMIRESCU ȘI TRANSILVANIA

3.1. DESPRE ANUL 1821 ÎN TRANSILVANIA. A FOST SAU NU A FOST?

O *primă întrebare* la care se cuvine să dăm un răspuns este aceea dacă s-a întâmplat ceva **mai** neobișnuit la 1821 în Transilvania, în raport cu anii anteriori sau perioada ulterioară? În stadiul actual al documentării, răspunsul este unul

[14] Alin Ciupală, *Revoluția română de la 1821. Tudor Vladimirescu. Bibliografie generală*, în „Anuarul Institutului de Istorie „George Barițiu" din Cluj-Napoca", tom XLVII, 2008, pp. 557–578.

[15] Constantin Juan-Petroi, *Locul relațiilor lui Tudor Vladimirescu printre fruntașii din sud-estul Banatului în pregătirea revoluției din 1821*, în „Porțile de Fier", I, 1996, nr. 3, pp. 9–11; Tudor Mateescu, *Din legăturile episcopului Vasile Moga cu refugiații din Țara Românească la Sibiu în timpul revoluției lui Tudor Vladimirescu*, în „Revista Arhivelor", LXX, 1993, nr. 3, pp. 253–258; Ruxandra Moașa Nazare, *Consecințele emigrației muntene din 1821 în Brașov și Țara Bârsei*, în „Acta Transylvanica", I, 2004, pp. 119–130; Ionel Bota, *Anul 1821 și Țara Caraşului, românii Banatului Montan și idealul unității naționale*, Oravița, 2010 etc.

[16] Vezi de exemplu Virgil Joița, *Revoluția din 1821 – mentalități țărăneşti*, în „Analele Universității din Craiova. Istorie", I, 1996, nr. 1, pp. 61–66.

pozitiv, putem afirma fără nicio rezervă și cu destulă certitudine că anul 1821 a fost mai aparte în Transilvania, comparativ cu anii anteriori și cei următori, atât din perspectiva autorităților cât și din aceea mulțimii. Anii 1819–1820 au fost complicați/tensionați, în primul rând pentru faptul că se succedau unor ani nefești (ultima mare epidemie de ciumă, marea foamete din anii 1816–1817). Dincolo de lipsurile alimentare, iobagii au avut de făcut față numeroaselor abuzuri săvârșite mai cu seamă de stăpânii de pământ sau de slujbașii domeniali care „în contul unor ajutoare în alimente, nu au ezitat să solicite zile de muncă cu mult peste valoarea acestora... Gravă prin implicații și consecințe, marea foamete care a afectat Transilvania la jumătatea celui de al II-lea deceniu al veacului al XIX-lea, rămâne, în opinia noastră, unul din evenimentele majore ale acestei perioade fără de care istoria debutului de secol ar fi incompletă”[17]. Frustrările iobagilor au fost amplificate însă mai ales din cauza tentativei așa-numitei Conscripții czyrakiene. Aceasta a nemulțumit deopotrivă nobilimea și țărănimea iobagă, implicând autoritățile locale, curtea de la Viena etc. Apoi, anii 1822–1824 au înregistrat alte tensiuni sociale dar și cu caracter național-religios prin activitatea elitelor clericale și intelectuale românești (se anticipa practic viitoarea separație bisericească a bisericii ortodoxe române din Ardeal față de ierarhia sârbească de la Karlowitz, inițiată energic de Andrei Șaguna după 1864), prin activizarea, palidă și moderată e drept, a nobilimii maghiare liberale ș.a. Între aceste limite temporale, în 1821 au existat în Principatul Ardealului dar și în Banat, destul de puțin în Crișana și Maramureș mai multe tensiuni, proteste și agitații locale, cu caracter profund social, parțial și politic (nobilimea), însă fără nicio coordonare între ele. Mai mult, atari manifestări au fost meteorice în anumite localități, în destul de puține locuri agitațiile prelungindu-se mai mult de câteva zile și reclamând intervenția fermă a autorităților nobiliare ori a celor administrative locale și centrale. În stadiul actual al documentării, putem afirma că autoritățile au fost tentate mai degrabă să le acorde accente hiperbolice, să exagereze manifestările și mai ales posibilele complicații, tocmai pentru a sensibiliza Curtea de la Viena să dispună măsuri de mână forte în Transilvania. Documentele edite, destul de numeroase, lasă să se întrevadă o atare activizare a autorităților civile și militare, centrale și locale, deoarece nu erau stinse bine ecourile răscoalei de la 1784, după cum nici posibilitatea unui nou conflict militar austro-ruso-turc nu era exclusă. În consecință trebuiau atent monitorizate toate mișcările din Țara Românească și Moldova, acțiunile eteriștilor și ale românilor, deoarece trebuia evitată „contaminarea” populației din Transilvania cu impulsurile revoluționare de peste munți, după cum trebuia analizată orice posibilă extindere a conflictului greco-româno-turc înspre o internaționalizare a speței. O atare dezvoltare a evenimentelor care ar fi putut angrena monarhia dunăreană a Habsburgilor într-o nouă fază a Problemei Orientale[18] reclama din partea Vienei îndepărtarea oricărui

[17] Ioan Ciorba, *Marea foamete din Transilvania dintre anii 1813–1817*, ediția a II-a, Cluj-Napoca, 2017, p. 351.

[18] A se vedea mai cu seamă la Andrei Oțetea, *Contribuție la chestiunea orientală*, în Andrei Oțetea, *Scrieri istorice alese*, ed. Fl. Constantiniu, Ș. Papacostea, Cluj-Napoca, 1980, pp. 69–186.

potențial spectru al unor tulburări în provinciile aflate în proximitatea graniței cu Imperiul Otoman.

3.2. CE A FOST ÎN TRANSILVANIA?

Fiindcă răspunsul la prima întrebare de cercetare este afirmativ, în mod logic urmează o *a doua întrebare*, anume ce a fost în Ardeal, Banat, mai palid în Crișana și Maramureș în timpul revoluției din Țara Românească conduse de Tudor Vladimirescu și care au fost factorii care au generat o atare exprimare la nivelul Transilvaniei? Cum putem caracteriza manifestările din această parte a Imperiului Austriac din cursul anului 1821? Evident, întemeiați pe o bibliografie cuprinzătoare și pe analiza a sute de documente edite, **NU** se poate vorbi de revoluție în Transilvania la 1821, nici măcar de o răscoală sau o revoltă bine documentată care să fi reținut, ba mai mult, să fi produs probleme serioase în rândul guvernanților. Și totuși, ecoul evenimentelor de la 1821 peste Carpaţi, la românii transilvăneni, a fost şi el, în anumite locuri și momente, la anumiți indivizi, unul cu totul remarcabil, așa cum vom vedea ulterior.

În Marele Principat Transilvania şi în Banat, autorităţile au înregistrat pe parcursul anului 1821 valuri inegale de nemulţumiri şi frământări, mai ales printre români, alimentate de zvonurile conform cărora „crăiuţul Todoruţ" sau Todoraş îi va elibera şi pe românii din acele teritorii. Autorităţile nobiliare locale dar și cele austriece au reținut în rapoartele lor starea de spirit a populației românești din Transilvania vizavi de evenimentele din provinciile de peste munţi, aşa cum rezultă şi din scrisoarea comitelui Hunedoarei Alexe Noptsea către guvernatorul Transilvaniei, în primăvara anului 1821: „Toate circumstanţele arată că ţărănimii române de aici îi plac cele întâmplate în Ţara Românească, iar în cazul când de acolo s-ar face o invazie la noi, ar fi dispusă cu siguranţă să i se alăture"[19]. Prin urmare, autoritățile, reprezentanții claselor sociale privilegiate au resimțit acut pericolul unei noi „horiade", terminologia utilizată în rapoartele către/dinspre Guberniul Transilvaniei și Curtea de la Viena fiind fără echivoc față de ceea ce ar putea izbucni, în anumite circumstanțe, și în Transilvania. Elitele politice și administrative ale etniilor care alcătuiau așa-numitul sistem bazat pe *Unio Trium Nationum*, dar și reprezentanții la vârf ai Curții de la Viena din Transilvania au realizat pericolul reeditării în spațiul transilvan a răscoalei țărănești de la 1784, mai ales că toți erau conștienți de sporirea excesivă a obligațiilor iobagilor (nu doar a celor români care erau majoritari), fapt care întreținea o stare de tensiune endemică în provincie. Prin urmare, fără a avea cel puțin o revoltă organizată și extinsă în Marele Principat Transilvania și Banat, documentele au reținut suficiente declarații și acte de „bravadă" ale unor iobagi care sperau că Tudor va aduce și eliberarea lor. Autoritățile au avut tendința de a le acorda accente hiperbolice unor atari fapte relativ izolate unele de altele, fără nicio coordonare și fără să se fi remarcat vreun lider care să coaguleze toate energiile la nivel local și regional.

[19] *Istoria românilor,* vol. VII, tom 1, coordonator Dan Berindei, Bucureşti, 2003, p. 42.

3.3. CAUZELE MANIFESTĂRILOR DIN TRANSILVANIA ÎN ANUL 1821

3.3.1. Dimensiunea socială: criza de sistem a feudalismului

Este dincolo de orice îndoială faptul că frământările și nemulțumirile ce s-au înregistrat în Transilvania pe parcursul anului 1821 (și nu numai) s-au întâmplat, înainte de toate, pe fondul mai general al crizei de sistem a feudalismului, care, pentru a face față noilor provocări economico-sociale aduse de evoluția societății europene în general, a recurs la paleative și formule administrative care nu puteau estompa nevoia tot mai vizibilă a trecerii la alte relații juridice și economice între cei numeroși care munceau și cei puțini care erau principalii beneficiari ai exploatării muncii lor. Majoritatea specialiștilor români și străini în istorie economică și socială au formulat explicit aceste cauze profunde ale răscoalei de la 1784 în primul rând, dar și ale lanțului continuu de tensiuni și proteste până la mijlocul secolului al XIX-lea, când au atins apogeul în timpul revoluției de la 1848. Nu doar robota, dijma și plocoanele constituiau sarcini înrobitoare pentru iobagii din Transilvania, dar și celelalte obligații față de stat: impozitele publice pentru funcționarea aparatului de stat, impozite plătite numai de țărani și orășeni, nobilii fiind scutiți, încartiruirea soldaților, transporturile pentru armată, abuzurile tuturor pe seama iobagilor etc. Conform calculelor realizate de cei care s-au aplecat asupra realităților economico-sociale, numai între 1766 și 1820 contribuția comitatelor ardelene față de fiscul austriac a crescut de circa 18 ori. De la sfârșitul secolului al XVIII-lea, conform lui Andrei Oțetea, ele erau în creștere din cauza conjuncturii favorabile pentru prețul cerealelor și a progreselor alodizării moșiilor senioriale în vederea producției pentru piață, ca urmare a sporului demografic general european care reclama mai multe alimente în vederea consumului. Mai mult, situația țăranilor s-a deteriorat și mai mult în perioada premergătoare revoluției de la 1821 și prin generalizarea practicii stăpânilor feudali de a-și arenda moșiile[20].

La rândul lui, David Prodan a demonstrat faptul că în timpul vizitei împăratului Francisc I în Transilvania, în anul 1817, acestuia i s-au înmânat mii de plângeri și petiții, care au reliefat caracterul acut al problematicii sociale, precum și necesitatea luării unor măsuri urgente în viața economico-socială din provincie[21]. Plângerile și petițiile care i-au fost înmânate monarhului (precum s-a întâmplat în secolul anterior la vizitele făcute și de Iosif al II-lea), demonstrează acutizarea problematicii social-economice, dar și caracterul imperios al luării unor măsuri radicale în acest domeniu. Conscripția czyrakiană (mai bine spus tentativa) din 1819–1820 a sporit nemulțumirile din Transilvania atât în rândul iobagilor, cât și al nobilimii. Viena dorea să impună o nouă reglementare urbarială în anul 1819, care dorea să inventarieze suprafața pământului și să stabilească mai echitabil obligațiile iobagilor în funcție de mărimea lotului deținut, ceea ce era evident o

[20] Andrei Oțetea, *Țăranii români din Ardeal …*, p. 54sqq.
[21] A se vedea la D. Prodan, *Problema iobăgiei în Transilvania 1700–1848*, București, 1989.

inițiativă lăudabilă fiindcă ar fi contribuit atât la scăderea nemulțumirilor iobagilor, cât și la „reglementarea situației proprietății funciare, ca bază a lărgirii cuantumului contribuțional, pentru reașezarea finanțelor imperiului. Reacția nobilimii a fost însă deosebit de vehementă, protestând și argumentând faptul că doar Dieta Ardealului avea dreptul exclusiv de a introduce asemenea reglementări. În același timp, stăpânii de pământ i-au determinat pe țărani să nu declare decât o parte din lotul deținut, pentru a nu fi impozitați suplimentar de către guvern... Schema mărimii preconizate a loturilor din toate jurisdicțiile principatului, elaborată pe această bază, a cuprins valori atât de reduse, încât aplicarea ei ar fi însemnat o ciuntire considerabilă a pământurilor deținute efectiv de țărani, astfel că, în cele din urmă, curtea imperială a preferat să dea curs cererilor nobiliare și să renunțe la proiectul său”[22].

3.3.2. Dimensiunea politico-națională

Dimensiunea socială detaliată anterior a pus în lumină o acută stare de nemulțumire existentă în special la nivelul mulțimilor. Unele documente referitoare la impactul revoluției lui Tudor în Transilvania lasă să se întrevadă și o altă dimensiune, politico-națională, chiar dacă în jurul acesteia nu gravitau deocamdată foarte mulți oameni, precum în cazul celei sociale. Autoritățile austriece dar și elitele celor trei națiuni privilegiate ale Transilvaniei aveau toate motivele să fie îngrijorate de o posibilă activizare în sens național nu doar a fruntașilor românilor ci și a întregului corp național, fiindcă în plan politico-național românii, prin elitele lor, aveau destule antecedente încă din secolul precedent. Acțiunea politică națională pornise din cadrul Bisericii Greco-Catolice, singura care avea la mijlocul secolului al XVIII-lea o structură organizatorică funcțională, recunoscută de stările privilegiate ale Transilvaniei dar și de către Curtea de la Viena. Primul care s-a remarcat în acest demers revendicativ a fost episcopul Inochentie Micu. După înscăunarea împărătesei Mariei Terezia în anul 1740, Inochentie Micu a mers la Viena unde a stat 15 luni, timp în care a încercat să obțină o audiență la Curte și a trimis mai multe memorii împărătesei[23]. Întors acasă fără să fi reușit să obțină ceva concret de la Curte, episcopul nu abandonează lupta, trimite memorii autorităților provinciale, are întâlniri cu diverși oficiali etc. În consecință, pentru activitatea sa „revoluționară” Inochentie Micu a fost chemat la Viena în anul 1744, însă înainte de a pleca, el a convocat „sinodul general (soborul mare), la care chemă nu numai preoți, ci și mireni, printre care mai mulți țărani, și nu numai uniți, ci și neuniți”. În cadrul lucrărilor sinodului, episcopul Inochentie Micu a făcut o dare de seamă asupra acțiunilor sale de până atunci și a cerut încuviințarea celor prezenți pentru continuarea luptei[24]. Extrem de important a fost gestul episcopului unit de a invita

[22] Ladislau Gyemant, *Epoca renașterii naționale*, în vol. *Istoria Transilvaniei*, vol. III, coord. Ioan-Aurel Pop, Magyari András, Thomas Nägler, Cluj-Napoca, 2008, p. 268.

[23] D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum. Din istoria formării națiunii române*, ediție nouă cu adăugiri și precizări, București, 1984, p. 168.

[24] Ibidem, p. 175.

la dezbaterile sinodului atât români greco-catolici cât și ortodocși. Națiunea română din Transilvania se confrunta cu aceleași probleme încât a fost firesc ca Inochentie Micu să fie sensibil la situația la fel de grea a românilor ortodocși.

Precedentul politico-instituțional creat de episcopul Inochentie Micu nu a rămas fără ecou în conștiința firavei elite românești din Transilvania. În a doua jumătate a Secolului Luminilor, această elită românească sporește cu elemente provenite din rândul ofițerilor și subofițerilor din regimentele de graniță create de austrieci, cu intelectuali formați mai ales în școlile catolice din imperiu, cu negustori bogați (unii dintre ei de origine macedoromână), cu o largă bază ecleziastică (episcopi, protopopi, preoți) etc. În atari condiții, la sfârșitul secolului al XVIII-lea se reia lupta politico-națională, fiind elaborate mai multe memorii, acte politice reprezentative pentru noul spirit de libertate adus pe scena istoriei de Revoluția Franceză. În *Supplex Libellus Valachorum* din 1791 s-a cerut voie împăratului Leopold ca în eventualitatea în care Stările privilegiate ale Transilvaniei nu vor acorda românilor cele cerute în punctele revendicative din memoriu, să se admită românilor „*o adunare națională, despre modalitatea și locul ținerii căreia cei doi episcopi ai națiunii din Provincie, luând sfatul câtorva persoane din cler, nobilime și Starea militară, să aibă a face cât mai repede propuneri Majestății Voastre*”[25], invocându-se modelul ilir al adunărilor publice naționale ale slavilor din monarhie. Fără a avea niciun efect, memoriul nu a descurajat ci dimpotrivă a stimulat lupta politico-națională a elitelor românești. Următorul act politic, al doilea *Supplex Libellus* (din 1792 – IB), mergea și mai departe fiindcă preconiza un congres al națiunii în care să fie chemați deputați nu numai din Starea militară, nobiliară, ecleziastică și civilă, precum solicitase primul Supplex, ci și din rândul plebei, al țărănimii ! Așa cum bine sesizase D. Prodan, noul *Supplex Libellus* privește spre viitor fiindcă include și „starea a IV-a” printre deputații ce urmau să dezbată soarta națiunii române din Transilvania la cumpăna dintre două secole, în fapt dintre două lumi tot mai diferite între ele. Cele două *Supplex*-uri au zguduit conştiinţa claselor privilegiate din Transilvania, deranjând elitele maghiarilor, secuilor şi saşilor prin cererile formulate, care i-ar fi adus şi pe români în viaţa politică a principatului. Aceste clase privilegiate nu doreau să piardă monopolul asupra conducerii provinciei, fapt care a generat şi respingerea vehementă a cererilor formulate firesc de români. Alte memorii ulterioare (mai ales noul Supplex din 1804), dar și lupta pentru alegerea unui episcop român în fruntea Eparhiei Ortodoxe Române a Ardealului care avusese numai episcopi sârbi pentru mai bine de jumătate de veac (proiect religios național încununat cu succes abia în 1810, prin alegerea lui Vasile Moga ca episcop) etc. au menținut pe agenda publică a Transilvaniei dar și a Curții de la Viena dimensiunea națională românească.

În preajma revoluției conduse de Tudor Vladimitescu, inițiativele mișcării de emancipare a românilor devin pregnante și în zona Banatului, concentrându-se în jurul protopopului român ortodox Vasile Georgevici din Timișoara, care a adresat mai multe memorii curții din Viena și cercurilor conducătoare catolice din imperiu

[25] Ibidem, p. 480.

(1820, 1822 și 1825), în care solicita alegerea unor episcopi români (sau cel puțin a unora care să fie cunoscători și de limbă română) în eparhiile de Arad, Timișoara și Vârșeț, locuite preponderent de români. Cum școlile pe care le aveau românii erau susținute de biserică, protopopul Georgevici a solicitat și „numirea unor directori școlari în fruntea districtelor de Timișoara și Caransebeș, instaurarea unui inspector suprem al școlilor ortodoxe, cunoscător deopotrivă al limbilor română și sârbă. În sprijinul acestor cereri reveneau în actualitate argumentele tradiționale ale mișcării românești de emancipare privind vechimea și numărul preponderent al românilor, sarcinile publice purtate în proporția ponderii lor”[26].

Iată prin urmare numai două cauze profunde ale frământărilor reale sesizate de către autorități printre românii din Transilvania la 1821, dar și mai mult, ale posibilelor amplificări pe care le-ar fi putut cunoaște în anumite condiții, ceea ce a indus o psihoză colectivă la nivelul deopotrivă al reprezentanților națiunilor privilegiate și ale autorităților nobiliare și administrativ-militare din provincie.

4. ATITUDINI ȘI COMPORTAMENTE COLECTIVE

4.1. REACȚIA AUTORITĂȚILOR

Pe parcursul evenimentelor din anul 1821 din spațiul extracarpatic, mai cu seamă în prima jumătate a anului când se dezvoltă vertiginos evenimentele politice, sociale și militare din Țara Românească și Moldova, autoritățile au urmărit cu interes nu numai ceea ce se întâmpla în spațiul extracarpatic, dar în egală măsură și realitățile interne pentru a împiedica izbucnirea „crizei” acasă. Firește, principalele preocupări ale forurilor civile administrative dar și militare din Transilvania erau păstrarea în afara provinciilor a elementelor revoluționare românești și grecești, diminuarea impactului răspândirii înspre cei mulți a veștilor venite de peste Carpați, luarea unor măsuri riguroase pentru paza hotarelor, monitorizarea comportamentului țăranilor în general, a românilor în special etc. O bogată corespondență s-a derulat între principalii actori politico-administrativi și militari responsabili cu guvernarea Transilvaniei, fie că este vorba de cei locali sau cei de la Viena.

La Viena, autoritatea supremă era reprezentată de către împăratul Francisc I, căruia îi parveneau direct și în mod sintetic rapoarte și informări de la Samuel Teleki, președintele Cancelariei aulice a Transilvaniei care își avea sediul la Viena, de la cancelarul Metternich, de la Consiliul Locumtenențial Ungar de la Buda, precum și de la Bánffy György, guvernatorul Transilvaniei, Guberniul având sediul la Cluj. Principala sursă de informații pentru actorii principali decizionali erau consulatele austriece de la Iași și București, apoi starostiile de la Focșani,

[26] Ladislau Gyemánt, *Epoca renașterii naționale*, p. 271. A se vedea în special și studiul lui Nicolae Bocșan, *Opțiuni sociale și democratice în procesul constituirii solidarității naționale moderne. 1821–1848*, în vol. *Națiunea română. Geneză, afirmare, orizont contemporan*, coordonator Ștefan Ștefănescu, București, 1984, pp. 338–377, dar și la Keith Hitchins, *Conștiință națională și acțiune politică la românii din Transilvania, 1700–1868*, Cluj-Napoca, 1987.

Piatra Olt și Târgu Jiu, precum și comandamentele militare supreme de la Sibiu și Timișoara, care la rândul lor primeau informații nu numai de la consulate și starostii, ci și de la conducerea regimentelor aflate de-a lungul graniței cu Țara Românească și Moldova.

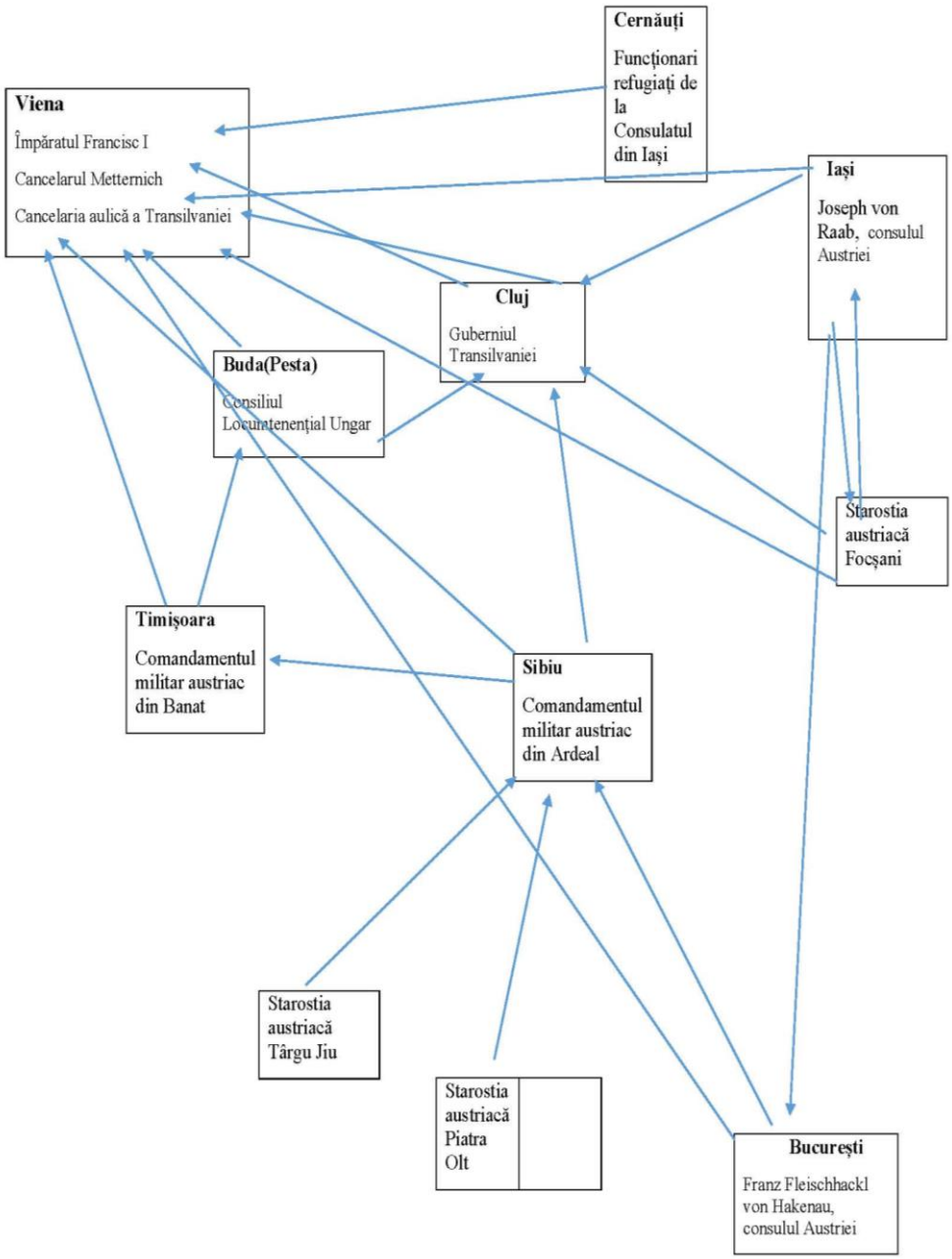

Comunicarea interinstituțională la 1821

Între primele corespondențe relevante pentru autoritățile implicate în procesul de comunicare din acest an, remarcăm raportul adresat la 17 februarie 1821, din București, de către Franz Fleischhackl von Hakenau, consulul Austriei la București, cancelarului Metternich la Viena, în care prezenta desfășurarea evenimentelor din Țara Românească, participarea entuziastă a răsculaților, măsurile de înarmare a meseriașilor și negustorilor bucureșteni etc., dar și teama lui că românii transilvăneni pot fi contaminați de spiritul de răscoală ce se manifesta la sud de Carpați. În astfel de circumstanțe, consulul nu-și putea reprima îngrijorarea în legătură cu faptul că spiritul de libertate exprimat de Tudor se poate răspândi la „vecinii frați din Transilvania ca o boală contagioasă, mai ales că țăranii de aici nu sunt tratați cu blândețe de către proprietarii lor, iar aceștia, țăranii, nu au fost tentați până acum la o rebeliune similară, sau cel puțin la o emigrare numeroasă în Valahia, ambele rele fiind de cea mai mare importanță pentru stat și trebuind a fi prevenite prin mijloacele cele mai eficiente”[27]. Era firesc pentru consulul de la București, precum și pentru cel de la Iași, Joseph von Raab, ca primele informații despre ceea ce se întâmpla în Principatele Române să le transmită Vienei, cancelarului Metternich, apoi celorlalți autori provinciali. De altfel, înspre Metternich se îndreptau și rapoartele venite de la comandamentele militare austriece de la Sibiu și Timișoara, de la Guberniul Transilvaniei de la Cluj, de la starostiile austriece din Focșani, Piatra Olt sau Târgu Jiu etc. Periodic, consulii de la București și Iași, chiar și după ce s-au refugiat unul la Sibiu iar celălalt la Cernăuți, continuă să trimită spre Viena informații în timp real, obținute de la funcționarii consulatelor rămași la post. Astfel, la 12 mai 1821, consulul Franz Fleischhackl von Hakenau, transmite din Sibiu cancelarului Metternich un raport complex dar liniștitor, pe baza datelor ce le-a primit de la agentul consular austriac Udritsky rămas la București. El descrie acțiunile eteriștilor și ale lui Tudor, dar și măsurile de securitate luate la graniță de autoritățile militare austriece din Transilvania etc.: „Comandamentul militar general al Transilvaniei, care observă întotdeauna mișcările rebelilor de-a lungul frontierei imperiale, a luat, fără îndoială, măsurile cele mai utile pentru a proteja teritoriul austriac împotriva oricărui rău și împotriva oricărei nedreptăți din partea celor care au făcut probleme în Țara Românească”[28].

Guberniul Transilvaniei, care-și avea sediul la Cluj, a căutat să limiteze circulația oamenilor de o parte și de alta a Carpaților, nu doar dinspre Moldova și Țara Românească către interiorul arcului carpatic, cum o făcuseră deja sute de persoane, în special boieri și comercianți bogați din Muntenia, ci și dinspre Ardeal către spațiul extracarpatic. O asemenea măsură a dispus Guberniul la 29 martie 1821, interzicând eliberarea de pașapoarte pentru cele două principate, dar și scoaterea din țară a armelor și muniților[29]. Anterior acestei măsuri, executivul ardelean a dispus constituirea la nivelul scaunelor Ciucul de Jos, Ciucul de Sus, Cașin și Giurgeu a unor comisari teritoriali care împreună cu soldații din Regimentul de

[27] *DIR*, vol. II, p. 611sqq.
[28] Ibidem, p. 692.
[29] Liviu Boar, *Ecoul evenimentelor revoluționare*…, p. 189.

grăniceri secui nr. I, comandat de colonelul Novak, să împiedice intrarea frauduloasă pe teritoriul Ardealului a unor elemente revoluționare din Moldova. De altfel, comandantul militar suprem al trupelor austriece de la Sibiu, baronul general von Schustekh, a cerut, la 3 mai 1821, posturilor de vamă de la Tulgheș și Ghimeș să își suplimenteze efectivele și capacitățile de apărare pentru a preîntâmpina intrarea dinspre Moldova a unor elemente turbulente, după cum, cu numai câteva zile înainte, a solicitat Regimentului de grăniceri români nr. I de la Orlat să supravegheze pe „emisarii" revoluționari veniți din Țara Românească în vederea unei posibile recrutări a unor ardeleni pentru armata de la sud de Carpați. Era dat ca exemplu un fost ofițer de ulani care a părăsit la 15 aprilie 1821 Bucureștiul, pentru a veni la Brașov, cu misiunea de a racola voluntari[30].

Foarte interesante sunt și rapoartele între diferitele paliere ale armatei austriece din Ardeal și Banat, deoarece aceasta dispunea și de personal calificat în culegerea, analizarea și prelucrarea informațiilor, fiind în măsură să deosebească zvonurile de informațiile cu un grad mai ridicat sau mai scăzut de veridicitate. Astfel, la 22/23 aprilie 1821, colonelul Ludwig von Schwind, comandantul postului de grăniceri și carantină de la Turnu Roșu, adresează o scrisoare comandantului militar suprem de la Sibiu, baronul general von Schustekh, în care transmite vești proaspete despre evenimentele din Țara Românească: „Un om foarte serios și priceput mi-a destăinuit faptul că slugerul Thodor sub masca amăgitoare a unor idei cu totul diferite, ar fi în mod sigur în cea mai perfectă înțelegere cu Ipsilandy și în cazul unei eșuări a loviturilor sale – dacă n-ar putea să ajungă în Rusia – ar avea de gând să se retragă prin pasul Vulcan în siguranță. În cazul din urmă, prezența lui aici în țară ar cere cea mai mare atenție, deoarece, după cum se spune ar fi dat deja de știre printre oamenii detașamentului său revoluționar, că în continuare, după ce totul va fi pregătit de prietenii săi din Transilvania[31] și când va veni momentul oportun, se vor alătura cauzei sale și oamenii asupriți din această țară, pentru a-și apăra drepturile umane"[32]. Precum în alte momente de criză majoră, zvonurile au jucat un rol important în dirijarea comportamentelor individuale și colective, de cele mai multe ori unele informații prezentate/raportate ca sigure fiind infirmate de mersul evenimentelor ori de alte date cu un grad mai ridicat de obiectivitate.

Pe parcursul anului 1821, autoritățile politico-administrative și cele militare și-au modificat de câteva ori prioritățile. În primele luni acestea au fost preocupate preponderent de evitarea pătrunderii în Transilvania (Ardeal și Banat) a unor elemente turbulente care să agite spiritele locale, să recruteze voluntari pentru armata pandurilor lui Tudor. În egală măsură, o atenție sporită a fost acordată și monitorizării actelor de protest sau a oricăror tensiuni și nemulțumiri ce ar fi

[30] Ibidem, p. 190.

[31] Probabil unii ofițeri austrieci știau de prietenia protopopului Mehadiei Nicolae Stoica de Hațeg cu Tudor încă din deceniul anterior revoluției, de faptul că Tudor obișnuia periodic să petreacă mai multe zile la băile din zona Cernei, unde avea și întâlniri cu diverși intelectuali și clerici români de aici, conform D. Bălașa, *Legăturile Domnului Tudor cu Banatul*, în „Mitropolia Banatului", XXXII, 1982, nr. 1–3, pp. 118–120. A se vedea și la Ionel Bota, *Anul 1821 și Țara Carașului...*, p. 10sqq.

[32] Fritz Sontag, *Informații despre ecoul în Transilvania*…, p. 329.

expandat în spațiul public și ar fi putut agita mulțimea. Având în vedere antecedentele în materie de răzvrătire și revoltă din spațiul transilvan, era firească o atare grijă din partea Vienei, a Guberniului și a forurilor administrative comitatense și scăunale de a îndepărta spectrul unei noi „horiade". Mai toate corespondențele publicate devoalează atare realitate, indiferent că autoritățile sunt locale sau centrale, date fiind antecedentele sociale (nu doar răscoala lui Horea, Cloșca și Crișan, ci și sutele de plângeri scrise ori revolte locale identificate de istorici în deceniile premergătoare revoluției de la 1848)[33].

O mostră de asemenea preocupare o constituie scrisoarea generalului baron von Schustek din 24 martie 1821, adresată comandantului Regimentului grăniceresc român năsăudean II, colonelul Anton Zatetzki, în care-i solicita să urmărească dacă va veni pe teritoriul regimentului capelanul militar Stoian Bașiotă, pensionar, care a mers în Muntenia pentru a se pune în slujba lui Tudor Vladimirescu și a oastei sale. I se cerea colonelului să îl rețină pe preotul militar pensionat dacă ar fi depistat pe teritoriul regimentului năsăudean, deoarece respectivul avea potențial de a fi periculos intereselor monarhiei, bucurându-se de oarecare popularitate în rândul românilor. Teama comandantului militar suprem de la Sibiu era că nici Tudor nu va pierde ocazia de a profita de voluntarul experimentat sosit la București, și l-ar putea îndemna să racoleze adepți din „legea lui" din Ardeal, inclusiv din rândul grănicerilor activi sau pensionari, pentru a-i aduce în oastea pandurilor[34].

Atenția comandanților de companii și batalioane grănicerești ce făceau parte din Regimentul de grăniceri români nr. II de la Năsăud trebuia să se îndrepte, dincolo de paza graniței, și înspre verificarea indivizilor care ar putea colporta știri sau zvonuri despre cele ce se petreceau în spațiul extracarpatic. Astfel, în adresa din 27 martie 1821 a colonelului Anton Zatetzki, comandantul regimentului năsăudean, către ofițerii din subordine, se atrăgea atenția acestora să supravegheze și cârciumile, toate locurile de tranzit pentru călători, unde se pot aduna mulți oameni și pot vorbi „indivizi primejdioși" despre evenimentele din Moldova și Țara Românească[35]. În același spirit al monitorizării tuturor celor care erau buni comunicatori ori aveau posibilitatea de a informa populația despre Tudor și armata sa, ofițerii din regimentele de grăniceri trebuiau să fie atenți la activitatea călugărilor și a preoților, și să transmită imediat comandamentului suprem de la

[33] A se vedea la *Erdélyi jobbágyok panaszlevelei. Kordokumentumok az erdélyi falu életéből, 1771–1848*, Kiad. és bev. Kovách Géza, Bukarest, 1971; Toth I. Zoltan, *Mișcările țărănești din Munții Apuseni până la 1848*, București, 1955.

[34] Virgil Șotropa, *Zavera din 1821…*, p. 136sq. De altfel, în rândul autorităților era vehiculată o ipoteză, anume că grănicerii (români) erau un potențial canal de transmitere a informațiilor despre revoluția din Principate, obligația comandanților militari fiind de a supraveghea îndeaproape comportamentul acestora, cf. Andrei Oțetea, *DIR*, vol. III, p. 25. Mai mult, potrivit memoriului comitelui suprem al comitatului Hunedoara, Alexe Noptsea, adresat la 7 aprilie 1821 guvernatorului Transilvaniei, cu numai două zile înainte, în 5 aprilie, doi grăniceri care au vândut lemne la târgul din Deva „au vorbit fără nicio reținere că peste 2–3 săptămâni răzvrătitul Tudor din Țara Românească va veni și aici și va face alte rânduieli", cf. Andrei Oțetea, *DIR*, vol. III, p. 191.

[35] Virgil Șotropa, *Zavera din 1821…*, p. 136.

Sibiu orice informație privind acțiunile acestora considerate a fi periculoase pentru ordinea și pacea în Transilvania[36].

După moartea lui Tudor și înfrângerea eteriștilor la Drăgășani, mai apoi după decimarea detașamentelor eteriste refugiate în Moldova, interesul autorităților s-a concentrat pe împiedicarea intrării în Transilvania a resturilor armatei eteriste ori a unor grupuri de panduri. Intenția clară era de a ține cât mai departe de granițele provinciei elemente înarmate care puteau constitui un suport uman important pentru iobagii transilvăneni, dar și pentru toți nemulțumiții dispuși la acte de răzvrătire față de ordinea existentă. Nu în ultimul rând, respingerea acestora imediat de la graniță îndepărta și perspectiva jefuirii de către rebeli a gospodăriilor locuitorilor Transilvaniei din vecinătatea graniței cu Moldova și Țara Românească. Același colonel Ludwig von Schwind i-a expediat la 27 iunie 1821 o scrisoare în regim de urgență locotenentului major Csemersky, șeful punctului de vamă Piatra Rea, ca „niciun rebel de dincolo să nu fie tolerat în statele c.c. și să fie respinși imediat la graniță. În conformitate cu aceasta trebuie procedat neabătut și toți care apar în haine militare sau cu arme să fie respinși cu vorbe înțelepte cu remarca că, chiar dacă ar intra pe ascuns în țară, în caz că vor fi prinși, autoritățile vor trebui să-i trateze ca rebeli și ca delincvenți sanitari și-i vor extrăda”[37]. Evident, astfel de ordine au fost transmise de către comandamentul militar suprem de la Sibiu nu numai punctelor de vamă din sudul Transilvaniei, ci și celor de la granița cu Moldova (bunăoară scrisoarea din 3 august 1821 a locotenentului major Dobay către superiorii săi ș.a.).

4.2. REACȚIA MULȚIMILOR

La fel ca în toate momentele de criză, de ruptură socială sau politică, zvonurile au proliferat în anul 1821 la nivelul întregii Transilvanii, agitând indivizi, grupuri mai largi sau mai reduse de oameni, și alertând în cel mai ridicat grad autoritățile politico-administrative și militare. Construcțiile imaginare sunt chemate de regulă să compenseze deziluziile, să înlăture incertitudinea și frica, fiind o adevărată „terapeutică” în plan social. Miturile, visurile sau utopiile acționează în general asupra fricilor, angoaselor și frustrărilor ca o forță eliberatoare. În acest sens, ceea ce s-a petrecut la 1821 în Țara Românească, Moldova și pe alocuri în Transilvania, se încadrează în tipologia manifestărilor individuale și colective constatate pe plan intern în timpul răscoalei de la 1784 sau în timpul revoluției de la 1848, pe plan european cu ocazia Revoluției Franceze ori a altor fenomene asemănătoare[38]. La fel ca în timpul Revoluţiei Franceze, şi în Transilvania, martorii anchetaţi în anul

[36] Andrei Oțetea, *DIR*, vol. III, p. 26; Virgil Şotropa, *Zavera din 1821…*, p. 137.

[37] Fritz Sontag, *Informații despre ecoul în Transilvania*…, p. 330.

[38] A se vedea, printre alții, la Toader Nicoară, *Introducere în istoria mentalităților colective* (studiu introductiv, selecție și traducerea textelor de T. Nicoară), Cluj-Napoca, 1995. Deosebit de utilă este și lucrarea mai veche a lui Michele Vovelle, *La mentalité révolutionnaire: société et mentalités sous la Révolution française*, Paris, 1985.

1821 s-au făcut ecoul zvonurilor şi al vorbelor purtate oral (sau în scris) de colo-colo. În consecinţă, procesele şi audierile martorilor au contribuit la îmbogăţirea şi transmiterea unui univers fantasmagoric[39].

Formele de exprimare pe parcursul anului 1821 a celor mulți, a iobagilor nemulțumiți cu statutul lor social-economic degradat ca urmare a spolierii lor de către nobili și a obligațiilor crescătoare față de stat, în primul rând în Ardeal dar și în Banat, teritorii aflate tocmai în proximitatea graniței cu Principatele Române, au fost multiple. Una dintre ele a fost și aceea să încerce să profite de starea de răzvrătire din Țara Românească și să caute o viață mai bună pe domeniile altor feudali. Astfel, intuind și sesizând parcă „panica" autorităților și a nobililor pe fondul difuzării în Ardeal și Banat a veștilor legate de Tudor și pandurii săi, mai mulți iobagi au încercat să plece de pe moșiile unde se aflau, mai ales că legarea de glie fusese desființată încă din 1785, de către Iosif al II-lea, însă această dezlegare fost pusă în practică destul de rar în perioada care a urmat. La 9 martie 1821, Comandamentul General Militar Bănăţean informa Cancelaria Aulică din Viena că pe plan local au fost dispuse „toate măsurile pentru siguranţa graniţelor în legătură cu tulburările din Valahia Mică". Comandamentul Regimentului Veghelyi, cantonat la Jupani, prin ordinul nr. 895/b din 30 aprilie 1821, încunoştiinţa autorităţile comitatului Caraș că „s-au ridicat iobagii din 7 sate de pe marginea râului Timiş, cerând să se mute pe alt teritoriu". Congregaţia Comitatensă a comitatului Caraș a decis ca vicecomitele împreună cu o comisie numită în acest sens să cerceteze lucrurile şi să restabilească situaţia anterioară. De asemenea, se atrăgea atenţia comandantului militar să nu permită iobagilor „sub nici un motiv de a părăsi sesiile avute"[40]. Tot mai multe semnalări ale autorităților reflectă starea de tensiune endemică de la nivelul provinciei. Comitele Crasnei, Pál Bánffy, raporta Guberniului Transilvaniei că „țăranii din acest comitat nu mai vor să depindă de stăpânul de moșie"[41], ceea ce confirmă caracterul preponderent social al actelor de protest, al nemulțumirilor exprimate în anul 1821 și în spațiul transilvan.

Așa cum am menționat deja, în Marele Principat Transilvania dar şi în Banat, autorităţile au înregistrat mai cu seamă în prima jumătate a anului 1821 valuri de nemulţumiri şi frământări, mai ales printre iobagii români, acestea fiind alimentate de zvonurile conform cărora „*crăiuţul Todoruţ*" sau *Todoraş* îi va elibera şi pe românii din aceste teritorii. *Imaginea salvatorului* reprezintă un alt ansamblu mitologic fundamental la care conștiința colectivă a făcut apel în momentele de criză[42], astfel încât între românii din Transilvania figura lui Tudor Vladimirescu era asimilată salvatorului, celui care le va aduce și lor izbăvirea. Era fixat și termenul de eliberare pentru iobagii ardeleni, respectiv înainte de Paști, fiind fixată și o dată precisă: marți 10 aprilie, ziua sfântului Teodor, care era tocmai în săptămâna mare, de dinaintea Sfintelor Paști. Iobagul Ignat Ungur a declarat în

[39] B. Baczko, *Ieşirea din teroare. Termidor şi Revoluţia*, Bucureşti, 1993, p. 180.
[40] Dan Popescu, *Documente bănăţene…*, p. 50.
[41] Andrei Oţetea, *Ţăranii români din Ardeal…*, p. 64.
[42] A se vedea la R. Girardet, *Mituri şi mitologii politice*, Iaşi, 1997.

cârciuma din sat că „încă înainte de a lua Paști va bea din vinul stăpânului său și în ziua de Paști va juca în cizmele lui". La procesul ce i-a fost intentat acestuia, cumnatul cârciumarului a mărturisit că din declarația lui Ignat Ungur a înțeles că românii „vor serba ziua lui Thodor care cade marți în săptămâna mare, fiindcă ziua aceasta e socotită ca termen pentru săvârșirea, cu ajutorul lui Dumnezeu, a planurilor sale. Atunci se vor alege lucrurile, și ei vor trata pe nobili după cum partizanii lui Todoraș îi tratează pe boierii din Țara Românească, adică îi vor jupui de vii"[43].

Dincolo de invocarea imaginii salvatorului în persoana lui Tudor Vladimirescu, din depoziţiile celor anchetaţi în anul 1821 în Transilvania se profilează şi imaginea salvatorului întruchipat de divinitatea supremă. Apelul la Dumnezeu, în mentalitatea ţărănească a epocii, trebuia să contribuie la ridicarea tuturor interdicţiilor şi a barierelor, schema regăsindu-se în toate marile momente de criză din epoca modernă, în timpul răscoalei de la 1784, în cuprinsul Proclamaţiei de la Padeş, la 1848–1849 etc.[44]. Autoritățile din comitatul Hunedoara îl acuză pe un țăran, Adam Bedia, că a citit în fața mai multor săteni din Sulighete o poruncă de la Tudor Vladimirescu. Este destul de puțin probabil să fi fost tocmai o copie a proclamației de la Padeș sau alt document primit din Țara Românească, cu siguranță a fost o scrisoare oarecare pe care însă acest iobag analfabet simula că o citește, prezentând-o drept porunca trimisă de „craiul Todoraș". Bedia le spunea despre Tudor tuturor țăranilor care se întruneau că „Dumnezeu i-o fi asupra, că vrea să facă dreptate, și acum îi în Țara Românească, isprăvește lucrul cu boierii și, de s-o sfârși bine lucrul acolo, până în Paști o da și într-acoace, că un crăiuț o să vină de jos ca să se întâmple laolaltă ca să facă și aicea direptate"[45]. Aproape că nu avem un document care să relateze vreo declarație a unui țăran în care să nu se regăsească apelul la Divinitate. Dumnezeu este ubicuu (nu doar din perspectivă teologică ci și socială, politică), El coordonează și fixează momentele istorice la finalul cărora țăranii își vor dobândi libertatea, El aplică și pedepsele, restabilind ordinea firească a lucrurilor[46].

Un clișeu recurent în depozițiile țăranilor anchetați sau ale martorilor, în corespondența autorităților (atât în cea pe orizontală cât și pe verticală, între instituții subordonate și forurile superioare de la Viena, Cluj, Timișoara, Sibiu etc.) este perspectiva reeditării Răscoalei țărănești de la 1784. Astfel, preotul ortodox Ioan Popa dintr-o localitate de pe Valea Crișului Alb (Hălmagiu, județul Arad), „a declarat în fața mai multor țărani că dacă stăpâna de moșie va continua să ceară robotă, «va fi lumea lui Horia...Nu va fi prestare de slujbă (robotă), mai curând va

[43] Andrei Oţetea, *Ţăranii români din Ardeal…*, p. 65.

[44] Nicolae Bocşan, Valeriu Leu, *Memorialistica revoluţiei de la 1848 în Transilvania,* Cluj-Napoca, 1988, p. 76. A se vedea şi la Simona Nicoară, Toader Nicoară, *Mentalităţi colective şi imaginar social. Istoria şi noile paradigme ale cunoaşterii,* Cluj-Napoca, 1996 etc.

[45] Andrei Oţetea, *Ţăranii români din Ardeal…*, p. 64.

[46] Se reeditează acum, la 1821, schemele mentale prezente cu mai puțin de patru decenii în urmă, în vremea răscoalei de la 1784: „În Turda, tăietorul de sare Ilie Deșan zicea că «Horea a fost trimis de la Dumnezeu să alunge pe unguri în Scitia și atunci Transilvania să fie lăsată singuri românilor»", conform D. Prodan, *Răscoala lui Horea*, vol. II, ediție nouă revăzută, București, 1984, p. 442.

fi răscoală»"[47]. Autoritățile au asociat, la puțină vreme după izbucnirea revoluției în Țara Românească, numele lui Horea de posibilele revolte locale în Transilvania, cunoscând foarte bine realitățile sociale și economice din provincie. Astfel, la 14/26 februarie 1821, guvernatorul Marelui Principat al Transilvaniei, Bánffy György, a trimis o circulară mai multor comitate și scaune, de unde sosiseră la Cluj informații privind starea de agitație a țărănimii, în care atrăgea atenția asupra pericolului contagiunii acesteia cu informațiile de peste munți încât „cu drept cuvânt ne putem aștepta ca aceste turburări asemănătoare așa zisului tumult al lui Horia, și ca aceste principii primejdioase să se răspândească și în țara noastră printre poporul de rând"[48]. În aceeași zi, prin altă scrisoare adresată episcopilor ortodox Vasile Moga și greco-catolic Ioan Bob, guvernatorul solicita celor doi ierarhi să ia măsurile ce se impun pentru ca preoții din subordine să țină sub control poporul și să-i îndemne pe enoriași la liniște și supunere[49].

Amintirea dramatică pentru nobilime a violențelor din timpul răscoalei de la 1784 a acționat ca o forță paralizantă pentru reprezentanții claselor privilegiate la puțin timp după declanșarea revoluției din Țara Românească, convinși fiind de rapida și posibila contagiune a iobăgimii din Transilvania. Expresia unei atari atitudini este și memoriul câtorva zeci de nobili din comitatul Hunedoara adresat la 6 aprilie 1821 comitelui suprem Alexe Noptsea, în care-i solicitau să ia măsuri suplimentare de asigurare a liniștii publice în comitat, inclusiv prin revendicarea de la comandamentul militar suprem din Sibiu a detașării unor efective suplimentare: „știm că în comitatul nostru este stabilită miliție regulată numeroasă... dar vă rugăm să binevoiți a ne da voie să declarăm pe față și expres că cu toată această armată nu ne simțim în deplină siguranță, mai întâi fiindcă o parte din armată e de același neam și de aceeași religie cu poporul... Anul 1784 e mărturia neuitată și în veci de neuitat care ne arată cât de amară și păgubitoare poate fi lipsa de pregătire și de apărare. Cu atât mai primejdioasă ar fi acum, dacă ne-am lăsa surprinși, neprevăzători și nepregătiți, cu cât nici ei care n-au putut în anul acela să-și atingă scopul propus n-au uitat suferința de atunci și avem toate motivele să credem că vor fi mai prevăzători"[50]. Comitatul Hunedoara a fost la 1784 unul din epicentrele răscoalei, ceea ce a impactat pe termen lung conștiința publică și a generat tendința de exagerare în fața pericolului unei noi „horiade". Nu întâmplător în acest comitat sunt menționate în primăvara anului 1821 cele mai multe declarații ale iobagilor că într-un viitor apropiat se va reedita răscoala. Astfel, în primele zile ale lunii aprilie, autoritățile au arestat doi țărani din zona Gurasada „dintre care unul a spus altuia ca noutate că în timpul cel mai apropiat Horea iară va izbucni din Zarand, iar celălalt a răspuns la aceasta: dea Dumnezeu să vină, ca încă o dată să mai batem la ușile ungurilor"[51].

Una din obsesiile nobilimii din Transilvania la 1821 a fost și aceea că mișcările sociale ale țăranilor iobagi, nemulțumiți cu statutul lor, vor fi metamorfozate și în mișcări cu caracter politico-național. Era firească până la un punct temerea

[47] Andrei Oţetea, *Ţăranii români din Ardeal…*, p. 64.
[48] Ibidem, p. 69. Textul circularei, cu detalii, în *DIR*, vol. III, p. 66sq.
[49] Ibidem, p. 67sq.
[50] Andrei Oţetea, *DIR*, vol. III, p. 188.
[51] Ibidem, p. 213.

autorităților că iobagii români vor avea sprijinul conaționalului lor Tudor pentru a se elibera nu doar social ci și național. Nu întâmplător în primăvara anului 1821 i se cere de la Guberniul din Cluj comandantului Regimentului de grăniceri români numărul II de la Năsăud ca pe teritoriul năsăudean „necontenit să observe cu mare băgare de seamă spiritul Valahilor înrudiți atât de aproape cu locuitorii provinciilor învecinate”[52]. De altfel, în raportul trimis la 16 aprilie 1821 de către Alexe Noptsea, comitele suprem al Hunedoarei către Guberniul de la Cluj, se arăta că în rândul multora din zonă era încetățenită credința că slugerul Teodor „după ce va termina treburile sale din Țara Românească va veni și aici, împotriva nobilimii maghiare”[53]. La fel ca și în Țara Românească, unde tensiunile sociale au conturat și o conștiință politică a țărănimii care a transferat nemulțumirile sociale și în plan politico-național[54], în Transilvania au fost reținute în interogatoriile luate mai multor țărani arestați ori în rapoartele autorităților astfel de temeri privind dimensiunea politico-națională a viitoarelor mișcări țărănești, stimulate de conștiința apartenenței etnice comune a lui Tudor Vladimirescu și a iobagilor, a grănicerilor români din provincie. Raportul pretorului Farkas András din Sângătin datat la 5 aprilie 1821, către judele Sárpataki György din Aiud, lasă să se întrezărească acest posibil conflict interetnic din provincie: „Nițu Fulea … a spus în taină că precum a auzit de la mai mulți, azi-mâine va fi sfârșitul ungurilor… Împrejurările descrise în aceste 5 puncte sunt toate de așa fel încât pun în cumpănă siguranța nobilimii ungurești. Îndeosebi adunarea tainică a românilor în biserică noaptea târziu, nu dovedește altceva decât primejdia apropiată; ca să se împiedice orice neplăcere posibilă și pentru ca comunitatea română să nu aibă nici cea mai mică putință să se răzvrătească, pentru aplicarea grabnică a măsurilor necesare, îndrăznesc a mă adresa dvoastră, domnule jude superior, să binevoiți, fiindcă nenorocirea amenință îndeosebi nobilimea din Sângătin, să mijlociți ca, pentru apărarea ei, armata să fie aproape”[55]. Reprezentanții sistemului politic bazat pe *Unio Trium Nationum* s-au confruntat încă de la sfârșitul secolului al XVIII-lea cu revendicările politico-naționale ale elitelor românești (mișcarea Supplex-ului a fost vitriolantă mai ales pentru marea nobilime maghiară și patriciatul săsesc), având temerea că în condițiile revoluției de la sud de Carpați se va declanșa și în Transilvania o luptă de eliberare nu doar socială ci și națională.

5. CONSECINȚE. CONCLUZII

După moartea lui Tudor la sfârșitul lunii mai 1821 și răspândirea veștii și în Transilvania, s-au diminuat rapid, până la a nu mai fi depistate aceste declarații și „bravade” din partea unor țărani care sperau că după finalizarea treburilor în Țara

[52] Virgil Șotropa, *Zavera din 1821…*, p. 137.

[53] Andrei Oțetea, *DIR*, vol. III, p. 213.

[54] „După fuga lui Caragea vodă în Italia în 1818, mai mulți clăcași au refuzat să-și achite dijma și obligațiile de clacă, motivând că de acum trebuie să plece din țară și boierii greci”, cf. Virgil Joița, *Revoluția din 1821-mentalități țărănești,* p. 62.

[55] Andrei Oțetea, *DIR*, vol. III, p. 180.

Românească pandurii „craiului Todoraș” vor trece munții și-i vor elibera și pe ei. Autoritățile militare din Ardeal și Banat au fost nevoite în a doua parte a anului să identifice soluții viabile și durabile pentru a împiedica trecerea în cuprinsul monarhiei austriece a grupurilor de panduri și eteriști care căutau să scape de teroarea turcească instaurată de trupele victorioase împotriva lui Ipsilanti. O demonstrează zecile de corespondențe purtate între autoritățile politico-administrative dar și militare, atât între cele locale cât și între acestea cu cele centrale, până la sfârșitul anului 1821.

Din păcate, problemele de fond ale societății transilvănene, cele socio-economice în special, nu au cunoscut nicio ameliorare după 1821, astfel încât, în deceniile următoare revoluției lui Tudor Vladimirescu, criza structurală a vechiului regim a devenit tot mai apăsătoare „atât prin sistemul anacronic și ineficient al modului de exploatare a moșiilor, bazat pe robotă și dijmă, prin încătușarea expansiunii industriale și comerciale ca urmare a restricțiilor de breaslă, cât și prin tarele evidente ale regimului instituțional, în care lipsa infrastructurii economice indispensabile dezvoltării moderne (căi de comunicație, sistem de credit, servicii) se împletea cu o administrație greoaie, o justiție coruptă și părtinitoare, un sistem fiscal inechitabil”[56]. De aceea, tensiunile sociale au continuat să se acumuleze fiind consemnate în anii următori numeroase frământări țărănești, unele fiind prilejuite de declanșarea în vecinătatea provinciei a unor evenimente sociale de amploare, cum a fost cazul răscoalei holerei din Slovacia de la 1831. Cum figura lui Tudor nu a impactat suficient de profund și durabil mentalul colectiv transilvan în cele câteva luni ale revoluției muntene, în centrul tensiunilor sociale din Transilvania apelul simbolic era făcut tot la Horea, atât de iobagi cât și de autorități. Așa cum relatează George Barițiu, epidemia de holeră a generat în acei ani revolte sângeroase, remarcându-se „rebeliunea” unor comune românești din zona Hațegului, iar holera „devasta mai tare tocmai în comitatele de acelea, în care domnii feudali trataseră mai tirănește pe popor. În acele regiuni, poporul se aruncă cu furie nespusă pe familiile domnești, pe medici și pe oficialii de la comitate, omorând și torturând ca fiarele carnivore: pe unii îi frigeau, pe alții îi îngropau de vii, pe mai mulți i-au închis așa ca să moară de foame iar la alții li se tăiau mâinile, apoi capul. Acea rebeliune numai cu putere militară a putut fi sugrumată”[57]. Astfel, se prefigura o reeditare a răscoalei lui Horea, cu toate violențele și amploarea teritorială care a însoțit această uriașă explozie socială în Transilvania la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Nobilimea și autoritățile au intrat din nou în alertă, mobilizând armata pentru a înăbuși în fașă noua „horiadă”[58].

---

[56] Ladislau Gyemánt, *Epoca renașterii naționale*, p. 272.

[57] George Bariț, *Părți alese din istoria Transilvaniei. Pe două sute de ani din urmă*, ediția a II-a, ediție îngrijită, note, comentarii și indice de academician Ștefan Pascu și prof. dr. Florin Salvan, studiu introductiv de academician Ștefan Pascu, vol. I, Inspectoratul pentru cultură al județului Brașov, Brașov, 1993, p. 534.

[58] Pentru aceste revolte locale din Transilvania la 1831, a se vedea Lorant Tilkovsky, „Mişcările ţărăneşti din Ardeal în 1831 şi legăturile lor cu „răscoala holerei” din Slovacia de Est”, în *Studii*, 1958, nr. 2, pp. 73–90; Nicolae Edroiu, „Un izvor narativ transilvănean privind răscoala holerei din Slovacia de Est (1831)”, în *Acta Musei Napocensis*, IV, 1967, p. 549sq; Csetri Elek, „Iratok az erdélyi parasztság 1831, évi mozgalmainak kérdéséhez”, în *StudiaUBB. Historia*, fasc. 1, 1962, pp. 57–97.

Ecourile răscoalei holerei din 1831 au făcut ca și în anii următori să se contureze o atare perspectivă, una înspăimântătoare pentru nobilime. Același inegalabil Barițiu a relatat în sinteza lui cum noua epidemie de holeră din anul 1836 a reaprins frământările sociale care pe alocuri au cunoscut și accente naționale: „veni iarăși peste țară a doua holeră tot cu furia celei dintâi…provoca spaimă și teroare atât mai mare, cu cât acel morb fiind încă necunoscut și nestudiat de medici, orbecau și ei în mijloacele de scăpare pe care le prescriau. Urmarea fu tot ca în 1831 că locuitorii din câteva comune ale comitatului Hunedoara, superstițioși ca și cei din Ungaria superioară și de pe aiurea crezând că chiar medicii și domnii omoară pe oameni cu medicinile lor din ură națională și religioasă, revoltându-se au tras asupra lor cu puști și i-au pus pe fugă. Din acel incident familiile proprietarilor temându-se de **horaiada** (subl. n.) nouă, iarăși au fugit și s-au retras de la sate la orașe”[59]. Neştiind multă vreme care sunt cauzele holerei şi canalele de transmitere ale acesteia, mulţimile au fost în permanenţă speriate că viaţa lor este în pericol. Datorită ignoranţei lor, indivizii au fost tentaţi să vadă în epidemii semne divine trimise fie pentru a-i pedepsi, fie pentru a le supune credinţa la încercare. Panica, frica, spaima, toate au fost cuvinte care s-au utilizat pentru a descrie reacţia populară la impactul holerei[60]. O atare reacţie nici nu era deplasată dată fiind virulenţa bolii, rapiditatea cu care aceasta îşi lua tributul uman, aşa cum lasă să se întrevadă mai multe însemnări din epocă. Foarte adesea, feţele celor care mureau de holeră au suferit schimbări sensibile, în câteva ore vigoarea unui om tânăr era înlocuită cu o expresie de om îmbătrânit; peste noapte, feţele celor apropiaţi, contaminaţi cu holeră, se schimonoseau, încât nu e de mirare că panica a amplificat consecinţele dezastruoase ale epidemiei. Era însă greu de diminuat panica şi groaza oamenilor, când nu o dată se întâmpla ca un individ din comunitate, persoana alături de care munciseră alături pe câmp sau cu care socializaseră duminica la cârciumă ori la hora satului, să fie răpusă de holeră într-un timp foarte scurt, după cum ne dezvăluie o însemnare din 1836 de pe o carte bisericească, făcută probabil de către preot: „mai ales la oraşe au perit multă lume, că unii din picioare fiind sănătoşi picau morţi, aşişderea şi pă sate”, sau atunci când familii întregi erau decimate: „familii multe au muritu, de au rămas casele pustii”[61]. Firesc, într-un asemenea context, superstiţiile, zvonurile au avut un teren prielnic de expansiune. De aceea, pentru a nu contribui şi mai mult la o atmosferă socială tensionată, autorităţile au încercat prin toate mijloacele să atenueze elementele care ar fi putut amplifica panica şi groaza[62].

[59] George Bariț, *Părți alese din istoria Transilvaniei…*, p. 555.

[60] Vincent J. Knapp, *Disease and its impact on Modern European History*, The Edwin Mellen Press, 1989, p. 125.

[61] Florian Dudaş, *Însemnări pe bătrâne cărţi de cult*, Bucureşti, 1992, p. 104.; Valeriu Leu, *Epidemii şi mentalităţi în Banatul Luminilor*, în vol. *Banatul între arhaic şi modern. Mentalităţi în Veacul Luminilor*, Reşiţa, 1993, p. 21.

[62] Pentru impactul epidemiilor de holeră în Transilvania, nu doar demografic ci și social, a se vedea la Ioan Bolovan, *Aspecte privind impactul demografic şi mental al epidemiilor de holeră în spaţiul ardelean în secolul al XIX-lea*, în vol. *Naţiune şi europenitate. Studii istorice. In honorem Magistri Camili Mureşanu*, volum îngrijit de Nicolae Edroiu, Susana Andea, Şerban Turcuş, Bucureşti, 2007, pp. 228–241.

Nu în cele din urmă, paralel cu perpetuarea tensiunilor sociale s-a petrecut în Ardeal, Banat, Crișana și Maramureș o activizare a mișcării de emancipare națională din partea populației majoritare românești, conștientă de preponderența și forța ei (au devenit de multă vreme cunoscute datele recensământului iosefin de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, care demonstra ponderea superioară a românilor în ansamblul populației Transilvaniei. Faptul că în mișcarea de emancipare națională românească erau implicate în tot mai mare măsură elitele proprii (ecleziastice, militare, administrative, economice etc.), punea sub semnul întrebării problema supraviețuirii sistemului constituțional de tip medieval al provinciei, bazat pe *Unio Trium Nationum* și pe religiile recepte. „În Marele Principat al Transilvaniei, episcopul ortodox Vasile Moga a solicitat, în cursul unei călătorii la Viena din anul 1827, recunoașterea drepturilor egale ale românilor ortodocși cu locuitorii catolici, înlăturarea sarcinilor special impuse ortodocșilor pentru întreținerea școlilor, clerului și bisericii proprii, asigurarea mijloacelor corespunzătoare în vederea cultivării clerului și a poporului. La solicitarea curții din Viena, atât episcopul Moga, cât și episcopul greco-catolic Ioan Bob s-au pronunțat pentru crearea unui sistem de școli sătești, fără încărcarea cu noi sarcini a poporului contribuabil, asigurându-se, totodată, mijloace de trai corespunzătoare pentru dascăli și scutirea lor de sarcini publice. La nivel local, o serie de comunități românești de pe Pământul Crăiesc au solicitat recunoașterea egalității în drepturi și îndatoriri a tuturor locuitorilor din această parte a principatului, accesul egal la proprietatea imobiliară și la toate beneficiile comunale, în proporția sarcinilor publice purtate”[63].

În concluzie, revoluția de la 1821 din Țara Românească a activizat în Transilvania pe plan individual și pe alocuri pe plan colectiv comportamente și atitudini care nu se compară ca amplitudine și manifestare cu răscoala de la 1784 și nici cu revoluția pașoptistă. Totuși, ecoul evenimentelor de la 1821 la nord de Carpați, printre români mai ales, a fost unul important, dovadă reacția și mobilizarea exemplară a autorităților. Anul 1821 se înscrie în seria frământărilor care au pregătit, în deceniile următoare, marea explozie din timpul revoluției de la 1848, când mulțimea și elitele au acționat concertat, când planul social a fuzionat cu cel elitar, politico-național. Aceasta și explică de ce revoluția pașoptistă ardeleană a fost un moment fundamental al istoriei moderne românești.

TRANSYLVANIA IN 1821: OFFICIAL REACTIONS AND COLLECTIVE MENTALITIES

Abstract

The year 1821 definitely had a special character in Transylvania, compared to the previous and following years. There were several tensions, protests and local unrest, without being coordinated. One certainly cannot speak of a revolution, not even of a revolt, an uprising. And yet, the echo of the events of 1821 across the

[63] Ladislau Gyemánt, *Epoca renașterii naționale*, p. 271sq.

Carpathians, among the Transylvanian Romanians, was obvious. In the Grand Principality of Transylvania and in Banat, the authorities recorded waves of dissatisfaction and unrest, particulalry among the Romanians, fuelled by rumours that "crăiuţul Todoruţ" ("the little King Todoruţ") or Todoraş will free the Romanians living in those territories. The local and Austrian authorities noted in their reports the state of mind of the Romanian peasantry. These agitations took place against the more general background of the systemic crisis of feudalism. The accumulation of social and national tensions generated by this reality found its expression in the incessant peasant unrest, which, manifested in various forms, foreshadowed a re-enactment of Horea's times. The behaviour of many peasants investigated by the authorities reveals mental clichés, behaviours that were specific to moments of major crisis, of rupture between two worlds, as we find during Horea's uprising or during the Revolution of 1848. Our paper wil triles to present precisely these behaviours, both of the Romanian authorities and the peasants in Transylvania during the first half of 1821.

LEGISLAȚIA ORTODOXĂ PRIVITOARE LA RELAȚIILE INTERCONFESIONALE ÎN ROMÂNIA VECHIULUI REGAT. STUDIU DE CAZ: *REGULAMENTUL PENTRU RELAȚIUNILE BISERICEȘTI ALE CLERULUI ORTODOX (1881)*[1]

IONUȚ-CONSTANTIN PETCU

Cuvinte-cheie: botez, căsătorie, ortodoxie, legislație, România, monarhie
Keywords: Baptism, Marriage, orthodoxy, legislation, Romania, Monarchy.

Carol I
Prin grația lui Dumnezeu și voința națională, Rege al României,
La toți de față și viitori, sănătate.
Asupra raportului ministrului Nostru secretar de Stat la Departamentul Cultelor și Instrucțiunii Publice, sub nr. 10452;
Văzând votul dat de Sfântul Sinod al Sfintei Biserici Autocefale Ortodoxe Române, în ședința sa de la 12 iunie 1881;
Văzând jurnalul Consiliului Nostru de miniștri, încheiat în ședința de la 25 iunie 1881;
În virtutea art. 15 din Legea pentru alegerea mitropoliților și episcopilor eparhioți cum și a constituirii Sfântului Sinod,
Am sancționat și sancționăm ce urmează:
Regulament pentru relațiunile bisericești ale clerului ortodox român cu creștinii eterodocși sau de alt rit și cu necredincioșii care trăiesc în Regatul României[2].

Prin această formulă tradițională primea, la 27 august/8 septembrie 1881, din partea regelui Carol I de Hohenzollern-Sigmaringen, sancționare și promulgare regală *Regulamentul pentru relațiunile bisericești ale clerului ortodox român cu creștinii eterodocși sau de alt rit și cu necredincioșii care trăiesc în Regatul României*, formulat și aprobat în cadrul sesiunii de vară a Sfântului Sinod al Bisericii Autocefale Ortodoxe Române din anul 1881. Cele 11 articole ale regulamentului reglementau diferite aspecte (botez, mirungere, căsătorie) ale raporturilor dintre

[1] Studiul de față reprezintă în mare parte traducerea studiului „La législation orthodoxe concernant les relations interconfessionnelles dans la Roumanie de l'Ancien Royaume : le Règlement pour les relations ecclésiastiques du clergé orthodoxe roumain (1881)" publicat în revista Irenikon, an XCIII (2020), nr. 2–3, pp. 196–230.

[2] *Monitorul Oficial*, nr. 133, joi, 17 (29) septembrie 1881, p. 3921. Chiru Costescu, *Colecțiune de Legi, Regulamente, Acte, Deciziuni, Circulări, Instrucțiuni, Formulare și Programe privitoare la Biserică, Culte, Cler, Învățământ religios, Bunuri bisericești, Epitropii parohiale și Administrații religioase și pioase*, Institutul de arte grafice C. Sfetea, București, 1916, pp. 310–311.

ortodocșii și romano-catolicii, protestanții și musulmanii din Regatul României. Acest regulament intra în vigoare odată cu publicarea sa în paginile publicației oficiale române *Monitorul Oficial*, la 17/29 septembrie 1881. Prezentarea de față își propune să expună patru puncte principale: 1. parcursul de la elaborare și până la publicare în *Monitorul Oficial* a unui regulament al ortodoxiei românești în timpul Vechiului Regat; 2. prevederi anterioare privitoare la raporturile dintre ortodoxie și alte confesiuni creștine sau religii; 3. prezentarea sumară a *Regulamentului pentru relațiunile bisericești ale clerului ortodox cu creștinii eterodocși sau de alt rit și cu necredincioșii care trăiesc în Regatul României*; 4. analiza istorică-canonică a articolelor 1, 3 și 4 ale *Regulamentului*. Sursele folosite au fost, în special, documente din cadrul fondului Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice al Arhivelor Naționale Istorice Centrale din București, Molitfelnice românești tipărite în perioada 1620–1820 și sumarele ședințelor Sfântului Sinod al Bisericii Autocefale Ortodoxe Române publicate în periodicul oficial *Biserica Ortodoxă Română*.

Iter-ul unui regulament al ortodoxiei românești în timpul Vechiului Regat

În decembrie 1872, domnitorul Carol I de Hohenzollern-Sigmaringen promulga *Legea pentru alegerea mitropoliților și episcopilor eparhioți cum și a constituirii Sfântului Sinod al Sfintei Biserici Autocefale Ortodoxe Române* numită și *Legea sinodului*[3]. Această lege a fost rezultatul a șapte ani de corespondență între ierarhia ortodoxă din noul stat de la gurile Dunării, puterea politică de la București și Patriarhia ecumenică a Constantinopolului. *Regulamentul interior al Sfântului Sinod al Sfintei Biserici Autocefale Ortodoxe Române*[4], precum și *Regulamentul pentru atribuțiunile de precădere ale Mitropolitului Primat al României*[5], promulgate de domnitor în mai 1873, respectiv în decembrie 1873, completau cadrul legislativ pentru reunirea Sfântului Sinod[6]. Potrivit articolului 13 din *Legea sinodului*, Sfântul Sinod se convoca de două ori pe an, primăvara și toamna, în conformitate cu canonul 37 Apostolic[7], la București. Această convocare era adresată tuturor episcopilor țării de către mitropolitul primat, după publicarea în *Monitorul Oficial* a decretului de convocare al domnitorului (din 1881 al regelui), în baza articolului 8 al *Regulamentului pentru atribuțiunile de precădere ale Mitropolitului Primat*[8]. Atât *Legea sinodului*, cât și cele două *Regulamente,* nu

[3] *Monitorul Oficial*, nr. 280, joi, 19 (31) decembrie 1872; C. Costescu, *Colecțiune de Legi...*, pp. 42–52.

[4] *Monitorul Oficial*, nr. 114, sâmbătă, 31 mai (12 iunie) 1873; C. Costescu, *Colecțiune de Legi...*, pp. 53–56.

[5] *Monitorul Oficial*, nr. 272, luni, 15 (27) decembrie 1873; C. Costescu, *Colecțiune de Legi...*, pp. 57–58.

[6] ANIC, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 271/1873, ff. 69–72; C. Costescu, *Colecțiune de Legi*..., pp. 57–58.

[7] „Art. 13 – Sfântul Sinod se va aduna de două ori pe an, primăvara și toamna, conform prescripțiunilor canonului 37 al Sinodului apostolic."

[8] „Art. 8 – Mitropolitul Primat adresează chemările canonice la Sinod către toți membrii din toată România după ce a ieșit în Monitorul Oficial decretul Domnitorului de convocare a Sfântului Sinod și a primit înștiințare despre aceasta de la Ministerul Cultelor."

menționau printr-un articol, în mod expres, faptul că procedura de închidere a unei sesiuni sinodale se făcea printr-un decret princiar de închidere, publicat în *Monitorul Oficial*. Mai mult decât atât, nu avem nicio mențiune în legislația bisericească promulgată în perioada 1873–1880. Această procedură de deschidere și închidere a unei sesiuni a Sfântului Sinod era o reminiscență a legislației bisericești din timpul domnitorului Alexandru Ioan Cuza, legislație valabilă și în primii ani de domnie ai lui Carol I de Hohenzollern-Sigmaringen, perioadă în care Parlamentul discuta o nouă lege pentru Sfântul Sinod. În baza articolelor 9 și 13 din *Decretul Organic pentru înființarea unei autorități sinodale centrale pentru afacerile religiei române*[9], domnitorul Carol I a convocat și închis sesiunile ordinare ale Sinodului General al Bisericii Române din anii 1867 și 1869[10].

Fiecare sesiune începea cu slujba *Te-Deum*-ului, urmată de citirea de către ministrul Cultelor și Instrucțiunii Publice a decretului de convocare publicat în Monitorul Oficial, așa cum era cerut de articolul 2 al *Regulamentului interior al Sfântului Sinod*[11]. Această citire a decretului de convocare nu era singura atribuție a ministrului. Acesta asista la toate ședințele din cadrul sesiunilor ordinare sau extraordinare ale Sfântului Sinod, fără drept de vot, însă cu voce consultativă, potrivit articolului 11 al *Legii sinodului*[12]. Prezența ministrului Cultelor și Instrucțiunii Publice potrivit acestui articol a fost obiectul unor discuții între partea română și Patriarhia ecumenică a Constantinopolului. Avizul afirmativ din partea patriarhului ecumenic pentru acest articol a avut la bază prezența consultativă a ministrului în cadrul sesiunilor Sfântului Sinod. De altfel, prezența acestuia a fost foarte importantă, cel puțin în primele două decenii. Activitatea Sfântului Sinod a fost în această perioadă foarte prolifică din punct de vedere juridic prin elaborarea și votarea multor regulamente. Toate acestea trebuiau să fie sintonie legislativă cu *Constituția din*

[9] „Art. 9 – Publicațiunile de convocare a Sinodului General în sesiune ordinară se vor face de către Ministerul Cultelor, după aprobarea Domnitorului;

Art. 13 – Sesiunile ordinare și extraordinare ale Sinodului General se închid de ministru secretar de Stat la Departamentul Justiției, Cultelor și Instrucțiunii publice, prin aprobare Domnească, de îndată ce dezbaterile acelui Sinod ar ieși din cercul atribuțiunilor sale. Redeschiderea Sinodului General rămâne amânată până la timpul hotărât de Consiliul de miniștri cu aprobarea Domnitorului."

[10] Potrivit articolelor 8 și 9 din *Decretul Organic pentru înființarea unei autorități sinodale centrale pentru afacerile religiei române*, Sinodul general trebuia să se reunească o dată la doi ani, în luna iulie, în sesiune ordinară. Primul Sinod general al Bisericii române s-a reunit în decembrie 1865 în cadrul unei sesiuni extraordinare. În iunie 1867 au început pregătirile pentru reunirea Sinodului general. Acest sinod a fost deschis în baza decretului domnesc semnat de domnitorul Carol I de Hohenzollern și închis, în același mod, prin cuvintele „Declar închisă această sesiune a Sinodului general al Bisericii române pe anul 1867 prelungită extraordinar până la 10/22 august". Aceeași procedură legislativă ar fi trebuit să se urmeze și în iulie 1869, însă, din lipsă de quorum, sesiunea sinodală nu a fost deschisă. (ANIC, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 711/1867, ff. 2, 10, 51–52, 334; *Ibidem*, dosar 747/1869, ff. 1–3, 12, 31, 240–241.)

[11] „Art. 2 – După orânduiala religioasă, d.[omnul] ministru al Cultelor și Instrucțiunei Publice citește decretul domnesc de convocare a Sfântului Sinod, după care Mitropolitul Primat, ocupând fotoliul președințial, deschide sesiunea prin un discurs despre trebuințele bisericei, asupra cărora atrage atențiunea."

[12] „Art. 11 – Ministrul Cultelor va asista la deliberările Sfântului Sinod, având numai voce consultativă. La caz că Ministrul Cultelor să fie de o altă religie decât cea ortodoxă, el va fi înlocuit cu un altul dintre colegii săi ortodocși."

1866, *Codul Civil* și *Codul penal*, ambele din 1865, existând atât cazuri când s-au făcut modificări în regulamente bisericești deoarece nu erau în concordanță cu legislația statală, cât și cazuri când s-a modificat legislația statală deoarece canoanele Bisericii nu permiteau anumite acțiuni clerului ortodox. În toate aceste cazuri, legătura dintre puterea bisericească și cea statală a fost ministru Cultelor și Instrucțiunii Publice[13]. Potrivit articolului 10 al *Regulamentului interior al Sfântului Sinod* ședințele nu erau publice, însă sumarele din procesele-verbale se publicau inițial în *Monitorul Oficial*, iar ulterior în revista *Biserica Ortodoxă Română*[14].

În cadrul ședințelor, Sfântul Sinod statua pentru cazurile spirituale, disciplinare și juridice ale ortodoxiei românești conform articolului 12 din *Legea sinodului*[15]. Pentru elaborarea proiectelor de regulamente, Sfântul Sinod alegea, potrivit articolului 29 din *Regulamentului interior al Sfântului Sinod*, o comisie formată din trei membri sinodali[16]. Odată elaborat, un proiect de regulament era discutat în cadrul unei ședințe, dacă era cazul modificat, iar ulterior aprobat prin vot. *Iter*-ul regulamentului se termina prin promulgarea acestuia de către domnitor, iar din 1881 de către rege, după o aprobare a Consiliului de miniștri, și publicarea în *Monitorul Oficial*, așa cum cerea articolul 15 din *Legea sinodului*[17]. De altfel, dreptul domnitorului de a promulga legi era prescris în articolul 93 din *Constituția din 1866*[18].

Prevederile anterioare privitoare la raporturile dintre ortodoxia românească și alte confesiuni creștine

În mai 1873 s-a reunit la București pentru prima dată în ședință ordinară Sfântul Sinod al Bisericii Autocefale Ortodoxe Române. Potrivit sumarelor ședințelor publicate în *Biserica Ortodoxă Română*, în cadrul ședinței din 4/16 mai 1873 s-a ales o comisie care să cerceteze proiectele de regulamente elaborate și votate de Sinoadele Generale ale Bisericii Române din decembrie 1865 și iulie 1867[19].

---

[13] ANIC, fond Casa Regală. Oficiale, dosar 2/1870, ff. 8–9; *Ibidem*, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 253/1873, ff. 1–12.

[14] „Art. 10 – Ședințele Sfântului Sinod nu sunt publice. Sumarele din procesele-verbale ale ședințelor Sfântului Sinod se vor publica în jurnalul bisericesc, sau, în lipsa lui, în Monitorul Oficial." Periodicul oficial al Bisericii Autocefale Ortodoxe Române a fost fondat în anul 1874 prin promulgarea *Regulamentului pentru jurnalul bisericesc* de către Carol I. (C. Costescu, *Colecțiune de Legi...*, pp. 322–324.)

[15] „Art. 11 – Sfântul Sinod al Bisericii Autocefale Ortodoxe Române va statua asupra afacerilor spirituale, disciplinare și juridice, curat bisericești, în conformitate cu Sfintele canoane ale Sfintei Biserici ortodoxe de Răsărit."

[16] „Art. 29 – Pentru pregătirea proiectelor ce au a se pune în discuțiune, Sfântul Sinod va alege din sânul său anume comisiuni compuse din câte trei membri."

[17] „Art. 15 – Regulamentele Sfântului Sinod vor fi supuse prin Ministerul Cultelor sancționării Domnești, spre a fi executorii, iar deciziunile în materii judiciare religioase se vor executa de-a dreptul de către Sfântul Sinod. Aceste sentințe se vor executa numai pe cât timp pedepsele cuprinse într-însele, vor fi disciplinare și de ordin curat religios."

[18] „Art. 93 – [...] Regele sancționează și promulgă legile."

[19] *Proiect de lege pentru rotunjirea eparhiilor* (1865); *Proiect de regulament relativ la ceremonialul învestiturii și instalării marilor demnitari ai Bisericii Ortodoxe Române* (1865); *Proiect de regulament relativ la costumul clerului* (1865); *Proiect de regulament pentru procedura consistorială în materie de judecată bisericească* (1865); *Proiect de lege pentru cercetarea, amendarea și tipărirea cărților bisericești* (1867); *Proiect de lege pentru unificarea tipicului bisericesc* (1867); *Proiect de regulament pentru regularea preoților de mir pe parohii* (1867); *Proiect de lege pentru uniformizarea*

Ulterior, după eventuale modificări, această comisie, formată din Melchisedec Ștefănescu[20], episcop al Romanului, Iosif Naniescu[21], episcop al Argeșului, și Ghenadie Țeposu[22], trebuia să le propună Sfântului Sinod spre discutare și votare pe cele necesare pentru buna funcționare a administrației bisericești[23].

Cercetarea proiectelor de regulamente s-a făcut de către comisie în timp scurt. La doar o săptămână în cadrul Sfântului Sinod se discutau și votau articolele viitorului *Regulament pentru disciplina bisericească*[24]. Acesta a fost votat în unanimitate de către Sfântul Sinod la 22 mai/3 iunie 1873, promulgat de domnitorul Carol I la 7/19 iunie 1873[25] și publicat în *Monitorul Oficial* la 19 iunie/1 iulie 1873[26]. Regulamentul era alcătuit din 67 articole împărțite în 7 capitole. În cadrul

---

ierarhiei bisericești (1867); *Proiect de regulament relativ la disciplina clerului monahal* (1867); *Proiect de lege pentru înființarea de biserici noi ortodoxe* (1867); *Proiect de regulament relativ la disciplina bisericească* (1867); *Proiect de lege pentru înființarea unei Facultăți de teologie* (1867). (Paul Lucian Brusanowski, *Stat și Biserică în Vechea Românie între 1821–1925*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2010, pp. 77–78.)

[20] Melchisedec Ștefănescu s-a născut la 15/27 februarie 1823 în localitatea Gârcina, județul Neamț. A studiat la Seminarul teologic de la Socola (absolvit în 1843) și la Academia duhovnicească din Kiev (1848-1851). A fost profesor la Seminarul teologic de la Socola (1843–1848; 1851–1856) și la Seminarul teologic de la Huși (1856–1861), unde a îndeplinit și funcția de director. A fost călugărit în anul 1843. Hirotonit episcop, a fost locțiitor de episcop la Episcopia Hușilor (1861–1864), episcop al Episcopiei Dunării de Jos (1864–1879) și episcop al Episcopiei Romanului (1879–1892). A murit la 16/28 mai 1892. (*Enciclopedia ortodoxiei românești*, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2010, p. 628.)

[21] Iosif Naniescu s-a născut la 15/27 iulie 1818 în localitatea Răzălăi, județul Suceava. A studiat la Seminarul teologic din Buzău (1836–1840) și la Colegiul *Sfântul Sava* din București (1840–1847). A fost profesor de religie la Gimnaziul *Gheorghe Lazăr* și la Gimnaziul *Matei Basarab*, ambele din București (1864–1873). A fost călugărit în anul 1835, iar în anul 1850 a fost hirotonit ieromonah. Egumen al mănăstirilor Găiseni, Sălindar și Șerbănești din Valahia (1864–1873). În anul 1872 a fost hirotonit episcop și a păstorit Episcopia Argeșului (1873-1875) și Mitropolia Moldovei (1875–1902). A murit la 26 ianuarie 1902. (*Enciclopedia ortodoxiei românești*, p. 427)

[22] Ghenadie Țeposu s-a născut la 13/25 aprilie 1813 în localitatea Potoceni, județul Buzău. A studiat la București și Leipzig (Germania). A fost călugărit la *Schitul Nifon*, a slujit ca ierodiacon la bisericile *Sfântul Ioan* și din Focșani și *Udricani* din București. În 1852 a fost hirotonit ieromonah și hirotesit arhimandrit. A fost superior al bisericii românești din Leipzig și superior al bisericii *Sfântul Gheorghe Nou* din București. Locțiitor de episcop la Episcopia Buzăului (1864–1865), episcop al Episcopiei Argeșului (1865–1868), arhiereu cu titlul *Râmniceanul* pentru Episcopia Buzăului (1873) și vicar al Mitropoliei Ungrovlahiei (1877). A murit la 30 noiembrie/12 decembrie 1877. (Mircea Păcurariu, *Dicționarul teologilor români*, Editura Univers Enciclopedic, București, 1996, pp. 463–464.)

[23] *Biserica Ortodoxă Română*, an II (1876), nr. 10 (iulie), pp. 5–6.

[24] „După acestea, Comisiunea însărcinată cu elaborarea proiectelor de regulamente, prin Prea Sfințitul Episcop al Eparhiei Dunării de Jos ca raportor, a prezentat proiectul de regulament pentru disciplina bisericească care, luându-se în deliberare în prezența și a D-lui Ministru al Cultelor și Instrucției Publice, s-a și votat din acel regulament 21 articole, iar restul s-a amânat pentru ședința din 12 mai curent. [...] în urmă, în prezența și a D-lui Ministru al Cultelor și al Instrucției Publice, continuându-se deliberarea proiectului de regulament pentru disciplina bisericească, s-au mai votat din acel regulament articolele 22 până la 47 inclusiv, iar restul s-au amânat pentru ședința din 14 mai 1873. [...] în urmă, în prezența și a D-lui Ministru al Cultelor și al Instrucției Publice, continuându-se discuția proiectului de regulament pentru disciplina bisericească, s-a terminat votarea lui pe articole. (*Biserica Ortodoxă Română*, an II (1876), nr. 10 (iulie), pp. 8–9)

[25] Paul Lucian Brusanowski, *Stat și Biserică în Vechea Românie...*, pp. 267–272.

[26] *Monitorul Oficial*, nr. 130, joi, 19 (1 iulie) iunie 1873, p. 3921. C. Costescu, *Colecțiune de Legi...*, pp. 289–296.

capitolului al II-lea *Despre păstrarea și lățirea religiunii ortodoxe* articolul 22 oferea norma privitoare la primirea în ortodoxie a unui eterodox:

> Art. 22 Eterodocșii sau necredincioșii, care ar dori să se unească cu Biserica ortodoxă, trebuie să se adreseze mai întâi către episcopul local cu cerere în scris, însoțită de dovezile trebuincioase privitoare la starea civilă. Episcopul orânduiește pe prozelit spre catehizare. Săvârșirea catehizării protoiereul o aduce la cunoștința episcopului și cere dezlegare de urmare.

Potrivit acestui articol un eterodox sau un necreștin pentru a fi primit în cadrul Bisericii Autocefale Ortodoxe Române trebuia să se adreseze episcopului în a cărui jurisdicție teritorială se afla domiciliul său pentru a-l informa despre dorința sa și să urmeze o perioadă de catehizare. În ceea ce privea validitatea primului botez, în cazul eterodocșilor, articolul nu oferea nicio indicație. Episcopul eparhiot era cel care lua o decizie în acest sens, de unde rezultă faptul că nu exista o uniformitate în cadrul ortodoxiei românești de la gurile Dunării, fiecare chiriarh putând considera, sau nu, botezul unui creștin eterodox ca fiind valid.

Prima variantă a *Regulamentului pentru disciplina bisericească* elaborat și votat de către Sinodul General din iulie 1867 era alcătuit din 87 articole împărțite în 8 capitole. Capitolul al II-lea *Despre păstrarea și lățirea religiunii ortodoxe* cuprindea 13 articole. Revizuirea sinodală din mai 1873 a eliminat două dintre aceste articole:

> Art. 23 Este oprit oricărei din religiunile tolerate în Țară, de a propaga credința lor între fiii Bisericii ortodoxe[27].

> Art. 26 Creștinii eterodocși care cred în Sfânta Treime și sunt botezați în numele ei, când se întorc la religia ortodoxă, conform canonului 7 lea al sinodului al II-lea ecumenic se primesc fără a se boteza, numai prin catehizare asupra punctelor de credință diferitoare, prin taina pocăinței, prin publica mărturisire a credinței ortodoxe în biserică, prin taina mirungerii și sfânta cuminecătură, întocmai după rânduiala stabilită în vechile noastre evhologioane, acel tipărit în București 1784, pp. 346–355; de asemenea acel tipărit în Iași la 1834, pp. 629–635[28].

Motivul eliminării celor două articole nu este indicat în documentele de arhivă, mai mult decât atât, nici sumarele ședințelor Sfântului Sinod nu fac nicio referire. Excluderea articolului 23 era necesară, deoarece o astfel de prevedere nu era de competența Bisericii Autocefale Ortodoxe Române, regulamentul fiind promulgat pentru membrii acesteia. Doar Statul ar fi avut competența de a interzice prozelitismul în cadrul granițelor sale prin legislația sa. *Regulamentul* ar fi putut să interzică, în schimb, prozelitismul făcut de către credincioșii și slujitorii ortodocși. În ceea ce privește eliminarea articolului 26, se demonstrează că nu toți sinodalii erau în sintonie cu recunoașterea botezului eterodox. Așa cum s-a indicat, prin menținerea doar a articolului 25, în versiunea promulgată 22, recunoașterea botezului sau rebotezarea era lăsată în competența episcopului eparhiot. Această

[27] ANIC, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 715/1867, f. 39.
[28] *Ibidem*.

situație s-a menținut până la promulgarea *Regulamentului pentru relațiunile bisericești ale clerului ortodox cu creștinii eterodocși sau de alt rit și cu necredincioșii care trăiesc în Regatul României*.

Regulamentului pentru relațiunile bisericești ale clerului ortodox cu creștinii eterodocși sau de alt rit și cu necredincioșii care trăiesc în Regatul României

La 17/29 septembrie 1881, *Monitorul Oficial* publica cele 11 articole ale *Regulamentului pentru relațiunile bisericești ale clerului ortodox cu creștinii eterodocși sau de alt rit și cu necredincioșii care trăiesc în Regatul României*:

> Art. 1 Când un creștin eterodox dorește a deveni fiu spiritual Bisericii ortodoxe, unirea lui cu Biserica se face numai prin catehizare în punctele dogmatice deosebitoare și prin mirungere, precedând autorizarea episcopului eparhiot, conform art. 22, cap. II, din Regulamentul pentru disciplina bisericească.
> Actul unirii cu Biserica ortodoxă se va constata prin un certificat episcopal, dat la mâna celui unit cu Biserica noastră.
> Art. 2 Creștinii eterodocși sau de alt rit, sunt admiși a participa la rugăciunile Bisericii ortodoxe, ca și ortodocșii. De asemenea, preoții ortodocși, când vor fi invitați, vor face prin casele lor rugăciuni de acele obișnuite a se săvârși prin casele ortodocșilor.
> Art. 3 Când creștinii eterodocși sau de alt rit, bărbat și femeie, vor cere la Biserica ortodoxă a se binecuvânta căsătoriile lor civile, prin cununia bisericească după ritul ortodox, preoții ortodocși vor satisface această dorință a lor, vor cere însă obligații în scris de la dânșii că copii ce se vor naște din această căsătorie, binecuvântată de Biserica ortodoxă, vor deveni, prin botez, membrii și fii ai Bisericii Ortodoxe. De asemenea, când părinții eterodocși, din vreo cauză lor cunoscută, ar cere ca copii lor să fie botezați după ritul ortodox, preoții vor satisface această dorință a lor, cu aceiași obligațiune însă, ca copii acei botezați în ritul ortodox să fie educați în religiunea ortodoxă.
> Art. 4 Căsătoriile mixte, între persoane ortodoxe cu persoane eterodoxe sau de alt rit creștinesc, se binecuvântează de Biserica ortodoxă, păzindu-se uzul de până acum, ca copii ce se vor naște din asemenea căsătorii să devină membrii ai Bisericii ortodoxe.
> Art. 5 Când creștinii eterodocși sau de alt rit, la caz de boală, ar cere ajutorul spiritual al Bisericii ortodoxe, precum: rugăciuni și consolațiuni sufletești, preoții ortodocși să nu le refuze asemenea ajutor duhovnicesc.
> Art. 6 Când vreun creștin eterodox sau de alt rit, ar aduce vreun prinos la biserică, după exemplul ortodocșilor, prinosul lui să fie primit.
> Art. 7 Când vreun creștin eterodox sau de alt rit, în lipsă de preot al confesiunii și ritului său, și s-ar cere să fie înmormântat de preotul ortodox și după ritul ortodox, să i se facă, în casa unde este răposatul, sau în casa cimitirului, rânduiala panahidei (parastasului) apoi să se transporte și să se depună în mormânt cu rânduiala cu care se îngroapă și ortodocșii.
> Art. 8 Când vreun creștin eterodox sau de alt rit, ar răposa, și casnicii lui, din iubire și stimă pentru memoria lui, ar cere ca la bisericile ortodoxe să se tragă clopotele, să nu li se refuze cererea aceasta, ci, mai vârtos, să se respecte sentimentul lor de iubire către cel răposat și considerația lor către Biserica ortodoxă.
> Art. 9 Preoții ortodocși sunt datori a se purta cu politețe și simpatie către creștinii eterodocși sau de alte rituri; a nu insulta nici a derâde uzanțele lor religioase.

Art. 10 Necredincioșii în Iisus Hristos nu au drept a pretinde de la Biserica ortodoxă nici un serviciu religios, atât în viață cât și după moarte. Înmormântarea lor, la caz de nevoie, se va face fără nici o participare a Bisericii ortodoxe, ci numai prin dispoziții ale autorităților comunale, fără a se pretinde asistența sau participarea vreunui preot ortodox.
Art. 11 Când o persoană necreștină ar voi a intra în căsătorie cu o persoană creștină ortodoxă, Biserica ortodoxă, urmând uzul de până acum, numai atunci va celebra cununia lor, când persoana necreștină se va fi convertit mai întâi la creștinism și se va fi botezat în Biserica ortodoxă[29].

Iter-ul acestor articole poate fi reconstruit în baza sumarelor ședințelor Sfântului Sinod publicate în *Biserica Ortodoxă Română*[30]. Regulamentul a fost elaborat de către comisia formată din Iosif Naniescu, mitropolit al Moldovei și Sucevei, Inochentie Chițulescu[31], episcop al Buzăului, și Melchisedec Ștefănescu, episcop al Romanului, ultimul fiind și raportorul comisiei, în cadrul sesiunii de primăvară a Sfântului Sinod din anul 1881[32]. Motivul acestei elaborări a fost refuzul oficierii unei cununii mixte, între un romano-catolic și o ortodoxă, în Episcopia Buzăului. Acest refuz a fost comunicat Sfântului Sinod de către Ministerul de Interne prin Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice[33]. Intervenția Ministerului de Interne în acest caz se baza pe articolul 22 al *Constituției din 1866*:

[29] *Monitorul Oficial*, nr. 133, joi, 17 (29) septembrie 1881, p. 3921. C. Costescu, *Colecțiune de Legi...*, pp. 310–311.

[30] *Biserica Ortodoxă Română*, an VI (1882), nr. 7 (iulie), pp. 353–374; *Ibidem*, an VI (1882), nr. 8 (august), pp. 375–390; *Ibidem*, an VI (1882), nr. 9 (septembrie), pp. 391–407.

[31] Inochentie Chițulescu s-a născut la 23 mai/4 iunie 1819 în București. A studiat la București în cadrul Seminarului *Central* și a Colegiului *Sfântul Sava*, precum și la Pesta, unde a urmat cursuri de filosofie, drept, latină și germană (1843–1848). A fost profesor la Seminarul *Central* din București (1851–1864). A fost călugărit în anul 1843. Egumen al mănăstirii Dealu (1864-1868), iar ulterior locțiitor de episcop al Episcopiei Râmnicului (1868-1873) și episcop al Episcopiei Buzăului (1873–1893). A murit la 13/25 noiembrie 1893. (*Enciclopedia ortodoxiei românești*, p. 181.)

[32] Convocarea Sfântului Sinod al Bisericii Autocefale Ortodoxe Române s-a făcut pentru data de 14/26 mai 1881. Datorită lipsei de cvorum lucrările au început la 26 mai/7 iunie 1881. Episcopul Dunării de Jos, Iosif Gheorghian, nu a fost prezent la această sesiune, cu aprobarea sinodului, din cauza unor probleme de sănătate. Temele de dezbatere au fost: regulamentul pentru relațiile bisericești, pensia unui cleric din Episcopia Hușilor după 49 ani de activitate, apelul la sinod al unui preot din Bârlad, cereri de călugărie și desemnarea unei comisii pentru gestionarea fondului prevăzut de Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice pentru organizarea tipografiei sinodale. Sesiunea sinodală de primăvară s-a încheiat la 15/27 iunie 1881. (*Biserica Ortodoxă Română*, an VI (1882), nr. 7 (iulie), pp. 353–374; *Biserica Ortodoxă Română*, an VI (1882), nr. 8 (august), pp. 375–390; *Biserica Ortodoxă Română*, an VI (1882), nr. 9 (septembrie), pp. 391–407.)

[33] Petrache Taffoli, italian de origine, se căsătorise civil cu o româncă și dorea să se cunune religios. Refuzat de preotul paroh al consoartei, acesta s-a adresat protopopului, care nu a oferit o rezoluție finală, ci l-a îndemnat să se adreseze Episcopiei Buzăului în vederea obținerii unei dispense. În lipsa episcopului, secretarul episcopiei a răspuns petiționarului italian indicând imposibilitatea oferii unei astfel de dispense deoarece episcopul dăduse un ordin verbal de *a nu se permite nicio cununie între catolici*. Cu acest răspuns, Taffoli s-a adresat prefectului județului Buzău, care, la rândul său, s-a adresat Ministerului de Interne pentru a se rezolva această situație. Cum această problemă era de competența Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice, totul a fost transmis către acest minister, care la rândul său a dat cazul spre rezolvare Sfântului Sinod al Bisericii Autocefale Ortodoxe Române. În cadrul sesiunilor Sfântului Sinod s-a putut constata că episcopul de Buzău nu interzisese căsătoriile mixte dintre o parte romano-catolică și una ortodoxă, ci doar căsătoriile între două părți catolice sau protestante, iar toată situația anormală s-a dezvoltat în baza unei confuzii a

> Art. 22 Actele Statului civil sunt de atribuțiunea autorității civile.
> Întocmirea acestor acte va trebui să preceadă întotdeauna benedicțiunea religioasă, care pentru căsătorii va fi obligatorie, afară de cazurile ce se vor prevedea prin anume lege[34].

Potrivit primului aliniat al articolului 22 actele Statului civil erau în atribuțiunea autorităților civile, confirmându-se astfel prevederile articolului 92 din *Legea comunală*, promulgată de Alexandru Ioan Cuza la 1/12 aprilie 1864[35]. Privitor la aliniatul 2 al acestui articol constituțional, Chiru Costescu avea următorul comentariu:

> prin aliniatul 2 al acestui articol se stabilește că: întocmirea acestor acte va trebui să preceadă întotdeauna benedicțiunea religioasă, care pentru căsătorii va fi obligatorie, afară de cazurile ce se vor prevedea prin anume lege.
> Preotul care ar oficia: un botez, o cununie sau o înmormântare mai înainte de a se convinge că ofițerul de stare civilă a dresat actul respectiv, se expune la penalitățile prevăzută de Codul penal.
> Asupra obligativității benedicțiunii religioase, pentru căsătorie, prevăzută prin Constituție, Curtea de Casație a dat la început deciziuni și pro și contra.
> În cele din urmă însă a decis că lipsa benedicțiunii religioase nu atrage nulitatea unei căsătorii săvârșite numai înaintea ofițerului de stare civilă, pentru următoarele considerațiuni:
> a) Fiindcă până acum nu s-a făcut de către legislatura ordinară legea menționată în Constituție, prin care să se prevadă cazurile când benedicțiunea religioasă n-ar fi obligatorie;
> b) Fiindcă prin Constituție nu se prevede că lipsa benedicțiunii religioase la o căsătorie celebrată numai înaintea ofițerului de stare civilă ar atrage nulitatea ei[36].

Acest comentariu face referință doar la obligativitatea cuplului de a se căsători religios pentru a avea o căsătorie validă din punct de vedere juridic. Se poate vorbi însă, în cazul aliniatul 2 al articolului 22, și de o obligativitate a celebrantului catolic (român) sau ortodox de a oficia căsătoria religioasă pentru un cuplu căsătorit civil. În baza acestei interpretări, Guvernul român a cerut Sfântului Sinod să ia în dezbatere problema căsătoriilor mixte, și nu numai, pentru a nu mai exista cazuri de cupluri care ar fi dorit să le fie celebrată căsătoria religioasă, însă anumite motive confesionale nu le-ar fi permis.

---

secretarului eparhial. Mai mult decât atât, episcopul de Buzău a oferit dispensa pentru oficierea cununiei religioase mixte, înainte de votarea viitorului regulament care urma să reglementeze viitoarele cazuri similare. (*Biserica Ortodoxă Română*, an VI (1882), nr. 8 (august), pp. 384–385.)

[34] C. Costescu, *Colecțiune de Legi...*, p. 15.

[35] „Art. 92 Primarul este însărcinat cu actele civile și le poate delega la unul din ajutorii săi sau la unul din consilieri." În perioada regulamentară preoții erau însărcinați cu actele civile: „Art. 151 Pentru perilipsisul condicilor coprinzătoare de acturile Statului civil, adecă nașteri, însurări și morți, care să vor face prin mijlocirea mitropolitului și celor în lucrare episcopi după coprinderea anecsului ce privește la această pricină subt. No 3." (*Regulamentul Organic al Valahiei*); „Art. 139 Adunarea de preste a a mitricilor prin mijlocirea mitropolitului și episcopilor eparhioți, cuprinzătoare de toți acei născuți, căsătoriți și morți după alăturata anexă." (*Regulamentul Organic al Moldovei*). (*Regulamentele Organice ale Valahiei și Moldovei*, ediție îngrijită de Paul Negulescu și George Alexianu, Editura Eminescu, București, 1944, p. 71, 268.)

[36] C. Costescu, *Colecțiune de Legi...*, p. 15.

Comisia sinodală a elaborat proiectul de regulament într-un timp relativ scurt, în perioada 26 mai/7 iunie – 12/24 iunie 1881. Potrivit raportorului acesteia, baza elaborării proiectului de regulament era reprezentată de al doilea aliniat al articolului 8 din *Legea sinodului*:

> Art. 8 Ea [Biserica] va păstra unitatea administrativă, disciplinară și națională a Bisericii ortodoxe în cuprinsul Statului Român.

Comisia oferind și interpretarea acestui aliniat:

> Adică Sfântul Sinod trebuie să tindă, pe căi morale și legale, ca deosebitele elemente de naționalități străine, ce se aglomerează în țara noastră, să se contopească în naționalitatea română, să devină adevărați și desăvârșiți fii ai națiunii române. Aceasta însă se va ajunge numai întru cât ei, devenind politicește români, se vor face și bisericește creștini români ortodocși[37].

Această primire trebuia să fie făcută prin iconomie, deoarece o persoană care

> vine și cere în vreun caz religios ajutorul Bisericii ortodoxe, aceasta înseamnă, că el a făcut cel întâi pas spre unire cu Biserica noastră, și el trebuie primit cu dragoste creștinească, iar nu respins cu indiferență. Spre a deștepta în el mai multă simpatie către ortodoxie[38].

Comisia considera că această *persoană, străină ortodoxiei*, putea face parte din trei categorii: 1. creștini eterodocși; 2. creștini de alte rituri; 3. necreștini. Erau considerați creștini eterodocși romano-catolicii, luteranii și calvinii, iar armenii, lipovenii și staroverți erau considerați creștini de alte rituri. În categoria necreștinilor erau încadrați evreii și musulmanii. Despre creștinii eterodocși se specifica deosebirea lor față de ortodocși prin anumite doctrine dogmatice, însă nimic despre diferențele privitoare la rit. În cazul creștinilor de alt rit se specifica deosebirea lor față de ortodocși prin rit, însă se nota asemănarea lor din punct de vedere doctrinar, o considerație eronată a comisiei dacă îi avem în vedere creștinii armeni[39].

În cadrul ședinței din 12/24 iunie 1881, episcopul Melchisedec Ștefănescu a citit raportul și proiectul de regulament. În aceeași ședință au avut loc dezbaterile pe articole și votarea regulamentului. În urma dezbaterilor, cele mai ample pentru articolele 1, 3 și 4, cărora li s-au oferit însemnat spațiu și în cadru raportului, au fost adoptate 11 articole întocmai după cum fuseseră elaborate în comisie, mai puțin ultimul articol, care a fost exclus din regulament pe motiv că nu are formă legislativă[40].

---

[37] *Biserica Ortodoxă Română*, an VI (1882), nr. 8 (august), p. 385.
[38] *Ibidem*.
[39] *Ibidem*.
[40] „Art. 12 În fine, avându-se în vedere că, toleranța religioasă ca și ospitalitatea, sunt niște calități caracteristice și tradiționale la români, existând în practică de secole, și considerând că libertatea cultelor, și a conștiinței, este garantată chiar prin legea fundamentală actuală a țării – Constituțiunea – Sfântul Sinod nu voiește ca prin dispozițiunile expuse în mai sus număratele 11 articole să creeze un drept străinilor eterodocși, punând religia dominantă a țării la dispoziția intereselor materiale lumești ale unor oameni poate indiferenți în materie religioasă de orice cult, și totodată punând practica serviciilor religioase ortodoxe la dispozițiunea autorităților comunale, care unele se poate întâmpla ca să fie puțin scrupuloase în privința chestiunilor și a practicii serviciilor

Analiza istorică-canonică a articolelor 1, 3 și 4 ale *Regulamentului*

> Art. 1 Când un creștin eterodox dorește a deveni fiu spiritual Bisericii ortodoxe, unirea lui cu Biserica se face numai prin catehizare în punctele dogmatice deosebitoare și prin mirungere, precedând autorizarea episcopului eparhiot, conform art. 22, cap. II, din Regulamentul pentru disciplina bisericească.
> Actul unirii cu Biserica ortodoxă se va constata prin un certificat episcopal, dat la mâna celui unit cu Biserica noastră.

Articolul 1 al *Regulamentului* recunoștea validitatea botezului unui creștin eterodox. Primirea lui în cadrul ortodoxiei românești trebuia să se facă cu aprobarea episcopului eparhiot, prin cateheză în punctele dogmatice diferite și prin mirungere. Trebuie menționat că prin cuvântul eterodox comisia înțelegea romano-catolic, calvin sau luteran. Un creștin armean nu putea fi încadrat în această normă deoarece comisia îl considera un *creștin de alt rit* și nu un *creștin eterodox*. La fel în cazul unui creștin lipovean sau unui creștin staroverț. Unora ca acestora li se putea cere de către episcopul eparhiot rebotezarea în baza unei lacune în exprimare. Lăsând deoparte acest aspect, este important de văzut ce a stat la baza elaborării acestui articol și discuțiile ridicate cu ocazia votării în cadrul sesiunii sinodale, prin care era recunoscut botezul romano-catolicilor, calvinilor și luteranilor.

Pentru elaborarea acestui articol s-a avut ca punct de plecare canonul 95 al Sinodului VI ecumenic[41], canon ce se modelează pe canonul 19 al Sinodului I

---

bisericești, și se impune preoților aceste servicii ca din datorie; ci dorește (Sfântul Sinod) ca, aceste servicii și mângâieri sufletești, să se facă de către clerul român, numai după cererea eterodocșilor, exprimată în scris cu declarațiunea condițiunilor, conform dispozițiilor prevăzute în mai sus arătatele 11 articole, neavând Sfântul Sinod în vedere alte interese materiale lumești, da cât acel mare interes religios, moral și național, prevăzut și în legea organică a Bisericii noastre ortodoxe române la art. 8, aliniatul cel din urmă, la a căruia strictă urmare suntem datori să îngrijim chiar în temeiul Sfintelor canoane bisericești. Căci este necontestat că podoaba și fericirea unui neam, provine din respectul și paza legilor strămoșești." (*Biserica Ortodoxă Română*, an VI (1882), nr. 9 (septembrie), p. 396.)

[41] „Can. 95 Pe aceia dintre eretici care se adaugă (atașează) Ortodoxiei și părții celor ce se mântuiesc îi primim după următoarea rânduială și obicei: pe arieni și pe macedoneni și pe novațienii care-și zic loruși catari și stângaci, și pe quartodecimani (patrusprezeceni), adică pe tetradiți (miercurași), și pe upolimtristi îi primim, dând zapise (scrisori) și dând anatemei toata erezia care nu cugetă (învață) cum cugetă sfânta sobornicească și apostolească a lui Dumnezeu Biserică, pecetluindu-i, adică ungându-le mai întâi cu Sfântul Mir fruntea și ochii, și nările și gura, și urechile, și pecetluindu-i pe ei zicem: „Pecetea Darului Duhului Sfânt". Iar despre pavlichieni, care revin la Biserica sobornicească, s-a așezat orânduirea ca neapărat aceștia să fie botezați din nou. Iar pe eunomieni, cei botezați într-o singură cufundare, și pe moniliniști, cei numiți aici frigi, și pe sabelieni, care învață că Fiul este tot una (deopotrivă) cu Tatăl și care fac și alte oarecare rele (lucruri de neîndurat), și pe toate celelalte erezii, pentru că mulți sunt aici mai ales cei care pornesc, vin din țara galatenilor, pe toți care voiesc dintre aceștia să se adauge ortodoxiei îi primim cape păgâni (elini) și (adică) în prima zi îi primim spre creștinare, iar în a doua catehumeni, apoi în a treia zi le facem lepădările de satana (îi exorcizăm), cu suflarea de trei ori în față și în ochi, și astfel îi catehizăm pe ei, și îi facem să zăbovească în Biserică și să asculte Scripturile și atunci îi botezăm pe ei. Dar și pe manihei și severieni, și pe cei veniți din erezii asemenea (acestora), primindu-i ca pe păgâni (elini), îi botezăm din nou. Iar nestorienii și eutihienii și severienii, și cei din erezii asemenea (acestora) trebuie sa facă zapis (scrisori) și sa dea anatemei erezia (rătăcirea) lor, și pe Nestorie și pe Eutihie, și pe Dioscur, și pe Sever și pe ceilalți începători (corifei) ai unor astfel de erezii, și pe cei ce cugetă cele ale lor și toate ereziile arătate mai înainte și așa să se împărtășească cu sfânta Cuminecătură."

ecumenic și pe canonul 7 al Sinodului II ecumenic, și care, potrivit comisiei sinodale, aplicat prin iconomie ar oferi romano-catolicilor, calvinilor și luteranilor primirea în cadrul Ortodoxiei doar prin mirungerea cu sfântul mir[42]. O decizie similară, nemenționată în raportul comisiei, dar care întărește acest punct de plecare, o reprezintă decizia unui sinod local de la Constantinopol din anul 1484 care admitea primirea latinilor la Ortodoxie fără rebotezare, fiind necesară doar mirungerea, acest sinod prezentând și rânduiala liturgică:

> ținut la Constantinopol în 1484, 45 ani după marele sinod de la Florența, [sinodul] a promulgat în mod solemn noul ceremonial. Printr-o ultimă neliniște a conștiinței, această adunare consimte să recunoască valoarea reală a botezului latinilor; drept consecință, nu mai trebuia ca atunci când un neofit latin se prezenta, să i se reînnoiască această taină, ci să fie admis prin simpla ungere a mirului; altfel spus, se limita la a i se da *confirmarea* [mirungerea][43].

Această decizie este de o importanță majoră în cadrul acestui subiect deoarece sinodul local de la Constantinopol din 1484 s-a reunit tocmai pentru a condamna hotărârile luate la sinodul unionist de la Ferrara-Florența din 1439. Această practică s-a menținut pentru o perioadă destul de lungă în cadrul Ortodoxiei și poate fi observată în trei surse:

Biserica ortodoxă rusă preluase, potrivit referatului comisiei sinodale, practica Bisericii Constantinopolului și nu cerea rebotezarea latinilor care aveau dorința să devină ortodocși[44]. Sinodul de la Moscova din 1666–1667, la care au luat parte și delegații grecești, a legiferat această practică, hotărârea găsindu-se în capitolul al VI-lea al deciziilor sinodale[45]. Trebuie menționat că, în cadrul ortodoxiei rusești această hotărâre sinodală a fost precedată de două episoade. În anul 1149, arhiepiscopul Nifon de Novgorod a luat hotărârea de a accepta primirea creștinilor latini în cadrul ortodoxiei doar prin renegarea doctrinei catolice și prin mărturisirea doctrinei ortodoxe. După momentul Ferrara-Florența, ierarhia ortodoxă rusă a hotărât introducerea botezului pentru primirea latinilor în cadrul ortodoxiei, practică menținută până în anul 1667[46].

---

[42] *Biserica Ortodoxă Română,* an VI (1882), nr. 8 (august), p. 389. Prin acest canon 95, părinții Bisericii reuniți la Constantinopol ofereau norma canonică privitoare la primirea ereticilor în cadrul Ortodoxiei. Potrivit lui Zonoras acest canon distinge două categorii de categorii de eretici, care se pot întoarce la Ortodoxie: 1. cei care nu trebuie să fie botezați, dar care după anatemizarea ereziilor contrare Ortodoxiei li se administrează mirungerea; 2. cei care trebuie să fie botezați. Măsura luată pentru prima categorie avea în vedere faptul că acești eretici profesau aceeași credință privitoare la botez și botezau precum ortodocșii (în forma canonică admisă de Ortodoxie: apă și formula trinitară – în numele Tatălui, Fiului și Duhului Sfânt). (Dimitrios Salachas, „La normativa del Concilio Trullano, comentata dai canonisti bizantini del XII secolo, Zonaras, Balsamone, Aristenos", în *Oriente cristiano,* an XXXI (1991), nr. 2–3 (aprilie-septembrie), pp. 61–62.)

[43] Louis Petit, „L'entrée des catholiques dans L'Eglise orthodoxe", în *Echos d'Orient,* an II (1899), nr. 4, pp. 129–130.

[44] *Biserica Ortodoxă Română,* an VI (1882), nr. 8 (august), p. 390.

[45] *Деяния Московских Соборов 1666 и 1667 годов,* Moskva, 1905, pp. 162–170.

[46] Michel Stavrou, „Ecumenical Relations and the Recongnition of the Baptism of Other Churches", în *St. Vladimir's Theological Quarterly,* an LV (2016), nr. 1–2, pp. 210–211. În 1718 s-a recunoscut validitatea botezului creștinilor luterani, calvini și anglicani, primirea acestora făcându-se

Patriarhul Dositei al Ierusalimului în lucrarea *Mărturisire de credință* din anul 1672 indica faptul că latinii nu trebuie să se primească în cadrul ortodoxiei prin botez. Argumentația acestuia, sursă ce nu apare în referatul comisiei, era următoarea:

> Cu toate că ei au o credință imperfectă, au primit totuși botezul plin; aceasta este și rațiunea pentru care, după primirea întregii credințe, ei nu trebuie să fie rebotezați[47].

Bisericile ortodoxe autonome din Moldova și Valahia, potrivit comisiei sinodale, aveau această practică

> precum dovedesc vechile noastre Evchologioane sau Molitvenice, unde se prescrie rânduiala, cu care să se primească la Ortodoxie creștinii apuseni, care de la papism, sau protestantism (luterani și calvini) trec la Biserica Ortodoxă. Să se ceară adică declararea înscris, că ei renunță la doctrinele disidente ale Bisericii, la care au aparținut, și primesc dogmele ortodoxe; apoi se catehizează, se ung cu Sfântul Mir și se numără între fiii Bisericii Ortodoxe[48].

Această sursa indicată de comisia sinodală în referat poate fi examinată în fondul *Carte românească veche* de la Biblioteca Academiei Române, care cuprinde 22 molitfelnice în limba română, tipărite în arcul de timp 1681–1820[49]. Ediția de la Târgoviște din 1712 conținea pentru prima dată: 1. *Canoanele Sfinților Apostoli și ale Sfinților Părinți pentru Sfântul Botez*[50]; 2. O însemnare privitoare la primirea eterodocșilor în cadrul Bisericii Ortodoxe; 3. Rânduiala lui Metodie, patriarhul Constantinopolului. Cele trei texte apar și în 15 ediții ulterioare, ultima fiind cea de la București din 1819, excepție făcând ediția de la Râmnic din 1730. Trebuie subliniat faptul că însemnarea privitoare la eterodocși din molitfelnice nu menționează canonul 95 al Sinodului VI ecumenic, luat în considerare de către comisie, ci canonul 47 Apostolic, care interzice rebotezarea:

> De vreme ce și papistașii și calvinii și luteranii se botează în numele Tatălui și al Fiului și al Sfântului Duh pentru aceasta nu trebuiește să se botează a doua oara căci

---

doar renegarea erorilor doctrinale și prin mirungere. În 1757 s-a decis primirea creștinilor romano-catolici doar printr-o serie de rugăciuni și spovedanie. (Kevin Schembri, *Oikonomia, Divorce and Remarriage in the Eastern Orthodox Tradition*, Edizioni Orientalia Christiana/Valore Italiano, Roma, 2017, p. 123.)

[47] Michel Stavrou, „Ecumenical Relations and the Recongnition of the Baptism of Other Churches", în *St. Vladimir's Theological Quarterly*, an LV (2016), nr. 1–2, pp. 211–212.

[48] *Biserica Ortodoxă Română*, an VI (1882), nr. 8 (august), p. 390.

[49] 1. *Molitvenic*, Iași, 1681 (CRV 72); 2. *Molitvenic*, Buzău, 1699 (CRV 116); 3. *Molitvenic*, Buzău, 1701 (CRV 123); 4. *Molitvenic*, Râmnic, 1706 (CRV 150A v2); 5. *Molitvenic*, Târgoviște, 1712 (CRV 155 B1); 6. *Molitvenic*, București, 1722 (CRV 190A); 7. *Molitvenic*, București, 1729 (CRV 199); 8. *Molitvenic*, Râmnic, 1730 (CRV 200); 9. *Molitvenic*, București, 1741 (CRV 221); 10. *Molitvenic*, Buzău, 1747 (CRV 258); 11. *Molitvenic*, Râmnic, 1747 (CRV 259); 12. *Molitvenic*, Iași, 1747 (CRV 268); 13. *Molitvenic*, Râmnic, 1758 (CRV 308); 14. *Molitvenic*, București, 1764 (CRV 337); 15. *Molitvenic*, Iași, 1764 (CRV 338); 16. *Molitvenic*, Râmnic 1768 (CRV 358); 17. *Molitvenic*, Râmnic, 1782 (CRV 453); 18. *Molitvenic*, Iași, 1785 (CRV 492); 19. *Molitvenic*, București, 1793 (CRV 566); 20. *Molitvenic*, București, 1808 (CRV 739); 21. *Molitvenic*, București, 1819 (CRV 1041); 22. *Molitvenic*, Chișinău, 1820 (CRV 1077).

[50] 47 Apostolic; 7 Sinodul II ecumenic; 48, 122 Cartagina; 48 Laodiceea; 6 Neocezareea; 2, 4, 6 Timotei Alexandrinul; 4 Sfântul Chiril Alexandrinul.

botez adevărat au că așa zice canonul 47 al Sfinților Apostoli ce este scris mai sus. Care episcop sau preot va boteza a doua oara pe cel ce are botez adevărat, să i se ia darul.
Fără numai trebuiește să se ungă cu sfântul mir, de vreme ce calvinii și luteranii nu au această taină, nici nu se miruiesc după botez.
Și schismaticii, măcar de vor fi și miluiți de episcopii lor, iară trebuiește să îi miruim după ce le citim molitvele ca și pe cei ce să întorc la pravoslavnica credință după ce s-au lepădat, sau de voie sau fără de voie; de vreme ce și ei s-au lepădat de Biserica răsăritului. Și tot acele molitve să le citească și schismaticilor (zic) și calvinilor și luteranilor care se citesc celor ce din lepădare se întorc la pravoslavnica credință și apoi să i ungem cu sfântul mir precum scrie mai înainte la rânduiala lui Metodie Patriarhul Țaringradului[51].

Fără a intra în domeniu teologiei liturgice, menționăm că această rânduială (*diataxis*) atribuită lui Metodie (843–847) patriarhului Constantinopolului conține reguli și rugăciuni pentru copiii și adulții care apostau în mod voluntar sau involuntar. Literatura de specialitate pune în legătură alcătuirea acestui text cu schimburile de prizonieri făcute între arabi și bizantini în prima jumătate a secolului IX. Cei care părăsiseră creștinismul, voluntar sau involuntar, și îmbrățișaseră islamismul, erau reintroduși în Biserica prin această rânduială[52]. Ulterior, Patriarhia ecumenică a Constantinopolului a considerat acest text adecvat pentru practica primirii creștinilor apuseni la ortodoxie.

Începând cu secolul al XVIII-lea s-a renunțat în Biserica Constantinopolului la această practică, iar cauzele au fost

> stăruințele și năzuința propagandei papiste și protestante de a lăți credințele lor religioase în Orientul ortodox, ajutate fiind aceste propagande de protecțiunea marilor puteri europene papiste și protestante și de influența politică ce aveau ele la Înalta Poartă Otomană[53].

Un sinod de la Constantinopol din 1756, convocat de patriarhul ecumenic Chiril al V-lea (1748–1757), la care au participat și patriarhii de Alexandria și Ierusalim, a promulgat un decret prin care nu se recunoștea validitatea botezului latin:

> Credincioși acestor divine și sfinte prescripții, estimăm botezul ereticilor în mod absolut contrar sfintelor canoane ale apostolilor; apa sa este inutilă, potrivit expresiilor Sfântului Ambrozie și Marelui Atanasie; aceasta nu aduce celor care îl primesc nicio satisfacție și nu contribuie în niciun mod la iertarea păcatelor; îl considerăm demn de dispreț și înspăimântător. Cei dintre ei care au fost botezați fără a fi cu adevărat, îi considerăm ca nefiind botezați; dacă îmbrățișează credința ortodoxă, îi botezăm fără a ezita, urmând canoanele apostolilor și sinoadelor, aceste coloane invizibile ale sfintei, catolice și apostolice Biserici a lui Hristos, mama noastră, a tuturor[54].

---

[51] *Molitvelnic*, Râmnic, 1768, p. 31 (CRV 358).

[52] Paolo Eleuteri, Antonio Riga, *Eretici, dissidenti, musulmani ed ebrei a Bisanzio. Una raccolta eresiologica del XII secolo*, Il Cardo, Venezia, 1993, p. 39.

[53] *Biserica Ortodoxă Română*, an VI (1882), nr. 8 (august), p. 390.

[54] Louis Petit, „L'entrée des catholiques dans L'Eglise orthodoxe", în *Echos d'Orient*, an II (1899), nr. 4, p. 131. Această decizie era o confirmare a unui decret sinodal al Bisericii ecumenice a Constantinopolului din iulie 1755 prin care era recunoscut ca valid doar botezul ortodox.

Această decizie sinodală a fost receptată în toate teritoriile canonice unde își exercita autoritatea Biserica Constantinopolului. Acesteia i s-a adăugat o literatură teologică în sintonie, iar exemplul cel mai operativ este lucrarea *Arătare, sau adunare, pre scurt a dumnezeieștilor dogme ale credinței* ce îl are ca autor pe Atanasie de la Paros[55]. În cadrul capitolului dedicat sacramentelor, autorul prezintă invaliditatea botezului latin bazându-se pe forma de administrare prin stropire și nu prin afundare:

> Dar ce este mai mare și mai puternic, și de a pricinui frica cea mai de pe urmă vrednic, este aceasta, că Sfântul Sobor al doilea de toată lumea, și ca pe niște cu totul nebotezați știe pe cei ce nu păzesc împreună și pe cele trei afundări la botez[56].

Cum lucrarea a fost tradusă și tipărită la Mănăstirea Neamț în timpul lui Veniamin Costache, mitropolitul Moldovei și Sucevei, aceasta a avut o influență asupra introducerii practicii rebotezării în Moldova și Valahia, așa cum apare menționat în molitfelnicele tipărite în Principatele românești de la gurile Dunării la jumătatea secolului al XIX-lea:

> În evchologioanele editate mai de curând în București, deși s-a păstrat rânduiala cea veche a primirii la ortodoxie a creștinilor apuseni, numai prin mirungere, s-a adus însă la urmă o notă explicativă, *arătare*, nu se știe sub care mitropolit, notă, în care se zice, că deși *după pravilă* creștinii aceștia ar trebui primiți numai prin mirungere, dar, pe temeiul unei cărți teologice, întitulată: *Arătare sau adunare pe scurt a Dumnezeieștilor dogme ale credinței*, se opinează ca toți apusenii care sunt botezați prin stropire iar nu prin afundare, să se boteze din nou, ca și cum n-ar fi fost botezați[57].

Această *notă* din molitfelnice nu a fost luată în considerare de toate episcopiile din Biserica Autocefală Ortodoxă Română. De asemenea, nici articolul 22 din *Regulamentul pentru disciplina bisericească*, promulgat în 1873, nu a luat-o în considerare, ci lăsa la dispoziția episcopului validitatea botezului eterodox (și de alt rit). Articolul 1 al *Regulamentului*, așa cum a fost elaborat de comisia sinodală, a reprezentat o reîntoarcere la tradiția canonică a primului mileniu, în sintonie cu o hotărâre a unui sinod local de la Constantinopol din anul 1484.

Discuțiile avute în cadrul ședinței Sfântului Sinod cu ocazia votării acestui articol evidențiază aspecte importante în ceea ce privește subiectul primirii creștinilor

---

[55] Gerardo Cioffari, *Storia dei rapporti Roma-Costantinopoli dal 1453 al 1958*, Quaderni di Odigos, Bari, 2009, p. 69.

[56] Atanasie de la Paros, *Arătare, sau adunare, pre scurt a dumnezeieștilor dogme ale credinței*, Tipografia Mănăstirii Neamț, Neamț, 1816, p. 242 (Pentru Sfântul Botez, pp. 238–244). Atanasie din Paros s-a născut în anul 1725 în insula Paros, Grecia. A studiat la Academia teologică din Muntele Athos sub îndrumarea lui Eugeniu Vulgaris, aici primind și voturile monahale. A predat la Salonic, Corfu și Muntele Athos. Revenirea la această ultimă școală l-a implicat într-o dispută teologică, care i-a adus caterisirea și excomunicarea din partea patriarhului ecumenic Sofronie al II-lea (1744–1780). Reabilitat în 1781, a predat în continuare teologie. A rămas faimos în lumea ortodoxă pentru manualul său de dogmatică, extrem de polemic față de Occidentul latin, *Arătare, sau adunare, pre scurt a dumnezeieștilor dogme ale credinței*. A murit în 1813 în insula Chios, Grecia. (*Dizionario enciclopedico dell'Oriente cristiano*, a cura di Edward G. Farrugia, Pontificio Istituto Orientale, Roma, 2000, pp. 89–90.)

[57] *Biserica Ortodoxă Română*, an VI (1882), nr. 9 (septembrie), p. 391.

eterodocși în cadrul ortodoxiei românești: 1. unde s-a practicat rebotezarea; 2. problema noului nume pentru cei primiți în cadrul ortodoxiei; 3. situația celor care doreau rebotezarea; 4. convertirea satelor catolice din Moldova la ortodoxie.

Potrivit discuției dintre Calinic Miclescu[58], mitropolit al Ungrovlahiei, și Silvestru Bălănescu (Pitești eanul)[59], arhiereu vicar al Episcopiei Argeșului, rebotezarea se practica în acele vremuri pe întreg cuprinsul Regatului României, cu excepția eparhiei mitropolitului primat. Mai mult, se specifica faptul că rebotezarea a început să fie practicată odată cu fondarea Bisericii greco-catolice în Transilvania[60].

Episcopul Râmnicului, Iosif Bobulescu[61], a ridicat problema noului nume dat neofitului și raportul acestui act cu situația lui de la starea civilă. Fără a menționa că prin mirungere nu se dădea un nou nume, Melchisedec Ștefănescu menționa că ofițerul stării civile va reglementa această situație în baza certificatului episcopal primit de către neofit[62].

Aspectul cel mai important al discuțiilor a fost reprezentat de cazul eterodocșilor care cereau rebotezarea. Discuția a fost inițiată de Inochentie Moisiu (Ploiești eanul)[63], arhiereu vicar al Mitropoliei Ungrovlahiei, care s-a rezumat la întrebarea *ce se urmează când un eterodox cere rebotezarea*? Părerea mitropolitului Iosif Naniescu a fost ca acestora să li se administreze din nou botezul pentru a nu li se ofensa credința. În aceeași linie s-a încadrat în discuție și ministrul Cultelor și

---

[58] Calinic Miclescu s-a născut la 16/28 aprilie 1822 în Suceava, județul Suceava. A fost călugărit la 18/30 iunie 1842 la Huși, hirotonit ulterior ierodiacon (1843) și ieromonah (1848). La 2/14 februarie 1855 a fost hirotonit episcop. Între 1851–1858 și 1861–1863 a fost stareț al mănăstirii Slatina, locțiitor de episcop la Huși în anii 1858–1861 și mitropolit al Moldovei din 1865 și până în 1875. În mai 1875 a fost ales mitropolit primat al Bisericii Autocefale Ortodoxe Române. În timpul păstorii lui a fost recunoscută autocefalia Bisericii Ortodoxe Române. A murit la 14/26 august 1886 în București. (*Enciclopedia ortodoxiei românești*, p. 394.)

[59] Silvestru Bălănescu (Pitești eanul) s-a născut la 16/28 iulie 1838 în Pângărăcior, județul Neamț. A studiat la Seminarul *Socola* din Iași și la Academia Duhovnicească din Kiev (1868–1873). A fost profesor la Seminarul *Central* din București (1874–1886), președinte al *Comitetului de redacție* al revistei *Biserica Ortodoxă Română* (1874–1885) și profesor la Facultatea de Teologie din București (1881–1883). În 1879 a fost hirotonit episcop cu titlul *Piteșteanul*, iar între anii 1886–1900 a fost episcop al Hușilor. A murit la 25 noiembrie/7 decembrie 1900 în București. (*Enciclopedia ortodoxiei românești*, p. 74.)

[60] *Biserica Ortodoxă Română*, an VI (1882), nr. 9 (septembrie), p. 398.

[61] Iosif Bobulescu s-a născut la 15/27 decembrie 1818 în Plopeni, județul Suceava. A studiat la Seminarul *Socola* din Iași. Profesor la Seminarul *Socola* (1856–1860). Căsătorit, a fost hirotonit preot pentru biserica *Sfânta Parascheva* din Botoșani. Rămas văduv, a fost călugărit în anul 1857 și hirotesit protosinghel. După hirotesirea ca arhimandrit, în 1862 a fost hirotonit arhiereu titular cu numele *Sevastias*, schimbat în 1873 cu numele *Botoșăneanul*. Superior al mai multor biserici din Iași: Barnovschi (1863–1865), Sfinții Trei Ierarhi (1865–1867; 1875–1878) și Sfântul Spiridon (1867). În noiembrie 1880 a fost ales episcop al Râmnicului, de unde s-a retras în decembrie 1886. A murit la 15/27 decembrie 1890. (*Enciclopedia ortodoxiei românești*, pp. 91-92.)

[62] *Biserica Ortodoxă Română*, an VI (1882), nr. 9 (septembrie), pp. 397–398.

[63] Inochentie Moisiu (Ploiești eanul) s-a născut în anul 1832 la Cerviceşti, județul Botoșani. A studiat la Seminarul *Socola* din Iași. Profesor la Seminarul *Socola* din Iași, la Seminarul din Huși (1862–1869) și la Facultatea de Teologie din București. În anul 1879 a fost hirotonit episcop cu titlul *Ploieșteanul*, iar în anii 1892–1894 a fost episcop al Romanului. A murit la 5/17 aprilie 1894 în București. (*Enciclopedia ortodoxiei românești*, p. 407.)

Instrucțiunii Publice, V. A. Urechia. Părerile mitropolitului primat și ale episcopului Melchisedec Ștefănescu au fost contrarii acestei posibile situații, care s-ar fi concretizat printr-un amendament la articol, menționând necesitatea unei reguli clare în conformitate cu canoanele Bisericii ortodoxe. Mai mult decât atât, prin admiterea rebotezării pentru o anumită categorie de persoane, lucrurile ar fi revenit la situația anterioară elaborării *Regulamentului*[64]. Fără o certitudine bine definită, putem considera, în baza acestor discuții, că mitropolitul Iosif Naniescu și arhiereul Inochentie Moisiu nu erau întrutotul de acord cu aplicarea iconomiei în ceea ce privește recunoașterea botezului eterodox. Nu de aceeași idee era și ministrul Cultelor și Instrucțiunii Publice. Atitudinea pe care o manifesta în favoarea legiferării unei situații în care anumitor persoane li s-ar fi administrat rebotezarea nu se baza pe aplicarea acribiei în ceea ce privește recunoașterea botezului eterodox, ci în libertatea de conștiință a persoanei. Acesta considera că primirea eterodocșilor doar prin mirungere era utilă deoarece ar fi putut facilita convertirea satelor catolice din Moldova la ortodoxie. Terminate aceste discuții, în urma votului membrilor sinodali, articolul a fost acceptat[65].

> Art. 3 Când creștinii eterodocși sau de alt rit, bărbat și femeie, vor cere la Biserica ortodoxă a se binecuvânta căsătoriile lor civile, prin cununia bisericească după ritul ortodox, preoții ortodocși vor satisface această dorință a lor, vor cere însă obligații în scris de la dânșii că copii ce se vor naște din această căsătorie, binecuvântată de Biserica ortodoxă, vor deveni, prin botez, membrii și fii ai Bisericii Ortodoxe. De asemenea, când părinții eterodocși, din vreo cauză lor cunoscută, ar cere ca copii lor să fie botezați după ritul ortodox, preoții vor satisface această dorință a lor, cu aceiași obligațiune însă, ca copii acei botezați în ritul ortodox să fie educați în religiunea ortodoxă.

Articolul 3 al *Regulamentului* prin primul paragraf oferea posibilitatea unui cuplu eterodox sau de alt rit, căsătorit civil, să primească căsătoria religioasă în cadrul Bisericii ortodoxe. Această posibilitate era condiționată de o declarație scrisă prin care cuplu își lua obligația de a boteza și educa copiii în cadrul Bisericii ortodoxe. Al doilea paragraf oferea posibilitatea unui cuplu eterodox, căsătorit religios în afara Bisericii ortodoxă, să își boteze copiii în cadrul Bisericii Ortodoxe. Această posibilitate era condiționată de o declarație scrisă prin care cuplu își lua obligația de a boteza și educa copiii în cadrul Bisericii ortodoxe.

Raportul comisiei nu oferă detalii privitoare la baza acestei normative. Totul se limitează la o câteva prescripții pastorale privitoare la întâmpinarea *cu afecțiune* a situațiilor indicate de normativă:

> Se poate întâmpla, ca creștinii eterodocși, sau de alte rituri, bărbat și femeie, căsătorindu-se civil, după legile țării noastre, să voiască a se cununa și bisericesc în Biserica noastră ortodoxă nu trebuie a le refuza împlinirea acestei dorințe sufletești; căci trebuie a spera în asemenea cazuri, ca și copiii ce se vor naște din asemenea căsătorii se vor boteza tot în Biserica ortodoxă, și vor deveni membri ai ei.

[64] *Biserica Ortodoxă Română*, an VI (1882), nr. 9 (septembrie), pp. 398–399.
[65] *Ibidem*, p. 399.

> Se întâmplă că părinți eterodocși, în lipsă de preoți ai confesiunii lor, cer ca preoții ortodocși să le boteze copiii după ritul ortodox. Nu este bine a refuza asemenea cereri, căci s-ar închide intrarea în Biserică unor viitori membri ai ortodoxiei și ai națiunii române. Însă în asemenea cazuri, este datoria preotului ortodox, a se îngriji ca acei copii să fie crescuți după datinile Bisericii ortodoxe[66].

Cu toate acestea paragraful al doilea al articolului 3 al *Regulamentului* poate fi considerat într-o legătură cu paragraful al doilea al articolului 82 al *Constituției din 1866*:

> Coborâtorii Majestății Sale vor fi crescuți în religia ortodoxă a Răsăritului.

Ortodoxia românească acceptase încă din 1866 posibilitatea administrării botezului copiilor unui cuplu căsătorit în cadrul unei Biserici eterodoxe, acceptare concretizată în toamna anului 1870 prin botezarea principesei Maria, unicul copil al familiei regale Carol și Elisabeta, de către mitropolitul primat Nifon Rusăilă. De altfel, situația s-a repetat prin botezarea copiilor familiei regale Ferdinand și Maria.

Discuțiile avute în cadrul ședinței Sfântului Sinod cu ocazia votării acestui articol conturează patru aspecte: 1. intrarea preoților ortodocși în atribuțiile preoților catolici; 2. inexistența căsătoriilor între creștini eterodocși sau de alt rit; 3. diferite probleme misionare ale Bisericii catolice în Regatul României; 4. excluderea oricăror restricții.

Mitropolitul Calinic Miclescu a inițiat dezbaterea acestui articol prin indicarea creării unui conflict cu Biserica romano-catolică deoarece avea o altă viziune asupra căsătoriei, menționând în primul rând imposibilitatea anulării acesteia. Episcopul Melchisedec Ștefănescu era de părere că nu ar fi necesar pentru membrii Sfântului Sinod să se preocupe de interesele și legislația Bisericii romano-catolice, ci de interesele naționale și religioase ale României. Pentru episcopul Romanului, certificatul de căsătorie obținut din partea ofițerului de stare civilă era baza și garanția pentru celebrarea căsătoriei religioase unui cuplu eterodox sau de alt rit, asemenea unui cuplu ortodox. Această părere a lui Ștefănescu a fost consimțită în cadrul dezbaterii de mitropolitul Iosif Naniescu și de ministru V. A. Urechia[67].

Ghenadie Petrescu[68], episcop al Argeșului, a îndreptat atenția membrilor sinodali asupra faptului că până atunci existaseră doar cazuri de căsătorii mixte, între o parte ortodoxă și o parte eterodoxă sau de alt rit. Unor astfel de cazuri, li s-a celebrat cununia religioasă în cadrul Biserici ortodoxe cu condiția de a boteza copiii ortodox. Acesta era de părere ca acest cuplu eterodox sau de alt rit să fie primit în cadrul Bisericii ortodoxe și ulterior să li se celebreze căsătoria

---

[66] *Biserica Ortodoxă Română*, an VI (1882), nr. 9 (septembrie), pp. 392–393.

[67] *Ibidem*, pp. 400–401.

[68] Ghenadie Petrescu s-a născut în martie 1836 la București. A studiat la școlile bisericilor *Stelea* și *Domnița Bălașa* din București. A fost călugărit la mănăstirea Căldărușani, județul Ilfov, în martie 1858 și hirotonit ierodiacon și ieromonah în 1858, respectiv 1869. După hirotesirea ca arhimandrit din 1873, la 23 februarie/7 martie 1875 a fost hirotonit arhiereu vicar cu titlul *Piteșteanul* pentru Episcopia Argeșului. După o locotenență (1875–1876), a fost ales episcop al Argeșului la 14/26 martie 1876. Între anii 1893–1896 a fost mitropolit primat. A murit la 31 august/13 septembrie 1918 la București. (*Enciclopedia ortodoxiei românești*, pp. 482–483.)

religioasă[69]. Potrivit sumarelor ședințelor Sfântului Sinod discuția inițiată de episcopul Ghenadie nu a fost continuată cu toate că era cea mai importantă. Tradiție canonică a primului mileniu nu amintește în niciun loc despre posibilitatea unei astfel de căsătorii religioase. Acesta a fost și motivul pentru care în raportul comisiei nu există o indicare canonică ca bază pentru acest articol. Ideea pe care s-a bazat elaborarea acestui articol era întâmpinarea *cu afecțiune* a unor astfel de cupluri, care urmau să boteze și să crească copiii în cadrul Bisericii ortodoxe. Era, spus mai simplist, un *câștig pe termen lung* pentru Biserica ortodoxă.

Ministrul Cultelor și Instrucțiunii Publice, precum și episcopul Melchisedec au indicat diferite motive pentru care articolul discutat trebuia acceptat în cadrul Sfântului Sinod. Ministrul indica lipsa de biserici și preoți catolici, dar și dorința unora de a fi căsătoriți în Biserica ortodoxă pe motive ce țin de o dorință personală. De asemenea, indica faptul că mulți întâmpină greutăți în a fi căsătoriți religios în biserica lor și pentru acest motiv apelează la preoții ortodocși. Aceste greutăți au fost indicate și de Melchisedec Ștefănescu. Acesta menționa conflicte între preoții catolici și credincioși pe motivul taxelor mari cerute de către Biserica romano-catolică, iar pentru acest motiv considera că Biserica ortodoxă era obligată să întâmpine *cu afecțiune* aceste cereri de oficierea căsătoriei religioase. Intervențiile lui V.A. Urechia și a lui Melchisedec Ștefănescu au fost în sintonie, însă au avut și un punct în care părerile erau opuse: botezarea copiilor în cadrul Bisericii ortodoxe. Ministrul considera mai importantă libertatea de conștiință a familie în alegerea confesiunii în care urmau să fie botezați copiii, în schimb episcopul considera că aceștia trebuiau să fie botezați în cadrul Bisericii ortodoxe. Votarea articolului s-a făcut în forma elaborată de către comisie fără nicio modificare[70].

> Art. 4 Căsătoriile mixte, între persoane ortodoxe cu persoane eterodoxe sau de alt rit creștinesc, se binecuvântează de Biserica ortodoxă, păzindu-se uzul de până acum, ca copii ce se vor naște din asemenea căsătorii să devină membrii ai Bisericii ortodoxe.

Articolul 4 al *Regulamentului* oferea posibilitatea unui cuplu mixt, format dintr-o parte ortodoxă și una eterodoxă sau de alt rit, căsătorit civil, să primească căsătoria religioasă în cadrul Bisericii ortodoxe. Această posibilitate era condiționată de o declarație scrisă prin care cuplul își lua obligația de a boteza și educa copiii în cadrul Bisericii ortodoxe în conformitate cu o tradiție existentă în Ortodoxia românească. Lipsa unor detalii privitoare la baza care stătuse la elaborarea acestei normative, între rândurile raportului comisiei de elaborare a *Regulamentului*, indica o normalitate a unor astfel de căsătorii pentru această epocă. De altfel, nici dezbaterile din cadrul ședinței Sfântului Sinod nu au amintit nimic privitor la canonul 72 al Sinodului VI ecumenic[71], totul rezumându-se la condiția de a boteza copiii în cadrul Bisericii ortodoxă.

---

[69] *Biserica Ortodoxă Română*, an VI (1882), nr. 9 (septembrie), p. 401.

[70] *Ibidem*.

[71] „Can. 72 Să nu se îngăduie ca bărbatul ortodox să se lege (prin căsătorie) cu femeia eretică, nici ca femeia ortodoxa să se unească (prin căsătorie) cu un bărbat eretic, ci de s-ar și vădi că s-a făcut un lucru ca acesta de către vreunul dintre toți, căsătoria (nunta) să se socotească fără de tărie, și căsătoria (însoțirea nelegiuită) să se desfacă – căci nu se cade a amesteca cele ce n-au amestecare, nici

Sintagma *păzindu-se uzul de până acum, ca copii ce se vor naşte din asemenea căsătorii să devină membrii ai Bisericii ortodoxe* era considerată de ministru V.A. Urechia în contradicție cu legea civilă, fapt pentru care acesta a cerut să fie modificat. Propunerea sa era *sperând Biserica ca acei copii să devină membrii ai ortodoxiei*, această modificare cerându-o pentru ca norma regulamentară să nu indice o obligație. Episcopii Melchisedec Ștefănescu și Ghenadie Petrescu erau de părere ca articolul să nu *sufere* nicio modificare deoarece aceasta era o tradiție deja observată în cadrul Ortodoxiei românești. Mult mai impetuos a fost mitropolitul Iosif Naniescu. Acesta declara

> că nu se unește cu opțiunea de a se modifica articolul, pentru că noi nu putem deschide porțile celor ce bat la ușa noastră decât numai cu aceste condițiuni. Destul este că am deschis străinilor brațele noastre, le-am deschis sânul țării cred dar că trebuie să luăm o garanție, cred că trebuie să menținem ceea ce am avut și ceea ce prevede și acest proiect de regulament[72].

Votarea articolului s-a făcut în forma cerută de ierarhii români fără vreo modificare care ar fi modificat obligația pe care trebuia să și-o asume cuplul mixt înainte de primirea cununiei religioase. Publicarea *Regulamentului* în *Monitorul Oficial* indica faptul că legislația statală nu era în contradicție cu condiția cerută de Sfântul Sinod, principiile de modificare ale ministrului V. A. Urechia fiind eronate.

Aspecte concluzive

Elaborarea, dezbaterea și votarea *Regulamentului pentru relațiunile bisericești ale clerului ortodox român cu creștinii eterodocși sau de alt rit și cu necredincioșii care trăiesc în Regatul României* de către Sfântul Sinod al Bisericii Autocefale Ortodoxe Române în iunie 1881, promulgarea acestuia de către regele Carol I de Hohenzollern-Sigmarigen în septembrie 1881, precum și motivul pentru care s-a pornit tot acest proces, ca premise prezentate în studiul de față, ne pot oferi câteva concluzii.

Articolul 22 al *Constituției din 1866* indică locul pe care l-au garantat oamenii politici români de la jumătatea secolului al XIX-lea religiei, în special creștinismului de confesiune ortodoxă, în societate. Ideile occidentale privitoare la religie și locul acesteia în societate nu au fost preluate de către factorul politic român pentru a fi transpuse în societatea românească. A fost menținut binomul Stat-Biserică ortodoxă, așa-zisa *simfonie bizantină*. Trebuie menționat însă că această *simfonie bizantină* nu s-a manifestat exact ca în orașul de pe Bosfor. Atât

---

oii să se împerecheze cu lupul, și nici părții lui Hristos cu soarta (ceata) păcătoșilor; iar dacă cineva ar calea cele orânduite de noi, să se afurisească. Iar dacă unii, găsindu-se încă în necredință și nefiind încă numărați în turma ortodocșilor, s-au legat (potrivit) întreolaltă, prin căsătoria legiuită, și apoi unul dintre ei alegând binele a alergat la lumina adevărului, iar celălalt a fost ținut (stăpânit) de legătura sărăcirii, nealegând (nedorind) să vadă (să ia în scamă) razele dumnezeiești; dacă soția cea necredincioasă socotește că este bine (consimte) să viețuiască cu soțul cel credincios, sau, dimpotrivă, cel necredincios cu soția cea credincioasă, să nu fie despărțiți, după dumnezeiescul apostol: „Căci bărbatul necredincios se sfințește prin femeie, și femeia necredincioasă se sfințește prin bărbat" (ICor. 7,14)."

[72] *Biserica Ortodoxă Română*, an VI (1882), nr. 9 (septembrie), p. 402.

Statul, cât și Biserica au avut o lungă evoluție de-a lungul secolelor. În cadrul acestui raport Stat-Biserică ortodoxă, existent în Regatul României la 1881, puterea seculară a cerut reglementarea raporturilor interconfesionale.

Principalul interes pentru Statul român era acceptarea celebrării căsătoriilor mixte de către slujitorii Bisericii Autocefale Ortodoxe Române pentru a putea fi respectată norma articolului 22 din constituție. Așa cum a fost indicat, membrii Sfântului Sinod au acceptat acest *interes* al Statului român, însă n-au făcut nimic mai mult decât să legifereze o tradiție deja existentă în cadrul ortodoxiei românești. La fel cum recunoașterea botezului eterodox era doar o întoarcere la tradiția Bisericii ortodoxe. Putem observa astfel că reglementarea raporturilor interconfesionale în România Vechiului Regat a avut drept punct de plecare o cerință statală, însă normativa bisericească, ca finalitate, nu a ieșit din cadrul trasat de tradiția Bisericii ortodoxe.

Normativa bisericească ortodoxă existentă în Regatul României la final de secol XIX privitoare la relațiile interconfesionale ne prezintă Biserica Autocefală Ortodoxă Română ca fiind o biserică deschisă față de celelalte confesiuni creștine. Pentru a folosi o terminologie proprie din secolul al XX-lea, era o biserică ecumenică.

THE ORTHODOX LEGISLATION CONCERNING THE INTERCONFESSIONAL RELATIONS IN THE OLD KINGDOM OF ROMANIA. CASE STUDY

Summary

On September 8, 881 King Carol I of Hohenzollern-Sigmaringen sanctioned and promulgated the Regulation for the ecclesiastical relations of the Romanian orthodox clergy with the heterodox or other rite Christians and with the unbelievers living in the Kingdom of Romania. Formulated and approved during the summer session of the Holy Synod of the Romanian Orthodox Autocephalic Church from 1881, the aforementioned Regulation contains 11 articles regulating different aspects of the relations between Orthodox and Roman-Catholics, Protestants and Muslims living in the Kingdom of Romania (baptism, chrismation, marriage). Our presentation aims to set out four main directions for investigation: 1. the process from the elaboration to the publication in the Official Gazette of Regulation emanating from the Romanian Orthodoxy during the Romanian Old Kingdom; 2. previous regarding the relations between Orthodoxy and other Christian confessions or other religions; 3. a summary presentation of the Regulation for the ecclesiastical relations of the Orthodox clergy with the heterodox and other rite Christians and with the unbelievers living in the Kingdom of Romania; 4. an historical-canonical analysis of articles 1, 3 and 4 of the Regulation. Sources used are primarily documents from the National Archives of Romania, more precisely the Fond of the Ministry of Cults and Public Instruction. Our concludes with an examination the Romanian Euchologions, printed between 1620 and 1820 and the summaries of the sessions of the Holy Synod of the Romanian Orthodox Autocephalic Church, published in the official journal, Romanian Orthodox Church.

The analysis of the elaboration, debate, voting and promulgation of the Regulation for the ecclesiastical relations of the Romanian Orthodox clergy with the heterodox or other

rite Christians and with the infidels living in the Kingdom of Romania offers us some conclusions. Article 22 of the Constitution of 1866 indicates the place guaranteed by Romanian politicians from the middle of the 19th century to religion, especially to Orthodox Christianity, in society. Thus, the binomial State-Orthodox Church, the so-called *Byzantine symphony*, was maintained. Within this State-Orthodox Church relationship, existing in the Kingdom of Romania in 1881, the secular power demanded the regulation of interfaith relations. The main interest for the Romanian State was the acceptance of the celebration of mixed marriages by the servants of the Romanian Orthodox Autocephalous Church in order to be able to respect the norm of article 22 of the constitution. As indicated, the members of the Holy Synod accepted this interest of the Romanian State, but they did nothing more than legislate an already existing tradition within the Romanian Orthodoxy. Just as the recognition of unorthodox baptism was only a return to the tradition of the Orthodox Church. We can thus observe that the regulation of interfaith relations in Romania of the Old Kingdom had as a starting point a state requirement, but the church norm, as a finality, did not go beyond the framework drawn by the tradition of the Orthodox Church.

ABREVIERI

ANIC	= Arhivele Naționale Istorice Centrale
art.	= articol
can.	= canon
CRV	= Carte românească veche, Biblioteca Academiei Române

DIMITRIE A. STURDZA – OMUL

NICOLETA STAN-ȚURCANU

Cuvinte-cheie: Dimitrie A. Sturdza, familia Sturdza, documente, conștiință a datoriei, contemporanii săi.

Keywords: Dimitrie A. Sturdza, Sturdza family, documents, a conscience of duty, his contemporaries.

După însemnările „autobiografice" care se găsesc împrăștiate răzleț prin diverse documente, deducem faptul că Dimitrie A. Sturdza a avut o personalitate aparte. Se ghida după principiile sale și considera că un cap sănătos, munca încordată, voința tare și răbdarea înving toate greutățile[1]. Era un om cu o cultură vastă, serios, credincios[2], exigent, ferm, foarte muncitor, aprig la mânie, avea conștiința datoriei[3], un dezvoltat spirit gospodăresc, gândea și acționa întotdeauna în perspectivă, lucruri pe care le cerea și celorlalți. Deseori spunea că „viața omenească nu e o plăcere, ci o datorie către sine, către ceilalți, către omenire, către creator. În nici un minut al vieții aceste precepte nu trebue uitate și fiecare om trebue să fie cu sine nu numai mai sever decât cu ceilalți, ci de cea mai mare severitate"[4]. Era și un om al ordinii; adeseori utiliza din limba latină zicala: „ordo est anima rerum" (în traducere, ordinea este sufletul lucrurilor) atât în viața publică, cât și cea privată. Aproape în toată corespondența lui se găsește această cugetare latină. Din mărturiile sale reiese și faptul că era fericit pentru că era iubit „de mulți oameni buni și deștepți", iar soția sa și fiul său erau aproape de inima

[1] BAR, Cabinetul de Manuscrise, Corespondență, *Fond Dimitrie A. Sturdza*, Dimitrie A. Sturdza către Alexandru Sturdza, S2(994)/CMXI(5), Bucuresci, 7 februarie 1903.

[2] Era un om evlavios și afirma că: „la multe mi-a ajutat Dumnezeu. Într-ânsul credința și speranța, când sciu că am dinaintea ochilor numai datoria". A se vedea BAR, Cabinetul de Manuscrise, Corespondență, *Fond Dimitrie A. Sturdza*, Dimitrie A. Sturdza către Alexandru Sturdza, S2(802)/CMXI(4), Bucuresci, 6 decembrie 1898.

[3] Simțul datoriei la Dimitrie A. Sturdza se manifesta în toate domeniile și în orice împrejurare. De aceea, mereu amintea de acest lucru. De pildă, lui Dimitrie Onciul i-a trimis o scrisoare cu ocazia Anului Nou în care îi transmitea: „Urările de anul nou ce ne trimitem unii altora trebue să fie de astă dată mai inimoase, căci Patria noastră trece printr-o crisă morală și materială. Nu trebue să ne preocupe numai dăinuirea la guvern la partidului national-liberal, ci mai ales viitorul și trăinicia a însuși statului român. Mai mult decât ori și când trebue să ne stăpânim pornirile personale și să fim conscienti, că dinaintea Patriei cu totii avem mari datorii de îndeplinit, căci numai prin Patrie avem ființă în lume. Ve urez deci ani multi și fericiti și să lucrăm cu totii cu curătenie de inimă și de suflet și cu devotament întreg pentru Patrie și Rege. DSturdza". A se consulta Idem, *Fond Dimitrie Onciul*, Dimitrie A. Sturdza către Dimitrie Onciul, S36(2)/XXII, Bucuresci, 1 ianuarie 1902.

[4] Idem, *Dimitrie A. Sturdza către Alexandru Sturdza*, S2(113)/CMXI(2), Sigmaringen, 31 octombrie 1884.

lui[5]. De altfel, s-a bucurat mereu de prestigiu. Frecventa înaltele cercuri culturale încă din perioada studiilor universitare. Apoi, a cultivat mereu bunele relații cu persoane influente ale politicii și culturii, atât din străinătate, cât și din țară. Ca atare, a întreținut o fructuoasă corespondență cu diverși oameni politici, cărturari, pictori, militari etc., precum Felix Dahn, Guillaume Gustave, Helmuth Karl Bernhard von Moltke, Felix Bamberg, Carl von Günther, Felix Colson, Durrazo Pallavicini, Otto von Bismark, Masataro Fukuda, etc.

Însă, pentru a putea contura personalitatea sa cât mai bine, considerăm că este necesar să apelăm și la mărturiile celor care l-au cunoscut îndeaproape și au trăit în preajma sa.

De pildă, Sabina Cantacuzino nota că era „tăcut, rezervat, serios, muncitor, conștiincios, auster, evlavios și mai presus de toate modest”[6]. Această ultimă însușire, de altfel, o găsim și în relatarea doctorului Ioan Cantacuzino, care afirma că „modestia lui D. Sturdza era totală; cine nu-l cunoscuse decât în atmosfera zgomotoasă a vieței publice, nu putea să priceapă nici să admire îndeajuns această latură a personalității sale morale. Viața lui casnică era de o simplitate quasi monahală; ea se petrecea în biblioteca sa compusă mai ales de cărți istorice și de autori clasici”[7]. Regina Maria îl caracteriza astfel: „Dimitrie A. Sturdza era în adevăr omul care cu toată convingerea opunea veșnice obiecțiuni. Uscățiv, cărunt, violent, era un omuleț pătimaș, sectar și certăreț ca un fox-terrier, dar era un om de valoare și cât se poate de inteligent”[8]. Tot ca un om valoros l-a descris și Episcopul Raymund Netzhammer în ale sale „Amintiri despre omul de stat Dimitrie A. Sturdza”[9]. Apoi, Gheorghe Adamescu mărturisea că odată Dimitrie A. Sturdza vorbind de adversarii săi zicea: „mie mi-e frică de purici; nu mă tem nici de lei, nici de lupi fiindcă mă pot apăra, dar de purici nu mă pot feri, nici nu-i văd când mă atacă”[10]. Grigore Tocilescu mereu îi mulțumea și îi era recunoscător, mărturisindu-i emoționat că: „vă spun că ați înseninat un suflet întristat, și ați înbărbătat o inimă abătută, și ați arătat că ați remas pentru mine tot acel mare binefăcător care m-a ajutat în formarea carierei și în ori-ce împrejurări ale vieții“[11].

Referitor la viața sa familială, putem spune că Dimitrie A. Sturdza, după câțiva ani de intensă implicare în treburile obștești, dorea să-și întemeieze o familie. Astfel, dacă în anul 1864 îi era dragă o fată Zenaida[12], câțiva ani mai

---

[5] *Idem*, S2(795)/CMXI(4), Castel Peleș, 9 noiembrie 1898.

[6] Sabina Cantacuzino, *Din viața familiei I. C. Brătianu (1821–1891)*, București, Editura „Universul”, 1933, p. 231.

[7] BAR, Cabinetul de Manuscrise, *Fond dr. I. Cantacuzino*, Mapa X Varia 17 (5).

[8] Maria, Regina României, *Povestea vieții mele*, vol. II, traducere din limba engleză de Mărgărita Miller-Verghi, ediție îngrijită și note de Ioana Cracă, București, Editura Eminescu, f. a., p. 176.

[9] *Raymund Netzhammer în România. Pe urmele spiritului locului*, editori Violeta Barbu și Nikolaus Netzhammer, București, Editura Academiei Române, 2014, pp. 101–111.

[10] Biblioteca Națională a României, Serviciul Colecții Speciale, Cabinetul de Manuscrise, Mss. 10323.

[11] BAR, Cabinetul de Manuscrise, Corespondență, *Fond Dimitrie A. Sturdza*, Grigore Tocilescu către Dimitrie A. Sturdza, S42(43)/CMXXII.

[12] A se vedea mai multe în Nicoleta Stan-Țurcanu, *File din viața lui Dimitrie A. Sturdza* în „*Academica*”, nr. 6–7, iunie – iulie 2019, anul XXIX, 344–345, pp. 149–154.

târziu, în ianuarie 1867,[13] a luat de soție[14] pe Zoe Cantacuzino (1847–1920)[15]. Aceasta era fata lui Ioan C. Cantacuzino, ministru de Justiție, și a soției sale Maria Mavros, una din fetele generalului Nicolae Mavros[16]. Soția sa, Zoe, i-a fost devotată și l-a sprijinit mereu în cariera sa în toate împrejurările. Se implica foarte mult în organizarea balurilor de binefacere[17]. Era o femeie de o cultură aleasă care vorbea mai multe limbi străine și se bucura de atenția familiei regale. De pildă, Regina Elisabeta i-a trimis diverse epistole scrise în limba germană, engleză, etc., însoțite de poze care denotă apropierea dintre ele[18]. Apoi, soții Zoe și Dimitrie Sturdza, deseori, obișnuiau să invite la dânșii la masă diverși amici, prieteni de familie, colaboratori apropiați etc. Le trimiteau invitații în acest sens[19].

Au avut un singur copil, Alexandru D. Sturdza, născut pe 3 iunie 1869[20], la Constantinopol, în perioada când era agent diplomatic acolo. După cum observăm,

---

[13]ANR, Direcția Arhivelor Municipiului București, *Fond Colecția Registrelor de Stare Civilă-București*, Căsătoriți. Culoarea Galben, Registrul 15/1867, f. 4.

[14] Interesant este faptul că Dimitrie A. Sturdza, după cum reiese din notițele sale, înainte de căsătorie i-a trimis o scrisoare regelui Carol I (la vremea aceea era domnitor), în care scria: „Măria Ta, în momente însemnate, cum sunt acele de față pentru mine, fiecare doresce a se apropia de acei, cari prin nume și înrudiri sunt mai aproape cu inima și cu simțirea. E dar lucru natural și îmi îndeplinesc nu numai o datorie ci o trebuință a inimei, viind ca la capul vechii și venerabilei noastre familii Sturzești, și rugându-vă, atât pe M. V. cât și pe Doamna să-mi trimiteți ale Voastre binecuvântări părintești pentru căsătoria mea. Dumnezeu în îndurarea sa a vrut ca să fiu părtaș de norocirea cea mai mare, care poate omul să aibă în lume, aceia de a trece prin viață la mine unei soții nobile și iubitoare. În curând voiu ave de soție pe Zoe, fiica cea mai mare a Dlui Ioan Cantacuzino, actualul ministru al Justiției, fiul bătrânului Caimacam Cantacuzino. Binecuvântările părinților fac fericirea copiilor, și dați-mi voie se aștept acele binecuvântări ca de la părinți binevoitori și iubitori, întocmai astfel precum le-aș fi căpătat chiar de la ei, carii astăzi nu mai sunt în mijlocul nostru.

Totodată permiteți-mi să vă rog pe M.V. și pe M. Doamna să primiți cu bunăvoință părintească pe fratemeu Iorgu, care va avea fericirea să vă înmâneze această scrisoare. Veți cunoaște, sper, în el un tânăr plin de idei, simțiri și aspirațiuni nobile.

Aici la noi scăpați de un mare rău, căutăm cu toții să alinăm ranele de care suferă țeara. Providența ne-a dat un Domn bun, constiincios, lucrător neobosit, plin de voință binelui și plin de energie. Cu toții rugăm pe atot. Put. să ne lumineze ca să ajutăm toate întreprinderile ce faceți pentru binele țerii". A se consulta, ANR, Direcția Județeană Neamț a Arhivelor Naționale, *Fond Sturdza Miclăușeni,* dosar 608, f. 104.

[15] Zoe Cantacuzino a primit ca zestre de la părinții săi moșia Cozlecii din județul Prahova, „uă parură de brillante (Broșă și Cercei)" în valoare de nouă sute de galbeni și alte mici bijuterii în valoare de două sute cincizeci galbeni, și, un trusou în valoare de o mie de galbeni. A se vedea pe larg, Mihai Dim. Sturdza, *Familiile boierești din Moldova și Țara Românească. Enciclopedie istorică, genealogică și biografică*, vol. III, Familia Cantacuzino, București, Editura Simetria, 2014, p. 271.

[16] Mihai Sorin Rădulescu, *Elita liberală românească (1866–1900*), București, Editura All, 1998, p. 41.

[17] BAR, Cabinetul de Manuscrise, Corespondență, *Fond Dimitrie A. Sturdza,* Dimitrie A. Sturdza către Alexandru Sturdza, S2(962)/CMXI(4), Bucuresci, 13 februarie 1902.

[18] Idem, *Fond Dimitrie A. Sturdza*, Mapa XVI Varia 201–216.

[19] A se vedea printre altele, Idem, Corespondență, *Fond Nicolae Densușianu,* Dimitrie A. Sturdza către Nicolae Densușianu, S19(4)/DXXXIV; Idem, *Fond Ioan Kalinderu,* Dimitrie A. Sturdza către Ioan Kalinderu, S11(14)/DCXCIV.

[20] BAR, Cabinetul de Manuscrise, Corespondență, *Fond Dimitrie A. Sturdza,* Dimitrie A. Sturdza către Alexandru Sturdza, S2(211)/CMXI/1. Aceeași dată de naștere este trecută și pe inscripția de pe sarcofagul său aflat la cimitirul Bellu, unde este înmormântat alături de soția sa și părinții săi.

a primit la botez[21] numele bunicului său patern. Când a venit pe lume fiul lor, tânăra familie cunoscând și respectând îndeaproape rânduiala bisericii s-a ocupat așa cum se cuvine de toate cele trebuincioase și a cerut, prin urmare, și binecuvântarea episcopului Melchisedec Ștefănescu în acest sens. Astfel, Dimitrie A. Sturdza i-a trimis acestuia o scrisoare în care îl ruga: „Prea Sfințite Părinte, soția mea și eu, sărutându-vă cu cel mai profund respect dreapta, ne unim ca să rugăm pe Prea Sînția Voastră să ne trimiteți nouă și copilașului, ce ne-a dăruit în ultimul timp a Tot Puternicul, arhiereasca Voastră binecuvântare“[22].

Fiul său a fost însurat cu vara sa primară Eliza Carp, fiica lui Petre P. Carp[23] și au avut împreună trei fii: Alexandru, Dumitru și Ioan[24]. După cum reiese din documente, fiul său, Alexandru D. Sturdza, a avut o cultură aleasă, cunoștea foarte multe limbi străine aidoma părinților săi. Deseori, folosea în textele sale citate din limba franceză, latină etc[25].

Cu fiul său, soția lui, mama lui, frații și surorile sale, atunci când era departe de dânșii, Dimitrie A. Sturdza întreținea o corespondență foarte activă, aproape zilnică. Astfel, am descoperit foarte multe amănunte din viața sa privată. De pildă, am aflat că era pasionat printre altele, de vânătoare[26], agronomie, călărie, alpinism, șah etc.[27]. Iar când nu avea timp să facă mișcare în aer liber, făcea gimnastică, acasă, în biblioteca sa: „Eu am foarte mult de lucru – Creditul, Academia, Procesele Sturdza și Adamaki, și programul partidului – toate s-au grămădit unele peste altele. Aceasta mă face să nu prea fac miscare și încep a mă resimți. De aceia m-am decis să fac singur gimnastică în fiecare dimineață și se întorc la roata vieneză, ca să distrug efectele podagrei“[28]. Apoi, am observat că îi plăcea să scrie mult, să povestească tot ce a făcut cu lux de amănunte. De aceea, epistolele sale sunt o cronică a vieții sale. Din acestea reiese că a fost un fiu, frate, soț, unchi, bunic și tată iubitor și grijuliu.

---

[21] Dimitrie A. Sturdza a notat într-un registru pe lângă multe alte cheltuieli și cele făcute atunci când s-a născut Alexandru în iunie 1869. Astfel, reiese că a cheltuit pentru cele necesare unui nou născut (leagăn, saltea, pânză, două albii, fașe etc.) suma de 547,56 lei. Pentru botezul lui a cheltuit și mai mult, adică suma de 586,91 lei. A trecut până și „bacșișurile” de la botezul copilului, 290 lei. Apoi, din luna iulie 1869 a angajat o dădacă pentru copil. A se vedea mai multe în BAR, Cabinetul de Manuscrise, *Fond Dimitrie A. Sturdza*, Mapa XII Varia 333.

[22] Biblioteca Centrală Universitară „Mihai Eminescu” Iași, Secția Manuscrise, *Arhiva Melchisedec Ștefănescu,* dosar XI, piesa 314, Terapia, 1/13 august 1869.

[23] Mihai Sorin Rădulescu, *op. cit.,* p. 41.

[24] A se vedea mai multe în Mihai Sorin Rădulescu, *Sturdzeștii de azi* în „*Magazin Istoric*”, nr. 5/1994, p. 41.

[25] BAR, Cabinetul de Manuscrise, Arhiva mare, A1526.

[26] În numeroasele scrisori trimise fratelui său Matei, scria că a fost la vânătoare. Astfel, în una din ele îi relata fratelui său mai mic că „la Gioseni amu fostu numai cu canii la venatu si amu luatu viatia la doi iepuri”. A se vedea mai multe detalii în BAR, Cabinetul de Manuscrise, Corespondență, *Fond Dimitrie A. Sturdza,* Dimitrie A. Sturdza către Matei Sturdza, S6(12)CMXII(1), Miclăusieni, 17 noiembrie 1856.

[27] De șah era pasionat încă de tânăr. A se vedea pe larg *Idem*, Dimitrie A. Sturdza către Matei Sturdza, S6(3)CMXII(1), Miclausieni, 25 noiembrie 1855.

[28] Idem, *Fond Dimitrie A. Sturdza*, Dimitrie A. Sturdza către Alexandru Sturdza, S2(470) CMXI(3), Bucuresci, 2 noiembrie 1892.

Fiului său, Alexandru, mereu i-a dat sfaturi și l-a ajutat în cariera militară și nu numai, și l-a îndemnat să urmeze o cale dreaptă, să fie onest și să cinstească numele pe care îl poartă după cum reiese din următoarele scrisori pe care le vom reda în continuare: „Ieri seară am fost la Rege aproape trei oare, și între altele am vorbit și de tine. Regele naturalmente a vedut cu ochi buni că ai aplecare spre militărie, ba chiar a constatat că aceasta aplecare, provenind de la un tânăr cu cultură aleasă, e o dovadă de progresele culturale și militare săvârșite de armata noastră. Așa o cred și eu. Regele mi-a promis că va scrie Împăratului Germaniei pentru a obține voia pentru tine, de a intra în armata germană, și că el de asemine îți va acorda voia necesară pentru a nu-ți perde drepturile de cetățenie, nici acele ale înaintării în armată. Regele însă m-a făcut atent, că trebue amândoi să ne informăm bine și esact, anume formalitățile care sunt de făcut pentru a nu ți să causa vreun neajuns din omiterea vreo uneia. Eu aci voiu merge la Ministerul de Răsboiu, generalul Vlădescu, și voiu căpăta toate noțiunile necesare. Tu însă, după îndemnul Regelui, să ieai aceste sciințî de la Generalul Boguslawski, [...], precum s-a esprimat M. Sa., ca să cunosci esact curriculum. Regele dicea, că pe cât crede îți va trebui – 9 luni de Kriegschule – 2 ani de Artillerie und Ingenieurschule – și pe urmă Kriegsacademie –, luând măsuri pentru înaintarea ta atât acolo cât și aci. – Acum rămâne, iubite Alecu, să te mai consulți cu tine însuți, să repetesci toate pro și contra, să vorbesci și cu Dahn, ca să ieai o hotărâre. Această hotărâre, precum însă vedi, trebue să fie bine chibzuită, și bine organizată, ca să scii cum ai să mergi. Vei lua și notiții despre banii anuali de care vei avea nevoe. În fine precum mergeai la universitate sciind la ce capăt ai să ajungi, asemine aș dice încă mai mult, la militărie, unde esactitudinea și precisiunea sunt elemente principale“[29]. Apoi, o altă dovadă că Dimitrie A. Sturdza a fost un tată exemplar reiese și din următoarea scrisoare: „Îți doresc ca și de acum înainte să nu ți se strâmbeze calea. Muncind și îndreptând ochii tăi numai spre bine nu vei sclinti. Precum dese ți-am spus – să trăiesci astfel încât nici odată să nu-ți fie rușine a da seama de viața ta, să trăieci astfel încât nici odată să nu aluneci pe calea unor plăceri reprobabile măcar pentru un minut, să trăesci astfel ca să te ții curat trupesce și sufletesce, să trăesci astfel ca fiecare di să represinte o bucată de muncă săvârșită, să trăesci totdeauna cugetând că datoresci tot țerii tale, și că această datorie nu o poți plăti decât trîind o viață esemplară în tot cercul mișcărei ei. Să ai totdeauna dinaintea ochilor că te tragi dintr-o viță de oameni, carii de trei generațiuni au produs bărbați onești, [...], consciincioși, iubitori de adever și practitori ai virtuților. Să faci onoarea străbunului și bunului teu, să ajungi și să-i și întreci”[30]. Din păcate, soarta fiului său a fost una tristă. În timpul Marelui Război a trădat Armata Română și a trecut de partea inamicilor. Gestul său a rămas de neînțeles pentru toți. Soția sa însă, o femeie iubitoare și devotată, i-a rămas alături și după acest trist episod. Astfel, și-au crescut împreună cei trei copii. Am considerat oportun să insist mai mult asupra poveților pe care le-a primit Alexandru Sturdza încă din copilărie de la tatăl

[29] *Idem*, S2(277)/CMXI(2), Bucuresci, 5 ianuarie 1889.
[30] *Idem*, S2(306)/CMXI(2), Reichenhall, 8 sepembrie 1889.

său, Dimitrie A. Sturdza, pentru a evidenția faptul că acesta mereu i-a dat sfaturi bune și că trebuie să ducă cu onoare numele familiei mai departe.

La fel de afectuos a fost și cu nepoții săi. De pildă, nepoatei sale, fiicei fratelui său Iorgu, îi scria înainte de a se căsători cu Șerban Cantacuzino: „Iubită nepoțică, când tu și Șerban veți avea nevoie de sfat și iubire să nu ocoliți pe „den alter von Berge”[31]. Avea, așadar, o latură sensibilă pe lângă cea severă și autoritară. De multe ori plângea când era foarte mâhnit sau emoționat. Așa, de pildă, odată a început să plângă când a auzit-o pe Regina Elisabeta cântând la pian o arie din Bach: „cu toate că era Regina față la Piano, nu am putut să-mi rețin lacrimile să curgă șiroaie“[32]. Îl impresiona foarte mult și muzica lui Beethoven, în special Simfonia a 9-a. În una din scrisori îi mărturisea fiului că: „Aș fi vrut să fiu cu tine la concertul cu a noua Simfonie, căci aceasta e pentru mine cea mai înnaltă conceptiune musicală ce esistă. Sunt părți în care pare că esci răpit în ceriuri. Mie mi s-a întâmplat odată, ca audiend-o am uitat că trăesc și că a fost o sguduire când din nou m-am simțit în lume. Îmi pare bine că sciu că te desfătezi în asemine lucruri minunate“[33]. Faptul că Dimitrie A. Sturdza era fermecat de această Simfonie, o afirma și doctorul Ioan Cantacuzino[34]. Uneori, era și un om glumeț. O dată s-a refugiat la Constanța de sărbători și făcea haz pe seama poetului Ovidiu spunând: „ieri și astăzi a fost liniște, dar patru dile a fost furtună mare și omăt, de a tremurat de frig și bietul Ovidiu, căruia nu s-a gândit nimeni să-i puie o blană de oaie, încât și în timpuri recente el are drept să se plângă de asprimea timpului”[35].

Atunci când timpul îi permitea, făcea execursii prin țară sau străinătate, pe la diferite lăcașuri de cult, muzee, palate, prin munți etc. În drumețiile sale îi plăcea să fie însoțit de prietenii apropiați. Câteodată, pleca pe munte chiar cu Regele Carol I: „Vineri mă pornesc cu Regele în munții Broștenilor, în creerii Carpaților, unde avem să ședem șese dile, suindu-ne pe cele mai nalte și mai frumoase vârfuri, ca Stănișoara, Rarăul, Pietrile Doamnei, și chiar poate Ceahlăul“[36]. Apoi, de multe ori se ducea la Castelul Peleș ca să lucreze și să se consulte cu Regele Carol I în diferite probleme, dar și pentru a se odihni: „am venit astădi aci pe două dile, ca să mă odihnesc trupește și sufletește. Căci în guvern oamenii noștri cred, că sunt din altă materie și altfel construit decât ei, și fiind că nu mă plâng de osteneală, că sunt făcut de un fel de oțel sui generis”[37]. Atunci când îi permitea timpul se ducea și la Miclăușeni ca să se bucure de liniște și de meleagurile natale.

---

[31] ANR, Direcția Județeană Neamț a Arhivelor Naționale, *Fond Sturdza Miclăușeni,* dosar 538, f. 1–2.

[32] BAR, Cabinetul de Manuscrise, Corespondență, *Fond Dimitrie A. Sturdza,* Dimitrie A. Sturdza către Alexandru Sturdza, S2(798)/CMXI(4), Castel Peleș, 12/24 noiembrie 1898.

[33] *Idem*, Dimitrie A. Sturdza către Alexandru Sturdza, S2(328)/CMXI(3), Bucuresci, 9 februarie 1890.

[34] Idem, *Arhiva dr. I. Cantacuzino,* Mapa X Varia 17 (5–7).

[35] *Idem*, Dimitrie A. Sturdza către Alexandru Sturdza, S2(805)/CMXI(4), Constanța, 8 ianuarie 1899.

[36] *Idem*, S2(68)CMXI(2), Iași, 6/18 iunie 1883.

[37] *Idem*, S2(799)/CMXI(4), Castel Peleș, 18/30 noiembrie 1898.

Din cauza bolii care o avea, în fiecare vară se ducea la cură în străinătate. Odată, îi povestea fiului său cât de bine se simțea în timpul curei: „eu duc aci cam o viață de dolce far niente. După dejun – doue oue, miere, doue pâni mici vieneze și un pahar de lapte bătut – scriu scrisorile și câte o dată dorm o jumătate oară până la 10. La 10 oare ies la plimbare și o întind până la 12 ½. Pe urmă prânzez: supă, o carne, un Mehlspeice și apă. Vinul e espulsat ca contrar regulelor unei cure severe. O oară sad tologit și cetesc altă oară. Pe urmă preumblare până-n noapte, când închin un nou pahar de lapte bătut”[38]. Dar țara în care se simțea cel mai bine și o considera „grădina Europei” era Italia. Deseori vorbea despre frumusețile și capodoperile ei, așa cum reiese și din următoarea scrisoare: „Eu am făcut o călătorie minunată de la Berna aci. La Milano, la Roma și la Neapole am profitat de scurtul timp ce aveam cât se poate de bine. Am vedut domul cel minunat, care ne presintă arta gotică în mâna Italienilor. Am făcut o preumblare prin cetatea eternă – de la termele lui Diocletian, pe la Quirinale, Forum Traiani, Forum Romanum, Capitol, Palatin, Arcurile lui Constantin și Titu, Coloseu, San Pietro în Vinculis cu Moisi a lui Michel Angelo, Santa Maria Maggiore – doue oare cu trăsura spre întărirea ochilor, a inimei și a sufletului”[39].

Cu toate acestea, însă, în cei din urmă ani ai vieții sale, slăbit și obosit după o viață plină de tot felul de greutăți și încercări, Dimitrie A. Sturdza s-a îmbolnăvit. De altfel, încă din anul 1889, a început să se trateze pentru bolile de care suferea: „Eu, laudă Domnului, mă simt bine și dacă nu m-ar încerca durerile mele, fie reumatice, fie nervoase, fie podagrice, aș fi de tot bine. De aceea m-am decis să merg la Baden-Baden ca să urmez prescripțiunile lui Nothangel și să revin, de să va putea, de tot senătos acasă“[40].

Din păcate, cu toate curele și tratamentele pe care le-a urmat în anii următori, bolile sale s-au agravat și mai mult, până când, în anul 1914, a răposat, deoarece la acestea s-au adăugat și toate problemele din viața sa publică care îl măcinau mereu. În acest sens, în anul 1908, i-a trimis o scrisoare fiului în care îi destăinuia preocupările sale și în același timp îi cerea iertare: „Îmi aduc totdeauna aminte de povața bătrânului meu amic Bamberg, că omul, căruia Dumnezeu i-a lungit zilele până la bătrânețe înaintate, are o mare datorie ca să-și potrivească traiul astfel, încât să-și dea, înainte de a păși pragul cel mare, câțiva ani de liniște și de reculegere, pentru a-și încheia socotelile vieții trecătoare și a să pregăti pentru viața cea necunoscută nouă. Nu am putut ajunge până acum la această potriveală și aceasta mă apasă greu sufletește, mai ales pentru că, devotat pe dintregul datoriilor către stat și societate, am încurcat trebile familiare. Acum stau sub povara acestui păcat și acestei necumpăneli. Voi, mamă și copii, să mă iertați, că nu am știut îmbrățoșa toată și întreaga datorie mea pământească; dar am fost și greu lovit de lăcomia omenească, care nu cinstește și nu respectă nimic, când se deslănțuește. Acum stau greu încurcat, căci stau aproape isolat. Am autoritatea muncei,

[38] *Idem*, S2(511)/CMXI(3), Gastein, 26 iulie 1893.
[39] *Idem*, S2(633)/CMXI(3), Sorrento, 24 iulie 1895.
[40] *Idem*, S2(296)/CMXI(2), Sorrento, 3/15 iulie 1889.

cunoștinților, esperienței și corectitudinei, dar nu pot să dau această autoritate, ca să servească a esploata statul și societatea. Aci este dificultatea în care mă aflu și cu care mă lupt. Am trecut astfel printr-o iarnă foarte grea, și am intrat într-o vară încă mai grea”[41].

Din păcăte, la sfârșitul anului 1908, starea lui de sănătate s-a agravat și a fost nevoit să plece în străinătate sfătuit și îndemnat de mai mulți medici și de Regele Carol I. Potrivit unui cotidian al vremii „între Suveran și vechiul seu colaborator a avut loc, la luarea congediului, o scenă foarte duioasă. Ambii au plâns. D. Sturdza a declarat că se simte foarte reu și nu știe dacă va mai putea comlucra cu M. S. la afacerile Statului. Suveranul l-a încurajat mult pe d. Sturdza”[42].

Despre sfârșitul vieții sale au scris mai mulți contemporani ai săi, unii cu tristețe, alții cu răutate. Astfel, în anul 1914 la scurt timp după moartea Regelui Carol I avea să se stingă din viață și Dimitrie A. Sturdza. Istoricul Nicolae Iorga se întreba retoric: „Va fi auzit bătrânul, care se stingea pe încetul în căsuța-i modestă din strada Mercur, sunetul trâmbițelor care salutau la doi pași de locul suferințelor sale trecerea cea din urmă a lui Carol I-iu înaintea trupelor lui. Se va fi găsit pioasa minciună care să-i acopere un adevăr, strașnic pentru dânsul mai mult poate decât pentru oricare om. Dacă s-a găsit, atunci minciuna să fie binecuvântată! Căci de mulți ani fostul șef al partidului liberal nu trăia decât prin regele său și pentru regele său”[43]. Sabina Cantacuzino nota că pentru a-l ocroti de această durere nu i s-a spus nimic despre moartea Regelui Carol I[44].

Un alt contemporan al său, generalul Alexandru Socec, scria pe un ton răutăcios în notele sale zilnice pe 8 octombrie 1914: „A murit Dimitrie Sturdza – fost Șeful liberalilor și fost în mai multe rânduri Președinte de Consiliu al Ministerelor – Mare Patriot, om de o cultură vastă însă cu un horizont îngust. Devotat al Regelui Carol, mare germanofil de o corectitudine fără seamăn, a făcut însă armatei, prin ecunumiile sale ridicole, cel mai mare rău! Dacă suntem azi în halul de plină lipsă și mizerie – se datorește numai sgârceniei lui Sturdza”[45].

În următoarele zile, presa vremii, atât din țară cât și din străinătate, anunța moartea lui Dimitrie A. Sturdza după o lungă suferință[46]. Cum era de așteptat, mai multe ziare din Germania au scris un necrolog în memoria sa. Mai ales că a fost un admirator al culturii germane și avea foarte mulți prieteni acolo. De pildă, ziarul „Berliner Tagblatt” scria: „Numele lui Sturdza va rămâne scris pentru vecie în

---

[41] *Idem*, S2(1120)/CMXI(5), București, 12 mai 1908.

[42] „*Opinia*”, an V, nr. 610, 17 decembrie 1908, p. 3.

[43] Nicolae Iorga, *Oameni cari au fost*: *amintiri și comemorări*, vol. II, Vălenii de Munte, Editura Neamul Românesc, p. 429.

[44] Sabina Cantacuzino, *op.cit.,* p. 235.

[45] ANR, ANIC, *Fond Socec Alexandru – general,* dosar 10, f. 38.

[46] Astfel, mai multe cotidiene ale epocii, atât românești cât și străine, anunțau dispariția sa. A se vedea printre altele: „*Opinia*“, an XI, nr. 2301, 12 octombrie 1914; *“L’Independance Roumaine*”, an 37, nr. 11928, 9/22 octombrie 1914; *“Le journal des Balkans”,* an I, nr. 121, 9 (22) octombrie 1914; „*Bukarester Tagblatt*”, an XXXV, nr. 229, 9 octombrie 1914; „*Adevărul*”, an XXVII, nr. 9907, 10 octombrie 1914; „*Gazeta ilustrată”,* an III, nr. 44, 11 octombrie 1914; „*Albina*”, an XVIII, nr. 2, 12 octombrie 1914.

istoria României. Cu ajutorul lui i-a fost regelui Carol posibil să aducă la îndeplinire o bună parte din marele program pentru transformarea României într-un stat modern”[47]. Aprecia și alte calități ale sale afirmând că: ,,A fost un om demn de încredere, un om de stat nobil și un savant distins”[48]. Un alt cotidian german ,,Lokalanzeiger“, nota printre altele că Dimitrie A. Sturdza a avut relații amicale cu Bismarck, și acestea le-a păstrat și întreținut și cu urmașii cancelarului de fier. Mai nota că respectul său profund pentru instrucția și cultura germană data din perioada în care a studiat la Universitățile din München, Göttingen, Bonn și Berlin”[49]. Din aceste publicații reiese clar cum era văzut Dimitrie A. Sturdza în Germania.

Desigur, și la noi în țară mai multe periodice ale vremii au scris despre moartea sa. Unele din acestea, în mai multe numere. De pildă, pe 9 octombrie, pe prima pagină a ziarului de mare tiraj ,,Universul”, apărea un articol care anunța trecerea lui la cele veșnice: ,,Astă noapte, la ora 1, a încetat din viață la locuința sa din str. Mercur, Dim. A. Sturdza, fostul președinte de consiliu și șef al partidului liberal. Starea d-lui Sturdza, care se afla bolnav de mai multă vreme se agravase în ultimul timp și încă de eri după amiază medicii pierduseră orice speranță de a-l mai putea salva. În clipa morței nu se aflau la căpătâiul lui decât soția defunctului d-na Zoe Sturdza și fiul său d. colonel Al. Sturdza”[50]. Iar în ediția specială a aceluiași ziar erau date pe larg toate detaliile legate de înmormântarea sa. Astfel, opinia publică era informată că Guvernul a decis ca Dimitrie A. Sturdza să aibă funeralii naționale. Corpul său neînsuflețit a fost depus la biserica Sfântul Gheorghe Nou. A fost înmormântat la cimitirul Bellu[51]. Așadar, a avut parte de o înmormântare demnă de un fost om de stat, fiind cinstit cu onoruri militare. Deși, după cum spunea prietenul său apropiat, Ioan Bianu, Dimitrie A. Sturdza și-a dorit o înmormântare simplă, fără ,,nici o paradă militară”, fără coroane și flori, discursuri etc[52].

Se stingea, astfel, din viață, la o vârstă venerabilă, unul din oamenii importanți ai secolului al XIX-lea care a contribuit enorm la clădirea și dezvoltarea țării noastre pe toate planurile. Pe sarcofagul său este scris următorul epitaf: ,,DIMITRIE STURDZA/FIUL LUI ALEXANDRU SI AL CATERINEI STURDZA/NASCUT 25 FEVRUARIE 1833/ REPOSAT 8 OCTOMVRIE 1914/CU NECLINTITA CREDINTA IN DUMNEZEU/ CU NEMARGINITA IUBIRE DE TARA SI DE NEAM/ CU INIMA CALDA SI VOINTA STARUITOARE A INCHINAT INTREAGA SA VIATA PROPASIREI POPORULUI SI INTEMEIEREI STATULUI ROMAN/ FIE-I AMINTIREA BINECUVANTATA/ PASEASCA URMASII SEI TOT INAINTE PE LUMINOASA-I CALE”.

---

[47] ,,*Opinia*“, an XI, nr. 2301, 12 octombrie 1914, p. 1.

[48] *Ibidem,* p. 1.

[49] *Ibidem,* p. 1.

[50] ,,*Universul”,* an XXXII, nr. 278, 9 octombrie 1914, p. 1.

[51] A se vedea mai multe în ziarul ,,*Universul*”, an XXXII, nr. 278, 9 octombrie 1914, ediția specială, p. 1.

[52] BAR, Cabinetul de Manuscrise, *Arhiva Ioan Bianu,* Mapa II, mss. 47.

DIMITRIE A. STURDZA – THE MAN

Summary

From the „“autobiographical” notes that are scattered throughout various documents we deduce that Dimitrie A. Sturdza was a man of vast culture, serious, faithful, hard working, with a ligh conscience of duty he always thonghit and acts in perspective, things that he also asked of others.

He has always cultivated good relations with influential people of politics and culture, both from abroad and from the country. As such, he had fruitful correspondence with various politicians, painters, writers, etc., such as Felix Dahn, Guillaume Gustave, Helmuth Karl Bernhard von Moltke, Felix Bamberg, Carl von Günther, Felix Colson, Durrazo Pallavicini, Otto von Bismark, Masataro Fukuda, etc.

He was also a loving and caring son, brother, husband, uncle, grandfather, and father.

Dimitrie A. Sturdza passed away at a venerable age. He was one of the important people of the 19th century who contributed enormously to the building and development of our country on all levels.

LISTA ABREVIERILOR

A.N.R.	= A.N.I.C. – Arhivele Naționale ale României – Arhivele Naționale Istorice Centrale
B.A.R.	= Biblioteca Academiei Române
B.C.U.	= Biblioteca Centrală Universitară „Mihai Eminescu”, Iași
B.N.R.	= Biblioteca Națională a României

Dimitrie A. Sturdza

LUMEA DE ALALTĂIERI ÎN VIZIUNEA LUI N. IORGA[1]

ANDREI PIPPIDI

Cuvinte-cheie: Vălenii de Munte, cursuri de vară, criză internațională, politică și cultură.
Keywords: Summer courses, international crisis, politics and culture.

Se împlinesc 150 de ani de la nașterea omului de seamă căruia Institutul nostru își datorează existența. Despre comemorări oficiale el însuși a spus odată că, pentru a fi de folos, „scopul lor nu poate fi a măguli trecutul, nici a trage profit dintr-însul pentru prezent sub niciun raport". Căci utilitatea o aduce doar „perspectiva care s-a creat din momentul când o operă a fost îndeplinită în orice domeniu, în cel literar și cultural, ca și în cel politic și social", așa încât comparațiile ce se ivesc „se pot face nu numai față de prezent, care înseamnă dezvoltarea sau contrazicerea acelui curent, dar și față de un trecut care" – adaugă el – „față de altă informație, poate fi cunoscut altfel". Așadar, vă propun o temă de arheologie intelectuală care ne îndreaptă către o epocă de care ne-a despărțit acel *ieri* care a durat patru decenii întregi, până în decembrie 1989. Ceea ce numesc *alaltăieri* începuse pentru români cu Unirea din 1918 și se apropia de sfârșit în 1935, când N. Iorga, neliniștit de semnele unei crize mondiale, declara: „La orice comemorare am refuzat să vorbesc, căci cea mai bună din toate comemorările este un adaos de muncă solidară a unui popor"[1]. Dintre domeniile în care o izbândă personală merită recunoștință el putea fi mândru de contribuția lui în cel literar și cultural. În cel politic și social a năzuit toată viața să influențeze dezvoltarea societății românești. Rezultatul *acestei* strădanii rămâne de apreciat, ținând seama de credința ce-l conducea, de împrejurările cu care s-a confruntat și de tot ce știm acum că a urmat până azi.

Țelul și l-a mărturisit: „De ani de zile mă ostenesc să fiu grădinarul societății românești". Sau, cu alt prilej, a vorbit de „ sarcina, așa de frumoasă, așa de grea și așa de rodnică, de a frământa o întreagă societate"[2]. O cheie a destinului său excepțional și a felului în care și-a înțeles lumea se întâlnește într-o carte uitată, *Idei asupra problemelor actuale,* din 1934. O vom răsfoi împreună. Cine va fi deschis-o atunci a aflat că trăia într-una „din epocile cele mai nenorocite din istoria omenirii"[3]. Acest diagnostic pune în cumpănă „formele care nu mai cuprind nimic

[*] Comunicare ținută la Institutul de Studii Sud-Est Europene la 8 iunie 2021.

[1] *Meritul Unirii*, „Cuget Clar", VIII, 1935, p. 77.

[2] *Despre civilizația românească la 1870*, „Academia Română. Memoriile Secțiunii Istorice", s. III, t. XIX, 1937, p. 203.

[3] *Idei asupra problemelor actuale*, din 1934, p. 9.

și realitățile cari nu și-au căutat încă forma". Soluția alternativei Iorga o vede, în România, dar nu numai, în supraviețuirea tradiției, cu cât mai veche cu atât mai autentică. Rolul de a o perpetua le-ar reveni femeilor, purtătoare ale zestrei intangibile de limbă și de morală, dacă aspiră la cultură generală. Cu intenția de a le cultiva aptitudinile, el organizase din 1924 Școala de Misionare de la Văleni, căreia îi sacrifica anual luna sa de vacanță, odată cu Universitatea Populară hrănită de istorici, juriști, economiști, medici și preoți, cu conferințe. Nu s-au păstrat decât ale lui Iorga, ținute lângă casa lui de la țară, alături de tipografia unde să fie duse repede notele de curs. Subiectele foiletoanelor în „Neamul românesc" se înșiră ca expresie a unei preocupări care creștea cu experiența, an după an: 1931 *Criza materială și morală în momentul de față* și *Producție și fisc*, urmate în 1932 de *Impozite și venituri* (se explică prin anul de guvernare), apoi 1933 *Forme care se duc și realități care vin*. Din seria de prelegeri pe 1934, *Vechea și noua Europă*, au făcut parte la 24 august *Atletism și sport*, dar și, la 23 septembrie, *Schimbările introduse în ordinea internă*.

Realitatea de fiecare zi îndemna oamenii să-și pună întrebări, la care Oswald Spengler, Walther Rathenau sau Francis Delaisi încercaseră să răspundă. Pe măsură ce se înmulțeau eseurile despre Europa viitoare, bazate pe preconcepții ideologice, apăreau noi interpretări la fiecare schimbare în climatul politic european. Ideea unei reuniri a reflecțiilor sale de acest fel i s-a impus lui Iorga de la începutul anului 1934, după renunțarea de a participa la alegeri din cauză că partidul său n-ar mai fi fost capabil să depășească pragul electoral de 2%[4]. Cuvântarea adresată credincioșilor din perioada guvernării se numește „Nevoile zilei de astăzi, imperativul celei de mâine". În volumul la alcătuirea căruia lucra sunt considerate în primejdie, ca prea puțin luate în seamă, *Formele care se duc,* acestea fiind, nici mai mult nici mai puțin, *Religia, Școala* și *Monarhia.*

Situația religiei creștine în secolul XX, pe care profesorul Iorga o califică tranșant ca „tolerată" și „teologizată", îi oferea liniile directoare pe care se poate construi o sinteză, după metoda sa obișnuită, prin comparații și explorând trecutul cel mai îndepărtat. Așadar, expunerea trece în revistă religiile antice pentru a propune concluzia: „Pe lângă Orientul de granit, Grecia de marmoră, Roma de fier, ce e societatea noastră de praf și fum?"[5]. O interpretare raționalizantă, sociologică, accentuează evoluția prin care primele versiuni ale mesajului lui Hristos, care difuzau la nivel popular experiența Apostolilor, s-au dezvoltat cu ajutorul unor concepte moștenite de la filosofia greacă: „iată, Luca vrea să povestească același lucru cărturarilor"[6]. Când convertirea deschide drum exigențelor vieții sociale, bogații nu sunt împiedicați să adere, devenind „ca și înainte ... stăpânii lumii. Cu sacrul bolșevism s-a încheiat". Autorizat, integrat și favorizat de Constantin, creștinismul s-a identificat cu istoria universală pe plan etico-politic și cultural. Realitatea medievală este evocată de Iorga ca un sistem armonic, în care numai

[4] Mihail Oprițescu, *Partidul Național-Democrat (1910–1938) condus de Nicolae Iorga*, București, 2000, p. 230.

[5] N. Iorga, *Idei asupra problemelor actuale*, p. 26.

[6] *Ibidem*, p. 28.

secolul al XVIII-lea a lăsat să pătrundă inițiative divergente în mentalitatea națiunilor occidentale. O secularizare masivă a gândirii europene va aduce neutralitatea statului în materie de religie, răspândirea anticlericalismului, indiferența religioasă a populației implicate în revoluția industrială. „La noi, până ieri, biserica de sat, biserica de parohie, răspundea tuturor nevoilor sufletești”[7]. Când se referă la B.O.R., în ce privește relațiile cu înalții prelați, cu patriarhul Miron, dar și cu alți ierarhi, preocuparea cea mai puternică se îndreaptă spre rolul care le revenea în organizarea administrației[8]. Cât despre învățământul religios școlar, el socotea că n-ar trebui predat „între o oară de matematică și una de științi naturale, într-o sală albă, goală, unde niște copii plictisiți fac toate ghidușiile”, ci „în pridvorul unei biserici, în față cu frescele instructive”[9].

Problema educației a reprezentat, în structura sufletească a istoricului, valoarea cea mai scumpă. Cu atât mai îngrijorat îl vedem de condițiile în care găsea învățământul românesc, căruia a căutat prin reforma din 1931 să-i stabilească ordine și să-i imprime vitalitate. Își justifică dezaprobarea: „Școala primară obligatorie, oricât ți-ar displăcea tendințele Statului, care poate apuca pe drumuri străine de convingerile d-tale... un învățământ secundar interminabil pe care, în zădar am încercat să-l desfac în cele două părți organice: gimnasiu de cultură generală și liceu de pregătire pentru Universitate. Învățământul secundar, dacă se poate gratuit, să ducă neapărat la universitățile cu burse, căminuri și cantine. Iar acesta să te răstoarne mecanic într-o funcție asigurată”[10]. De aceea spunea el: „Avem o școală moartă în care nu există un adevărat contact între profesor și elev”[11].

El combate monopolul pe care și l-a constituit statul, însușindu-și întregul învățământ, „de la școala primară, ba chiar de la grădina de copii, până la universitate și la școlile speciale... el fixând programele, aprobând manualele, numind profesorii și păstrându-și controlul”. Este ceea ce numea el statificarea școlilor prin impunerea unui învățământ exclusiv național, ca în Albania, Turcia și Bulgaria[12]. Situației la care era sensibil îi urmărea istoria în etape, pornind de la colegiile iezuite, înlocuite de suverani absoluți ca Iosif II și Napoleon prin antrenamentul de supuși și de soldați. Atmosfera de instrucție liberă unită cu cercetarea o cunoscuse chiar el la Paris în 1892 la acea École Normale Supérieure, care este astăzi contestată. Tot o experiență proprie, cu 40 de ani mai târzie, îl îndreptățea să laude calitatea stenic-morală și prosperitatea oferite învățământului în Statele Unite. Elogiul cel mai înalt i-l inspiră modelul pe care l-a întâlnit la Oxford: „oameni cu simțul

[7] *Ibidem,* p. 30.

[8] *Jurnalul ultimilor ani, 1938–1940*, ed. Andrei Pippidi, București, 2019, pp. 53, 99–101, 102–103, 108, 111–112, 149, 187–188, 227, 230, 233, 243, 265, 316–317; v. și *Concepția românească a ortodoxiei*, București, 1940.

[9] *Idei asupra problemelor actuale,* p. 38.

[10] Idem, *Școală și cultură*, București, 1934, p. 1; observații pe același subiect în *Evoluția ideii de libertate*, București, 1928, pp. 286–287).

[11] Idem, *O altă istorie contemporană*, București, 1933, p. 326.

[12] *Idei asupra problemelor actuale,* pp. 32–33, 94.

relativităților, cu meșteșugul formulelor unduioase, cu datoria de a găsi formele literare potrivite, cu însușirile mari de caracter”[13] .

A socoti monarhia printre formele ce se duc poate să surprindă la un om care, în toată viața sa politică, a fost apropiat de Casa Regală și chiar și-a asumat consecvent sarcina de a apăra coroana. N. Iorga n-a avut nimic comun cu psihologia de curtean; dacă ea l-ar fi ispitit, i-ar fi asigurat mai curând și pe termen mai lung poziția la care râvnea, dar l-ar fi *coborât* alături de concurenți. În 1934 Europa nu mai păstrase decât zece monarhii; din numărul celor 14 republici, majoritatea o formau state noi, create sau restabilite de războiul mondial. Nouă era și România: N. Iorga se născuse într-o țară care nu era încă independentă. În faza introdusă după moartea lui Ferdinand, regalitatea i se părea „o formă fără cuprins, de un constituționalism perfect și nul”[14]. În căutarea soluției înnoitoare, el avea la dispoziție trecuturi diferite, cu inventarul tipurilor de monarhie. La cea constituțională obiecta, ca și la republică, dependența de majoritatea parlamentarilor, așa cum o înjgheabă voturile de partid. Proiecte diplomatice se dezbăteau atunci între cei Patru: Franța, Anglia, Germania și Italia: la ipoteza că „mâne, dintr-un motiv sau din altul, formele sovietice ar dispărea în Rusia”, Iorga era conștient că forța simbolică a restaurării țarismului n-ar fi capabilă să reziste ingerințelor marilor puteri[15]. Idealul susținut de el din 1933 era deci asigurarea continuității, unde era posibilă, și autoritatea necesară pentru a îndeplini o misiune. În anumite limite, fiindcă a adăugat: „Nimic nu e mai periculos pentru monarhie decât wilhelmianismul, adecă ediția contemporană a neronismului”[16]. Dovadă că nu greșim bănuind că-l frământa premoniția unui viitor apropiat, el susținea că monarhul ar avea nevoie de „oameni bătrâni, serioși și pricepuți” ca să-l sfătuiască. Deoarece „societatea își ajunge ea însăși în cele mai multe domenii. Ea, mai veche decât toate formele de guvern, n-are nevoe să i se spună cum să-și facă școlile, cum să-și orânduiască spitalele, cum să-și organizeze muzeele, cum să-și desvolte cultura, cum să se roage lui Dumnezeu... Statul să-și ție funcționarii lui, poliția lui, jandarmeria lui, diplomații lui, armata lui... încolo lumea cere numai să fie lăsată-n pace ca să elaboreze încet și sigur formele noi care se desfac din vitalitatea de astăzi”[17]. Știm cum evenimentele s-au precipitat, zădărnicind speranța unei democrații: „Am ajuns noi, *oamenii buni și bătrâni,* să restabilim în acea noapte memorabilă de 2 februar 1938 pe Carol al II-lea în rosturile noastre tradiționale”[18]. Pentru Carol, pe care-l cunoștea din copilărie și căruia-i luase apărarea când făcuse prostiile tinereții, avea un sentiment special în care intra și o iritare de părinte dezamăgit, dar mai ales loialitate: ideea monarhică mai presus de orice.

---

[13] *Sfaturi pe întunerec*, II, p. 223.

[14] *Idei asupra problemelor actuale*, p. 43.

[15] *Ibidem*, p. 51–52.

[16] *Ibidem*, p. 54.

[17] *Ibidem*, p. 55.

[18] Idem, *Afirmarea vitalității românești*, Vălenii de Munte, 1940, p. 38; v. și Doru Adrian Lixandru, *Un monarchisme fasciste: repenser la nature de la dictature royale roumaine des années 1938–1940*, în „Revue des études sud-est européennes”, LVII, 2019, p. 301–330.

Am respectat până acum ordinea în care acest volum ia în primire materiale pregătite succesiv. *Realitățile cari vin* cuprind mai întâi *Încercări de organizare politică* și semnalează primele mișcări care au deschis drumul unor dictaturi: în Italia aventura intervenționistă a lui D'Annunzio la Fiume și marșul fasciștilor asupra Romei, în Germania puciul din 1923 al lui Hitler. Simple repetiții de manifestare agresivă a unor personalități, în timp ce alt dictator a luat puterea totală în Turcia. Capitolele *Mijiri economice* și *Probleme financiare* se pot lipsi de comentariu. Iorga înfruntase răspunderea de a guverna 14 luni în plină criză economică și ajunsese „la convingerea că statul actual a devenit un organism monstruos, care a atras la sine servicii sociale care nu-l privesc și pe care, abstract și nemaleabil cum este, nu le poate satisface"[19]. În condițiile complicațiilor bugetare, fostul premier constatase inacceptabile variantele: „Nu suveranii constituționali, osândiți la imobilitate. Nicio administrație de birouri, lucrând prin rapoarte și ordine telefonice și neavând niciun contact serios cu realitățile. Nici parlamentele, care discută legi financiare, nu finanțe, și care nu sunt de fapt decât arene retorice sau adunarea divergentă a represintanților unor interese inconciliabile". Prefacerile economiei europene, după 1918, realizaseră interese vechi sub aparența nouă a unei hărți transformate. Distorsiunile granițelor (de pildă două state în Irlanda) au făcut să culmineze naționalismul și în politica internă. Încurajarea unui naționalism violent a dus în Europa centrală la radicalizarea anti-semitismului. Reacția lui Iorga o veți vedea prilejuită de părerea lui Goga că minoritățile „sunt niște fragmente cari trebuie să dispară, neavând viabilitate. Am fost împotrivă. Fiecare cetățean își plătește impozitele, în puterea cărora are dreptul să se folosească de bunurile publice ale Statului... Am spus ce curată nebunie e răpirea drepturilor elementare ale cetățenilor cari nu sunt de naționalitatea d-tale"[20]. Replica lui Goga va fi, la patru ani după acest dialog, anularea cetățeniei evreilor.

Suntem însă în 1933, când, la Congresul internațional de științe istorice, la Varșovia, N. Iorga ține comunicarea *L'Origine et le développement de l'idée nationale surtout dans le monde oriental*, temă pe care o dezvoltase și la Văleni, arătând că o nouă construcție administrativă și intelectuală s-a născut în Europa lui Napoleon și că a dominat elita politică în secolul care a îndreptat-o spre războiul mondial. Nimeni nu era mai îndreptățit decât Iorga să reprezinte acea fază. „A venit apoi – spunea el – democrația demagogică de azi, democrația populară a maselor". Comparat cu valorile etice și spirituale de care era el însuflețit, „naționalismul crud și brut, al bâtei și revolverului"[21] i se părea probabil culminarea anarhică a unui resentiment din adâncimi sociale frustrate. În defensivă, recurgea la ironie; i-a satirizat pe oratorii sau ziariștii demagogi, aplicându-le denumirea de „secături entusiaste": „am avut de atâtea ori a face cu oameni din această categorie că, dacă i-aș fi oprit pe lângă mine, aș fi alcătuit cel mai mare partid politic"[22]. Deși suprimase din 1932 Garda de Fier și-l îndemnase pe Duca să garanteze ordinea în

[19] N. Iorga, *Venituri și cheltuieli*, București, 1932, *passim*.
[20] *Idei asupra problemelor actuale*, p. 95.
[21] *Ibidem*, p.103.
[22] *Ibidem*, p.104.

alegeri prin măsuri drastice, nici crima care a urmat nu l-a avertizat de alt pericol decât al intoxicării din viața culturală. O nouă generație intelectuală era atrasă de un rol civic revoluționar, fenomen larg mediatizat pe care profesorul îl definea ca misticism, păgânism sau snobism. Între inspiratorii curentului condamnat îi întâlnim pe Arghezi, pe Blaga și chiar pe Gala Galaction, cărora le răspundea: „Să-mi arăte cineva pe sfântul ortodox care a tras cu revolverul în toți cei cari nu se închinau lui Dumnezeu la fel cu el”[23]. Cioran nu începuse încă să scrie *Schimbarea la față a României*. Lui Paul Zarifopol îi luase în serios niște „afirmații absolut bolșevice”: „cerea înlăturarea întregii moșteniri grecești, spunând că grecii au stricat spiritul omenirii, introducând logică, unitate, consecvență, tot elemente cari nu ni trebuie”[24]. Valul inovatorilor s-a întins în presă: „Gazetele sunt pe cale de-a deveni organe exclusive pentru sport”[25]. Întrebându-se ca moralist despre cauzele de care suferea epoca sa, Iorga remarca o schimbare în stilul de viață: în loc să înțeleagă căutarea cu patimă a unei descătușări, el vedea o manifestare de puerilism. Dacă „jocul” la sate putea fi încurajat ca simbol al identității naționale, spre deosebire de sportul cosmopolit, educația fizică folosește sănătății, e capabilă de a căli forța bărbaților pentru agricultură și apărarea patriei, deci este recomandabilă, cu condiția să contribuie la modelarea morală. Sportul, însă, este expresia „divinizării cărnii”, ostentația întrecerilor internaționale de atletism fiind dăunătoare.

Teoriile educative continuă în domeniul literaturii și al artei, cu exagerări paradoxale. Într-adevăr, numai Iorga putea pretinde că scriitorul român „trebuie să fie original, dar să nu îndrăznească a fi autonom”[26], cu alte cuvinte, poezie sau proză, opera să se înnoade cu tradiția. Însă literatura românească „n-a resistat valului de nebunie care a cuprins literatura universală, căci noi imităm cu foarte mare plăcere”. Rezultatul: „d. Panait Istrati, idolul unui anume tineret de câțiva ani... Faima i-a mers până în Spania, până în America”. Altă rezistență la autonomizarea de realitate a artiștilor se manifestă și față de creația recentă din urbanism: „În ce privește arhitectura, se fac casele fără acoperiș, într-o țară în care ninge câteva luni pe an, se construiesc terase ca în Maroc. Ferestrele sunt ca niște înțepături fără cadru, înșirate pe o curea ce încinge aceste vagoane gata de plecare”. Tablouri și sculpturi trezesc aceeași reprobare: „Ce se face azi e menit să dispară... vor fi documente de psihoză”[27]. Ca să-și aplice prejudecățile, N. Iorga s-a însărcinat chiar cu organizarea pavilionului românesc, care a participat în 1938 la bienala de la Veneția.

Arbitrajul istoricului punea întrebări mai grave pentru România: el ajunsese să vorbească de „imensul gol moral al acestei țări”[28]. De aceea, trăia intens presimțiri privind soarta pe care aveau s-o aibă în arena internațională tensiunile

[23] *Ibidem,* p.123.

[24] *Ibidem,* p.132. Cf. Paul Zarifopol, *Clasicismul în școală*, „Revista Fundațiilor Regale”, iunie 1939, p. 491, acum și în *Pentru arta literară*, II, ed. Al. Săndulescu, p. 568–574; vezi N. Iorga, *Istoria literaturii românești contemporane*, II, ed. Rodica Rotaru, București, 1985, p. 232, unde Zarifopol este „cugetătorul rafinat și frondor”.

[25] *op.cit.,* p. 134.

[26] *Ibidem,* p.146.

[27] *Ibidem,* p. 144–153.

[28] „Neamul românesc pentru popor”, XXI, 16 iunie 1933, p. 202.

sociale nerezolvate și cele politice în curs de dezvoltare. Pe toate acestea le va cerceta în capitolul *Ce poate fi noua Europă.* Ultimele cuvinte ale unei istorii universale pe care o scrisese din 1928 exprimau așteptarea preschimbărilor politice, sociale și economice, deoarece prezentul șovăia „între cadavrul galvanizat al trecutului și zadarnicele speranțe ale unui viitor imposibil”[29]. Ce mai era nou după șase ani? Dezagregarea unei ordini istorice care supraviețuise pretutindeni până la acest prag. N. Iorga o numea „localism organic” și o surprindea în bazele sale rurale unde solidaritatea comunității se menținuse prin interdependență. Această concepție a feudalismului ni se pare în acord cu sociologia lui Maxim Kovalewsky, care evocase din Evul Mediu rusesc co-posesiunea formată între țăran și boier prin legături economice și personale[30]. În Occident, acest tip de relații sociale a fost încadrat și distrus de monarhiile absolute, după care sistemul lui Napoleon a creat „un tip de om universal, omul care nu e de nicăieri și e de peste tot, omul în afară de tradiție, în afară de mediul în care a trăit”[31]. Apariția unor frontiere indiferent de caracterul etnic al populației, căci „Nistrul șerpuiește prin ținuturi locuite de români”, a produs o problemă gravă pentru echilibrul viitor. „Nu pot pretinde elementele colonizate artificial că au aceleași drepturi ca acei cari s-au întins de la sine, în mod natural, cari din neam în neam se găsesc pe un teritoriu oarecare”[32]. Exemplul nu era luat din Africa, ci „dintre greci și turci... unul din cele mai brutale acorduri ce s-au încheiat vreodată între două state”. Despre schimbul masiv de populație prin tratatul de la Lausanne din 1922, Iorga spunea: „Nu se poate închipui o mai mare monstruozitate”. Cel puțin tot atât îl revoltase dezrădăcinarea armenilor din Turcia.

Credința care l-a însuflețit o viață întreagă răspundea unei nevoi interioare căreia-i înălțase ziduri de temelie și apărare. Cuvintele cu care o rostește sunt răspicate ca o doctrină: „Statul național nu dă dreptul la tirania națională... Orice civilizație ce se izolează se condamnă și, împreună cu dânsa, și națiunea care a produs-o. Noi toți suntem participanți ai omenirii întregi”[33]. Aprehensiunea cu privire la granițe discutabile, mai noi sau mai vechi, s-a justificat pentru Albania și țările baltice, pândite de tirania vecinilor, dar nu încetează nici astăzi pentru catalani, basci, irlandezi și, prevedea Iorga, „gali din Țara Galilor”. El se referă și în altă parte la persistența inadecvării: „Populația aceasta trăiește în forme care sunt de împrumut și care strâng, jenează, căci nu se potrivesc deloc, întocmai ca hainele pe un trup pentru care nu au fost croite”[34]. Primejdiile care ar putea veni îl făceau să mai întrebe în 1938: „E cu putință o nouă Europă?”[35]. Dar *dreptul la viață al statelor mici* pentru care-și ridicase glasul încă din ajunul altui război îi

[29] N. Iorga, *Essai de synthèse de l’histoire de l’humanité*, IV, Paris, 1928, p. 496.

[30] Maxime Kovalewsky, *Le droit seigneurial et la situation économique et sociale du paysan à la fin du siècle dernier*, Paris, 1901.

[31] N. Iorga, *Idei asupra problemelor actuale*, pp. 162–174.

[32] *Ibidem*, p.177.

[33] *Ibidem*, p.182.

[34] *Afirmarea vitalității românești*, pp. 32–33.

[35] *Sfaturi pe întunerec*, II, pp. 225–229.

cere iarăși să acționeze direct asupra conștiinței factorilor de răspundere, ca să-i convingă că Europa este „o necesitate și o datorie din punct de vedere moral".

Pericolul îl personificau dictatorii acolo unde obținuseră un covârșitor sprijin popular. „Astăzi, orice om, fără să se fi știut ceva despre el înainte, fără să fi contribuit cu ceva la propășirea grupului din care face parte, fără măcar să fie ajutat de facultățile lui morale și intelectuale pentru a lucra la ridicarea celor între cari trăiește... poate ajunge oricând stăpânul societății"[36]. Comportarea maselor era, în concepția lui Iorga, un factor capabil de a înrâuri cursul profund al istoriei: „Aceste suflete colective, mai mult decât toate cancelariile și, uneori, chiar împotriva lor, făuresc istoria, adevărata istorie"[37]. Luarea puterii de către Hitler nu putea fi tratată cu indiferență. N. Iorga a dat alarma din 1933, dar unde putea fi ascultat? O știa bine când se adresa țăranilor săi în „Neamul românesc pentru popor", ca să-i avertizeze de *Primejdie de război:* „s-a înstăpânit în Germania învinsă un om al cărui gând merge până la aceia că ar da foc lumii doar ar ajunge ai lui unde au fost până la înfrângerea pe care singuri și-au căutat-o". Diatribele sale contra nazismului au reprezentat până la sfârșit o voce singulară, nu rareori cenzurată. Acceptarea „noului suflet italian făurit de Mussolini"[38] se explică prin virtuțile de muncă și disciplină pe care și le atribuia regimul fascist. Să recunoaștem că Iorga fusese măgulit de audiența acordată de „Duce" în 1927, când acesta-i spusese: „Nu e adevărat că aș represinta clasa capitalistă... Eu represint o democrație prin aceia că poporul mă vrea... Dictatura nu e anti-democratică... Libertatea individuală nu are voie să pericliteze Statul"[39]. Efectul acelei întrevederi amicale a fost entuziasmul cu care Iorga a susținut în 1936 propaganda fascistă, prezentând Etiopia ca un război de civilizare și eliberare contra unei hoarde de negri barbari. Părerea sa a zburat în sens opus când a surprins „extraordinara bucurie a d-lui Mussolini că e în stare să mobilizeze zece milioane de oameni, gata să se arunce asupra oricui"[40]. În 1939 va înregistra „atacul infam al lui Mussolini asupra Albaniei, una din cele mai monstruoase fapte ale istoriei"[41]. Poziția față de Uniunea Sovietică era mai echilibrată în 1932: „Nu sunt contra comunismului, o experiență ca și capitalismul, pentru omul modern care nu și-a găsit încă forma, nici contra poporului rusesc, ci contra mongolismului de direcție, apucător și crud"[42]. Viziunea cuprinde chiar aspecte pozitive, dacă tractoarele vor înlocui plugurile de lemn, și „va veni vremea când sovietele rusești vor crea și la cataractele Niprului o industrie foarte puternică"[43]. Stalin nu putea lipsi dintre mântuitorii asupra cărora se ațintea atenția Europei. Când se anunță că „șeful

[36] *Idei asupra problemelor actuale,* p. 186.

[37] *Dix ans de politique russe dans le Sud-Est de l' Europe 1870–1880*, „Revue Historique du Sud-Est européen", XIV, 1937, p. 282.

[38] *Per l'Italia nella sua lotta*, Vălenii de Munte, 1936, p. 4.

[39] *Memorii,*V, p. 189.

[40] *Originea și dezvoltarea istoriei universale*, București, 1940, p. 23.

[41] *Jurnalul ultimilor ani,* p. 164.

[42] *Memorii,* VII, p. 41.

[43] *O altă istorie contemporană,* p. 339.

Germaniei a anatemizat Rusia bolșevică", reacția lui Iorga este: „Nu e lupta între două țeri, nici între două neamuri – căci Rusia nu mai represintă o rasă – ci *între două mistice*. Și una și alta pretind să salveze și să regenereze omenirea"[44].

Centrul de gravitate mereu căutat din instinct are nevoie de o morală verificată prin experiență care inspiră neîncredere: democrația e desfigurată de „analfabeții care poartă pe frunte mirul sufragiului universal"[45]. Perspectiva istorică pe care Iorga o înfățișa mulțimii dominaților de demagogia ziarelor nu lăsa la orizont nicio ieșire dintr-o confruntare irezistibilă. Ea pune în lumină „o luptă fără cruțare, cu toate armele unei științe servite crimelor celor mai cumplite contra umanității, pentru ca locul să fie cât mai larg la fiecare pe această piață a cumpărătorilor. E causa de căpetenie a marelui război. Dar masele prefăcute în soldați pentru causele capitalului nu erau împăcate cu sistemul însuși al acestuia. De aici tulburările sociale care au prefăcut Rusia în marele focar menit să aprindă lumea întreagă"[46].

Față de amenințarea războiului, aspirația către pace înmulțea eforturile de a organiza instituții internaționale de consens reciproc. „La Geneva se tipăresc o mulțime de hârtii cu hotărârile pacifiste de acolo, pe cari nimenea nu le citește... La acest for mondial de pacificare... se țin discursuri după discursuri, pe cari foarte mulți nu le înțeleg și al căror efect e cu desăvârșire micșorat prin traducerea ce li se face". În această strategie pe care Iorga o privea sceptic se înscriau de atunci forme de constrângere la încălcarea păcii universale, ca boicotarea comerțului sau chiar crearea unei armate internaționale contra unor state infractoare[47]. Reeducarea avea de încercat mijloace mai pașnice, ca literatura și școala. Astfel, animatorul regăsea cu nesaț prilejul de a distribui recomandări sau critici la scriitorii români, după cum se inspirau din tradiție sau se expuneau în avangardă. Întorsături de spirit sau de limbaj sunt aici urmărite vigilent pe când N. Iorga elabora și *Istoria literaturii românești contemporane,* care avea să-i atragă polemici aprige. Cazul lui Rebreanu e semnificativ pentru criteriile adoptate: „în romanul *Ion* ni-a prezintat un țăran abject care înjură pe tatăl său, apucă de păr pe mama sa și ce nu face el pentru pasiunea ce-o are pentru pământ!"[48] Totuși, după șase ani, o însemnare a lui Iorga remarcă discursul lui Rebreanu la intrarea în Academie: „Splendidă caracterizare a țăranului român"[49]. Contrar aparenței, era consecvent. În finalul volumului pe care-l închidem, încă o dată amărăciunea de a nu fi reușit să remedieze defectele unui învățământ „de forme goale, de paralizare a energiilor", împovărat de birocrație, incapabil deci de a produce altceva decât „prisosul spiritelor abstracte și al falșilor intelectuali". Cartea s-a oprit, dar acțiunea asupra societății continuă pe toate planurile. Potrivit unei informații vrednice de crezare,

[44] *Între cele două mistice*, „Neamul românesc".
[45] *Prima expropriere*, „Neamul românesc", XXIX, 73, 1934.
[46] *Originea și sensul democrației*, Vălenii de Munte, 1932, p.70.
[47] *Idei asupra problemelor actuale,* p. 190–191.
[48] Cea mai violentă recenzie a fost a lui T.A[rghezi], *Cum se scrie românește*..., în „Cugetul românesc", 1, 1922, pp. 99–104; cf cronica literară de Tudor Vianu, „Viața românească", XIII, 1921, nr. 1, pp. 95–99.
[49] *Jurnalul ultimilor ani,* p. 283.

în acel an 1934, Iorga a ținut 73 de conferințe, pe lângă prelegerile la catedră[50]. În pofida biografilor-bibliografi care-i numără în neștire paginile tipărite, merită mai degrabă reținută definiția propusă de un vechi colaborator, Dumitru Tomescu (1886–1945): „Este drama unei minți geniale care, dându-se țării sub forma unui Socrate, suferă că nu i se poate da și sub forma unui Pericle”[51].

Conferințele, în parte revăzute de autor, și caietul de cursuri care cuprindea rezumatele studentelor sunt mărturii prețioase. Ele condensează gândirea istoricului care se însărcinase *să-i învețe* pe români ce să creadă despre împrejurările în care trăiau și despre obârșia acelora în trecut. Nu numai pe teritoriul pe care națiunea lor a luat naștere și a căpătat expresie politică, ci în depărtările de timp și spațiu până unde recunoaștem mijloace de comunicație. Dar nu pentru aceste lecții, oricât de clar ar fi scrisă pagina care deschide ferestre, am dorit să aduc aminte această carte. Sunt înmănunchiate aici mărturisirile unei vieți care s-a unit strâns cu existența țării în etape tumultoase. Le-a înțeles, poate greșit câteodată, dar a avut convingerea că spune adevărul. În ce măsură adevărul crezut astăzi mai e același, să gândească fiecare. În orice caz, utopia iorghistă era o revoltă a rațiunii și a inimii. Bătrânul a rezumat odată sensul experienței spre care se întorcea să privească: *„Eu n-am trăit pentru sufletele seci, eu am trăit ca să înviez sufletul omenesc, chiar atunci când nu era într-însul izvor de viață”*[52].

IORGA’S CRITICAL VIEWS ON THE ROMANIAN SOCIETY OF HIS TIME

Abstract

Nicolae Iorga (1871–1940), generally considered Romania’s top historian, has also played, since the beginning of the twentieth century, the political role of an opinion and even party leader. He was in particular involved in a sequence of events leading to the achievement of national unity at the end of the First World War. While elaborating his vast historical work, he was simultaneously active in Romanian public life. The government he led as prime-minister in 1931–1932 did not manage to appease the difficulties generated by the great financial crisis. Having been very active against the rising power of Nazi Germany, he finally became a victim of Iron Guard terrorists. In the series of speeches and lectures that this text discusses, he raised fundamental issues like Religion, School and Monarchy. He was chiefly concerned with the tension between tradition and modernism. His focus shifted from political regimes and international conflicts to aspects of culture such as literature and teaching. While his historical work is comparative and universal for most part, he self-styled himself as a public intellectual and a caretaker of the Romanian society.

[50] Barbu Theodorescu, *Nicolae Iorga, 1871–1940*, București, 1976, p.118.

[51] *N. Iorga – omul politic*, „Societatea de mâine”, decembrie 1934.

[52] *Sfaturi pe întunerec*, 1936: *Noua direcție în învățământul românesc*, conferință la radio 14 septembrie 1931.

UN HRISOV INEDIT DE LA RADU LEON VOIEVOD (1666) DIN COLECȚIA „ION IONAȘCU" A MUZEULUI BRĂILEI „CAROL I"

IONEL CÂNDEA

În anul 2008 am reușit să achiziționez pentru Muzeul Brăilei, din 2014 „Carol I", un număr de 1 921 documente ce au fost colecționate de-a lungul vremii de către prof. univ. dr. Ion Ionașcu, specializat în științe auxiliare ale istoriei, un reputat cadru didactic al Facultății de Istorie a Universității din București până în anul 1979 când s-a stins din viață[1].

Am fost uimit să aflu de la profesorul Matei Cazacu, venit de la Paris în vizită la Institutul „N. Iorga" din București, că la un Anticariat din apropierea Muzeului Municipiului București se aflau la vânzare documente, inclusiv de cancelarie (sec. XVII–XIX) într-un mare număr, unele dintre ele privitoare la mănăstirea Măxineni din județul Brăila de care m-am ocupat arheologic și istoric încă din 1976[2].

Am văzut astfel că aproape două mii de documente, pe suport hârtie, cum spuneam, din secolele XVII–XIX, puteau fi vândute, bucată cu bucată, risipind astfel cea de-a doua parte din Arhiva Ion Ionașcu prima fiind donată de urmași (moștenitori) Arhivelor Naționale.

---

[1] Pe profesorul Ion Ionașcu l-am avut dascăl la o serie de discipline de studiu în anii 1968–1972 la Facultatea de Istorie a Universității din București. El provenea de la Școala de Arhivistică, desființată la începutul anilor '50. Semnalez și aici existența *mai multor fonduri Ion Ionașcu, rezultat al risipirii documentelor adunate în cursul vieții de regretatul istoric*; a se vedea Direcția Arhivelor Naționale Istorice Centrale (DANIC), București, *Colecția Ionașcu Ion*, în „Documente Romaniae Historica" (DRH), B. Țara Românească, vol. XXXVIII (1653), întocmit de Oana Rizescu, Marcel Dumitru Ciucă, Andreea Iancu, București, 2009, documentele 4 (pp. 3–4) și 127 (p. 144) din 1 ianuarie 1653 și respectiv 15 mai 1653 aflate la DANIC, *Col. Ionașcu Ion*, 1/78 și respectiv 1/80. Ambele se referă la mănăstirea Măxineni și ambele sunt originale românești. Cf. și DRH, B. Țara Românească, vol. XXXIX, (1654), volum întocmit de Violeta Barbu, Gheorghe Lazăr, Florina Manuela Constantin, Constanța Ghițulescu, Oana Mădălina Popescu, București, 2010, p. 473, doc. 392 (3 septembrie 1654) privind Mănăstirea Măxineni. Cu privire la activitatea profesorului Ion I. Ionașcu a se vedea și *Enciclopedia istoriografiei românești*, coord.: Ștefan Ștefănescu, București, 1978, pp. 177–178, sub voce; Ion Văduva-Poenaru, *Enciclopedia marilor personalități din istoria, știința și cultura românească de-a lungul timpului*, vol. II, București, 2000, p. 145, sub voce; Ioan Popișteanu, *Pavel Chihaia. Corespondențe*, în „Ex Ponto", X, nr. 1 (34), 2012, p. 21 (Sévre, 24 august 1988 – Matei Cazacu către Pavel Chihaia).

[2] Ionel Cândea, *Mănăstirea Măxineni*, Editura Istros și a Episcopiei Dunării de Jos, Brăila, 1996, 300 p.; idem, *Mănăstirea* Măxineni, Editura Istros, Brăila, vol. I, 2012, 321p.; idem, *Mănăstirea* Măxineni, Editura Istros, Brăila, vol. II, *Documente*, 2014, 350 p.

Din cele 1921 de documente am publicat doar câteva (99), în volumul monografic Mănăstirea Măxineni, volumul II, 2014[3], consacrat izvoarelor scrise iar câteva au fost publicate și de colegul Marius Păduraru.

Așadar publicăm acum încă un document dintre cele mai vechi ale fondului (colecției) Ion Ionașcu, pe care l-am cercetat în ultima vreme.

Este vorba de un hrisov prin care Radu Leon voievodul Țării Românești (1664–1669) întărește, conform normelor vremii, o serie de moții lui Jipa vel clucer (în document este numit și biv vel clucer, deci a fost mare clucer) la Drăghinești, în fostul județ Vlașca.

Apar o serie de fenomene economice și sociale interesante pentru a doua jumătate a secolului al XVII-lea, cum ar fi vânzarea moșiilor sau a părților de moșe de către moșneni, aceștia devenind rumâni (rumânindu-se).

Sigiliul timbrat merită o atenție specială, având în vedere numărul relativ mic de sigilii domnești, cunoscute între Matei Basarab și Constantin Brâncoveanu ca domn al Țării Românești.

AN UNPUBLISHED DOCUMENT (HRISOV) FROM RADU LEON VOIVODE (1666) FROM THE 'ION IONAȘCU' COLLECTION HELD AT THE 'CAROL I' MUSEUM OF BRĂILA

Abstract

Cuvinte cheie: Muzeul Brăilei „Carol I", Colecția „Ion Ionașcu", Radu Leon Voievod, clucerul Jipa, act de proprietate.

Keywords: 'Carol I' Museum of Brăila, 'Ion Ionașcu' Collection, Radu Leon Voivode, Jipa biv vel clucer, property document.

In 2008, the 'Carol I' Museum of Brăila acquired a number of 1,921 old documents, dating from the 16th to the 19th centuries, collected over time by Prof. Ion Ionașcu, an expert in the auxiliary sciences of history, who worked until 1979 at the Faculty of History of the University of Bucharest. About half of his collection was donated to the Bucharest branch of the National Archives of Romania.

In this unpublished document (hrisov), Radu Leon, voivode of Wallachia (1664–1669) confirmed, in 1666, the property rights of Jipa biv vel clucer over several estates and parts of estates at Drăghinești, Vlașca County, including those of several landowning peasants, who by their sale were turned into serfs.

MYL<S>Y^ B<O>∞Y^ YW RAD≠ LEWN VOEVOD I G(O)SP(OD)AR ZEMLE VLAHISCOE DAVAñOM G[W)SP[W)DSV[A)MY SY^ POV<E>LENY<^> G<W>SP<W>DSVAMY

[3] Idem, *Mănăstirea Măxineni*, vol. II, Editura Istros, Brăila, 2014, pp. 122–284.

Bolearul[ui] domniei mele jupan Jîpa biv vel clucer şî cu fiii dumnealui câţi Dumnezeu îi va dărui ca să aibă a stăpâni moşîe Drăghineşti ot sud[stvo] Vlaşca, care moşîe au cumpărat de la moşeni[i] den Drăghineşti însă părţile anume să să ştie: partea lui agăi Gherghe, ot Drăghineşti care au cumpărat de la mâna lui Gherghe sin agăi Gherghe den câmpu, den pădure, den apă, den siliştea satului cu vadul de moară dupreste tot hotarul drept bani gata ug[roşi] 75 şî i-ar fi mai dat şî pe un cal drept ug[roşi] 17 pl[cin ug civpli]. Care această moşîe ar fi fost şî agăi Gherghe, iar de cumpărătoare, de la moşeni ot Drăghineşti dupre cum am văzut domnia mea şî hrisovul răposatului Matei Basarab voievod care numeşte toate părţile de moşîe pă anume: de la Ghinea i-au cumpărat Gherghe aga care s-au văzut şî zapisile de vânzările acelor moşeni, citindu-să toate pre rând în divanul domniei mele, fiind dempreună cu toţ[i] cinstiţi[i] şî credincioşi[i] boiarii domniei mele. Şî cunoscându-să dîn divan că sunt bune cumpărători şî drepte, am întărit şî domnia mea cu acest hrisov al domniei mele ca să-i fie moşîe ohabnică în veaci şî dumnealui şî fiilor dumnealui drept aceea să aibă a stăpâni Jîpa clucer cu bună pace di cătră toţ[i] moşeni[i].

Şî iar să mai aibă a stăpâni bolearıul domniei mele Jîpa biv vel clucer moşîe în Drăghineşti ot sud[stvo] Vlaş[ca] însă partea Manii i[*] a Oprii sin[**] Albuleţului, moşeni ot Drăghineşti ce au cumpărat de la dânşii drept ug[roşi] 11 dupe cum arată şî zapisul de cumpărătoare de când era leat 7149 (1641/1640). Şî iar să mai fie Jîpei cluc[er] moşîe în Drăghineşti în partea lui Muşat log[ofăt] ot Drăghineşti, care moşîe i-au fost lui Muşat veche cumpărătură şî moştenire de la părinţii lui şî au stăpânit moşu său şî tată său Bogdan iuzbaşa până au murit. Şî rămânând pă mâna lui o au vândut Jîpei clucer drept bani gata aspri 560 cu zapis de vânzare de la mâna lui de la leat 7121 (1612/1613). Şî iar să mai fie Jîpei clucer moşîie în Drăghineşti partea Radului Pancu, moşeanul care au cumpărat dă la dânsul drept bani gata ug[roşi] 9 p[o]l[avina]? cu zapis bun de vânzare de la mâna lui de la leat 7142 (1633/1634). Şî iar să mai fie Jîpei clucer moşîe în Drăghineşti, partea Irimii moşeanul ot Drăghineşti care au cumpărat de la dânsul drept ug[roşi] 17 (pl) de-n codrul Vălenilor, cu zapis de vănzare de la măna lui [Jirzii] rmzi. Şî iar să mai fie Jîpei clucer moşîe în Drăghineşti, partea popii Radului i a nepotă său Stanciul, moşîe ot Drăghineşti care au cumpărat de la dânşii drept bani gata ug[roşi] 7 dupe cum arată şî zapisul de vânzare de la mâna lui decând era leatul 7151 (1642/1643). Şî iar să fie moşîie în Drăghineşti Jîpei clucer, partea lui Neagoe i Stan sin Costandin, moşîe ot tam care au cumpărat de la dânş[i] drept bani gata ug[roşi] 60 [?] după cum arată şî zapisul de cumpărătoare de la măna lui decând era leat 7156 (1647/1648). Şî iar să fie moşîie în Drăghineşti, Jîpei clucer, partea Radului [Geolru] moşean ot tam, care au cumpărat de la dânsul drept bani gata ug[roşi] 18 după cum arată şî zapisul de cumpărătoare de când era leat 716[7] (1658/1659). Şî iar să mai fie moşîe în Drăghineşti Jîpei clucer, partea Paraschivei i a fie-său Vişan car[e] au cumpărat drept bani gata aspri 3460 dupe cum arată şî zapisul de vânzare care aceştia s-au vândut şî i-a rumâni[t] denpreună cu părţile lor de moşii.

---

[*] şi
[**] fiul

† Şî iar să stăpânească Jîpa clucer moşîe în Drăghineşti partea lui Muşat cu feciorii lui, Manea i Neagoe, care au cumpărat drept aspri 5407 însă vânzându-să şî ei pre dânşii rumâni.

Şî iar să mai stăpânească Jîpa clucer moşîe în Drăghineşti, partea Cîrstii brat* Paraschivei cu feciorii lui Neguţ: zapis 3900: vânzându-să şî ei rumâni denpreună cu părţile lor de moşîe (loc liber în hrisov). Şî iar să mai stăpânească Jîpa clucer moşîe în Drăghineşti partea lui Bârsan i (şi) cu f[e]ciorii lui Tudor i (şi) Avram care au cumpărat de la dânşii drept bani gata aspri [?**400], vânzându-se şî ei rumâni dempreună cu părţile lor de moşîe după cum arată şî în zapisele lor de vănzare, pentru că s-au vândut ei toţi de a lor bună voie dănpreună cu părţile lor de moşîe de la leat 7167 (1658/1659). Şî iar să mai fie Jîpei clucer moşîe în Drăghineşti, partea popei Istrate, moşîe ot Drăghineşti, drept bani gata ug[roşi] 16 după cum arată şî în zapisul de cumpărătoare de când era leat 7170 (1661/1662). Şî iar să mai fie Jîpei clucer moşîe în Drăghineşti, partea lui Stroe (noi) [stră...] moşîa ot Drăghineşti [care a cumpărat] drept bani gata ug[roşi] 9, dupre cum arată şî zapisul de cumpărătoare de când era leat 7073 (1564/1565). Şî iar să fie Jîpei clucer moşîe în Drăghineşti, partea lui Muşat sîn (fiul lui) Stanciul, care au cumpărat de la dânsul drept bani gata ug[roşi] 9 după cum arată şî zapisul de cumpărătoare de când era leat 7148 (1639/1640). Şî iar să mai fie moşîe în Drăghineşti Jîpei clucer, partea lui Dumitru i Voico Găina Albă, moşeni ot Drăghineşti, care au cumpărat de la dânşii drept ug[roşi] 10 dupre cum arată şî zapisul de cumpărătoare de când era leat 7152 (1643/1644). Şî iar să mai fie moşîe ot Drăghineşti Jîpei clucer, partea Vlaicului i (şi) Prodan i (şi) Vladul i (şi) Radul drept bani gata ug[roşi] 4 i (şi) partea vără său Muşat dărăbantul care au cumpărat drept bani gata ug[roşi] 4 dupe cum arată şî zapisul de cumpărătoare de la mâna lui, de când era leat 7148 (1639/1640). Pentru că aceste părţi de moşîe ce sînt mai sus numite sînt cumpărători bune şî drepte de bolearul domniei mele Jîpa biv vel clucer. Şî tot le-au stăpânit până acum cu bună pace. Iar când au fost acum, în zilele domniei mele, sculatu-s-au cu mare pîră nişte răb[...]deni den neamul acestor mai sus numiţi moşeni, de pîria pe boliarul domniei mele Jîpa biv vel clucer, zicând precum că li s-ar fi înpresurat moşîa în silă, fiind ei pribegi printr-alte ţări [st]reini, întru care unii cerea ca să-şi răscumpere părţile de moşîe, alţii cerea ca să să răscumpere de rumânie, alţii zicea că li s-au împresurat moşîia în silă însă pârâtori anume: Dobre nepotul Manei i (şi) Stanciul nepotul Radului Giolfu, i (şi) Mihai nepot lui Bogdan i (şi) Stoica, vărul lui Muşat i (şi) Andrei nepot Vlaicului i (şi) Mihul văr cu Stanciul.

Deci bolearіul domniei mele Jîpa biv vel clucer scos-au toate zapisele ale fieştecăruia moşean pe părţile lor ce au cumpărat de la dânşii şî au scos şî hrisovul răposatului Matei Basarab voievod pe partea ce au cumpărat-o de la Gherghe, sin (fiul lui) aga Gherghe şî zapisul de la mâna lui Gherghe sin (fiul lui) aga Gherghe. Şî s-au cetit toate, pre rând, în divanul domniei mele dinpreună cu toţi cinstiţii şî

* fratele

** cifra pentru mii nu este lizibilă

credincioșii boiari divanului domniei meale. Și, luând seama cu amănuntul, dupre zapise, și aducând Jîpa clucer 12 megiași bătrâni, înprejureni, mărturii, de au mărturisit primind și carte de blestem a părintelui mitropolitului, aici, înaintea divanului domniei mele, precum că sînt bune cumpărători și drepte, iar nu sânt împresurate în silă după cum pâra ei. Deci ră[ma]s-au acești mai sus numiți pârâtori de lege și de judecată de aici, de-n divanul domniei mele, de vreme că umblase rău și făr de cale. Drept aceea am întărit domnia mea cu acest hrisov al domniei mele ca să aibă a stăpâni această moșîe Drăghinești boiarul domniei mele Jîpa biv vel clucer și cu fii[i] dumnealui, câți Dumnezeu îi va da, i (și) nepoți, de-n strănepoți [text întrerupt] totdeauna [text întrerupt] în veac, fiind în pace de cătră toți moșenii și înprejurenii locului, pentru că sânt bune și drepte cumpărături. i ne wñ cogojdo nepocol1bnmo poreznm gospodsñva mi* Martori: Gherghe vel ban Craiovei, Mareș vel vornic, Radul vel spătar, Neagoe vel cluci[er], Gheța, vel stol[nic], Ghiorghie vel comis, Necula vel pah[ărnic], Șărban vel post[elnic], [pis?] Năsturel vtorii logofăt i pisah ah Dumitru logofăt în orașul București.

measeța (luna) iunie 7 în liatom (anul) 7174

Scriere monogramatică cu chinovar (roșu)
Iω RADU LEON VOIEVOD DIN MILA LUI DUMNEZEU DOMN
semnătură cu
cerneală neagră
(manu propria) a lui Radu log
Io Radul Leon Crețulescul
Voievod

Pecete timbrată cusută cu ață roșie, diametrul: 5,5 cm.

(Muzeul Brăilei „Carol I”, Colecția „Ion Ionașcu”, doc. Nr. 5986 original, hârtie, 68 x 50 cm, cerneală neagră (semnătura domnului cu cerneală neagră), scriere monogramatică, cu chinovar, Io Radu Leon voievod / din mila lui Dumnezeu domn, pecete mijlocie timbrată (diametru 5,5 cm) cusută cu ață roșie. Jos, în dreapta, semnătura cu cerneală neagră a lui Krețulescu logofăt.)

* Și de nimeni neschimbat după porunca domniei mele.

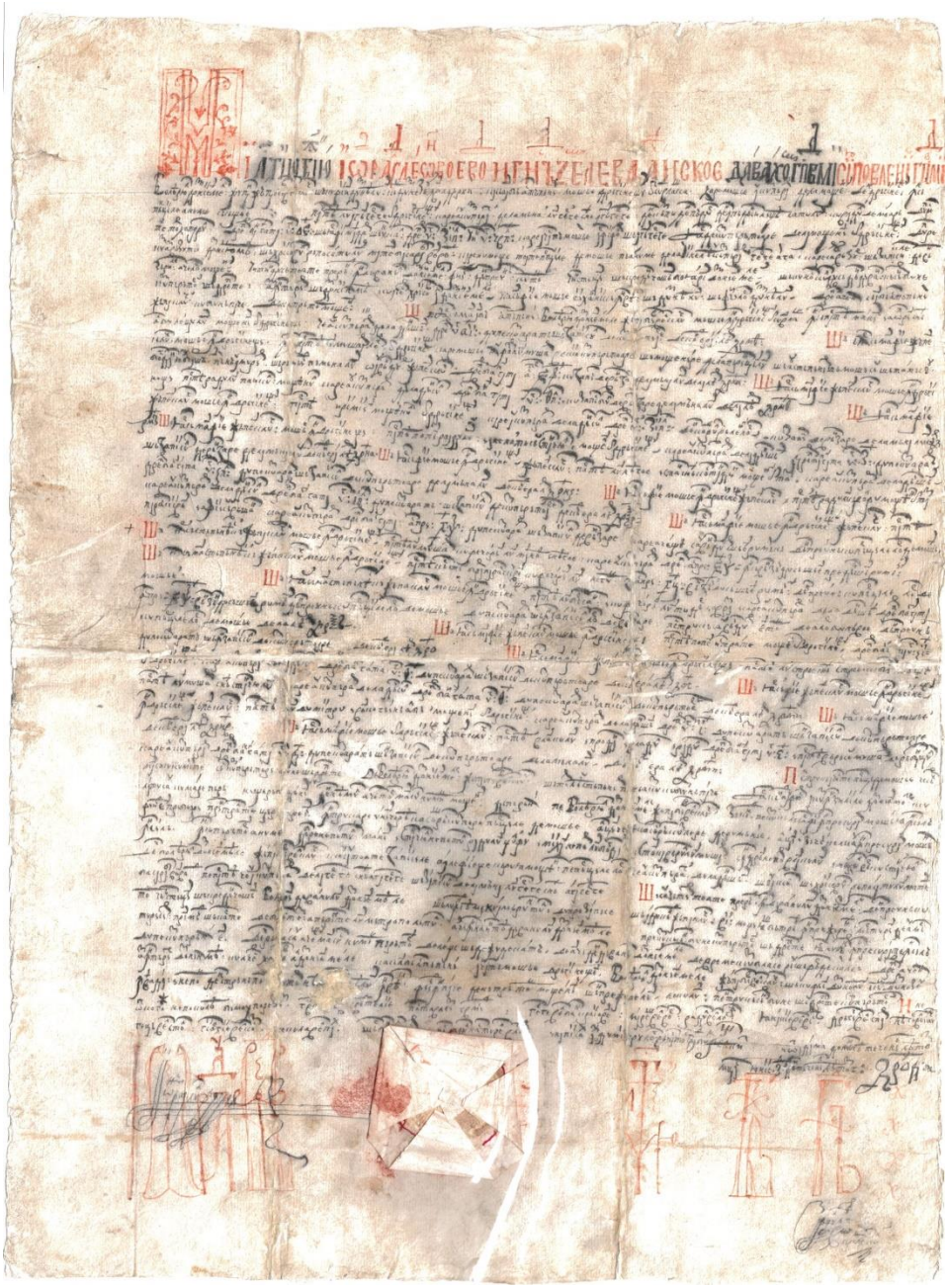

Hrisovul lui Radu Leon Voievod al Țării Românești
din 7174 (1666) iunie, 7

Invocatio și intitulatio din documentul
lui Radu Leon, voievod al Țării Românești, 1666, iunie, 7

Scrierea monogramatică finală

ORIGINEA, FIREA ŞI DESTINUL NEAMULUI ROMÂNESC

N. IORGA[*]

Când e vorba să se trateze aria de răspândire a poporului românesc în trecut, trebue să se arate mai întâi care a fost aria de odinioară, care acum a scăzut, de unde vine această arie iniţială pe harta sud-estului european, pe care au acoperit-o înaintaşii poporului românesc, pentru a vedea pe urmă care sunt motivele pentru care pe harta aceasta a sud-estului european, poporul românesc nu mai ocupă, în unele locuri, spaţiul pe care l-a ocupat odinioară. Sau, mai bine decât atât, noi am pierdut la mai toate graniţile noastre, afară de graniţa Dunării, dar am răspândit elemente româneşti dincolo de graniţele noastre. Fără îndoială este cea mai mare primejdie să se lase un popor a-i curge sângele din vine pentru a se răspândi larg în lume, fără niciun profit pentru el.

Care este deci aşezarea de bază a poporului românesc? Pentru aceasta, răspunsul nu poate să fie decât acela că trebue să ne adresăm la înseşi elementele care au contribuit la alcătuirea acestei sinteze, acestei complete şi preţioase sinteze, plină de originalitate şi de însuşiri, care este poporul românesc.

Odinioară chestiunea aceasta a hărţii ocupate de poporul românesc s-ar fi resolvat foarte uşor. S-ar fi luat Muntenia şi Moldova, ori s-ar fi adresat la harta lui Laurian, care cuprinde, pe lângă ceea ce se numea odinioară cele două principate, şi regiunile intitulate cum le intitulau străinii: Basarabia, Bucovina, Maramureşul, Ardealul, Crişana şi Temişana, cum stătea scris în harta aceasta, care se găsea odinioară pe pereţii tuturor şcolilor şi din care, fără îndoială, generaţia mea a căpătat o conştiinţă de largă romanitate, care a folosit, în ce priveşte elaborarea ideilor noastre şi o acţiune în legătură cu conclusiile, la care aceste idei au trebuit în chip firesc să ajungă.

Numai cât astăzi chestiunea nu se pune aşa. Poporul românesc nu cuprinde, acum, o mulţime de elemente, milioane de oameni, ai căror strămoşi odinioară au făcut parte din sinteza pe care, în graiul nostru latin şi cu conştiinţa noastră proprie, o reprezentăm numai noi.

Dincolo de Dunăre se găsesc Iugoslavi, Albanezi, Greci; se găsesc, la răsărit de Nistru, foarte mulţi Ruteni, Ruşi apuseni, pe cari-i avem şi în casă şi, pe de altă parte, avem infiltraţii de acestea la nord în Bucovina, care merg până foarte jos. Dar dincolo de lumea aceasta există şi alte elemente care au făcut parte din sinteza iniţială şi nu mai fac parte acum din ceea ce avem. Către Apus, până foarte

[*] *Enciclopedia României* (coord. Dimitrie Gusti), vol. I, Bucureşti, 1938, pp. 33–41

departe, până în regiunea Cehilor, a Slovacilor, în jos până în părţile unde sunt Croaţii, iarăşi au fost elemente din sinteza aceasta primordială, din care noi singuri am rămas cu numele, cu limba şi cu fisionomia noastră deosebită.

Care sunt elementele ce au contribuit la alcătuirea acestei sinteze primordiale?

I

Le aflăm oriunde se vorbea odinioară limba tracă sau ilirică, aceasta înlocuită apoi cu limba tracă, unde se vorbea, în Răsărit, graiul Sciţilor nobili, unde s-a vorbit pe urmă, pe aşa largă întindere, de la un capăt la altul al Peninsulei Balcanice, în deosebite forme, o limbă romanică şi acum sunt alte graiuri naţionale, iar acei cari le vorbesc au, fireşte, un sentiment naţional foarte puternic, care-i opreşte de a se confunda cu noi şi-i îndeamnă să ia cât se poate mai mult din elementele rămase de la noi, ca să le confunde în fiinţa lor deosebită. Şi graiurile cele vechi au dispărut de mult, şi graiul roman, care avea o întindere aşa de mare s-a îngustat. Romanitatea orientală este împărţită azi în bucăţi în care se vorbesc limbi deosebite. Noi reprezentăm doar partea care a rămas deasupra apelor, dintr-un lucru foarte mare care a existat cândva şi care vine din sinteza asupra căreia s-a pus, la urmă, pecetea Romei.

Cum în Arhipelag, în Marea Egee, a fost odinioară un continent şi dintr-un cutremur teribil, din convulsiile scoarţei pământului, a resultat acoperirea cu apă a celei mai mari părţi din bucata de pământ care leagă Europa sud-estică de Asia-Mică, şi cum, din ceea ce a fost odinioară pământ au rămas numai vârfurile deasupra, insulele mărunte risipite în Arhipelag, şi, din când în când, un bloc mai mare, aşa este şi cu harta poporului românesc, astăzi, faţă de harta strămoşilor celor mai depărtaţi şi de harta pe care, peste strămoşii cei mai depărtaţi, a întins-o, ca un nobil veşmânt uniform, cucerirea Romanilor.

Noi ne coborâm în acelaşi timp din Traci, şi din mai multe feluri, Tracii propriu-zişi din Peninsula Balcanică trăind şi aceia în noi mai mult decât în ceilalţi, căci ei trăiesc şi în Bulgari, cari sunt numai de nume Bulgari şi de limbă Slavi.

Şi, cum fraţii Macedoneni au în ei sânge iliric, tot aşa destul sânge roman se găseşte la Sârbi. Albanezii nu sunt decât Ilirii de pe vremuri, având aceiaşi strămoşi ca şi poporal românesc din Peninsula Balcanică.

Dar în cuprinsul acestui vast teritoriu al rasei trace, care se întindea pe toată Peninsula Balcanică, care mergea până în Ucraina, care se ridica foarte sus la Nord, care, peste Tisa, avea prelungiri pe care unii le-au căutat, poate exagerat, până la Vistula, unde sunt nume care ne îndreptăţesc să admitem o aşezare, fie şi mai puţin solidă şi trainică, a Dacilor, cari în toate direcţiile, la răsărit, la nord, la vest s-au întins, Tracii aceştia se găsesc şi în Asia Mică, odată un pământ tracic.

Frigienii ei înşii nu erau decât fraţi cu Tracii. Partea «barbară» cea mai nobilă din poporul românesc este tracică. Aşa încât dacă ne întreabă cineva care este cea mai veche hartă a poporului românesc putem spune că este harta poporului

trac şi a poporului ilir, care se întindea, în acelaşi timp, nu numai pe coasta occidentală a Peninsulei Balcanice, ci trecea deasupra ei în aşa-numita Istrie, răsbătea până la Nord în Tirol şi mărginea coasta răsăriteană a Italiei. Deci noi suntem rude cu Italienii şi prin originea ilirică a multor Italieni şi prin partea poporului românesc de lângă Marea Adriatică, unde numele terminate cu «ona» sunt nume ilirice şi arată locuinţă ilirică de pe vremuri: Narona în Peninsula Balcanică, Verona, Sulmona, ş.a.m.d., dincolo. Numele unde se simte rădăcina aceasta nu înseamnă decât un aşezământ iliric. *Iată cea mai veche hartă a celor mai depărtaţi strămoşi ai noştri.*

Acuma peste aceştia a venit o pătrundere *scitică,* Sciţii fiind de două neamuri: 1. *Sciţii de sus,* Iranieni, aristocraţi, cavaleri, luptători, şi 2. *Sciţii de jos,* adunătură turanică, ţinuţi la dispoziţia clasei domnitoare, căreia îi aparţine şi regele. Agatirşii, o ramură a Sciţilor nobili, au pătruns şi în Ardeal şi s-au oprit acolo. Ardealul i-a obligat la o sintesă, la sintesa aceea dacică, în centrul însuşi al vieţuirii acestor arhaici înaintaşi ai noştri; i-a silit la o bogată sintesă în care intră trei elemente, fără cunoştinţa cărora nu poate înţelege cineva pe Daci.

La Daci basa este tracică. Tracii erau locuitori prin sate şi nu războinici organisaţi. Prădători, da, foarte adeseori, ei veneau cu gând de răsboiu, ceea ce-i făcea să răsbată, pe vreme bună sau rea, Peninsula Balcanică, arzând, tăind, îmbătându-se, petrecând. Oameni organisaţi, consolidaţi, n-au fost niciodată, din care cauză nu s-a putut face cu ei, în ciuda atâtor încercări de pe vremea Odrisilor, o Tracie dominată de un singur rege. Lisimah a putut fi rege al Traciei, doar ca un moştenitor al lui Alexandru cel Mare, şi, fiindcă avea un teritoriu trac, a devenit «rege al Traciei», iar nu rege «trac». Iar Dromihete, care se afla în faţa lui la Dunărea-de-Jos, era un «rege trac», dar nu «regele poporului trac».

Ca să aibă cineva un popor de ostaşi perfect organisaţi, cu o monarhie, cu o dinastie în această monarhie, gata să strângă toată lumea barbară dinprejur, să alcătuiască un Imperiu al nesupuşilor, al independenţilor, opus Imperiului roman al lui Domiţian şi Traian, au trebuit trei lucruri: basa sătească tracă, ideia monarhică adusă în Ardeal de Sciţii nobili, şi, în acelaşi timp, influenţa Ilirilor. Aceştia căutau culmile, unde sunt cetăţile şi cetăţuile noastre. Pe acolo, prin cetăţile culmilor, nu sunt aşezări trace. Tracul fiind înainte de toate un sătean, un ţăran; pe acolo este influenţă ilirică. Prin urmare am zice că Dacii reprezintă material trac, consolidat de o influenţă ilirică şi îmbrăcat în armătura Sciţilor nobili, cari sunt Agatirşii.

Acum, în ce priveşte *întinderea Romanilor,* întinderea aceasta, s-a făcut pe încetul, cu multă socoteală; întâiu drumul şi consolidarea drumului şi pe urmă provincia. Traian a cucerit Dacia, dar nu cu intenţia de a crea o provincie.

El s-a întrebat multă vreme dacă să mai facă o provincie sau nu, şi a creat provincia numai atunci când şi-a dat seama că o astfel de provincie este necesară pentru a se putea păstra cucerirea lui; altfel se putea lega foarte bine teritoriul ocupat pe malul stâng cu ceea ce aveau Romanii de foarte multă vreme pe malul celălalt. Romanii au venit deci încetul cu încetul şi, cum construiau clădirile lor, aşa au construit şi provinciile.

De aici de la Romani ni-a venit nouă aceeaşi hartă care este harta vechilor strămoşi. Unde merseseră barbarii de odinioară, acolo au mers şi Romanii; ei au

acoperit ceea ce exista. Aceasta face tăria poporului nostru, că *na fost nici o soluţie de continuitate în desvoltarea lucrurilor care s-au petrecut aici de la anul 2000 înainte de Christos până la apropierea anului 2000 după Christos.* Este vorba de un popor care prin strămoşii săi îşi are *rădăcini de patru ori milenare:* aceasta este mândria şi aceasta este puterea noastră. Unde a fost vechiul păstor care este trac, pe locul acela s-a aşezat Romanul; unde a fost cetatea Romanului s-a aşezat cetatea de mai târziu a Domnului nostru; unde a fost satul trac de pe vremuri, dăinueşte satul românesc de acum; unde sunt oraşele noastre, au fost odinioară centrele civilisaţiilor anterioare represintate de acei oameni ai căror urmaşi suntem noi.

Luaţi două hărţi ale regiunilor acestora depărtate cu o sută, două sute de ani şi observaţi ce este în Peninsula Balcanică şi ce este pe malul stâng. În Peninsula Balcanică cele mai multe din numele de odinioară nu mai sunt acum; la noi pe hărţile din secolul al XVIII-lea, al XVII-lea, şi tot aşa dacă ar fi hărţi pentru secolele anterioare, se constată aceleaşi aşezări în aceleaşi locuri, care-şi păstrează foarte deseori numele şi care, în orice caz, au aceleaşi rădăcini, care n-au fost tăiate de niciun fel de năvălire.

II

Venim acum la ceea ce noi am putut pierde. Unde am pierdut, de ce am pierdut şi dacă nu trebue luate măsurile cele mai stricte pentru ca această pierdere de sânge să nu se mai întâmple şi, în acelaşi timp, nici să vie infusiile de sânge care nu folosesc totdeauna unui popor. Noi ne ţinem cu vlaga noastră cea veche; în organismul nostru este, în cea mai mare parte, sângele care de atâta vreme a curs în vinele oamenilor cari au trăit acolo unde trăim noi şi de unde silinţie oricui nu vor ajunge să ne scoată.

Iată ce s-a întâmplat: Statele româneşti s-au întemeiat; întâiu Statul Ţării-Româneşti, al Munteniei, al «Valahiei», care, Statul acesta, s-a făcut prin reuniunea judeţelor pe cale paşnică, foarte încet, din veac în veac. Originea aceste Ţări-Româneşti, care se întâlneşte pe la sfârşitul secolului al XIII-lea la Argeş, se află, în ce priveşte alt punct de plecare, de la Silistra, prin Vlaşca de dincoace, prin părţile Dobrogei, pe la anul 1000. Deci creaţia Statului s-a făcut cu o încetineală extraordinară, ceea ce i-a dat o putere de resistenţă foarte mare. Noi nu suntem buni de improvisaţie, pentrucă nu ieşim din improvisaţie; nu avem însuşirile necesare pentru aceasta. Cine ne urmăreşte poate să-şi închipue uneori că stăm pe loc, dar noi nu stăm pe loc, ci consolidăm încetul cu încetul ceea ce am ajuns a căpăta prin sforţările mai multor generaţii. Acesta este sistemul românesc şi pentru aceasta a trebuit atâta vreme ca să se întemeieze Domnul Ţării Româneşti cu caracter împărătesc, cu stăpânire absolută asupra averilor şi oamenilor, în marginile tradiţiei, căci Domnul era şi imperial şi în acelaşi timp îşi avea rădăcinile puterii sale în viaţa cea mai adâncă a oamenilor celor mai umili de la noi.

Dacă se formează un Stat dintr-o dată, Statul aparţine acelora cari l-au creat, dar, dacă Statul se formează încetul cu încetul, el cere sforţarea tuturor acelora cari

locuesc pe acel pământ; fiecare vine la rând şi îşi aduce partea. Şi atunci se creiază, nu prin mijloace de aşezăminte şi propagandă, ci prin desvoltarea organică a unui popor, o societate care cuprinde pe toţi, căci, ieşită din sforţarea tuturor, ea represintă interesul tuturor de a menţinea o formă în care fiecare îşi are partea.

Multe împărăţii, multe regate s-au alcătuit odinioară aşa: a pornit un om ambiţios, a avut o ceată de războinici în jurul lui, a cucerit un teritoriu, a dat anumite ordine, a făcut un Stat, care poate să dispară atunci când vine alt om ambiţios, cu altă ceată conducătoare, cu alte idei de Stat; a venit şi acela şi s-a dus, şi poate să vină un al treilea şi tot aşa cât de departe. Pe când aici lucrurile s-au adunat cu o lungă răbdare.

Iar, când s-a întemeiat Moldova, ea s-a format nu prin simplă cucerire, prin cucerirea de cineva a unor oameni cari sunt străini de dânsul. Ci Moldova a dat, prin vitejii Maramurăşeni, aproape independenţi sub regele ungar, o formă vieţii ţărăneşti anterioare, care se găsea în văile acestea. I-au dat numele de Moldova, după râul unde a fost cel dintâi popas, cea dintâi oprire a Maramureşănilor lui Dragoş, care tindea mai mult către munte, şi ai lui Bogdan, care tindea mai mult în părţile afluenţilor Siretului pe malul celălalt.

Dar nu numai că şi aici *Românul a organizat fie alt Român,* a prefăcut ceea ce era o democraţie sătească într-un stat militar, cu cetăţi, cu ostaşi, totdeauna la îndemână, cu steaguri care se puteau desfăşura contra oricui, în orice moment, cu o repeziciune extraordinară; nu numai atât, dar *Statul moldovenesc a avut modelul în Statul muntean.* Ceea ce putea fi rost ostăşesc, ceea ce putea fi oligarhie boierească, dacă Moldova ar fi fost cel dintâiu Stat românesc întemeiat, şi ar fi fost oarecum rost unguresc, pentru că «vitejii» din Maramurăş erau totuşi închinaţi regelui ungar, aceasta s-a corectat prin ce? Prin faptul că dincolo era Statul românesc de multă vreme organizat, şi Statul acesta a arătat Statului cel nou care sunt condiţiile în care se poate întemeia o formă politică.

Moldova s-a dat după aşezămintele muntene. Dar Muntenia a învăţat războiul şi vitejia, – ea care era un pământ de ţărani şi care putea să resiste, ca la 1330, când a băgat pe regele ungar într-o strâmtoare şi au venit ţăranii de au rostogolit bolovani, trăgând şi cu arcul asupra acelora cari fugeau, dar aceasta nu înseamnă război, ci defensivă populară, – din exemplul acestei Moldove, necontenit armată, unde Domnul era un stăpân teribil, cu care nu se juca nimeni, ci trebuia ascultat ca la un popor supt arme; aceasta a fost învăţătura celorlalţi.

Şi Românii rămaşi fără stăpânire în Ardeal, Românii aceştia au învăţat necontenit ce trebue să fie o resistenţă naţională. Au venit Domnii cu steaguri de atâtea ori fără să poată cuceri. Dar lucrul cel interesant este să se vadă oştile, chiar clacă resultatul războiului poate fi şi aşa şi altfel. Dar, de câte ori răsărea steagul cu vulturul Munteniei şi cu zimbrul Moldovei, atunci Românul de peste munţi simţea foarte bine că are dreptul de a rămânea unde este, fiindcă, şi dacă s-a întâmplat de n-a dăinuit Moldoveanul şi Munteanul, aceeaşi oaste se aştepta ca mâne să treacă pasurile Carpaţilor, să vină din nou, şi Vodă să stea iarăşi în strana bisericii de sat a iobagului ardelean.

Ardelenii având preoţi risipiţi, fără drepturi, cu o slabă organizaţie sătească a Bisericii, această Biserică *a fost legată de a Statelor noastre.* Cea de jos, de

Scaunul de la Târgovişte, cea de sus, de Scaunul de la Suceava, prin posesiile pe care le aveau Domnii noştri acolo şi prin intervenţia lor pe lângă prinţii maghiari din Ardeal ca să fie o singură Biserică românească. Deşi era o organizaţie a Moldovei şi alta a Munteniei, se schimbau necontenit manuscripte, cărţi, peste această graniţă, şi prin urmare în condiţiile acestea era aceeaşi însufleţire românească a unei singure Biserici, care avea însă două mitre metropolitane, arhiepiscopale.

Când s-a alcătuit această hartă a Domniilor, care se aşează peste harta satelor, şi harta satelor este pe basa hărţii strămoşilor, hotarele se acopereau, exact aceleaşi, de la o vreme la altă vreme. Au observat şi străinii această menţinere a aceleaşi hărţi. Pe urmă însă s-a întâmplat un lucru: Românii sunt buni de muncă şi de luptă, iar stăpânitorii ţărilor noastre n-au fost totdeauna ce ar fi trebuit să fie. A fost o Curte, şi Curtea era grea, şi birurile erau multe, şi de la o bucată de vreme a fost birul turcesc, care se cerea în bani, şi oamenii nu aveau bani. Atunci vindeau pământurile lor şi din oamenii liberi de odinioară au răsărit aşa-numiţii *rumâni* în Muntenia, *vecini* în Moldova, *şerbi,* cum se zicea în Ardeal. Dar *poporul nostru este un popor născut din libertate, trăit în libertate şi căruia această condiţie de libertate este elementul primordial şi absolut pentru vieaţă.* Cum libertatea aceasta era atacată, oamenii au trecut graniţa; instinctul de libertate al poporului nostru l-a făcut să emigreze până în America, unde atâţia Bucovineni şi Ardeleni s-au dus, şi trebue să-i vadă cineva cum pot trăi în ţări străine, clădindu-şi biserici fără subvenţii de la Stat, având învăţători fără să fi fost trimeşi de Ministerul de Instrucţie. Acolo nu se împart premii şi nu scânceşte nimeni, fiindcă nu s-a ştiut gospodări, la uşile Ministerului; acolo au trăit 100 000 de oameni în cea mai bună alcătuire, sprijiniţi pe propriile lor picioare.

Atunci Românii au trecut Dunărea, Nistrul, ei au mers până la Bug, şi pe urmă i-au dus Ruşii mai departe, până la râul Amur, în marginea Mărilor răsăritene ale Asiei. În sus, s-au ridicat cât a mers muntele, până în dosul Cracoviei. În partea de jos s-au scurs în adânc, până au întâlnit pe alţi Români rămaşi fără viaţă românească, pierduţi într-un mediu cu totul străin, din regiunea Macedoniei şi Tesaliei, cari, aceştia, mergeau până la Muntele Athos, unde femeile lor turburau liniştea călugărilor de acolo. Se făcea din nou legătura între Dunăreni şi Balcanici prin coborârea aceasta. În vest, Românii au mers până în Moravia. Ciobanii lor erau acolo.

Aceasta însă n-a fost un lucru folositor pentru menţinerea şi desvoltarea acestei puternice naţiuni. Alţii i-au reţinut şi întrebuinţat. Mai buni ţerani erau Românii din Ucraina, şi sunt aşa şi până acum, decât Ruşii; mai bun este ţăranul moldovean decât Ruteanul din Galiţia. Românul care a trecut Dunărea şi s-a aşezat la Bulgari şi Sârbi a întemeiat gospodării la care vecinii de acolo au râvnit totdeauna. Românul este foarte preţios: unde a ajuns, fiecare îl reţine, dar îl reţine pentru el.

Dacă odinioară nu era furia de desnaţionalizare de acum, acum Statul dispune de mijloace aşa de puternice pentru a desnaţionaliza pe oricine a venit, într-un grup mai mic, pe pământul pecetluit cu un semn de Stat naţional deosebit, încât se poate prevedea repedea dispariţie a acelora cari în alte condiţii se puteau păstra încă multe secole. Să ne gândim la soarta Românilor din Macedonia, cari

sunt colonizaţi în Cadrilater, unde înseamnă o podoabă şi unde, iarăşi, nu întreabă de Statul român, ci gospodăresc singuri.

Astfel, urmărind harta dintr-o epocă în altă epocă, vedem în ce chip s-a pierdut o parte din elementul românesc. Şi, pământul nostru fiind aşa de bun, în loc au pătruns elemente străine.

Rutenii din Nordul Basarabiei sunt colonizaţi abia în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, iar Rutenii din Bucovina, cei mai mulţi, sunt cu mult mai noi decât atâta. Atâtea elemente ungureşti s-au strecurat în Secuime în mai multe rânduri, căci sunt mai multe unde acolo, asupra unei populaţii româneşti în mare parte desnaţionalizată şi care şi acum este supusă unui incalificabil proces de desnaţionalizare. Acolo se mănâncă inima noastră însăşi, fiindcă acela este punctul central al aşezărilor româneşti, pe când la graniţile celelalte, unde se ronţăie, nu este altceva decât un fel de prelungire a elementelor celor mai slabe în ce priveşte densitatea şi mijloacele de apărare.

III

Dar, din ceea ce am spus, reiese şi altceva. Reiese caracterele generale ale poporului românesc şi creaţiunile lui proprii ivite din desvoltarea înceată, seculară, milenară a poporului românesc.

Care sunt formele, deosebite de formele altor popoare, pe care le-am făcut noi, pe care alţii nu s-au grăbit să le facă şi, dacă astăzi ar încerca să facă aşa ceva, n-au în ei înşişi, în tradiţia şi mijloacele lor sufleteşti, ceea ce trebue pentru a chibzui aceste forme?

Formele acestea iată-le. Înainte de toate *admirabilul sat românesc,* pe care-l cunoaştem şi-l preţuim aşa de puţin şi-l interpretăm aşa de greşit, ba, cu cât vorbim mai mult de dânsul, cu atâta se dovedeşte că înţelegem mai puţin ceea ce este în adevărul lui.

Aşa-numitul «Stat ţărănesc» este tocmai negaţia rostului satului românesc. Pentru că satul românesc, în cea mai mare parte, n-are nevoie de Stat, el nu cere un Stat, ci vrea *să fie lăsat în pace de Stat.* Satul românesc nu este ieşit dintr-un decret şi nu este desvoltat din Statul românesc, de un caracter monarhic mai aşezat, din vremea lui Vasile Lupu şi Matei Basarab, nici din Statul fanariot, cu idei apusene, filosofice, care voia să creeze prin ordonanţe domneşti lumea nouă, sau din Statul acesta, şi mai occidental, din secolul al XIX-lea, influenţat de toate fenomenele de transformaţie care s-au produs în Franţa, mai ales în Franţa, de unde am luat noi model pentru schimbările repezi, în cea mai mare parte cu totul nenorocite, care nu s-au putut înrădăcina şi împiedică desvoltarea organică a poporului nostru, în loc s-o ajute, cum îşi închipuiau unii ideologi. Satul acesta este, sa zicem aşa, un dar al lui Dumnezeu, este o binecuvântată formaţie istorică, în care oamenii sunt rude. Satul nu este un număr de indivizi cari s-au adunat pentru un câştig sau fiindcă s-au supus unei porunci într-un anume loc, ci toţi vin de la moşi, de unde «moşie»,

şi numele chiar al satului este acela al strămoşului, al întemeietorului. Noi zicem satul Ioneşti, dar este satul Ioneştilor, al coborâtorilor lui Ioan, care a întemeiat satul, şi fiecare este un Ionesc, fiindcă se coboară din Ioan. Sat, prin urmare, de rude, şi în aceasta se cuprinde o foarte mare însuşire: când ei sunt rude, ei se simt una, se ajută în orice fel de împrejurări, se înţeleg faţă de oricine, se apără împotriva oricărei primejdii.

În oraşele noastre, care s-au transformat cu totul, – unul vine dintr-o parte, altul din altă parte, numai în mahalale se păstrează vechii locuitori, – în oraşele acestea de ce multe lucruri nu se pot face? Pentru că sunt oameni cari sunt vecini, dar nu sunt consângeni.

Aceştia din sate sunt însă acelaşi trup omenesc; de aceea, dacă este vorba de judecată, cine judecă? Nu un judecător care a făcut la Facultatea de Drept anumite studii şi la douăzeci şi cinci de ani vine să judece oameni cari ar putea să-i fie bunici, şi, neînsuraţi, să judece tot felul de procese care sunt în legătură cu ce este mai intim în vieaţa oamenilor, ci se adunau oamenii buni şi bătrâni, cari în adunarea lor rezolvau totul, împăcând.

Prin urmare un drept penal al satelor nu este. Românul este unul din puţinele popoare care poate trăi laolaltă cu alţi oameni fără să fie nevoie de constrângere şi pedepse; este un dar extraordinar al acestei naţiuni de a trăi fără apăsarea unor anumite forme, în aşa fel încât să fie o fericită colaborare între toţi de acolo. Gândiţi-vă ce înseamnă un târg risipit la noi, care ocupă un spaţiu mai larg decât al unui mare oraş din apus: ce poliţie poate să fie acolo? În multe locuri poţi sta totuşi cu uşa deschisă, iar ţăranul nostru cum arată oare în unele locuri că nu este acasă? N-are lacăt la uşă, dar pune băţ.

Prin urmare un sat de rude, cu oameni buni şi bătrâni cari judecă şi împacă. Apoi vine Statul.

Oamenii noştri sunt deprinşi – aceasta este mare virtute a poporului românesc –, sunt deprinşi încă din vremea Agatirşilor, a Sciţilor vechi, cu monarhia, care n-a ieşit dintr-un contract social ca al lui Rousseau, şi nici din agitaţia către monarhia constituţională a «filosofilor» din secolul al XVIII-lea; la noi este o legătură firească şi între cel mai sărac ţăran şi între Domnul ţării, înaintea căruia orice sătean, când ajungea până la judecata lui supremă, stătea drept. Aceasta nu este o ţară de îngenunchiaţi. Se îngenunche înaintea lui Dumnezeu, pentru că preoţii veniţi de aiurea, din ţările de îngenunchiere, au învăţat să se facă mătănii, dar în ţara unde se zice «Tu, Doamne», şi Celui de Sus şi Regelui, care reprezintă puterea supremă, oamenii nu stau în genunchi. Suntem un popor de oameni cari stăm drept şi jertfim orice pentru dreptul de a sta aşa.

A venit Statul; oamenii l-au primit pentru ce? Nu pentru că este o formă, ci pentru că Statul este represintat printr-un om care este bun, drept şi viteaz, – trei lucruri care se cer neapărat.

Oamenii răi n-au putut stăpâni la noi, oamenii laşi au fost părăsiţi de toţi; cine a judecat strâmb, n-a mai venit nimeni la judecata lui. Era în Moldova odată un Domn, Dabija, care bea prea mult şi cronica spune că lumea nu venea niciodată la judecata lui după masă, ci numai dimineaţa.

Şi numele cu care sunt calificaţi Domnii în istoria ţării, numele acestea nu le-au pus totdeauna boierii, ci cei de jos. Cum a fost un Domn urât, îndată l-au însemnat. Petru Şchiopul nu era şchiop, ci avea o boală curioasă care-l făcea impropriu să stea călare în fruntea unei oştiri, dar imediat a trecut drept Petru Şchiopul. Radu al II-lea, din secolul al XVI-lea, nu avea prea multă minte: deci a trecut imediat în slavoneşte sub porecla de Prasnaglava, în româneşte Domnul cu capul gol, Radu cel prost. Când îi spunea cuiva «Ţepeş», era şi frică şi ceva admiraţie, dar, dacă nu era bun de nimic, imediat porecla cădea asupra lui.

Domnului i s-a dat cu toată inima mijlocul de a-şi sprijini Domnia şi de a apăra ţara.

Când s-a introdus sistemul recrutării pe vremea Regulamentului Organic de la 1830, în Muntenia oamenii s-au supus mai uşor, dar în Moldova, în care erau atâţia urmaşi de boieri, oameni deprinşi a purta arma apărători de cetăţi, când au venit Cazacii cu juvăţul să-i tragă de gât, a fost răscoală: nu pentru că li este frică de războiu, dar nu înţelegeau să-i conducă muscăleşte. Este şi un fel de disciplină românească, dar disciplina noastră trece prin inima omului.

Domnul voia să aibă Curţi, foarte frumoase, să fie Curtea lui cât mai strălucită; dădea fiecare tot ce avea, dar nu venia perceptorul în sat cu o condică în care fiecare să fie înscris cu un număr; ai, n-ai, trebue să dai. Nu, ci asupra fiecărui sat apăsa o parte din cheltuelile Domniei şi «oamenii buni şi bătrâni» împărţeau după cunoştinţa rosturilor fiecăruia. Se putea să fie cineva sărac, fiindcă era leneş: «oamenii buni şi bătrâni» îl îndemnau să muncească şi să plătească lui Vodă. Sau putea să fie un om bogat cu o mulţime de copii şi înţelegea să-i crească bine: asupra aceluia trebuia să apese un impozit mai mic, pentru că dădea fii folositori ţării sale. Acestea erau dările de odinioară.

Dacă era războiu, se adresa Vodă către fruntaşii satelor şi satul trimetea nu pe oricine, pe care medicul la recrutare l-ar constata că este sănătos, dar nu poate să constate dacă are sau nu suflet în el, ci «oamenii buni şi bătrâni» spuneau: cutare este bun de oaste, un om sprinten care poate face minuni, pe care cine ştie ce om slab şi neînsufleţit nu le poate face. Şi, când mergeau la războiu erau alături, frate lângă frate, cumnat lângă cumnat, nepot lângă unchiu, şi le era ruşine unora de ceilalţi: era onoarea familiei reprezentată de fiecare, faţă de ai lui de acasă, pentru că se întorceau şi povesteau ce a făcut fiecare dintre dânşii.

În împrejurările acestea, Ţara-Românească şi Moldova n-au avut nevoie de niciun fel de poliţie. Un Domn, Vasile Lupu, care trăise în alt fel de împrejurări şi care a fost un Domn cumplit, a introdus codul penal pe care-l cunoaştem; dar a fost o mişcare generală împotriva Domnului care venea cu un regim ce nu era al nostru. Povesteşte Dimitrie Cantemir că, într-un rând, pe un vestit hoţ Burlă – din familia aceasta a fost şi unul Nicolae Burlă, trimes de Petru Rareş în solie în Polonia, dar acest Burlă era de neam boieresc şi a săvârşit multe vărsări de sânge în vieaţa lui – l-au adus la Domnie. A fost condamnat la moarte şi pe urmă el i-a spus Domnului: moartea este prea puţin pentru ceea ce am făcut eu – rar veţi găsi la alte popoare examenul acesta de conştiinţă. – Da, mie îmi trebue chinuri mai mari decât chinul de o clipă al morţii; mie să mi se taie mânile şi picioarele şi după aceea, dacă îmi

ajută Dumnezeu să mă însănătoşesc, eu voiu merge până la Ierusalim, târându-mă, pentru ca să cer lui Dumnezeu iertarea păcatelor mele.

S-a însănătoşit şi a mers în felul acesta, în coate şi genunchi, până la Ierusalim şi a cerut lui Dumnezeu să i se ierte păcatele.

Din aşa ceva este făcut sufletul poporului românesc, şi aceasta formează fără îndoială una din acele însuşiri a căror descoperire mi s-a cerut în această carte.

IV

Acum cu oameni de felul acesta, deprinşi a trăi în acest chip, ce s-a petrecut în desvoltarea timpului, şi ce s-a schimbat înăuntru? Schimbarea în ceea ce priveşte ţăranii nu există, decât prin îndemnuri de vieaţă pe care nu le-au avut odinioară. Evident că astăzi el cheltueşte altfel, se îmbracă altfel, se duce să cumpere ceeace înaintaşii lui ştiau să facă singuri. Noi am creat ţăranul cu atâtea zile de vacanţă, pe când vechiul ţăran ştia să întrebuinţeze fiecare clipă, şi el şi nevasta lui.

Prin urmare, în ce priveşte adevărul sufletului lui, el nu este schimbat: noi nu i-am dat o morală superioară moralei lui, ci un exemplu inferior moralei pe care o avea. Dacă nu l-am stricat, este pentrucă fondul lui de rezistenţă a fost enorm; dar ce a văzut el in jurul său a contribuit să-l facă să piardă marile virtuţi de odinioară.

Însă o schimbare sufletească a fost. Unde? Sus. De câte feluri este această schimbare sufletească, de când o putem urmări prin faptul că sunt documente, sunt scrisori?

La început, între cei de jos şi cei de sus deosebirea era foarte mică. A fost o discuţie în ceea ce priveşte caracterul Domnului din Argeş, care a răsărit deodată, prin norocul d-lui Drăghiceanu, de sub lespedea de la Biserica Domnească, uimindu-ne pe toţi: împodobit cu cingătoarea lui de aur frumos lucrată, având inele în degete, acoperit cu stofa aceea de purpură, pe care sunt ţesuţi crinii Casei franceze de Anjou, purtând diadema cu mărgăritare, cu care este presărat tot vestmântul de pe dânsul, dar nu cu arme: pe lumea cealaltă nu merge Românul să poarte război cu nimeni.

Şi eu credeam, înainte de această descoperire, că Domnul ţării era un fel de vătăman, dar, când a răsărit el, a trebuit să mă închin înaintea evidenţei că este un mare senior, care poate sta alături de oricare dintre conducătorii societăţilor apusene din vecinătate. Doar o fată de Domn român, în secolul al XIV-lea, a luat pe un Piast din dinastia polonă, care era duce de Oppeln în Silesia şi îndeplinea unul din rosturile cele mai înalte în Ungaria, iar o altă fată de Domn român a fost împărătească, ţariţă, cum se zicea atunci, la Târnova, în Bulgaria, şi o a treia a fost soţia altui Ţar bulgăresc, la Vidin, şi a patra a fost împărătească a întregii lumi rătăritene, tot în forma bulgară. Cum se vede, înrudirea cu dinastia polonă, cu neamurile cele mai mari din Balcani!

Este un Domn mare Băsărabă acela, care şi acum se păstrează pentru ochii noştri, în dreapta bisericii ridicate de dânsul şi împodobite cu minunate fresce.

Aceste fresce întrec cu mult vestitele fresce de la Mistra şi pot sta alături cu foarte frumoasa împodobire în mosaice a vestitei moschei de la Constantinopol

Cahriè, cu care, în alt domeniu de artă, poate rivalisa biserica aceasta a noastră, care formează obiectul de admiraţie al străinilor celor mai cultivaţi.

Dar prin faptul că el se îmbracă în purpură, că poartă diademă de mărgăritare, că aurul este larg răspândit pe trupul lui, el nu încetează de a fi un fiu al naţiunii sale, un fiu al plaiurilor argeşene, unde se păstrează până astăzi tipul Domnilor noştri de odinioară. Aceeaşi figură prelungă, oacheşă, aceeaşi privire adâncă a ochilor mari, aceeaşi mândrie aristocratică.

V

Faza cea dintâi este de tovărăşie românească, de la cei mai de jos până la cei mai de sus, şi Dimitrie Cantemir a spus o vorbă mare şi sfântă: «Moldova este o ţară unde poate să ajungă cel din urmă ţăran boier mare şi orice neam de boier mare poate să cadă până în fund, dacă n-are vrednicia necesară».

Aceasta este o democraţie mult mai adâncă decât democraţia «filosofică» din secolul al XVIII-lea. Faza dintâi implică, aşadar, o tovărăşie sufletească între toţi, pe bază dacică.

A doua fază este altceva. Cel din Argeş este un mândru luptător: îl vezi călare cu sabia în mână. Aceştia sunt cavaleri, ei apără creştinătatea. Dan-Vodă, urmaşul lui Mircea, nu fiul, ci nepotul, Dan acesta a stat ca apărător al liniei Dunării, până la sfârşit. El s-a luptat pentru creştinătate. Şi Ştefan cel Mare a avut această conştiinţă şi prin solii lui a spus la Veneţia; Eu stau înaintea primejdiei turceşti, pentru ca Domniile Voastre să puteţi trăi cu bine şi bogăţii în ţările voastre. Eu nu vă cer ajutor, ci vreau să înţelegeţi că linia de apărare este aici, la noi.

Dan II la 1420 şi Carol II la 1937, aceştia pe acelaşi loc, pentru acelaşi scop şi cu acelaşi sentiment de jertfă, luptă. Aceasta este epoca pe care eu aş numi-o *a cavalerilor.*

A venit însă un moment când s-a rupt legătura între boieri şi ţărani, pe la 1550.

De acum înainte războiul e făcut cu boieri, şi Mihai Viteazul a mers cu ceva ţărani, dar a mers înainte de toate cu boieri, cu Buzeştii cu Calomfirescu, cu Banul Mihalcea, cu Banul Manta. Şi chinul lui cel mai mare a fost să găsească bani ca să plătească pe ajutătorii lui Poloni şi Cazaci. Şi ceea ce cerea el de la împărat era să i se trimită chiurasieri cu înveliş de fier, cu cari să se poată lupta împotriva duşmanilor. Când făcea Ştefan-Vodă război, apăreau pe dealuri focuri, care chemau pe fiecare în apărarea vetrelor, şi el a biruit cu ţăranii din Vasluiu în 1475 şi a fost bătut în codrii Neamţului, fiindcă ţăranii fuseseră nevoiţi să plece la vetrele lor, atacate de Tătari: boierimea s-a purtat însă admirabil şi a murit cea mai mare parte din ea. A doua zi, a trebuit ca Domnul să facă altă oaste cu alţi oameni. Oasele celorlalţi albeau în adâncul pădurii din Neamţ. Dar ţăranii n-au fost acolo, şi mai târziu nici n-au fost chemaţi la oaste.

Cete boiereşti, luptând minunat cu nişte Domni cari aveau înaintea lor figura legendară a lui Alexandru cel Mare au câştigat biruinţe în condiţii în care nimeni cu niciun alt neam de pe lume n-ar fi putut birui.

Mihai Viteazul la Călugăreni, la Şelimber, în momentul când a cucerit Ardealul, înseamnă o altă vreme. Este vremea *vitejilor*. S-a schimbat sufletul clasei de sus. Creştini, da; poate mai puţin creştini decât cei vechi, cari ridicau necontenit biserici şi mănăstiri; cavaleri cu un simţ de onoare admirabil, dar, înainte de toate, viteji. Viteji în orice împrejurare, oricare ar fi scopul, şi viteji dovediţi.

Dar a venit însă o vreme când vitejia aceasta a obosit, şi atunci a răsărit altă fază: a Curţii strălucitoare, a învăţăturii, a proteguirii artei, a îmbogăţirii vechii comori de frumuseţe pe care o lăsaseră înaintaşii. Este vremea întrupată în Brâncoveanu. Să punem alături de Brâncoveanu şi pe Matei Basarab: este o foarte mare asămănare, deşi Matei Basarab e şi un mare viteaz. Dar, dacă punem alături pe Brâncoveanu de Ştefan cel Mare, nu mai samănă; este altceva. Brâncoveanu nu arde de luptă, nu are setea biruinţei, nu simte misiunea istorică altfel decât prin răspândirea cărţilor, prin răspândirea slovelor sfinte.

A venit pe urmă altă vreme, şi iar ne-am schimbat.

Brâncoveanu creează după datină: nu se uită în dreapta şi stânga pentru a primi învăţături; dar a venit vremea când s-a crezut că totul se schimbă prin reforme şi ordonanţe. Astfel Nicolae şi Constantin Mavrocordat, desrobitori pe hârtie, creatori de aşezăminte care n-au stat în picioare, dar mulţumiţi, crezând că în felul acesta şi-au făcut datoria.

Şi iată acum secolul XIX, în care noi am crezut ceea ce este scris în cărţi, şi n-am ştiut decât aceasta. Cartea a fost mândria noastră, dar nu ne-am dat seamă de un lucru: cartea este un lucru de la care se câştigă ceea ce-ţi trebue pentru aţi creşte puterea şi a te coborî în realitatea care cere ceva mult mai vechiu şi mai puternic decât cartea. A fost o strălucită civilizaţie de cărturari, în care trăim şi până acum.

Reforma cea mare ar fi, azi, a ieşi din lecţia învăţată pe de rost, pentru a ne reface din nou oameni, în sensul cel vechiu, oameni complecţi – şi cari, ca oameni complecţi, să se poată înţelege desăvârşit.

Trebuie preţuit omul care, în legătură cu oricine, zăreşte ceea ce este comun umanităţii, umanitate care poate să fie de jos în ceea ce priveşte bogăţia sau ceea ce numim noi cultură, dar care foarte deseori ne poate da cele mai înalte învăţăminte de morală.

Iar, în ce priveşte misiunea noastră, ea este de îndată fixată. Ne găsim lângă oameni cari s-au ridicat de pe urma unui regim tiranic, care, câtă vreme era acest regim, nu mişcau, dar, îndată ce au ieşit de sub ameninţare, merg. Ne găsim, pe de altă parte, în mijlocul unei societăţi europene, care întinde desperată mânile în aier, prinzând iluzii şi hrănindu-se cu iluzii. Iar ce avem noi încă ascuns în adâncul sufletului nostru, care se cere numai liberat, este putinţa sentimentului omeniei, al iniţiativei, fiind gata oricând să facem un lucru pe care nu-l poate face nimeni, şi nici noi n-am crezut, până în momentul acela de spontaneitate liberă, că suntem în stare a-l face.

Şi totdeauna, peste tot ceea ce am făcut, să ne gândim înainte de toate că suntem formele trecătoare, de astăzi până mâne, când ici, când dincolo, ale acelui lucru mare şi sfânt, care este sub toate faptele şi în toate formele: omul.

L'ŒUVRE DE NICOLAS IORGA[*]

ÉMILE TURDEANU[**]

Nous commémorons ce soir un grand historien, un des plus grands de tous les temps. Son œuvre embrasse, sous une multitude de formes, toutes les phases de l'évolution humaine, sous tous les horizons, depuis les aubes de l'histoire jusqu'à nos jours. Elle couvre les espaces les plus larges et pénètre dans les âges les plus profonds. Bâtie sans interruption et presque sans efforts pendant un demi-siècle, elle représente une masse de livres, de brochures, d'articles, qu'aucun autre savant ou écrivain du monde n'a jamais écrite. Elle impose à quiconque l'approche, et effraye autant par sa grandeur que par sa diversité.

Cette œuvre déconcertante, protéïque, débordant de beaucoup les limites des possibilités humaines, comment a-t-elle surgi de l'esprit d'un seul homme ? Quels dons extraordinaires se sont rencontrés dans l'âme de son auteur, pour exalter ses facultés créatrices à un degré aussi élevé ?

Esquisser, même rapidement, l'évolution de l'œuvre de N. Iorga, est tâche difficile et téméraire. Comment ramener à un seul créateur tant d'expressions différentes, portant sur les sujets les plus variés et parfois les plus inattendus ? Comment reconstituer le processus d'une création aussi vaste et apparemment aussi désordonnée ?

J'avoue que, pour ma part, je n'aurais pas osé m'attaquer à cette tâche sans avoir connu l'homme que Nicolas Iorga a été vers la fin de sa vie. Il semblait prédestiné par la nature pour dominer tous et tout, aussi loin que son intelligence pouvait atteindre. D'une taille au-dessus du commun et d'une constitution robuste que ni les années ni la fatigue n'arrivaient à entamer, N. Iorga se dressait devant son auditoire comme s'il parlait du haut d'un socle. Le pouce et l'index de la main gauche dans la poche de son gilet, une fiche à la main droite, il peuplait son discours d'évocations rapides, de figures qu'il ranimait en quelques épithètes, dont il esquissait la généalogie en quelques traits, qu'il gratifiait ou qu'il châtiait, selon le cas, en quelques sentences sans appel. Au fur et à mesure qu'il précisait le contenu de son sujet, sa voix devenait plus nuancée, plus communicative, enlaçant l'auditoire et créant l'ambiance dans laquelle allaient se muer les héros et les foules du passé. Une ride profonde se dessinait alors au milieu du front du Maître, et ses grands yeux bruns, d'une étonnante vivacité, s'emplissaient de lueurs

[*] Revue des études roumaines", IX–X, Paris, 1965, p. 21–33.

[**] Allocation prononcée à l'Institut universitaire roumain Charles Ier de Paris, le 21 décembre 1960, à l'occasion du vingtième anniversaire de 1a mort tragique de N. Iorga. Séance présidée par M. Jérôme Carcopino, membre de l'Institut.

mystérieuses. Surgi d'une mémoire prodigieuse, capable de reproduire les moindres faits enregistrés, le film du passé se déroulait sans tache d'ombre, projetant ses images devant un auditoire conquis autant par l'inflexion musicale que prenait cette projection, que par l'érudition qui lui prêtait ses couleurs.

N. Iorga a été un visionnaire. C'est ainsi que je l'ai connu entre 1936 et la veille de sa mort, c'est ainsi que, je pense, il reste dans la mémoire de ceux qui ont fréquenté son œuvre ou qui ont eu le privilège d'approcher sa personne. Un visionnaire devant lequel le passé s'éclaire jusque dans ses replis les plus cachés, et qui projette dans l'avenir les lueurs de son intelligence pénétrante. Tourné vers le passé, ce visionnaire est un grand historien; tourné vers l'avenir, il est un prophète. La destinée toute entière de N. Iorga est inscrite dans ce don essentiel de son génie: c'est ce don qui poussera l'historien vers des horizons de plus en plus larges, vers des constructions de plus en plus hardies; c'est ce don encore qui inspirera au prophète son inlassable foi dans l'avenir de son peuple et qui, heurtant les ambitions aveugles d'un groupe de fanatiques, lui attirera la mort: une mort atroce, où, pour étouffer la flamme qui lui fait peur, la bête écrase et piétine celui qui porte cette flamme, une mort qui est celle des prophètes ou celle des apôtres torturés et lapidés pour leur foi.

*

En remontant aux origines premières de l'œuvre de N. Iorga, que trouvons-nous ? Et qu'était son auteur à ses débuts, c'est- à-dire vers 1893, lorsque, à vingt-deux ans, il publie ses premiers livres ?

Un poète. Un poète imbu de culture classique et empruntant volontiers le ton grave de la sentence. L'histoire et la mythologie grecques occupent son esprit au même titre que les souvenirs de son récent voyage en Italie et dans le Tyrol, et le mystère chrétien se confond intimement avec le paysage de son terroir natal. Ce sont là quelques notes caractéristiques de cette plaquette de vers que Nicolas Iorga livre au public roumain en 1893, l'année même qui, nous le verrons, marque ses débuts d'historien d'une surprenante maturité.

Poète, Iorga a voulu le rester toute sa vie et il le resta, malgré ses occupations de plus en plus absorbantes et malgré le refus des critiques littéraires de lui accorder l'accès du Parnasse. C'est en poète qu'il a sacrifié à Melpomène une vingtaine de tragédies dont il est temps d'entreprendre la réhabilitation, et c'est encore en poète que, après avoir visité tous les grands favoris des Muses et traduit plusieurs de leurs œuvres, il a écrit, la veille même de sa mort foudroyante, ce beau poème, sobre, émouvant, prophétique, où il se compare au sapin qui, abattu, ne saura fournir à ceux qui auront préparé sa mort, que les planches de leur cercueil.

Poète, Iorga a voulu l'être et l'a été jusque dans son œuvre d'historien. Là, je m'explique. Je ne fais pas cette affirmation pour exciter votre curiosité, et encore moins pour situer l'activité de Iorga dans quelque lumière ambiguë. En affirmant que N. Iorga a abordé les études historiques en poète, je ne fais que reprendre une des doctrines les plus chères au Maître. En effet, que demande Iorga à l'historien ?

Il lui demande, bien sûr, de connaître ses sources et d'en comprendre le langage, mais il exige de lui aussi ce don de deviner *ce que les sources ne disent pas.* Car la réalité est complexe, le langage des sources est limité et l'histoire doit être la restitution organique de cette réalité complexe, et non pas un simple étalage de dates et de faits épars, révélés par quelques témoins. Je laisse suivre un des passages où Iorga a formulé sa pensée: «Outre la connaissance des sources, outre leur critique... [l'historien doit avoir] la compréhension humaine de l'homme qui a été [il doit entreprendre] sa résurrection par l'intelligence et la divination, par la sympathie et par ce don que les Grecs appelaient *poiesis,* donc: création».

L'intelligence de ce qui n'a pas été révélé; la divination des états intermédiaires et la communion avec le héros par un lien de sympathie, voici pour Iorga autant d'instruments de *connaissance.* Qu'il appelle cela *poiesis,* création, ou simplement «poésie», qu'il défende dès lors la valeur d'une attitude subjective, qu'il adopte un style littéraire pour exprimer des nuances que le style sèchement expositif est incapable de donner, pour laisser aussi ce *halo* d'approximation lorsque la vérité ne se laisse connaître qu'imparfaitement, Iorga agit en pleine conscience du fait que l'histoire n'est pas seulement l'étude des données matérielles, mais aussi une sorte de métaphysique, de recherche au-delà des limites du témoignage toujours incomplet et souvent fallacieux des documents, une métaphysique dont le centre est *l'homme* et dont un des instruments d'investigation est ce don que seuls les poètes et les artistes possèdent, le don d'approcher l'objet de la contemplation par la sympathie, et d'en reconstituer la forme par la vision. Quand, vers la fin de sa carrière, des adversaires attachés à l'étude austère des documents lui ont reproché d'être un subjectif, un idéaliste, voire même un romantique, Iorga a répliqué par cette phrase que je trouve admirable et qui est une des dernières qui fussent sorties de sa plume: «J'aurais voulu posséder – écrivait-il après cinquante ans d'expérience scientifique – *plus de talent poétique, afin de me rapprocher davantage de la Vérité»*[1].

Et comment Iorga n'aurait-il pas cherché à emprunter les voies secrètes de l'âme, de ses intuitions et de ses affinités, lorsque, comme nous venons de le voir, au centre de ses préoccupations se trouve non pas le fait matériel et en quelque sorte impersonnel, mais l'homme avec son tourbillon d'aspirations et de passions, source unique de tout acte historique ? À deux reprises Iorga a essayé de raconter le drame millénaire du monde créé par l'ascension de cet être si admirablement doué, si tragiquement prédestiné: à 60 ans et à la fin de sa vie. Les deux livres, qui sont deux œuvres maîtresses de Iorga, portent dans leur titre, comme une indication capitale, le terme *d'humanité.* Je veux nommer – vous l'avez deviné – son *Essai de synthèse d'une histoire de l'humanité*, publié à Paris, en quatre volumes, de 1926 à 1928, et un autre ouvrage, celui-ci inconnu parce qu'inédit, ouvrage grandiose foudroyé en pleine construction et qui devait réunir l'expérience de toute une vie scientifique: il s'agit de cette *Historiologie humaine*

[1] N. Iorga, préface à une «Historiologie ». Pages posthumes, dans Académie Roumaine, *Bulletin de la section historique,* XXII, 1941, p. 12.

à laquelle Iorga travaillait au moment de sa mort brutale, et dont je parlerai plus tard.

Qu'est-ce donc cette *histoire de l'humanité* qui forme la préoccupation majeure de Iorga ? Laissons le Maître nous le dire lui-même:

> «L'histoire de l'humanité, un peu différente de ce qu'on appelle histoire générale ou universelle, parce qu'elle suppose un système et non la simple classification: des laits plus ou moins principaux qui composent à notre escient la vie des sociétés humaines, est avant tout une histoire de sa civilisation.
>
> Dire civilisation, c'est entendre état d'âme, car tant ce qui existe, tout ce qui est constaté par les monuments du temps passé, n'est antre chose que la réalisation de différents états d'âme, et, pour en comprendre le sens, pour en saisir l'enchaînement, il faut toujours chercher à découvrir l'état d'âme dont elle procède».(*Essai de synthèse,* I,1).

*

Mais il est temps de nous rappeler que ce chercheur d'âmes que nous venons d'entendre n'a pas été seulement un poète, un visionnaire ou un idéaliste, mais aussi, et en égale mesure, un érudit d'une rare richesse d'information, un chercheur doté d'un outillage d'investigation exceptionnel. Il parlait couramment plusieurs langues et lisait toutes les langues susceptibles de lui être utiles, depuis le grec – qui a été son premier amour – et le latin, jusqu'au hongrois et au suédois. Il poussait la probité de l'information à ses dernières limites – sa bibliothèque personnelle de 30 000 volumes en est une preuve parmi d'autres – et savait qu'il ne peut y avoir de synthèse valable qu'en partant de la recherche scrupuleuse du détail. Doué d'une mémoire prodigieuse et d'une force de travail pratiquement inépuisable – deux accessoires combien utiles!, mais nullement deux facteurs déterminants de son œuvre, comme on l'affirme parfois – N. Iorga a entrepris à lui seul un formidable travail de mineur, de sourcier, de terrassier. Il a fouillé toutes les principales archives de l'Europe, de Bucarest à Lisbonne et d'Athènes à Stockholm, et il en a copié de sa main des dizaines de milliers de pages de documents, qu'il a éditées, avec notes et études introductives, dans d'innombrables publications. Je me garderai bien de vous faire la litanie, même abrégée, de ces publications. Qu'il me soit permis de citer seulement quelques recueils parmi les plus importants. Six volumes de *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle* (1899–1916), et, parallèlement, trois volumes d'*Actes et fragments concernant l'histoire des Roumains* (1895–1897), portent le fruit des recherches de Iorga dans les archives de France, d'Allemagne et d'Italie. Cinq volumes de documents publiés dans la grande collection fondée par le baron Eudoxius de Hurmuzachi, apportent la moisson de ses recherches dans les archives de Pologne, de Prague et de Budapest. Les bibliothèques roumaines et les collections privées de son pays lui fournissent les matériaux de 31 volumes *d'Études et documents concernant l'histoire des Roumains,* qu'il achève de publier

en 1916. Et je m'arrête. Puis-je ajouter seulement que le nombre des documents publiés et étudiés isolément ou par petits groupes est pratiquement incalculable, et que les monographies tirées de l'exploitation directe de ces sources dépassent toute attente, autant par leur nombre qne par leur valeur ? En publiant, par exemple, les 1300 pages qui forment les deux volumes de documents concernant la famille Callimachi (1902–1903), Iorga trouve opportun de les précéder d'une introduction de 250 pages qui est une véritable histoire des princes issus de cette famille, – et ce cas n'est qu'un exemple parmi tant d'autres.

L'érudition de Iorga est directe, multilatérale, insatiable. Ce *giant of Hisiory,* comme on l'a nommé, cherche inlassablement le contact avec le document, tout comme, dans la mythologie, cet autre géant tirait force et courage du contact avec la Terre qui l'avait engendré.

Cette chasse permanente du document inédit accapare une grande partie de l'effort de Iorga. Aussi le hasard de la découverte commande-t-il la diversité de ses travaux. On a accusé Iorga de désordre, et peut-être l'accusation est-elle justifiée, à condition toutefois de l'atténuer par ce qu'il y a de fortuit et de séduisant dans la carrière d'un érudit toujours en quête de connaissances nouvelles et souvent victime, si j'ose dire, de ses propres découvertes.

Car Iorga a été cet érudit qui ne néglige rien de ce qui peut lui apporter quelque chose de plus. Sait-on, par exemple, qu'il à parcouru *tous* les villages roumains – je ne parle pas de monastères et de villes – qu'il y est entré dans toutes les églises, jusqu'aux plus humbles, et, feuilletant leurs livres du culte, il en a copié toutes ces notes où les petites gens d'autrefois avaient consigné les événements remarquables de leur existence: invasions ennemies, tremblements de terre, réparation de l'église, hiver précoce, apparition d'une étoile «à queue», naissance d'un garçon etc. Certes, ce n'est pas avec des pacotilles pareilles que l'on écrit l'histoire d'un peuple, mais c'est tout de même à l'aide de détails de cet ordre que l'on approche l'humanité d'autrefois, qu'on la voit vivre dans son cadre naturel et avec ses préoccupations immédiates. Iorga savait que seul celui qui a pénétré *la vie quotidienne* de l'humanité dont il s'occupe, peut écrire la synthèse vivante de son histoire. D'autres grands esprits le savent aussi, et je prie notre Président de ce soir, auteur d'une admirable *Vie quotidienne à Rome,* de bien vouloir me permettre de le citer aux côtés de son ami Iorga.

*

Poète porté vers la vision ineffable des mondes révolus, ou érudit accroché à l'étude du plus piteux document, Iorga a été par-dessus tout un grand savant. Car, au fait, qu'est-ce qu'un savant sinon un érudit doublé d'un poète ? C'est en savant que Iorga a construit le plus durable de son œuvre, demandant à l'érudit de lui fournir ses immenses connaissances, au poète de lui révéler les mystères des faits silencieux.

Vue sous cet angle, sous l'angle du savant qui ne se procure les matériaux disparates que pour en construire un grandiose édifice, l'œuvre de Iorga est – quoi

que l'on en dise – d'une admirable conséquence. Partant des bases très larges, aussi larges que la pyramide qu'elles devaient soutenir allait être majestueuse, cette œuvre s'élève durant tout un demi-siècle vers un seul but, vers une seule pointe qui doit dominer de sa hauteur l'ensemble de l'édifice. Hélas ! la haine des hommes a abattu l'ouvrage terminal de l'édifice, en même temps qu'elle a ôté la vie de son créateur !

Dans cette ascension à pas de géant, où chaque œuvre sert de soutien à l'œuvre suivante que le créateur porte déjà sur ses épaules, que de succès triomphaux ! Et que d'échecs ! Flatté par les uns, dénigré par les autres, mais jamais détourné de son but, Iorga poursuit son œuvre...

Je parlais tout à l'heure d'une pyramide. Prenons un recul assez grand pour la contempler dans son élan majestueux et sur toutes ses faces.

À la base de cette pyramide – côté Ouest – voici deux thèses soutenues en 1893, lorsque son auteur n'a que 22 ans. L'une, de 550 pages, présentée à l'École des Hautes Études de Paris, ranime autour de la figure de *Philippe de Mézières* l'épopée des derniers croisés français du XIVe siècle; l'autre, présentée à l'Université de Leipzig, est consacrée à *Thomas **III,** Marquis de Saluce,* et brosse un tableau pittoresque de la vie politique et littéraire de l'Italie du Nord, à la fin du XIVe siècle.

À peine ces travaux terminés, et voici que la face Est de la pyramide commence à s'élever à une allure rapide. Nous y trouvons une *Histoire de la littérature roumaine au XVIIIe siècle,* en deux volumes (1901), et surtout cette *Histoire du peuple roumain dans le cadre de ses institutions* publiée à Gotha, en 1905, en deux volumes également. Elle porte une préface qui mérite d'être regardée de plus près, Iorga y déclare:

> «J'ai voulu exposer le développement de la nation roumaine non pas à travers ses personnalités plus en moins grandes, mais j'ai voulu observer surtout *la nation elle même comme un être vivant*, et poursuivre son évolution intérieure. Grandes et petites personnalités prennent ainsi une valeur seulement dans la mesure où, dans la foule des milliers de gens, ont apporté une contribution effective à cette grande œuvre qu'est, dans la vie d'un peuple, une évolution de deux millénaires».

Cette «histoire du peuple roumain dans le cadre de ses institutions» est, il faut bien interpréter l'idée de l'auteur, plutôt un programme qu'un résultat. Et comment en serait-il autrement puisqu'aucune des formes sous lesquelles s'est cristallisée la vie du peuple roumain au cours des siècles, n'est encore étudiée comme il se doit ? C'est donc dans cette direction que se dirige dorénavant l'effort de l'architecte. Les nouveaux blocs de son édifice s'appellent: *Histoire de la littérature roumaine au **XIXe** siècle* (3 vol., 1907–1909), *Histoire de l'Église roumaine* (2 vol., 1908–1909), *Histoire des Roumains en images et tableaux* (3 vol., 1905–1906) – une fresque de la vie sociale des Roumains dans le passé –, *Histoire de l'armée roumaine* (1910), et d'autres monographies du même caractère.

Jetons maintenant un regard sur la face Sud de l'édifice. Dès 1907, on y voit apparaître une *Histoire de l'empire byzantin* publiée à Londres, en anglais, à laquelle viennent s'ajouter, en 1913, cinq volumes en allemand consacrés à *l'Histoire de l'empire ottoman,* et, un an plus tard, une *Histoire des Étais balkaniques,* en roumain.

La guerre n'arrête pas cette activité. Tout en proclamant, dans des articles quotidiens, sa foi ardente dans la victoire des Alliés, Iorga continue à édifier l'œuvre monumentale qu'il veut dédier à l'humanité. C'est cette peine de tous les jours, de toutes les heures, qui explique le nombre surprenant de travaux qu'il a prêts pour-l'impression au lendemain de la victoire. Ils s'empilent sur toutes les faces de la pyramide. Les uns tendent à situer la nouvelle Roumanie dans son milieu historique par l'étude de ses relations avec les peuples voisins, les autres analysent soit le *Développement des institutions politiques et sociales de l'Europe* (3 vol., 1920), soit les Éléments d'Unité dans le passé et le présent de l'Europe. Les trois volumes de ce dernier ouvrage portent des titres qui méritent d'être cités: *Papes et Empereurs* (1921), *Étais et Dynasties* (1922), *Révolutions politiques et Unités nationales* (1922).

Ayant ainsi fixé ce qu'il appelle les «prolégomènes de l'histoire universelle», le Maître peut enfin bâtir la première plate-forme de son édifice: son *Essai de synthèse d'une histoire de l'humanité,* dont les quatre volumes paraissent à Paris, de 1926 à 1928.

Iorga va avoir bientôt 60 ans. Le livre qu'il vient nous offrir au terme de tant d'efforts, est-il l'œuvre maîtresse de sa carrière ? Même s'il a condensé dans ses pages toutes ses vues personnelles, toutes les conclusions de tant de travaux d'approche, Iorga ne l'appelle encore qu'un «essai de synthèse». En véritable créateur, il est le premier à mesurer l'écart qui sépare l'œuvre projetée de ce qu'il vient de réaliser, et, comme tout créateur épris de son idéal, Iorga est toujours prêt à recommencer.

Car, cette œuvre préparée avec tant de soin, écrite avec tant d'espoirs, ne rencontre que réserves et froideur. Elle ne procure à son auteur qu'amertume et irritation. Trop sensible à la gloire pour ne pas accuser le coup, Iorga s'en plaint, s'explique, se défend. Mais surtout il se promet de prendre sa revanche de la seule manière digne de son génie, c'est-à-dire en écrivant une autre synthèse de l'humanité, conçue sur un plan encore plus hardi que la première. Le géant blessé dans son amour propre se redresse plus grand, plus fort, pour refaire et continuer l'œuvre à laquelle il ne cesse de croire.

Voici les étapes de cette dernière ascension. Tout d'abord, une *Histoire de la vie byzantine* (1934) en trois volumes. Elle est suivie bientôt d'un beau volume, qui retrace la continuité de la tradition byzantine dans les pays roumains, et qui porte le titre suggestif de *Byzance après Byzance* (1935). Trois autres volumes parus en 1935 et 1936 sont destinés à fixer *La Place des Roumains dans l'histoire universelle.* C'est à ce moment que Iorga saisit l'Académie Roumaine de son projet d'écrire une *Histoire des Boumains et de la romanité orientale, en* 10 volumes. L'ouvrage paraît avec une rapidité étonnante, et en deux versions: après avoir rédigé et fait imprimer la forme roumaine en moins de quatre ans (1936–1939),

Iorga dicte lui-même la traduction française à une sténo-dactylographe dépêchée spécialement de Paris.

Nous sommes en 1938 et des événements de plus en plus inquiétants se montrent à l'horizon de la Roumanie. Iorga est conscient du danger qui menace le pays. Reprenant sa plume de 1914, il mène une campagne énergique pour que la Roumanie sauvegarde ses anciennes alliances. En même temps, il consacre tontes ses forces au livre dont il veut faire l'œuvre définitive de sa carrière.

Ce dernier livre d'un homme qui avait déjà écrit toute une bibliothèque, quel domaine embrassera-t-il ? Iorga l'appelle *l'Historiologie humaine ce* qui, en termes plus courants, veut dire: «Étude de l'histoire de l'humanité» – et le présente dans sa préface ainsi:

> «J'ai abordé les événements, les situations, la psychologie des individus comme s'il en était question pour la première fois. J'ai cherché à leur parler directement. *sans interprète,* et je crois leur avoir ainsi arraché plus d'une fois des parcelles d'un secret qui, dans son intégralité, ne sera jamais révélé à personne»*[2].

Ce livre d'un érudit auquel nul aspect de l'histoire n'échappe, sera presqu'une œuvre littéraire. Permetiez-moi de citer encore un passage, où, après avoir parlé du sens que doit prendre chaque événement dans la conception d'ensemble d'un historien, Iorga précise sa méthode, toute comparable à celle d'un poète de l'antiquité qui retrace les dimensions de la tragédie qu'il va écrire:

> «Les éléments caractéristiques entrent ensuite dans une construction dynamique. Il ne s'agit rien moins que de la *tragédie de cette race humaine* qui ne comporte pas seulement des scènes d'exposition, mais encore des actes où se développe le conflit. Autour des acteurs, une foule de personnages qui ne disent rien, parce qu'ils n'ont rien d'utile à dire, évoluent. Mais, même ceux qui parient au milieu de ces muets ne le font que lorsque leurs paroles ou leurs actes font progresser l'action. Il y a parmi eux des coryphées, sur lesquels se concentre l'attention au moment où ils sont ainsi placés «au premier plan». Dans la tragédie athénienne, le murmure du chœur se fait parfois entendre: c'est lui qui commente et qui juge. L'historien remplit le même rôle et il n'a jamais le droit – il n'a d'ailleurs même pas le pouvoir – de s'en départir. Enfin, avant le *moment de son entrée en scène,* chaque personnage doit nous être présenté autrement que par un simple nom qui ne sortirait un instant de l'oubli que pour y retomber. Telle est la conception dynamique de i'historiologie. Elle s'oppose à la présentation statique, qui informe sans intéresser et qui n'explique qu'au moyen d'artifices sans valeur»[3].

Avec une conception si personnelle, *l'Historiologie humaine* devait être une des synthèses les plus captivantes qui ait été écrite de nos jours. De ce projet

[2] Préface à une «Historiologie», p. 10.
[3] *Ibidem,* pp. 6–7.

monumental il reste 18 cahiers remplis de cette écriture fine et élégante dans laquelle Iorga fixait sa pensée débordante de spontanéité. Ils embrassent les matières de deux volumes qui ne recouvrent que l'histoire des anciens empires orientaux. Ces «plusieurs volumes» que l'auteur nous promettait dans sa préface – sans en préciser le nombre, qu'il ne savait sûrement pas encore – ont été engloutis par la tragédie qui, en novembre 1940, a mis fin à la vie de Nicolas Iorga.

L'œuvre grandiose de Nicolas Iorga a été foudroyée au sommet; la science roumaine a éprouvé en sa disparition une perte sans égale; de nombreux amis et collègues du monde entier ont ressenti l'horreur de sa fin de martyr – et le drame a été plus grand encore. Iorga disparaissait au moment où la Roumanie allait avoir besoin, plus que jamais, de son intelligence, de sa flamme, de son rayonnement. Oppressé par la terreur de sa mort autant que par l'angoisse des jours à venir, un de ses collègues de l'Université de Bucarest écrivait au lendemain du drame: «Qui sait si demain notre peuple n'aura pas besoin de sa parole inspirée ?»[4]

Hélas ! les événements proches ont amplement et amèrement confirmé cette angoisse.

*

Il n'entre pas dans mon intention d'examiner ce soir le sort de l'œuvre gigantesque de Nicolas Iorga, à vingt ans après la mort de son créateur. Il est évident que le temps a prélevé un tribut considérable sur cette masse d'ouvrages qui, en 1934, donc six ans avant la mort de N. Iorga, comptait déjà non moins de 1003 volumes et brochures, 12 755 mémoires scientifiques, 4963 comptes rendus, soit au total 18 721 titres, auxquels s'ajoutent 13 682 articles de caractère politique et social[5]. Œuvre d'une richesse sans égale, qui ne doit pas être pesée d'une seule mesure, jugée d'un seul point de vue. Nicolas Iorga s'est adressé à tous les groupes sociaux, à chacun selon ses possibilités de le comprendre. Nombre de ses livres ont été écrits pour élucider une question d'actualité politique ou culturelle, ou pour répondre à l'intérêt d'un public plus ou moins improvisé. Ils ont subi le sort du moment et des gens auxquels ils ont été adressés.

Mais il n'est pas moins vrai que, le savant auquel, en 1933, plus de cinquante collègues et amis «de France et des pays de langue française» ont dédié un volume monumental de «Mélanges», qui a mérité de siéger, comme membre correspondant ou associé, dans de nombreuses Académies et Sociétés Savantes de l'étranger – je cite seulement l'Institut de France –, et auquel dix Universités étrangères, peut-être plus, ont décerné le titre de «doctor honoris causa» – parmi elles les Universités de Paris, de Rome et d'Oxford – reste une des personnalités les plus remarquables sinon la plus prodigieuse, que les sciences historiques aient jamais connues.

---

[4] N. Cartojan, *Nicolae Iorga*, Cercetări Literare, IV, 1940, p. XVI.

[5] Cf. Barbu Theodorescu, *Bibliografia istorică şi literară a lui N. Iorga*, 1890–1934, Buc., 1935, XXIV +381 pages, et, du même auteur, *Bibliografia politică, socială eeonomică a lui N. Iorga, 1890–1934*, Buc., 1937, VII + 370 pages.

BIBLIOGRAPHIE

Il nous semble utile de signaler ici, dans l'ordre de leur publication, quelques conférences et articles consacrés à N. Iorga, après sa mort. À notre connaissance, aucune étude sur le grand historien n'a été publiée dans la Roumanie d'après 1947.

Roques, Mario, *M. Nicolas Iorga.* «Discours de M. Mario Roques, président de l'Académie, à l'occasion de la mort de M. Nicolas Iorga, associé étranger de l'Académie, lu dans la séance du 6 décembre 1940» (Institut de France, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 1940). Réimprimé dans: *Pour un cinquantenaire scientifique: Mario Roques et les études roumaines,* Paris, Institut universitaire roumain Charles Ier, 1953, pp. 205–214.

C(artojan), N., Nicolae Iorga, Cercetări Literare, IV, Bucarest, 1940, p. XV–XVI.

Bănescu, N., *N. Iorga, Académie Roumaine. Bulletin de la section historique, XXII,* Bucarest, 1941, pp. 1–4.

Theodorescu, Barbu, *Bibliographie des travaux de N. Iorga* en *langues étrangères, ibidem,* p. 13–55 : 538 titres en français, 49 en italien, 2 en portugais, 21 en allemand, 4 en suédois, 1 en danois, 1 en hollandais, 5 en langues slaves, 2 en grec, 1 en hongrois.

Brătianu, G.I., *Nicolas Iorga,* Revista Fundațiilor Regale, Bucarest, 1941, p. 3–5.

Capidan, Theodor, *Nicolas Iorga și românii din sudul Peninsulei Balcanice, Revista istorică, Bucarest, XXVII, 1941, 1–12.*

Ciorănecu, Al., Nicolas Iorga, Revista română, I, 1941, pp. 235–238.

Potop Anne, *Nicola Iorga,* Ateneo Veneto, Venise, CXXXII, 1941, vol. 128, n-os 8–10, pp. 453–456; réimprimé en français dans Orbis, Louvain, VIII, 1, 1959, pp. 239–245.

Brătianu G.I., *Nicolae Iorga, istoric al românilor.* Discurs rostit la 26 mai 1943 în ședința publică solemnă de Gheorghe I. Brătianu, cu răspunsul d-lui Alex. Lapedatu. Academia Română, Discursuri de recepțiune LXXXI, Bucarest, 1943, 38 p.

Berza, M., *Nicolas Iorga, historien du moyen-âge,* Revue historique du Sud-Est européen, XX, 1943, p. 5–30, et en roumain, *Nicolas Iorga, istoric al Evului Mediuy, dans la brochure : Institutul de istorie universală «N. Iorga» : G. I. Brătianu, Dare de seamă de activitate pe anul 1942/1943, Bucarest, 1944, pp. 19–55,*Bucarest, 1944, pp. 19–55.

Marinescu, C., *Nicolas Iorga în lumina străinătății,* Balcania, VII, 2, Bucarest, 1944, pp. 488–502. «Lecție de deschidere a cursului de istorie universală ținută la 3 noembrie 1943».

Dvoicenko-Markoff, E., *Nicholas Iorga, a giant of Southeastern Europe,* Byzantion, Bruxelles, XVII, 1944-1945, pp. 423–428.

G(régoire), H., *Comment mourut Nicolas Iorga, ibidem,* p. 423–430.

Bănescu, N., Nicolae Iorga și ideea națională, Revista istorică, XXXI, Bucarest, 1945, pp. 1–9.

Pippidi, D. M., *Nicolas Iorga, historien de l*'antiquité, Revue historique du Sud-Est européen, XXII, 1945, p. 37–66.

Bănescu, N., Nicolae Iorga, martir al libertății popoarelor, Academia Română. Memoriile secțiunii istorixce, IIIe série, t. XXVII, 1944–1945, Bucarest, 1946, pp. 35–62.

Berza M., *Ştiinţă şi metodă istorică în gândirea lui Nicolas Iorga, ibidem, p*p. 245–308.

Pippidi, D.M., *Une œuvre inédite de Nicolas Iorga:* l'«Hito*riologie humaine»,* Revue historique du Sud-Est européen, XXIII, 1946, pp. 21–30. 19. Berza, M., Nicolas Iorga, moralist, Revista istorică, XXXII, Bucarest, 1946, pp. 8–36.

Berza, M., *Nicolae Iorga, moralist*, Revista istorică, XXXII, Bucarest, 1946, pp. 8–36.

Campbell, John C., *Nicholas Iorga*, The Slavonie and East European Review, XXVI, Londres, 1947, pp. 44–59.
Macurek, Josef, Nicolas Iorga *(1871–1940)*, Byzantinoslavica, IX, Prague, 1947, pp. 150–154.
Isopescu, Claudio, Nicola Iorga, Responsabilità del Sapere, 1954, extrait, 18 p.
Baffi, Marino, Nicola Iorga e la letteratura italiana, Buletinul Bibliotecii romane, Freiburg i. Br., III, 1955–1956, pp. 68–99.
Herescu, N. I., *Nicolas Iorga, vizionarul, ibidem, pp. 65–66.*
Seicaru, Pamfil, Nicolae Iorga, Madrid, Colecţia Carpaţii nr. 7, 1957, in-8, 109 p.
Busuioceanu, Al., *Nicolae Iorga*, România, New York, III, n° 31, 15 nov. 1958, p. 3. Cf., du même auteur, D-l N. Iorga, istoric al artei româneşti, Gândirea, Bucureşti, XI, 1931, pp. 279–285.
Popescu, Mircea, Nicolae Iorga şi problema armânească, Noul Album macedo-român, vol. I, Freiburg (Germania), 1959–1961, pp. 265–302.
Carcopino *Jérôme, Souvenirs sur Nicolas Iorga et Vasile Pârvan, Revue des* Études roumaines, VII–VIII, 1959–1960, Paris 1961, pp. 69–79. Allocation lue aux «Journées d'études roumaines», le 25 janvier 1959.

RECENZII

Monica Mărgărit, Adina Boroneanţ (editori), *Beauty and the eye of the beholder: personal adornments across the millennia*, Târgovişte: Editura Cetatea de scaun, 2020, ISBN 978-606-537-461-4, 445 pagini, 145 ilustrații.

Acest volum este rezultatul colocviului internațional: "*Beauty and the eye of the beholder: personal adornments across the millennia*", desfășurat la Universitatea Valahia din Târgoviște, între 12 și 14 septembrie 2019 și a fost publicat cu sprijinul financiar al unui grant CNCS – UEFISCDI, număr de proiect PN-III-P1-1.1-TE-2016-0182, în cadrul PNCDI III. Fiecare articol a fost supus atenției a doi recenzori de specialitate anonimi. Toate articolele sunt publicate în limba engleză și au fost supuse procesului de proof-reading.

Cei doi editori ai volumului (dr. habil Monica Mărgărit – conferențiar la Universitatea Valahia din Târgoviște și dr. habil. Adina Boroneanț – cercetător științific II la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" al Academiei Române) au experiență precedentă atât în ceea ce privește arheologia preistorică din România cât și și cea editorială, oglindită în lucrările personale dar și cele editate (împreună și separat).

Volumul readuce în discuție complexa problematică a obiectelor de port și podoabă preistorice. S-a dorit ca perspectiva asupra acestor piesă să fie atât una a trecutului cât și a prezentului: înțelesul/simbolismul lor în cadrul societăților preistorice (din perspectiva tradițiilor culturale, a organizării sociale și spirituale, a sistemelor de schimb), dar și una modernă, din punct de vedere al materialelor din care au fost realizate (identificarea surselor și a modului de achiziție), diverse metodologii de studiu (analize tehnologice și de uzură, microscopie, analize SEM și EDS, spectroscopie FTIR și RAMAN, etc) și abordări experimentale.

Lucrarea debutează cu o prefață (*Foreword*) în care este expusă motivația apariției volumului și structura sa interioară.

Cele 26 de studii rezultate în urma colocviului aminti mai sus sunt organizate în trei secțiuni *The wider picture – adornments in regional studies, Adornments in settlement archaeology* și *Adornments of the afterlife*. Subiectele abordate cuprind studii regionale asupra obiectelor de podoabă legate de utilizarea acestora în viața de zi cu zi și în viața de apoi. Geografic, ele acoperă Europa și Anatolia, din Spania până în Rusia și din Lituania în Turcia. Cronologia lor acoperă milenii, din paleoliticul mijlociu și până în epoca fierului (secolele II–IV d. Chr.).

Volumul debutează cu 10 studii regionale ce cuprind atât sinteze largi asupra unor diverse (articolelel semnate, pentru paleolitic – Daniella E. Bar-Yosef Mayer, neo-eneolitic – Emma L. Baysal; Fotis Ifantidis; Selena Vitezović, Dragana Antonović; Sanda Băcueț Crișan, Ancuța Bobînă; Andreea Vornicu-Țerna, Stansislav Țerna; Roberto Micheli) dar și date noi în ceea ce privește achiziția și prelucrarea unor diverse tipuri de materii prime sau a unor tipuri specifice de obiecte de podoabă (cochilii de *Columbella rustica* – Emanuela Cristiani, Andrea Zupancich, Barbara Cvitkusić; colț de mistreț – Ekaterina Kashina, Aija Macāne; pandantive din canin de câine – Petar Zidarov). Legătura continuă și de neîntrerupt dintre utilizarea pieselor de podoabă în viața de zi cu zi și cea de după este extrem de bine marcată în câteva dintre aceste contribuții.

Secțiunea următoare include nouă studii care tratează direct rezultatele cercetărilor din situri arheologice binecunoscute. Majoritatea studiilor se referă se referă la decorul acestor piese, la simbolista lor și la modul de pătrundere în siturile și zonele geografice respective, dar fără a ignora aspecte legate de materii prime sau tehnici de producție. Cronologic, această secțiune adună o extremă varietate de piese de podoabă, materii prime și tehnici din situri arheologice localizate în Spania (articolele semnate Esteban Álvarez-Fernández), Turcia (Sera Yelözer, Rozalia Christidou), Grecia (Catherine Perlès, Patrick Pion; Christoforos Arampatzis) și România (Adina Boroneanț, Pavel Mirea; Ioan Alexandru Bărbat, Monica Mărgărit, Marius Gheorghe Barbu; Monica Mărgărit, Mihai Gligor, Valentin Radu, Alina Bințințan; Gheorghe Lazarovici, Cornelia-Magda Lazarovici; Vasile Diaconu).

Ultima secțiune se concentrează cu precădere asupra pieselor de podoabă descoperite în contexte funerare, ceea ce a permis o mai bună dezvoltare a biografiilor acestor artefacte mai ales cu ajuotrul studiilor de uzură, permițând reconstituire lanțului operațional și a funcționalității piesei respective. Materiile prime și calitățile lor, ca și contextele depoziționale sunt de asemenea discutate pe larg. Cele șapte contribuții ale secțiunii tratează contexte funerare din diverse zone geografice Letonia (Lars Larsson), Ucraina (Nataliia Mykhailova), Ungaria (Zsuzsanna Tóth) și România (Monica Mărgărit, Cristian Virag, Alexandra Georgiana Diaconu; Vlad-Ștefan Cărăbișiși, Anca-Diana Popescu, Marta Petruneac, Marin Focșăneanu, Daniela Cristea-Stan, Florin Constantin; Dragoș Măndescu; Lavinia Grumeza).

Având în vedere importanța, actualitatea subiectelor tratate și complexitatea lor, felicităm editorii pentru acest succes, pentru efortul susținut și recomandăm cartea publicului de specialitate dar nu numai.

Despina Măgureanu

J. Maran, R. Băjenaru, S.-C. Ailincăi, A.-D. Popescu, S. Hansen, Objects, *Ideas and Travelers: contacts between the Balkans, the Aegean and Western Anatolia during the Bronze and Early Iron Age.* Volume to the memory of Alexandru Vulpe. Proceedings of the conference in Tulcea, 10–13 November, 2017, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 350 Series, Bonn, Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2020, 576 p., ISBN 978-3774942486.

Alexandru Vulpe, Academician și Director al Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" din București a fost o personalitate marcantă a arheologiei românești și europene vreme de peste jumătate de veac. Un an de la dispariția sa, patru instituții prestigioase (Institutul de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion" din Tulcea, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" din București, Institut für Ur und Frühgeschichte und Vorderasiatische Archäologie din Heidelberg și Deutsches Archäologisches Institut, Eurasien Abteilung din Berlin) organizau la Tulcea o conferință internațională în memoria sa. Evenimentul a reunit peste 50 de specialiști din numeroase țări europene (Austria, Bulgaria, Croația, Danemarca, Germania, Moldova, România, Ungaria), în majoritate prieteni, colegi, colaboratori sau foști studenți.

Trei ani mai târziu, publicat în prestigioasa serie *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie*, vedea lumina tiparului volumul de lucrări al conferinței, editat de cinci reprezentanți ai instituțiilor organizatoare: Joseph Maran (Institut für Ur und Frühgeschichte und Vorderasiatische Archäologie), Radu Băjenaru și Anca-Diana Popescu (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan"), Sorin-Cristian Ailincăi (Institutul de Cercetări Eco-Muzeale Gavrilă Simion) și Svend Hansen (Deutsches Archäologisches Institut, Eurasien Abteilung). Lucrarea este o oglindă a preocupărilor arheologice ale lui Alexandru Vulpe, reunind 30 de studii la care au colaborat 51 de autori. Ilustrația, desi alb-negru, este de o extrem de bună calitate și foarte expresivă.

Volumul este publicat în limba engleză (excepție făcând secțiunea introductivă dedicată activității lui Alexandru Vulpe și semnată de vechiul său prieten și coleg Tiberius Bader: *Alexandru Vulpe – Der Mensch, der Professor, der Wissenschaftler*, și urmată de lista lucrărilor publicate de A. Vulpe, și articolul semnat Carol Kacsó, *Aspekte der Bronzezeit in Nordsiebenbürgen. Kontakte zu den südlichen und östlichen Regionen*).

Cele 30 de contribuții științifice au fost grupate în patru arii tematice largi: *I. Patterns of communication and mobility* (10 studii), *II. Negotiating the social order through metals* (9 studii), *III. Constructing spaces and places* (7 studii), *IV. Warriorhood and its material correlates* (4 studii) reprezentând subiecte de interes intens dezbătute în lumea arheologică. Accentul cade, în multe dintre contribuții, asupra contactelor existente între zona Carpato-Balcanică și cea Egeeană sau Anatoliană, pe durata epocii bronzului și (mai puțin) a epocii timpurii a fierului, problema contactelor culturale fiind de altfel una din temele predilecte de studiu ale lui Alexandru Vulpe.

O serie de alte studii vin să completeze această problematică cu date noi și cercetări recente din zona Europei Centrale, a Dunării mijlocii sau a zonei nord-pontice. Toate aceste contribuții

subliniază încă o dată complexitatea acestor legături și multitudinea de perspective din care poate fi abordată o astfel de temă.

Volumul cuprinde studii de natură teoretică (vezi spre exemplu Anthony Harding – *Interconnectedness in the European Bronze Age: From Objects to Networks*), sinteze pe zone cultural-geografice sau pe problematici bine definite (Svend Hansen – *Votive Offerings between the Carpathian Basin and the Aegean in Hoards and Sanctuaries,* Stefan Alexandrov – *Gold and Silver Ornaments in Early and Middle Bronze Age Bulgaria*, Paulina Suchowska-Ducke – *Warfare and Warriors of the European Late Bronze Age*) dar și studii punctuale pe arii geografice extinse și cu conotații largi (Anca-Diana Popescu, *Prestige Artefacts during the Bronze Age: The Perşinari Hoard and the Precious Metal Weapons in the Area between the Middle Danube and Mesopotamia*, Joseph Maran – *The Introduction of the Horse-Drawn Light Chariot – Divergent Responses to a Technological Innovation in Societies between the Carpathian Basin and the East Mediterranean*, Szofia Anna STOS-GALE, Radu Băjenaru – *The Aegean and the Black Sea Connecting Southeast Europe and Anatolia during the Early Bronze Age: Evidence from Metal Finds in Bulgaria, Greece and Western Turkey* etc).

Așa cum remarcau și editorii în *Prefață*, contribuțiile din volum sunt extrem de diverse, propunând de numeroase ori idei noi. Unele dintre ele cu singuranță vor rămâne puncte de referință pentru cercetarea vitoare, altele, la fel de importante, marchează momente tranzitorii în cercetarea unei anumite problematici.

În acord cu demersul de o viață a lui Alexandru Vulpe, volumul de față deschide noi perspective în investigarea diverselor direcții de cercetare ale epocii bronzului și a fierului. Se constituie în egală măsură ca un instrument de lucru extrem de util necesară în egală măsură cercetărilor experimentați dar și studenților aflați la început de drum.

Adina Boroneanț

Valeriu Sîrbu, Maria-Magdalena Ștefan, Dan Ștefan (eds), *A Monumental Hellenistic Funerary Ensemble at Callatis on the Western Black Sea: The Documaci Tumulus*: Volume I, Archaeopress Publishing Ltd, Jul 22, 2021 – History – 330 pages. Printed ISBN 978-1-78969-436-9. Epublication ISBN 978-1-78969-437-6.

The presented volume was designed to serve primarily as an archaeological monograph dedicated to an outstanding funerary monument of the early Hellenistic period originating from the milieu of the western Black Sea Greek colonies – the Documaci Tumulus – part of the burial grounds of Dorian city Callatis. Dated at the threshold of the 4th to 3rd centuries BC, this monument discloses the strong cultural and political interactions existent at that time between the Macedonian kingdoms, the new elites of North Thrace emerged after the conquests of Philip the 2nd, and the Greek poleis of the western Pontus. These cities acted as political hubs, intermediaries and negotiators for larger power networks extended inland towards the local dynasts, their peers, their armies, as many resources for the Macedonians to use as secondary actors in their supra-regional competition. In this context, the new research published here, in great technical detail, by the team of authors working lately in Documaci Tumulus, point to the fact that monumental funerary architecture in North-Eastern Thrace may be interpreted as part of a common discourse of expressing the elite status of both Getae and Greeks, developed mainly in relation with their new political partner – the Macedonian military – their source of wealth and social capital.

Documaci Tumulus has been at first discovered in 1993, due to illegal construction activities that removed soil from the embankment. It was afterwards excavated, between 1993–1995, by a team of archaeologists from Mangalia Museum lead by Valeriu Georgescu. They uncovered the remains of a chamber tomb which they named the ''Princely Scythian Tomb''. The results of these diggings remained however unpublished for 27 years while the available data documenting these early works was extremely lapidary and hard to interpret. The current volume attempts to retrieve this lost research history, while also presenting a broad range of new excavations and complementary

investigations (geophysical and remote sensing prospection, geological and petrographic survey, architectural studies, pigments studies, photogrammetric interpretation). Because the ensemble was not excavated in its entirety, significant areas remaining to be explored in future projects, the given information was labelled as volume I of a series to be continued.

The volume gathers the collective effort of nineteen researchers based in Romania, Bulgaria and Poland, the results of a two and a half years long project funded by the Romanian Ministry for Research and Innovation, and of five archaeological field campaigns carried out during 2017–2019 by the Institute of Archaeology 'Vasile Pârvan' in Bucharest, in collaboration with the local Museum 'Callatis' of Mangalia. The manuscript was reviewed by renowned international scholars Diana Gergova (National Institute of Archaeology with Museum, Sofia) and Alexandru Avram (Romanian Academy Institute of Archaeology 'Vasile Pârvan' Bucharest; Le Mans University).

Following the most recent investigations we now know that 8 m high and 52.8 m diameter, Documaci Tumulus' mantle covered a barrel-vaulted tomb built of dressed *quadrae*, featuring a 17 m long *dromos* and a rectangular funerary chamber decorated inside with coloured plaster, housing initially, before the ancient lootings that caused significant damage, two *kline*-sarcophagi decorated with painted marble plating. In the centre of the tumulus, from the construction level-up, a monumental base for a visible marker topping the mound was built at once with the embankment. The tumulus was delimited with a dry-stone wall – a *krepis*, approximately 1 m wide and 1.5 m high, in which a forecourt for offerings was left open, in opposite direction with the tomb's entrance. The *krepis* was surrounded by a pavement of limestone slabs inserted in a ditch, while on the south-western side of the court was fitted with a large stone base, an altar or a base for other visible markers.

Documaci Tumulus was thus an impressive funerary monument of the early Hellenistic period, not only judged at the scale of the Callatian necropolis, but due to its architectural exquisite coherence, it may be placed alongside other prominent tombs of elites – originating from or just connected with the Macedonian milieu in the age of the Diadochi, be they from Northern Greece or Asia Minor.

Although at a smaller scale, Documaci Mound finds its closest analogies in what regards constructive model and techniques in *Megali Toumba* of Vergina – similarly featuring the inner rectangular stone chambers used to heap and strengthen a massive embankment, *Kastas* Mound of Amphipolis and *Tomb of Erotes* at Eretria for their central bases for a monument topping the mounds or *Kastas* again and *Ygma Tepe* of Pergamon in proportions and ancient measuring units. At the same time, other constructive details find analogies in Olbian milieu, while the ritual details involving commemorative activities set it in the sphere of Pontic and Callatian funerary practices.

Despite having the main focus on technical details related to excavation, assessing data integrity, stratigraphy and architectural documentation, the book also provides several consistent generalist contributions regarding the history and archaeology of Hellenistic Callatis city and of its necropoleis, and numerous references to monumental funerary discoveries of the 4th–3rd centuries from the north Aegean space and Pontic area. It can be taken, as well, as a representative case study of how a tumulus of large proportions may be investigated and documented with the latest technologies and methods.

The book has 14 chapters divided in three main parts, cropped between a short *Introduction* and a *Concluding Remarks* section, both signed by the editors Valeriu Sîrbu, Maria-Magdalena Ștefan and Dan Ștefan. The first part of the monograph is dedicated to the history of research and assessing of the quality, origin and limitations of the various sources and documentations used in the analysis process. It introduces the concept of archaeology of destructions as a broader field dealing with the documentation of the ancient lootings, old excavations or the process of ruination of the studied structures. This is particularly relevant for the case of monumental mounds which have traditionally and repeatedly attracted the attention of people, sometimes without any chronologic or cultural relation with the tomb's commissioners. It gives as well a short overview of the methods and principles applied by the new team of researchers, for example *Geophysical studies* (by Dan Ștefan and Alexandru Halbac), *Close range Photogrammetry and Highlight Reflectance Transformation Imaging* (by Călin Șuteu) or *Geological assessment* (by Valentina Cetean). The second part of the book places the individual monument – Documaci Tumulus – in an enlarged background: in relation with the history of Callatis in the early Hellenistic period (*Callatis in the 4th–3rd c. BC. A political player on a secondary stage of the Diadochi Wars* by Livia Buzoianu and Maria-Magdalena Ștefan),

with the archaeology of Callatis city for the 4th-3rd centuries BC (*Landmarks of the urban zone Callatis: fortifications, sacred areas, and harbour* by Nicolaie Alexandru), or with its burial grounds of the same date (*Burial grounds at Callatis during the 4th–3rd c. BC – a general review* (by Nicolaie Alexandru, Robert Constantin, Mihai Ionescu). Last but not least, in *A group of Hellenistic period chamber-tombs in Callatis – Challenging ancient identities* (by Maria-Magdalena Ștefan), Documaci Tumulus is analysed in the context of similar discoveries of chamber tombs under tumuli with barrel vaults from Callatis and Odessos, challenging their previous interpretation as 'non-Greek' burials, emphasizing instead the connection with the Macedonian cultural milieu, in particular Amphipolis, while also arguing for the existence of a local school of architects and builders working in the tombs of North-Eastern Thrace. The third part of the monograph discusses the monument proper along eleven chapters with numerous sub-chapters. Like an archaeological anatomy study, it opens the tumulus up, layer by layer, from bird-view to microscope. The chapters 6-8 (by Valeriu Sîrbu, Maria-Magdalena Ștefan, Dan Ștefan, Alexandra Teodor, Mihai Ionescu, Valentina Cetean, Anișoara Sion, Florentina Marțiș, Tomasz Bochnak, Alexandru Halbac), which include the bulk of the topographic, architectural and stratigraphic analysis, discuss the geographic setting and the relation with the neighbouring tumuli, the *krepis* (Chapter 5), mantle (Chapter 6), base for statue (Chapter 7) and tomb (Chapter 8). Chapter 9 was dedicated to a group of studies dealing with the painting decoration schema and pigments analysis. Of substantial value is the survey by Bulgarian colleagues Evghenia Tarassova, Mihail Tarassov and Rositsa Titorenkova, *Mineralogical Study of plasters and pigments*. Chapter 10 by Valentina Cetean reviews the geologic sources of construction stones and the secondary processes that affected the ancient structures. Distinct chapters were dedicated to the finds: the ceramic was thoroughly discussed by Livia Buzoianu in Chapter 12: *Catalogue of ceramic finds* and the animal bones, part of the ritual meals offered at the grave, in Chapter 14: *Analysis of faunal remains found in the ritual deposits of Documaci Tumulus*, by Adrian Bălășescu. In Chapter 11, *The Hellenistic tomb under Documaci Tumulus – a cult space during the medieval period*, author Oana Damian brings light into the last period of secondary use of the monument by discussing a series of engravings made inside the tomb around the threshold of the 1st to 2nd millennium AD.

The book is richly illustrated with 191 plates inserted along the way, throughout each chapter. In particular it benefitted of the skilled archaeological drawings of Florentina Marțiș (Mărcuți) who had drawn with much talent the field documentation and the finds.

The book is available in printed and digital format at Archaeopress Publishing House, being also indexed in Google Books.

https://www.archaeopress.com/ArchaeopressShop/Public/displayProductDetail.asp?id=%7BD58383D4-1E11-4D88-9F0B-C66BB0EF8E67%7D

L. Mihailescu-Bîrliba, Rure vivere in Moesia Inferiore. La population dans le milieu rural d'une province péripherique de l'Empire romain, Harrassowitz Verlag, 2018, ISBN 978-3-447-11062-4.

Cartea lui Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba reprezintă o prezentare exhaustivă și cuprinzătoare a populației atestate în Moesia Inferior în perioada romană. Pe lângă faptul că reunește toate tipurile de surse, oferă și o perspectivă analitică asupra realităților sociale, economice și culturale ale locuitorilor din mediul rural al provinciei.

Încă din Introducere, autorul explică cele trei mari linii de abordare existente în analiza mediilor rurale romane: bazată pe surse literare și juridice și, prin urmare, axată pe statutul așezărilor, bazată pe epigrafie, sau bazată pe arheologie și care se ocupă mai ales de structurile spațiale și de ceea ce indică acestea despre realități economice și sociale. Cartea de față face parte în mare parte din cea de-a doua categorie, extrăgându-și datele din epigrafie, cu accent pe prosopografie, dar abordează și statutul și jurisdicția, precum și situațiile arheologice, atunci când este cazul. De asemenea, introducerea prezintă clarificări terminologice foarte binevenite și prezentări generale privind *vici* și *villae* în întregul Imperiu, precum și bibliografia adiacentă (pp. 2–6). La fel de utilă pentru cititor este și prezentarea generală asupra istoriografiei mediului rural din Moesia Inferior.

Cartea este formată din trei părți, care se ocupă de populația de pe țărmul pontic, de regiunea dintre Dunăre și Marea Neagră și respectiv de așezările de la malul Dunării. Lucrarea se încheie cu un capitol concluziv care sintetizează datele prezentate anterior. Toate aceste părți, deși sursele nu sunt lineare din punct de vedere cantitativ și calitativ, încearcă să răspundă aceloraşi seturi de întrebări de cercetare: care este dinamica populației? care a fost statutul coloniștilor, când și cum au venit ei? cum s-au conturat interacțiunile în timpul Imperiului Târziu? cât de profund „romanizat" a fost mediul rural din Moesia Inferior și am putea vorbi despre vreun model de romanizare pentru această zonă?

Prima secțiune a monografiei se concentrează pe populația din teritoriile rurale ale orașelor grecești de pe malul stâng al Mării Negre: teritoriile orașelor Histria, Tomis, Callatis și Odessos. *Vicus* Ulmetum, situat la jumătatea distanței dintre Histria și Capidava, este considerat de autor ca aparținând teritoriului Histriei, bazându-se în principal pe o analogie cu *vicus* Quintionis, parte a teritoriului Histriei și apărut tot ca urmare a colonizării de *cives Romani et Bessi consistentes* (p. 36). Nu vom detalia toate studiile de caz locale prezentate în carte, ci doar vom evidenția câteva particularități subliniate de autor. Teritoriul Tomisului se remarcă prin prezența bithynilor, localizați aici, cel mai probabil, din rațiuni economice (p. 51). O trăsătură comună a teritoriului rural este prezența destul de masivă a tracilor, majoritatea veniți din sudul Dunării și, lucru interesant, multe dintre familii purtând nume mixte, dovedind astfel tendințele de romanizare care au existat încă din primele decenii ale stăpânirii romane asupra zonei

A doua parte se referă la populația din teritoriile rurale ale orașelor situate între Dunăre și Marea Neagră. Epigrafia este din nou bilingvă (latină și greacă), așa cum a fost și în cazul zonei discutate anterior, iar onomastica indică prezența tracilor, grecilor, dacilor și „latinilor" deopotrivă. Primul caz avut în vedere este Ibida; în acest context, se discută dificila problemă a stabilirii apartenenței juridice a unui *vicus*. O situație interesantă este cea a *civitas Ausdecensium* (pp. 101–102), o comunitate atestată de o singură sursă epigrafică, cel mai probabil peregrină, transformată în *civitas* de către romani, la un moment necunoscut în timp. Marcianopolis scoate în evidență o stare de fapt complexă și subliniază uriașa diversitate a zonei (p. 108): chiar dacă avem atestată o împărțire a teritoriului în *regiones*, asemănătoare cu hinterland-ul Histriei, aici se păstrează și structurile rurale ale populației autohtone, deoarece avem un *emporion* și *vici* locuite de traci. O altă *regio* atestată este Montana, cu organizarea sa rurală și formele administrative strâns legate de exploatările miniere imperiale din zonă.

A treia parte descrie populația din teritoriile rurale ale orașelor situate pe malul Dunării. Primul studiu de caz al zonei este *vicus Classicorum*, dovedit de autor ca aparținând Halmyrisului, dezvoltat mai ales în jurul familiilor soldaților care serveau în flotă. Alte orașe importante din regiune sunt Noviodunum (care a devenit *municipium* sub dinastia Severilor) și Troesmis, unde *territoria* era împărțită între *canabae*, așezări civile și *villae*. O trăsătură remarcabilă a populației locale este prezența descendenților din prima generație de militari, sosiți aici din Italia și Asia Mică. Un caz interesant este cel al orașului Capidava, unde majoritatea informațiilor provin din vestigii din Antichitatea târzie și astfel nu cunoaștem statutul orașului în timpul Principatului (p. 197). Cu toate acestea, teritoriul său rural prezintă forme mixte de organizare, cu *loci* locali administrați de *principes*, precum și cu entități organizate după modelul roman, cu *magistri* atestați epigrafic.

După această incursiune în realitățile fiecărei zone, urmează o parte mai analitică, care tratează câteva trăsături generale și realități de viața socială, politică, economică și culturală în Moesia Inferior rurală. Veteranii, proveniți din trupele Moesiei sau stabiliți aici din alte provincii, reprezintă o parte importantă a societății locale și trăiesc pe tot cuprinsul provinciei, atât în așezările cu statut roman, cât și în cele peregrine, în principal indigene. Mulți dintre ei au proprietăți în provincie, dar veterani atestați în mod explicit ca *magistri* lipsesc (p. 311), deși știm că erau adesea implicați activ în administrația locală, însă în alte moduri. De asemenea, alți membri ai personalului administrativ par a fi descendenți ai soldaților și veteranilor din prima generație. Soldații sunt și ei o prezență epigrafică foarte solidă. După Claudius, zona a devenit un important bazin de recrutare, cu vârfuri ale fenomenului în timpul lui Traian (războaiele dacice și parțiale), Hadrian (războiul iudaic) și a împăraților Severi (recrutarea pentru trupele pretoriene și pentru flotă devine constantă în această perioadă).

O altă categorie de populație interesantă este reprezentată de locuitorii numeroaselor *villae* – proprietari și personal administrativ deopotrivă (p. 339). Douăzeci și șapte de *villae* sunt atestate epigrafic în 32 de inscripții; doar 8 dintre ele sunt scrise în limba greacă (una este bilingvă) și provin, cu o singură excepție, de pe teritoriul Tomisului. Așadar, limba acestor mici comunități, ca și

modelele lor administrative, este latină și respectiv romană. Proprietarii înregistrați sunt un senator, notabilități locale, veterani și soldați, în timp ce administrația (*actores, vilici*) este, cum era de așteptat, formată în principal din sclavi și liberți.

În domeniul cultural, o trăsătură locală importantă este reprezentată de interacțiunea lingvistică și onomastică dintre numele tracice și cele romane și de modul în care a funcționat romanizarea în această privință. Cea mai relevantă trăsătură în această direcție este existența a numeroase nume mixte, precum și a familiilor cu nume mixte, ceea ce dovedește interacțiunea, asimilarea și permeabilitatea grupurilor locale și imigranților deopotrivă.

Colonizarea mediului rural a fost direct influențată de prezența veteranilor și a persoanelor care aveau interese economice în zonă. Sunt atestate mai puține forme de administrație rurală autohtonă în comparație cu cele două Germanii sau cu provinciile galice, precum și mai puține nume tracice și dacice decât cele ale autohtonilor din provinciile menționate. Nu putem vorbi de un model predefinit de romanizare și colonizare care a funcționat/au fost aplicate în Moesia Inferior la scara provinciei, acestea fiind naturale, dinamice și ajustate realităților locale.

Unul dintre punctele forte ale cărții este multitudinea studiilor de caz și a relatărilor prosopografice, care îl ajută pe cititor să-și formeze o opinie din interior asupra realităților descrise de autor. Acest lucru este întărit de tabelele prezente la sfârșitul fiecărui subcapitol, care sistematizează informațiile despre populația atestată și pun la dispoziția cititorului referințe ușor de identificat. În egală măsură, harta de la începutul cărții oferă o contextualizare geografică foarte binevenită.

În concluzie, cartea oferă un impresie generală de documentare foarte solidă și pune la dispoziție toate instrumentele pentru înțelegerea populației – și a locuirii, în general – din zonele rurale ale Moesiei Inferior. Cum cercetările monografice ale zonelor rurale, mai ales la scara unei întregi provincii, sunt încă subreprezentate din punct de vedere istoriografic, *Rure vivere in Moesia Inferiore* este o monografie-exemplu și un excelent instrument de lucru pentru orice cercetător interesat de această zonă.

Rada Varga

Mihai Bărbulescu (coord.), Cornelia Bărbulescu, Mihai Bărbulescu, Toma Bărbulescu, Ana Cătinaș, Istvan Fábián, Florin-Gheorghe Fodorean, Mihai Munteanu, Luciana Nedelea, Irina Nemeti, Sorin Nemeti, Timea Varga. *Principia din castrul roman legionar de la Potaissa*, Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum 17, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2020, 432 p., cu figuri și planșe.

Dacia, provincie de frontieră a Imperiului roman, a fost pe tot parcursul existenței sale o zonă puternic militarizată în care rolul armatei a fost decisiv. Cercetarea castrelor romane a fost și este una din temele primordiale ale investigației arheologice din Dacia romană. Din păcate, puține din aceste centre militare au fost studiate temeinic.

Principia, clădirea emblematică a oricărui castru roman a fost destul de puțin studiată în literatura de specialitate românească[1] și in ultimele decenii chiar și în cea internațională. Edificiul

[1] I. Stanciu, Considerații asupra clădirii comandamentului (principia) castrelor auxiliare din Dacia, Acta Musei Napocensis, IX, 1985, 219–249; C. H. Opreanu, Activitatea constructivă a legiunii *IIII Flavia Felix* la nordul Dunării, în anii 101–117 d.Ch, în Dacia Augusti Provincia: crearea provinciei. Actele simpozionului desfășurat în 13–14 octombrie 2006 la Muzeul Național de Istorie a României, București, Ed. Cetatea de Scaun, 2006, 51–74; F. Marcu The internal planning of Roman forts of Dacia, Cluj-Napoca, Mega Publishing House, 2009, 13–14, 28–29, 38–39; Al. Flutur, Clădirile comandamentului din castrul de legiune traianic de la Berzobis, Analele Banatului, s.n., arheologie – istorie, XIX, 2011,145–160; N. Gudea, C. Inel, O. Oargă, The Roman camp of Apulum. Archaeological research in the principia, în: L. Vagalinski, N. Sharankov (ed.) Limes XXII. Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies Ruse, Bulgaria, September 2012, Bulletin of the National Archaeological Institute XLII, Sofia, 2015, 233–241.

comandamentului de la Potaissa a fost investigat pe parcursul a 20 de ani, ceea ce face ca acest tip de construcție să fie printre cele mai bine studiate la nivelul Imperiului.

Monografia este structurată în două părți, fiind precedată de o *Introducere* semnată de coordonatorului volumului, M. Bărbulescu (p. 7–9). Deși de obicei aceste pagini de întroducere au un șablon clasic, demersul lui M. Bărbulescu relevă două aspecte semnificative privind arheologia din Romania: declinul regretabil al arheologiei sistematice și aplecarea cercetătorului mai ales spre metode non-invasive care sunt foarte importante dar care necesită și confirmarea prin săpătură arheologică (p. 8).

Prima parte cuprinde istoria și arhitectura principiei castrului de la Potaissa structurată în trei capitole: I.1. Edificiul comandamentului (*principia*) din castrul legionar de la Potaissa (M. Bărbulescu, S. Nemeti, p. 13–62), II.2. Reconstituirea clădirii comandamentului (C. Bărbulescu, T. Bărbulescu, p. 63–82), I.3. Edificiul comandamentului după abandonarea castrului (S. Nemeti, p. 18–93).

Primul capitol este un impozant studiu arheologic și istoric al centrului de comandă din castrul de la Potaissa. Suprafaţa edificiului este 0,89 ha, ceea ce reprezintă 3,8% din suprafaţa castrului. Principia de la Potaissa este similară cu cea de la Lambaesis (0,88 ha) și Bonna (0,83 ha), ridicate în prima jumătate a secolului al II-lea. Nici una dintre comandamentele castrelor legionare cunoscute nu ocupă un procent atât de mare din suprafața fortificației, ca cea de la Potaissa (p. 19–20). Cartierul general legionar descoperit la Potaissa se referă la tipul de clădire cu curte interioară și o sală (*basilica*) acoperită, care traversa spațiul curții (Querhalle/cross hall). Întregul complex care formează clădirea comandamentului (*groma, basilica,* porticurile, forumul, *aedes principiorum, schola, tribunalia, armamentarium, camerele de pe laturile de nord, sud), este analizat riguros pe baza unor cercetări arheologice minuțioase. Construcțiile erau realizate în tehnica opus incertum fiind uneori tencuite și vopsite. Au putut fi surprinse chiar* lucrări de întreţinere, reparaţii și chiar modificări la *groma. Un rol important in determinararea funcționalității unor edificii din comandament l-au avut epigrafele descoperite.* Numeroase fragmente descoperite în *basilica principiorum* fac parte din două dedicații: una pentru Iulia Augusta (Iulia Domna): *matri Au[gus]ti et [kastr(orum)]sen[at]us ac pa[t]ria[e]* ridicată de către *[(centuriones) u]nivers[ae] leg(ionis) [V]Mac(edonicae) Ant[o]ninianae*; alte fragmente fac parte dintr-o dedicație pentru Caracalla, ridicată de *(centuriones) uni]versa[e l]eg(ionis) V [Mac(edonicae) Antoninianae pri]ncipi ind[ulgentissimo]*. Alte edificii menționate de inscripții: *schola beneficiariorum; schola signiferum*; o altă *[s]chola*, cu destinație necunoscută, *armamentarium*[2]. *Deoarece d***istrugerile masive din evul mediu și epoca modernă au vizat și *principia,* pe lângă informația arheologică pentru investigarea comandamentului de un real folos au fost pentru autori analogiile din alte castre legionare din Imperiu.**

Un aspect indispensabil al cercetărilor arheologice contemporane sunt abordările complementare. Pentru clădirea comandamentului pe lângă informațiile furnizate de cercetarea arheologică, sau analiza izvoarelor istorice, s-a realizat o reconstituire grafică cu sprijinul arhitecților ce poate fi urmărit în capitolul I.2. Autorii prezintă o reconstituire detaliată și bogat ilustrată a întregului comandament precum și o perspectivă axonometrică, stabilind două elemente esențiale pentru castru (folosirea unității de măsură *pes monetalis*; existența unor proporții și trasee regulatoare, atât pentru castru, cât și pentru subansambluri, în special pentru *principia* (p.65). Pentru reconstituirea clădirii au fost folosite planul rezultat din săpăturile arheologice, fragmente arhitectonice, analogiile cu clădiri similare din Imperiu (*Novae, Novaesium, Lambaesis*) precum și normele vitruviene.

În cadrul capitolului I.3 sunt tratate descoperirile arheologice aparținând perioadelor postromane ale migrațiilor și medievale timpuri. Retragerea romană reprezintă un hiatus scurt pentru locuirea de la Potaissa. De altfel în castru au fost descoperite urme de locuire din epoca migrațiilor culminând cu mormântul princiar al unei prințese germanice[3]. În impunătoarea clădire a comandamentului au fost surprinse de asemenea urme de locuire (ceramică, oglindă, două morminte de înhumație), care sunt repertoriate ca aparținând celei de a doua jumătăți a sec. V-prima jumătate a sec. VI d. Chr. (p. 90).

Partea a doua a cărții, cuprinde zece capitole în care sunt analizate toate categoriile de materiale arheologice descoperite timp de 20 de ani[4] în *principia* castrului de la Potaissa:

[2] II.9. Materialul epigrafic (M. Bărbulescu, p. 243–269).

[3] M. Bărbulescu, *Mormântul princiar germanic de la Turda.Das germanische Fürstengrab von Turda* , Cluj-Napoca, Editura Tribuna, 2008.

[4] Toate artefactele sunt inventariate (nota bene !) în colecția Muzeului din Turda, indiferent de valoarea lor (piese cu valoare de patrimoniu excepționale sau simple fragmente ceramice).

II.1. Materialul tegular ștampilat (S. Nemeti, p. 93–96); II.2. Ceramica (L. Nedelea, p. 97–155), II.3. Sticla (I. Fábián, p. 157–169), II.4. Opaițe (A. Cătinaș, p. 171–181), II.5. Arme și piese de echipament militar (F.-Gh. Fodorean, p. 183–201), II.6. Ustensile și accesorii (T. Varga, p. 203–220), II.7. Accesorii vestimentare și podoabe (I. Nemeti, p. 221–230), II.8. Monede (M. Munteanu, p. 231–241), II.9. Materialul epigrafic (M. Bărbulescu, p. 243–269), II.10. Piese de artă și artefacte realizate artistic (M. Bărbulescu, p. 271–278).

Deși scurt, subcapitolul II.1 reprezintă o analiză minuțioasă a materialului tegular ștampilat, autorul identificând 56 de variante aparținând unui număr de 9 tipuri principale. Studiul are relevanțe cronologice privind unele etape de construcție ale anumitor părți din *principia,* precum și intervenții majore, refaceri de portic sau introducerea unor sisteme de încălzire în anumite încăperi. Un amplu subcapitol, II.2, este dedicat ceramicii romane. Studiul reprezintă o premieră, fiind analizat exhaustiv materialul ceramic pentru o clădire a comandamentului din Dacia romană. Cele 1 543 de artefacte ceramice au fost împărțite în categorii, grupuri de funcționalități, forme, tipuri și variante realizate prin cele mai noi metode de cercetare în acest domeniu. Distribuția tipologică și cantitativă a descoperirilor de ceramică din cadrul principia a ajutat la clarificarea sau la confirmarea funcționalității anumitor încăperi. Alte două subcapitole, II.3 și II.4, oferă date importante privind obiectele de sticlă (veselă sau geamuri) respectiv opaițele, definitorii și ele pentru viața cotidiană dîn clădirea comandamentului. Elementul central al puzzelului de artefacte dintr-o principia îl constituie armele și piesele de echipament militar (II.5). Piesele descoperite în comandament ilustrează tipul de arme și de echipament al soldatului sau ofițerului roman dintr-o legiune romană într-o secvență cronologică relativ scurtă (între anii 169 și deceniul șase al secolului III).

Subcapitolul II.6 continuă prezentarea artefactelor desoperite în clădirea comandamentului din categoria ustensile și accesorii. Ele sunt grupate după funcțiunea lor, respectiv piese pentru construcții, accesorii de mobilier, accesoriii de măsurat, ustensile de scris, instrumente medicale, obicte de toaletă, piese de joc etc. *Accesoriile vestimentare și podoabele* (II.7), deși reduse numeric oferă anumite informații privind moda și semnificația socială a obiectului. Studiul numismatic (II.8), nelipsit în monografiile dedicate unor situri sau părți de situri romane, cuprinde în cazul de față numai catalogarea monedelor din descoperirile mai noi (2008, 2009, 2019)[5], dar cu o centralizare și interpretare integrală a tuturor descoperilor din *principia*.

Cercetarea din clădirea comandamentului a surprins un bogat și interesant material epigrafic (II.9) *Titulii honorarii* din *principia* relevă aspecte importante pentru istoria legiunii, istoria Daciei și chiar a Imperiului din timpul dinastiei Severilor dar și a altor împărați până la Filip Arabul. Subcapitolul *Piese de artă și artefacte realizate artistic* (II.10), relifează prin cele 21 de piese, aspecte ale religiei romane, gustul pentru artă al militarilor, moda și curentele artistice ale epocii.

Instrumentariul analizat de autori în partea a doua a monografiei este extrem de bogat, cu o paletă diversă, oferind în cele mai multe cazuri repere cronologice restrânse pentru o serie de artefacte, dovedind totodată standardul ridicat de viață al elitei armatei romane. Transpuse în plan istoric ele oferă informații extrem de valoroase privind istoria legiunii a V-a Macedonica, istoria Daciei Romane și a Imperiului roman.

Studiul monografic este însoțit de o documentare extrem de bogată (sute de monografii, sinteze, cronologii) *și de un bogat material ilustrativ (reconstituiri, grafice, desene, fotografii,* 90 de planșe alb-negru și color*), care constituie un suport important în analiza clădiri* **comandamentului. Lucrarea beneficiază la sfârșit de un amplu rezumat în limba engleză precum și de clasica listă bibliografică și tehnică**.

Lucrarea ne oferă în primul rând o frescă atotcuprinzătoare a clădirii comandamentului castrului legioar de la Potaissa. Cercetarea este unică la nivelul Daciei și ea oferă o excelentă bază documentară, un reper pentru cercetări ulterioare în domeniul istoriei militare a Imperiului roman. Monografia de față este încununarea unei activități îndelungate, laborioase și profesioniste desfășurate pe parcursul a multor decenii la Potaissa de către M. Bărbulescu cât și de unii din colaboratorii săi.

Trebuie specificat nu în ultimul rând faptul că investigațiile de la Potasissa sunt cunoscute de mediul academic prin cercetările minuțioase desfășurate fără întrerupere timp de 50 de ani (1971–2021).

[5] Restul monedelor au fost cuprinse în lucrarea Marianei Pâslaru *The Roman coins from Potaissa. Legionary fortress and ancient town*, Cluj-Napoca, Mega Publishing House, 2009.

Singurele situri care depășesc ca timp și continuitate de cercetare fiind cele de la Histria și Sarmizegetusa Regia. Acest aspect al cercetării arheologice longevive este triplat în cazul Potaisei de o publicare pe măsură a obiectivelor cercetate și a materialelor descoperite (peste zece volume), de formarea a numeroși dascăli și cercetători, elaborarea a numeroase de lucrări de doctorat și de o îmbogățire excepțională a patrimoniului Muzeului de la Turda. Toate la un loc constituie una din *rara avis,* atât la nivelul Daciei cât și la scara Imperiului.

Cociș Sorin

Nicolae-Şerban Tanaşoca, *Cuvinte latine la scriitorii bizantini din secolele VI–X,* Brăila, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", 2021, 250 p.

Noua apariţie editorială, publicată sub egida Institutului de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române, este de fapt o mult aşteptată ediţie a unui text important pentru studiile româneşti cu privire la literatura bizantină. Cartea constituie teza de doctorat a profesorului Nicolae-Şerban Tanaşoca, susţinută la Universitatea Bucureşti în anul 1979.

Ediţia, pregătită de autor, a fost definitivată de către filologul Adrian Pârvulescu. Editorul a adăugat la manuscrisul pus la dispoziţie de familia autorului în format electronic o bibliografie cuprinzând lucrările citate în note şi lista bibliografică a unui studiu publicat anterior, cu subiect similar cu al tezei. De asemenea editorul, aşa cum arată în *Nota asupra ediţiei*, a confruntat cu originalul totalitatea textelor greceşti din *Repertoriul* lucrării, a alcătuit lista de abrevieri pentru scrierile bizantine folosite şi a completat o serie de note pe care autorul urma să le adauge lucrării. O utilizare ingenioasă a majusculelor pentru termenii din limba latină (şi pentru autorii moderni citaţi în text) facilitează lectura şi consultarea. Rezultatul este o ediţie de înaltă calitate ştiinţifică, pe măsura textului tezei publicate.

Lucrarea este structurată în şase părţi, debutând cu expunerea „problemei" abordate şi anume „Influenţa limbii latine în greaca bizantină", sub diversele sale aspecte, în context istoric. Această influenţă, în primul rând lexicală, s-a manifestat, potrivit autorului, prin calcuri lingvistice, împrumuturi propriu-zise şi prin adoptarea de mijloace de derivare lexicală. O constatare importantă din această parte de debut a lucrării este faptul că influenţa romană asupra lumii greceşti a avut drept consecinţă majoră renunţarea de către greci la numele etnic propriu (Ἕλληνες, Graeci) şi adoptarea celui de Ῥωμαῖοι, Romani.

Mutarea capitalei Imperiului roman la Constantinopol şi triumful creştinismului sunt factorii care favorizează procesul de tranziţie de la statul roman la cel bizantin. În plan lingvistic, odată cu pierderea provinciilor latinofone din Apus şi Balcani, imperiul se grecizează. În schimb, limba greacă bizantină se îmbogăţeşte cu elemente latine. Chestiunile complexe legate de limba greacă a epocii bizantine, marcată de fenomenul diglosiei, sunt de asemenea expuse de către autor.

Prima parte a lucrării continuă cu o trecere în revistă a literaturii ştiinţifice a chestiunii, grupată pe tematici cum ar fi lexicografia, cercetarea lingvistică, relaţiile desemnate de latinisme sau lucrările de sinteză. De remarcat că între punctele de pornire ale acestor studii sunt considerate şi lucrările lexicografilor de epocă bizantină.

În finalul primului capitol sunt expuse câteva consideraţii metodologice cu privire la elaborarea lucrării. Astfel, perioada istorică avută în vedere se încadrează între domnia lui Iustinian I şi cea a lui Constantin al VII-lea Porfirogenetul. Sursele folosite sunt scrierile istoricilor şi cronicarilor bizantini, la care se adaugă şi câteva lucrări din alte categorii. Primul obiectiv al lucrării a fost alcătuirea unui repertoriu al cuvintelor de origine latină din sursele studiate. În repertoriu termenii apar în contextul lor fiind citate pasajele respective, precum şi eventualele comentarii de natură lingvistică ale autorilor bizantini cu privire la cuvintele de origine latină, atunci când este cazul.

O prezentare a autorilor analizaţi, cu remarci asupra biografiei, pregătirii acestora şi eventuala cunoaştere a limbii latine, se constituie în cel de-al doilea capitol al cărţii. Între autorii prezentaţi se numără Procopiu din Cezareea, Ioan Malalas, Agathias din Myrina, Menandru Protectorul, Ioan din Epiphaneia, Ioan Laurenţiu din Lydia, Theophylact Simocattes, Georgios Pisides, Georgios Synkellos, Teofan Mărturisitorul, Georgios Monachos, Iosif Genesios, Simeon Magistrul, Ioan Caminates,

Constantin al VII-lea Porfirogenetul, Leon Diaconul. Alte lucrări anonime, textele despre istoria Constantinopolului şi cele din afara sferei istoriografiei completează o utilă trecere în revistă a aproape şase secole de literatură bizantină. Autorul remarcă, între altele, numărul restrâns de surse pentru secolele VII şi VIII, în comparaţie cu abundenţa acestora pentru secolele VI şi X.

Cuvintele de origine latină din lexicul bizantin sunt analizate pe larg în cel de-al treilea capitol al lucrării, în funcţie de domeniile în care acestea sunt prezente în limbă. Astfel este prezentată influenţa latină în terminologia instituţională, începând cu titulatura imperială şi continuând cu cea din celelalte instituţii.

Vocabularul militar este o altă sursă de termeni latini, adesea cu sensuri tehnice, care a fost studiată şi anterior. Contextul oferă prilejul autorului de a prezenta foarte succint chestiunea celebrului pasaj din *Istoria* lui Theophylact Simocattes „τόρνα, τόρνα" (pp. 66–67), pe care l-a mai analizat şi cu altă ocazie. Pasajul este considerat relevant pentru prezenţa unei populaţii latinofone în Tracia. Este, de asemenea, constatată transmiterea din greaca bizantină în neogreacă a unor termeni militari.

Lexicul de origine latină al ceremoniilor imperiale, ce cuprinde atât însemnele puterii imperiale, cât şi aclamaţiile este studiat pornindu-se în principal de la lucrarea *Despre ceremonii* a lui Constantin Porfirogenetul. Este acceptată în principiu ca plauzibilă supoziţia, formulată de Nicolae Iorga, că eruditul împărat bizantin ar fi cunoscut limba latină. Termenii sociali şi juridici proveniţi din limba latină, deşi numeroşi în legislaţie şi în actele oficiale, sunt mai puţin întâlniţi în literatura istorică. La aceşti termeni se adaugă cei din sfera relaţiilor internaţionale şi, implicit a diplomaţiei, cu nuanţe foarte importante pentru teoria politică bizantină, cum ar fi folosirea cuvântului „ῥὴξ" (din latinul „rex") în locul celui de „βασιλεὺς" pentru suverani occidentali, chiar şi pentru cei cu aspiraţii imperiale, cum era Carol cel Mare. Un număr mai restrâns de termeni latini au trecut în vocabularul grec bizantin al Bisericii. Între aceste cuvinte, un termen este un împrumut mai recent din latina occidentală: „καρδηνάλιος" („cardinalis") (p. 77, 162). Cronologia, cu numele lunilor anului, şi mai ales cu termenul „ἴνδικτος" ori „ἰνδικτιὼν" (indicţiunea ori indictionul), atât de important în cronologia bizantină, dar şi metrologia, navigaţia şi transporturile terestre, dar şi alte domenii ce ţin de civilizaţie, ca urbanismul, vin să completeze cu vocabularul lor lista împrumuturilor latine în limba greacă bizantină. Ca o concluzie, autorul remarcă faptul că în timp ce terminologia instituţională şi juridică se elenizează treptat, în special la sfârşitul secolului X, termenii de civilizaţie rămân în limbă şi se păstrează şi în neogreacă, fiind uneori transmişi şi altor limbi din sud-estul Europei, între care şi limba română. „Cuvintele latine din greaca bizantină", remarcă autorul, „reprezintă, pentru epoca la care ne referim, mai curând o moştenire decât un împrumut" (p. 84).

Subiectivitatea utilizării cuvintelor de origine latină la autorii bizantini avuţi în vedere, precum şi consideraţii cu privire la stilul istoriografiei bizantine sunt subiectul următorului capitol al lucrării. Sunt analizate: „retorica bizantină şi normele limbii literare", „latinismele în scrisul literar bizantin", „cele două stiluri ale prozei istorice bizantine şi latinismele", şi „stilul erudit al lui Ioan din Lydia şi latinismele".

În *Concluziile* sale autorul constată că utilizarea cuvintelor împrumutate din limba latină este mai frecventă la autorii care aleg „stilul demoticizant", scriind deci într-o limbă mai apropiată de cea populară, specific „cronicarilor" şi mai rare în scrierile ce aparţin „stilului purist", al „istoricilor". Alţi autori, cum este Constantin Porfirogenetul, încearcă o apropiere a limbii literare de cea vorbită. În cele din urmă, latinismele din limba greacă bizantină sunt, potrivit autorului, integrate unui stil literar grecesc original, specific Imperiului bizantin, ataşat de tradiţia şi originea sa romană.

O parte substanţială a cărţii (pp. 109–235) o constituie „Repertoriul latinismelor din istoriografia bizantină (sec. VI–X)", amintit anterior, o realizare valoroasă, bazată pe o atentă lectură a surselor folosite. Structura repertoriului este alfabetică, urmând ordinea alfabetului grec. După termenul grec este menţionat cuvântul latin corespondent. Fiecare termen este plasat în surse, cu trimitere la ediţiile folosite şi cu citarea contextului în care apare, de fiecare dată în cadrul aceleiaşi lucrări sau în surse diferite. Pasajele citate sunt uneori extinse, pentru a ilustra clar contextul folosirii termenilor. În cazul în care ediţiile citează variante importante prezente în manuscrise, acestea sunt de asemenea menţionate. Este cazul, de exemplu, al cuvântului „φράτερ", cu varianta „φράτρε" (p. 234).

Ediţia este completată cu un util indice cuprinzând termenii greceşti (alături corespondentul latin al acestora) pentru prima parte a lucrării.

Teza de doctorat a profesorului Nicolae-Şerban Tanaşoca abordează, după cum remarca editorul acesteia, „o temă majoră de cercetare în bizantinologie", publicarea acesteia venind să completeze contribuţia importantă a autorului la studiul literaturii şi civilizaţiei bizantine.

Mihai Ţipău

Tasin Gemil, *Tătarii. Relații cu otomani și români*, Presa Universitară Clujeană, 2021, 430 p.

Profesorul Tasin Gemil s-a impus de mult ca un mare istoric-turcolog, prin lucrările sale întotdeauna temeinice, susținute de cele mai multe ori de surse istorice din arhive. În activitatea sa deosebit de fecundă de cercetător științific al istoriei relațiilor româno-otomano-tătare, Tasin Gemil a pus în circuitul științific, pe lângă multe studii novatoare, și un număr impresionant (cca. 300) de documente turco-osmane și tătare inedite, care au fost publicate potrivit criteriilor științifice practicate pe plan mondial, astfel că aceste izvoare sunt accesibile și istoricilor care nu cunosc paleografia și limba acestor documente, dar și specialiștilor străini care nu cunosc limba română. Tasin Gemil este primul specialist român care a publicat documente turco-osmane pe baza unor criterii științifice riguroase, aplicate și la colecția *Documenta Romaniae Historica*.

Nu a fost relevat până acum și trebuie spus că istoricul Tasin Gemil este singurul turcolog român, din toate timpurile, care s-a afirmat ca specialist notoriu în ambele aspecte fundamentale ale turcologiei istorice europene: osmanistica și tataristica. Studiile lui Tasin Gemil sunt prestigioase și prodigioase în ambele laturi. În această ordine de idei, cred că trebuie să menționăm aici și faptul că Tasin Gemil a fost primul și, din păcate, singurul până acuma, care a inițiat elaborarea unei monografii, în cinci volume, a istoriei relațiilor româno-otomane, de la începuturi și până la Războiul de Indepenedență. Condiții obiective au făcut însă ca această lucrare monumentală a lui Tasin Gemil să se oprească după apariția primului volum, care a fost distins de Academia Română cu „Premiul Nicolae Iorga", pe anul 1991.

Cred că știe puțină lume și de aceea vreau să divulg aici faptul că istoricul Tasin Gemil se bucura de aprecierea deosebită a magistrului meu, regretatul Profesor Pompiliu Teodor, membru corespondent al Academiei Române, recunoscut ca cel mai bun evaluator al întregii istoriografii române. Profesorul Pompiliu Teodor prețuia în mod deosebit viziunea și metodica dlui. Tasin Gemil în abordarea temelor de istorie a relațiilor internaționale. Prin anii 1980', când eram student, Profesorul Pompiliu Teodor a cerut ca lucrările dlui. Tasin Gemil, în primul rând cartea sa „Țările Române în contextul politic internațional (1621–1672)" (Editura Academiei, 1979), pe care o prețuia ca un model în materie de istorie a relațiilor internaționale, să fie obiect de studiu la seminariile de la Facultate ale Domniei Sale.

Se poate spune că, de fapt, Tasin Gemil este deschizător de drum, în România, în cercetarea problematicii tătare, nu numai ca temă științifică de istorie, ci și ca subiect cultural, identitar și politic actual. „Mă înclin în fața marilor Dv. realizări" afirma recent vicepreședintele Academiei de Științe a Republicii Tatarstan, acad.Daniya Zagidullina, într-o postare adresată profesorului Tasin Gemil, în legătură cu noua sa carte, dar și cu toată munca sa privind problematica tătară (zagik63@mail.ru/ 08.11.2021/09:21). Ca o recunoaștere a realizărilor sale atât în osmanistică, cât și în tataristică, Tasin Gemil a fost ales, în 1988, ca membru corespondent al prestigioasei Societăți Turce de Istorie (*Türk Tarih Kurumu*) din Ankara, iar în 2016 a fost ales ca membru străin al Academiei de Științe a Republicii Tatarstan din Kazan.

Cartea recent apărută, sub semnătura lui Tasin Gemil, la Presa Universitară Clujeană și sub egida Institutului de Turcologie din Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca, vine să încununeze cercetările sale în domeniul foarte puțin frecventat al istoriei relațiilor româno-otomano-tătare. În această carte sunt înmănuncheate o parte din studiile și articolele legate de tătari, publicate de-a lungul anilor de Tasin Gemil. Dar, toate aceste lucrări sunt revizuite și aduse la zi, fiind efectiv rescrise, în întregime sau parțial, pe baza celor celor mai noi cercetări în domeniu pe plan mondial.

De-a lungul timpului, tătarii au dominat și influențat un imens teritoriu corespunzător spațiului euroasiatic. Tătarii au avut meritul de a propaga și chiar de a se implica în vaste operații politice,

culturale și comerciale, fără îndoială în folosul lor, dar și al celor care participau la ele din rândul „celorlalți". Fără moștenirea tătară n-am putea intelege pe deplin trecutul Asiei și al Europei, multiculturalitatea acestora.

Construcția mongolo-tătară a fost o vastă axă de legătură intre cele doua continente. Ei nu au făcut posibile doar legături politice economice, ci au înlesnit transferul cuceririlor omului în lupta neabătută cu natura. Au reprezentat puntea de unire între mai multe lumi și civilizații, prilejuind cunoașteri și întrepătrunderi reciproce. Chiar dacă au făcut aceste gesturi prin campanii militare de cucerire, de multe ori sângeroase, consecințele istorice au fost însă deosebit de însemnate, ceea ce a înlesnit cunoașterea între Europa si China, între China, Orientul Apropiat și Persia. Toate acestea conferă unicitate și trăsături exponențiale unui popor și unei civilizații prea de multe ori neluată în seamă sau marginalizată.

Într-un asemenea context factual și din dorința declarată de a oferi lumii științifice, dar și marelui public, o privire corectă și coerentă asupra culturii și civilizației tătarilor, profesorul Tasin Gemil și-a făcut o datorie de onoare și o prioritate în a susține acest demers în evoluția sa academică. Evaluările sale științifice în problematica tătară sunt tot mai mult confirmate de noile cercetări întreprinse cu obiectivitate științifică. Este suficient să invocăm în acest sens doar câteva din lucrările cele mai recente : cartea lui Jack Weatherford, *Genghis Khan and the Making of the Modern World*, 2004 (publicată și în traducere românească, în 2017, la care am avut cinstea să scriu *Prefața*) și lucrarea cea mai nouă a specialistei franceze în domeniu Marie Favereau, *The Horde. How the Mongols Changed the World*, Harvard University Press, 2021. Aceste cărți sunt elocvente chiar prin titlurile lor. Foarte recent a fost publicată la New York și o culegere de studii ale unor specialiști din noua generație, în primul rând din Rusia, consacrate relațiilor mongolilor cu Europa Centrală și Răsăriteană (Alexander V. Maiorov, Roman Hautala (eds.), *The Routledge Handbook of the Mongols and Central-Eastern Europe: Political, Economic and Cultural Relations,* N.Y. 2021), în care sunt reevaluate, de asemenea, vechile clișee în privința mongolo-tătarilor.

Aparținând etniei tătarilor dobrogeni, profesorul Tasin Gemil este cel mai reprezentativ istoric și om de cultură tătar, care, de peste 55 de ani, slujește o cauză nobilă menită să readucă la lumină un trecut și o civilizație amenințate cu dispariția. În toată activitatea științifică a domniei sale tematica culturii și civilizației tătarilor, limba, precum și relațiile cu spațiul românesc au fost direcțiile principale, direcții solitare, de pionierat la nivelul scrisului istoric din România. De altfel, prima sa temă individuală de cercetare științifică înscrisă, începând cu anul 1968, în planul de lucru al Institutului de Istorie și Arheologie „A.D. Xenopol" din Iași, din cadrul Academiei Române, era intitulată „Relațiile moldo-tătare din secolul al XVIII-lea". Consiliul Științific al Institutului „A.D. Xenopol" nu numai că a aprobat tema, dar a considerat-o originală și importantă pentru cunoașterea unui aspect nestudiat până atunci de istoriografia românească. Putem afirma, cu certitudine, că acest studiu reprezintă borna de început în istoriografia românească contemporană. În opinia noastră, istoria tătarilor și relațiile bilaterale româno-tătare îl au ca deschizător de drumuri pe profesorul Tasin Gemil. De altminteri, tot neobositul nostru profesor a fost acela care a pus în circulație în traducere românească, încă din anul 1968, primele documente elaborate în Cancelaria hanilor tătari din Crimeea. Deși cele mai multe contribuții științifice, inclusiv cărțile de autor ale profesorului vizează domeniul relațiilor româno-otomane, îndeosebi în secolele XIV–XVII, totuși tematica tătară rămâne o constantă și o prioritate de suflet în activitatea sa științifică și nu numai.

Constanța preocupărilor și durabilitatea contribuțiilor științifice oneste ale profesorului Tasin Gemil s-au concretizat în mod strălucit într-o nouă sinteză monumentală apărută la Presa Universitară Clujeană *Tătarii. Relații cu otomani și români.* Ne aflăm în fața celei mai valoroase lucrări științifice de specialitate care, credem noi, în calitate de referend științific, reprezintă o contribuție fundamentală, unică, deschizătoare de drumuri, de neocolit pentru oricine dorește să abordeze problematica în discuție. În opinia noastră, această monumentală carte reprezintă încununarea unei vieți științifice si academice în slujba unei idei pentru care profesorul și-a închinat toată viața. Nu credem că greșim atunci când afirmăm că această carte închide un cerc al unei vieti și al unui destin, ce s-a pus în slujba comunității din care face parte, și al redefinirii unei imagini prea mult asaltată de stereotipii și prejudecăți inutile și vulgare.

Cartea publicată recent de Tasin Gemil este o raritate în peisajul istoriografic românesc. În alte țări, mai cu seamă în Occident și Rusia, problema tătară se bucură de o atenție sporită în ultima

vreme. Se constată o reevaluare radicală a rolului vechilor mongolo-tătari în istoria universală. Timp de 800 de ani, mongolo-tătarii au fost prezentați mereu ca cei mai cruzi barbari, distrugători de civilizații și nimicitori de popoare, iar acum, aceiași mongolo-tătari au început să fie priviți ca mari făuritori ai istoriei și civilizației umane. Se recunoaște tot mai mult, cu argumente istorice temeinice, rolul major al statelor genghishanide, îndeosebi al dinastiilor mongole din China și India, dar și al Hoardei de Aur din Eurasia, la progresul omenirii în aproape toate domeniile de activitate. De reținut este și faptul că începe să se facă o departajare tot mai clară între termenii *mongol* și *tatar*, care au fost confundați timp de mai multe secole. Este locul să menționăm aici că istoricul Tasin Gemil a susținut, de peste 30 de ani, cu argumente științifice tot mai solide, ideea că această confuzie a fost intenționată de la început și a marcat negativ devenirea istorică a tătarilor de astăzi.

Cartea pe care o prezentăm aici este împărțită în patru capitole echilibrate, în măsură să confere lucrării omogenitate, în ansamblul ei. Așa cred că se explică și faptul că recenta carte a lui Tasin Gemil începe cu subcapitolul „Problema etnogenezei tătarilor", în care este analizată temeinic și evoluția confuziei istorice deliberate dintre mongoli și *tartari*. Ideea centrală a subcapitolului și a acestei cărți este că tătarii de astăzi nu sunt urmașii mongolilor, ci ai kîpceacilor (cumanilor), care au constituit populația principală, majoritară a Hoardei de Aur – leagănul istoric al poporului tătar modern.

Capitolul II este dedicat Hoardei de Aur, pe care autorul o redenumește ca *Statul de Aur*. În acest sens, autorul aduce mai multe argumente, între care echivalența dintre *curia* occidentală și *orda* mongolă, existentă chiar în Codex Cumanicus, cred că este relevantă. Aici mai este un subcapitol deosebit de valoros pentru cunoașterea corectă a începuturilor statelor românești, prin valorificarea surselor și tradiției istorice ale Asiei Centrale. Tasin Gemil este cel care a făcut acest pas pentru prima oară, ceea ce i-a atras prețuirea colegilor săi de breaslă, care au evaluat această contribuție, atunci când a apărut (2015), ca studiul anului în medievistica românească, iar specialiști din alte țări s-au grăbit să ceară autorului permisiunea de a posta lucrarea pe site-uri de profil.

Capitolul III este intitulat „Hanatul Crimeei și tătarii din fostul spațiu sovietic". La începutul acestui capitol, Tasin Gemil prezintă „Cadrul politico-juridic al raporturilor dintre Hanatul Crimeei și Poarta otomană", în care se face și un paralelism între evoluția pe acest plan dintre raporturile crimeeano-otomane și relațiile româno-otomane. Concluzia este că domnii români aveau puteri mult mai mari pe plan intern decât hanii tătari, deoarece sursa autorității era diferită, chiar dacă în ambele situații urcarea pe tron era posibilă doar prin diploma imperială de numire (*berat*), obținută de la sultanul otoman. Numai că, hanii tătari erau numiți de sultanul otoman în calitatea acestuia de calif al lumii islamice, iar domnii români primeau diploma de numire de la suveranul otoman, care se considera și moștenitor al cesarilor răsăriteni. Așadar, puterea unui domn român emana din absolutismul orientalo-bizantin al sultanilor otomani, pe când puterea hanului crimeean era limitată de normele juridico-morale moștenite de la Hoarda de Aur (dreptul islamic și cel cutumiar), precum și de o puternică opoziție politică internă instituționalizată (*Qarachi*). Este pentru prima oară când se face o asemenea comparație.

Capitolul al IV-lea se referă la „Tătarii din România", care sunt prezentați sub multiple aspecte: istoric, identitar, cultural, editorial, organizatoric ș.a. Acest capitol duce la concluzia că tătarii de astăzi din România sunt pe deplin integrați în societatea românească, dar se află în pericolul de a-și pierde limba maternă și, poate, chiar identitatea.

De altfel, odata cu prăbușirea regimului comunist din România, dl.Tasin Gemil s-a implicat activ și în procesul de transformări fundamentale care a cuprins și comunitatea tătară din care face parte. A avut nu numai libertatea, ci și datoria morală manifestă de a face cunoscută istoria și cultura tătarilor. Timp de aproape doua decenii, în perioada 1990–2008, T.Gemil a fost implicat activ politic și, apoi, diplomatic, ceea ce a evidențiat latura civică, activismul de excepție în slujba țării sale, România, și a etniei sale, tătarii. Pe lângă numeroasele articole publicate în presa românească și străină, realizarea multor programe de radio-televiziune și conferințe, întruniri privind istoria și cultura tătară, participarea la manifestări științice naționale si internationale, profesorul s-a dovedit a fi creator de școala ca îndrumator de doctorat din 1996, cât și, mai ales, fondatorul, în 2005, al Centrului de Studii Eurasiatice și al publicației „Revista Română de Studii Eurasiatice" de la Universitatea Ovidius din Constanța, apoi, în 2009, și al Institutului de Turcologie și al anuarului „Studia et Documenta Turcologica" din cadrul Universității Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca.

Omul puternic, omul devotat unei cauze nobile, cercetătorul științific nepărtinitor, recunoscut și respectat de comunitatea academică, dar și de conaționalii săi (tirajul cărții la care referim aici a

fost epuizat într-un timp scurt și se cere insistent o nouă ediție), mărturisește cu devoțiune prin opera și activitatea sa de o viață că un destin este cu atât mai puternic, cu cât se înscrie pe orbita unei aspirații cu adevărat măreț (vezi Tasin Gemil, *Pe drumurile istoriei*, vol.I-II, Presa Universitară Clujeană, 2019).

Referitor la cartea pe care o recenzăm aici, mai notăm și faptul că fiecare capitol al cărții este ilustrat de câte o hartă, dar două dintre ele (Hoarda de Aur și Hanatul din Crimeea), preluate din lucrări științifice de prestigiu, sunt retrasate parțial de către T.Gemil, potrivit indiciilor istorice. Volumul este completat de o bibliografie extrem de bogată, variată și la zi, precum și de un Indice de nume, care sporesc și mai mult valoarea și utilitatea acestei cărți ca instrument de lucru. Ca unul care are pretenția că este la curent cu toată opera științifică și activitatea umană a profesorului Tasin Gemil, îmi permit să sugerez ca, la o eventuală nouă ediție a acestei cărți, să fie avută în vedere și lucrarea bine documentată, în primul rând cu surse inedite, a dlui. Tasin Gemil, publicată în 1983, referitoare la situația socio-economică și demografică, din sec. XVII, dintr-o zonă, numită sugestiv de autor ca fiind „moldavo-dobrogeană". Acest studiu cred că este în măsură să contribuie substantial la zugrăvirea tabloului, încă prea puțin cunoscut, al Dobrogei și al sudului Moldovei în perioada administrației otomane.

Călin Felezeu

Douglas A. Howard, *O istorie a Imperiului Otoman*, traducere de Irina Vainovski și Adina Avramescu, Iași, Editura Polirom, 2021, 464 p.

În cadrul studiilor despre Orientul Mijlociu, începând cu primii ani ai mileniului al III-lea, istoria Imperiului Otoman se bucură de cea mai multă atenție, astfel că în momentul de față, istoria otomană constituie cea mai importantă preocupare științifică din cadrul acestui domeniu de cercetare. Merită pomenit că aceasta se datorează și muncii depuse de istoricul turc născut pe meleaguri românești și naturalizat în Statele Unite ale Americii, Kemal Haşim Karpat (1923–2019), unde a predat și a desfășurat o importantă activitate de cercetare.

Într-un asemenea context a apărut și lucrarea istoricului nord-american Douglas Arthur Howard (n. 1958), tradusă și publicată recent Editura Polirom în cadrul colecției *Historia*. Profesor de istorie la Universitatea Calvin din Grand Rapids (Michigan, S.U.A.), cu un doctorat în studii uralice și altaice și specializat ulterior în istoria Turciei și a Imperiului Otoman, autorul a semnat numeroase articole pentru revistele de specialitate și a deținut funcția de redactor al „The Turkish Studies Association Bulletin" (actulamente „Journal of Ottoman and Turkish Studies Association"), publicând în 2001 lucrarea *The History of Turkey*, ajunsă în 2016 la a doua ediție. Astfel, în 2017, apare la Cambridge University Press *A History of the Ottoman Empire*, lucrarea publicată de curând în limba română de editura Polirom.

Cea mai importantă contribuție a lucrării lui Howard este prezentarea cronologică a evenimentelor, care începe cu nașterea unui mic emirat la granițele Imperiului Roman de Răsărit (Imperiul Bizantin), pe care treptat l-a scos de pe harta lumii, pentru ca în secolul XV și XVI să se transforme într-o mare putere mondială, iar în secolele următoare până la disoluție, s-a confruntat cu marile puteri ale zonei și cu provocările aduse de modernitate.

Volumul este structurat în șapte capitole cronologice ce corespund secolelor din calendarul islamic urmat de dinastia otomană și folosit ca normă pe cuprinsul întregului teritoriu al fostului Imperiu Otoman. Autorul supune lupei istorice o perioadă de peste șase secole, de la fondarea nucleului statal până la abolirea sultanatului și, ulterior, a califatului.

De remarcat că Howard rămâne fidel declarației sale din *Introducere* și anume că „nici o epocă nu este mai importantă sau mai puțin importantă decât alta" (p. 27); astfel, în lucrare nu vom găsi aluzii la o epocă de aur otomană și nici la vreo instituție politică otomană ce ar putea fi considerată ideală. Pe de altă parte, istoricul nord-american nu lasă nici un moment impresia că Imperiul Otoman ar fi fost vreodată „omul bolnav al Europei" sau că paradigma declinului otoman ar merita atenția cititorului. Toate aceste remarci vin să susțină abordarea culturalistă a lui Howard, o abordare aleasă de autor pentru a nu scoate în evidență doar centralitatea statului, ci pentru a reliefa mentalitățile, cutumele și cultura popoarelor ce alcătuiau Imperiul Otoman. Sincretismul social din Anatolia sau

Balcanii de secol XV este descris la fel de apriat precum reformele financiare de secol XVI sau XVII, precum consolidarea puterii liderilor politici provinciali în secolul al XVIII-lea ori precum perioada *Tanzimat*-ului din secolul al XIX-lea. Îmbinarea aspectelor culturale cu evenimentele politice și religioase constituie o trăsătură distinctivă a cărții. Printr-o asemenea metodă, Howard a încercat să surprindă o lume otomană alcătuită din trei elemente: dinastia politică, prosperitatea economică și convingerile spirituale dinastice.

În primul capitol, *Geneza otomană, 1300–1397*, autorul creionează aspectele sociale importante din punctul său de vedere pentru edificarea Porții Otomane. Capitolul cuprinde perioada lui Osman, Orhan, Murad I și primii ani ai lui Baiazid I; deși menționează succint bătăliile și războaiele primilor conducători otomani, accentul este pus pe consecințile confruntărilor militare asupra extinderii Imperiului și asupra comunităților religioase înglobate.

Al doilea capitol, *O dinastie binecuvântată, 1397–1494*, reia domnia lui Baiazid I și continuă cu cea a lui Mehmed I, Murad al II-lea, Mehmed al II-lea „Cuceritorul" și prima parte a perioadei lui Baiazid al II-lea. Istoricul nord-american suprinde câteva dintre primele proiecte sociale din Imperiul Otoman printre care construcția de moschei și de medrese, reconstrucția unor centre urbane și comerciale importante în epocă precum Edirne sau Bursa și, ulterior cuceririi, a Constantinopolului.

În al treilea capitol, *O concepție despre lume, 1494–1591*, autorul continuă firul istoric al domniei lui Baiazid al II-lea, după care continuă cu perioadele lui Selim I, Suleyman I, Selim al II-lea și Murad al III-lea, surprinzând astfel transformarea Imperiului dintr-unul balcano-anatolian într-unul global. Politica internațională a sultanilor este prezentată în funcție de evenimente precum expansiunea colonială a europenilor în cele două Americi sau consolidarea Casei de Habsburg în centrul Europei, dar și în raport cu gestionarea internă a relațiilor interconfesionale sau interetnice și a rivalităților dintre conducătorii locali ai regiunilor guvernate și cei numiți de sultan.

În capitolul IV, *Ambiguități și certitudini, 1591–1688*, autorul tratează evenimentele mai importante din timpul sultanilor Murad al III-lea, Mehmed al III-ea, Ahmed I, Mustafa I, Osman al II-lea, Murad al IV-lea, Ibrahim și Mehmed al IV-lea, înfățișând contradicțiile din interiorul construcției statale otomane ce au contribuit la rebeliuni, comploturi de palat și asasinarea a doi sultani (Osman al II-lea și Ibrahim), falii sociale, militare și economice ale căror consecințe s-au resimțit mai mult pe plan international, începând cu secolul al XVII-lea și până la dispariția Imperiului.

În capitolul V, *Global și local, 1688–1785*, Howard se ocupă de analiza politicilor interne și externe din timpul sultanilor Suleyman al II-lea, Ahmed al II-lea, Mustafa al II-lea, Ahmed al III-lea, Mahmud I, Osman al III-lea, Mustafa al III-lea și Abdul-Hamid I. Cea mai importantă mențiune din acest capitol este cea referitoare la taxa agricolă și la dreptul de colectare al celui care plătea mai mult; o astfel de abordare a contribuit la lărgirea visteriei statului, însă pe termen lung practica s-a dovedit a fi deficitară. Comerțul otoman a devenit mai consistent în epocă datorită faptul că pelerinii musulmani în drum spre Mecca și Medina trebuiau să folosească rute circumscrise de granițele Imperiului. Capitolul se încheie cu descrierea consecințelor înfrângerii în războiul împotriva rușilor dintre anii 1768 și 1774.

Capitolul al VI-lea, *Colaborări și dezagregări, 1785–1882*, surprinde domniile din timpul sultanilor Selim al III-lea, Mustafa al IV-lea, Mahmud al II-lea, Abdul-Mecid I, Abdul-Aziz, Murad al V-lea și anii de început ai lui Abdul-Hamid al II-lea. Perioada una este de căutări și reforme, experimente socio-politice și incompatibilități societale, înfrângeri militare și retrageri pe plan international. *Tanzimat*-ul ar fi trebuit să reducă decalajele față de marile puteri europene printr-o centralizare eficientă, o fiscalitate modernă și o schimbare de paradigmă juridică; în schimb, reformele *Tanzimat*-ului au șubrezit sistemul milleturilor și au descătușat „forțele profunde" ale modernității precum laicizarea sau naționalitatea.

Ultimul capitol al cărții, *Disoluția, 1882–1924*, analizează cea mai parte parte a domniei lui Abdul-Hamid al II-lea și continuă cu domniile ultimilor doi sultani, Mehmed al V-lea și Mehmed al VI-lea. Partea cea mai consistentă este atribuită epocii hamidiene, care i-a găsit în opoziție pe sultanul Abdul-Hamid al II-lea și clientela sa pe de o parte, și pe Junii Turci alături de alte grupuri nemulțumite de anacronismul imperial, inclusiv reprezentanți unor grupuri etnice, pe de altă parte. Este analizat efortul belic otoman și deznodământul Primului Război Mondial, genocidul armenilor, haosul rezultat în urma dezintegrării autorității guvernului otoman și contribuția lui Mustafa Kemal la nașterea republicii.

Lucrarea cuprinde numeroase ilustrații, hărți, fotografii, secțiuni explicative suplimentare și trimiteri bibliografice, însă suferă de neajunsul de a încerca sinteza a peste șase sute de ani de istorie în 360 de pagini cu tot cu trimiterile bibliografice de la sfârșitul fiecărui capitol (de la pagina 21 până la pagina 381). În ciuda acestui punct slab, cartea lui Howard are calitatea de a fi un bun ghid pentru cine dorește o introducere în istoria otomană, o bornă solidă pentru a aprofunda ulterior ceea ce unii dintre istorici au descris drept „pax ottomana".

Remus Tanasă

Florin Nicolae Ardelean, *Organizarea militară în Principatul Transilvaniei (1541–1691). Comitate și domenii fiscale*, Prefață de Ioan-Aurel Pop, Academia Română. Centrul de Studi Transilvane, Cluj-Napoca, 2019, 408 p.

Florin Ardelean este unul dintre tinerii istorici transilvăneni care are ca temă centrală de studiu regiunea Transilvaniei, mai exact fațeta militară a istoriei Transilvaniei. Prin urmare, titlul operei este *Organizarea militară în Principatul Transilvaniei (1541–1691). Comitate și domenii fiscale*, apărută sub egida Centrului de Studii Transilvane al Academiei Române, având prefața semnată de Ioan-Aurel Pop, președintele Academiei Române. Lucrarea de față este prima operă a lui Florin Ardelean realizată în calitate de unic autor, fiind o variantă îmbunătățită și adăugită a tezei de doctorat pe care a susținut-o în anul 2010, la Universitatea Babeș-Bolyai, sub îndrumarea academicianului Ioan-Aurel Pop – aceste detalii, dar și altele se regăsesc în capitolul dedicat introducerii (pp. 11–15). Sub aspect compozițional, cartea este structurată pe opt capitole inegale ca dimensiune, în total lucrarea având peste 400 de pagini – o carte cu dimensiuni medii.

În primul capitol autorul sintetizează cronologic izvoarele și istoriografia problemei, arătând sursele inedite și edite care au stat la baza operei (pp. 17–23).

Capitolul al II-lea, *Război, societate și organizare militară în Europa secolelor XVI–XVII* (pp. 25–50), este unul general în care se prezintă societatea europeană și organizarea ei militară în secolele XVI–XVII, acestea fiind limitele temporale în interiorul cărora se desfășoară cercetarea. Expresia esențială din acest capitol, care caracterizează în special secolele amintite, este „revoluție militară". Ea a fost cea care a dus la o reacție în lanț în interiorul societății medievale și premoderne și cea care a favorizat, totodată, dezvoltarea și perfecționarea tehnicilor militare. Autorul, prin câteva subcapitole, descrie, tot cu tentă generală, câteva componente importante ale organizării militare în Europa acelor secole (infanteria, cavaleria, fortificațiile, artileria și tehnicile de asediu, nu în ultimul rând logistica).

Capitolul al III-lea, *Oastea nobiliară în Transilvania* (pp. 51–82), asemenea unul general, însă în care autorul reduce spațiul geografic supus analizei, de la nivel european, se trece la cel local. Prin urmare, autorul descrie în amănunt oastea nobiliară, accentuând, mai ales, rolul militar atât în regatul Ungariei, cât și în Transilvania principiară. Capitolul oferă cifre aproape exacte cu privire la numărul călăreților care forma o banderie, arătânt chiar și costul întreținerii unui călăreț, astfel am putea calcula și costul total al unei oaste nobiliare din acea epocă. De asemenea, aflăm informații cu privire la solda lunară încasată de un cavaler ardelean – 5 florini de aur. S-a realizat și un tabel cu numărul călăreților și pedestrașilor pe care îi datora fiecare comitat, detalii care validează munca depusă în nuanțarea lucrării.

În capitolul al IV-lea, *Conscripțiile militare și oastea portală* (pp. 83–114), sunt descrise originile medievale ale conscripțiilor militare; conscripția militară a fost un contingent format din soldați-țărani de pe domeniile nobiliare, iar acțiunea de recrutare a lor a apărut ca o necesitate în urma amenințării otomane, care se propaga în mod pregnant în zona Balcanilor la sfârșitul secolului al XIV-lea. Apoi, în partea a doua al capitolului, se detaliază conscripțiile militare și oastea portală în Transilvania principiară, adică în perioada de după cucerirea otomană și transformarea Transilvaniei în stat autonom, sub suzeranitatea Înaltei Porți.

În capitolul al V-lea, *Cetăți și domenii fiscale în Transilvania principiară* (pp. 115–127), se face o descriere administrativă a regiunii Transilvaniei, dar nu numai a ei, ci și a regiunii de est al defunctului regat maghiar medieval.

Dacă în capitolul al V-lea s-a făcut doar o trecere generală în revistă a cetăților, în capitolul al VI-lea, *Evoluția sistemului defensiv în Transilvania princiară* (pp. 129–169), sunt tratate în detaliu cetățile transilvănene, ca de altfel întreg sistemul defensiv al regiunii. Autorul nu doar creionează, ci face o descriere concretă a frontierei de vest al Principatului transilvănean, pe baza documentelor din arhive și nu numai, arătând că această linie de demarcație s-a schimbat, trecând printr-o formă de reorganizare, mai ales după anul 1660, când cetatea Oradea a căzut. Rolul avut până în 1660 de căpitanul cetății Oradea a fost preluat după această perioadă de căpitanul de Cluj, scrie Florin Ardelean. Așadar, incisivitatea armatei habsburgice era din ce în ce mai greu de oprit.

Capitolul al VII-lea, *Categorii militare cu caracter permanent și semipermanent* (pp. 171–239), cuprinde informații relevante cu privire la garnizoanele permanente sau semipermanente ale cetăților, arătându-se în cifre efectivul militar al fiecărei fortificații (de exemplu: în anul 1552 cetatea Timișoarei era apărată de 2 300–2 500 de luptători, dintre care 400 erau mercenari spanioli și germani; sau cetatea Oradei, cea care în 1598 era apărată de doar 2 000 de oameni, iar doi ani mai târziu, în 1600, efectivul militar al cetății Oradea a scăzut la 900 de oameni). Aceste detalii, precum și altele despre mercenari străini în armatele transilvănene sau efectivele de steaguri militare, informații despre haiduci, despre garda princiară, despre boierii din Țara Făgărașului, despre darabanți, pușcași, libertini militari, cnezi, voievozi, juzi se regăsesc în cadrul acestui capitol consistent. Pe lângă acestea sunt relatate și aspectele economice în dreptul fiecărui slujbaș mai sus amintit, adică solda pe care o încasa; toate acestea demonstrează o muncă asiduă de cercetare pe care a depus-o autorul în vederea reconstituirii istoriei militare a Transilvaniei aflate sub dominația otomană.

Capitolul al VIII-lea, *Campanii militare* (pp. 241–365), este cel mai mare atât sub aspectul informațiilor istorice, cât și ca întindere scriptică. Aici sunt descrise domniile și campaniile militare ale diferiților principi transilvăneni, ca Stefan Báthory, Sigismund Báthory, Mihai Viteazul, Gabriel Báthory, Gheorghe Rákóczi I, cei care au luptat puntru a păstra statutul de autonomie de care se bucura regiunea intracarpatică în acea perioadă. Însă, alți principi transilvăneni, ca Gheorghe Rákóczi al II-lea, prin diferitele acțiuni militare de ocupare a tronului Poloniei, de exemplu, au periclitat statutul de autonomie – scria autorul. În a doua parte a secolului al XVII-lea luptele interne și intervențiile militare otomane au dus la slăbirea autorității princiare, fapt care a dus, ulterior, la schimbarea dominației, prin intrarea Transilvaniei sub stăpânirea Casei de Habsburg, acesta fiind și momentul *terminus* al lucrării.

Volumul semnat de Florin Ardelean abordează aspectul militar al regiunii Transilvaniei, descriind organizarea Principatului în perioada istorică în care a avut o poziție de stat autonom, sub suzeranitate otomană. Prin urmare, cartea este una complexă, fiind o veritabilă monografie istorico-militară, care deschide perspective noi de cercetare.

Robert-Marius Mihalache

Arabic Christianity Between the Ottoman Levant and Eastern Europe, edited by Ioana Feodorov, Bernard Heyberger and Samuel Noble, Leiden – Boston, Brill, 2021, 358 p.

O bună parte a sesiunilor celui de-al XII-lea Congres Internațional de Studii Sud-Est Europene, desfășurat la București, între 2–6 septembrie 2019, s-au materializat prin publicații în *Revue des Études Sud-Est Européennes* (numerele din 2020 și 2021) sau în deja consacrata serie *Bibliothèque de l'Institut d'Études Sud-Est Européennes* (ajunsă, la momentul redactării acestei recenzii, la cel de-al 17-lea volum). Din acest punct de vedere, lucrarea de față se remarcă prin faptul că este singurul volum de acte ale Congresului publicat la o prestigioasă editură internațională. Coeditoarea Ioana Feodorov a mai supravegheat, de altfel, publicarea a altor două volume de acte, în *BIÉSEE* 11 și 12.

Volumul este deschis de o prefață, urmată de liste de figuri, abrevieri și autori, iar contribuțiile sunt grupate în trei părți distincte. În prima parte, *Eastern Christians in Dialogue with Europe*, Bernard Heyberger deschide volumul cu o analiză asupra dihotomiilor Orient – Occident și Ortodoxie – Catolicism, într-un studiu de caz al cărui personaj principal este Meletios Karma, mitropolit de Alep

în prima jumătate a secolului al XVII-lea. Studiul lui Constantin Panchenko tratează perioada de criză prin care a trecut monahismul palestinian în secolele XIII–XIV, iar Vera Tchentsova discută despre Macarie ibn al-Zaim, patriarh al Antiohiei între 1647–1672, și tutela patriarhilor orientali asupra Bisericii ruse.

Ce-a dea doua parte a cărții, intitulată *Interchange and Circulation*, este deschisă de studiul lui Mihai Țipău, care analizează imaginea Bizanțului și a grecilor în viziunea lui Paul de Alep. Continuând tematica și personajele din precedentele două studii, Carsten Walbiner cercetează modul în care patriarhul Macarie portretizează istoria Rusiei, mai ales cea ecleziastică, în scrierile sale, iar Sofia Melikyan tratează contribuția aceluiași Macarie asupra așa-zisei Renașteri melkite. Un text inedit aparținând unui alt patriarh al Antiohiei, Atanasie al III-lea Dabbas, este prezentat de Stefano di Pietrantonio, iar Ioana Feodorov încheie cea de-a doua parte a volumului cu un studiu ce își propune să identifice sursa *Catehismului Ortodox* tipărit împreună cu Psaltirea de la Beirut în 1725 (carte publicată inițial în 1706, la Alep, prin eforturile lui Dabbas).

Cea de-a treia și ultima parte a volumului de față, intitulată *Sources and Historiography,* cuprinde, pentru început, două articole dedicate prezentării de fonduri arabe: cel de manuscrise arabe al Bibliotecii Naționale din Kiev, într-un articol semnat de Yulia Petrova, respectiv cel de tipăritură arabă din colecția Rousseau, din Sankt Petersburg, într-un articol semnat de Serge Frantsouzoff. Le urmează Elena Korovtchenko, cu o prezentare a arabistei Alexandra Mihailova și contribuția sa asupra studiilor arabo-creștine din URSS, și Charbel Nassif, cu un inventar exhaustiv a expozițiilor și cercetărilor privind arta melkită din ultima jumătate de veac.

În loc de concluzii, Ioana Feodorov oferă o retrospectivă a expoziției de icoane melkite de la Muzeul Sursock din Beirut (1967). Un Index de nume, texte și teme închide această carte.

Cele 13 studii ce alcătuiesc volumul *Arabic Christianity Between the Ottoman Levant and Eastern Europe* confirmă succesul celui de-al XII-lea Congres Internațional de Studii Sud-Est Europene și prefigurează traiectoriile Proiectului ERC *Primele cărți arabe tipărite pentru creștinii din Imperiul Otoman. Transferuri culturale între Europa de Est și Orientul Apropiat în secolul al XVIII-le*, în desfășurare în Institutul de Studii Sud-Est Europene între 2021–2026.

Radu Dipratu

Culture manuscrite et imprimée dans et pour l'Europe du Sud-Est / Manuscript and Printed Culture in and for South-Eastern Europe, volum editat de Arhim. Policarp Chițulescu și Ioana Feodorov, seria BIESEE, vol. 12, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", Brăila, 2020, 141 p., ilustrații.

Istoria cărții și arta tipografică, sub multiplele aspecte pe care acestea le implică, se constituie în parte integrantă a istoriei culturii și spiritualității omenirii. Iar studiile privind aceste domenii au nu numai o îndelungată tradiție, inclusiv în spațiul românesc, ci reprezintă încă o importantă direcție de cercetare.

Este ceea ce reliefează și prezentul volum, care reunește contribuțiile unor specialiști în domeniul istoriei cărții, imprimate sau manuscrise, din Europa de Est și Sud-Est, prezentate în cadrul a două reuniuni științifice organizate de Institutul de Studii Sud-Est Europene. Acest aspect a determinat și gruparea lor în două secțiuni distincte.

Prima secțiune, *Le livre imprimé comme instrument de changement et de contact*, reunește studii care au avut la bază comunicările susținute în cadrul celui de-al XII-lea Congres International de Studii Sud-Est Europene, în secțiunea *L'imprimerie dans et pour le Sud-Est de l'Europe*, organizată în colaborare cu Biblioteca Sfântului Sinod și coordonată de Pr. Arhim. Policarp Chițulescu.

Cartea este purtătoare de idei, concepte și mesaje, promovează doctrine și ideologii, religioase, sociale sau politice, susține apologii sau polemici în domenii diverse. Iar cea tipărită, cu posibilități de circulație pe spații extinse, influențează conștiințe sau determină atitudini și schimbări. Asemenea aspecte au fost abordate în studiile cuprinse în volumul de față, cu referire specială la cartea greacă tipărită sau tradusă în secolele XVII–XIX.

Pr. Arhim. Policarp Chițulescu, prin studiul din acest volum, continuă introducerea în circuitul științific a informațiilor despre valoroasele fonduri de carte rară și bibliofilă conservate de Biblioteca Sfântului Sinod, prezentând o parte a cărților publicate în tipografiile grecești din Veneția. Înființate de familii de greci emigrate în orașul italian, zonă de contact între civilizații, precum Glykis, Saros ori Theodosiou, respectivele tipografii au asigurat carte de cult, dar și laică, pentru întreg spațiul de spiritualitate ortodoxă aflat sub stăpânire otomană. În acest studiu, criteriul de selectare a cărților l-a reprezentat tipărirea lor cu susținerea financiară a unor domni și nobili români sau de origine greacă, dar care au deținut funcții politice în Țările Române. Aceste cărți cu o valoare bibliofilă deosebită au circulat în întreaga lumea ortodoxă și, nu întâmplător, majoritatea provin din patrimoniul fostelor mănăstiri românești închinate Locurilor Sfinte.

De precizat că elita politică și ecleziastică românească a susținut Biserica Ortodoxă atât prin ajutor financiar, cât și prin înființarea unor tiparnițe în limba greacă la Iași și București, începând cu ultimul sfert al secolului al XVII-lea, tiparnițe care au produs carte destinată comunităților din spațiul sud-est european și Asia Mică.

În Țara Românească a funcționat și prima tipografie cu caracter privat, la mijlocul secolului al XVIII-lea, aceea a fraților Lazaru, originari din Epir, a cărei diversă producție editorială o prezintă Daniela Lupu.

Opera unui erudit teolog grec din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, Athanasios de Paros, *Apologia Creștină*, este analizată de Oana Mădălina Popescu, în complexitatea semnificațiilor ei de apărare a valorilor tradiționale creștine față de denigrările filosofiei iluministe și ale ateismului. Personalitatea și opera sa sunt plasate în contextul mișcării isihaste, de reînnoire spirituală, care se manifestă în rândul unei generații de oameni ai Bisericii din perioada respectivă.

Cărțile filosofilor antici, reeditate în secolul al XVIII-lea, sau cele ale gânditorilor și filosofilor moderni, care propagau noile idei ale Iluminismului, traduse în limba greacă, au contribuit totuși la dezvoltarea spiritului național și au influențat mișcările sociale și politice din lumea sud-est europeană. Din această perspectivă, foarte importantă a fost activitatea traducătorilor și editorilor, precum cea a lui Dimitrios Darvaris, analizată de Andreea Ștefan. Cărțile acestuia au fost tipărite la Viena, dar au circulat în toată regiunea balcanică. O altă personalitate de origine greacă care a activat în diaspora, de data aceasta în spațiul românesc, a fost Nicolaos G. Dossios, a cărui intensă activitate educativă, ca profesor la Galați și Iași, precum și lucrările sale filologice și pedagogice sunt înfățișate de Dimitrios Kotsikas.

O importanță asemănătoare a fost acordată cărții și în lumea musulmană, reliefată de studiul semnat de Stoyanka Kenderova, care, prin cercetarea actelor de moștenire și a altor documente, sesizează preferințele societății musulmane din Vidin pentru anumite cărți, precum și prețul lor.

A doua parte, *Manuscrits du monde orthodoxe. Destins entrelacés*, reunește comunicările prezentate cu mai mulți ani în urmă la un colocviu dedicat cărții manuscrise, co-organizat de același Institut sub coordonarea Ioanei Feodorov, și care au văzut acum lumina tiparului în cinci studii.

Manuscrisele religioase din Georgia, redactate în limbile georgiană și greacă, sunt remarcabile pentru arta scrisului și a ornamentării cu miniaturi. Conservate în instituții publice din Georgia și Rusia, manuscrisele prezentate au fost elaborate în secolele XV, XVII sau XVIII și conțin diverse colecții de cărți liturgice. În studiile lor, Nino Kavtaria, Eka Dughashvili și Ketevan Tatishvili le cercetează din perspectiva surselor de inspirație, atât a textelor, cât și a iconografiei și decorației miniaturale, evidențiind raporturile deosebite pe care societatea georgiană le-a avut cu lumea bizantină și post-bizantină, cu cea athonită, dar și cu spațiul rusesc.

Manuscrisul *Histoire des Patriarches d'Antioche*, carte elaborată de patriarhul Macarie al III-lea Ibn al-Za'im (1647–1672), este supus analizei istorice de Constantin Panchenko, ca una dintre rarele surse documentare privind istoria acestui scaun patriarhal ortodox între secolele XV–XVII.

Studiul care încheie acest volum este consacrat cărții tipărite cu caractere arabe, destinată nevoilor spirituale ale creștinilor arabi, prima lor tipografie fiind o donație a domnului Constantin Brâncoveanu și a mitropolitului Antim Ivireanul pentru patriarhul Antiohiei Athanasie III Dabbas. În articolul său, Serge Frantsouzoff optează să studieze *Psalmii*, una dintre cărțile cele mai răspândite în acest mediu spiritual ortodox, tipărită cu caractere arabe în mai multe ediții, prima fiind aceea din 1706, la Alep.

În final, editorii au considerat util să adauge o *Bibliografie generală*, care menționează principalele cărți și articole referitoare la temele abordate în aceste studii.

Cartea a fost și rămâne o importantă sursă de cunoaștere, de reflecții și contacte între culturi și civilizații, ale cărei multiple forme, sensuri și semnificații constituie în continuare obiectul unor cercetări aprofundate și interdisciplinare.

Mariana Lazăr

South-Eastern Europe and the Eastern Mediterranean: Proceedings of the Session Held at the 12th International Congress of South-East European Studies (Bucharest, 2–6 September 2019), editor Ioana Feodorov, seria BIESEE, vol. 11, Brăila, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", 2020, 323 p., ilustrații.

Colecţia „Biblioteca Institutului de Studii Sud-Est Europene" ne oferă o nouă publicaţie, care reuneşte contribuţiile participanţilor la cel de-al XII-lea Congres internaţional de studii sud-est europene, publicație dedicată interacţiunilor culturale dintre Orient şi ţările Europei de Est şi de Sud-Est. Chiar dacă tema aceasta a reţinut atenţia cercetătorilor de foarte multă vreme, mai sunt încă de studiat părţi vaste din acest amplu domeniu de cercetare. Lucrarea adoptă o organizare tematică, fiecare dintre cele trei secţiuni oferind „studii de caz" regionale dedicate subiectului vizat. Accentul este pus aici, într-un mod mai ferm decât în cea mai mare parte a lucrărilor anterioare similare referitoare la Orientul creştin, pe cercetările actuale asupra „Orientului", dând dovadă de un interes nou pentru comunităţile creştine dintr-un Imperiu Otoman, conceput mai curând în cadrul interacţiunilor complexe dintre culturi diferite decât ca o societate strict musulmană. Oricine studiază societăţile din ţările din Sud-Estul şi Estul european ştie cât de dificilă şi artificială poate fi definirea lor ca „occidentale" sau „orientale", moştenirea bizantină acţionând aici ca un liant care anihilează orice întrerupere a continuităţii reale dintre Orient şi Occident, prin tradiţia de coexistenţă cu lumea islamică şi diversele confesiuni creştine pe care aceasta le cuprinde. Pentru a exprima această relaţie complexă, istoriografia anglo-saxonă a creat termenul foarte adecvat de *entanglement*, care redă cel mai bine gradul înalt de întrepătrundere a diferitelor elemente constitutive ale identităţii culturale din societăţile care au evoluat sub dominaţia otomană. Arta, literatura, tradiţiile bisericeşti, teologia, ca şi viaţa materială din societăţile post-bizantine (inclusiv cele din regiunile Orientului Mijlociu pierdute de Imperiu încă din veacul al VII-lea) transcend opoziţia Orient/Occident.

Acest amalgam specific de influenţe începe să se constituie foarte de timpuriu, după cum ilustrează cazul numeroaselor comunităţi creştine din Persia, abordat aici de PS Benedict V. Vesa (*Theology and Education in the Church of Persia. A General Perspective*) prin studierea formării şcolii teologice de la Nisibis, din care se va naşte celebra „Şcoală Antiohiană". În orice caz, volumul se preocupă în primul rând de societăţile europene, îndeosebi balcanice, care aveau să treacă sub dominaţia otomană. Receptarea tradiţiilor orientale – creştine şi musulmane – în Serbia ocupă aşadar un loc dintre cele mai importante în această culegere de studii. Serbia şi Bulgaria au fost primele state din Europa de Sud-Est care s-au erijat în concurente şi moştenitoare ale modelului politico-religios ortodox întruchipat de Imperiul bizantin. Sub dinastia Nemanjić, Serbia s-a dedicat emulaţiei demnităţii imperiale, punând accentul pe evlavia, chiar sfinţenia familiei suveranilor săi. Istorisirile referitor la pelerinajele în Ţara Sfântă ale Sfântului Sava al Serbiei, membru al familiei princiare, ilustrează crearea legăturilor privilegiate ale Serbiei cu Locurile Sfinte. Astfel, această prezenţă „fizică" a Sfântului Sava în locuri de o mare semnificaţie pentru cultul creştin este studiată de Alexandr Z. Savić (*Athos – Jerusalem – Sinai: Peregrinations and Identities in the Lives of St Sava of Serbia*), care examinează felul în care aceste călătorii consolidează integrarea Serbiei într-un „Orient" întins de la Muntele Athos până în Sinai şi Palestina, aceasta din urmă fiind scena vieţuirii pământeşti a lui Hristos. Acest proces de integrare este descris cu referire la „ţările rutene" – de la vechea Rus' până la Ucraina din veacurile al XVII-lea şi al XVIII-lea –, de Vitalii Tkaciuc, în cadrul unui studiu asupra strămutării de sfinte moaşte şi a răspândirii cultului unor sfinţi (*Eastern Christian Relics in Ukraine in the Late 17th and 18th Centuries*). Acest proces de formare a unor „locuri sfinte" proprii şi de integrare a lor în *oikumena* tradiţiei creştine orientale priveşte în mod cu totul particular

ţările din *Slavia christiana* (Serbia, Rus', Ucraina), dar conceptele şi ipotezele care reies din aceste studii îi vor interesa în mod direct şi pe specialiştii preocupaţi de alte regiuni implicate în procese de aceeaşi natură.

Desigur, dimensiunea specific creştină a tradiţiilor bizantine nu a privat societăţile slave care le moşteniseră de influenţele altor culturi. Astfel, în epoca modernă cultura sârbă se deschide influenţelor musulmane: Liliana Stošić (*Islamic Influences and Orientalism in Serbian Art and the Balkans*) analizează modul în care artiştii sârbi adoptă particularităţile iconografiei musulmane, precum şi modalităţile de reprezentare a lumii musulmane în arta sârbă. Tradiţiile artistice georgiene reţin, în ceea ce le priveşte, atenţia cercetătoarei Nino Kavtaria (*A New Type of Georgian Ecclesiastical Book: The Illuminated Gulani Manuscripts of the 16th–18th Centuries*), care pune în evidenţă, în miniaturile manuscriselor realizate în Georgia, note specifice care nu sunt doar bizantine, ci şi persane şi otomane. Influenţele musulmane se regăsesc chiar şi în maniera de decorare a textelor liturgice (cum sunt cele din colecţia de manuscrise *Gulani*) de tradiţie bizantină şi georgiană.

Interacţiunile complexe ale societăţilor creştine şi musulmane, între conflicte şi împrumuturi reciproce, se află de asemenea în centrul articolelor cercetătorilor Stavros S. Panayiotou şi Teymour Morel. Cel dintâi (*Cross-Cultural Interaction in Arab-Byzantine Relations: Re-Examining Hagiographical Sources*) se ocupă de interacţiunile dintre bizantini şi musulmani din veacul al VII-lea până în veacul al X-lea, aşa cum transpar acestea din sursele hagiografice. La rândul său, Teymour Morel studiază difuzarea textelor filosofice de tradiţie aristotelică în sânul elitelor din Imperiul Otoman, inclusiv cele fanariote (*Asʿad al-Yānyawī et la tradition philosophique arabo-islamique: Une étude sur le manuscrit Manisa Yazma Eser Kütüphanesi 5842*).

Radu Dipratu lărgeşte cercetarea la o componentă a Occidentului european care a rămas independentă politic de Imperiul Otoman, oferind un studiu al legăturilor dintre Poarta Otomană şi Veneţia, republică maritimă, ale cărei colonii erau incluse asemenea unor elemente de marchetărie în spaţiul otoman. Buna desfăşurare a activităţii ei comerciale necesita aşadar negocieri permanente cu Poarta Otomană, şi autorul se apleacă în mod particular asupra tratativelor privind actele de piraterie (*The Valona Affair [1638]. Its Ensuing Anti-Piracy Nişan*). Această contribuţie, care pune într-o nouă lumină amploarea relaţiilor dintre Europa Occidentală şi Imperiul Otoman, furnizează în addenda textele inedite ale acordurilor dintre Veneţia şi Imperiul Otoman din anii 1639–1670. Regretăm doar că ediţia nu a folosit drept punct de sprijin reproduceri fotografice ale documentelor.

Geoffrey Roper discută chestiunea fundamentală a împrumuturilor tehnologice ale lumii otomane din lumea occidentală şi impactul acestora asupra culturii musulmane, studiind felul în care introducerea tiparului a permis difuzarea în rândul marelui public a unei întregi serii de texte cu caracter de popularizare (*The Publication of Arabic Popular Texts in the 19th Century*).

O secţiune a volumului este dedicată în întregime istoriei contactelor dintre Orient şi Occident prilejuite de călătorii şi expediţii militare, ca şi interacţiunilor pe care le creează întâlnirea celor care participau la ele cu populaţia autohtonă.

Sunt astfel abordate de Şerban V. Marin expediţiile militare ale cruciaţilor veneţieni, de la coastele balcanice până în Palestina, trecând prin insulele Mediteranei de Est. Autorul analizează descrierile expediţiilor din cronici, sprijinindu-se atât pe izvoare publicate, cât şi pe diverse manuscrise (*The Geography of the Venetian Crusades. Between Terra Santa and the Balkans*). La rândul său, Paul Auchterlonie (*English Captivity Narratives from North Africa as Popular Texts*) prezintă un studiu al amintirilor din captivitate ale englezilor siliţi să rămână în Maroc, nevoiţi să se adapteze traiului din Orient. În amintirile lor, alături de condamnarea „tiraniilor" şi a cruzimilor la care i-au supus duşmanii, găsim descrierea realităţilor „exotice" văzute cu ochii lor.

Alte contribuţii se ocupă de călătorii orientali care au vizitat ţinuturile „occidentale". Astfel, studiul lui Paule Fahmé-Thiéry este dedicat figurilor lui Būlus al-Zaʿīm (cunoscut sub numele de Paul din Alep) şi Hanna Dyâb, doi creştini din Alep ale căror scrieri reflectă descoperirile unor lumi foarte diferite de Siria lor natală (*Écriture de récits de voyage. Autour de Paul d'Alep, de Makarios al-Zaʿīm et de quelques autres voyageurs orientaux*). Autoarea vrea mai ales să răspundă la o întrebare crucială, referitoare la justificarea pe care o oferă autorii înşişi pentru decizia de a-şi consemna în scris impresiile şi descoperirile. Din studiul său reiese că istorisirea menită să deschidă orizonturi noi cititorului este totodată un important mijloc de definire de sine, de construire a raportului personal cu „celălalt", aşa cum este el întâlnit dincolo de hotarele lumii cunoscute până atunci. Cititorul află astfel din istorisirile călătorilor orientali o formă de auto-portretizare şi de manifestare a vieţii lăuntrice a autorului lor.

Spre deosebire de călătoriile precedente, Paolo Gerbaldo se arată interesat de descoperirea Imperiului Otoman din veacul al XIX-lea de către unul dintre cei dintâi „turişti" occidentali, pictorul şi aristocratul italian Grimaldi del Poggetto (*Presque en Orient. Le regard différent sur le Sud-Est Européen d'un voyageur italien: Stanislao Grimaldi del Poggetto, de Turin à Constantinople*). Privirea acestui personaj asupra ţărilor pe care le străbate frapează atât prin „elitismul" său, cât şi prin via sa curiozitate. Del Poggetto descoperă Balcanii într-un moment-cheie al istoriei lor, atunci când, după Grecia, alte ţări precum Serbia, România, Bulgaria şi Muntenegru luptă pentru independenţa lor politică sau chiar se bucură de primele lor biruinţe în acest sens. Aspiraţiile lor revoluţionare tulburau atunci societăţile cosmopolite ale Balcanilor. Schimbările culturale sunt perceptibile mai ales la Bucureşti, „micul Paris", care aderă imediat la spiritul Occidentului.

Volumul reuneşte aşadar studii a căror varietate reflectă cu limpezime o amplă, o largă paletă de experienţe, care cuprinde contactele şi conflictele dintre „Orient" şi „Occident" pe o perioadă îndelungată. Izvoarele folosite relevă necesitatea de a efectua o dublă analiză, cea a informaţiilor pe care călătorul ni le oferă despre ţinuturile pe care le străbate şi cea a reacţiilor sale, a selecţiei pe care o operează în experienţele sale, bogate în învăţături referitoare la propria identitate. Textele reunite aici oferă aşadar importante şi instructive concluzii cu privire la modalităţile coexistenţei diferitelor culturi în societăţile cosmpolite ale Europei de Sud-Est şi de Est şi la felul în care acest *entanglement* al lor a condus la un aliaj cultural specific, mai omogen decât acela postulat adesea.

Vera Tchentsova

Sorin Grigoruță, *Epidemiile de ciumă în Moldova la începutul secolului al XIX-lea. Studiu și documente*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", Iași, 2020, 339 p.

În evantaiul programelor și direcțiilor de cercetare, cronologice și tematice, de la Institutul de Istorie „A. D. Xenopol" din Iași, un loc aparte îl ocupă istoria epidemiilor, a bolilor, a medicinei și a asistenței medicale din Moldova în epocile medievală și modernă, ilustrată, la începuturile acestei instituții, de unul dintre corifeii istoriografiei românești, Dimitrie Ciurea, și continuată acum, la un nivel științific excelent, de istoricul Sorin Grigoruță. Având în vedere personalul restrâns al oricărui Institut de Istorie din România, de multe ori o direcție de cercetare este susținută de unul sau doi cercetători, de aceea pe de o parte tema investigată trebuie să aibă relevanță și anvergură, iar pe de altă parte investigatorii trebuie să dea dovadă de sagacitate și anduranță. Toate aceste cerințe, și multe altele, sunt îndeplinite: istoria bolilor și a epidemiilor în Moldova secolelor XIV–XIX este o temă de cercetare importantă pentru istoria generală a spațiului românesc și european și, mai mult, are și o zdrobitoare actualitate, iar cercetătorul (Sorin Grigoruță) este, acum, la o a doua carte în domeniu, după ce în 2017 a publicat o valoroasă și proaspătă lucrare (*Boli, epidemii şi asistenţă medicală în Moldova <1700–1831>*), valorificând cu inteligență istoriografia românească și europeană a problemei și desfășurând o amplă și metodică cercetare de arhivă. Cu alte cuvinte, nici în primul volum, nici în al doilea, Sorin Grigoruță nu s-a mărginit doar la croșetarea timidă a unor metodologii de cercetare, mai noi sau mai vechi, ci a „săpat" neîncetat după informațiile necesare în fondurile și colecțiile de arhivă, folosind o unealtă obligatorie (paleografia româno-chirilică), pe care, după atâta amar de vreme, a ajuns să o mânuiască ca un maestru.

Aşadar, din şantierul arhivistic deschis în urmă cu un deceniu, Sorin Grigoruță a scos un bogat material cu ajutorul căruia, iată, a scris două cărți, existând premise certe ca acest mic „cartier istoriografic" să mai fie populat cu alte „clădiri". Despre cea dintâi lucrare, distinsă cu premiul „A. D. Xenopol" al Academiei Române, am scris altădată[1], constatând cu bucurie că „prorocirile" de atunci s-au împlinit foarte repede! Și, respectând vulgata istoriografică, pentru că a ajuns la o a doua carte, temeinică și aceasta, Sorin Grigoruță este, de acum înainte, un cercetător consacrat. Noua carte a lui Sorin Grigoruță se desprinde din trunchiul celei dintâi, luând din ea atât cât a trebuit pentru a crește sănătos și de sine-stătător. Din cele câteva direcții spre care ar fi putut să se îndrepte, autorul a

[1] Petronel Zahariuc, *Recenzie* la Sorin Grigoruță, *Boli, epidemii şi asistenţă medicală în Moldova (1700–1831)*, Ed. Universității „Alexandru Ioan Cuza", Iași, 318 p., în „Anuarul Institutului de Istorie «A. D. Xenopol»", Iași, LIV, 2017, pp. 376–379.

ales să cerceteze ultimele valuri ale epidemiilor de ciumă, precum și manifestările endemice ale bolii, în Moldova primei treimi a secolului al XIX-lea. Materialul documentar descoperit în fondurile și colecțiile Arhivelor Naționale Iași (în special, puțin folosita Colecție „Litere", arhivată de Gheorghe Asachi, și fondurile de documente ale Isprăvniciilor de ținut) și în colecția „Documente a Bibliotecii Academiei Române" din București (mai ales manuscrisul 887), la care a adăugat un mic număr de acte publicate, a fost maniat, cu ajutorul unor sugestii desprinse din istoriografia occidentală (Giulia Calvi, Jean-Nöel Biraben, Daniel Panzac etc.) și românească (Paul Cernovodeanu, Gh. Brătescu, Nicolae Vătămanu, Paul Păltănea, Toader Nicoară, Cristina Bogdan etc.), și împărțit în patru capitole (*Ciuma în Moldova. Despre boală și înfățișarea sa epidemică*; *Lupta antiepidemică*; *În slujba semenilor și a patriei: dregători, medici și preoți*; *Urmările ciumei*), urmate de o consistentă și relevantă *Anexă* documentară. Întregul text a fost scris fluent și sobru, chiar dacă subiectul ar fi putut îndemna spre accente și volute dramatice sau chiar melodramatice. Respectând întrutotul stilul științific, Sorin Grigoruță induce cititorului dorința de a citi sau reciti capodoperele literare consacrate „morții negre" (Giovanni Boccaccio, Daniel Defoe, Albert Camus), ceea ce nu este puțin lucru pentru o carte de istorie.

Cea mai importantă epidemie de ciumă din Moldova din această treime de veac, și ultima de altfel, cea din 1828–1830, a constituit centrul acestei investigații științifice. Și aceasta, pentru că „mărturiile celor care au trăit nemijlocit fenomenul epidemic" sunt numeroase, deși nu lesne de identificat, permițându-i autorului să închege această „istorisire", care – mărturisește chiar el – în ciuda faptului că „pare să conțină prea multe amănunte descriptive, pozitiviste, este o lucrare despre oameni, despre fricile și încercările lor de a se apăra de acest flagel necruțător" (p. 219). Mărturisirea este întrutotul veridică, deoarece, pe de o parte materialul documentar necesar este, într-adevăr suficient, astfel că oricât am mai adânci investigația arhivistică nu am face decât să mai „aruncăm o căldare de nisip pe plajă", iar interpretarea acestor crâmpeie crunte de viață, fie a dovezilor directe lăsate de cei aflați în luptă cu boala (supraviețuitori, doctori, funcționari, preoți), fie a celor trecute prin filtrul administrativ, îi arată pe locuitorii Moldovei, băștinași sau ocupanți, preocupați și înspăimântați de ciumă, ezitanți în fața dezastrului, dar nu imobili, la fel ca orice om și orice societate ajunși într-o situație limită. Cumplita molimă a venit în țară dinspre sud, din nesecatul ei izvor, Levantul (vezi și insolita povestire despre ciumă a lui Ismail Kadare, *Firmanul orb*), fiind purtată de armata rusă de ocupație prin ținuturile din Moldova de Jos, adusă la Iași și răspândită prin ținuturile vecine, afectând, însă, mai puțin zona de nord, atât cât mai rămăsese după ocupația austriacă (Herța, Dorohoi, Suceava și Neamț). Răspândirea ciumei a fost facilitată, din exterior, și de mișcările negustorilor, ale pelerinilor („hagiilor"), iar, din interior, de cărăușii care aprovizionau armata rusă.

După ce în primul capitol a înfățișat extinderea geografică a bolii, „pe orizontală", în capitolul al doilea autorul a mutat accentele pe contaminarea socială, „pe verticală", de la orășeni și țărani până la marea boierime și președinții ruși ai Divanurilor din Moldova și Țara Românească, precum și asupra reacțiilor politice și administrative menite să zăgăzuiască și să curme boala. Avem, aici, un studiu exemplar de istorie socială care, pe lângă perfecta noutate (pentru verificare, vezi Ioan C. Filitti, *Principatele Române de la 1828 la 1834. Ocupația rusească și Regulamentul Organic*), conține un ghem întreg de idei importante privitoare la agregarea societății și la solidaritatea dintre categoriile sociale într-o vreme de criză majoră. Și, tot aici găsim o cercetare de istorie politică și administrativă asupra felului în care măsurile luate de președinții Divanurilor (lăsătorul conte F. P. Pahlen, imobilul P. F. Jeltuhin, care a și fost doborât de ciumă, și activul general P. D. Kiselev) au primit, de cele mai multe ori, răspuns pozitiv sau, de puține ori, s-au lovit de „duhul îndărătniciei" dregătorilor și a populației. Toate aceste măsuri, unele dintre ele de un dramatism nemăsurat, au fost aplicate de dregătorii și slujbașii din ținuturi și orașe, de medici, de preoți și de ciocli, și care, împreună cu deciziile din ce în ce mai ferme și mai adecvate ale autorităților au dus la „plecarea" a acestui ultime epidemii de ciumă din Moldova, dar și din Țara Românească („în sfârșit, mânia lui Dumnezeu, boala neagră a vremilor de sărăcie și războaie, tovarășa foametei și a omorurilor, pleca"; N. Iorga). De plecat, a plecat, însă „moștenirea" ei a fost luată, cu mare repeziciune, de o „rudă", apropiată după verdictul medicilor și foarte apropiată din punctul de observație al istoricilor! Mă întreb: oare Sorin Grigoruță va consacra și epidemiilor de holeră din Moldova mijlocului de secol XIX o cercetare la fel de temeinică?

Până vom avea răspunsul, mai zăbovesc o clipă asupra prezentei cărți, semnalând utila și consistenta *anexă* documentară, folositoare și pentru alți cercetători, dornici să contribuie la

extinderea orizontului de cunoaștere a istoriei secolului al XIX-lea, utilul *glosar*, menit a ușura înțelegerea cuvintelor din documentele vremii, chibzuita *bibliografie*, nerecomandată sicofanților, profesionalul *indice*, folositor mai ales acelora care vor să-i cunoască pe oamenii care au „slujit patriei", și succintul *abstract* (*Plague Epidemics in Moldavia and the beginning of the 19th Century*), care ar trebui să se dezvolte până la dimensiunile unei cărți publicate într-o limbă de circulație și la o editură bună din Occident.

Petronel Zahariuc

Gheorghe Cliveti, *La révolution de 1821 et la restauration des règnes autochtones dans les Principautés Roumaines – une „pierre de touche" pour la diplomatie européenne dans la question d'Orient –* , The ISIS Press, Istanbul, 2020, 187p.

În 2021, pentru a marca aniversarea a 200 de ani de la revoluția condusă de Tudor Vladimirescu, s-au organizat mai multe manifestări științifice. Conferințele, simpozioanele și mesele rotunde, desfășurate cu prezență fizică sau online, la Iași, București, Cluj-Napoca au adus în discuție un subiect încă de actualitate în istoriografia română. Anticipând amploarea evenimentelor, profesorul Gheorghe Cliveti, director al Institutului de Istorie „A.D. Xenopol" Iași al Academiei Române, a publicat încă de anul trecut, la o editură prestigioasă din străinătate, recunoscută pentru calitatea volumelor editate, The ISIS Press, Istanbul, lucrarea în limba franceză *La révolution de 1821 et la restauration des règnes autochtones dans les Principautés Roumaines – une „pierre de touche" pour la diplomatie européenne dans la question d'Orient –*. Volumul continuă seria preocupărilor în domeniu, începută în urmă cu mai multe decenii. Cercetătorul ieșean a publicat mai multe lucrări în ultimii ani, în limba română, atingătoare subiectului mai sus menționat, din care amintim *Concertul European. Un experiment în relaţiile internaţionale din secolul XIX*, Bucureşti, Editura Enciclopedică, 2006, 820 p., *Europa franceză şi cauza română. 1789–1871*, Iaşi, Editura Junimea, 2012, 729 p., *România modernă şi „apogeul Europei", 1815–1914*, Bucureşti, Academia Română, 2018, 1160p.

Lucrarea cuprinde, pe lângă prefață, concluzii, bibliografie, trei capitole (*L'ordre européen de 1815: la cause roumaine dans le « dédale oriental», La revolution de 1821: l'énonce politique de la cause roumaine* și *La restauration des règnes autochtones dans les Principautés Roumaines, en 1822: des implications européennes*) împărțite la rândul lor în mai multe subcapitole. Specific pentru fiecare capitol este secțiunea dedicată istoriografiei problemei. Bun cunoscător al lucrărilor apărute atât în spațiul istoriografic occidental, cât și românesc, profesorul Gheorghe Cliveti realizează un excurs istoriografic de la lucrările apărute în secolul al XIX-lea până la cele mai recente, punctând, acolo unde este cazul, elementele de noutate. În primul capitol, unul necesar unui asemenea demers, se insistă asupra noii „ordini europene" instaurate în urma Congersului de la Viena din 1814–1815. Analizând deciziile luate în cadrul reuniunii din capitala Austriei, dominată de figura cancelarului austriac, Klemens von Metternich, autorul observă că „ *ordinea europeană* nu a determinat internaţionalizarea *chestiunii române* şi nici împlinirea unor speranţe nutrite de români în privinţa plasării Principatelor sub o garanţie a *puterilor concertate*", însă „Revoluţia de la 1821 a reprezentat momentul care a determinat înscrierea pe noi coordonate a *chestiunii române* în cadrul relaţiilor internaţionale" (p. 35).

Anul 1821 a stat sub semnul evenimentelor din Principatele Române și Grecia, însă „internaționalizarea" celor două chestiuni cunoaște trasee diferite. De altfel, autorul analizează în mai multe rânduri raporturile între acțiunea condusă de Tudor Vladimirescu și cea condusă de Alexandru Ipsilanti. Prima frază a celui de-al doilea capitol al lucrării surprinde, poate cel mai bine, și miza acestei cărți: „Din cam tot ce s-a scris despre revoluția condusă de Tudor Vladimirescu, nimic mai mult nu continuă să suscite preocupările istoricilor decât impactul ei internațional" (p. 39). Autorul încearcă și reușește să surprindă reacția Marilor Puteri în contextul evenimentelor începute la 21 februarie/2 ianuarie 1821, încadrate de-a lungul timpului de istorici în rândul răscoalelor populare, mișcărilor revoluționare și revoluții. Pe parcursul acestui capitol, profesorul ieșean observă că

acțiunile lui Tudor Vladimirescu, realizate, mai ales, în numele Adunării poporului și percepute ca având caracter revoluționar, au atras atenţia cabinetelor europene; mai ales, reacții dure din partea Austriei, Rusiei și, nu în ultimul rând, a Imperiului Otoman.

În cel de-al treilea capitol, autorul analizează implicațiile europene ale restaurării domniilor pământene, fără să piardă din vedere alte câteva aspecte: importanța memoriilor boierești, „misiunile" boierești la Constantinopol, situația internațională complicată în primele luni ale anului 1822, acțiunea unilaterală a Imperiului Otoman de a-și impune punctul de vedere și reacția Imperiului Rus, dar și negocierilor dintre cele două Mari Puteri privind organizarea Principatelor. Încadrate în cadrul mai larg al „chestiunii orientale", revoluția de la 1821 și restaurarea domniilor pământene au reprezentat o „piatră de încercare" pentru diplomațiile europene. Practic, în urma celor analizate, istoricul ieșean a surprins că la 1821–1822 „a prins miez enunțul politic al *cauzei române*" (p. 166). Cartea profesorului Gheorghe Cliveti, prezentă deja în marile biblioteci din străinătate, are premisele necesare de a deveni un reper nu doar în istoriografia românească dedicată subiectului, ci și în cea europeană.

Lect. univ. dr. Adrian-Bogdan Ceobanu,
Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iași

Sevastian Cercel, Georgeta Ghionea (coord.), *1821–2021. Bicentenarul Revoluției conduse de Tudor Vladimirescu*, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2021, 296 p.

În istoria unui popor, măreția trecutului trebuie mereu readusă în lumina contemporaneității, nu doar pentru rememorare, cât mai ales pentru transmiterea peste veacuri a faptelor și datelor istorice, așa cum s-au petrecut întocmai. Personalitatea unui om cu viziune revoluționară, ce a sfârșit ca un martir adevărat în ceea ce avea să declanșeze în cronologia timpului istoric – epoca modernă – este obligatoriu să fie înfățișată publicul actual, acum, la ceas bicentenar. Tudor Vladimirescu, olteanul cu profundă experiență și o inteligență nativă, a reușit să anticipeze cum timpurile băteau la poarta marilor prefaceri sociale, asumându-și cu seninătate un destin implacabil.

Volumul „*1821–2021. Bicentenarul revoluției conduse de Tudor Vladimirescu"*, realizat sub egida Academiei Române, cuprinde lucrările simpozionului național cu același nume, organizat de Institutul de Cercetări Socio-Umane „C. S. Nicolăescu Plopșor", din Craiova, în perioada 14–15 mai 2021. Manifestarea științifică s-a desfășurat în cadrul unui amplu program inițiat de colectivul de cercetători din cadrul Institutului craiovean, pentru celebrarea solemnă a personalității lui Tudor Vladimirescu și a Revoluției de la 1821, în anul în care se împlinesc două secole de la acest eveniment care a marcat începutul procesului de renaștere națională a României.

Departe de a vorbi de necesitatea de a umple goluri ale cercetării istorice, programul desfășurat prin implicarea cu o amprentă personală a Institutului a dorit și a reușit să radieze în peisajul Olteniei și nu numai simbolistica actului revoluționar de la 1821. Workshop-urile desfășurate în primele luni ale anului, „*Tabăra revoluționară de la Țânțăreni*" (25 februarie) și „*Adunarea norodului în primăvara anului 1821*" (8 aprilie), au fost continuate cu Simpozionul național „*1821–2021. Bicentenarul revoluției conduse de Tudor Vladimirescu*", lucrarea de față reunind prelegerile din cadrul acestei manifestări științifice.

Coordonat de prof. univ. dr. Sevastian Cercel și cercet. șt. III dr. Georgeta Ghionea, volumul reprezintă obiectivarea unui demers prin care Institutul craiovean a dorit să aducă în atenția publicului larg și, mai ales, a tinerei generații, câteva dintre trăsăturile personalității celui ce a fost Tudor Vladimirescu, un om al faptelor și ideilor, care a reușit ulterior destinului său tragic să redeseneze harta instituțională și socială a țării. Însumând 296 pagini, volumul cuprinde 22 de studii și articole semnate de cercetători și profesori universitari din cadrul unor institute de cercetare din rețeaua Academiei Române și universități de prestigiu: Institutul de Istorie „Nicolae Iorga" – București, Institutul de Cercetări Socio-Umane „C. S. Nicolăescu-Plopșor"– Craiova, Institutul de Istorie „George Barițiu" – Cluj-Napoca, Universitatea din București, Universitatea din Craiova, Universitatea Valahia – Târgoviște, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" – Iași, Universitatea Ovidius din Constanța, Institutul de Istorie a MECC, Chișinău.

Lucrarea se deschide cu un Cuvânt Înainte (pp. 7–11) semnat de preşedintele Academiei Române, acad. Ioan Aurel POP, care a reamintit două momente importante ale rememorării istoriografice a evenimentului, ce au rămas, până astăzi, puncte de referință: Constantin Aricescu, autor (în anul 1871) al primei monografii profesionale referitoare la mișcarea din 1821, și Andrei Oțetea, care, la 150 de ani de la revoluție a semnat o lucrare fundamentală dedicată acestei teme. Totodată, preşedintele Academiei Române subliniază rolul marcant al revoluționarului român: „Tudor Vladimirescu a fost mereu un subiect de rememorare pentru institutele Academiei Române. De marile personalități istorice este bine să ne aducem mereu aminte. Asta chiar dacă istoria nu ne ajută să prevedem viitorul, cum se mai crede câteodată. Dar ne ajută în mod sigur să înțelegem mai bine prezentul, iar acesta nu este puțin lucru. Astfel, este bine să ne străduim să-i învățăm, pe cei care uită avantajele memoriei colective, că Tudor Vladimirescu ocupă un loc privilegiat printre eroii acestui popor din Epoca Modernă, el situându-se printre arhitecții României" (p. 11).

Structurată pe trei capitole: *Dimensiunea conceptuală și simbolică a Revoluției de la 1821* (pp. 13–110); *O istorie socială a Revoluției de la 1821: elite, militari, conflicte* (pp. 111–176); *Relatări contemporane, memorii locale, monumente reverberații* (pp. 177–290), lucrarea aduce în fața cititorilor abordări complexe asupra celui care a marcat un moment de referință în istoria României și a pus bazele unei noi etape istorice – epoca modernă.

Aplecându-se asupra tematicii, autorii pornesc de la un consens validat de istoriografie: Revoluția de la 1821 nu a fost o mișcare izolată, pentru că evenimentele consumate deja pe plan european erau prielnice pentru declanșarea luptei de eliberare națională a românilor. Astfel că doleanțele sociale și economice ale majorității claselor sociale erau îndreptățite și au găsit un ecou puternic în acțiunea revoluționară a lui Tudor Vladimirescu.

Primul capitol, denumit sugestiv *Dimensiunea conceptuală și simbolică a Revoluției de la 1821*, debutează cu un studiu semnat de prof. univ. dr. Cezar Avram și prof. univ. dr. Sevastian Cercel (*Concepte și argumente juridice în documentele programatice ale Revoluției de la 1821*), în care autorii prezintă argumentele prin care Tudor poate fi considerat un veritabil apărător modern al drepturilor și libertăților cetățenești, actele și faptele sale juridice având o simbolistică de netăgăduit în ceea ce avea să fie mai târziu dreptul public, al interesului general. Despre steagul purtat în timpul Revoluției de la 1821, aflăm că simbolistica sa în contextul vremurilor de atunci a fost una de o revigorantă însemnătate. Simbol al coeziunii, al unității, al fraternității, steagul va comporta o însemnătate proporțională cu impactul revoluționar (Adina Berciu-Drăghicescu, *Steagul Revoluției Române din 1821*). Trecându-se în revistă actanții și ideile din timpul mișcării de eliberare a grecilor, dar și cruzimile și ororile prin care au trecut, adesea, oameni nevinovați, găsim punctat în acest capitol (Ela Cosma, *Greci, aromâni și români în revoluție, la* 1821) un fapt unic în monahismul românesc de până la acea dată, după cum spune autorul articolului, citându-l pe părintele Ioanichie Bălan.

Studii cu privire la noul mod de „a vorbi" al modernității, datorat schimbării sale de paradigmă, apoi acțiunile Eteriei și motivațiile care au stat la baza nașterii acestei organizații secrete, care avea ca principal obiectiv eliberarea grecilor creștini ortodocși, de asuprirea turcească, precum și abordări privind rezistența armată prin sistemul de mănăstiri fortificate sau comportamentul uman și implicarea civică, întregesc primul capitol al volumului: Ion Militaru (*Conștiința de sine reflectată în programele revoluționare ale modernității românești),* Claudiu-Constantin Mărăcine (*Tudor Vladimirescu și Eteria),* Florin Nacu (*Tudor Vladimirescu și chestiunea rezistenței armate prin sistemul de mănăstiri fortificate la 1821),* Anca Parmena Olimid, Daniel Alin Olimid (*Mișcările sociale în secolele XIX–XXI: contribuții teoretice și orientări interdisciplinare privind comportamentul uman și implicarea civică)*.

În următorul capitol al lucrării, *O istorie socială a Revoluției de la 1821: elite, militari, conflicte*, se regăsesc studii și analize factuale referitoare la desfășurarea evenimentelor de acum 200 de ani. Se începe chiar cu prezentarea unor aspecte din perioada premergătoare revoluției, punctându-se participarea pandurilor olteni în războiul ruso-turc din 1806–1812, precum și tabloul general al stării de fapt din Țara Românească înainte de începutul mișcării revoluționare conduse de pandurul oltean: Ion-Leone Gavrilă-Ciobotea (*Participarea pandurilor olteni în războiul ruso-turc din 1806–1812*), Dinică Ciobotea (*Condiționalism și situație trerevoluționară în Țara Românească înainte de anul 1821*). Bazate pe o cercetare a documentelor de arhivă, pe o stabilire a cronologiei firești a evenimentelor și pe o interpretare a datelor istorice consultate, aceste articole vin să dea un plus de cunoaștere raporturilor preexistente revoluției de la 1821. Privilegiile celor puțini care conduceau destinele majorității, deși asimiliate de primii ca un privilegiu ce trebuia perpetuat fără

nicio altă condiționare, pentru popor erau tot atâtea motive de redefinire a propriei identități și de așezare pe noi baze contractuale a relațiilor sociale.

Despre rigorile militare așa cum a înțeles Tudor Vladimirescu să le aplice, apoi detalii ale compoziției oștirii revoluționare, aspecte care confirmă calitățile și virtuțile comandantului Tudor în a găsi cele mai fiabile soluții de modernizare și eficientizare a forțelor armate proprii sunt surprinse, de asemenea, în prezentul volum (pp. 137–144), ca, de altfel, și analize pertinente privind drumul Adunării Norodului spre București, luptele din iunie 1821, rolul unor orașe din apropierea Bucureștiului în evenimentele de la 1821 etc.: Vladimir Osiac (*1821. Tabăra pandurilor de la Țânțăreni),* Narcisa Maria Mitu (*Boierii Otetelișanu în timpul Revoluției de la 1821. Raporturile cu Tudor Vladimirescu),* Antoaneta Laura Sava (*Drumul Adunării Norodului de la Țânțăreni la București),* Diana-Mihaela Păunoiu, Georgeta Ghionea (*Luptele de la Drăgășani și din împrejurimi, din iunie 1821),* Radu Cârciumaru (*1821. Târgoviștea între Eterie și ocupația turcească).*

Ultimul capitol al lucrării, cu titlul *Relatări contemporane, memorii locale, monumente, reverberații*, aduce în fața specialiștilor un caleidoscop de reflecții pe marginea memoriei evenimentului istoric și a personalității lui Tudor Vladimirescu. Sunt reunite, aici, o serie de studii științifice cu o tematică variată, de la reflectarea evenimentului istoric de la 1821 în literatură și teatru, la memoria culturală locală a personalității lui Tudor Vladimirescu și a revoluției conduse de acesta, până la analiza unor toponime care au la bază numele unor personalități istorice a căror amintire s-a perpetuat în conștiința societății românești peste timp, printre care și Tudor din Vladimiri: Ileana Cioarec (*Evenimentele de la 1821 în relatările călătorilor francezi François Recordon și F. G. Laurençon),* Petronela-Luminița Tucă (*Căpitanul Iancu Jianu, precursorul lui Tudor Vladimirescu în documente și istorii orale),* Cristina Gudin (*Reflectarea revoluției de la 1821 și a personalității lui Tudor Vladimirescu în literatură),* Marian Cojoc (*Natura identitar-eroică a lui Tudor din Vladimiri),* Ion Gumenâi (*Reflectarea istorico-confesională a evenimentelor din 1821–1822 din Țara Moldovei în opera lui Andronic Popovici (1820–1893),* Georgeta Ghionea, Loredana-Maria Ilin-Grozoiu (*Memoria culturală a revoluției de la 1821. Studiu de caz: monumente dedicate lui Tudor Vladimirescu la Drăgășani),* Anca Ceaușescu (*Casa Tudor Vladimirescu – monument de arhitectură populară),* Iustina Nica (Burci) (*Structuri denominative oficiale și populare. Nume ale unor personalități istorice românești în toponimie).*

Văzute prin prisma unor călători francezi, evenimentele din Țara Românească de la acea vreme sunt redate cu o precizie diplomatică. Informații valoroase despre evenimentele de la 1821 sunt oferite de François-Charles-Christian Recordon, slujbaș al domnitorului fanariot Ioan Caragea, cu acuratețe și originalitatea unui observator străin, și de F. G. Laurençon (pp. 179–193). Numele lui Iancu Jianu este invocat, în acest volum, prin prisma interacțiunilor sale cu Tudor Vladimirescu. De la colaborări militare, până la cele de afaceri, cei doi par să fie legați de un element comun, cel al emancipării sociale, dar, în același timp, prietenia lor a rămas vie în repertoriul istoriilor orale, vorbindu-se chiar despre o eventuală logodnă a lui Tudor cu o sora lui Iancu Jianu (pp. 194–206). Despre tragismul destinului și utimele cuvinte ce ar fi aparținut lui Tudor aflăm tot în acest capitol. Și, dincolo de a fi un mit, Tudor este un erou, un om, un exponent real al vremurilor sale. După cum la fel de reale sunt imaginile cu locuința acestuia, reconstruită după cea originală. Analizată din perspectivă etnografică și a valorii sale istorice, actualei case memoriale Tudor Vladimirescu i se conferă statutul binemeritat de monument de arhitectură populară. Opera de mare anvergură a lui Tudor Vladimirescu avea să poarte o înrâurire și asupra toponimiei actuale, ca o recunoștere a importanței faptelor sale (pp. 275–290). Nu puține sunt astăzi localitățile care îi poartă numele marelui revoluționar, din Constanța, până în Iași și în Teleromanul actual.

Făcând o sumară inventariere a studiilor prezentate în această lucrare putem afirma că, acum, la 200 de ani de la revoluția condusă de slugerul din Vladimiri, rememorarea faptelor și ideilor sale este mai mult decât binevenită. Este o necesitate mereu actuală. Pentru că istoria este un foc mistuitor de adevăruri și supoziții, dar în urmă căruia cenușa care se decantează, grație cercetărilor de profil, este plină de acuratețe și poate da un echilibru în aprecieri și analize pline de obiectivitate.

Anca Ceaușescu

Tatiana Onilov, *Generalul Pavel Kiseleff, Principatele Române şi Regulamentele Organice (1829–1834),* prefață de Dumitru Suciu, colecția „Biografii istorice transilvane", XVI, Argonaut Publishing/Symphologic Publishing, Cluj-Napoca/Gatineau, 2020, 517 p.

Cartea semnată de Tatiana Onilov reprezintă publicarea tezei doctorale omonime, susținută în octombrie 2018, sub coordonarea cercetătorului științific I dr. Dumitru Suciu, la Institutul de Istorie „George Barițiu" din Cluj-Napoca. Volumul aprofundează o temă neabordată în cadrul Școlii doctorale clujene, altminteri subiect al unei vaste literaturi istoriografice românești, dar și străine: *Generalul Pavel Kiseleff, Principatele Române şi Regulamentele Organice (1829–1834)*. Confruntându-se cu o inflație de lucrări contradictorii, care de-a lungul timpului au disecat dihotomic și partinic rolul jucat de generalul țarist Kiseleff în istoria modernizării Munteniei și Moldovei, autoarea reușește să imprime un suflu nou obiectului vechi de studiu, să reia tema dintr-o perspectivă aparte, să repună în discuție și să reinterpreteze documentația istorică cunoscută, adăugându-i mărturii arhivistice inedite și clarificatoare, de o neașteptată bogăție.

Această lucrare reprezintă, neîndoielnic, o reușită sinteză novatoare, asupra unei teme aparent epuizate. Consider că succesul demersului trebuie pus pe seama deosebitelor aptitudini lingvistice și paleografice ale Tatianei Onilov, care stăpânește o bibliografie scrisă în patru limbi (română, rusă, engleză, franceză) și, îndeosebi, vădește cunoștințe temeinice de paleografie rusă, aplicată cu prisosință în paginile lucrării de față.

Este o cercetare densă, articulată şi, mai cu seamă, solid argumentată. Migăloasă în detalii, abundent ilustrată prin recursul la documente, analiza se completează prin interpretare, iar studiile de caz prin comentariile sintetice ale autoarei, lucru valabil în cazul tuturor capitolelor și al aproape tuturor subcapitolelor tezei. Opinia personală este însă documentată, asumată și profund responsabilă, în vreme ce viziunea cercetătoarei, exprimată într-un stil agreabil, aproape literar, reușește să stârnească interesul cititorului.

Complexitatea lucrării reiese din alcătuirea capitolelor componente. După „Prefața" semnată de Dumitru Suciu (pp. 15–19) și "Argumentul" inițial al Tatianei Onilov (pp. 21–23), care își expune motivația în alegerea temei, lucrarea se desfășoară de-a lungul a șase capitole, la care se adaugă unul de concluzii (pp. 25–286).

Capitolul I introductiv (pp. 14–67) este dedicat istoriografiei și metodologiei temei cercetate. „Istoriografia" problemei (pp. 14–60) ne deschide, dintr-odată, multiple perspective asupra problemei, atunci când Tatiana Onilov purcede la reconstituirea paralelă a istoriografiilor românească, rusă, franceză, engleză și americană, dedicate cunoscutului militar și diplomat țarist. Comparatismul istoriografic este întărit prin amănuntele analitice oferite la disecarea fiecărei istoriografii în parte. Autoarea reușește să recupereze din negura uitării și să reactualizeze contribuția unor istorici pe nedrept uitați. În cazul istoriografiei noastre, pentru înțelegerea adâncă a perioadei protectoratului rusesc în Principate, neprecupețită este valoarea judecăților emise de istoricii Alexandru Dimitrie Xenopol și Radu Rosetti, dar și dezbaterea ideilor susținute de analiști contemporani, precum Anastasie Iordache și Ioan Stanomir. Autorea oferă o privire concludentă asupra istoriografiei ruse, cvasinecunoscută publicului românesc. Mai impresionează abordarea bibliografiei în limba franceză a lucrărilor istorice semnate în parte de români (începând cu membrii marcanți ai emigrației de la jumătatea secolului al XIX-lea), în parte francezi, îndeobște filoromâni. Astfel că acest prim capitol al tezei izbutește să contureze panorama generală a istoriografiei, filtrată prin înțelegerea și comentariile analistei.

„Metodologia cercetării" (pp. 71–78) expune, într-adevăr, laboratorul de creație al unei lucrări documentate pe baza unor bogate surse, atât primare (fiind vorba despre documente din prima jumătate a secolului al XIX-lea din arhivele românești și rusești – de la București, Râmnicu Vâlcea, Drobeta-Turnu Severin, Moscova, Sankt Petersburg, presă de epocă românească și rusească), cât și secundare (conținând referințele bibliografice datorate istoriografiilor prezentate în primul capitol). Între tehnicile și metodele folosite de autoare se numără comparatismul istoric, biografia istorică, apelul la științe auxiliare ale istoriei precum: paleografia modernă de secol XIX a limbilor română, rusă și franceză, prelucrarea și editarea critică a documentelor istorice.

Capitolul II (pp. 79–90), în aceeași măsură general și interpretativ, conturează un tablou edificator al „Principatelor Române în contextul internațional și instaurarea ocupației rusești". Se

constată demersul analitic de bună calitate al Tatianei Onilov și viziunea ei interpretativă liberă de prejudecăți și tabuuri, care pornesc însă de la o bună cunoaștere a coordonatelor istoriei universale (Criza Orientală și avansul expansionist al Rusiei țariste), în care se încadrează istoria românească a perioadei cuprinse între ultimul pătrar al secolului al XVIII-lea și deceniile trei-patru ale veacului al XIX-lea.

Capitolul III (pp. 91–148) este dedicat „Generalului Pavel D. Kiseleff". Se prezintă parcusul vieții sale (1788–1872), cariera sa militară și cea diplomatică, în paralel cu conturarea universului său cultural, ideologic, axiologic. Cu alte cuvinte, Tatiana Onilov fixează biografia și faptele personajului principal al lucrării sale în contextul lumii din care provine generalul rus și în lumina valorilor specifice acestei lumi. Astfel, biografia generalului Pavel Dmitrievici Kiseleff, în timpul mandatului său în Principatele Române (1829–1834), se reconstituie, ca într-un roman, din planuri suprapuse, din trăsături complexe ale personalității omului, epocii, instituțiilor și mentalităților descrise. De asemenea, convingerea bazată pe dreptul forței arogat de Rusia expansionistă covârșește toleranța sa umană și simpatia față de alte popoare, între care, datorită împrejurărilor și misiunii cu care a fost însărcinat Kiseleff, românii au ocupat un loc privilegiat. Apelând la corespondența intimă a înaltului ofițer țarist, autoarea lucrării izbutește să creioneze profilul psihologic duplicitar al generalului Kiseleff, amalgamul de sentimente și principii contradictorii care l-au animat, astfel că, per ansamblu, nu mai încape loc pentru adularea și venerarea fără rezerve a acestei personalități istorice excepționale, fără îndoială.

Capitolul IV, cel mai bogat în date arhivistice inedite, vizează „Reformele lui Pavel Kiseleff în Principatele Române" (pp. 149–237). Generalul țarist, în calitate de președinte al ambelor divanuri ale Munteniei și Moldovei, a instituit pe o multitudine de planuri modernizarea țărilor românești, însă sub controlul strict al Rusiei. S-a remarcat prin: crearea cancelariilor civile și militare (ca instituții administrative rusești de conducere) și a comisiilor de revizie (pentru investigarea plângerilor venite din partea populației); eradicarea epidemiilor de ciumă (din 1829) și holeră, precum și a foametei din Principate; formarea cordonului de carantine la Dunăre; reforme sanitare și medicale; reforme fiscale; efectuarea unui recensământ al populației Principatelor; tentativa eșuată de reformă agrară și reformele reușite ținând de infrastructura Bucureștilor.

Cea mai însemnată creație, care a fost și cea mai dragă generalului, după cum explică și ne convinge autoarea cărții, a fost întemeierea străjii pământene valahe, ca miliție națională în Moldova și Țara Românească. Într-un binevenit studiu de caz, bazat aproape exclusiv pe material documentar inedit, se înfățișează în premieră formarea grație lui Kiseleff și funcționarea instituției ce avea să stea la baza armatei regulate moderne a Principatelor Române. Concluzia capitolului subliniază, din nou, dualismul acțiunilor lui Pavel Kiseleff în aplicarea reformelor în teritoriul românesc.

Capitolul V, dedicat unui aspect însemnat al perioadei tratate, include în titlu o interogație: „Regulamentul Organic: *prima constituție* sau *ficțiunea constituțională* oferită de Imperiul Rus?" (pp. 237–262). După ce prezintă antecedentele, realizarea și implementarea Regulamentelor Organice în Moldova (1831) și Muntenia (1832), și după ce cântărește toate convingerile expuse de istoriografie pe acest subiect, Tatiana Onilov oferă un răspuns elocvent și univoc, cu o argumentare pe măsură. În consens cu Xenopol, ce caracteriza Regulamentul Organic drept „instrument ghibace" (dibaci) în mâinile Rusiei, citându-i și pe A. Iordache și I. Stanomir, Tatiana Onilov demontează pretenția exagerată a unor istorici de a identifica Regulamentul Organic cu o constituție, acesta consemnând mai degrabă debutul timid al parlamentarismului românesc modern.

Capitolul VI are ca subtitlu și ca obiect al dezbaterii aserțiunea: „Rusia și generalul Pavel Kiseleff în Principatele Române – refomare în vederea anexiunii" (pp. 263–276). Acest ultim capitol interpretativ reia și sistematizează, cu argumente pro și contra, chestiuni controversate atinse în cursul lucrării. Pe de o parte, modernizarea Principatelor Române s-a datorat într-adevăr Rusiei și s-a făcut după model francez, nu rusesc, restructurarea îmbrăcând haină occidentală datorită generalului Kiseleff. Totuși metodele și principiile aplicate de țariști au fost autoritare, și – în pofida aparențelor – motivația lor reală nu viza nicidecum dezvoltarea socială și întărirea statală a românilor, ci dimpotrivă menținerea ocupației militare a țărilor românești și pregătirea lor în vederea anexării totale de către Imperiul de la Răsărit. Pe de altă parte, chiar dacă prin contribuțiile sale Kiseleff arată o fațadă reformistă, de plasare a Munteniei și Moldovei pe o orbită progresistă, sub masca novatoare se ascunde adevăratul mobil al activității desfășurate de contele rus: „încartiruirea Țării Românești și

Moldovei în zona de influență a Imperiului Țarist, pregătind o împingere a lor spre buza prăpastiei anexioniste", în termenii autoarei.

„Considerațiile finale", deci concluziile generale ale Tatianei Onilov la întreg materialul prezentat, încheie această valoroasă lucrare, semnalând aspectele principale ale politicii conduse de Imperiul țarist, prin reprezentantul său Kiseleff, în Principatele Române (pp. 277–286).

Rezumatul „General Pavel Kiseleff, the Romanian Principalities and the Organic Regulations (1829–1834)" sintetizează în limba engleză parcursul și conținutul volumului (pp. 287–296).

Semnificativele "Anexe" (pp. 297–396) conțin 56 de documente, toate inedite, din arhivele moscovite, petersburgheze și bucureștene, ilustrând aspecte descrise și interpretate pe larg în cadrul lucrării. Documentele beneficiază de prelucrare completă, fiind transcrise din rusă și franceză, și traduse în limba română.

Lucrarea se încheie cu „Bibliografia" (pp. 397–410), „Ilustrațiile" (pp. 411–420), „Indicele de nume" (pp. 421–444), „Indicele de localități" (pp. 445–454), având, finalmente, așa cum ne-a obișnuit seria în care apare cartea, un „Cuprins al volumelor apărute până acum în colecția *Biografii istorice transilvane*" (pp. 455–517).

Actualizarea unei teme dificile, ce tratează spinoasa relație istorică româno-rusă, de asemenea calitățile reale de expunere, sintetizare și interpretare manifestate de autoare, precum și competențele paleografice și lingvistice demonstrate în cartea dedicată generalului Pavel Kiseleff, Principatelor Române și Regulamentelor Organice (1829–1834), ne permit accesul la o epocă istorică pe care o credeam cunoscută, dar care acum, când o descoperim reevaluată de autoare într-o cheie nouă și pusă sub lupă într-o altă lumină, ne surprinde cu concluzii nebănuite. Reușita întreprinderii și interesul pe care-l suscită justifică îndemnul nostru adresat unui cerc mai larg de cititori, de a nu ocoli lectura acestei cărți inedite semnate de Tatiana Onilov.

Ela Cosma

Vasile Lechințan, *Revoluția de la 1848–1849 în comitatele Cluj, Turda și scaunul Arieș*, Cluj-Napoca: Argonaut, 2021, 469 p.

Cartea *Revoluția de la 1848–1849 în comitatele Cluj, Turda și scaunul Arieș* reprezintă teza de doctorat a arhivistului, istoricului și scriitorului Vasile Lechințan, susținută în anul 2014 la Institutul de Istorie „George Barițiu" din Cluj-Napoca al Academiei Române, sub îndrumarea regretatului Gelu Neamțu (1939–2017). Vasile Lechințan a trecut în neființă la data de 9 iulie 2021, la Cluj-Napoca, iar prezenta lucrare este o apariție postumă, sub îngrijirea cerc. științ. I dr. Ela Cosma și a prof. univ. dr. Ioan Bolovan și face parte din colecția *Biografii Istorice Transilvane*, coordonată de Ela Cosma, sub egida Institutului de Istorie „George Barițiu".

Cuvintele introductive ale editorilor sunt urmate de o biobibliografie a autorului, „dascăl de patriotism" și „om al cetății", întocmită de Mircea Gheorghe Abrudan, care așază lucrarea de față în contextul bogatei activități științifice și publicistice a lui Vasile Lechințan. Printre preocupările sale s-a numărat istoria orașului Cluj-Napoca, istoria elitelor, revoluția de la 1848–1849 din Transilvania, așezările românești din Câmpia Transilvaniei, fiind autor, editor și coordonator a 60 de cărți și a numeroase studii publicate în reviste de specialitate, volume colective, precum și a sute de articole, interviuri, recenzii apărute în presă.

Vasile Lechințan și-a propus în teza sa de doctorat revizitarea unei teme des abordate în istoriografia românească, dar nici pe departe epuizate, cea a revoluției pașoptiste, o temă a cărei tratare *sine ira et studio* reprezintă o provocare pentru istorici, întrucât presupune înfruntarea unui subiect sensibil, rememorarea unei perioade deosebit de intense, cu confruntări de multe ori sângeroase între revoluționarii români și maghiari și pierderi de vieți omenești în ambele tabere. Domnul Lechințan a pornit la descifrarea evenimentelor revoluționare din trei unități administrativ-teritoriale, comitatele Cluj și Turda și scaunul Arieș, cu intenția de a folosi consistenta bază documentară, arhivistică (inclusiv numeroase documente inedite) pentru a aprofunda cunoștințele despre fenomenul revoluționar, pentru a surprinde cele mai fine detalii și a lărgi perspectiva explicativă. Demersul său se îndreaptă, în

principal, spre trei direcții: rolul-cheie jucat de instituțiile politico-administrative ale statului, confruntările armate ce au avut loc în cele trei teritorii studiate și figurile unor protagoniști implicați.

Clujul, în calitatea sa de capitală a Transilvaniei și de sediu al instituțiilor politice centrale, a jucat un rol decisiv în desfășurarea revoluției, capitolul I fiind dedicat evenimentelor din orașul de pe Someș. După modelul marilor orașe europene (Paris, Viena, Budapesta), primele mișcări revoluționare din Transilvania au avut loc în capitala provinciei, iar autorul pune accent pe cele întâmplate în primăvara anului 1848, surprinzând mișcările revoluționare atât din perspectiva „inițiativei populare", cât și din cea a instituțiilor centrale: Guberniul, Dieta, Sfatul orășenesc, Primăria și autoritățile comitatense. Evenimentele sunt descrise în detaliu, pornind de la mișcările studențimii maghiare și formularea primelor programe revoluționare, ale maghiarilor și ale românilor. Al doilea subcapitol este dedicat Dietei Transilvaniei (29 mai – 18 iulie 1848), fiind tratată activitatea delegației române, legea uniunii Transilvaniei cu Ungaria, legea electorală pentru parlamentul ungar, înființarea gărzilor naționale maghiare, desființarea urbariatului, discutarea în Dietă a cazului Mihalț și a memoriilor înaintate de sași și români. Dieta a votat o serie de legi în spiritul programului revoluționar maghiar, rămâne însă, în opinia autorului, una cu caracter medieval și aristocratic prin alegerea deputaților, prin modul de desfășurare, prin perpetuarea „unor privilegii pentru minoritatea maghiară, în dauna românilor majoritari în țară, dar și în dauna sașilor".

În continuare, sunt prezentate reacțiile Guberniului, ale comandamentului trupelor imperiale în Transilvania, ale primăriei Clujului și ale autorităților comitatense, acordându-se o atenție specială tratamentului la care a fost supus din partea autorităților și a revoluționarilor maghiari protopopul greco-catolic Ioan Fekete Negruțiu, dar și înființării și activității gărzilor naționale maghiare, în contextul înmulțirii conflictelor sângeroase între locuitorii satelor și gardiști. Capitolul I se încheie prin trecerea în revistă a presei maghiare clujene, ca vector al diverselor manifeste, apeluri, temeri mai mult sau mai puțin întemeiate, incitări împotriva românilor și sașilor etc. De altfel, în multe locuri, autorul surprinde și reacția foilor românești ale momentului (*Gazeta Transilvaniei*, *Organul luminării*, *Transilvania*)

Evenimentele revoluționare din comitatul Turda și din scaunul Arieșului sunt prezentate în capitolele II și III. În comitatul Turda se constată o mare diferență în modul de raportare la revoluție a orașului-reședință de comitat, locuit în mare majoritate de maghiari și devotat uniunii Transilvaniei cu Ungaria, și localitățile din comitat, în marea lor majoritate românești, care au îmbrățișat programul revoluționar românesc. Conflictele militare sângeroase s-au soldat cu pierderi tragice în ambele tabere, autorul vorbește despre continuele represalii ale gărzilor maghiare împotriva românilor din zonă, iar riposta românilor apare ca o reacție firească la agresiunile inițiate de tabăra adversă, fiind prezente însă și referiri la viziunea istoriografiei maghiare asupra evenimentelor. Scaunul Arieș a fost și el martor a numeroase represalii din partea gardiștilor maghiari, o serie de surse sugerând „psihoza pericolului valah" din rândul taberei maghiare.

Odată cu radicalizarea revoluției, începând din toamna anului 1848, confruntările militare devin și mai atroce. În capitolul IV, intitulat „Războiul civil. Tribunalele statariale", autorul prezintă lungul șir al atrocităților comise contra românilor, dar și al acelora îndreptate împotriva maghiarilor, în cele trei unități administrativ-teritoriale analizate, în perioada septembrie 1848 – august 1849. O atenție aparte este acordată măcelului de la Luna, execuției prefectului Bătrâneanu și a tribunilor Vasile Simonis și Vasile Turcu și a activității generale a tribunalului „de sânge" de la Cluj.

După o scurtă trecere în revistă a caracteristicilor administrației românești în prefecturile organizate de revoluționarii români pe teritoriul comitatelor Cluj și Turda (capitolul V), autorul continuă cu relatarea acțiunilor militare de pe teritoriul celor trei unități administrative (capitolul VI). Din cauza importanței strategice a Clujului, capitală a provinciei, dar și a drumului de acces spre Ungaria pe la Huedin – Ciucea și a rezistenței românești din Munții Apuseni, în spațiul studiat s-au desfășurat numeroase confruntări militare din decembrie 1848 și până la capitularea maghiarilor în vara lui 1849, inclusiv înfruntări între trupele maghiare și cele imperiale austriece. Sunt adresate conflicte precum cel pentru ocuparea Reghinului recalcitrant la uniunea cu Ungaria, ocuparea Clujului de către forțele imperiale, luptele de la Ciucea și reocuparea Clujului de către trupele maghiare conduse de Bem, la 25 decembrie 1848, ocuparea Turzii de către români, luptele din Munții Apuseni de pe teritoriul comitatului Cluj, înfruntările din extremitatea nord-estică a comitatelor Cluj și Turda între trupele maghiare și armatele țariste și austriece, din vara anului 1849.

Ultimul capitol al cărții prezintă „portretele morale” ale fruntașilor celor trei mișcări revoluționare din Transilvania: cea maghiară, cea română și cea săsească, strict pe baza documentelor de epocă, după cum precizează autorul. Reducerea complexității unei persoane la câteva trăsături de caracter tranșante poate să fie o întreprindere riscantă, purtând cu sine pericolul stereotipizării. Vasile Lechințan a fost interesat însă numai de modul în care aceste personaje s-au raportat la revoluție și nu și-a propus o caracterizare complexă.

Analiza concentrată pe anumite unități administrativ-teritoriale reprezintă un demers util pentru cunoașterea fenomenului pașoptist, întrucât permite o incursiune mai profundă în substraturile evenimentelor revoluționare. Vasile Lechințan a ales o zonă de o importanță decisivă pentru întreaga desfășurare a revoluției, Clujul fiind centrul politico-administrativ al provinciei, sediul instituțiilor centrale, locul de desfășurare a Dietei care a proclamat uniunea Transilvaniei cu Ungaria, decizie ce a înstrăinat mișcarea revoluționară română și săsească de cea maghiară, din cauza lipsei de deschidere a aristocrației maghiare spre concesii față de doleanțele românilor și sașilor. Aspirația lor spre drepturi și libertăți naționale era la fel de legitimă ca cea a maghiarilor, de aceea nu s-au putut mulțumi cu libertățile sociale obținute. Istoria revoluției în comitatele Cluj și Turda și în scaunul Arieș este scrisă de Vasile Lechințan, desigur, din perspectiva românească, însă cu o mare atenție la interpretarea corectă a surselor și la construirea argumentelor pornind mereu de la documentul de epocă. Una dintre marile calități ale lucrării este, de altfel, documentarea ei solidă.

Rod al unei cercetări îndelungate și asidue, întreprinsă pe fondul unui profund respect față de documentul istoric, cu atenție la detalii și la argumentarea echilibrată, cartea domnului Vasile Lechințan reprezintă o contribuție valoroasă pentru istoriografia revoluției pașoptiste din Transilvania și poate constitui o sursă de inspirație pentru generațiile următoare în vederea explorării unei teme intens și totuși insuficient abordate, întrucât numai interpretarea corectă, nepărtinitoare și neideologizată a documentelor ne poate apropia de idealul adevărului istoric.

Nicoleta Hegedűs

Mircea-Gheorghe Abrudan, *Ortodoxia românească în istorie și contemporaneitate. Articole, eseuri și note de lectură*, Editura Renașterea/Felicitas Publishing House, Cluj-Napoca/Stockholm, 2019, p. 553

Cele două secole și jumătate de încredere nelimitată în disponibilitățile creatoare ale umanității, perpetuând în diverse accepțiuni livrești și ideologice iconoclasmul voltairian și alternând cu momente de recuperare a tradiției și de căutare a unor dimensiuni mai profunde ale forțelor care guvernează destinul indivizilor și comunităților, nu au diminuat ponderea interesului pentru reflecția asupra apartenențelor confesionale, cu accepțiunile instituționale și comunitare pe care le-au încorporat în diverse momente ale trecutului și prezentului. Producția culturală inspirată de aceasta a beneficiat de revirimentul interogațiilor generate de provocările care pun în cauză succesul paradigmei multiculturale și al proiectelor politice și economice integraționiste, legitimate prin pretinsa eliberare a individului de sub constrângerile vechilor loialități spirituale și comunitare. Actualitatea studiilor dedicate istoriei confesionale și semnificațiilor sale în durată lungă este astfel demonstrată de creuzetul ideologic care conturează o realitate oximoronică în care valorile creștine sunt plasate la originea proiectului construcției europene, dar și surse de inspirație a unor opțiuni etice și politicede natură să cenzureze paradigma postmodernă asupra libertăților individuale sau să asigure resursele de legitimitate celebrului conflict între civilizații. La rândul său, civilizația islamică este omagiată ca propagatoare a unor achiziții științifice esențiale pentru dezvoltarea umanității și depreciată ca izvor al unor atitudini exclusiviste, iar pentru a completa seria acestor viziuni antitetice, este suficient să remarcăm controversele care animă societatea israeliană în ceea ce privește statutul distinct al organizațiilor confesionale și rolul lor în echilibrul politic local. Opțiunile religioase și încadrarea lor în lecturile propuse de discursul identitar inspiră preocupări culturale de interferență precum analiza geopolitică sau geografiile simbolice.

Intensa frecventare a acestei problematici nu face mai ușoară munca istoricului, implicat în această dezbatere încă de la începuturile afirmării dimensiunii științifice a cunoașterii trecutului, iar

popularitatea acestui gen istoriografic care asigură resurse potențiale de notorietate este în egală măsură generatoare de riscuri care vizează tocmai multiplele afinități potențiale ale autorului sau validitatea concluziilor unor cercetări în contact cu rigoarea spiritului critic.

Colecția de studii pe care istoricul Mircea-Gheorghe Abrudan o supune atenției publicului reprezintă o replică remarcabilă în acest dialog mereu actual despre credință, libertate și evoluție, el însuși un argument împotriva prejudecății care echivalează credința cu obscurantismul, formulată de pe pozițiile unei asumări explicite a valorilor etice și culturale ortodoxe, precum și a fidelității față de tradiția intelectualului ardelean angajat în serviciul comunității de origine. Aceste afilieri susceptibile de a pune în cauză obiectivitatea concluziilor formulate de autor constituie premiza esențială a unei pledoarii pentru cunoașterea trecutului, plasată sub auspiciile libertății inalterabile pe care o proclamă *expressis* verbis cuvântul Evangheliei, iar această libertate plenară asigură acestui insolit demers istoriografic două atribute esențiale pentru o receptare de succes: refuzul stereotipiilor facile și accesibilitatea unor informații aflate în laboratorul istoricului profesionist. Prima caracteristică este evidențiată chiar de titlul cărții, care asociază două realități pe care discursul istoriografic de dată recentă le consideră incompatibile. Aparenta redescoperire a individului și entuziasmul față de capacitățile salecu care s-a identificat Renașterea și ulterior spiritul Iluminismului a presupus refuzul parțial al cenzurii generate de etica religioasă, iar competiția economică proprie epocii moderne și revoluțiilor postindustriale pe care le-a cunoscut secolul trecut, au plasat omul contemporan în timpul negustorului de care vorbește Jaques Le Goff, cu totul diferit de cel în care biserica genera normele de conduită individuală și colectivă general acceptate. Mai mult, difuzarea liturghiei identitare la nivel de mase și politizarea principiului d naționalitate a inspirat definiri ale naționalismului drept noua religie a epocii moderne și a asociat progresul economic și schimbările sociale cu ideea de decreștinare. În această ordine de idei, relația ortodoxie-contemporaneitate relevă caracterul superficial al acestor concluzii, intens vehiculate de eseistica interesată de dinamica modernizării în diverse arealuri geografice și demonstrează, în succesiunea unor contribuții motivate de nevoia de cunoaștere obiectivă a trecutului, rolul credinței și al bisericii ortodoxe în dezvoltarea instituțională și progresul socio-cultural al națiunii române. Relevanța acestui subiect încorporează și o dimensiune regională, dată de specificul ortodoxiei ardelene, care spre deosebire de cea rusă sau sârbă și asemenea celei ucrainene, a evoluat în circumstanțele unei coexistențe polemice cu biserica greco-catolică, fapt care a presupus o acerbă competiție de natură să pună în cauză succesul politicii confesionale a Casei de Austria în Transilvania, a unor proiecte de dezvoltarea unor viziuni concurente asupra istoriei românilor și opțiuni parteneriale în promovarea agendei naționale comune pentru credincioșii ambelor rituri. Sinuozitățile acestor evoluții generează caracterul eclectic al lucrării, constituite din studii publicate de autor în reviste de cultură sau în schițe ale unor proiecte de cercetare de-sine-stătătoare, organizate în șase capitole respectând o anume coerență tematică și criteriul cronologic privilegiat de tradiția istoriografică pozitivistă. Dacă alegerea subiectelor și angajamentul spiritual al autorului încorporează o dimensiune polemică implicită, sau mai curând un dialog cu mefiența unor abordări agnostice, criticismul istoricului nu resimte cenzura devoțiunii teologului în restituirea unor oameni și fapte ale trecutului național sau în stabilirea unor corelații cu fenomene similare din lumea ortodoxă, catolică și protestantă.

Predoslovia care deschide acest insolit excurs istoriografic, redactată de Părintele Macarie Drăgoi, episcop al Bisericii Ortodoxe Române a Europei de Nord, este o pledoarie pentru scrierea istoriei, legitimată de notații vetero-testamentare, dar și de relația specifică între istoria și credința românilor. Prima serie de studii *„Chipuri de voievozi pravoslavnici și martiri ai lui Hristos”* aduce în atenția cititorului aspecte frecventate de istoria ca rezultat al acțiunilor personalităților investite de mentalul colectiv cu valențe normative. Dacă evocările unor voievozi remarcabili în egală măsură pentru istoria politică și cea religioasă a românilor, originalitatea demersului istoriografic constă în evidențierea martirajului ca expresie a specificității unui popor pentru care măsura creștinătății a fost jertfa. Punctul culminant al narațiunii istorice constă în studiul dedicat martirului Atanasie Todoran, mai puțin cunoscut în istoriografia românească, inspirat de analiza unor surse memorialistice din epocă. Semnificația morală a acestor notații este secondată de cea istorică, dată de oportunitatea cunoașterii unor aspecte relevante în egală măsură pentru controversele istoriografice din ultimele trei decenii, precum relațiile inter-confesionale sau semnificațiile identitare ale primei tentative de unire politică a statelor românești. Secțiunea următoare, *„Figuri de ierarhi, preoți și mireni cărturari”*, se circumscrie unei schițe de istorie culturală, umanizată prin intermediul unor secvențe biografice,, a

cărei finalitate constă în identificarea semnificațiilor relației confesiune-cultură, definitorie pentru specificul spiritualității românești, mai presus de ievenimențial. Studiile cuprinse în seria *„Personalitatea și opera sfântului ierarh Andrei Șaguna, mitropolitul Transilvaniei”* reiterează direcții ale restituirii unor aspecte ale activității acestei personalități de prim ordin a bisericii ortodoxe din Transilvania și a mișcării naționale românești, vizând mai ales profilul său cultural și receptarea acțiunilor sale în medii străine comunității păstorite de acesta.

Autorul revine la analize de istorie socială odată cu articolele incluse în grupajul *„De la pașoptism la Primul Război Mondial și Marea Unire”*, cu o mai mare diversitate tematică, dar servind intenției de a demonstra rolul bisericii în viața Cetății, în contextul dat de momente esențiale din viața națiunii române, prin apelul la informații mai puțin frecventate de restituirile de fapte precum activitatea preoților militari pe durata Marelui Război și participarea clerului ortodox la demersurile care au precedat Marea Unire, precum și contactele unor ierarhi cu mediul academic românesc. Dimensiunea teologică a misiunii asumate de autor este relevată de secțiunea *„Teologie și spiritualitate”*, care prilejuiește cititorului un contact cu realități mai puțin familiare unei lucrări istorice propriu-zise, aparținând dimensiunii profunde a credinței ortodoxe iar această preluare amicală conferă un grad sporit de legitimitate pentru cunoaștere, de această dată dintr-o perspectivă introspectivă și tocmai prin aceasta mai puțin expusă contagiunii cu realitatea cotidianului, cu potențialul său profanator. Vectorii acestei cunoașteri în măsură să ofere receptorului răspunsuri la angoasele mai vechi sau mai noi sunt figuri emblematice pentru teologia isihastă precum Sfântul Paisie Velicikovski, monahi investiți cu atributele sfințeniei precum Sfântul Siluan Athonitul, iar oportunitatea oferită de ortodoxie ca sursă de regenerare morală este relevată de exemplele unor convertiri colective și de tangențele cu sensibilități similare prezente în cadrul altor biserici creștine. Grupajul final *„Peregrini prin țară și peste hotare”*, trece în revistă fragmente din viața religioasă a unor comunități ortodoxe locale sau expatriate, ilustrând implicit vitalitatea ortodoxiei ca inspiratoare a unor norme de viață comunitară.

Colecția de studii a istoricului clujean nu propune revoluții interpretative în raport cu realitățile avute în vedere și nu rostește ultimul cuvânt într-o eventuală dezbatere legată de semnificațiile unor fapte ale istoriei confesionale, fiind mai curând prin eclectismul său o invitație la meditație asupra unor subiecte tratate cu suficiență de scrisul istoric tentat de aparenta libertate a observației eseistice sau de preluarea *tale quale* a unor clișee istoriografice pe temeiul recuperării unor decalaje în raport cu istoriografia occidentală. Formația teologică a autorului se materializează astfel într-un act de generozitate, punând la îndemâna unor cititori mai puțin familiarizați cu tainele meseriei de istoric informații utile pentru formularea propriilor concluzii asupra unor chestiuni cărora actualitatea le conferă sensuri greu de anticipat în urmă cu câteva decenii.

Florian Dumitru Soporan

Maramureşul istoric. Studii de Istorie şi Arheologie, coordonatori Mihai D. Drecin, Gabriel Moisa, Delia Cora, Cristian Culiciu, Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2020.

În ultima perioadă de timp o parte din preocupările științifice din domeniul Istoriei s-au axat pe studiul unor regiuni istorice. Posibil ca acest fapt să fi fost impulsionat de recenta aniversare a centenarului unui eveniment istoric care a adus o serie de schimbări în majoritatea domeniilor societății europene, dar și în interiorul societății românești. Astfel, schimbările au fost imortalizate sub forma unor monografii dedicate diferitelor regiuni istorice românești. Au fost publicate lucrări legate de regiuni ca Transilvania, Crișana și altele, iar cartea de față se înscrie în seria acelor lucrări, ea concentrând informații sub forma unor studii de istorie și arheologie cu privire la regiunea istorică a Maramureșului. Așadar, titlul lucrării este *Maramureşul istoric. Studii de Istorie şi Arheologie*, fiind publicată în cadrul Centrului de Studii Transilvane al Academiei Române în anul 2020.

Sub aspect vizual, coperta cărții este împărțită în două, în partea de sus apare titlul lucrării, care arată clar că este dedicată istoriei regiunii Maramureșului, iar faptul că titlul este plasat pe un fundal de lemn parcă scoate și mai mult în evidență caracterul istoric al lucrării, dar dincolo de titlu se

reliefează elementul grafic de bază – harta istorică a comitatului Maramureș, element care concentrează atenția cititorului asupra mesajului cărții nu doar scriptic, ci și vizual.

Volumul are patru coordonatori, Mihai D. Drecin, Gabriel Moisa, Delia Cora și Cristian Culiciu, și este structurat pe patru paliere științifice, denumite generic – Geografia locurilor; Învățământ și cultură; Politică și istorie militară; Societate. Cele patru capitole nu sunt egale sub aspect structural, primul capitol are o singură lucrare, însă celelalte trei capitole au peste patru, uneori chiar nouă, lucrări în componență.

Se pare că volumul reunește o serie de studii științifice, mai exact 19 articole, care au avut ca principal subiect de cercetare Maramureșul. În fapt, cartea este rezultatul desfășurării sesiunii științifice intitulată „Contribuția Maramureșului istoric la istoria românilor", care s-a desfășurat între 25–27 octombrie 2013. Însă, cercetările au fost publicate sub forma actuală după șapte ani, în 2020, din cauza unor probleme de ordin financiar, aceste detalii, precum și altele ce țin de culisele publicării volumului se pot afla din secțiunea *Cuvânt-înainte sau Despre Maramureşul istoric din stânga şi din dreapta Tisei* (pp. 9–27). De remarcat faptul că segmentul Cuvânt-înainte este tradus în două limbi străine – engleză și franceză – astfel se transmite un mesaj de transparență și i se atribuie cărții un caracter internațional. Lucrările din volum nu sunt traduse, dar la fiecare articol abstractul se regăsește în limba engleză, uneori în germană, astfel încât cei interesați de acest subiect și din afara țării să poată consulta cartea pe scurt.

Primul palier științific – *Geografia locurilor* – cuprinde o lucrare semnată de Alexandru Ilieș și Marin Ilieș, ei abordând regiunea istorică a Maramureșului sub aspect geografic – *Ţara Maramureşului: particularităţi geografice în spaţiu şi timp* (pp. 31–48).

Cel de-al doilea palier se compune din cinci articole (pp. 49–116). Cercetările de aici reflectă trecutul învățământului și al culturii în general în regiunea Maramureșului. Segmentul de timp care este supus analizei este destul de larg, coboară în secolul al XVI-lea, apoi trece în perioada interbelică și ajunge până în prezent.

Cel de-al treilea palier științific cuprinde nouă lucrări, fiind cel mai mare capitol din lucrare. Studiile au fost grupate în așa fel încât să oglindească trecutul politic și istoria militară a zonei cercetate (pp. 117–260).

Cel de-al patrulea palier este alcătuit din patru studii în care au fost analizate din punct de vedere istoric diferite aspecte ale societății maramureșene (pp. 261–336).

Așadar, cartea se înscrie în seria monografiilor dedicate diferitelor regiuni istorice, îmbogățind astfel „contribuțiile documentare pentru una dintre cele mai fascinante zone ale României zilelor noastre – Maramureșul."

Robert Marius Mihalache

Beiușul și lumea lui, vol. VI: Oameni de seamă din Ţara Beiușului, coord. Ioan Degău, Simion R. Suciu, Ioan Laza, Academia Română/Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2021, 939 p.

Faptul de istorie locală și importanța sa pentru concretizarea efortului de reconstituire a trecutului a beneficiat constant de o perspectivă oximoronică care a supraviețuit la nivelul scrisul istoric românesc și în ultimele decenii, chiar în condițiile în care astfel de preocupări și-au dovedit utilitatea în universul cultural european, cu care se clamează o anume dorință de compatibilizare. Intenția legitimă de a emancipa istoria de sub influența uneori similară cu captivitatea, a factorului administrativ și aspirația către realizări monografice cu caracter exhaustiv, abordând subiecte de interes general, opțiuni care încorporează similitudini cu suficiența și vanitatea, precum și promovarea unei anume preferințe pentru așa-numita istorie-problemă, inspirată de hipertrofierea și preluarea necritică a unor teme postulate de istoriografia franceză influențată de științele sociale, au legitimat plasarea trecutului comunităților de dimensiuni mici și medii la periferia preocupărilor istoricilor și la atitudini în cel mai bun caz condescendente în ceea ce privește cercetările orientate în această direcție. Astfel de abordări au generat un impact încă dificil de estimat asupra procesului de formare a istoricilor odată cu repetatele restructurări ale programelor universitare și favorizarea

relativizării succesiunii factuale și a importanței unor acte de conduită individuală și colectivă, în favoarea așa-numitei durate lungi, răpind istoriei unul din atuurile sale ca disciplină a cunoașterii, interesul pentru diversitate și specific, influențând în egală măsură și opțiunile unei părți a publicului instruit. Sub aceste auspicii, tema comunităților fără istorie, utilizată de unii autori în relație cu anumite națiuni sau regiuni geografice, tinde să dobândească un nemeritat drept de cetate la nivelul opțiunilor consumatorului de istorie,, tendință evidentă și în orientarea tematică a opțiunilor editoriale, dominate de preocupări vizând istoria marilor puteri sau a unor genuri aflate la interferența dintre istoria-știință și reflecția eseistică.

Pe de altă parte, însăși dinamica mobilității sociale, de natură să pună în cauză vechile afinități familiale și comunitare, generează un reviriment al reflecțiilor introspective și al nevoii ancestrale de apartenență a individului. Răspunsul la aceste sensibilități publice a constat într-o creștere a producției de lucrări dedicate unor așezări, urbane și rurale, lăcașuri de cult sau monumente, inegale ca valoare științifică și ignorând uneori spiritul critic, fapt care le face dificil de utilizat ca surse istorice primare.

Prudența pe care evaluarea acestora o impune istoricului profesionist nu poate conduce la ignorarea preocupărilor obiective a indivizilor și colectivităților pentru propriul trecut, căreia îi datorăm în ultimă analiză primele consemnări ale date cu relevante pentru istorie în date epigrafice și surse scrise, care au preliminat apariția istoriografiei clasice greco-latine. De altfel, aceasta din urmă a prezervat și privilegiat interesul pentru afinitățile locale, recognoscibil la Herodot sau la Titus Livius, în notațiile taciteice referitoare la Britania sau în primele cronici și geste medievale. Originea ilustră, reală sau elaborată, a conducătorilor și a comunităților aflate sub autoritatea acestora, a inspirat revirimentul interesului pentru trecut în Evul Mediu, iar mitul originii troiene și demitizarea subiectului operată de istoriografia umanistă sunt plasate la originile scrisului istoric modern. La rândul lor, autorii romantici au privilegiat recuperarea realităților locale și regionale, subsumate spiritului național, iar scrisul istoric pozitivist a plasat efortul d reconstituire a istoriei „așa cum a fost", sub autoritatea de necontestat a surselor scrise, ale căror semnificații nu pot fi emancipate de sub influența intereselor locale.

Editarea celui de al șaselea volum al colecției „*Beiușul și lumea lui"*, sub coordonarea lui Ioan Degău, se constituie într-un posibil răspuns la aceste dileme și propune o insolită conciliere între intenția prezervării profilului unei comunități care nu își revendică o poziție de *Caput* Mundi și nici măcar nu a rămas în conștiința posterității drept un centru al mișcării naționale a românilor de talia Blajului sau Sibiului,, cu preocupări de istorie generală, precum istoria administrației, a culturii sau cea militară. Din perspectiva editorului, lucrarea corespunde obiectivelor sale programatice de a recupera realitățile transilvane cu scrupulul detaliului, propriu investigației istorice profesioniste, propunând o istorie a permanențelor și mai puțin una a faliilor și cezurilor. La rândul lor autorii acestei lucrări care intimidează prin dimensiuni și prin disponibilitățile sale eclectice demonstrează o dublă apartenență etică, realizând o fericită osmoză între interesul pentru trecut și spiritul civic care inspiră preocuparea pentru ilustrarea participării propriei comunități la făurirea istoriei. Relevanța științificăa demersului este certificată de efortul de documentare care aimplicat apelul la o varietate de surse bibliografice și participarea unor specialiști având un larg spectru de preocupări și aparținând unor diferite domenii ale cunoașterii, animați de forța solidarității comunitare și de intenția de a pune la dispoziția cititorilor și specialiștilor un instrument indispensabil unei istorii conectate cu realitatea concretă.

Succintele considerații introductive datorate prof. univ. dr. Ioan Bolovan, membru corespondent al Academiei Române subliniază însemnătatea acestui act de mecenat atât de puțin întâlnit în prezent și plasează acest demers în seria mai largă a inițiativelor Academiei Române de elaborare a unor instrumente esențiale pentru laboratorul istoricului: dicționare, enciclopedii și crestomații. La rândul său, Ioan Degău, personalitate a mediilor financiare ardelene, demonstrează în termeni care amintesc de rigoarea impusă de afilierea sa profesională însemnătatea Beiușului ca unul din primele centre ale culturii naționale românești și ca punct de interferență al biografiilor unor oameni de cultură cu relevanță națională. Lucrarea definită de înșiși autorii ca o crestomație conținând restituiri biografice propune o reconstituire a istoriei administrative a Beiușului în perioada 1919–2021, la nivelul notațiilor referitoare la primarii urbei. Profilul dinamicei comunități bihorene dobândește o notă în plus prin evocarea cetățenilor de onoare ai municipiului Beiuș, iar lectura acesteia furnizează date imposibil de ignorat pentru specialiștii în istorie socială. Cititorul are ocazia să constate multitudinea

interferențelor Beiușului cu istoria culturii și științei românești, grație evocării personalităților Academiei Române care au urmat liceul„ Samuil Vulcan" din Beiuș sau au locuit în Beiuș și a personalităților care au onorat Țara Beiușului. Preocuparea esențială a autorilor este relevată de revenirea la evocarea unor membri respectați ai comunității, „Oameni de seamă din Țara Beiușului". Secțiunea finală oferă date succinte de istorie militară, prin menționarea structurilor armatei române din regiune și a unor personalități care s-au distins în conducerea acestora din urmă

Această vastă colecție de informații și fragmente biografice nu își asumă opțiuni metodologice revoluționare și nu tinde către o facilă originalitate, dar are meritul de a aduce o contribuție remarcabilă la o percepție antropocentrică asupra istoriei, eliberate de sub constrângerile unei prejudecăți pseudosavante, restituindu-i dimensiunea sa genuină, aceea de viață trăită.

Florian Dumitru Soporan

Patrimoniul istorico-juridic românesc din Mărginimea Sibiului (Răşinari, Sălişte), Ela Cosma (coordonator), Mircea-Gheorghe Abrudan, Marius Boromiz, Alexandru Bucur, Ela Cosma, Daniela Deteșan, Livia Magina, Tatiana Onilov, Vasile Rus, Victor C. Vizauer (autori și editori), Argonaut Publishing/Symphologic Publishing, Cluj-Napoca/Gatineau, 2020, 870 p.

Mărginimea Sibiului a fost și rămâne pentru istorici o zonă de mare interes datorită patrimoniului său cultural și istoric vast. De-a lungul timpului, mărginenii au reușit să își păstreze integritatea stilului de viață tradiționalist și identitatea națională, atât prin acțiuni pașnice (petiționare, diplomatice, juridice), cât și prin răscoale. Stilul de viață al locuitorilor din Mărginime reprezintă un exemplu de libertate, nemaiîntâlnit în alte regiuni transilvănene. Multitudinea personalităților originare din această parte a țării dovedește cât de importantă este această zonă.

Autorii își propun să actualizeze și să completeze datele referitoare la localitățile componente ale Mărginimii, aducând elemente surprinzătoare, de noutate față de documentația deja existentă, căutând să răspundă unor întrebări care planau asupra Mărginimii de mult timp: *Cum au reușit să își păstreze identitatea națională mărginenii?*; *Cum au dobândit și păstrat un statut autonom față de scaunul săsesc de la Sibiu?*. Au fost studiate documente medievale și moderne în limbile latină, germană, maghiară și română ce relevă acțiunile juridice ale mărginenilor, literatura etnologică, dar și istoria artelor, a bisericii și a învățământului acestei zone surprinzător de dense din punct de vedere cultural, fiind necesar efortul susținut al unei întregi echipe de specialiști în paleografie.

Cuprinsul cărții este divizat în trei mari capitole, fiecare incluzând subiecte conectate între ele. Se observă o tranziție de la general spre particular, prima parte a cărții tratând, în capitolul I, despre „Mărginimea Sibiului", oglindită în studiile autorilor Ela Cosma, Alexandru Bucur, Daniela Deteșan (pp. 13–225), ca mai apoi să fie prezentate cele două localități menționate și în titlul lucrării: „*Răşinari*", autorii capitolului II fiind Ela Cosma, Tatiana Onilov, Vasile Rus, Victor Vizauer (pp. 227–523), și „Sălişte", în capitolul III, având-i autori pe Daniela Deteșan, Mircea-Gheorghe Abrudan, Livia Magina, Marius Boromiz, și editori pe Vasile Rus și Loránd Mádly (pp. 525–709).

Capitolul I conține un amplu studiu istoriografic de debut elaborat de Ela Cosma (pp. 13–99). Este o introducere contextuală ce creează un apetit pentru cunoașterea zonei prin intermediul studiilor istorice și al biografiilor. Alte aspecte ale studiului de debut cuprind istoria bisericii din sudul Transilvaniei și statistici confesionale din secolul XVIII (pp. 45–57), în același timp fiind vizate lupta ortodoxiei pentru a supraviețui și refuzul majorității ortodoxe de a trece la noua confesiune greco-catolică. Datele arată o situație clară despre strânsa legătură dintre locuitorii mărgineni și Biserica Ortodoxă: chiar dacă mulți dintre clerici au devenit *uniți cu Roma*, locuitorii în marea lor majoritate au rămas fideli vechii confesiuni. Urmează descrierea firească a învățământului, iar datorită preocupării deosebite acordate educației, Mărginimea a dat o mulțime de personalități: Emil Cioran (filozof), Onisifor Ghibu (pedagog academician), Octavian Goga (poet și politician), Ioan Lupaș (istoric), Inocențiu Micu-Klein (episcop greco-catolic) ș.a.m.d. Arta este și ea prezentă în localitățile mărginene; se pot aminti mai ales troițele, picturile bisericești, alături de literatura etnologică, dar din păcate în această direcție nu există suficiente studii comparative ca să se poată distige particularitățile culturale ale zonei Mărginimii în raport cu alte zone pastorale românești.

Din punct de vedere economic, Mărginimea era o regiune puternică datorită comerțului cu animale, păstoritul fiind, deci, una dintre cele mai importante preocupări ale locuitorilor. Un fenoment interesant, cel al transhumanței, este înfățișat de Alexandru Bucur. Autorul analizează o serie de documente ce atestă activitatea transfrontalieră a ciobanilor mărgineni, ce călătoreau în fruntea turmelor ciobanii până în Țara Românească, Moldova, Basarabia sau Crimeea, identificând și femei ce practicau meseria păstoritului, ca băcițe (pp. 101–153). Din prezentarea unor instituții filantropice din perioada primului război mondial, realizată de Daniela Deteșan (pp. 185–205), se poate observa spiritul caritabil al mărginenilor, căci sume mari de bani au fost donate de cei înstăriți fie orfanilor de război, fie școlilor sau bisericii.

Rășinariul este cea mai mare comună din Mărginimea Sibiului, cu o populație de aproximativ 5 000 de persoane, satul aducând dintotdeauna mai mult cu un mic oraș. De aceea, sașii l-au denumit „Sat orășenesc" (Städterdorf). Acestea este subiectul celui de-al doilea capitol, unde regăsim analiza extinsă a unui document inedit, descoperit de Ela Cosma în Muzeul Bisericesc din Casa Episcopală de la Rășinari. *Transmissionales in Causa Possesionis Resinar contra Liberam Regiamque Civitatem Cibiniensem* este un manuscris de 1318 file de manuscris, ce conține toate acțiunile procesuale desfășurate între cele două localități în anii 1735–1786, ca și documentele legale anterioare atașate. Obiectul procesului era ocuparea abuzivă de către orașul Sibiu a hotarelor sătești, a pășunilor și munților Rășinariului, odată cu numeroasele robote și taxe impuse localnicilor (p. 397). De-a lungul secolului al XVIII-lea, Sibiul a practicat spolierea rășinărenilor, controlul asupra ciobanilor și cenzura asupra comercianților români. Apărarea și contraofensiva juridică a mărginenilor din Rășinari s-a materializat după un proces prin care satul a câștigat un statut de autonomie în raport cu marele oraș săsesc și calitatea rară de sat liber crăiesc, așa cum a fost declarat de împăratul Iosif al II-lea.

Două acte ce atestă independența anterioară ocupării abuzive de către Sibiu sunt prezentate și dezbătute de Ela Cosma în „Istoricul unei controverse" (pp. 229–248), actele fiind editate de Tatiana Onilov după copia româno-chirilică (pp. 269–284) și după traducerea lor latină analizată prin retroversiune de Vasile Rus (pp. 285–395). Primul document este *cartea ocolniță*, în care se găsește o confirmare a regelui Matia Corvin la o *reambulatio,* prin care sunt delimitate hotarele Rășinariului de cele ale Cisnădiei. Documentul de la 1488 este pus sub semnul falsului de către Nicolae Iorga, însă lipsa originalui lasă loc de interpretări, deoarece în documentația procesului din secolul al XVIII-lea se regăsește, desigur, o copie realizată ulterior originalului din veacul al XV-lea. Cel de-al doilea document este extrasul actului de danie pe care Radu-Vodă Negru o face la 1383 Bisericii Sfintei Paraschiva, cel mai vechi lăcaș de cult atestat în Rășinari. La fel ca și așa-zisul privilegiu al regelui Matia acordat rășinărenilor, și actul de danie se păstrează în aceeași copie, notată pe foaia care începe cu actul din 1488. Vasile Rus parcurge sute de pagini din documentul-fluviu în limba latină, prelucrându-l critic și efectuând traducerea în limba română (pp. 285–397). De asemenea, ne sunt prezentate de către Victor Vizauer antroponimia românilor din conscripția de la Rășinari (pp. 409–422) și de către Ela Cosma casele și inscripțiile de la Rășinari din secolele XVIII–XIX, cronologia și conținutul procesului din anii 1735–1784 (pp. 397–407). Cum în anii 1738 și 1776–1777, autoritățile guberniale c.c. au dispus efectuarea a două mari ascultări de martori, în cadrul realizării unui probatoriu solid, Ela Cosma analizează declarațiile martorilor și elementele de păstrare la Rășinari a unor practici juridice ținând de vechiul "Jus Valachicum" (pp. 473-523).

Cel de-al treilea capitol e dedicat localității Sălișteː Aici, spre deosebire de Rășinari, găsim o situație mai amănunțită a bisericii, descrisă în special de către Daniela Deteșan și Mircea-Gheorghe Abrudan, în temeiul documentelor descoperite în Arhiva Protopopiatului Ortodox Sălișteː ce dovedesc aserțiunea că Sălișteː este, într-adevăr, capitala spirituală a Mărginimii. Pe baza studierii și a protocoalelor de judecată ale Sălișteiː din Arhivele Naționale Sibiu, Livia Magina reușește să descopere lumea rurală de la sfârșitul secolului XVI (pp. 571–580). Istoricul muzeului și arhivei protopopiale sălișteːne sunt conturate de Daniela Deteșan (pp. 527–542) și Mircea-Gheorghe Abrudan (pp. 543–570), dar se relevă și existența unor familii de preoți, adevărate dinastii sătești, ce au slujit în protopopiat, așa cum arată tot Daniela Deteșan (pp. 597–610). Spectrul social este foarte bine analizat în cadrul proceselor de divorț, Daniela Deteșan evocând dramele suferite de femeile părăsite de bărbații care nu se mai întorceau acasă, dar și apariția unor căsătorii aranjate pe principiul financiar (pp. 645–684). La finalul capitolului, aceeași autoare prezintă activitățile caritabile din timpul Primului Război Mondial, însoțite de statistici cu sumele de bani donate și destinația acestora (pp.

661–684). Urmează descrierea vizitei Familiei Regale la Sălișteа la 1 iunie 1919, realizată de Marius Boromiz, (pp. 685–701). În sfârșit, câteva izvoare inedite despre marele istoric academician Ioan Lupaș ca protopop al Săliștei între 1909–1919 sunt aduse la lumină de către Daniela Deteșan și Mircea-Gheorghe Abrudan (pp. 611–644).

Anexele de la finele volumului conțin „Referințele" privind „Mărginimea Sibiului. O bibliografie", realizată de Ela Cosma (pp. 713–738), respectiv „Cuprinsul volumelor apărute până acum în colecția *Biografii Istorice Transilvane*" (pp. 739–792), ca și „Ilustrațiile" grupate conform studiilor volumului (pp. 793–870).

Pe lângă considerațiile deja prezentate, trebuie subliniat caracterul științific al editării critice a documentelor prelucrate: textele documentare sunt redate în limba originală în care au fost redactate, ca mai apoi să fie traduse și interpretate în studii analitice. Cu toate că, de multe ori, cititorul nefamiliarizat se vede asaltat de informația abundentă, greu de asimilat, autorii-editori ai volumului dedicat *Patrimoniului istorico-juridic românesc în Mărginimea Sibiului (Rășinari-Săliște)* au reușit să prezinte un subiect de nișă, cu valențe monografice regionale, într-un mod atrăgător și plăcut.

Ștefan Dejica-Cosovici

Mircea-Dan Bob-Bocșan, Sevastian Cercel (coordonatori), *Despre (R)evoluții în drept. Studii dedicate centenarului Vladimir Hanga,* București, Editura Academiei Române și Editura Universul Juridic, 2021, 545p.

Publicarea volumului *Despre (r)evoluții în drept. Studii dedicate centenarului profesorului Vladimir Hanga,* vine – după cum ne declară coordonatorii – în întâmpinarea unui moment special: *centenarul nașterii profesorului doctor docent Vladimir Hanga*. Apărut sub coordonarea domnilor profesori Mircea-Dan Bob-Bocșan și Sevastian Cercel, volumul se dovedește un proiect necesar de cunoaștere a unei figuri reprezentative a istoriei dreptului românesc, precum și a domeniilor în care omagiatul a activat didactic și științific: Drept roman, Drept succesoral, Istoria statului și dreptului românesc, Drept internațional privat etc.

Profesorul Vladimir Hanga a parcurs toate treptele necesare constituirii unui profil profesional enciclopedic, de la asistent la profesor universitar, de la decan al Facultății de Drept din cadrul UBB Cluj-Napoca, la prorector al UBB Cluj-Napoca, remarcându-se ca expert ONU pentru drepturile civile și politice (1977–1984) și membru al Curții Permanente de Arbitraj de la Haga (1984–1989). A oferit studenților săi, tinerilor cercetători și întregului corp profesional al jurisconsulților o operă valoroasă, având contribuții însemnate în traducerea din limba latină a documentelor medievale transilvănene apărute în 10 volume în: *Documente privind istoria României,* București, Editura Academiei Române, 1953. Iată numai câteva dintre cărțile sale: *Originea și structura posesorie a căsătoriei sine manu,* București, 1946; *Instituțiile alimentare romane,* București, 1948; *Cetatea celor șapte coline,* București, 1957; *Istoria generală a statului și dreptului. De la origini la revoluțiile burgheze*, București, 1958; *Caius Iulius Caesar*, București, 1967 (tiraj 30. 000 de exemplare); *Drept privat roman*, București, 1971; *Alexandru cel Mare*, București, 1974 (tiraj 50. 000 de exemplare); *Mari legiuitori ai lumii*, București, 1977; *Les institutions du droit coutumier roumain*, București, 1988; *Instituțiile lui Iustinian,* București, 2005 etc. Mărturie a pasiunii pentru Istoria Dreptului și a acribiei domniei sale stau, de altfel, cursurile și manualele de drept succesoral românesc și de drept privat roman, cele peste 100 de articole și studii publicate în reviste de specialitate din țară și străinătate, precum și cursurile și prelegerile susținute la Collège d'Europe (Bruges), Facultatea de Drept din Heidelberg, Universitatea din Sassari (Italia), Geneva și New York.

Coordonatorii volumului au optat pentru o structură compartimentată în secțiuni.

Prima secțiune a fost rezervată prezentării volumului și expunerii biografice și bibliografice a profesorului omagiat. Într-o scurtă introducere (pp.11–12), prof. univ. dr. Mircea-Dan Bob-Bocșan precizează că a inițiat editarea volumului *în calitate de discipol al profesorului Vladimir Hanga,* în cadrul unui proiect dedicat Istoriei Dreptului, care, pe viitor dorește atragerea unor reputați specialiști din țară și din străinătate. Pentru publicarea acestuia a fost susținut de Institutul de Cercetări Socio-

Umane „C. S. Nicolăescu-Plopșor” al Academiei Române, din Craiova și de Asociația „Centrul de Studii și Cercetări de Drept Privat”, din cadrul Facultății de Drept a Universității din Craiova, în cadrul proiectului de cercetare științifică, încheiat între cele două instituții: *Istoria Dreptului Românesc. Momente și Personalități: Vladimir Hanga*.

Următoarele patru secțiuni: *Despre (r)evoluții în Dreptul Roman* (pp. 32–147), *Despre (r)evoluții în Istoria Dreptului,* (pp. 151–295), *Despre (r)evoluții în Dreptul Succesoral* (pp. 299–407), *Varia despre (r)evoluții în Dreptul Contemporan,* (pp. 411–545) reunesc 31 de contribuții, semnate de discipoli ai profesorului Victor Hanga și de specialiști ai istoriei dreptului, selectați din importante centre universitare, precum și din institutele de cercetare ale Academiei Române: prof. dr. Sevastian Cercel (directorul Institutului de Cercetări Socio-Umane „C. S. Nicolăescu-Plopșor”), prof. dr. Lucian Bercea, lector Dan-Adrian Cărămidariu (Facultatea de Drept Privat a Universității de Vest din Timișoara), prof. dr. Mircea-Dan Bob-Bocșan, dr. Alina-Emilia Ciortea, lector dr. Arthur Mihăilă, conf. dr. Dan-Andrei Popescu (UBB Cluj-Napoca), prof. dr. Valerius Ciucă (UAIC din Iași), prof. dr. Mircea Duțu (directorul Institutului de Cercetări Juridice „Acad. Andrei Rădulescu”, al Academiei Române), prof. emeritus Gabor Hamza (Universitatea Eötvös Loránd, Budapesta), prof. emeritus Philip Thomas (Universitatea din Pretoria), conf. dr. Tomislav Karlović (Universitatea din Zagreb), prof. dr. Christine Morin (Universitatea Laval din Quebec), prof. Jakob Fortunat Stagl (Universidad de Chile, Santiago de Chile), prof. dr. Dan-Constantin Mâță (Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași) etc.

Temele dezbătute în cuprinsul volumului sunt extrem de variate: de la studiul dreptului în școlile Romei Antice, la *colonii* și *arenda* pământului în Roma Antică, de la unificarea legislativă a Principatelor Române și consolidarea dreptului în primele decenii ale Regatului României, la unificarea legislativă – marea provocare a României Mari, de la natura juridică a Proclamației de la Islaz, la aspectele juridice privind sănătatea publică în contextul istoric al marilor epidemii, de la căsătoria și regimurile matrimoniale în dreptul roman, la condiția juridică în familia postmodernă. În ceea ce privește conținutul propriu zis al studiilor cuprinse în acest volum mă limitez doar la transmiterea acestor informații, în ideea de a-l incita pe cititor spre lectură și de a descoperi informații utile referitoare la temele abordate.

Prin editarea acestui volum s-a adus un real omagiu distinsului profesor doctor docent Vladimir Hanga, iar prin studiile și articole publicate, o contribuție însemnată la îmbogățirea datelor în domeniile abordate de autori, pentru că așa cum ni se dezvăluie în paginile volumului: *dreptul roman nu este numai istorie și cultură, ci, în egală măsură, actualitate și adevăr, pentru că toate instituțiile și conceptele dreptului privat de astăzi sunt creația juriștilor Romei,... în sarcina juriștilor fiecărei epoci fiind adaptarea acestuia la prezentul trăit* (pp. 393–394). Socotim oportună alegerea titlului pentru volumul publicat de Editura Academiei Române și Editura Universul Juridic, București, două dintre prestigioasele instituții din peisajul științific românesc actual.

Georgeta Ghionea

Mihai-Ștefan Ceaușu, Ion Lihaciu, *Autonomia Bucovinei (1848–1861): studiu și documente*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2021, 374 p.

Volumul de față apare în continuarea unor vechi și constante preocupări ale celor doi autori cu privire la istoria Bucovinei. Contribuțiile lui Mihai-Ștefan Ceaușu (CI, dr. la Academia Română, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” din Iași) includ, astfel, studii de istorie politică, dintre care trebuie amintit: *Palamentarism, partide și elită politică în Bucovina habsburgică (1848–1918). Contribuții la istoria parlamentarismului în spațiul central-est european*, Iași, Editura Junimea, 2004, istorie economică (*Domeniul mănăstirilor din Bucovina în secolele XIV–XVIII. Inventar de documente*, editat împreună cu Marius Chelcu, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2007), biografii (*Un iluminist bucovinean: boierul Vasile Balș. 1756–1832*, Iași, Editura Junimea, 2007), precum și numeroase alte cărți, ediții de documente și articole referitoare îndeosebi la perioada în care Bucovina a făcut parte din Imperiul Habsburgic (mai târziu Austro-Ungar). Preocupările lui Ion Lihaciu (conf. univ. dr. la Facultatea de Litere a Universității „Al. I. Cuza” din Iași) s-au îndreptat îndeosebi spre viața culturală bucovineană (*Czernowitz 1848–1918. Das kulturelle Leben einer Provinzmetropolle*, Parthenon-Verlag, Kaiserslautern, 2012) și istoria presei din regiune (*Zeitungsstadt Czernowitz. Studien zur Geschichte der deutschsprachigen Presse der Bukowina (1848–1940)*, Parthenon-Verlag,

Kaiserslautern, 2014, editat împreună cu Andrei Corbea-Hoișie și Markus Winkler). Trebuie spus că ambii autori au publicat în România și în străinătate (îndeosebi în spațul germanofon) un număr considerabil de studii referitoare la istoria Bucovinei.

Studiul care constituie prima parte a cărții, în cuprindere de aproape 100 de pagini, punctează principalele momente de istorie politică regională cuprinse între momentul anexării Bucovinei la Imperiul Habsburgic (1775) și dobândirea definitivă a autonomiei provinciale (1861), cu referire specială la statutul provinciei și la eforturile elitei locale pentru câștigarea ori menținerea individualității acesteia în cadrul Imperiului. Sunt tratate aici perioada administrației militare (1775–1786); prima anexare a Bucovinei la marea provincie învecinată a Galiției (1786–1790); revenirea (parțială) la autonomie din 1790; reanexarea la Galiția (1817); recuperarea autonomiei (1849), pierderea sa, pentru o scurtă perioadă (1860–1861) și recâștigarea ei prin Constituția imperială din 26 februarie 1861. În paralel, sunt prezentate demersurile întreprinse de notabilii bucovineni (români ori reprezentanți ai unor alte etnii), îndeosebi pe cale petiționară, dar și prin intermediul presei, al broșurilor ori al dezbaterilor parlamentare, în favoarea separării provinciei de Galiția, a dezvoltării unor instituții regionale cât mai cuprinzătoare și a altor măsuri socotite necesare propășirii „țării Bucovina". Bibliografia studiului include documente inedite, păstrate la arhivele din Viena, București ori Suceava, izvoare editate (între care trebuie notat mai ales ziarul bilingv „Bucovina. Gazetă românească pentru politică, religie și literatură / Romanische Zeitung für Politik, Kirche und Literatur", apărut la Cernăuți), dar și numeroase lucrări de specialitate privind istoria Bucovinei și, în general, a monarhiei habsburgice, în perioada de referință. Problema autonomiei provinciei este, astfel, atent contextualizată, fiind inclusă în cadrul mai larg al transformărilor care au marcat, îndeosebi după 1848, istoria politică și constituțională a împărăției.

Partea a doua a volumului (de peste 200 de pagini) este formată din 27 de documente – cele mai multe dintre ele publicate pentru prima oară – provenind din fondul Guvernământul Bucovinei, secțiunea Ministerul de Interne, de la Serviciul Arhivelor Naționale Istorice Centrale din București, Serviciul Județean Suceava al Arhivelor Naționale și Biblioteca Națională a Austriei din Viena. Sunt incluse aici petiții ori memorii semnate de personalități precum Eudoxiu von Hurmuzaki, episcopul Eugenie Hacman, Wilhelm von Alth, președintele Camerei de Comerț și Industrie a Bucovinei etc., dar și acte oficiale (extrase din Constituțiile Imperiului Habsburgic din 1849 și 1861, ordine, rapoarte, decizii). Cea mai mare parte a documentelor a fost scrisă, în original, în paleografie gotică, greu accesibilă chiar și celor mai mulți cunoscători ai limbii germane, situație care face demersul celor doi cercetători cu atât mai important pentru toți cei interesați de aprofundarea izvoarelor istoriei bucovinene. Textele germane sunt însoțite de rezumate și traduceri în limba română, fapt care le sporește considerabil accesibilitatea pentru publicul autohton. Nu în ultimul rând, lucrarea este ușor de folosit datorită indicelui de nume pe care îl include.

Contribuția lui Mihai-Ștefan Ceaușu și Ion Lihaciu trebuie să facă parte din „bibliografia obligatorie" a oricărui specialist în istoria Bucovinei din veacul al XIX-lea. Ea prezintă, de asemenea, un interes major pentru cercetători preocupați de diverse aspecte instituționale, politice, economice ori intelectuale ale istoriei românilor ori ale devenirii Imperiului Habsburgic în epoca de referință, pentru doctoranzi și studenți aflați în perioada de acumulare a lecturilor și de stabilire a unor priorități de studiu, ori pentru cei care doresc, pur și simplu, să înțeleagă istoria națională într-o manieră complexă și nuanțată, dincolo de atât de tentantele simplificări ori abordări superficiale.

Simion-Alexandru Gavriș

Monarhia Habsburgică (1848–1918). Vol. III: Problema Națională, ediție în limba română coordonată și îngrijită de Rudolf Gräf, traducere de Iosif Marin Balog, Lorand Madly, Raluca Nelepcu, Daniela Stanciu-Păscărița și Nicolae Teșculă, Academia Română/Centrul de Studii Transilvane, Editura Polirom, (Colecția Historia), 2021, 292 p.

Trecerea a mai mult de un secol de la destructurarea ansamblului politic multietnic și pluriconfesional cu care s-a identificat Casa de Austria, nu a diminuat ponderea subiectului în cadrul scrisului istoric și al producției culturale originale în spectrul larg al disciplinelor umaniste și al științelor sociale, de la diverse stadii ale dezbaterii istoriografice la creația literară, de la speculația

filozofică la studiile de politică economică și de istorie a dreptului. Plasată sub aceste auspicii favorabile sub raportul receptării publice, reflecția inspirată de impactul acestui insolit proiect politic de sorginte medievală care a generat un anume specific al modernizării în Europa Centru-Orientală și a devenit o componentă esențială a echilibrului de putere în Europa a fost dominată de acel *corsi e* ricorsi care definește filozofia istoriei profesate de Giambattista Vicco. Blamată ca închisoare a popoarelor de discursul identitar al națiunilor central-est-europene și denunțată ca bastion al conservatorismului social și al imobilismului instituțional de către adepții opțiunilor liberale și revoluționare moderne, Monarhia Habsburgică a beneficiat de reevaluări entuziaste, formulate în contextul dilemelor provocate de acutizarea disputelor naționale în perioada interbelică și mai ales de revirimentul opțiunilor politice integraționiste, care identificau experimentul materializat prin specificul de civilizație al *Mitteleuropa* cu o anume construcție europeană *avant la* lettre. Asemenea interpretări profund influențate de sensibilitățile vremii în care au fost formulate, sunt nuanțate de autori care căutau să identifice în dialogul între putere și societate pe care casa arhiducală germană l-a inițiat în relație cu supușii săi o premisă a difuzării în acest spațiu al interferențelor a valorilor etice și politice moderne, iar vulnerabilitățile care au pus în cauză însăși existența acestui creuzet etnic și jurisdicțional au fost de natură să ilustreze capacitățile de adaptare ale unor structuri care au supraviețuit crizelor confesionale, amenințărilor militare și izbucnirilor revoluționare..

În seria controverselor care au stimulat aprofundarea analizelor asupra acestei insolite realități istorice, dar au asimilat și riscurile încorporării investigației istorice în serviciul militantismului identitar, relația statului cu comunitățile etnice unite de autoritatea suveranului comun și divizate de apariția propriilor agende politice, a furnizat principalele justificări pentru destructurarea monarhiei, în contextul eșecului eforturilor de articulare a unei identități comune, a așa-numitei națiuni austriece, în construite prin apelul la loialismul dinastic și la elaborarea unor soluții legislative care să răspundă intereselor majore ale comunităților naționale recunoscute ca atare.

Publicarea sub sub îngrijirea prof. univ. dr. Rudolf Gräf a traducerii în limba română a trei studii incluse în cel de-al treilea volum al colecției de studii redactate din inițiativa Comisiei de Istorie a Monarhiei Habsburgice din cadrul Academiei de Științe a Austriei, aduce în atenția istoricului profesionist și în egală măsură a publicului larg a acestei problematici, din perspectiva unei juste reveniri la o istorie eliberată de pasiunea angajamentului ideologic, de patriotismul de operetă și de speculația eseistică, operând o fastă concilierii exigențelor criticismului pozitivist cu necesitatea accesibilității unei realități care s-a definit prin prezervarea unor specificități mai puțin familiare observatorului neavizat. Nota comună a celor trei studii destinate clarificării multitudinii semnificațiilor încorporate de așa-numita problemă națională, circumscrise intervalului cronologic care separă politizarea principiului de naționalitate odată cu Revoluția din 1848 de transferul său în plan juridic la finele Marelui Război, este dată de pledoaria pentru un nou stil istoriografic, bazat pe apelul la sursele documentare ale epocii avute în vedere și pe lecturile paralele ale unor acte administrative, expresie a dialogului cu disponibilități polemice între instituțiile statului și comunitățile etnice, motivat de necesitatea identificării unor soluții comune pentru coexistență și dezvoltare. Nota asupra ediției propusă de coordonatorul acestui demers istoriografic face o succintă trecere în revistă a activității comisiei academice inițiatoare a celor douăsprezece volume ale colecței publicate până în prezent și realizează o expunere în acord cu virtuțile conciziunii ale celor trei studii supuse atenției cititorului.

Primul dintre acestea, datorat istoricului Erich Zöllner, abordează tema periodizării istoriei Austriei, de la începuturile carolingiene ale Mărcii Orientale (*Osterreich)*, la primele mențiuni ale conceptului de Reich, în accepțiunea patrimonială lipsite de semnificațiile pe care le-a dobândit în epocile modernă și contemporană și la unificarea teritorială a Austriei sub autoritatea Casei de Babenberg. Trecerea acestor regiuni în patrimoniul Casei de Habsburg ca urmare a victoriei de la Markfeld, repurtate asupra regelui Przemisl Ottokar al II-lea al Boemiei, socotită un punct de turnură în dezvoltarea acestor regiuni și cariera politic a acesteia din urmă devin prilejul unei reflecții asupra istoriei Europei Centrale, din perspectiva raporturilor dinastiei cu elitele politice locale care domină instituțiile reprezentative și a statutului juridic al țărilor reunite sub autoritatea suveranului comun. Considerațiile asupra evoluției statutului acestor entități juridice prelimină o analiză asupra conceptului de națiune, cu multiplele sale accepțiuni, juridice, politice și etnolingvistice.

Studiul elaborat de Gerald Stourzh, având dimensiunile unei sinteze de istorie a dreptului, aprofundează tema egalei îndreptățiri a națiunilor din Monarhie ca principiu constituțional, ,ubliniind statutul de pionierat al Boemiei în stabilirea coordonatelor dezbaterii în legătură cu drepturile

naționalităților desfășurate în cadrul instituțional al Adunării de la Kremsier și al experimentelor avute în vedere de birocrația imperială care a operat o preluare amicală a acestei teme revoluționare în serviciul consolidării statului, odată cu experimentul neoabsolutist inițiat în 1851 și pe durata liberalizării parțiale avute în vedere din 1860. Un moment de turnură în evoluția acestei chestiuni este stabilirea compromisului din 1867 și elaborarea Articolului 19 al Constituției Cisleithaniei din decembrie 1867, care stabilea cadrul general al drepturilor minorităților naționale, lăsând reglementarea concretă a acestora în plan juridic și civic în responsabilitatea legislațiilor locale. Autorul acordă o atenție deosebită dezbaterilor din cadrul Curții Supreme de Justiție vizând diverse litigii care contrapun indivizi sau actori instituționali, motivate de această speță și punctele de vedere cu privire la accepțiunea juridică a națiunii emise de baronul Anton von Hye, care au servit drept surse de elaborare ale jurisprudenței valabile pentru *Cisleithania*. Relația între apartenența națională și aspectul lingvistic avut în vedere de articolul 19 al Constituției a activat la rândul său o serie de controverse, iar seria de opinii juridice examinate de autor încorporează semnificații preliminare pentru provocările care s-au aflat în fața viitoarelor state apărute pe ruinele Monarhiei Habsburgice, precum recunoașterea individualității naționale pentru comunitățile evreiești din Galiția sau situația specifică a Sileziei, regiune aflată sub jurisdicția vechii Coroane a Boemiei, dar cu o populație în majoritate germanofonă. Un alt aspect al relațiilor stat – societate avut în vedere de autor privește aplicarea principiului egalei îndreptățiri a națiunilor la nivelul administrației centrale și locale, iar trecerea în revistă a unor conflicte juridice de interes local și a soluțiilor identificate de autorități și transpuse în legislația centrală sau dietală și care oferă oportunitatea unei provocări pentru resursele de receptare ale cititorului mai puțin familiarizat cu specificul funcționării unui stat descentralizat, relevă două aspecte care pot explica dintr-o perspectivă internă capacitatea de adaptare a vechii structuri politice medievale la exigențele modernizării: eforturile sisetmatice ale elitei politice și ale birocrației austriece de a edifica un cadru legal pe care l-am putea defini drept incluziv pentru comunitățile etnice din cadrul Monarhiei, precum și o societate participativă, implicată în promovarea unor aspecte ale individualităților culturale, administrative și etno – lingvistice. Această din urmă caracteristică a istoriei Monarhiei Habsburgice în ultimele decenii de existență este ilustrată și de analiza autorului asupra activității legislative a Dietelor locale și a publicării elaboratelor sale în limbile utilizate la nivelul provinciilor, dar mai ales de preocuparea pentru aspectele de ordin lingvistic care afectau administrării justiției. Subcapitole distincte sunt dedicate analizei impactului acestui pluralism lingvistic asupra eficienței funcționării instituțiilor statului și efectelor folosirii limbii naționale în procesul educației publice, precum și implicațiilor de ordin confesional ale problemei.

Studiul care încheie acest excurs istoriografic propune o succintă concluzie datorată lui Robert A. Kann în legătură cu problema națională în Monarhia Habsburgică. Autorul asumă fără rezerve o prezumție pozitivă în ceea ce privește caracterul rezolvabil al acesteia în cadrul instituțional al Monarhiei, socotind eșecul acesteia din urmă ca un rezultat al unor acțiuni și inacțiuni subiective, potențate de factori obiectivi constând în dezvoltarea unor agende naționale concurente. Trecerea în revistă a principalelor tendințe istoriografice ale acestei problematici este urmată de o disociere între națiunile istorice și așa-numitele grupuri etnice fără istorie, sintagmă refuzată de autor și care-i încorporează pe slovaci, români și slavii din sud, a căror conștiință națională în ascensiune este pusă în relație cu apariția statelor naționale ale acestora dincolo de frontierele Monarhiei. Impactul acestei dihotomii este amplificat de specificul agendei politice a fiecărei națiuni, rezultat al specificităților de ordin social, reconstituite prin analize aplicate fiecărui caz în parte și de impactul unor acte de politică externă precum retragerea Casei de Austria din Germania ca urmare a înfrângerii în războiul cu Prusia din 1866, sau al implicării sale în Balcani în politica internă. În concluzie, colapsul Monarhiei Habsburgice nu a rezolvat problema națională devenită echeia de boltă a discursului politic intern după 1848, statele naționale apărute pe fostele sale teritorii devenind la rândul lor scena confruntărilor între noile majorități și grupurile etnice minoritare, socotite factori de ostilitate ai edificării naționale.

Publicarea acestor contribuții ale istoriografiei austriece la înțelegerea unor subiecte cărora interogațiile actualității le asigură resursele de a răspunde interesului cititorului, reprezintă o contribuție la efortul de repunere în drepturi a istoriei în ipostaza sa taciteică de disciplină a cunoașterii, o istorie, care învață fără a dicta, caută fără a specula, explică fără a impune.

Florian Dumitru Soporan

Cătălina Mihalache, Nicoleta Roman (eds.), *Copilării trecute prin Război. Poveşti de viaţă, politici sociale şi reprezentări culturale în România anilor 1913–1923*, editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", Iaşi, 2020.

Volumul *Copilării trecute prin Război. Poveşti de viaţă, politici sociale şi reprezentări culturale în Români anilor 1913–1923*, apărut la editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", în anul 2020, sub îngrijirea editorilor Cătălina Mihalache şi Nicoleta Roman, îşi propune să abordeze o temă mai puţin prezentă în istoriografia dedicată conflagraţiei mondiale, dar cu o importanţă indubitabilă în spectrul analizei vieţii sociale. Analiza copiilor şi a vieţii acestora a reprezentat astfel miza cercetărilor întrunite în cadrul volumului prezent, fixarea celor două borne cronologice *1913–1923* atenţionând asupra prezentării cadrului social şi mai puţin asupra evenimentelor politico-militare. Arhitectura lucrării concentrează temele istoricilor pe trei secţiuni, fiecare cu câte patru studii ce, conectate şi analizate într-un întreg, surprind în esenţa lor ceea ce numim copilării trecute prin război.

În cadrul primei secţiuni, *Realităţi, ideologii, ficţionalizări*, observăm trei teme centrale precum istoriografia, statistica şi literatura, fiecare analizate în contextul implicaţiilor avute asupra copiilor. Gheorghe Negustor conturează, într-un cadru general, contribuţiile istoriografice străine ce au avut ca temă centrală copiii. Autorul surprinde diferitele ipostaze în care tinerii au fost analizaţi, de la atribuirea caracteristicii de orfan odată cu plecarea tatălui pe front până la participarea activă, eroică aşa cum o prezintă istoriografia, a acestora în război. O altă direcţie semnificativă a cercetării istorice străine surprinde demografia post-război, afectată atât de tinerii ce au fost ucişi ca victime ale conflictului, fie au avut de suferit din cauza lipsurilor date de hrană şi boli, iar cei ce au supravieţuit acestuia au avut răni emoţionale profunde.

Revenind în plan intern, Daniela Mârza analizează în mod particular impactul războiului asupra copiilor din Transilvania, văzut din punct de vedere demografic. Cercetarea sa aduce în atenţia noastră o natalitate crescută înainte de război şi o natalitate scăzută post-război, cu efecte puternice asupra viitoarelor generaţii. Plecarea bărbaţilor pe front alături de sărăcia şi dificultăţile economice au redus numărul copiilor, iar cei ce trăiau momentele de război au fost maturizaţi de la o vârstă fragedă şi trimişi astfel la muncă. Totodată, numeroasele boli rezultate în lipsa unei igiene corespunzătoare şi absenţa unei educaţii adecvate au reprezentat obstacole în procesul formării şi creşterii acestora ca viitori adulţi ai societăţii.

Studiile întregite de Ramona Caramelea şi Iulia Cosma au ca pilon de legătură şi de analiză partea literară dedicată copiilor în perioada războiului. *Revista Copiilor şi a Tinerimii,* ce a avut activitatea editorială suspendată pe perioada războiului, a reuşit să prezinte ororile conflictului într-o notă caricaturală, de ridicare a moralului celor rămaşi acasă, prin texte ficţionale mai mult sau mai puţin eroice. Prin intermediul acestora, copiii reuşeau să interacţioneze cu ceea ce înseamnă în fond să fii soldat pe front şi să înţeleagă contribuţia pe care o pot avea chiar şi de acasă. Totodată, autoarea surprinde şi o notă subversivă a acestor ilustraţii ori texte prin care se încerca edificarea unui ataşament profund faţă de naţiune, un devotament ce să fie finalizat prin sacrificiul plecării pe front în caz de necesitate. Iulia Cosma prezintă lucrarea lui Edmundo de Amicis, *Cuore,* analizând comparativ traducerile din italiană în română realizate de către Clelia Bruzzesi în 1893 şi de către Sofia Nădejde în 1916. Calitativ apropiată de înţelesurile transmise de către Edmundo de Amicis, Sofia Nădejde a reuşit să ofere un manual prin care concepte precum patrie şi emancipare naţională să fie uşor de înţeles şi însuşit de către copii. Momentul intrării României în război nu a fost văzut drept motiv principal al traducerii manualului deşi pot fi observate unele pasaje ce accentuează elemente precum patriotism şi naţiune.

Cea de-a doua secţiune, intitulată *Griji pentru cei mici,* prezintă în linii generale modul în care elita comunităţii se preocupa de soarta copiilor în timpul războiului, în mod special a celor orfani. Delia Bălăican şi Nicoleta Roman se înscriu pe aceeaşi axă de cercetare a copilului orfan, privat de dragostea de tată, afectaţi de carenţele medicale şi economice cu care ţara se confrunta. În cadrul primului studiu, autoarea reuşeşte să contureze imaginea războiului prin ochii copiilor, referenţială fiind personificarea lui „Tanti Cocoţel", pe numele său Elena Perticari-Davila, ce avea grijă de distribuirea alimentelor către populaţia celor din Iaşi. Preocupate de grija copiilor şi a familiilor nevoiaşe, organizaţiile caritabile precum Societatea Naţională „Crucea Roşie a României" şi Casa de sprijin „Familia luptătorilor" au încercat să suplinească lipsa familiei, punând la dispoziţia copiilor hrană şi, poate cel mai important lucru, îngrijiri medicale. Nicoleta Roman particularizează analiza

centrelor caritabile, aducând în atenția noastră Societatea „Ocrotirea Orfanilor din Război", înființat sub patronajul reginei Maria. Constituită după model francez, principalul țel al acestei societății a fost de a îngriji orfanii celor ce s-au jertfit pe câmpul de luptă, prin oferirea îngrijirilor medicale și a unei educații corespunzătoare celor ce în viitor vor lua aminte exemplul părinților sacrificați.

Cătălin Botoșineanu a reușit, printr-o analiză atent realizată asupra dosarelor de arhivă, să prezinte activitatea și utilitatea Școlii de Îndreptare din Copou, Iași. În linii generale, nevoia înființării unei astfel de școli s-a regăsit în necesitatea de a oferi tinerilor orfani cu comportament delincvent sau manifestări violente o nouă șansă la reeducare și integrare socială. Accederea în cadrul acestei instituții se realiza fie la cererea părintelui neputincios în fața comportamentului copilului, fie a orfelinatului. Înțelegerea asumată a inițiativei școlii și rigurozitatea cu care tinerii erau formați și educați porneau de la responsabilitatea civică și morală față de cei ce au luptat pe câmpul de luptă. Tot în sfera educațională regăsim și studiul Cameliei Zavarache, însă cu aplicabilitate pe cadrul medical școlar postbelic. Unul din numeroasele consecințe ale războiului a fost redat de creșterea numărului de boli pe care atât adulții cât și copiii le puteau dezvolta. Inițiativele de modernizare a sistemului educațional au determinat la rândul lor un amplu proiect de organizare a asistenței sanitare în școli din 1924, odată cu extinderea obligativității parcurgerii școlii de la 4 la 7 ani. Înțelegerea normelor sanitare de igienă și protecție de la o vârstă fragedă puteau avea consecințe favorabile consolidării unei viitoare societăți sănătoase, astfel că implicarea puternică a statului în cadrul acestui program poate fi de la sine înțeleasă.

A treia secțiune a volumului, *Traiectorii formative*, urmărește perioada imediat ulterioară Primului Război Mondial (excepție făcând textul Cătălinei Mihalache), continuând sfera analizei educației școlare prin studiul realizat de către Anemari Monica Negru, axat pe educația privată oferită fetelor de Societatea Națională a Femeilor Române. Activitatea societății viza în fond ridicarea calității actului educativ, atât pentru copiii orfani, cât și pentru cei din familiile sărace. Totodată, această activitate urmărea construirea și întreținerea unui număr cât mai mare de instituții școlare primare sau secundare private pentru fete, alături de elementele anexe precum cămine și cantine. Promovarea și consolidarea unei baze educaționale de către Societatea Națională a Femeilor Române au reprezentat un pas înainte în demersul de modernizare a educației române și totodată un model de urmat pentru învățământul de stat. Mirela Popa-Andrei păstrează în analiza sa sistemul educațional văzut în mod particular prin intermediul Preparandiilor de fete din Transilvania. Emanciparea femeilor în timpul și după Primul Război Mondial a fost observată și în cadrul educației oferite fetelor. Preparandia din Gherla a reprezentat una din primele școli destinate exclusiv fetelor din Transilvania, asupra căreia autoarea își axează studiul analitic. Deși accederea în cadrul acestei instituții nu era una dificilă, preponderența fetelor de preoți și de dascăli demonstrează faptul că înțelegerea importanței actului educativ pornea din sânul familiei, iar rolul pe care aceste fete urmau să și-l însușească era de a încuraja și răspândi educația în toate mediile defavorizate ca viitoare cadre didactice.

Dacă după Primul Război Mondial observăm o înflorire și modernizare a sectorului educațional românesc, Cătălina Mihalache prezintă acest sector în momentul participării active a României la război, respectiv 1916–1918. Funcționarea școlilor a avut un curs diferit în funcție de regiunea țării în care se afla cu o mare majoritate din acestea ce se schimbau și prefigurau în instituții de ajutorare a copiilor orfani, activitatea educațională fiind astfel în mare parte sistată. Atât profesorii, cât și elevii își găseau o nouă utilitate pentru ajutorarea celor plecați pe front, precum confecționarea uniformelor pentru soldați sau oferirea ajutorului pentru îngrijirea răniților. În jurul anului 1917, dorindu-se revenirea la o oarecare normalitate privind educația, programa de predare a fost modificată la 45 de minute pentru predarea unui curs, suplinindu-se astfel și orele profesorilor ce nu aveau posibilitatea ținerii acestora. Totodată, autoarea observă o exacerbare a elementului naționalist în cadrul orelor ținute în școli printr-un sistem educațional vulnerabil la comanda politică doritor de a înregimenta cadrele didactice și elevii.

Ultimul studiu, realizat de către Adrian-Bogdan Ceobanu și Adrian Vițalaru, aduce în prim-plan experiențele unor copii de diplomați români din familii precum Lahovary, Iacovaki, Carp, Cretzianu și Zamfirescu. Chiar dacă pentru copiii de diplomați accesul la educație era unul facil pe perioada războiului, majoritatea dintre ei fiind școliți în străinătate, aceștia nu au rămas neatinși de greutatea și nefericirile războiului. În unele familii, copiii au avut un destin nefericit, murind fie în urma unui act necugetat precum Bebe Lahovary, în urma unei boli necruțătoare, cazul lui Vladi

Iacovaki și decesul pe câmpul de luptă a lui Petre Carp. Deși unii dintre aceștia trec de anii copilăriei, cazurile analizate de către cei doi autori doresc să prezinte cadrul relațional tată–fiu în zona carierei diplomatice ce se continua pe filieră masculină, reprezentative fiind familiile Cretzianu și Zamfirescu.

Studiile ce întregesc volumul de față au reușit să surprindă, prin analize complexe și bine documentate, o imagine detaliată a copilului din cadrul primei conflagrații mondiale. Inițiative precum înființarea instituțiilor de ocrotire a copiilor și modernizarea sectorului educațional încercau să configureze un oarecare confort și sentiment de siguranță, însă copilăria trecută prin război a fost una marcată de lipsa figurii paterne, de dificultățile economice și de carențele medicale.

Mihaela Dragomir

Marius-Gheorghe Banciu, *Marea Unire de la 1 Decembrie 1918 și românii din sud-estul Transilvaniei*, Editura Grai Românesc, Miercurea Ciuc, 2020, 449 p.

Cartea evidențiază o direcție clară de cercetare academică axată pe studierea istoriei românilor din arcul intracarpatic, urmând lucrărilor întreprinse de Ioan Lăcătușu, Ioan Ranca, Ana Grama, Vasile Lechințan, Vasile Stancu, Violeta Pătrunjel, Radu Baltasiu, Dorel Marc, Costel Cristian Lazăr, Corina Sporea-Bărăgan, Ana Dobreanu, Florentina Teacă, Nicoleta Ploșnea, Sebastian Pârvu.

Tema aleasă, de actualitate și de foarte mare importanță, este rezultatul unui proiect colectiv ambițios de reconstituire a istoriei, culturii și civilizației românești din sud-estul Transilvaniei, inițiat după 1989 și impulsionat după 1994 (înființarea Episcopiei Ortodoxe a Covasnei și Harghitei) și 1997 (înființarea Muzeului Național al Carpaților Răsăriteni).

Demersul asumat de pr. Marius-Gheorghe Banciu în cadrul școlii doctorale de la Institutul de Istorie „George Barițiu" al Academiei Române este iată dus la bun sfârșit într-un mod profesionist, în spiritul reconstituirilor sub aspect documentar, analitic și interpretativ. Cartea are un cuvânt de binecuvântare al PS Andrei, Episcopul Covasnei și Harghitei, o prefață semată de cerc. șt. I dr. Dumitru Suciu și o postfață scrisă de dr. Ioan Lăcătușu.

Conținutul propriu-zis relevă un efort cantitativ și calitativ important al autorului, demonstrat prin amploarea textului, a surselor, a bibliografiei. Lucrarea cuprinde 308 pagini de text plus 27 de pagini de bibliografie și 98 pagini de anexe. Capitolele sunt ordonate într-o logică firească și bine proporționate. Cele 921 note de subsol demonstrează că procesul de documentare a fost sistematic și polivalent.

Autorul a depistat și cules surse primare variate și ilustrative din diferite direcții ale arhivelor județene (Covasna, Brașov, Harghita, Alba, Mureș, Sibiu), de la Arhiva Centrului Ecleziastic de Documentare „Mitropolit Nicolae Colan" din Sfântu Gheorghe, de la Muzeul Unirii din Alba Iulia, de la Arhiva Centrului European de Studii Covasna-Harghita sau de la Arhiva Sfântului Sinod al Bisericii Ortodoxe Române din București. În procesul de documentare a mai folosit manuscrisele păstrate la Biblioteca Mănăstirii „Sf. Ilie" din Toplița, recensămintele populației, presa sau periodicele vremii („Gazeta Transilvaniei", „Românul", „Glasul Ardealului", „Transilvania", „Unirea", „Cuvântul Nou", „Lumina", „Alba-Iulia", „Gazeta Ciucului").

Pilonii pe care stau teza sunt doi: prima parte este consacrată românilor din Covasna și Harghita, participanți la Marea Unire (preoți, învățători, juriști, funcționari, comercianți, țărani, mici meseriași), iar a doua analizează felul în care județele Ciuc, Odorhei și Treiscaune s-au integrat în realitatea politică, economică, socială și culturală a României Mari.

Concis și clar, capitolul întâi are caracter introductiv. Subiectul este bine așezat în contextul cercetărilor științifice românești, maghiare, străine, dar și a polemicilor istoriografice româno-maghiare, absolut inerente subiectului. Din această ultimă perspectivă teza se dorește un răspuns documentat la actualele proiecte autonomiste și separatiste maghiare prezente în spațiul public românesc, care urmăresc obținerea autonomiei teritoriale pe criteriu etnic (p. 28). Nu putem să nu remarcăm, alături de autor, cât de actuală rămâne constatarea protopopului Aurel Nistor, prestigios lider național din zona Covasnei (născut în Araci) cunoscut și pentru că a ridicat 18 biserici pentru românii din secuime: „Problema românească din secuime nu e numai de interes local, ea ar trebui să

fie o problemă de stat, una și aceeași pentru orice cârmuire din fruntea țării. Ca să ajungă problemă de stat trebuie mai întâi cunoscută și încă în toate laturile. Problema românismului din secuime e o problemă grea și complicată, care pretinde multă trudă, zbucium și spirit de jertfă. Rezolvarea ei cere conlucrarea armonică a mai multor factori, dusă după un plan de luptă bine stabilit în toate amănuntele lui și executat cu tenacitate și consecvență" (p. 81).

Un prim subiect tratat se referă la comunitățile românești din sud-estul Transilvaniei în preajma Marii Uniri. Sunt introduse în circuitul științific informații noi despre participanții la primul război mondial, prizonieri, văduve și orfani. Bine documentat este și subcapitolul despre gărzile naționale (pp. 108–122), cu date atât despre agresiunile îndreptate de gărzile ungurești împotriva celor românești, cum s-a întâmplat în Buzău și împrejurimi, cât și despre participarea comună româno-maghiară la sfințirea tricolorului românesc în comuna Barcani. Impresionează cronica învățătorului Ioan Cichi-Ciuncan cu detalii despre organizarea, conducerea, activitatea și numărul de membrii al gărzii naționale din Belin, inclusiv despre sfințirea steagului de mătase al gărzii donat de morarul și morăreasa comunei, (pp. 118–119) sau contribuția tânărului Dumitru Antal (viitor episcop de Alba-Iulia) la organizarea sfaturilor și a gărzilor naționale în zona Topliței și Reghinului.

Bine sistematizat, capitolul III se remarcă prin două elemente inovatoare: 1) scoate la iveală informații inedite despre alegerea și participarea delegaților comitatelor Treiscaune, Ciuc și Odorhei la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia, tabele nominale cu membrii garzilor naționale (inclusiv cu anul nașterii, numele părinților, gradul deținut, cercul de recrutare); 2) construiește profilul socioprofesional al celor 48 delegați din Ciuc, Odorhei și Treiscaune la Alba Iulia, relevând predominanța epitropilor și micilor meseriași (60%); tabloul profesional se completează cu preoți (12%), învățători (8%), juriști, funcționari, comercianți și țărani fruntași (6%). Dintre ei, amintim doar pe Cristofor Purecel, delegat al comunei Barcani, fost caporal în regimentul 24 honvezi, rănit de trei ori pe câmpiile Galiției și în munții Carpați (p. 125).

Capitolul IV însumează o parte importantă a lucrării și cuprinde medalioane biografice ale intelectualilor români originari din Covasna-Harghita. Autorul pune lupa pe figuri arhicunoscute sau mai puțin cunoscute din istoria bisericii ortodoxe și greco-catolice, publicisticii și medicinii, într-un demers descriptiv obiectiv. Din galeria ierarhilor români nu puteau lipsi patriarhul Miron Cristea, mitropolitul Nicolae Colan, mitropolitul Alexandru Nicolescu, episcopul Justinian Teculescu, episcopul Veniamin Nistor, episcopul Emilian Antal. Lista a se completează cu publiciștii Ghiță Popp, Octavian Codru Tăslăuanu, Romulus Cioflec și Nicolae Bogdan, respectiv medicii Petru Muscă, Pompiliu Nistor și Tit Liviu Tilea.

Cel mai consistent capitol, al cincelea, este dedicat perioadei post1918, analizată din perspectivă legislativă, administrativă, școlară, politică, bisericească, culturală, jurnalistică, economică, socială. În mod special se remarcă subcapitolul dedicat implementării legislației României în sud-estul Transilvaniei (pp. 195–203), foarte bine documentat cu surse arhivistice. Autorul prezintă complicata problemă a instaurării administrației românești în orașele județului Treiscaune după Marea Unire într-o manieră obiectivă. Tot aici apar câteva observații interesante privind organizarea societății civile după 1918. Completările aduse prin selecția și interpretarea datelor din fondul „Tribunalul Treiscaune" al județului Covasna sunt mai mult decât binevenite. În anexa nr. 26 este reprodusă parțial cronica bisericii din Bățanii Mari alcătuită de Ioan Garcea, preot implicat în proiectul interbelic de reromânizare a românilor secuizați. Impresionează descrierea făcută preotului Nicolae Bucșa care a păstorit aici 35 de ani și a trecut peste toate necazurile, sărăcie, umilințe, persecuții, amputarea piciorului. Aceasta este zona pe care extrem de sugestiv episcopul Ioan Selejan, actualul mitropolit al Banatului, o descria ca fiind „un spațiu în care s-a suferit mult, și poate, tocmai de aceea izvorăsc atâtea râuri din munții de aici; ele sunt rodul lacrimilor vărsate în acest pământ românesc".

În concluzie, remarc modul de abordare echilibrat, interesul pentru recuperarea trecutului, dar mai ales travaliul depus de autor pentru realizarea acestei lucrări. Schema de analiză este bine închegată. Sursele istorice inedite sunt evidențiate și interpretate în detaliu. Important și necesar de subliniat este aportul adus de autor la o înțelegere suplimentară, mai adâncă asupra participării românilor din sud-estul Transilvaniei la înfăptuirea Marii Uniri.

Daniela Deteșan

Ioan Bolovan, Oana Mihaela Tămaș (eds.), *World War I and the Birth of a New World Order: The End of an Era*, Cambridge, Cambridge Scholars Publishing, 2020, 331 p.

Începând cu anul 2014, Centrul de Studii Transilvane al Academiei Române din Cluj-Napoca, în colaborare cu Universitatea Babeș-Bolyai din același municipiu și cu alte instituții academice din țară și din străinătate, a organizat anual conferințe, simpozioane și mese rotunde, de mai mică sau mai mare anvergură, cu participare națională și internațională, dedicate centenarului celor două evenimente majore din istoria națională și mondială, care au schimbat fața lumii, devenirea Europei, destinul și granițele României, și anume: Primul Război Mondial (1914–1918) și Marea Unire (1918). În urma acestor manifestări științifice au rezultat mai multe volume ample, publicate sub egida Academiei Române și a Universității Babeș-Bolyai la Cluj-Napoca, cuprinzând studii în limbile română și engleză, care reflectă preocupările contemporane ale unor istorici, sociologi, teologi și literați din diverse centre universitare românești și străine[1].

Nucleul echipelor de organizare a acestor manifestări științifice și coordonarea volumelor rezultate de pe urma lor a fost constituit din profesorul Ioan Bolovan de la Universitatea Babeș-Bolyai și Centrul de Studii Transilvane, membru corespondent al Academiei Române din anul 2018, și din Oana-Mihaela Tămaș, dr. în istorie și documentarist la Universitatea Babeș-Bolyai. Cei doi și-au continuat proiectele editoriale axate asupra istoriei și istoriografiei Marelui Război și a Marii Uniri, cel mai recent rezultat al acestui șantier fiind volumul „Primul Război Mondial și nașterea unei noi ordini mondiale: apusul unei ere", publicat integral în limba engleză la prestigioasa editură britanică Cambridge Scholars în anul 2020.

Volumul colectiv se deschide cu o introducere a coordonatorilor care circumscriu mai întâi apariția editorială fluxului istoriografic european dedicat primei conflagrații mondiale, insistând în continuare asupra efectelor războiului asupra vieții globale și în special a Europei Central-Orientale și a națiunii române, amintind șirul evenimentelor științifice organizate la Cluj-Napoca începând cu anul 2014 și precizând că studiile adunate în acest tom reprezintă o parte a lucrărilor prezentate în cadrul unei conferințe desfășurate la Cluj-Napoca, în octombrie 2018, la care au participat aproape o sută de specialiști, de la tineri doctoranzi la istorici consacrați, proveniți din diferite țări europene. Volumul și-a propus, după cum precizează în mod limpede coordonatorii, „să îmbogățească perspectiva cititorilor asupra Primului Război Mondial în Europa de Est, adunând contribuțiile unor autori din întreaga Europă, din Regatul Unit al Marii Britanii până în Italia, România și Moldova, specializați în istoria acestui areal" (p. 5). Este meritorie întreprinderea coordonatorilor, mai ales că producția istoriografică și literară occidentală s-a concentrat masiv pe frontul de vest și pe cel italian și mai puțin pe cel rusesc și sud-esteuropean, după cum o arată inclusiv enciclopediile apărute în ultimii zece ani. Publicarea acestor lucrări în limba engleză va facilita astfel familiarizarea publicului internațional atât cu istoria frontului de est și sud-est, cât și cu temele de cercetare ale istoricilor români, italieni și austrieci, precum și ale celor americani și britanici preocupați de subiectul Marelui Război și de urmările acestuia în plan politic, social, economic, al mentalităților ș.a.m.d.

Cele 17 studii, redactate de 19 autori, sunt grupate pe trei secțiuni tematice, care au configurat structura tripartită a volumului. Capitolul I, „Propaganda și femeile în război", cuprinde următoarele cinci studii: „Propaganda britanică și italiană în timpul Primului Război Mondial: un studiu comparat (1914–1918), semnat de Veronica de Sanctis, cadru didactic asociat la Universitatea Sapienza din Roma; „Războiul biologic: groază, propagandă și scandal în legația germană [din București]", scris de Ernest H. Latham Jr., istoric american, diplomat și ofițer de marină, în prezent activ la Seminarul

[1] Ioan Bolovan, Gheorghe Cojocaru, Oana Mihaela Tămaș (coord./eds), *Primul Război Mondial, perspectivă istorică și istoriografică/ World War I a Historical and Historiographical Perspective*, Academia Română. Centrul de Studii Transilvane/ Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2015, 588 p.; Ioan Bolovan, Rudolf Gräf, Harald Heppner, Oana Mihaela Tămaș (eds.), *World War I: The Other Face of the War*, Romanian Academy. Center for Transylvanian Studies/ Cluj University Press, Cluj-Napoca, 2016, 477 p.; Oana Mihaela Tămaș, Ioan Bolovan (coord.), *Între război și pace. Românii și Europa Central-Răsăriteană la finalul primei conflagrații mondiale*, Academia Română. Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2020, 355 p.

Teologic Sf. Fotie din SUA; „Femeile în război: între propagandă, frontul de acasă, efortul de război și emergența unor premise politice", redactat de Oana Alina Smigun, doctorandă la Universitatea din București; „Latura feminină a anului 1918. Doamnele române din Transilvania și Marea Unire", realizat de Cecilia Cârja și Ioana Mihaela Bonda, cercetătoare în cadrul Universității Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca; și „Zorile anului 1918, Maria a României, o regină în opoziție", semnat de Ioana Nicoleta Găurean, doctorandă la Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca. Capitolul II discută „Aspecte ale războiului reflectate în presă și în memorialistică", reunind următoarele șase studii: „Înviind memoria anului 1848 în timpul revoluției transilvănene din anul 1918", scris de Andreea Dăncilă Ineoan, muzeograf la Universitatea Babeș-Bolyai; „Formarea retoricii antiromânești în presa bolșevică în timpul armistițiului de la Focșani (27 noiembrie/10 decembrie 1917 – 24 aprilie/7 mai 1918), redactat de Andrei Emilciuc, cercetător la Institutul de Istorie a Moldovei din Chișinău; „Aspecte religioase despre Primul Război Mondial în lucrările memorialistice din județul Bistrița-Năsăud", semnat de ieromonahul Iuliu-Marius Morariu, doctor al Facultății de Teologie Ortodoxă a Universității Babeș-Bolyai Cluj-Napoca; „Între separație și unitate în contextul Marii Uniri. Armenii din Basarabia", realizat de Ion Gumenâi, profesor la Facultatea de Istorie și Filosofie a Universității de Stat a Moldovei din Chișinău, și de Lidia Prisac, cercetătoare în cadrul a două centre culturale ale Ministerului Educației, Culturii și Cercetării de la Chișinău; „România Mare văzută de «cei mici»: scrisori către Nicolae Iorga", întocmit de Raluca Tomi, cercetător științific III la Institutul de Istorie „Nicolae Iorga" al Academiei Române din București; și „Marele Război în manualele de istorie din Republica Moldova", redactat de Sergiu Musteață, profesor la Universitatea Pedagogică „Ion Creangă" din Chișinău. Capitolul al III-lea explorează „Consecințele Războiului în noua Europă de Est", cuprinzând următoarele șase capitole: „Primul Război Mondial și chestiunea naționalităților în Europa Centrală: două propuneri pentru o soluție", întocmit de Pasquale Fornaro, profesor de istorie a Europei de Est la Universitatea din Messina; „«Regii din grația poporului nu sunt o grație pentru popor»: Ordinea de după Primul Război Mondial și critica conservatorilor", semnat de Marc Stegherr, conferențiar la departamentul de istorie, cultură și limbi sud-esteuropene de la Universitatea Ludwig Maximilians din München; „Victimele păcii: Liga națiunilor și protecția internațională a minorităților", redactat de Giuseppe Motta, cercetător științific la Universitatea Sapienza din Roma; „Formarea sinuoasă a unei țări balcanice: calea diplomatică către independența Albaniei (1919–1920), semnat de Alessandro Vagnini, lector la Departamentul de Științe Politice al Universității Sapienza din Roma; „Primul Război Mondial și noua ordine mondială, 1918–1924", întocmit de Alex Marshall, lector pentru istoria Rusiei la Universitatea Glasgow din Marea Britanie; și „Marele Război: succes și eșec", realizat de Francesco Guida, profesor de istorie a Europei Central-Orientale la Facultatea de Științe Politice a Universității Roma TRE.

După cum se poate constata și din titlurile amintite, abordările sunt de facturi diverse și din perspective diferite, de la teme tradiționale, din zona istoriei politice și naționale, a diplomației și a relațiilor internaționale, la subiecte mai noi din sfera studiilor sociale și antropologice, referitoare la rolul femeii în război, frontul de acasă, memorialistica, sentimentul religios etc. Toate aceste abordări variate întregesc fresca istorică și paleta istoriografică dedicată Primului Război Mondial și reconfigurării hărții politice a Europei Central-Orientale și de Sud-Est în anii 1918–1920, după parafarea tratatelor de pace de la Paris (1919–1920), apariția volumului tocmai cu prilejul centenarului păcii fiind deloc întâmplătoare și având menirea a readuce în atenția publicului de specialitate și a celui larg anglofon din Europa Occidentală și din întreaga lume fragmente din istoria contemporană a națiunilor din Europa Centrală, de Est și Sud-est, ale căror state naționale moderne au fost întemeiate și (re)configurate la finalul Marelui Război. Nu în ultimul rând, trebuie subliniat că având în vedere contribuția masivă a istoricilor români de pe ambele maluri ale Prutului în realizarea acestui volum publicat la prestigioasa editură Cambridge Scholars, istoriografia românească câștigă un ecou internațional, făcându-și auzită vocea pe o scenă unde este încă firav reprezentată, dar de unde nu are voie să lipsească.

Mircea-Gheorghe Abrudan

Iosif Marin Balog, Attila Varga (coord.), *România după Marea Unire: Omagiu profesorului Liviu Maior la împlinirea vârstei de 80 de ani*, Cluj-Napoca: Editura Academia Română. Centrul de Studii Transilvane, 2020, 345 p.

Volumul, coordonat de Iosif Marin Balog și Attila Varga, însumează lucrările prezentate la conferința internațională „România după Marea Unire: Branduri românești. Societate. Economie. Bănci. Biopolitică. Arhitectură. Francmasonerie", organizată de Institutul de Istorie „George Barițiu" al Academiei Române cu ocazia Zilelor Academice Clujene, ediția din 2019.

Obiectivul general al volumului (și al conferinței) a fost analizarea modului în care statul român și societatea românească au răspuns provocărilor aduse de „lumea nouă", instaurată după Primul Război Mondial. După realizarea deziderатului național, pe lângă integrarea efectivă a provinciilor unite, noul stat întregit a fost nevoit să facă față grelei moșteniri a războiului. Cele șaisprezece studii cuprinse în carte abordează o largă paletă de teme circumscrise acestui obiectiv, referindu-se la problemele economice și financiare, sistemul bancar, reorganizarea administrativă și situația transporturilor, politici de alimentație, statutul minorităților, aspecte legate de biserică, de masoneria din Transilvania, dar și de evoluția arhitecturii după Marea Unire.

Studiul lui Iosif Marin Balog oferă o incursiune în sfera problemelor puse în fața statului român de așa-zisa „moștenire economică austro-ungară", oprindu-se asupra celor mai stringente aspecte: datoriile și reparațiile de război și conversia monetară. Autorul abordează cele mai importante aspecte economico-financiare ale tratatelor de pace în privința datoriilor și compensațiilor de război și implicațiile acestora pentru România, ca stat succesoral, precum și dificultățile întâmpinate în procesul conversiei monetare de la vechea coroană austriacă la leul românesc și principalele consecințe ale acestui proces.

Dincolo de problemele economice majore care necesitau o rezolvare cât mai urgentă, în primii ani de după război, România întregită se confrunta și cu discrepanțe economice interne, autoritățile centrale de la București elaborând diverse proiecte de modernizare pentru regiunile rămase în urmă. Mihai D. Drecin și Delia Cora trec în revistă eforturile întreprinse de Consiliului Dirigent, și mai apoi a guvernelor de la București, în colaborare cu autoritățile locale, în vederea redresării economice, sanitare și culturale a Țării Moților, făcând o paralelă cu inițiativele locale făcute în același sens în 2018, la 100 de ani de când Consiliul Dirigent înființa oficiul special pentru redresarea economică a zonei. Un domeniu care necesita modernizare și investiții semnificative din partea statului român era cel al infrastructurii de transport. Județul Bihor nu a moștenit o infrastructură adecvată, de aceea în perioada interbelică statul român a avut de făcut investiții serioase, cu rezultate pozitive, după cum arată studiul lui Gabriel Moisa, care trece în revistă și multiple aspecte ale utilizării mijloacelor de transport private și publice în Oradea și în Bihor, în general.

Dezvoltarea economică, atât înainte, cât și după Primul Război Mondial, era strâns legată de capitalul bancar, care a oferit resursele financiare necesare progresului în industrie, agricultură, comerț, transporturi. Adrian Nițu propune o analiză comparativă a sistemelor bancare din patru mari orașe ardelene: Arad, Timișoara, Oradea și Cluj. Studiul prezintă structura și evoluția capitalului bancar din aceste orașe în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea și începutul secolului XX, precum și în perioada cuprinsă între unire și marea criză economică din anii 1929–1933. Analiza datelor pe anii 1909 și 1923 oferă posibilitatea identificării influenței conflagrației mondiale și a Marii Uniri asupra sistemului bancar din cele patru orașe, observându-se pierderea întâietății Aradului, care, la 1909, deținea cel mai mare capital bancar, în favoarea Clujului. Evoluția băncilor românești din Cluj în perioada interbelică este subiectul propus de Septimiu Moga. Bancherii clujeni au militat pentru un sistem bancar modern, pe baze naționale, prin care să se stimuleze dezvoltarea Ardealului în spirit capitalist. O serie de factori, precum lipsa de fonduri naționale, interesele politice divergente, inflația au constituit piedici în calea atingerii obiectivelor propuse, în anii 30 niciuna dintre băncile clujene, nici cele vechi, nici cele mai nou înființate, nu au dobândit statutul de „mare bancă românească".

Studiul Marei Mărginean abordează politicile alimentare ale statului român la mijlocul secolului al XX-lea, în speță modul în care autoritățile publice au instrumentalizat cunoașterea științifică despre proprietățile zahărului în vederea creșterii consumului acestuia, ca sursă rentabilă de aport caloric. Autoarea nu așază această problematică sub semnul rupturii între perioada interbelică și cea postbelică, din contră, identifică în promovarea nutriției pe baze științifice cu scopul obținerii

unor avantaje socioeconomice o practică socială care prezintă continuitate și care a evoluat independent de ideologiile dominante.

Ludovic Báthory contribuie la ilustrarea provocărilor întâmpinate de economia din România în primul deceniu interbelic prin analizarea unui studiu de caz: contabilitatea secretă a societății „România Carboniferă". Această societate se număra printre cele mai importante întreprinderi de producție a cărbunelui și exploata minele de lignit de la Căpeni-Baraolt (jud. Covasna). Autorul demonstrează că societatea nu raporta date statistice reale privind producția și veniturile, cu scopul de a diminua taxele plătite către stat. Compania a primit și investitori străini, capitalul adus permițând investiția în noi tehnologii și eficientizarea producției. Cu toate acestea, marea criză economică de la sfârșitul primului deceniu al perioadei interbelice a dus la falimentul acestei societăți.

Integrarea economică a noilor teritorii încorporate s-a desfășurat în paralel, dacă nu a fost chiar precedată de integrarea administrativă. Instalarea administrației românești în localitățile cu populație mixtă nu s-a desfășurat fără incidente, după cum arată Gabriela Adina Marco în studiul dedicat noilor realități politice și administrative din părțile Aradului. Transferul de putere a întâlnit uneori opoziția armată a autorităților maghiare, iar autoritățile române au fost nevoite să stabilească clar statutul unor instituții care nu existau în Vechiul Regat, cum erau școlile confesionale. Autoarea trece în revistă măsurile unificatoare și compatibile cu noua realitate politică, luate de Biserica Ortodoxă în domeniul școlar până la elaborarea, în 1924, a unei legi unitare a învățământului. Ultima parte a studiului abordează problema trasării graniței de vest a României în zona Nădlac. Răzvan Mihai Neagu propune o trecere în revistă a procesului de reorganizare administrativă și instituțională pe baze românești a orașului Turda și a județului Turda – Arieș.

Pe lângă aspectele administrative și economice, volumul atinge o serie de teme circumscrise domeniului social și cultural. Studiul lui Giuseppe Munarini este dedicat studenților români de la Universitatea din Padova, în perioada interbelică. Autorul remarcă opțiunea majorității acestor studenți (unii dintre ei evrei, alții cu origini italiene) pentru științe, mai ales pentru medicină și chirurgie, dar prezintă și contextul politic în care se desfășurau studiile la universitatea padovană, mai ales consecințele devastatoare ale legilor rasiale adoptate de Italia spre sfârșitul perioadei analizate.

Biserica Ortodoxă, creatoarea și păstrătoarea unei moșteniri culturale neprețuite, a reprezentat în Ardeal unul dintre principalele bastioane ale identității românești. Mircea Gheorghe Abrudan și-a dedicat studiul Protopopiatului ortodox Sălișteː deținătorul uneia dintre cele mai bogate arhive bisericești din Transilvania. Prima parte a studiului surprinde evoluția istorică și organizarea protopopiatului, iar partea a doua prezintă conținutul arhivei parohiale și protopopești și a Muzeului parohial Sălișteː Studiul lui Silviu Sana surprinde schimbările aduse de primul an de administrație românească din Transilvania în activitatea Preparandiei diecezane greco-catolice din Oradea. Dincolo de entuziasmul generat de Marea Unire, adaptarea la noua politică școlară a statului român și la noile raporturi stat-biserică a fost una dificilă și a necesitat o serie de compromisuri din partea Bisericii Greco-Catolice.

Importantele transformări înregistrate după războiul mondial și Marea Unire sunt reflectate și de arhitectură, după cum arată Șerban Țigănaș, care analizează în studiul său cele mai importante trăsături ce definesc arhitectura perioadei interbelice: elementele de continuitate și ruptură, alinierea la normele europene, dezvoltarea stilistică și profesională, dezvoltarea educației de profil, sprijinul statului și a Casei Regale etc. Autorul conchide că perioada dintre războaiele mondiale a fost una deosebit de prolifică pentru arhitectura din România, care își consolidează poziția la nivel european, păstrându-și totodată specificitatea. În provinciile încorporate Regatului României în 1918, arhitectura perioadei interbelice a avut și ambiția promovării stilului neo-românesc ca formă de expresie artistică a noilor realități politice. Veronica Edroiu Turcuș analizează stilemele arhitecturale românești din Clujul interbelic, prezente atât în noile case din zona centrală, ridicate pentru demnitarii români, cât și în unele clădiri publice, precum Catedrala Ortodoxă, care astăzi a devenit una dintre clădirile emblematice ale orașului. Plasarea unor construcții în stil neo-românesc în centrul orașului care în vechea orânduială politică reprezenta un fief al aristocrației maghiare are o puternică încărcătură simbolică, în sensul afirmării valorilor culturale și spirituale românești.

Cornel Iosif Kameniczki abordează tema masoneriei din Transilvania după Marea Unire. În condițiile în care masoneria a fost interzisă în Ungaria în 1920, masonii maghiari și-au continuat activitatea în lojile din teritoriile pierdute. În momentul Unirii, în Transilvania existau 16 loji și

4 cercuri masonice, care au format, în 1923, Marea Lojă Simbolică a Transilvaniei. Membrii erau cu precădere maghiari, evrei și sași, însă unele loji aveau în componența lor și câțiva români.

Din economia volumului nu lipsește nici problema maghiarilor din Transilvania, care în urma Marii Uniri au trecut de la statutul de forță politică dominantă la cel de minoritate etnică. Studiul lui Cristian Sandache surprinde etapele parcurse de minoritatea maghiară pe drumul acceptării stării de fapt, de la refuz și frustrare, la formularea unei identități maghiare transilvănene post-Trianon (Kós Károly, *Kiáltó szó*) și organizarea politică prin înființarea Partidului Maghiar.

Volumul coordonat de istoricii clujeni Iosif Marin Balog și Attila Varga, tipărit sub egida Academiei Române, deși conține studii ce abordează tematici variate, oferă un sentiment de unitate conceptuală bazată pe tema de ansamblu, fiecare contribuție reprezentând o piesă de puzzle în construirea imaginii României după Marea Unire. Produsul finit nu este un tablou complet, însă are darul de a releva fragmente prețioase dintr-o istorie extrem de ofertantă pentru cercetător. Scrise pe baza unor investigații bibliografice și documentare solide, contribuțiile științifice cuprinse în această carte pot fi de real folos cititorului avizat și îl onorează pe cel căruia îi sunt dedicate, reputatul istoric Liviu Maior.

Nicoleta Hegedűs

Ilie Schipor, *Destinul Tezaurului României. Argumente din arhivele ruse*, Editura Oscar Print, București, 2021, 446 p.

De mai bine de un secol de când Tezaurul României evacuat la Moscova în timpul Primului Război Mondial a fost confiscat de către guvernul bolșevic al lui Lenin, la începutul anului 1918, acest subiect a devenit de mare interes nu numai pentru istorici, ci și pentru conducătorii statului român indiferent de regimurile politice ce s-au succedat, pentru Banca Națională a României și alte instituții importante (Academia Română, Patriarhia Română, Arhivele Naționale ș.a.), inlcusiv pentru marele public. Aceasta explică parțial și cele două modeste restituiri de bunuri făcute de către URSS în perioada interbelică și în deceniul șase al secolului trecut. Prin eforturile diplomatice ale României s-a reușit, la începutul anilor 2000, constituirea unei „Comisii comune româno-ruse de studiere a problemelor izvorâte din istoria relațiilor bilaterale, inclusiv problema Tezaurului României depus la Moscova în timpul Primului Război Mondial". Activitatea acestei comisii bilaterale în cele două decenii trecute a fost destul de fluctuantă și, în general, nu a condus la rezultatele sperate în momentul înființării acesteia. Prin urmare, aparițiile editoriale pe tema Tezaurului României reține repede atenția tot mai multor cercuri de pasionați ai istoriei naționale, pe lângă cele firești, ale specialiștilor și autorităților.

Autorul prezentei cărți, domnul Ilie Schipor, este nu doar un militar și diplomat de carieră, ci și un reputat istoric, fiind autorul unic sau în colaborare a numeroase lucrări referitoare la istoria militară a României, la istoria secolului XX etc. Menționăm în continuare numai câteva din aceste contribuții științifice ale lui Ilie Schipor pentru a-i releva și aprecia în mod corespunzător maturitatea profesională: ***România*** *în anii Primului Război Mondial* (2 volume), Editura Militară, București, 1987, coautor; *România în anii celui de-al Doilea Război Mondial* (3 volume), Editura Militară, București, 1989, coautor; *Istoria militară a poporului român,* vol. IV–VI, Editura Militară, București, 1988–1989, coautor; *Războiul din Golf. De la Adam la... Saddam*. București, Editura Academiei de Înalte Studii Militare, 1991, autor; *Trecerea Nistrului (1941). O decizie controversată.* București, Editura Albatros, 1995, coautor cu acad. Florin Constantiniu; *Prizonieri de război români în Uniunea Sovietică. Documente 1941–1956,* București, Editura Monitorul Oficial, 2013, coauthor; *România și Rusia în timpul Primului Război Mondial. 1918–2018,* București, Editura Top Form, 2018, coautor; *Deportarea în fosta URSS a etnicilor germani din România. Argumente arhivistice ruse,* Editura Honterus, Sibiu, 2019, autor etc. Iată numai câteva lucrări cu character monographic ori ediții critice de documente care îl definesc pe autorul volumului de față drept un istoric cu solidă experiență în istoria relațiilor româno-ruse și a perioadei pe care o acoperă cartea recent editată.

Cartea de față este rezultatul cercetărilor efectuate de către domnul Ilie Schipor timp de aproape un deceniu în mai multe arhive de stat din capitala Rusiei, perioadă în care a îndeplinit și

funcția de ministru-consilier la Ambasada României la Moscova (august 2009 – august 2019). Structura cărții este una hibridă, reunind atât 162 de documente (peste 120 fiind inedite, culese și selectate din arhivele moscovite), cât și interpretări personale, exprimate nu doar în consistentul și documentatul studiu introductiv (concentrat în două părți: *Tezaurul României din arhivele ruse* și *Patrimoniul cultural-istoric românesc din Kremlin*), dar și într-o parte care se adresează deopotrivă specialiștilor și marelui public, intitulată sugestiv *Oameni, locuri și mituri* (cu trei subcapitole incitante: *Blestemul aurului românesc*, *Instituțiile sovietice* și *Miturile aurului românesc*).

Parcurgerea cu atenție a documentelor redate și interpretate de domnul Ilie Schipor conturează foarte clar care sunt problemele importante și novatoare ale cărții de față, conturând o nouă paradigmă în ceea ce privește abordarea istorică, istoriografică și politică a problemei Tezaurului României. Între aceste probleme majore cercetate de autor, prima ca importanță este cea referitoare la inițierea și întreținerea de către partea rusă, din octombrie 1916 până în august 1917, a operațiunii de evacuare la Moscova a Tezaurului României. Astfel, în ziua de 28 octombrie 1916, Piotr Lvovici (Liudwigovici) Bark, care era ministrul de finanțe al Imperiului Rus, a transmis generalului-adjutant Mihail Vasilevici Alekseev (șeful Statului Major General al Comandamentului Suprem/*Stavka*) adresa nr. 496 prin care i se cerea să sugereze autorităților de la București ca tezaurul și valorile de care dispunea Banca Națională a României să fie evacuate în interiorul Imperiului Rus (p. 10). „Presiunea" diplomatică și afirmarea fără echivoc a interesului rusesc pentru aurul românesc explică oarecum și neimplicarea corespunzătoare a armatelor țariste de pe teritoriul României în apărarea Bucureștiului în fața armatelor germano-austro-ungare în noiembrie 1916, fiindcă se dorea transferarea tezurului țării noastre în Rusia. În operațiunea de „lămurire" a factorilor responsabili de la București au fost implicați atât țarul Nicolae al II-lea, cât și șefii guvernelor de la Petrograd din această perioadă, miniștrii de finanțe și ai apărării, alți înalți oficiali ruși. Finanțiștii ruși au cunoscut valoarea tezaurului Băncii Naționale a României și au înțeles foarte bine faptul că rezerva de aur a României putea să contribuie la redresarea parțială a finanțelor Imperiului țarist, epuizat după mai bine de doi ani de război. Prin urmare, publicând câteva documente pe această temă, Ilie Schipor demontează una dintre tezele încetățenite în istoriografia rusească, anume faptul că România a inițiat și a dorit să transfere în Rusia tezaurul Băncii Naționale a României și alte numeroase bunuri culturale aflate în patrimoniul național al României. De altfel, potrivit unor alți autori români avizați, ideea evacuării Tezaurului Băncii Naționale a României pe teritoriul Rusiei țariste a fost mai veche de toamna anului 1916. Încă de la debutul Marelui Război în vara anului 1914, Imperiul țarist a dorit să limiteze plaja opțiunilor României de alăturare unei tabere ostile, deoarece prin depozitarea aurului românesc pe teritoriul Rusiei aceasta se asigura că România nu va mai intra în război alături de Puterile Centrale. În plus, se putea uza și de un potențial șantaj la adresa țării noastre pentru alăturarea ei de partea Antantei în orice moment ar fi considerat necesar Sankt Petersburgul. Pentru atare scenariu a se vedea, de exemplu, articolul lui Petre Otu și Marian Ștefan („Din culisele relațiilor diplomatice româno-ruse (1914–1916), în vol. *Simpozionul de istorie și civilizație bancară Cristian Popișteanu, București, 12 aprilie 2011. Banca Națională a României în timpul Primului Război Mondial*, București). Acest articol este important din perspectiva istoriografiei problemei tezaurului României de la Moscova fiindcă avansează teza că „aurul românesc" a constituit o miză mare pentru Imperiul țarist încă de la declanșarea Primului Război Mondial, așa cum lasă să se întrevadă telegrama nr. 360 din 17/30 octombrie 1914 a ambasadorului Poklevski-Koziel către ministrul său de externe Sazonov, în care-i relata că a vorbit cu premierul Brătianu despre aur, dar că acesta a evitat să dea un răspuns. Prin urmare, se validează și, mai mult, se consolidează poziția lui Ilie Schipor în ceea ce privește faptul că nu România a inițiat și a dorit cu ardoare evacuarea aurului în Rusia țaristă!

Numeroase alte documente din volum evidențiază apoi „sechestrarea", în ianuarie 1918, de către puterea sovietică a Tezaurului Băncii Naționale a României, a bunurilor patrimoniale, cultural-artistice și arhivistice românești, prin încălcarea flagrantă de către regimul condus de Lenin a tuturor normelor de drept internațional. Ilie Schipor a reconstituit cu migală, pe baza surselor arhivistice consultate, transferarea în afara Moscovei (în octombrie 1919) a unei părți din Tezaur și revenirea în iulie 1921 a aurului românesc în depozitele din Kremlin. La fel de riguroasă este documentarea risipirii succesive (începând cu toamna lui 1921) și devalizarea finală (până la începutul lui 1925) de către regimul bolșevic a Tezaurului Băncii Naționale a României. Potrivit lui Ilie Schipor, în primii patru ani după „arestarea" tezaurului românesc, circa 26,21% din valorile transferate de România în

1916–1917 în Rusia au fost folosite de către bolșevici în diferite scopuri. Deosebit de valoroase sunt și documentele care atestă activitatea comisiei Șliapnikov, cee ace contribuie la demolarea altor mituri referitoare la bunurile românești confiscate abuziv. Alte mărturii documentare evidențiază inventarierea și mutarea succesivă a valorilor patrimoniale, cultural-istorice și identitare românești în mai multe locuri din Moscova, dar și „restituirile" incomplete, simbolice în unele cazuri, din 1935 și 1956. Autorul a calculat cu acribie că în anul 1956 s-a restituit României de către URSS doar 0,57% din masa celor 17. 645 obiecte confecționate din aur, 0,91% din masa obiectelor din argint și 3,7% din pietrele prețioase depozitate la Moscova !

Cartea mai are și o *Listă* a documentelor, apoi o *bibliografie* esențializată cuprinzând lucrările și studiile de specialitate în legătură cu tezaurul României, o *Cronologie* a anilor 1916–2019 cu prezentarea principalelor momente legate de subiectul cercetat, precum și un util *Indice de nume*. În concluzie, avem la dispoziție o nouă carte valoroasă pentru istoriografia românească și cea rusească, dar și o lucrare interesantă pentru toți cei pasionați de istoria ultimului secol din trecutul României și al relațiilor româno-ruse. Fără nicio îndoială, activitatea viitoare a „Comisiei comune româno-ruse de studiere a problemelor izvorâte din istoria relațiilor bilaterale, inclusiv problema Tezaurului României depus la Moscova în timpul Primului Război Mondial", dar și cercetările pe tema relațiilor româno-ruse din ultimul secol nu vor mai putea face abstracție de prezenta contribuție valoroasă a domnului Ilie Schipor.

Ioan Bolovan

Adrian Vițalaru, Ionuț Nistor, Adrian-Bogdan Ceobanu (ed.), *Romanian Diplomatic Corps, 1918—1947. Recruitments, professional ways, intellectual profiles*, Konstanz, Hartung-Gorre Verlag, 2020, 337 p.

Diplomația românească a fost analizată din punct de vedere istoriografic preponderent din perspectiva participării României la marile evenimente internaționale, care au schimbat configurația lumii în ultimii o sută de ani. Istoricii români au fost preocupați, în primul rând, de modul în care România s-a prezentat la conferințele și congresele de pace sau cum a gestionat reorientarea politicii externe în momentele de criză.

În ultimii ani, pe fondul extinderii accesului la surse primare, a diversificării acestora și într-un efort general de integrare în curentele istoriografice occidentale, se constată o schimbare de paradigmă în cercetarea diplomației românești. Istoricii și-au mutat atenția dinspre evenimente spre oameni și instituții. Astăzi avem lucrări solide despre participarea României la conferințele de pace sau despre activitatea țării noastre în diferite proiecte internaționale, însă cunoaștem foarte puțin despre arhitectura instituțională și artizanii diplomației românești.

Volumul coordonat de cei trei universitari ieșeni, Adrian Vițalaru, Ionuț Nistor, Adrian-Bogdan Ceobanu, publicat în străinătate, se încadrează în acest curent inovator și se dorește a fi o contribuție semnificativă într-un câmp istoriografic insuficient dezvoltat. Volumul reunește 18 studii, semnate de autori din mai multe centre universitare, inclusiv din străinătate, publicate în limba engleză. Pe lângă cei trei editori, au mai contribuit la volum: Gheorghe Cliveti, Alexandru Murad-Mironov, Luciano Monzali, Daniel Lazăr, Mihai-Alexandru Pițigoi, Ionel Doctoru, Heryk Walczak, Bogdan-Alexandru Schipor, Mioara Anton, Petre Otu, Cristina Preutu, Irina Gridan, Marian Hariuc, Dan-Alexandru Săvoaia, Paul Nistor.

Studiile sunt structurate în patru părți: Diplomacy and Foreign Policy; A Changing World – A Changing Profession; Diplomacy in Wartime; White Collars in the Blue Collar World. Volumul, așa cum spun și editorii în Introducere, propune o altă abordare. Diplomația românească nu mai este privită prin prisma tratatelor internaționale și a relațiilor bilaterale, ci se propune o nouă abordare, care să pună sub lupă organizarea și funcționarea Ministerului Afacerilor Externe, rutele profesionale și pregătirea diplomaților, relațiile sociale ale acestora, implicarea lor politică. Autorii studiilor s-au ocupat de personaje diverse ca profil intelectual și traiectorie profesională, abordând nume deja cunoscute, dar puse într-o lumină nouă precum, Grigore Gafencu sau Nicolae Titulescu sau diplomați ignorați până acum, în pofida rolului important jucat în diplomația românească, precum Grigore Niculescu-Buzești, Generalul Dănilă Papp, Tudor Vianu, Mihai Ralea sau Gheorghe Vlădescu Răcoasa.

Este imposibil de realizat o analiză detaliată a fiecărui studiu din acest volum, motiv pentru care vom încerca să atragem atenția asupra unor teme și personaje care, credem noi, prin modul în care sunt tratate în această carte, oferă o contribuție semnificativă în dezvoltarea domeniului de cercetare. Volumul este deschis de studiul profesorului Gheorghe Cliveti, „Fiplomacy: from Art to Theory and Practice". Textul este un parcurs sintetic care încearcă să surprindă transformările atât la nivel instituțional cât și conceptual, care au marcat evoluția diplomației în ultimele secole.

Alexandru Murad-Mironov se întreabă, în studiul său „Decision-Making in Foreign Policy during Interwar Romania", cum se luau deciziile de politică externă în România interbelică și modul în care biografiile diplomaților influențau acest proces. Autorul nu reușește să ofere un răspuns clar, dar ceea ce se desprinde din textul său este că ministrul de externe imprima o puternică notă personală procesului de decizie politică. Pe lângă acesta, personalitatea trimișilor diplomatici și locul lor în societate aveau o influență puternică asupra comportamentului și inițiativelor pe care le aveau în serviciul reprezentării României.

Daniel Lazăr repune în discuție personalitatea lui Take Ionescu, o personalitate implicată foarte activ în procesul de recunoaștere a Marii Unirii, dar care, astăzi, este trecută într-un con de umbră. Activitatea celui care a fost ministru de Externe și președinte al Consiliului de Miniștri în perioada 1920–1922 este analizată în contextul disputei româno-iugoslave în privința Banatului.

Adrian Bogdan-Ceobanu, încearcă să analizeze în studiul său „New Times, Old Doplomats: Romanian Diplomatic Corps After the First World War" transformările prin care a trecut corpul diplomatic al României în primii ani de după Marele Război. În noul context internațional, România era obligată să răspundă unor provocări diferite, prin urmare, reprezentarea externă căpăta noi valențe. Acest lucru a impus o redefinire a arhitecturii instituționale în cadrul Ministerului Afacerilor Străine, dar și a politicilor de recrutare a personalului diplomatic. Autorul pune aceste transformări într-un context european, arătând că ceea ce se petrecea în România era parte a unui proces extins de pe continent. Dacă, imediat după 1918, decidenții politici și-au concentrat toată atenția asupra Conferinței de Pace, din 1920–1921, odată cu mandantul lui Take Ionescu la Externe, au fost luate o serie de decizii care au mărit numărul reprezentanțelor diplomatice ale României și, implicit, al personalului diplomatic.

Contribuția lui Adrian-Bogdan Ceobanu este completată de studiul semnat de Adrian Vițalaru, care abordează problema recrutării personalului diplomatic în România primului deceniu interbelic. Autorul analizează modul de organizare a concursurilor, condițiile legale pe care trebuiau să le îndeplinească candidații sau cum se realiza evaluarea. Adrian Vițalaru oferă un tablou complet asupra modului în care corpul diplomatic al României se transformă în perioada 1920–1929, când nu mai puțin de 73 de tineri au fost integrați de-a lungul a zece concursuri de admitere.

Mioara Anton surprinde eforturile României din preajma celui de-al Doilea Război Mondial, de salvare a *stat-quo-ului* stabilit la Versailles două decenii în urmă, prin intermediul personalității lui Vasile Stoica. Un bloc neutru al statelor din Balcani, părea să fie principala soluție a Bucureștiului, în blocarea ascensiunii Germaniei în Europa de Sud-Est, în 1939. Autoarea scoate la lumină detalii mai puțin cunoscute despre activitatea lui Vasile Stoica la Ankara, în cadrul negocierilor pentru realizarea acestui obiectiv.

Militarii de carieră nu au fost o prezență obișnuită în corpul diplomatic. Din acest motiv, studiul semnat de Petre Otu, despre generalul Dănilă Papp, ministrul României la Vatican între anii 1941–1943, prezintă un interes deosebit. Autorul prezintă contextul în care, un general care a servit atât în armata română cât și în cea austro-ungară, a fost numit ministru plenipotențiar pe lângă Sfântul Scaun. Numirea lui Dănilă Papp pentru a ocupa postul diplomatic de la Vatican arată mecanismele unei astfel de numiri în contextul unei dictaturi militare. Fără a avea experiență diplomatică, acesta a fost nominalizat, în primul rând, pentru că Ion Antonescu îl cunoștea foarte bine. Pe deasupra era și greco-catolic, ceea ce făcea mai sigură acceptarea sa.

Tudor Vianu a fost una dintre personalitățile, alături de Iorgu Iordan, Mihai Ralea sau Simion Stoilov, trimise să ocupe un post diplomatic în perioada 1945–1947, cu scopul de a aduce un plus de imagine regimului din România, aflat în plin proces de comunizare. Ionuț Nistor prezintă provocările misiunii diplomatice a lui Vianu la Belgrad, în perioada martie 1946-noiembrie 1947. Atmosfera politică din capitala Iugoslaviei nu a fost una favorabilă României, la acest lucru se adaugă și faptul

că ambasada României funcționa într-un hotel, un spațiu impropriu, iar autoritățile iugoslave nu s-au grăbit să găsească o soluție la această problemă. Acest fapt arată că misiunea lui Tudor Vianu la Belgrad nu a fost una ușoară, iar drept recompensă, după rechemarea de la post, în noiembrie 1947, catedra sa de estetică de la Universitatea din București a fost desființată, filosoful fiind exclus și din Academia Română.

În aceeași perspectivă se încadrează și studiul semnat de Marian Hariuc, despre mandatul de Ministru Plenipotențiar al României în Statele Unite al lui Mihai Ralea. Trimis la Washington în același context în care Tudor Vianu a fost numit la Belgrad, cele două personalități aveau un trecut politic diferit, ceea ce a făcut ca și cariera lor ulterioară să se desfășoare pe alte coordonate. Autorul supune atenției profilul unui intelectual angajat, duplicitar, dispus să servească intereselor unui regim aflat pe drumul dictaturii, dar care, în același timp, lasă să se înțeleagă în întâlnirile cu oficialii țării gazdă, că este conștient de practicile abuzive ale Bucureștiului în politica internă.

Inegale ca întindere, dar și ca valoare documentar-analitică, studiile din volumul analizat, luate împreună, propun un punct de analiză diferit asupra diplomației românești, într-o perioadă în care a trecut prin schimbări multiple și a fost nevoită să facă față unor provocări serioase. Unii autori reușesc să fructifice un volum important de surse inedite, dublat de un aparat conceptual și metodologic nou. Alții, au meritul de a repune în discuție meritele unor diplomați cunoscuți, în anumite momente importante pentru România. Volumul ca întreg este un câștig, atât prin ceea ce oferă din punct de vedere științific dar și pentru că, publicat în străinătate, în limba engleză, facilitează accesul istoricilor străini la subiecte legate de istoria recentă a României și personalitățile, mai mult sau mai puțin celebre, care i-au marcat evoluția.

Alexandru D. Aioanei

Valentin Burlacu, *Formarea și evoluția Republicii Autonome Sovietice Socialiste Moldoveneşti (1924–1940),* Editura Academiei Române-Editura Istros, Brăila, 2021, 692 p.

Pornind de la conceptul că educația și cultura istorică au la bază un univers cognitiv complex axat pe istoria universală, regională, națională și locală, dr., conf. univ. Valentin Burlacu ne prezintă studiul monografic Formarea și evoluția RASS Moldoveneşti (1924–1940).

Subiect esențial al istoriei Românilor în Epoca Contemporană, autonomia moldovenească se înscrie organic în perimetrul ingineriilor politico-ideologice, sociale, economice, culturale, spirituale implementate abuziv de autoritățile bolșevice în partea stângă a fluviului Nistrului.

În contrast cu fenomenele de modernizare și includere în procesele de integrare a Basarabiei în cadrul României Întregite, RASSM a avut cu totul o altă soartă. Politicele statului sovietic s-au implementat forțat și au avut drept deziderat schimbarea „vetustă" a fizionomiei spațiului sovietizat, care urma să includă abil în această transformare radicală și Basarabia. Din această perspectivă, lucrarea elaborată de Valentin Burlacu ne prezintă o radiografie a istoriei RASSM din perspectiva vieții politice, economice, culturale. Or, așa cum se întrevede din paginile volumului în cauză, acesta a avut și cea mai mare miză, de transformare a fizionomiei identitare, miză cu bătaie lungă în istoria spațiului.

Pe baza celor mai recente lucrării științifice și abordări metodologice, dar și a izvoarelor scrise au fost prezentate aspectele esențiale ale constituirii și implementării strategiilor sovietice într-un spațiu de frontieră. După o riguroasă analiză a gradului de cercetare a problemei au fost conturate mai multe blocuri de tematici: 1) formarea RASSM în componența RSS Ucrainene; 2) „moldovenismul" sovietic si politica etnoculturală in RASSM; 3) evoluția social-economică; 4) împilarea spirituală și culturală; 5) represiunile staliniste și soarta culturii naționale. Abordarea aleasă de autor este una justă; or se știe bine că toate transformările majore din întreaga istorie a Uniunii Sovietice au decurs sub puternica influență a factorului politic0-ideologic, care au mers în unison cu teroarea și represiunea stalinistă.

Cercetătorul Valentin Burlacu a prezentat cu argumentele de rigoare esența politicii etnoculturale, edificarea constructului artificial de „națiune moldovenească”, politicile în domeniul limbii și grafiei chirilice versus a celei latine**,** „indigenizarea” etc.

Cu bogate elemente factologice și teoretice sunt prezentate dimensiunile increate ale culturii și spiritualității: atentatul direct la lichidarea lăcașurilor de cult și instituirea ateismului militant, constructul sovietic în mediul educațional, presa puternic ideologizată, dar și artele și știința sub impactul politizării.

Apogeul distrugerii culturale a prezentat-o, așa cum demonstrează autorul, represiunile staliniste, sub stindardul „luptei de clasă” pe frontul cultural de la începutul anilor 1930, de decimare a elitei culturale în timpul „Marii Terori”, a represiunii din motive lingvistice.

Componentei științifice a lucrării examinate i se mai adaugă și ținuta teoretico-metodologică înaltă, cu o încărcătură socioeducațională și de înțelegere mai bună a fenomenelor recurente din viața publică actuală a Republicii Moldova.

Monografia reprezintă o panoramă excelentă a constituirii și evoluției RASS Moldovenești analizate prin prisma caracteristicilor generale și specifice. Volumul este adresat în primul rând studenților de la specializarea Istorie, profesorilor de istorie, cercetătorilor științifici, dar și tuturor celor interesați de subiectele actuale ale istoriei.

Ion Valer Xenofontov

Vasile Pușcaș, *Dictatul de la Viena, Transilvania și relațiile româno-ungare (1940–1944)*, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2020, 363 p.

Ioan Lupaș, unul din marii noștri istorici din secolul trecut, a scris în prefața lucrării sale dedicate istoriei românilor o reflecție gnoseologică și pedagogică profundă cu privire la menirea istoriei și a istoricului în societate: „Istoria ne învață să cunoaștem trecutul, să înțelegem prezentul și să credem în viitorul României Mari”. Român ardelean din Mărginimea Sibiului, profesorul Lupaș a cunoscut profund realitățile Transilvaniei și a cercetat cu acribie istoria regiunii și a locuitorilor ei din Evul Mediu până în modernitate. În lucrările sale a fost preocupat nu numai de o restituire „sine ira et studio” a trecutului, ci a căutat să înțeleagă, să explice și să schițeze învățăminte pentru viitor, conferindu-i istoriei și un rol pedagogic în conformitate cu maxima antică arhicunoscută a lui Marcus Tullius Cicero: „Historia Magistra Vitae”. Postulatul ciceronian este invocat de universitarul clujean Vasile Pușcaș în ultimul paragraf al amplului studiu introductiv, din volumul avut în discuție, tocmai pentru a atrage atenția că europenii și omenirea în general „ar merita să învețe ceva și din momentele nefericite ale istoriei lor” (p. 113).

Momentul deloc fericit în istoria Transilvaniei, a României și a Ungariei deopotrivă, discutat pe larg în această carte este Dictatul de la Viena și urmările sale dramatice asupra a sute de mii de oameni. Restituind un capitol dureros al istoriei contemporane, derulat în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, autorul recunoaște de la bun început că lucrarea sa nu este doar un pur exercițiu istoriografic, rod al unui proiect științific personal, menit să restituie celor de astăzi o filă a trecutului, ci ar fi de dorit să devină o „carte de învățătură” atât pentru generațiile tinere, care percep istoria secvențial, cât și pentru politicieni, responsabili nu doar față de „interesele unui grup, unei zone sau a momentului, ci și pentru soarta națiunii, a popoarelor învecinate, a Europei și a lumii” de astăzi și de mâine (p. 10). Sesizăm, astfel, de la bun început că în persoana autorului regăsim ipostaziate în mod fericit mai multe vocații și responsabilități, pe care acesta le deține sau le-a avut de-a lungul timpului, caracterizându-i deopotrivă personalitatea și opera: profesor la Universitatea Babeș-Bolyai, cercetător științific la Institutul de Istorie „George Barițiu” al Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca, diplomat al României la New York și Washington (1991–1994), negociator-șef al României cu Uniunea Europeană (2000–2004), membru al Parlamentului României (2000–2008) și ministru al Afacerilor Europene în Guvernul României (decembrie 2008 – octombrie 2009), și membru corespondent al Academiei Române (din 15 septembrie 2021). Autor, coautor și coordonator a peste 50 de cărți și volume, Vasile Pușcaș este recunoscut drept unul din cei mai redutabili specialiști în domeniul Relațiilor Internaționale și Istoriei Contemporane din țara noastră, iar lectura volumului supus acum atenției confirmă această percepție.

Cartea este constituită din două părți, cea dintâi cuprinde reconstituirea istorică pe baza unei temeinice analize istoriografice (pp. 13–113), iar cea secundă însumează un corpus documentar, format din 26 de izvoare, edite și inedite, culese din arhiva diplomatică a Ministerului Afacerilor Externe de la București (pp. 121–349), fiind întregit cu un rezumat în limba engleză (pp. 351–352) și un index (pp. 353–363), deosebit de util pentru cei interesați de o persoană sau de o temă aparte.

Prima parte, intitulată „Dictatul de la Viena, Transilvania ca teritoriu de compensație (1940–1944)" oferă o foarte bună radiografie istorică asupra chestiunii transilvane în contextul intern și internațional al României și Europei interbelice și din vremea celui de al Doilea Război Mondial, arătând cum Puterile Axei (Germania și Italia) și ulterior URSS au considerat Transilvania ca un teritoriu de compensație prin care au proiectat instrumentarea relațiilor ungaro-române, cel de al doilea arbitraj vienez fiind o ultimă etapă a politicii externe naziste și fasciste de distrugere a sistemului politic european stabilit de Tratatele de pace de la Paris (1919–1920).

Primele trei capitole ale părții întâi discută evoluțiile de pe scena politică europeană și internă românească, prezentând raportul de forțe între diferitele puteri și state, eroziunea proiectului securității colective a Ligii Națiunilor, politica revizionistă maghiară, delimitarea sferelor de influență în Europa Centrală, de Est și de Sud-Est între al Treilea Reich și URSS, interesul Germaniei pentru petrolul românesc și dependența mașinăriei de război germane de livrările de țiței din România, de unde dorința lui Hitler de a preveni un conflict armat în spațiul românesc (româno-sovietic, româno-maghiar, româno-bulgar) și asumarea rolului de arbitru între România, pe de o parte, Ungaria și Bulgaria, pe de cealaltă parte. Deosebit de utile pentru cititorul de astăzi sunt și referirile la activitatea diplomației românești și la sistemul politic și instituțional al României de la sfârșitul anilor '30, slăbit de regimul dictatorial carlist și de liderii lui predispuși să patroneze o catastrofă națională, numai pentru a-și conserva pozițiile în structura socio-politică, concluzionând că „domnia regelui Carol al II-lea s-a încheiat la începutul toamnei anului 1940, cu un bilanț dezastruos pentru țară care includea și pierderea a cca 34% din teritoriul țării, aproximativ același procent al populației, din care 23,3% etnici români" (p. 38).

Următoarele două capitole, „reacții la dictatul de la Viena (30 august 1940)" și „ocuparea Transilvaniei de Nord", schițează atitudinile publice ale contemporanilor, ale guvernelor europene și ale Statelor Unite ale Americii după anunțarea publică a dictatului și oficializarea acceptării acestuia de către guvernul român. Spre deosebire de reacțiile românești, bine cunoscute la noi datorită memorialisticii, a presei și a literaturii de specialitate, mai puțin sau chiar deloc receptate au fost ecourile stârnite de Dictatul de la Viena și de înstăpânirea Ungariei horthyste în nordul Ardealului în presa de peste ocean, autorul conspectând în acest sens mai multe ediții ale celebrului „New York Times" din prima jumătate a lunii septembrie 1940. Ocuparea Transilvaniei de Nord de către horthyști a fost însoțită de cunoscutele abuzuri, expulzări, umilințe și crime în masă îndreptate împotriva populației românești, amintite de autor, dar însoțite de observații pertinente referitoare la acțiunile propagandistice maghiare și la atitudinea xenofobă și șovină a guvernului și autorităților civile și militare ungare, precum și la demersurile diplomației române de a se organiza o comisie mixtă de anchetă a crimelor și atrocităților.

Cel mai extins capitol al cărții este dedicat tocmai prezentării cercetării, itinerarului și raportului primei comisii de anchetă care a investigat evenimentele petrecute în Transilvania în septembrie 1940. Formată din miniștrii plenipotențiari Altenburg și contele Rogeri de Villanova, de unde și denumirea de „comisia Altenburg-Rogeri", comisia mixtă germano-italiană a parcurs aproximativ 3 000 km și a audiat peste 500 de persoane în intervalul 17–27 octombrie 1940. Deși a înregistrat cu meticulozitate crimele, fenomenul expulzărilor în masă a românilor și abuzurile autorităților militare ungare față de proprietățile acelora, rapoartele observatorilor români pe lângă comisie au consemnat atitudinea favorabilă a delegatului italian față de tezele ungurești, evitarea prezentării în raportul final a răspunderii pentru aceste atrocități și tendința de fond a delegaților Axei de a stabili mai puțin conținutul, forma și contextul faptelor, cât aceea de a găsi calea estompării disputei româno-ungare. De altfel, guvernele României și Ungariei nu au primit raportul extins, destinat Berlinului și Romei, ci doar un extras, anchetatorii culpabilizând permanent „ambele părți", dar stipulând că „partea ungurească poartă o vină mai mare decât cea românească", concludente în acest sens fiind „omorurile în masă comise de către unguri". În 3 decembrie 1940, Axa a transmis celor două guverne o notă verbală în care insista pe necesitatea reîntoarcerii la casele lor a expulzaților și refugiaților, stabilirea despăgubirilor la care aveau dreptul, importanța elaborării statutului minorităților și ajungerea la un

armistițiu de presă. Analiza documentului și atitudinea puterilor Axei l-au determinat pe autor să conchidă că Berlinul și Roma nu și-au schimbat atitudinea față de cele două țări în urma raportului Altenburg–Rogeri, ci au continuat acțiunile de manipulare a lor în conformitate cu interesele germane, al Treilea Reich având ca scop principal convingerea ambelor state să adere la Pactul Tripartit. Analiza prezintă, în continuare, raportarea liderilor politici români, maghiari și a diplomaților străini de la București la chestiunea Transilvaniei pe parcursul anului 1941, arătând, pe de o parte, că în ciuda insistențelor guvernului Antonescu, Puterile Axei „nu aveau de gând să modifice exact în contextul ofensivei militare în Răsărit, echilibrele din propria-i tabără", iar pe de altă parte, că diplomația maghiară și germană a îndemnat și încurajat România să-și extindă granițele cât mai mult spre răsărit, în contextul deplasării frontului spre interiorul URSS, tocmai pentru a putea rezolva apoi diferendul româno-maghiar din Ardeal prin „transplantarea populației românești din Transilvania peste Nistru", idee pe care diplomații români au respins-o cu fermitate.

Următorul capitol discută odiseea celei de-a doua comisii germano-italiene de investigații, și anume cea condusă de miniștrii Hencke și Rogeri, care a activat între 5 iulie – 5 septembrie, respectiv 20 octombrie – 20 noiembrie 1942, având misiunea de a ajuta cele două guverne la găsirea unui modus vivendi care să asigure calmul în Transilvania până la sfârșitul războiului. Raportul comisiei, publicat integral în volum (doc. 22), redă cartografierea aspectelor cercetate „în oglindă" în cele două părți ale Transilvaniei: situația politică și juridică a românilor în Transilvania de Nord și a maghiarilor în Transilvania de Sud, prestarea serviciului militar, situația la frontieră, situația alimentară, economică și culturală, problema refugiaților, abuzurile și maltratările. Analizând documentul în contextul politic și militar mai amplu al anilor 1942–1943, autorul subliniază că acesta a avut „o destinație manipulativă" fiind urmat de o serie de recomandări către cele două guverne, român și ungar, Germania și Italia intenționând să instituie un control propriu asupra întregii Transilvanii, instrumentalizând pe mai departe cele două guverne de la București și Budapesta în funcție de interesele Axei în zonă. Aceasta reiese și din teza principală, pe care ambele rapoarte o susțineau, și anume: „reciprocitatea discriminării" în Transilvania de Nord și în Transilvania de Sud (p.107).

Analiza profesorului Vasile Pușcaș este una vastă și complexă, atât prin sursele pe care le utilizează și prin felul în care izbutește să restituie o pagină dramatică a istoriei Transilvaniei, cât mai ales prin preocuparea constantă de a explica problema transilvană în context internațional, ajutându-l pe cititorul contemporan să înțeleagă cum s-a ajuns la Dictatul de la Viena, care a fost evoluția în anii imediat următori și miza pe care regiunea a reprezentat-o nu numai în relațiile româno-ungare, ci în tabloul politic mai amplu al Europei centrale și de sud-est, desenat atunci de Germania lui Hitler și de Italia lui Mussolini.

Partea a doua a cărții restituie următoarele 26 de documente: 1) Textul arbitrajului de la Viena (30 august 1940); 2) Explicațiile ministrului Raoul Bossy despre dictatul de la Viena (19 septembrie 1940); 3) Nota Legației Germaniei în România despre decizia guvernelor Germaniei și Italiei de a trimite o comisie de anchetă în Transilvania (14 octombrie 1940); 4) Raportul Consulului general Ion Chinezu de la Cluj despre situația din oraș (17 octombrie 1940); 5) Nota ministrului Mihail Sturdza despre prima întâlnire cu comisia mixtă germano-italiană (16 octombrie 1940); 6) Notă privind itinerariul comisiei germano-italiene în Transilvania (17–27 octombrie 1940); 7) Raportul ministrului Gheorghe Davidescu despre activitatea comisiei mixte germano-italiene în Transilvania (29 octombrie 1940); 8) Extras al raportului comisiei Altenburg-Rogeri (31 octombrie 1940); 9) Recomandările guvernelor Germaniei și Italiei pentru guvernele României și Ungariei, ca urmare a investigației Altenburg-Rogeri (3 decembrie 1940); 10) Răspunsul guvernului român la conținutul raportului și recomandărilor comisiei Altenburg-Rogeri (4 decembrie 1940); 11) Telegramă a Legației României în Germania despre politica estică a României (19 iulie 1941); 12) Telegramă a Legației României în Germania despre articolul „Basarabia din nou românească", publicat în presa germană (31 iulie 1941); 13) Raportul Legației României în Germania despre participarea Ungariei la războiul antisovietic (9 august 1941); 14) Telegramă a Legației României în Germania despre discuțiile ministrului Raoul Bossy cu oficiali ai Ministerului de Externe german (9 octombrie 1941); 15) Raport al MAE despre presa ungară privind situația maghiarilor din Transilvania de Sud (17 februarie 1942); 16) Răspunsul ministrului Mihai Antonescu adresat ministrului german von Killinger privind sesizarea despre rechiziționarea de alimente de la maghiarii din România (23 iunie 1942); 17) Notă de convorbire între ministrul Mihai Antonescu și șefii Legațiilor Germaniei și Italiei în România cu

prilejul prezentării comisiei Hencke–Rogeri (27 august 1942); 18) Notă de convorbire între Gheorghe Davidescu și delegații speciali Hencke și Rogeri (29 octombrie 1942); 19) Telegramă a Legației române de la Berlin despre stadiul elaborării raportului comisiei Hencke–Rogeri (2 decembrie 1942); 20) Raportul ministrului Raoul Bossy de la Berlin către Mihai Antonescu pe marginea problemei Transilvaniei în lumina politicii germane" (3 decembrie 1942); 21) Notă verbală germană către MAE român prin care se transmite raportul și recomandările comisiei Hencke–Rogeri (3 martie 1943); 22) Raportul comisiei Hencke–Rogeri (8 februarie 1943); 23) Recomandări pentru Guvernul Ungariei, urmare a investigației comisiei Hencke–Rogeri (8 februarie 1943); 24) Recomandări pentru Guvernul României, urmare a investigației comisiei Hencke-Rogeri (8 februarie 1943); 25) Memoriu privind noile instrucțiuni pentru funcționarea comisiilor germano-italiene în Transilvania de Nord și Sud, urmare a concluziilor comisiei Hencke–Rogeri (8 februarie 1943); 26) Memorandum al MAE despre efectele dictatului de la Viena asupra Transilvaniei de Nord (iulie 1944).

Lectura izvoarelor oferă cititorului șansa de a afla realitățile istorice dramatice care au marcat Transilvania de Nord și pe cei 1,3 milioane de locuitori români ai ei, abuzurile regimului horthyst creionând în mod incontestabil caracterul fascist, extremist, șovin și criminal al acestuia în raport cu românii. În acest sens, trebuie reținute câteva fragmente din memorandumul Ministerului Afacerilor Străine de la București din iulie 1944: „între 1 septembrie 1940 și 1 septembrie 1942 au fost astfel asasinați 991 români (...) până în vara anului 1943, numărul celor schingiuți și maltratați s-a urcat la aproximativ 15. 000 (...) numărul refugiaților români a atins, din septembrie 1940 până la sfârșitul lui iulie 1944, cifra de 217.471 (...). Românii au fost urmăriți și prigoniți pretutindeni, în armată și în taberele de munci forțate, s-a încercat să li se siluiască conștiința religioasă, să li se distrugă școala, biserica și cultura și să li se confişte proprietatea" (pp. 324–349).

Publicată la Editura Școala Ardeleană din Cluj-Napoca, atât în limba română (2020), cât și în limba engleză (eBook, 2021), sub egida Institutului de Istorie „George Barițiu" al Academiei Române și a Fundației Transilvania Leaders, cartea profesorului Vasile Pușcaș marchează istoriografic împlinirea a opt decenii de la Dictatul de la Viena și reprezintă o realizare remarcabilă ca abordare și conținut. Volumul îi oferă cititorului român și anglofon șansa de a înțelege ce s-a întâmplat cu Transilvania și locuitorii ei în perioada celui de-al Doilea Război Mondial, explicându-i cum s-a ajuns la acel fatidic arbitraj germano-italian, relatând impactul produs asupra relațiilor politice româno-ungare, punctând activitatea diplomatică desfășurată în acea vreme de România, Ungaria, Germania și Italia, dar mai ales descriind urmările dramatice ale actului asupra populației românești din Transilvania de Nord, rezultatul anchetelor comisiilor germano-italiene și rapoartele diplomatice românești oferind o mărturie elocventă în acest sens.

Mircea-Gheorghe Abrudan

Alexandru D. Aioanei, *Moldova pe coordonatele economiei planificate: industrializare, urbanizare și inginerii sociale*, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2019, 555 p.

Cercetarea istorică românească recentă propune abordări novatoare, dar care în alte spații istoriografice a cunoscut o dezvoltare mult mai complexă, îndeosebi pe un fond al interdisciplinarității, dar și al contextului politic. Istoria economiei românești a fost direcție istoriografică trecută, credem noi, într-un plan secund după 1989, deși identitatea unui regim dirijat de o putere străină sau de o comunitate economică supra-statală a transformat acest domeniu într-unul cvasi-depedent de sfera politicului. Lucrarea lui Alexandru D. Aioanei, *Moldova pe coordonatele economiei planificate: industrializare, urbanizare și inginerii sociale* pleacă de la premise asemănătoare.

Evoluțiile în plan economic ale României din cea de-a doua jumătatea a secolului XX reprezintă o șantier de cercetare ofertant, mai ales prin prisma interesului pentru transformările social-politice produse în acest interval. Perioada postbelică și instaurarea unui regim totalitar de tip comunist sunt fundamente pe care s-au așezat noile orizonturi ale economiei. Din acest unghi, lucrarea lui Alexandru D. Aioanei alătură două mari componente ale modernizării, *industrializarea* și *urbanizarea*, alături de un concept ce a dobândit semnificații largi în special în regimurile totalitare, și anume *ingineria socială*.

Cu toate că epicentrul cercetării este constituit de particularitățile economice din România anilor 1944–1945, investigația este construită, așa cum este și necesar, pe firul istoriei politice. Dacă la prima vedere, o cercetare restrânsă în plan spațial suscită vulnerabilități, asemenea abordări ce plasează fenomene mai largi la bază sunt indicate, tocmai pentru ca cercetătorul să evite o afundare riscantă în oceanul de surse istorice create de instituțiile anterioare anului 1989.

În primul rând, un punct-forte al lucrării este constituit de interesul deosebit pentru cercetarea arhivelor locale, adeseori ocolite, iar aici ne referim îndeosebi la fondurile de arhivă create după 1948. De asemenea, plecând de la datele identificate în documente, lucrarea abundă de cifre și tabele, instrumente indispensabile cercetării unui subiect de acest gen, dar mai ales extrem de utile altor posibile demersuri conexe. În al doilea rând, lucrarea trezește un interes deosebit doar dacă ne gândim la realitățile social-economice unui spațiu ce a constituit mai mult un front decât o zonă de tranzit a trupelor „eliberatoare" în 1944. Deși studiile străine sunt de o utilitate incontestabilă, subiectul în sine este important prin particularitățile spațiului.

Ordinea celor trei coordonate specificate în titlul cărții este inspirată, din moment ce una o influențează pe cealaltă. În acest sens, cercetarea desfășurată asupra Moldovei dintre Prut și Munții Carpați nu restrânge unghiul de cercetare. Cateogoric, evoluția acestui spațiu nu poate fi înțeleasă fără a arunca o privire comparativă – și chiar una în cautarea unor cauzalități – asupra celorlalte zone ale României postbelice și mai ales fără a menține ca reper permanent identitatea regimului comunist. O altă orientare inspirată a autorului este cea dedicată discursului contestar interbelic cu privire la atenția instituțiilor centrale pentru dezvoltarea economică în partea de est a țării.

Fără a diminua din importanța pe care o dețin actorii politici ai primilor ani postbelici, aplecarea autorului asupra identității instituțiilor centrale este relevantă. Dacă incursiunile în concepțiile unor intelectuali ai perioadei interbelice – exponențiali pentru a lua pulsul evoluțiilor economice, dar și al proiecțiilor de viitor pentru un stat tânăr, precum cel român – sunt utile, analiza acestor ani este exponențială pentru înțelegerea perioadei 1948–1965. Transformarea economică nu este o realitate bulversantă după 1948. Dimpotrivă! Realitățile apăsătoare ale războiului, urmate de măsuri imprevizibile – puțin spus, haotice – constituie un fundament incontestabil în demers. Dezastrul provocat război, foametea, seceta sunt indicatorii principali. Peste toate acestea se așază numeroase prezențe necunoscute vieții politice românești, de un servilism față de o forță politică străină greu de asemănat cu ceea ce se petrecuse în anii precedenți. Finalul războiului produce o bulversare în politicile economice. Astfel, autorul nu se rezumă doar la statele căzute în spatele Cortinei de Fier, ci aruncă o privire inclusiv asupra statelor sortite „decadenței" capitaliste. Miezul demersului îl constituie însă procesul de implementare a practicilor de tip sovietic în economia românească. Planul cincinal este unul dintre exemple.

De asemenea, unele formulări din titlurile unor subcapitole sunt sugestive și mai ales sintetizante, ce captivează atenția cititorului. Unele pot fi chiar menționate : *Moldova în căutarea normalității* (I. 4.), *Mereu alta, întotdeauna aceeași : Moldova în anii 1960–1965* (II. 5.), *Orașele dezbrăcate de haina „arhitecturii burgheze" (capitolul III), Locuințele-veșnica problemă a orașelor* (III. 5.), *„La început a fost sfârșitul". Cum a fost sufocată o lume după 1944* (IV. 1.).

În multe momente, atenția cititorului din aria de specializare la care se referă lucrarea cade în partea inferioară a paginii – dacă acolo se află aparatul critic – din dorința de a evalua într-o formă cât mai exigentă firele care stau la baza interpretărilor formulate de autor. Din acest punct de vedere, varietatea este sacrificată în favoarea ineditului. Fonduri aflate în cadrul Arhivelor Naționale Istorice Centrale, date recent în cercetare, și documente create de instituții precum Securitatea sunt intens valorificate, întrucât unele realități socioeconomice (fabrici, uzine, construcții destinate locuirii etc.) necesită o analiză lucidă a factorilor decizionali. În această fază a perioadei comuniste se nasc centre urbane și sunt regândite regiuni ale Moldovei într-o manieră fundamentală. Aceste transformări nu pot rămâne doar la un stadiul constatării, ci merită o reflecție indispensabilă din unghiul istoric al cercetării instituțiilor puterii din epocă. Dacă industrializarea constituie un imperativ al *economiei planificate*, la fel de importantă este abordarea arhitecturii, cel puțin în cazul urbanizării. Mai mult decât atât, atunci când se pune problema urbanizării Moldovei, reconstrucția își găsește o semnificație la fel de importantă. Inevitabil, orașe precum Iași sau Galați ocupă un loc special în analiză. În aceeași măsură, perioada supusă cercetării explică decalajele produse între orașele mari și cele mici, din perspectiva dezvoltării industriale și urbane, plecând, spre exemplu, de la măsuri precum alimentarea cu apă curentă și până la construirea blocurilor de locuințe.

Dezastrele provocate de război în rândul populației, urmate de o foamete cruntă, au marcat planurile de implementare a unei noi structuri sociale proiectate de ideologia oficială, iar acest aspect

fundamental poate fi observat frecvent în abordările autorului din capitolul IV. Nu în puține rânduri, incursiunile în evoluția unor comunități urbane sunt mult mai adânci, până spre a doua jumătate a veacului al XIX-lea. Deși *realitățile cotidiene* cuprind o arie foarte largă, Alexandru D. Aioanei le racordează la temele centrale ale cercetării sale – industrializarea și urbanizarea – și le așază, mai curând, în rândul efectelor, pentru o înțelegere mai clară a peisajului epocii.

Finalmente, deși lucrarea elaborată de Alexandru D. Aioanei acoperă prima fază a regimului – una delimitată de schimbări politice – esențiali pentru înțelegerea fundamentelor pe care au loc transformările economice după 1948 rămân primii ani postbelici. Prin simpla sa existență, investigația îndeplinește o funcție relevantă pentru posibile abordări conexe, deoarece deține un potențial mare în deschiderea unor noi drumuri în cercetarea perioadei 1948–1989.

Marian Hariuc

Anca Ceaușescu, Ileana Cioarec, Georgeta Ghionea (coord.), *Comunități umane, modernizare și urbanizare în sud-vestul României*, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2021, 372p.

În anul 2020, când împlinea 55 de ani de activitate în domeniul cercetării științifice românești, Institutul de Cercetări Socio-Umane „C.S. Nicolăescu-Plopșor" al Academiei Române a organizat o manifestare științifică axată pe cercetarea bogatului tezaur arheologic, istoric, filologic, filosofic, lingvistic și etnografic al Olteniei. Conferința *Comunități umane, modernizare și urbanizare în sud-vestul României*, s-a desfășurat în zilele de 19–20 decembrie și a reunit cercetători, profesori universitari și muzeografi care activează în cadrul unor instituții de profil din țară și din străinătate: Universitatea din Craiova, Universitatea „Sfinții Chiril și Metodiu" din Veliko Târnovo, Muzeul Olteniei din Craiova, Muzeul Judeţean „Alexandru Ştefulescu" Gorj și Centrul de Cercetări Istorice „Pr. Dumitru Bălașa" al Filialei Judeţene „Matei Basarab" Vâlcea din cadrul Asociaţiei Naţionale Cultul Eroilor „Regina Maria".

Comunicările prezentate la această manifestare au fost reunite într-un volum colectiv *Comunități umane, modernizare și urbanizare în sud-vestul României* care a văzut lumina tiparului la Editura Cetatea de Scaun din Târgoviște în anul 2021. Însumând un număr de 372 de pagini, lucrarea beneficiază de îndrumarea unui Comitet științific valoros alcătuit din acad. Victor Spinei, prof. univ. dr. Cezar Avram, prof. univ. dr. Sevastian Cercel, prof. univ. dr. Lucian Săuleanu, dr. Gheorghe Dănișor, dr. Ion Militaru și dr. Lucian Dindirică.

Coordonat de către dr. Anca Ceaușescu, dr. Ileana Cioarec și dr. Georgeta Ghionea, volumul, valorificare a proiectului de cercetare nr. 251/2021, încheiat între Institutul de Cercetări Socio-Umane „C. S. Nicolăescu-Plopșor", al Academiei Române din Craiova și Asociația „Centrul de Studii și Cercetări de Drept Privat Ion Dogaru" din cadrul Universității din Craiova, cuprinde 24 de studii și articole din domeniul științelor socio-umane semnate de către Simona Lazăr, Ileana Cioarec, Dumitru-Valentin Pătrașcu, Daniela-Liliana Pătrașcu, Laura Antoaneta Sava, Eugen Petrescu, Oana Andreia Sâmbrian, Narcisa Maria Mitu, Ion-Leone Gavrilă-Ciobotea, Cristian-Iulian Ceacîru, Lucian Popescu-Vava, Diana-Mihaela Păunoiu, Georgeta Ghionea, Silviu-Gabriel Lohon, Cornel Şomîcu, Cezar Avram, Anca Ceaușescu, Mihaela Bărbieru, Gabriel Pricină, Ion Militaru, Iustina Nica (Burci), Elena-Camelia Zăbavă, Loredana-Maria Ilin-Grozoiu, Gabriela Boangiu și Roxana Deca.

Lucrarea este structurată pe patru secțiuni, precedate de un *Cuvânt înainte* (pp. 9–10), semnat de către dr. Dorina-Elena Rusu, membru corespondent al Academiei Române.

Prima parte, intitulată *Studii de arheologie și istorie*, cuprinde contribuții dedicate comunităților umane începând cu prima epocă a fierului în Oltenia și terminând cu epoca contemporană. Atrage atenția diversitatea abordărilor tematice: istoria reprezentărilor culturale, elitele boierești, arhitectura civilă și de apărare specifică sud-vestului României, principalele evenimente istorice din secolele XIX și XX, cum ar fi Revoluția de la 1821 condusă de Tudor Vladimirescu și cel de-al Doilea Război Mondial (pp. 13–98).

Programele de modernizare urbană, instituțiile culturale și sociale, viața economică din Oltenia de la sfârșitul secolului al XIX-lea și prima parte a secolului al XX-lea, bolile și epidemiile cu care s-a confruntat societatea din această parte a țării în secolele XIX și XX, realitățile și strategiile de alimentație publică din Republica Socialistă România (1969–1989), ideologiile, practicile și elitele

politice, politicile de dezvoltare aplicate în zona Olteniei după integrarea României la UE sunt teme de actualitate care se regăsesc în partea a doua a acestei lucrări intitulată sugestiv de cele trei coordonatoare *Viața cotidiană, evoluție și modernizare urbană, instituții și elite politice* (pp. 99–288).

Din partea a treia, intitulată *Studii de filosofie și filologie* (pp. 289–320), se desprind idei privind evoluția concepțiile filosofice referitoare la modelele de organizare a societății, dar și articole care analizează elementele autohtone, de limbaj popular, registrul oral, popular și dialectal care au rolul să sublinieze trăsăturile lingvistice ale comunităților rurale din zona Olteniei.

Contribuțiile din partea a patra *Studii culturale. Elemente de identitate românească* (pp. 321–372), au rolul de a evidenția specificul arealului socio-cultural al Olteniei, metodele empirice de tratare a unor afecțiuni cu ajutorul plantelor medicinale, elementele de patrimoniu cultural material și imaterial, schimbările de mentalitate survenite la nivelul comunităților rurale, tradițiile și obiceiurile specifice satului oltean. Acestea urmăresc să-l familiarizeze pe cititorul avizat nu numai cu metodologia utilizării documentului etnografic, dar și cu valorile arhaice care s-au transmis până în zilele noastre.

Volumul are meritul de a facilita accesul specialiștilor dar și pasionaților de cunoaștere la cercetările legate de istoria, cultura și tradițiile din zona Olteniei.

Simona Lazăr

Vasile Lechințan. Istoric, scriitor, om al cetății [la 70 de ani], coordonatori dr. Ioan Lăcătușu și prof. Vasile Stancu, colecția „Profesioniștii noștri 27, Editura Eurocarpatica, Sfântu Gheorghe, 2020, 619 p.

Volumul dedicat lui *Vasile Lechințan. Istoric, scriitor, om al cetății,* coordonat de dr. Ioan Lăcătușu și prof. Vasile Stancu, apărut sub egida Centrului European de Studii Covasna-Harghita, este cel mai proaspăt volum al viguroasei colecții „Profesioniștii noștri", fiind publicat în anul 2020 sub impresionantul tom având numărul 27 de către aceeași Editură Eurocarpatica din Sfântu Gheorghe. Așa cum menționează coordonatorii Ioan Lăcătușu și Vasile Stancu în „Prefața" volumului 27, această colecție atât de bogată în numere a împlinit doar un deceniu de existență (fiind fondată în 2010).

În acest scurt răstimp au fost omagiate numeroase personalități de marcă ale vieții culturale românești locale și naționale, pe care le pomenim acum în ordinea alfabetică a numelor: istoricul și arhivistul Liviu Boar (director SJAN Mureș din Târgu Mureș), profesorul muzicolog și etnograf Constantin Catrina (Brașov), etnograful colecționar Doinița-Ana Dobrean (Subcetate), juristul și demnitarul Valer Dorneanu (București), scriitorul Ion Ciurea-Weidner (Germania–Covasna), profesor universitar și istoric militar, colonel în rezervă Ion Giurcă (București), etnograf și arhivist Ana Grama (SJAN Sibiu), publicistul, scriitorul și poetul Lazăr Lădariu (Târgu Mureș), arhivistul istoric și om al cetății Vasile Lechințan (SJAN Cluj din Cluj-Napoca), istoricul și arhivistul Corneliu Mihail Lungu (directorul Arhivelor Naționale ale României din București), scriitorul și publicistul Valentin Marica (Târgu Mureș), inginerul silvicultor și cinegetician Ion Micu (Miercurea Ciuc), istoric și arhivist Vilică Munteanu (directorul SJAN Bacău), cercetătorul istoric Gelu Neamțu (Institutul de Istorie „George Barițiu" din Cluj-Napoca), inginerul arhitect Nicolae Noica (demnitar din București), profesorul istoric și arhivist Ioan Pleșa (Alba Iulia), istoricul și arhivistul Ioan Ranca (Târgu Mureș), avocatul Ioan Sabău-Pop (Târgu Mureș), juristul magistrat Ioan Solomon (Sfântu Gheorghe), istoricul Corina Sporea Bărăgan (Vama Buzăului/Brașov), publicistul Mihai Suciu (Târgu Mureș), profesorul scriitor și publicist Ilie Șandru (Toplița), profesorul esperantist și publicistul Mihai Trifoi (Bixad/Covasna), profesorul universitar, istoric și om politic Petre Țurlea (Ploiești), istoric și arhivist Dumitru Zaharia (directorul SJAN Bacău). Toate aceste personalități s-au implicat în mod deosebit și s-au dedicat activităților de cultivare, recuperare, păstrare și promovare a patrimoniului istoric și prezent al românilor din secuime.

Ioan Lăcătușu, fondatorul și coordonatorul colecției „Profesioniștii noștri", izbutește performanța admirabilă de a conduce seria într-un ritm anual mai mult decât susținut. Nu putem să nu observăm, cu reală admirație, mobilizarea și productivitatea excepțională a editorilor colecției, care reușesc să aducă la lumina tiparului câte 4 volume anual (în 2014) sau chiar 5 volume pe an (în 2013 și 2016). „Profesioniștii noștri" aduce, pe tărâmul istoriografiei recente din România, o contribuție de

neocolit la conturarea istoriei biografiilor și a bibliografiei istorice, al căror focus e fixat asupra personalităților care au creat și au scris istoria românilor din secuime. Calitatea remarcabilă a tomurilor colecției reiese din prezentarea ilustrativă de mai jos, a volumelor omagiale dedicate lui Gelu Neamțu (2014), Ioan Lăcătușu (2017) și Vasile Lechințan (2020).

La împlinirea a 70 de ani, Vasile Lechințan se bucură de dragostea, prețuirea și recunoștința a peste 30 de contributori ce semnează în volumul de față. Acesta se deschide printr-o „Prefață", aparținând coordonatorilor (pp. 9–21), și se închide cu lista volumelor apărute la Editura Eurocarpatica, în colecția „Profesioniștii noștri" (pp. 609–616), alături de rezumatul în limba engleză, „Abstract" (pp. 617–619). Structura volumului de față include zece capitole, după cum urmează:

I. „Repere biobibliografice", trasate de Ioan Lăcătușu și Vasile Stancu, conturând profilul lui Vasile Lechințan (pp. 23–46);

II. „Mesaje", transmise autorului omagiat de ÎPS Ioan Selejan, PS Andrei Moldovan, Mircea Popa, Onufrie Vințeler, Ana Grama, Ioan Sabău-Pop, Alexandru Rotaru, Ioan Mârza, Alexandru Matei, Vasile Șt. Tutula, Violeta P. Popescu, Mihaela Aionesei, Florin Bengean, Adrian Dehleanu, Dan Tănasă, Ioan Lăcătușu (pp. 47–118);

III. „Interviuri", primul fiind realizat de Ioan Lăcătușu în dialog cu Vasile Lechințan, al doilea cu publicistul Ion Longin Popescu (pp. 119–151);

IV. „Studii și articole", semnate de Ela Cosma, Daniela Deteșan, Elena Mihu, Florin Bengean, Mirela Popa-Andrei, Laurențiu Mera, Traian Rus, Vasile Șt. Tutula, Adrian Dehleanu, Anton Coșa, Vasile Stancu și Ioan Lăcătușu, în fine, tot Ioan Lăcătușu (pp. 153–290);

V. „Activitate civică" desfășurată de Vasile Lechințan și înregistrată sub forma corespondenței pe email și a intervențiilor pe Facebook (pp. 291–388);

VI. „Vasile Lechințan în mass-media online", redând fragmente care îl atestă pe istoricul, scriitorul, arhivistul, publicistul și omul cetății omagiat în mediul online (pp. 389–438);

VII. „Jurnal Vasile Lechințan", redactat, începând din 1973, timp de aproape o jumătate de veac (pp. 439–516);

VIII. „Din articolele semnate de Vasile Lechințan, apărute în presa din județele Covasna, Harghita și Mureș" (pp. 517–544);

IX. „Dedicații primite pe cărți" (pp. 545–578);

X. „Iconografie", incluzând fotografii de familie și din mediul profesional (pp. 579–608).

Din cuprinsul volumului omagial dedicat lui Vasile Lechințan remarcăm, neapărat, câteva surse alternative de informare și izvoare biobliografice noi, puțin sau deloc uzitate, îndeobște pentru conturarea portretului personalității cercetate. Astfel, coordonatorilor Ioan Lăcătușu și Vasile Stancu le revine meritul de a introduce în circuitul științific metode moderne de studiere a istoriei biografice și a biografiilor istorice, conferind valoare testimonială și documentară mesajelor și dedicațiilor pe cărți, epistolarului electronic, intervențiilor pe Facebook, articolelor apărute în mass-media online.

Deosebită este și publicarea în volum a unor file de istorie a zilelor noastre, care schițează acel "Jurnal" (1973–2019), în care istoricul participant și martorul ocular Vasile Lechințan a consemnat pentru posteritate momente relevante atât subiectiv, cât și în plan social, național și istoric.

Contribuția lui Vasile Lechințan însuși la colecția pe care o prezentăm acum se vădește cu prisosință și în tomurile aniversare 11 și 22, care sunt dedicate istoricilor Gelu Neamțu (2014) și Ioan Lăcătușu (2017). Sunt volume la care, de asemenea, ne raportăm ca la adevărate modele de volume omagiale complexe și complete, biobliografice, bine articulate și temeinic structurate.

Din păcate, recent plecat la Domnul, în plină putere creatoare, Vasile Lechințan (n. la 21 ianuarie 1949, la Silivașu de Câmpie, județul Bistrița-Năsăud – d. la 9 iulie 2021, la Cluj-Napoca) a lăsat posterității zeci de studii și volume (bibliografiate de Mircea-Gheorghe Abrudan), împreună cu publicarea postumă a tezei sale doctorale (editată de Ioan Bolovan și Ela Cosma), într-un ultim volum semnat de Vasile Lechințan, *Revoluția de la 1848–1849 în comitatele Cluj, Turda și scaunul Arieș,* colecția „Biografii istorice transilvane", tom XVII, Argonaut Publishing, Cluj-Napoca, 2021, 469 p.

Ela Cosma

Alexandru Zub, *Opresiune și rezistență sub regimul comunist. Fragmentarium istorico-memorial*, cu *Indice* de Mihaela Răducă, București, Editura Fundației Academia Civică, 2020, 660 p.

O nouă apariție editorială, sub nume de autor Alexandru Zub, nu poate semnifica altceva decât un eveniment de aleasă rezonanță culturală, cu sensuri îndeosebi istoriografice. În cazul unui istoric aureolat de o *operă* exemplară, atestabilă prin valoroase cărți dispuse constelar, pe orbite ale unui centru tematic-gravitațional de *istorie a istoriei*, și nu ca „listă de publicații" cam sec-enumerativ impresionabilă întru „legitimarea" tot mai frecventă, din păcate, de ceva vreme, a „carierelor" de înalt prestigiu intelectual, volumul *Opresiune și rezistență sub regimul comunist. Fragmentarium istorico-memorial* are, desigur, darul de a reține atenția spiritelor fie profesional avizate, fie simplu atașante „opiniilor de larg cerc de cititori" asupra a ceea ce, de deja vreo șase decenii, autorul, cercetător științific și, după 1990, profesor universitar, a tot scris. Noul *op* impune, de altfel, să fie considerat atât sub forma ori ținuta discursului, cât și prin conținutul său cu lumini ce le aruncă, și nu puține, asupra rostuirii străbătătoare „de vremi" a operei zubiene, chiar asupra avataricei deveniri a istoriografiei române într-un decurs temporal înregistrant de ani postbelici, regim comunist și tranziție postdecembristă.

Cum autorul însuși menționează, „unele texte" incluse recent apărutului volum „au un caracter mai general", menite fiind relevării de aspecte ale suportării dure de istoriografia română a preliminariilor și exceselor unui regim dictatorial, propagandistic-ideologizant, iar „alte texte constituie efigii ocazionale despre oameni și împrejurări demne de consemnat". Titlul generic pentru ansamblul „textelor" a decurs, cum tot autorul specifică, din „căutarea unei formule sintetice de a le compulsa, fie și ocazional", prin ținere de seamă de calitatea lor de a fi, cam toate, „afine istorico-memorial". *Opresiune și rezistență*, din acel titlu, invită la perceperea unui „binom" explicativ și bineorientativ lecturii „textelor", „destul de potrivit pentru anii postbelici, dictatura comunistă și tranziția ce a urmat". Un atare „interstițiu nespus de dramatic" și-a mai aflat, cum bine se știe, relevarea și prin alte volume sau cărți zubiene „de autor", precum: *Impasul reîntregirii*, 1995; *Chemarea istoriei, un an de răspântie în România post-comunistă*, 1997; *Istorie și tranziție*, 1997; *Orizont închis – istoriografia română sub dictatură*, 2000; *Alexandru Zub la Sighet*, 2021; *Penser l'Europe en historien. Quelle Europe, quel discours historique?*, 2017. Cuprinderea într-un comun „interstițiu" a anilor imediat postbelici, a dictaturii comuniste și a incertitudinilor tranziției spre societatea realmente liberă apare ca presupunătoare de un anumit aliniament glisant despărțitor între timpul anilor 1990–2017, ai „textelor" recent editorial asamblate, și cel septdecenial înregistrant de „obiectul lor de referință", constituit de personalități sau „personaje", fapte, idei, atitudini și stări de spirit, din preocuparea autorului „privind conexiunile firești, inepuizabile" ale *memoriei* și *istoriei*. Criteriul cronologic, editorial operant, s-a impus ca de la sine „în structura materiei" volumul lui, cu „indicarea sursei fiecărui text".

Dintre „textele cu caracter general", primele trei, intitulate *Historia rediviva, Experiența umană între istorie și anamnesis, Memoria capta* se disting ca dare de diapazon asupra a ceea ce istoriografic-interpretativ conține întregul volum. Sub implicații diverse, de la cele politice la cele intelectuale ori sufletesc-umane ale turnantei istorice din 1989, a încolțit și înflorit în sinele lui Alexandru Zub sentimentul, căruia primul dintre „textele" sus menționate îi conferă o subtilă atestare, că „se reintra în istorie", fluidizându-se cumva „un timp încremenit" de parcă „porunca unui zeu nemilos", încât, „rechemată", să reînceapă, „într-un anumit fel, *istoria*". *Între istorie și anamnesis, experiența umană* – „alt nume pentru istorie", după Toynbee –, sub consemnul zubian că „dacă istoria produce istoriografie, aceasta din urmă se repercutează asupra istoriei", însă firesc numai până la limita ideologizantei vicieri prin *memoria capta*. De unde și însuflețitul *credo* profesional zubian, cu „miez" de „catiheză" istoriografică, anume că „cine vrea să înțeleagă istoria e dator să nu se lase <integral> captat de perspectiva epilogului, care impune un demers de tip <strict> cazualist, o diacronie *à rebours*, ci să caute a reconstitui pe cât posibil lucrurile și sincronic, în legitima lor orizontalitate", pentru îndeosebi studiile monografice ori „de caz". Ca asemenea studiu, cel intitulat *Clio în derută* și cuprins ansamblului de „texte" de referință, aici, se cuvine a fi considerat și prin încadrarea sa tematică de „alte două texte" zubiene, privind, unul, *Anul 1946 – început al sfârșitului*, iar altul, *orizontul închis*, după 1947, pentru *istorie și istorici* „de la noi". În *deruta* de la 1947 s-au aflat exponenți de vârf ai istoriografiei române, de atunci, „care-și puneau încă la lucru ideile, înainte de a cădea cortina obscurantismului proletcultist". Însemne despre acea „cădere de cortină" parveneau

deja, în anul menționat, dinspre *discursul politic și cultural, deznaționalizarea istoriei*, cu implicitul „proces de comprimare" a profesorilor universitari, de chiar „eliminare expresă" a unora dintre ei ori de „reorientare" a altora, ca dispuși, aceștia, unui „negru compromis", vădit și de colaborări la „manualul unic rollerian". A fost acel an 1947 și unul al *defensivei instituționale* exponențiate îndeosebi de Academia Română, precum și al manifestărilor de încă înaltă prestanță profesională ale istoricilor cu renume „bine conturat", precum Gh. Brătianu, N. Bănescu, M. Berza, Silviu Dragomir, Ioan Lupaș, Al. Lapedatu, I. Nistor, I.D. Ștefănescu etc., sub dramatic resimțitul de ei îndemn iorghian de *noblesse oblige*. „Textul" *Clio în derută* se și prezintă, pentru nu doar volumul *Opresiune și rezistență*, ca principal reper tematic, luat de autor, întru a realiza „o imagine a discursului istoric sub dictatura comunistă".

Cât despre „textele constituind efigii ocazionale", acestea, prin numărul lor considerabil, acoperă cea mai mare parte a volumului *Opresiune și rezistență*. Ele vădesc, totodată, și o intensă diversitate a lor, venită dinspre nota distinctă a fiecărei „personalități" ori a fiecărui „personaj" pe care, succesiv și după schimbătoare „împrejurări", îl evocă. Între „efigii" primează cele ale istoricilor din „preziua" și mai ales din timpul *derutei* și al *orizontului închis* pentru *muza Clio*. S-a binerostuit astfel volumului și „textul" privind, în cazul lui Ilie Minea, „generalități istorice". „Efigia" lui Gheorghe Brătianu s-a „luminat" fie prin cuvintele *un savant și un soldat* dedicate de istoricul român celui francez, martir, Marc Bloch, spre a i se revărsa, apoi, și asupra tragicului său destin, fie sub consemnul atitudinal de *istorie și civism*; cea a lui I. D. Ștefănescu reflectă *un savant și un înțelept*; cea a lui I. Hudiță restituie pe temei memorialistic *un istoric și om politic*, iar cea a lui C.C. Giurescu răzbate din *secvențe memoriale* despre un simpozion istoriografic româno-german, desfășurat la Freiburg im Breisgau, în anul 1977. S-au pliat titlului volumului și „efigii" ale unor istorici străbătători și ei ai regimului comunist, nu însă toți în egală măsură cu Alexandru Zub, și ai represaliilor „dictaturii roșii". Asemenea „efigii" vădesc căldură evocativă pentru Paul Păltănea, Pompiliu Teodor, Cornelia Bodea, Grigore Ploeșteanu, Alexandru Duțu, Iulian Antonescu sau Romulus Rusan, și uman-frumoasă înțelegere pentru C.C. Angelescu, Florin Constantiniu, Constantin Bușe etc. De o semnificație aparte sunt „efigiile" în care Mihai D. Sturdza, Vladimir Iliescu și Carol Iancu oglindesc, fiecare câte ceva anume, din „diaspora istoriografică românească". „Efigia" lui Denis Deletant omagiază *un istoric englez despre comunismul românesc*. Însuflețite „efigii" sunt ale unor personalități de prim rang ale culturii, literaturii și artei, la fel și ale unor înalți prelați, chiar ale unor lideri comuniști cu ceva „lumină" în gesturi și cuvinte. Un caz aparte în sufletul și memoria autorului îl reprezintă „efigia" lui Aurelian I. Popescu, ca a celui serios implicat în *programul de redresare națională*, din 1857, de la Iași. După cum, pline de căldură sufletească și memorială sunt „efigiile" unor zubian „consângeni" atitudinal și cultural, precum Mihai Ursachi, Alexandru Paleologu, Adrian Marino, Sergiu Al. George, Zoe Dumitrescu-Bușulenga, Paul Miron, Grigore Vieru, N. Steinhardt, Ana Blandiana, Georg Scherg etc.

Întregul volum, cu forță evocativă de *carte*, se bineprezintă prin titlul de *Opresiune și rezistență sub regimul comunist. Fragmentarium istorico-memorial*. Pentru diversitatea cuprinsului său, liantul îl constituie spiritul zubian de luciditate, de bună cumpănire a „mesajului" fiecărui „text", spirit afin triunghiului *logos, ethos* și *pathos*, cu mereu ținere de vârfu-i a ceea ce e consubstanțial discursului istoric, sublimabil și ca *ego-istorie*.

Gheorghe Cliveti

Greg Grandin, *În umbra lui Kissinger*, Trad. Anca Simitopol, Editura Litera, București, 2020, 448 p.

Ritmul accelerat al schimbărilor care afectează relațiile internaționale în succesiunea Războiului Rece și a revenirii la sistemul multipolar de putere, dar și seria de crize pe care economia globală și structurile integraționiste considerate rezultante ale succesului acesteia din urmă asigură producției istoriografice inspirate de actualitatea politică și reflecțiilor asupra unor evenimente și personalități emblematice ale trecutului recent, un incontestabil primat la nivelul interesului publicului cititor, în raport cu alte direcții de cercetare vizând reconstituirea trecutului. Aceste sensibilități sunt generate de circumstanțe proprii vieții cotidiene în care creșterea interdependențelor între dezvoltările dintr-o regiune sau alta și cotidianul individual sau comunitar, fenomen care a

inspirat la rândul său perspective oximoronice, recognoscibile în dezbaterea vizând rațiunile care inspiră decizia politică și hazardul moral generat de instrumentalizarea unor teme precum securitatea națională sau modernizarea, în diversele sale accepțiuni. La rândul lor, o serie de remanențe prezente în mentalul colectiv încă de la geneza preocupărilor pentru consemnarea în scris a evenimentelor, asigură popularitatea literaturii dedicate reflecțiilor asupra actelor de politică externă, și este suficient să avem în vedere fascinația pe care diplomația cu sinuozitățile sale și valorile etice și culturale care o legitimează, au exercitat-o asupra celor interesați interesați de viața Cetății, de la locuitorii polysurilor grecești, la comunitățile etnice din spațiul ex-sovietic și din Balcanii de Vest. Intensa frecventare a acestor subiecte nu a favorizat aprofundarea cunoașterii lor, aparenta democratizare produsă de sustragerea acestor teme din laboratorul unor discipline de specialitate a generat o producție eclectică și inegală ca valoare științifică, de la publicarea memoriilor unor protagoniști relevante ca document istoric, dar cu o veridicitate influențată de subiectivismul implicării personale, la analize care utilizează faptul istoric drept premisă a unor construcții ideologice sau proiecții asupra perspectivelor civilizației, tributare tentației eseiste și tangențelor cu interpolările politice. Înafara acestor provocări, cunoașterea mecanismelor de luare a deciziilor în relațiile internaționale are de înfruntat și tentativele oficialității de a contrabalansa pasivul înregistrat în politica internă, prin eventuale reușite, reale sau clamate, în plan diplomatic.

Analiza dedicată diplomației americane din anii ’70 și a impactului acesteia asupra evoluției societății în ansamblul său,pe care Editura Litera o propune cititorilor interesați se individualizează în seria mai largă a unor producții similare prin specificul oportunităților puse la dispoziția unui public insuficient familiarizat cu particularismele unor realități percepute în spațiul cultural traumatizat de impactul Cortinei de Fier dintr-o perspectivă pozitivă și identificată cu alternativa la opresiunea totalitarismului comunist. Disponibilitatea critică a autorului, care plasează subiectele abordate sub auspiciile controverselor care animă dezbaterea politică din Statele Unite, se materializează într-un necesar apel la luciditate, atât în raport cu entuziasmul simplist și tentat de conformismul corectitudinii politice, cât și cu promotorii unor viziuni voit iconoclaste asupra relațiilor internaționale, favorizate de eșecurile suferite de așa-numita *Pax Americana* în ultimul deceniu și de reactivarea competiției globale pentru resurse. Disponibilitățile colocviale și absența caracterului sentențios preferat de unele genuri istoriografice favorizează receptării perspectivei interne a societății americane în raport cu realitățile din proximitate, cu opțiuni care au evoluat pe parcursul celor două secole și jumătate ale istoriei sale, de la diferențierea de realitățile de origine prin asumarea unui profil ideologic distinct, la politica neintervenției cu valențe defensive promovată de președintele Monroe, la oscilațiile între implicarea în configurarea unei politici globale de securitate și retrașări în logica intereselor proprii. Decriptarea acestor realități care se sustrag dimensiunii evenimențiale a trecutului și prezentului, este favorizată opțiunile metodologice ale autorului care își personalizează analiza prin identificarea acțiunii diplomatice avute în vedere cu cariera lui Henry Kissinger, fost Secretar de Stat al Statelor Unite, autor al unor lucrări de referință pentru teoria relațiilor internaționale și depozitarul unui enorm capital de simpatie din partea publicului din Europa de Est. Semnificația științifică a acestei analize, care profesează evidente disponibilități eseistice, este certificată de formația autorului, profesor la University of New York și autor al unor lucrări care pun în cauză rațiunile unor acțiuni politice ale Statelor Unite, tentate de disponibilități colonialiste. Opțiunile liberale ale acestuia nu impietează asupra percepției personajului său, abordat din perspective multiple, în care limitele conduitei personale coexistă cu articularea unei concepții politice și filozofii a istoriei plasate la originile paradigmei de politică externă a dreptei americane.

Prologul lucrării realizează o introducere bruscă în dezbaterile care divizau elita intelectuală a Statelor Unite la începutul anilor ’70 și care a determinat separarea administrației NikSon de așa-numita elită a puterii de la Universitatea Harvard, în condițiile implicării Statelor Unite în conflictul din Cambogia și al actelor de represiune internă, dihotomie personalizată la nivelul conversației dintre Kissinger și profesorul Thomas Schelling, adept al utilizării analizei matematice în luarea de decizii politice. Secțiunea introductivă, un autodeclarat necrolog construit în oximoron, trece în revistă abordările contradictorii propuse de biografii protagonistului, dar schițează o digresiune în etapele de formare a acestuia, de la originile care îl conectează cu comunitatea evreiască din Germania nazistă, la cariera în cadrul instituțiilor americane de informații. Succesiunea factuală reprezintă în fapt pretextul pentru conturarea unei biografii intelectuale a lui Kissinger, plasată în

logica tradiției diplomației europene a echilibrului puterilor și lipsită de autojustificarea morală proprie discursului public american, la reflecțiile de profunzime asupra sensurilor istoriei și mai ales a tragismului acesteia, cu evidențierea unor tangențe cu existențialismul lui Jean-Paul Sartre și cu teoria omului de stat creator al unei realități proprii, superioare celei existente. Aceste opțiuni de natură să inspire o adevărată doctrină politică au preliminat participarea activă a profesorului de la Harvard la redefinirea conceptului de securitate națională și la infrastructura instituțională în măsură să o genereze. Primul capitol dedicat începuturilor carierei publice a lui Kissinger se circumscrie aceleiași preocupări, detectarea fundamentelor intelectuale care au inspirat opțiunile sale, identificate în conceptele filozofiei lui Oswald Spengler și în atitudinile sceptice în ceea ce privește influența pozitivismului și a științelor exacte asupra analizei sociale, materializate în plan instituțional prin ascensiunea birocraților în dauna oamenilor politici, socotită un simptom al declinului. Concepția kissingeriană constând în evitarea inacțiunii ca mijloc de afirmare a puterii, ca o contrapondere a ezitărilor legate de utilizarea descurajării nucleare, a presupus divizarea amenințării majore în amenințări secvențiale, materializată în implicarea în războaie locale și în evitarea responsabilității publice pentru suferințele popoarelor neutre și pentru eșecuri precum cel din Vietnam. Secțiunea următoare aprofundează analiza profilului moral al viitorului diplomat prin identificarea fundamentelor sale etice originate în preceptele filozofiei lui Kant despre individ, scopuri și mijloace și plasează acest utitalirism de sorginte conservatoare explicația conduitei sale la începuturile carierei sale politice, pe durata campaniei electorale din 1968, când informațiile referitoare la negocierile de pace de la Paris au jucat un rol în alegerea președintelui Richard Nixon și în numirea lui Kissinger în postul de consilier pentru Securitate Națională. Următorul capitol explorează inițiativelor vizând reorganizarea politicii externe a Statelor Unite, trecută sub controlul Consiliului de Securitate Națională și plasând în plan secund Departamentul de Stat, odată cu decizia extinderii conflictului din Asia de Sud în Cambogia și Laos. Cititorul are ocazia unei reflecții critice asupra relației dintre discursul de politică externă și impactul deciziilor justificate de acesta asupra populației civile și al evoluției unor națiuni neutre, afectate de lovituri de stat și de distrugerea deliberată a resurselor de subzistență, având drept efect în plan intern dezagregarea consensului instituțional în raport cu politica externă și geneza acelei culturi protestatare care a sfârșit prin a pune în cauză înseși fundamentele eșafodajului politic intern. În aceeași direcție, următorul capitol se concentrează asupra încercării administrației americane de a utiliza actul de politică externă în perspectiva campaniei de realegere a lui Richard Nixon și în distrugerea opoziției liberale, încheiată cu demisia președintelui și punerea în cauză a funcționalității sistemului politic american.

Capitolul al cincilea operează o digresiune în profunzimile mecanismelor birocratice ale administrației, pornind de la reformele operate în anii 60 și subliniind impactul pe care schimbările impuse de Kissinger constând în privilegierea intuiției și acțiunii individuale în raport cu datele statistice și informația propriu-zisă, acțiuni care vor determina în ultimă instanță conflictul cu fostul său colaborator Daniel Elsberg și antrenarea administrației prezidențiale în controversele legate de publicarea unor date referitoare la acțiunile diplomatice din Asia. Contrar așteptărilor, aceste controverse au contribuit la creșterea capitalului său de încredere și la ascensiunea în poziția de Secretar de Stat pe durata administrației Gerald Ford. Secțiunea următoare este și cea mai relevantă pentru istoria propriu-zisă și constă într-o serie de analize secvențiale asupra inițiativelor diplomatice americane, publice sau secrete, în Asia, în Africa și Orientul Mijlociu, marcate de episoade discutabile sub aspect etic precum masacrele din Bangladesh sau susținerea guvernelor suprematiste din Africa sau de instrumentalizarea unor crize din Orientul Mijlociu și Asia Centrală, în care se regăsesc originile actualei crize structurale din Afganistan.

Următoarele două capitole abordează provocările relației dintre decidenții politicii externe și puterea legislativă, din perspectiva concretă a anchetelor desfășurate de Congres, în legătură cu diversele crize regionale în care a fost implicată administrația și cu operațiunile secrete legitimate prin necesitățile Războiului Rece. Caracterul spectacular al audierilor din comisiile de specialitate și tendința de a acorda primatul chestiunilor interne precum Afacerea Watergate în defavoarea clarificării conduitei instituțiilor de informații prilejuiește o trecere în revistă a încălcărilor drepturilor omului săvârșite de aliații conjuncturali ai Statelor Unite și ale dovezilor suportului acordat de Kissinger regimurilor militare din America de Sud, motivată de riscul reprezentat de opțiunile de stânga ale mișcărilor democratice din regiune. Aceste acțiuni dublate de inițierea unei politici de

destindere î nrelațiile cu Uniunea Sovietică și China au avut o contribuție semnificativă la conturarea discursului noii drepte dominate de viitorul președinte Ronald Reagan, iar Henry Kissinger care părăsea Departamentul de Stat în 1976, odată cu revenirea administrației democrate, s-a aflat în poziția ucenicului vrăjitor, fiind surclasat în amoralismul său politic de aceia care vor utiliza același tip de argumente, constând în prioritizarea intereselor americane până la sacrificarea unor națiuni ale lumii în curs de dezvoltare și recursul la angajamentul militar ca soluție diplomatică. Dimensiunea morală a analizei este completată de revenirea la evoluțiile din Cambogia devastată de regimul Khmerilor Roșii, din perspectiva relației cauză-efect, lansând ideea responsabilității lui Kissinger în radicalizarea insurgenței cambogiene și a legitimării parțiale a exceselor acesteia.

Secțiunile finale reconstituie influența lui Kissinger asupra administrațiilor republicane începând din 1980, ca susținător al politicilor intervenționiste neoconservatoare, considerate de autor drept noul militarism american, din poziția sa de președinte al Comisiei Bipartizane pentru America Latină care i-a prilejuit propunerea intervenției militare în Grenada și Panama, dar și din postura expertului intens frecventat de presă, care a popularizat suportul său pentru implicarea StatelorUnite în Primul Război din Golf și mai ales pentru promovarea războiului împotriva radicalismului islamic după 11 septembrie 2001. Lucrarea se încheie cu un epilog care evaluează continuitatea viziunii spengleriene profesate de Kissinger la nivelul acțiunii politice americane, dar și dimensiunea economică a beneficiilor directe obținute de promotorii acestor politici în relația cu aliații politici din diverse regiuni ale Globului.

Opțiunile etice ale autorului sunt puțin compatibile cu conceptele și mai ales cu practicile politicii externe căreia Henry Kissinger i-a conferit anvergura personalității sale, dar criticismul său nu se convertește într-o denunțare fără nuanțe a acestora, devenind mai curând un pretext pentru o restituirea unui om și a timpului său prin apelul la un vast sinstrumentar specific meseriei de istoric, de la lucrări biografice la relatări de presă și date memorialistice, dar locul central revine unor citări extinse din scrierile protagonistului, de natură să contureze un Kissinger oscilând între tragismul primilor ani de viață și reflecțiile asupra tragismului istoriei înseși, și omul de stat tentat de provocarea construirii realității proprii și de inversarea declinului lumii sale prin revenirea la forța intuiției. Lectura lucrării propuse de profesorul american reprezintă în ultimă analiză un exercițiu de libertate intelectuală, dar și o invitație la reflecție asupra unor teme aflate pe agenda actualității, precum relația între libertate și eficiență sau semnificațiile suveranității în accepțiunea controlului real al societății asupra manierei de exercitare a puterii publice.

Florian Dumitru Soporan

Vasile Pușcaș, *Istoria din cotidian*. Cluj-Napoca: Editura Școala Ardeleană, 2021. 262 pagini

Volumul *Istoria din cotidian,* semnat de Vasile Pușcaș și apărut la Editura Școala Ardeleană din Cluj-Napoca în 2021, reunește între coperțile sale peste douăzeci de articole pe teme istorice publicate în presa națională și locală între 2017 și 2021. Acestora li se adaugă câteva interviuri acordate de autor unor jurnaliști de la reviste economice sau geopolitice în aceeași perioadă. Scrise cu intenția declarată de a veni în întâmpinarea interesului publicului larg pentru înțelegerea trecutului mai mult sau mai puțin recent, aceste texte reușesc să contureze un model de practică profesională tot mai rar întâlnit printre istoricii români ai acestor zile. În fapt, volumul recenzat aici este întâi de toate o pledoarie pentru implicarea specialiștilor în dezbaterile cetății prin asumarea unor perspective echilibrate și informate privitoare la rădăcinile istorice ale transformărilor politice, economice și sociale contemporane, și pentru scrierea unor „istorii complete, legând trecutul, prin prezent, de viitor" (p. 8).

Volumul este construit pe premisa că starea de criză în care se zbate breasla, o consecință a tonului adeseori politizat și presărat de procese de intenție ce caracterizează majoritatea scrierilor istorice, a dus la pierderea interesului publicului larg pentru analiza specializată și a „a cedat interpretarea fenomenelor istoriei imediate sociologilor, politologilor, filosofilor. Doar că aceștia au o abordare descriptivistă sau prezintă adesea explicații partidiste ori speculative" (p. 8). Tocmai de aceea, teza centrală a cărții, inițial enunțată în scurtul cuvânt-înainte și dezvoltată ulterior în paginile volumului, vizează să ilustreze importanța cunoașterii istorice pentru înțelegerea cât mai fină a crizelor prezentului, și implicit potențialul enorm al acesteia pentru articularea unui act de guvernare

responsabil prin care nu numai să se răspundă provocărilor de moment dar, mult mai important, să se contureze niște proiecte sustenabile de dezvoltare pe termen lung. Punctul de pornire al narațiunii este Unirea Mare din 1918. În paginile volumului se regăsesc, de asemenea, și alte teme de interes precum Tratatul de la Trianon, Pactul Ribbentrop-Molotov, Brexit-ul, exilul românesc din Statele Unite, Uniunea Europeană sau relațiile bilaterale româno-maghiare. Fiecare text inclus în volum este construit sub forma unei conversații între evenimentele contemporane și diverse momente de cumpănă ale trecutului recent. În felul acesta, afirmându-și calitatea de „istoric-participant" al unor timpuri tot mai puternic marcate de senzația că „istoria recentă a năvălit peste noi, cu sau fără voia noastră" (p. 10), dar beneficiind totodată și de lunga experiență în serviciul public, profesorul Vasile Pușcaș propune o discuție complexă despre leadership politic, statul-națiune, identitate națională și schimbări generaționale.

Nu încape îndoială că actuala criză sanitară, cauzată de virusul SAR-COV 2, a furnizat istoricului un prilej de reflecție asupra felului în care societatea românească a reacționat în situații de criză de-a lungul timpului. În paginile *Istoriei...* sunt presărate numeroase informații detaliate referitoare la evenimente din trecut, biografii ale unor lideri politici sau a unor personalități marcante ale vieții culturale, religioase sau socioeconomice, sau proiecte politice și intelectuale de construcție națională, fiecare dintre acestea având potențialul de a ilustra reacții, emoții și crâmpeie de gândire ce au prins contur sub presiunea unor momente cheie ale ultimului veac. Însă, argumentul central al cărții este că dificultatea societății contemporane de a fructifica potențialul enorm al crizelor prin creiona unor strategii credibile de dezvoltare nu vine neapărat din necunoașterea factuală a principalelor momente constitutive ale României moderne, cât mai degrabă din lipsa unui interes constant al liderilor politici naționali de a conceptualiza conștiința socială în interconexiune cu conștiința istorică.

În contrapondere la ceea ce consideră a fi un act de guvernare „rapid", mult prea puternic orientat către soluționarea efectelor imediate ale dinamicilor socioeconomice și politice prezente, profesorul Vasile Pușcaș arată că dezvoltarea și progresul unei națiuni nu pot fi întru-totul înțelese decât în conjuncție cu o viziune modernizatoare a unei generații de lideri. Gruparea textelor în trei părți principale - *Istoria în/din Cotidian, Lideri de ieri și de azi* și *Lumile lumii* – este în acest sens sugestivă. Prima parte, reunind cu precădere articole apărute în *Cotidianul*, discută tipologii și modele de leadership politic conturate în România ultimei sute de ani. Concentrându-se cu precădere pe evenimentele perioadei interbelice, autorul documentează convingător felurile în care elita politică românească s-a dedicat destinului european al statului-națiune nou-creat și și-a mobilizat energiile pentru dezvoltarea societății naționale. Textele sunt însă un excelent prilej pentru a creiona și câteva principii ce ar putea servi ca model „generației anului 2018" (p. 33). Amintim, în acest sens, convingerea că succesul unei cooperări transnaționale și transregionale nu poate face abstracție de diversitatea statelor partenere, de permanenta dinamică socială, economică și politică a fiecărei societăți în parte, dar și de necesitatea unui dialog echilibrat, nealterat în vreun fel de „naționalisme autohtonist-etniciste" sau economice (p. 34). Partea a doua a volumului construiește pe ideile de leadership și modernizare ale statului-națiune discutate anterior pentru a atenționa asupra urgenței reconsiderării viitorului României. Scrise preponderent în primăvara anului 2020, când debutul pandemiei a împins întreaga omenire în lockdown, textele marșează pe ideea că prezenta criză sanitară nu face decât să adâncească criza identitară în care se găsea Uniunea Europeană de ceva vreme. Din punctul de vedere al lui Vasile Pușcaș, lunga tradiție europeană a elitei românești oferă un argument solid pentru continuarea parcursului european al țării. Numeroasele referiri la gripa spaniolă sunt un bun pretext pentru o dezbatere mai amplă legată de oportunitățile pe care astfel de momente dificile le pot oferi unor lideri veritabili. Preocupat cu precădere de ideea de unitate internațională dar și de implicațiile cotidiene ale acesteia în România, autorul aprofundează tematica leadership-ului UE arătând că viitorul comun al continentului depinde deopotrivă de o viziune îndrăzneață a unei generații de lideri europeni, cât și de principiile împărtășite de noile generații de lideri naționali. Textele reunite în ultima parte duc narațiunea un pas mai departe printr-o descriere punctuală a implicațiilor evenimentelor globale asupra statelor europene. Dintre acestea, recenta experiență a Brexit-ului oferă o imagine grăitoare. În felul acesta, volumul *Istoria din cotidian* conturează sugestiv felurile în care parcursul fiecărui individ în parte este departe de a fi o experiență izolată a cotidianului cât mai degrabă consecința felurilor în care diverse generații de lideri naționali și europeni asimilează și convertesc conștiința istorică în viziuni și agende modernizatoare.

Mara Mărginean

Andi Mihalache, *Istoria eului cursiv: mărturii, identități, patrimonii*, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2019, 189 p.

Cercetătorul ieșean Andi Mihalache, istoric al culturii, a convertit în *Istoria eului cursiv: mărturii, identități, patrimonii*, publicată la editura clujeană Argonaut în deschiderea unei colecții intitulate „Anima Mundi", interogația asupra a ce este, de fapt, trecutul prin care ne (auto)definim. Lucrarea continuă o linie de reflecție în care se încadrează importante publicații anterioare ale autorului – *Trecutul ca text: idei, tendințe, controverse* și *Timpul, obiectul, povestirea. Decoruri interioare în literatura autobiografică* (ambele apărute în 2017) – și diverse contribuții ale sale la volume colective, printre care se numără *Obiecte și urmele lor. Priviri istorice, povești antropologice*, coord. Cristina Bogdan și Silvia Marin-Barutcieff (2018). În toate volumele menționate, ideea centrală este aceea că *trecutul nu este obiectul*, ci *subiectul* cercetărilor noastre, iar maniera de abordare cea mai potrivită o reprezintă *dialogul* cu el. Cui se revelează acesta, dacă se revelează, totuși, și cum anume ni se livrează parcele gnoseologice din trecutul-subiect? Titlul lucrării de față oferă sugestia unui răspuns: din memoria patrimonială/patrimonializată se naște cursivitatea poveștii noastre identitare, o „scriitură" existențială ce nu poate fi echivalată cu realitatea propriu-zisă pe care fiecare dintre viețile noastre o va fi cunoscut, dar care, aparent paradoxal, o substituie perfect. Unul și același obiect constituie punctul de intersecție a varii memorii pe care le poate trezi. De la „autopsia trecutului" (p. 23) prin memorialistică, „literatura autobiografică fiind «formolul» unor ansambluri obiectuale" (p. 79), până la (re)crearea sau înființarea trecutului printr-o anume narațiune, într-o anume perspectivă temporală, sub lupa unei anume maniere de a reda un sens obiectelor recuperate din marea uitării se întinde, virtual nelimitat, plaja de interes a istoricului și antropologului culturii. După o afirmație a autorului, „rândurile de față se subsumează *studiilor patrimoniale*, ele scrutând aici semantica variabilă a unor interioare" (p. 38), cartea sa dorindu-se „o pledoarie pentru studierea «micilor patrimonii»" (p. 114).

Lucrarea cuprinde două părți și un indice de nume. Primele șase capitole se referă la mecanismele rememorării, analizate în manieră eseistică („Reflexele trecutului, elipsele prezentului", „Bazarul poveștilor nespuse", „Naratori și logoscopi", „Pe propriile urme", „Cum ne apărăm de amintiri", „Reminiscențe și absențe"). Cea de a doua parte cuprinde studii propriu-zise de istoria culturii: „*Post-scriptum*: spații adiacente în imaginarul benjaminian", „De unde și până unde", „Estetica lui Gulliver", „O țară pe nume Biedermeier", „Amintiri evazive, uitări detaliate". Unitatea cărții este dată de perspectiva problematizantă, atentă la unghiurile inedite de abordare a temelor de discurs, chestionându-ne obstinat stereotipurile de gândire și deschizând noi orizonturi de reflecție.

Discursul lui Andi Mihalache, fiind în mare măsură o compoziție – asemenea operei artistului plastic, sau a simfonistului – cere chei de lectură potrivite; însă tot el le și oferă cititorului atent. Pentru prima parte a volumului, cheia se află la pagina 18, unde autorul strecoară o mențiune despre „pretextul acestui articol: obiectele". Așadar, obiectele în jurul cărora se învârte aparent totul, obiectele care dau cursivitate eului diariștilor, „obiecte reminiscente" pentru autorii analizați și declanșatoare ale revoluției frazelor în universul de discurs al autorului analizei, sunt doar niște pretexte pentru o reflecție despre altceva. Despre ce? Sau, mai bine zis, despre cine?

Vocabularul „forte" al fiecăreia dintre specializările culturale în care atâția dintre noi, aici sau aiurea, pe plan local, național sau internațional, ne exercităm meseria de cercetători este fabricat de cei (foarte puțini) care au darul și/sau inteligența de a crea concepte – dacă am transpune camilpetrescianul *a vedea idei* în domeniul studiilor de filosofia și istoria culturii, o bună aproximație ar fi *a vedea concepte*. O lungă acumulare reflexivă, însoțită de fericita așezare a cercetătorului în raport cu tema aleasă și de exercitarea unui talent literar superior, declanșează precipitarea conceptului. În discursul lui Andi Mihalache există numeroase astfel de „geme" preconceptuale. Enumerăm câteva: „obiectele reminiscente", definite ca „niște intrânduri ale vremii, care se umplu numai cu absența celui plecat" (pp. 11–12), obiectele care „se antropomorfizează, substituindu-se protagoniștilor" (p. 53), „obiectul sinoptic, din care imaginația extrage un întreg context estetic și relațional" (p. 67), „obiectul semiotic" (p. 96), naratorul ca un „logoscop" (p. 30) apt de „obiectofilie" și „amprentare auctorială" (p. 77) a unei compoziții vizând „cursivitatea eului" (p. 105). Lista de exemple ar putea continua.

Observăm și expresia memorabilă, percutantă, sintetică a unor adevăruri cristalizate în „concentrate” textuale, prelungindu-și ecoul mult timp după ce copertele cărții se vor fi închis: „memoria este o stare de agregare a trecutului” (p. 122), „ce înseamnă a rememora? Un moment în care prezentul se întoarce din drum ca să întrerupă un pic trecutul” (p. 9), „memorialistica adună laolaltă feluri diferite de a ne târgui cu timpul” (p. 107), „azi investim enorm în scepticism” (p. 13), „o eternă nehotărâre stăpânește împărăția obiectelor: identitatea lor, înscrisă în timp, este una indeterminată sau indeterminabilă?” (p. 16), „rostul genealogic al fotografiilor [...] un fel de necropolă vizuală” (pp. 29–30), „rolul obiectelor este acela de a valida relatarea; sunt «cârje» ale rememorării” (p. 68), „memoria [...] se simte mai bine în penumbra adevărului decât în incinta acestuia” (p. 100), „grație memoriei, istoria e o boală incurabilă, nu ne vindecăm niciodată de cele întâmplate” (p. 122).

O particularitate a scriiturii cercetătorului Andi Mihalache o reprezintă faptul că textul propriu-zis și subsolurile capătă o pondere cel mai adesea egală, când nu chiar inversă față de cea cu care suntem obișnuiți – caz în care notele fagocitează textul (cum se întâmplă la paginile 12, 22, 26, 31, 41, 69, 115, 120 etc.). Există două „paliere” ale paginii de carte: textul (care se poate citi independent de subsoluri) și amplele subsoluri, care pot fi parcurse independent de textul care le servește, cel mai adesea, ca simplu pretext. Dintre rațiunile amplificării subsolurilor, una este, cu siguranță, înclinația autorului de a „dialoga” (și) aici cu numeroasele sale surse biografice. În toate lucrările lui Andi Mihalache bibliografiile sunt impresionante, la zi și cu accent pe literarura internațională de specialitate; e atât de multă lectură în spatele reflecției autorului, încât sursele la care el se raportează nu încap într-un singur text. Nevoia de a exemplifica, de a crea raționamente, de a dezvolta considerații colaterale ș.a.m.d. îl face pe autor să scrie, cu o voluptate intelectuală evidentă, un al doilea text în subsolurile cărții. Unele dintre cheile de lectură îi sunt furnizate cititorului tocmai aici, fiind, așadar, accesibile numai celor care intră în jocul celor două discursuri. Am spune, cunoscând minuția cu care își finisează Andi Mihalache lucrările, că „dublul text” este, în același timp, și o tehnică compozițională conștient cultivată ca pecete stilistică a scrisului său.

Rețetă compozițională și manual de gândire problematizantă, temerară punere în interogație a preconcepțiilor, a comodităților noastre epistemologice și a unor locuri comune sub a căror tiranie se plasează, de cele mai multe ori, raționamentul nostru, dialog bibliografic comentat, lucrarea *Istoria eului cursiv: mărturii, identități, patrimonii* este o mică bijuterie culturală (formatul *poche* contribuie la atractivitatea lecturii), amintindu-ne, prin fasonarea gândului, de un anume joc cu mărgele de sticlă.

Text preluat din:
„Philobiblon. Transylvanian Journal of Multidisciplinary Research in Humanities”, Cluj-Napoca, vol. XXV, 2020, nr. 1, pg. 179–182.

Astrid Cambose

Vasile Pușcaș, *Keith Hitchins: The Historian’s Honesty / Onestitatea istoricului*, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2021, 169 p.

La 1 noiembrie 2021 se împlinește un an de la trecerea la cele veșnice a renumitului profesor de la Urbana-Champaign din Statele Unite ale Americii și savant de talie mondială, Keith Hitchins (1931–2020). Amintirea sa rămâne una vie în rândurile istoricilor români și a publicului larg din țara noastră, deoarece cărțile sale referitoare la istoria românilor s-au bucurat de un mare succes de piață, aflându-se în continuare pe rafturile librăriilor din România. Dincolo de statura sa intelectuală, bine reflectată atât în activitatea sa academică de peste cinci decenii la o universitate situată în topul primelor cincizeci de universități din lume, cât mai ales în opera sa prodigioasă care depășește cincizeci de cărți de autor, Keith Hitchins, după cum mărturisesc la unison cei ce l-au cunoscut și cei ce au colaborat cu el pe parcursul formării lor academice, rămâne în amintire drept un „mare om” vrednic de această aleasă și rară floare a virtuților pe care o numim îndeobște „recunoștință”.

Cartea pe care o supun acum atenției este tocmai rodul recunoștinței unui fost student față de profesorul și istoricul Keith Hitchins. Cel ce aduce acest buchet al recunoștinței în forma unui volum bilingv, englez-român, apărut în primăvara anului 2021 la Editura Școala Ardeleană din Cluj-Napoca, este domnul Vasile Puşcaş, Profesor Jean Monnet Ad Personam la Universitatea Babeş-Bolyai din Cluj-Napoca, cercetător la Institutul de Istorie „George Barițiu" al Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca, expert în relații internaționale, reputat fost diplomat al României și de curând ales membru corespondent al Academiei Române (15 septembrie 2021). Domeniile de cercetare în câmpul cărora s-a consacrat profesorul clujean sunt Istoria Contemporană, Relații Internaționale, Negocieri Europene, Relații Transatlantice și Europa Centrală și de Est, cele peste cincizeci de cărți publicate în țară și peste hotare acoperind toate aceste compartimente ale cunoașterii și istoriografiei.

În prefața semnată la 25 februarie 2021, autorul dezvăluie resorturile acestui nou proiect editorial subliniind că volumul a fost tipărit în apropierea zilei de naștere a lui Keith Hitchins (2 aprilie 1931), când acesta ar fi împlinit 90 de ani, „ca semn de nemărginită apreciere și profund respect pentru înaltul său umanism și tot ce a realizat în domeniul istoriografic, dar mai ales pentru efortul lui continuu în dezvoltarea dialogului cultural româno-american/occidental, pentru încrederea că națiunea română este înscrisă pe calea integrării în europenitate" (p.12). Scopul cărții este de a oferi un „portret bio-bibliografic al distinsului istoric Keith Hitchins", fără însă a epuiza „toate aspectele și nuanțele operei istoriografice a marelui istoric", reprezentând mai degrabă o invitație adresată istoricilor de a dezvolta interesul pentru opera „de mare cinste și valoare" a lui Keith Hitchins (p. 13).

Cunoscându-l prin intermediul lucrărilor sale încă din anul 1974 și apoi personal din 1981, universitarul clujean Vasile Puşcaş a intitulat această carte despre Keith Hitchins apelând la una din caracteristicile principale ale personalității și operei profesorului american: „onestitatea". Vasile Puşcaş îl introduce și îl conduce pe cititor în viața și opera lui Keith Hitchins, reliefând foarte clar trăsăturile de caracter și punctele forte ale istoriografiei profesorului american, subliniind totodată ceea ce domnia sa a învățat în tot acest timp de la marele savant. Referitor la omul Keith Hitchins, autorul schițează următoarea descriere: „reținut, modest și înțelept, mereu preocupat de carte", generos, sobru și natural, caracterizat de un umanism debordant, a cărui ușă era permanent deschisă, fapt pentru care, privit în epoca dificilă a războiului rece în care a trăit, acesta poate fi asemănat metaforic unei oaze într-un deșert. Despre profesorul și savantul Hitchins, Vasile Puşcaş menționează că se comporta ca un veritabil mentor, „un tutore de mare preț", de o „incontestabilă autoritate academică și științifică", care n-a trăit în universitate ca într-un „turn de fildeș", ci a fost preocupat continuu să observe și să se documenteze asupra sensibilităților cotidiene, să dialogheze cu studenții, colegii, amicii și opinia publică de pe toate meridianele globului. „Cursurile pe care le preda", precizează autorul, „aveau nu doar o substanță foarte adecvată nivelului de studiu, dar și o estetică elevată, ambele susținute cu pasiune și pe un ton colocvial" (p. 87). Un dascăl poliglot, pasionat de lectură, de cercetare și de analiza surselor istorice, și mai puțin interesat de participarea la conferințe și manifestări științifice, pe care le considera prea cronofage și energofage. Nu în ultimul rând, se subliniază faptul că Hitchins „și-a conceput meseria de istoric în organică relație cu predarea acestei discipline la Universitate", parcursul său academic derulându-se pe durata a șase decenii, de la etapa de instructor și asistent universitar (1958–1967) la Wake Forest University din statul North Carolina și la Rice University din Houston, Texas, la cea de profesor asociat (1967–1969) și profesor titular (1969–2019) la Departamentul de Istorie al University of Illinois at Urbana-Champaign, instituție care deține cea mai mare colecție de surse documentare și publicații privind istoria românească din SUA, după Library of Congress și Biblioteca de la Universitatea Harvard. La această universitate nord-americană, magistrul Keith Hitchins a predat istoria naționalismului, istoria României și a Europei Centrale, istoria Monarhiei Habsburgice, istoria Europei de Sud-Est, istoria Asiei Centrale, etc. (p. 87). În cele cinci decenii de activitate la Urbana-Champaign, Keith Hitchins a format „numeroși specialiști în istoria acestei arii europene, inclusiv în istoria României, care sunt acum angajați la diferite universități americane și europene". Deschiderea sa spre spațiul academic românesc și relațiile de amiciție cultivate pe parcursul deceniilor cu istorici și oameni de cultură români din marile centre universitare ale țării (București, Cluj-Napoca, Iași, Timișoara, Sibiu, Alba Iulia, Târgu Mureș, Constanța), l-au transformat într-o prezență caldă și competentă, fiind respectat și elogiat, dispus întotdeauna să ajute în momentele dificile (p. 88).

Despre opera istorică și stilul istoriografic al lui Keith Hitchins, autorul precizează că este una clară, logică și rațională, lecția istoricului american constând, între altele, în marea sa „deschidere și accesibilitate către publicul larg, nu doar spre mediul academic ori istoriografic". Iar despre metoda sa de lucru se precizează: „fiind foarte atent la exprimare și formularea termenilor discursului istoriografic, el scria și rescria propriul text de câteva ori, până când considera că a obținut o claritate de cristal și un rafinament și eleganță stilistică demne de toată admirația" (p. 84). Pentru Keith Hitchins, notează Vasile Pușcaș, „scrierea istoriei a fost o activitate intelectuală. El nu intră în categoria celor care se întreabă mereu dacă istoricul este obiectiv sau subiectiv, ci-și propune să fie corect și onest. Ce înseamnă aceasta? În primul rând o înfățișare a tuturor aspectelor societale, fără părtinire, dar și prezentarea sensului trecutului pentru înțelegerea de către contemporani" (p. 80). Cât despre subiectele și temele cultivate de Hitchins, profesorul clujean sintetizează următoarea descriere: „A debutat cu istoria mișcării naționale a românilor din Transilvania, deci pe palierul istoriei culturii și istoriei politice, dar pe parcursul cercetărilor a dezvoltat o specializare pe orizontală și una pe verticală. Astfel, s-a preocupat și de istoria socială, economică instituțională, biografică etc. și a dezvoltat reconstituirea istoriografică spre aria identității naționale, istoria întregului spațiu românesc, dedicând lucrări de referință proceselor de modernizare și europenizare ale românilor, în secolele XVIII–XX" (pp. 80–81).

Opera istoriografică și publicistică a profesorului Keith Hitchins este restituită în capitolul trei, intitulat: „Bibliography of Historian Keith Hitchins/Bibliografia istoricului Keith Hitchins", structurată pe cărți (59), studii și articole (243), recenzii și necroloage (289), publicate între anii 1963 și 2018 (pp. 93–162). Urmează o listă compusă din 16 titluri despre Keith Hitchins (pp. 163–164) și un indice de nume, lucrări și localități (pp. 165–169).

Nu în ultimul rând, trebuie precizat că volumul are o ținută grafică și tipografică elegantă, coperta întâi reproducând o fotografie a profesorului Keith Hitchins, ajuns la vârsta senectuții, iar coperta patru ilustrează un puzzle reușit și sugestiv al coperților celor mai importante volume ale savantului american dedicate istoriei românilor. Publicată la Cluj-Napoca sub patronajul Academiei Române și a Institutului de Istorie „George Barițiu", cu sprijinul financiar al Fundației Transilvania Leaders, cartea universitarului Vasile Pușcaș prezintă viața și opera unuia dintre cei mai străluciți istorici și sinceri prieteni ai românilor de pe continentul nord-american din a doua jumătate a secolului XX și primele trei decenii ale secolului XXI: Keith Hitchins. Cu toate că se adresează primordial istoricilor, cartea le stă de acum înainte la îndemână tuturor celor preocupați de opera lui Keith Hitchins, precum și celor pasionați sau interesați de cunoașterea istoriei moderne și contemporane a României.

Mircea-Gheorghe Abrudan

Documente privind istoria românilor, Colecția Eudoxiu Hurmuzaki, seria 3, vol. IV, ***Rapoarte diplomatice ruse din România (1899–1905) / Дипломатические документы российских представителей в Румынии (1899–1905),*** Flaviu Solomon (editor coordonator), Andrei Cușco, Grigorii Șkundin, Alexandr Stâkalin (editori), București-Brăila, Editura Academiei Române, Editura Istros a Muzeului Brăilei Carol I, 2020, 635 p.

Această apariție editorială reprezintă cea mai bună pledoarie *pro domo* pentru valorificarea bogatului fond arhivistic din Federația Rusă referitor la istoria modernă a României. În plus, readuce în atenția noastră relevanța editării unei serii de documente diplomatice, subiect sensibil pentru istoriografia națională. Astfel de proiecte de lungă durată, după modelul unor colecții străine devenite deja clasice, ar fi privite ca o racordare a școlii istoriografice românești la tradiția marilor istoriografii europene. Perspectivele nu sunt însă prea îmbucurătoare. În condițiile în care Institutul Diplomatic Român a abandonat, în ultimii ani, editarea colecției naționale *Documente Diplomatice Române* (în care au apărut 7 volume, între 2006 și 2016) nu putem decât să salutăm fiecare inițiativă instituționalizată îndreptată în această direcție. Acest volum, cel de-al doilea din seria *Documenta Diplomatica* (inaugurată în 2014), se înscrie în intenția declarată a editorilor de a pune la dispoziția istoricilor un corpus de documente diplomatice privitoare la relațiile româno-ruse în epoca modernă. Este introdus astfel în circuitul istoriografic un bogat material documentar, un lucru cu atât mai mult de prețuit dacă ținem cont și de bariera lingvistică, insurmontabilă pentru mulți istorici români.

Numele editorilor acestui volum bilingv, reputați specialiști ai relațiilor româno-ruse, reprezintă o certificare a valorii sale documentare. Un consistent studiu introductiv (semnat Flavius Solomon și Andrei Cușco) și un bogat aparat critic sunt repere pentru ceea ce ar trebui să fie criteriile obligatorii pentru editarea de documente diplomatice. Din păcate, în ultimii ani există și astfel de apariții editoriale care au dus în derizoriu munca editorului de documente diplomatice. După un prim volum dedicat relațiilor diplomatice româno-ruso (Flavius Solomon, Adrian Bogdan-Ceobanu, Andrei Cușco, Grigorii Șkundin *Rapoarte diplomatice ruse din România. 1888–1898*, Iași, Editura Universității Alexandru Ioan Cuza, 2014, 459 p.), editorii acestei serii se opresc asupra perioadei 1899–1905. O perioadă aparent anostă în relațiile bilaterale, însă bogată în evenimente, așa cum o ilustrează cele 187 de rapoarte diplomatice incluse în acest volum, provenite din Arhiva de Politică Externă a Imperiului Rus de la Moscova. Pentru Rusia, prestigiul și influența în spațiul sud-est european au reprezentat un punct cardinal al politicii sale externe. Balcanii au fost pentru guvernul de la St. Petersburg nu doar un spațiu de garantare a securității imperiului, ci și o anticameră pentru Strâmtorile turcești, al căror statut reprezintă o temă centrală a diplomației țariste. Fără controlul asupra Strâmtorilor, potențialul militar al Rusiei era serios îngrădit, motiv pentru care, în epocă, este percepută drept o Putere Răsăriteană. Acordul ruso-habsburgic din 1897, privind conservarea status-quo-lui în Balcani, precum și interesele crescute ale Rusiei în Orientul Îndepărat fac ca diplomația țaristă să urmărească evitarea oricăror complicații în spațiul sud-est european. Pentru regele Carol I, această politică nu poate însemna decât un singur lucru, bun: ani de liniște și pace. În numele păstrării Balcanilor „la gheață", Rusia nu va ezita să intervină energic în sprijinul autorităților de la București în timpul conflictului româno-bulgar din 1900. Aparențele unei relații amiabile cu Rusia sunt ilustrate de un episod rareori întâlnit în lumea diplomatică - timp de câțiva ani interesele celor două state sunt reprezentate de doi cumnați. Aflat în fruntea Legației de la St. Petersbug vreme de 16 ani, Gheorghe Rosetti-Solescu are avantajul relațiilor sale de familie, fiind căsătorit cu fiica fostului șef al diplomației imperiale, Nikolai K. Giers. În momentul în care, în toamna anului 1900, apar zvonuri privind rechemarea sa, mesajul transmis de diplomația țaristă autorităților de la București este tranșant: un asemenea gest va crea „o impresie dureroasă și penibilă" la St. Petersburg. Mai mult, în 1902, cumnatul acestuia, Mihail Nikolaevici Giers, va fi numit în fruntea Legației ruse de la București. Informațiile conținute în rapoartele diplomatice rusești incluse în acest volum conțin și alte informații prețioase despre culisele puterii de la București. De asemenea, rapoartele diplomaților ruși devoalează, cu multă acuratețe, politica externă a autorităților române. În concluzie, avem în fața noastră un volum care nu ar trebui să lipsească din biblioteca niciunui istoric interesat de istoria diplomatică a Vechiului Regat.

Dacă va avea puterea de a-și duce la bun sfârșit proiectul asumat al editării, în cadrul *Documenta Diplomatica*, a rapoartelor aparținând reprezentanților Marilor Puteri din România, de la obținerea independenței și până la intrarea țării în Primul război Mondial, Flavius Solomon ar face un serviciu imens istoriografiei naționale.

Daniel Cain

Eduard Fischer, *Război fără armată. Lupta mea pentru apărarea Bucovinei contra rușilor*

Odiseea Bucovinei în Primul Război Mondial. O restituire necesară[1]

Din punctul de vedere strict tehnic al istoriei militare, Bucovina a experimentat o situație aparte în perioada 1914–1918, având de făcut față la trei invazii ale forțelor imperiale ruse (ultima în 1916–1917), urmate de contraatacurile forțelor austro-ungare și germane, operațiunile și ocupațiile militare producând regiunii deosebite pagube materiale și, bineînțeles, victime umane.

[1] Eduard Fischer, *Război fără armată. Lupta mea pentru apărarea Bucovinei contra rușilor*, traducere de Carol-Alexandru Mohr, Studiu introductiv de Ștefan Purici, Ediție îngrijită, note și comentarii de Rodica Jugrin și Ștefan Purici, București, Editura Academiei Române, 2020, 169 p. Traducere efectuată după *Krieg ohne Heer. Meine Verteidigung der Bukowina gegen die Russen* von Gendarmeriegeneral Theresienritter Dr. h.c. Eduard Fischer. Mit einem Geleitwort von Oberstleutnant Emil Seeliger, 1 Kartenskizze, 2 Textskizzen und 13 Kunstdruckbeilagen, Wien, Verlagsbuchhandlung Josef Lenobel (M. J. Rainer), 1935, 212 p.

Aceste evenimente militare notabile au fost analizate puțin în istoriografia română, istoricii români preferând să se ocupe, în general, de intrarea în Bucovina, în noiembrie 1918, în urma binecunoscutelor evenimente ce se vor finaliza cu actul istoric din 28 noiembrie, a diviziei a 8-a de infanterie, condusă de către generalul Iacob Zadik.

Principalele contribuții științifice românești privitoare la derularea operațiunilor militare și impactul primei conflagrații planetare asupra Bucovinei fuseseră, până în 2018, cele semnate în perioada interbelică de către Teodor Bălan, de neînlocuit până astăzi[2]. În anul sărbătoririi centenarului Marii Uniri, au apărut două cărți de referință din punct de vedere al analizei anumitor desfășurări militare din Bucovina, semnate/coordonate de către Mihai-Aurelian Căruntu[3] și Rodica Jugrin[4] și un studiu semnat de către autorul acestei recenzii[5].

Era însă timpul ca în spațiul editorial românesc să apară, în conformitate cu străvechiul principiu *audiatur et altera pars*, și punctul de vedere al învinșilor. În consecință, în anul 2020 este publicat la Editura Academiei Române un volum de memorii ale unui actor de prim rang și participant direct la o parte din evenimentele militare esențiale legate de odiseea militară a Bucovinei în Primul Război Mondial: generalul maior Eduard Fischer (1862–1935).

Volumul în cauză constituie a 50-a lucrare din colecția „Enciclopedia Bucovinei în studii și monografii", seria „Memorii", inițiată de către Institutul „Bucovina" al Academiei Române. Această lucrare omagială a apărut în colecția „Centenarium", coordonată de către academicianul Victor Spinei, fiind tipărită cu sprijinul financiar al Primăriei Municipiului Iași, în cadrul unui parteneriat încheiat cu Academia Română.

Lucrarea se deschide cu patru documente care constituie o excelentă introducere în materie pentru cititor: o *Notă asupra ediției*, semnată de către Rodica Jugrin și Ștefan Purici, cercetători la Institutul „Bucovina" al Academiei Române; un amplu și erudit (74 note de subsol) studiu introductiv – *Destinul unui bucovinean răstignit între epoci și patrii. Generalul-maior Eduard Fischer (1862–1935)* – realizat de către prof. univ. dr. Ștefan Purici; o *Introducere* scrisă în stil pragmatic-militar, care face referire la numeroase aspecte din viața lui Eduard Fischer și conține o serie de subtile aspecte psihologice sentimentale, semnată de locotenent-colonelul Emil Seeliger, prietenul acestuia, care a redactat lucrarea concepută însă de către comandantul jandarmeriei din Bucovina; un *Cuvânt-înainte* al autorului.

În continuare, sunt inserate cele cinci capitole ale memoriilor (*Amenințarea războiului; Începe războiul; Apărarea Bucovinei, de la 1 septembrie până la 28 decembrie 1914; Din nou la comanda Jandarmeriei, de la începutul lui ianuarie 1915 până la mijlocul lui noiembrie 1918; Sfârșitul*). Ulterior, informațiile din acest impresionant volum sunt potențate și completate cu o serie de cinci *Anexe*, traduse după ediția vieneză din 1935, la care se adaugă traducerea în limba engleză a studiului introductiv, lista de cărți publicate în colecția *Enciclopedia Bucovinei în studii și monografii* și *Indicele de nume* al lucrării.

În vederea clarificării celor scrise în și despre lucrare, ca și despre autorul ei, considerăm că trebuie să prezentăm mai întâi cititorului o serie de informații despre personajul central al acesteia.

Eduard Fischer a fost un militar de vază al Austro-Ungariei și Austriei, decorat la 25 octombrie 1927 cu Ordinul Militar „Maria Theresia", cea mai înaltă distincție militară a Imperiului Austriac, creată la 18 iunie 1757 de către această împărătească. În spațiul istoric românesc, au existat,

---

[2] Teodor Bălan, *Suprimarea mișcării naționale din Bucovina pe timpul Războiului Mondial. 1914-1918*, Cernăuți, Societatea Tipografică Bucovineană, 1923; Idem, *Bucovina în războiul mondial*, extras din „Codrul Cosminului" VI, 1929, Buletinul Institutului de Istorie și limbă dela Universitatea din Cernăuți, Cernăuți, Institutul de Arte Grafice și Editură „Glasul Bucovinei", 1929.

[3] Mihai-Aurelian Căruntu, *Unirea Bucovinei cu România (1918). Aspecte geopolitice și militare*, Suceava, Editura Karl A. Romstorfer, 2018.

[4] Rodica Jugrin (coordonator), *Bucovina în Primul Război Mondial. Studii și documente*, București, Editura Academiei Române, 2018.

[5] Pintescu Florin, *Unirea Bucovinei cu România – 1918. Aspecte militare*, în Daniel Lazăr (coordonator), *Lucrările Simpozionului Național „Bucovina – tradiție și modernitate*, 17 noiembrie 2018/Vatra Dornei, vol. 2, 2018, ediția a II-a, Iași, Editura StudIS, 2018.

pe lângă Eduard Fischer, numai trei deținători ai acestui ordin: Petru baron Duka (Duca) de Kádár (1756–1822), aromân din Croația, general-locotenent și comandant general al Banatului; David baron Urs de Marginea (1816–1897), colonel și comandant al fortăreței de la Lissa/Vis, pe care o apără foarte bine contra italienilor în anul 1866; Ioan Boeriu baron de Polichna (1859–1949), general maior al armatei austro-ungare și general de corp de armată în armata României Mari.

Eduard Fischer a fost înmormântat la Viena în anul 1935, în cimitirul Hietzing, cu onoruri militare naționale. Istoricii români l-au acuzat însă că, din ordinele sale, au fost spânzurați în Bucovina, în timpul Primului Război Mondial, un număr neprecizat de români, acuzați de spionaj în favoarea rușilor sau trădare. De aceea, comandantul jandarmilor bucovineni (funcție obținută în 1914) a fost supranumit câțiva ani după război, în scrierile patrioților bucovineni, „zbirul Bucovinei" sau „tatăl spânzuraților".

Studiul introductiv limpezește însă, în viziunea noastră, situația (pp. 17–18), generalul Fischer neputând fi acuzat de crime de război pe baza unor dovezi valabile din punct de vedere juridic. Redăm, în continuare, câteva fapte și aprecieri consemnate în acest studiu.

Autoritățile austriece au interogat nu mai puțin de 129 de persoane pentru a stabili nevinovăția săteanului Ioan Todosan, iar omul politic bucovinean Aurel Morariu, cel mai important acuzator al lui Fischer, considera că au existat 21 de cazuri de bucovineni executați în Primul Război Mondial pentru spionaj și trădare. Eduard Fischer însuși considera că atunci a fost vorba de 18 execuții. Omul politic bucovinean Iorgu Toma considera, în anul 1924, că în Bucovina fuseseră executate în timpul Primului Război Mondial 24 de persoane, în vreme ce scriitorul ucrainean Ilariy Karbulytski arăta, în anul 1929, că în Bucovina fuseseră executate, în același război, 32 de persoane. Numărul cel mai mare de executați (42) este consemnat de contele Rudolf de Meran.

În plus, din noiembrie 1918 până în noiembrie 1920, Eduard Fischer și soția sa, Josephina, au avut domiciliu forțat la hotelul „Continental" din Iași. Generalului i se pregătea un proces penal, însă a fost eliberat de autoritățile române la cererea unor oameni politici din Austria și a misiunii diplomatice a Elveției din Viena. Nu credem că autoritățile române l-ar fi eliberat, dacă acuzațiile aduse împotriva sa ar fi fost fondate.

După ce am convins – sperăm, fie și minimal – cititorul că Eduard Fischer nu a fost un personaj odios, prezentăm un rezumat și o selecție a celor mai reprezentative – în viziunea noastră – informații din *Introducere* și din cele cinci capitole ale lucrării, recomandând-o călduros spre lectură.

În *Introducere*, Obersleutnant Emil Seeliger surprinde esența militară a acestei cărți: „Și Fischer, simplul ofițer de jandarmerie, a realizat imposibilul. A reușit, împreună cu o mână de oameni pământeni, să oprească ofensiva întreprinsă de o întreagă armată rusească; pentru o perioadă de cinci luni, de la începutul lui august 1914, până în ianuarie 1915, a apărat Bucovina. Prin eroismul pe care l-a manifestat în est, el a salvat întreaga monarhie de invazia rusească" (p. 28). Și, adăugăm noi, a realizat acest lucru în condiții de gravă inferioritate numerică, când fiecare luptător al său trebuia să lupte, de cele mai multe ori, cu 5, 10 sau chiar 50 de adversari (ultima cifră ni se pare, totuși, neverosimilă). Tot din *Introducere* merită reținută și o judecată de valoare, care îl pune în evidență nu pe militarul Fischer, ci pe șeful spionajului (din 1906) și contraspionajului din Bucovina – care a fost tot Fischer. Evident, calitățile sale pe frontul războiului secret l-au ajutat mult pe frontul războiului clasic, de tip militar: „Fischer avea un dar deosebit, care îi asigura succesul în practică: era un bun cunoscător de oameni. El avea capacitatea de a pune mereu omul potrivit la locul potrivit. Pentru ocuparea celui mai periculos post, el alegea întotdeauna nu pe cel care părea, ci pe cel care era efectiv cel mai potrivit dintre ofițerii sau funcționarii săi. În misiuni secrete trimitea numai pe acel cercetaș despre care era deplin convins că poate îndeplini misiunea mai bine decât oricare alt om disponibil" (p. 32).

În capitolul *Amenințarea războiului*, generalul Fischer descrie mai întâi succint, în tușe sigure, specificul geografic, etno-lingvistic și demografic al provinciei. Reține atenția un pasaj care nu poate fi nici acceptat, nici condamnat în întregime, „cearta" istoricilor privind veridicitatea/non-veridicitatea celor afirmate de general continuând practic până în prezent: „Cine vizita țara pentru prima dată era mirat, chiar uluit, de ceea ce percepea: în întreaga Bucovină, chiar și cele mai izolate așezări erau pătrunse de cultura germană. Cernăuțiul era o capitală care, prin activitățile care se desfășurau aici și prin instituțiile existente, părea aproape la fel de germană ca și Linzul sau Grazul. În alte localități se auzea, de asemenea, vorbindu-se germană. Limba administrativă era germana. Țării

i s-a imprimat, spre folosul diverselor etnii conlocuitoare, amprenta limbii și culturii germano-austriece. Acesta este meritul incontestabil al guvernării habsburgice" (p. 39).

După descrierea organizării și misiunii jandarmeriei bucovinene (Comandamentul nr. 13 al Jandarmeriei Cezaro-Crăiești din Cernăuți, cu cele cinci comandamente de sector ale sale) (pp. 40–41), autorul emite o serie de considerații foarte interesante, privitoare la specificul muncii de spionaj și la calitățile necesare unui bun agent (pp. 41–46).

Partea finală a capitolului este consacrată preludiului izbucnirii războiului mondial, generat de decretarea mobilizării generale a Rusiei, în noaptea de 29 spre 30 iulie (stil nou) 1914. Ironia (sau nu) a sorții face ca șeful de post din Noua Suliță austriacă să îi aducă un afiș din Noua Suliță rusă, prin care se decreta mobilizarea (p. 50).

Capitolul *Începe războiul* debutează cu prezentarea unei situații trecute, de regulă, sub tăcere de către istoricii militari români. Austriecii sperau ca România să respecte tratatul cu Tripla Alianță și să intervină în luptă de partea Austro-Ungariei, cu 10 divizii de infanterie, însoțite de rezervele aferente, care să imobilizeze trupele ruse din Podolia (este citată aprecierea șefului de stat major al armatelor austro-ungare, contele Conrad von Hötzendorf; p. 55). Nemaiputând conta pe sprijinul României (aceasta își declarase neutralitatea în 1914), austriecii au fost nevoiți să redirijeze mai spre est ofensiva a două dintre armatele lor (1 și 4) și să lase, practic, Bucovina fără apărare – armatele a 2-a și a 5-a, care trebuiau să apere Galiția și Bucovina, au fost transferate pe frontul de luptă din Serbia (p. 56), contându-se pe neutralitatea României și pe o lipsă de reacție imediată din partea Rusiei.

În continuare, sunt descrise cu mare precizie și finețe luptele de frontieră din Bucovina, din perioada 6–31 august 1914, când Fischer a avut la dispoziție pentru apărarea Bucovinei un număr redus de trupe: 1 600 de jandarmi, gardieni fiscali de frontieră și rezerviști, organizați în trei grupuri combatante, care trebuiau să apere cei 48 km de frontieră cu Rusia dintre Nistru și Prut, fără artilerie și mitraliere (pp. 57–59). Interesant este faptul că, simțindu-și forțele prea slabe numeric pentru a se apăra eficient, Fischer a luat inițiativa atacului, ordonând oamenilor săi „să ocupe înălțimile de peste graniță și localitățile Noua-Suliță rusească și Marșenița, pentru a întrerupe legăturile telefonice și telegrafice dintre localitățile situate pe Nistru și Prut" (p. 60). Executată cu hotărâre, această acțiune temerară reușește. Generalul Fischer notează că, în decursul luptelor de apărare a Bucovinei, trupele sale au avut 331 de ciocniri cu rușii, „deseori victorioase", deși forțele sale fuseseră depășite numeric de 5, 10 sau 50 de ori (p. 61).

Remarcabile în acest capitol sunt paginile referitoare la trimiterea în Galiția a celui mai bun agent al său, care aduce informația esențială conform căreia un grup de două mari armate ruse, comandate de generalul Nikolai Iudovici Ivanov, înaintau către frontiera Galiției de Est, lucru neluat deloc în calcul pe atunci de către planificatorii militari ai Imperiului Austro-Ungar. Interesant este însă și faptul că raportul lui Fischer, care anunța acest fapt de foarte mare importanță militară, nu a fost luat în calcul de către superiorii săi, care așteptau mai la nord de Galiția un atac al forțelor ruse (pp. 64–73).

Finalul acestui capitol este consacrat luptelor de la Rarancea (prima luptă de pe teritoriul Bucovinei), victorioase per ansamblu pentru austrieci, ocupării de către forțele ruse a localităților Noua Suliță, Boian, Toporăuți și Dobronăuți și evacuării Cernăuților, din rațiuni militare (pp. 74–81).

Capitolul *Apărarea Bucovinei, de la 1 septembrie până la 28 decembrie 1914* surprinde cel mai bine esența apărării provinciei de către generalul Eduard Fischer, care, din rațiuni legate de forțele reduse aflate la dispoziție și a posibilităților precare de aprovizionare cu armament, muniții și echipament renunță la principiul militar clasic al dirijării apărării dintr-o poziție centrală (pp. 82–83). Se hotărăște, în schimb, să dirijeze „apărarea țării pe segmente de front largi, cu adâncime operativă redusă și pe cât posibil de flexibile. Urma să duc războiul local din spatele inamicului. Jandarmii mei au fost instruiți preventiv, încă pe timp de pace, pentru acest tip de luptă care se dovedise deosebit de eficace în recentele confruntări de la frontieră. Cunoșteam perfect terenul. Dispuneam de un serviciu de informații care funcționa impecabil. Toate acestea mă făceau să sper că îndeplinirea sarcinii mele, aparent imposibilă, ar putea avea totuși oarecare succes" (p. 83).

Lipsindu-i artileria și mitralierele, Fischer recurge la o soluție ingenioasă: folosește, pentru efectul psihologic, în loc de tunuri, 14 mortiere/săcălușuri utilizate de localnici pentru trageri de divertisment, iar în loc de mitraliere, 50 de „huruitoare" folosite la biserici, în Vinerea Patimilor. Evident, acest lucru se întâmpla în special noaptea, însă rușii nu puteau fi induși în eroare pentru multă vreme – cum era și firesc – cu aceste tertipuri (p. 86–87).

Între 11 septembrie – 3 octombrie 1914, Fischer a apărat sectorul Siret–Ceremuș dispunând de circa 1 000 oameni, în contra unor forțe ruse mult mai impozante (20 000 de militari). În cadrul acestor lupte, se remarcă sergentul Terentiak, decorat cu Medalia de Aur pentru Vitejie, deoarece acesta a reușit să se strecoare în Galiția, prin teritoriul controlat de trupele imperiale ruse și să aducă în Bucovina circa 1 000 de jandarmi și rezerviști ai armatei imperiale austriece. Această acțiune îndrăzneață este sintetizată de către Eduard Fischer astfel: „Acest erou a reușit să înfăptuiască o minune. I-a condus pe acești o mie de oameni spre sud, prin teritoriul inamic, ascunzându-i în păduri pe timp de zi și, după trei nopți de marș, a ajuns cu ei, fără a pierde nici măcar un om, pe linia de front ocupată de noi" (p. 93).

În restul capitolului, sunt povestite succint, însă într-o manieră antrenantă, diverse acțiuni de recunoaștere și, am putea spune astăzi, de „comando" executate de către oamenii lui Fischer. Este narată pe scurt povestea recompensei de 50 000 de ruble pentru uciderea lui Fischer sau 100 000 ruble pentru capturarea sa în viață, oferită de către guvernatorul orașului Cernăuți, Evreinov, este descris un marș executat spre Borșa de către oamenii colonelului Fischer, pentru a ajuta trupele austriece din Ungaria superioară – nefinalizat din cauza sosirii altor unități militare austriece regulate (pp. 93–103).

Finalul acestui capitol captivant cuprinde date esențiale privitoare la recucerirea Cernăuților de către Fischer (21 noiembrie 1914), la pierderea acestuia de către austrieci, la formarea batalionului de voluntari huțuli care au luptat contra rușilor și, în general, la toate luptele purtate cu rușii până la data de 28 decembrie 1914 (pp. 103–121).

Reținatenția în special considerațiile lui Eduard Fischer privitoare la rolul strategic al luptelor sale în împiedicarea României de a trece mai degrabă decât a trecut de partea Rusiei:

„Ce s-ar fi întâmplat dacă, sub amenințarea preaputernicului dușman, aș fi evacuat Bucovina? În primul rând, rușii ar fi avut la dispoziție o mult mai convenabilă și lipsită de pericole cale de înaintare spre interiorul monarhiei. În al doilea rând, un aspect care prezintă la fel de mare importanță este următorul: ținând cont de situația strategică generală a Puterilor Centrale, pierderea Bucovinei ar fi produs efecte determinante asupra hotărârilor pe care urma să le adopte România" (p. 108).

„...încă din primele zile ale războiului, mi s-a conturat în fața ochilor, cu deosebită claritate, următorul scenariu: dacă pierdeam Bucovina, frontul de contact dintre Rusia și România se dubla și, astfel, creștea atractivitatea formării unei alianțe ruso-române contra Monarhiei Dunărene. În această situație – având în vedere retragerea armatelor noastre principale după înfrângerile suferite în cele două lupte purtate la Lemberg și faptul că mica ofensivă din octombrie 1914, executată prin pasul Iablunivka de divizia de cazaci comandată de Ariutinov, a generat panică – cine ar fi putut opri intrarea unui milion de soldați români și ruși în Bucovina și în Transilvania? Luând în considerare o asemenea perspectivă, știam că nu trebuie să cedez Bucovina" (*ibidem*).

Capitolul penultim al lucrării, intitulat *Din nou la comanda Jandarmeriei, de la începutul lui ianuarie 1915 până la mijlocul lui noiembrie 1918*, este mai puțin „spectacular" deoarece, cu excepția reocupării Cernăuților (18 iunie 1916) de către trupele ruse, nu sunt descrise evenimente militare. Eduard Fischer reușește să aprovizioneze cu carne de vită adusă din România (68 835 de vite) armata Pflanzer-Baltin, iar în 1918 să aprovizioneze populația civilă din Austria cu alimente aduse din Ucraina și din România. Acest tur de forță este descris astfel:

„De la mijlocul lui martie, până la mijlocul lui noiembrie 1918, deci pe parcursul a opt luni pline de vicisitudini, am trimis – sprijinit fiind și de această dată de vrednicul consilier economic de război, Storfer, care lucra zi și noapte pentru alinarea suferințelor populației din spatele frontului și, în special, a celei din capitala imperiului – 125 000 de boi pentru sacrificare, 75 000 de cai pentru sacrificare și 4 200 de vagoane cu alimente" (p. 130).

Foarte scurtul capitol *Sfârșitul* descrie concentrat perioada în care Eduard Fischer și soția au avut domiciliu forțat la hotelul „Continental" din Iași, urmată de eliberarea sa în urma unei cereri adresate regelui Ferdinand, semnată de 33 personalități „ale vechii și noii Austrii", urmată de ajungerea sa și a soției sale la Viena (p. 133).

La finele acestei recenzii, o serie de concluzii se impun cu necesitate.

În primul rând, menționăm că, în vederea înțelegerii *sine ira et studio* a istoriei militare a spațiului românesc, iubitorii din România ai acestei discipline aveau nevoie de cunoașterea punctului de vedere al unui militar foarte inteligent din tabăra învinșilor, de talia generalului Eduard Fischer.

În 1937, militarii români au considerat necesară traducerea în limba română a operei memorialistice a unui extrem de bine pregătit și foarte inteligent militar, fost adversar în Primul Război Mondial: generalul Erich von Falkenhayn, câștigătorul din 1916 al bătăliilor de la Sibiu și Brașov, purtate în contra forțelor române[6].

Peste exact 83 de ani (2020), se publică în România opera memorialistică a altui militar din tabăra adversă românilor în Primul Război Mondial, fără statele de serviciu ale fostului șef al Statului Major General al armatei imperiale germane, însă – credem noi – la fel de bine pregătit și inteligent.

De aceea, considerăm că publicarea în limba română a operei generalului maior Eduard Fischer reprezintă un certificat de maturitate al slujitorilor muzei Clio din România, care demonstrează astfel că s-au înscris (sperăm că, în majoritatea lor, ireversibil și cu transmiterea acestui comportament către generațiile viitoare de istorici!) în trendul general european al scrierii unei istorii obiective, neinfluențată de pasiunile și poncifele personale și naționale.

În al doilea rând, cititorii interesați pot găsi în această carte informații esențiale relative la principiile strategice, operaționale și tactice ale apărării în fața unui adversar mult superior numeric, laolaltă cu o serie de considerații foarte interesante legate de spionaj, contraspionaj și psihologia umană în general.

În al treilea rând (și ordinea aprecierilor este, în cazul de față, absolut interșanjabilă!), apreciem la superlativ traducerea excepțională, care transpune fidel în limba română nuanțele exprimării unui personaj istoric complex ca Eduard Fischer, excelentul și cvasi-exhaustivul studiu introductiv care oferă cititorului datele esențiale legate de viața și opera sa, foarte binele întocmite note, comentarii și indice de nume care însoțesc această lucrare.

De aceea, considerăm că doamna Rodica Jugrin și domnii Carol-Alexandru Mohr și Ștefan Purici, cercetători de la Institutul „Bucovina" al Academiei Române (Rădăuți), binemerită aprecierea cititorilor îndrăgostiți de istoria acestei fascinante provincii istorice.

Florin Pintescu

Marian Olaru, *Bucovineni împotriva comunismului. Cazul avocatului Pantelimon Chirilă*, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2020, 187 p.

Cartea istoricului Marian Olaru, *Bucovineni împotriva comunismului. Cazul avocatului Pantelimon Chirilă*, face parte din seria lucrărilor pe tema luptei românilor împotriva instaurării forțate a comunismului în România. Istoricul bucovinean este autor a numeroase studii și articole de istorie a Bucovinei, prin care a adus contribuții importante la cunoașterea trecutului acestei provincii. Din lucrările pe care le-a publicat sau de a căror apariție s-a îngrijit, amintim: *Mișcarea națională a românilor din Bucovina la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea*, Rădăuți, Editura „Septentrion", 2002; *Bucovineni împotriva comunismului. Frații Vasile și George Motrescu*, Suceava, Editura Universității, 2006; *Bucovineni în Parlamentul României întregite*, volumele I, II. 1 și II. 2, București, Editura Academiei Române, 2015, 2016 și 2019.

Lucrarea de față, *Bucovineni împotriva comunismului. Cazul avocatului Pantelimon Chirilă* este rezultatul unei cercetări riguroase, realizate în biblioteci și arhive, reprezentând un „pios omagiu pentru victimele comunismului din Bucovina și din România și un îndemn la neuitare", așa cum mărturisește chiar autorul, în *Cuvânt înainte*[1]. Cartea este prefațată de prof. univ. dr. Gheorghe Onișoru, care apreciază valoarea pe care o are acest demers de recuperare a istoriei și de cunoaștere a

[6] Erich von Falkenhayn, *Campania armatei a 9-a împotriva românilor și rușilor 1916/17*, în românește de maiorii Al. Budiș și C. Franc, București, Atelierele Grafice Socec & Co. S.A., 1937. Cartea a fost republicată în 2018, într-o ediție îngrijită și prefațată de I. Oprișan, la Editura Saeculum I.O. din București.

[1] Marian Olaru, *Bucovineni împotriva comunismului. Cazul avocatului Pantelimon Chirilă*, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2020, p. 14.

destinelor celor care s-au opus, cu prețul vieții lor, instaurării comunismului în România. Tot în *Prefață* sunt trecute datele importante din viața și activitatea lui Pantelimon Chirilă, care îl ajută pe cititor să-și facă o imagine despre subiectul pe care urmează să îl parcurgă.

În cele cele 187 de pagini ale sale, cartea are următorul cuprins: *Prefață*; *Cuvânt-înainte*; *Câteva date despre localitatea Tereblecea*; *Familia, copilăria și școala*; *Studența și activitatea cultural-națională, Pantelimon Chirilă și organizația locală a P.N.Ț. până în anul 1944*; *Activitatea lui Pantelimon Chirilă după al Doilea Război Mondial*; *Pantelimon V. Chirilă și alegerile parlamentare din anul 1946 în județul Rădăuți*; *Pantelimon Chirilă – singurul deputat care a votat împotriva moțiunii de scoatere a P.N.Ț. în afara legii*; *Pantelimon Chirilă – „Dușmanul Republicii noastre populare”* și *Membri ai familiei Chirilă în „lagărul” sovietic*. Anexele sunt, la rândul lor, împărțite în nouă părți, după cum urmează: *Extrase din dosarele Securității*; *Scrisori și adrese către Victoria Chirilă și fiica sa, Fulga Pușcașu*; *Sentința publică a judecătoriei Rădăuți, din 29 ianuarie 1998*; *Decret nr. 92 din 19 aprilie 1950*; *Despre măsurile represive în analiza Consiliului Securității Statului; Familia Chirilă – genealogie, Ilustrații*. *Rezumatul, Indicele de nume* și *Bibliografia* întregesc acest demers istoriografic.

Așa cum apreciază și autorul în *Cuvânt-înainte*, Pantelimon Chirilă a înțeles să se opună instaurării comunismului, prin mijloacele pe care le-a avut la dispoziție. S-a născut la Tereblecea, o localitate ajunsă la margine de țară după raptul teritorial sovietic din 1940[2]. În primele trei capitole ale lucrării, istoricul Marian Olaru oferă câteva date despre familia, copilăria, anii de școală și de studențe ai lui Pantelimon Chirilă. Aflăm, astfel, că s-a născut într-o familie de oameni gospodari, Visarion și Natalia Chirilă, care au mai avut împreună încă 14 copii, din care au trăit doar opt. După copilăria petrecută în lumea satului bucovinean, Pantelimon Chirilă a urmat cursurile școlii primare din sat, apoi studiile secundare la Liceul III de Stat din Cernăuți. După terminarea Primului Război Mondial, a fost elev al Liceului de Stat din Siret și al Liceului „Aron Pumnul” din Cernăuți, unde a susținut și examenul de maturitate. S-a înscris la Facultatea de Drept a Universității din Cernăuți, pe care a absolvit-o în anul 1926. După absolvire, a profesat ca avocat stagiar timp de cinci ani, iar din 27 martie 1931 devine avocat definitiv și se stabilește la Rădăuți[3].

În capitolele IV și V ale lucrării este prezentată activitatea avocatului Pantelimon Chirilă în viața politică din Bucovina, din perioada interbelică și din timpul celui de-al Doilea Război Mondial. Acesta s-a implicat în activitatea Organizației județene P.N.Ț. de la Rădăuți, după unificarea Partidului Țărănesc cu Partidul Național Român, din 10 decembrie 1926. Din documentele cercetate de autor, aflăm că Pantelimon Chirilă și-a exprimat în mai multe rânduri părerea în cadrul dezbaterilor cu privire la viitoarea organizare a P.N.Ț. și la rolul pe care trebuia să-l aibă partidul în localitățile din Bucovina[4]. În anul 1928, Pantelimon Chirilă a participat la alegeri pe listele Partidului Național Țărănesc și a fost ales deputat. În anul 1935, a ajuns secretar general al organizației județene Rădăuți a P.N.Ț. În paralel cu viața profesională, Pantelimon Chirilă se împlinește și pe plan personal și familial. În anul 1935, s-a căsătorit cu Victoria Dumitrescu, iar un an mai târziu începe lucrările de construcție la casa din Rădăuți[5]. Informațiile despre activitatea politică și personală a lui Pantelimon Chirilă sunt completate cu informațiile despre situația politică, socială și culturală din provincie și din întreaga țară. Perioada interbelică a fost una marcată mai întâi de prefacerile de după Marea Unire, iar mai apoi de Marea Criză Economică, de instaurarea regimului personal al regelui Carol al II-lea și, în final, de izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial. Toate acestea au afectat cursul obișnuit al vieții familiei Chirilă. În timpul războiului, Victoria Chirilă a plecat în refugiu împreună cu cele două fetițe, iar Pantelimon Chirilă a fost în mai multe rânduri mobilizat și abia în anul 1944 va pleca la Sâmbăta de Sus, acolo unde era evacuată întreaga familie. Evenimentul cel mai tragic din perioada războiului, care a afectat întreaga familie Chirilă, a fost deportarea în Kazastan a trei membri ai familiei. Destinul acestor oameni este, în fapt, destinul a sute de bucovineni care au fost deportați de către sovietici după raptul teritorial din anul 1940. Anii 1940–1941 au însemnat pentru românii

[2] *Ibidem,* p. 15.
[3] *Ibidem,* pp. 17–23.
[4] *Ibidem,* pp. 26–40.
[5] *Ibidem,* p. 46.

bucovineni, așa cum remarca dr. Alexandrina Cernov, „începutul suferințelor: masacre, deportări, foametea artificială din perioada colectivizării și strămutarea populației în locuri cât mai îndepărtate de baștină”[6]. Separării familiei și celorlalte suferințe provocate de izbucnirea războiului li s-a adăugat astfel și evenimentul tragic al deportării.

Pantelimon Chirilă, împreună cu familia, s-a întors la Rădăuți, din evacuare, în septembrie 1945. Împreună cu Ștefan Percec, Ion Larionescu, Ilie Vișan și alți lideri locali, el s-a îngrijit de refacerea organizației județene a P.N.Ț., iar la congresul organizației județene Rădăuți, desfășurat în prezența lui Ion Mihalache, a fost ales președinte. Implicarea avocatului Pantelimon Chirilă în alegerile din anul 1946 este descrisă pe larg în capitolul VI al acestei lucrări. Organizarea alegerilor s-a desfășurat sub atenta supraveghere a liderilor partidelor democratice de către comuniști, care s-au folosit de toate resursele administrative pe care le-au avut la dispoziție. Înainte de alegeri, casa lui Pantelimon Chirilă a fost percheziționată și „găsindu-se un bogat material antisovietic și un cartuș de armă” s-a dispus anchetarea lui. Pantelimon Chirilă a reușit, însă, să fugă și s-a ascuns până în ziua alegerilor[7]. În data de 19 noiembrie 1946, acesta a participat la supravegherea numărării voturilor de la Liceul de Fete din Rădăuți. În seara acestei zile, Pantelimon Chirilă a fost bătut cumplit de o echipă de polițiști care au avut intenția să-l arunce apoi în pârâul din centrul orașului. A fost salvat de către fratele său, Constantin, care, reținut fiind în clădirea Parchetului, a auzit strigătele lui Pantelimon Chirilă și i-a cerut procurorului de serviciu să intervină. În urma loviturilor aplicate, Pantelimon Chirilă s-a ales cu grave răni. A reușit să fugă din spital și să plece la București. Din anul 1946 și până la arestarea sa, în anul 1951, Pantelimon Chirilă a stat ascuns în diferite locuri, bunurile familiei au fost confiscate iar familia, urmărită permanent de Securitate[8].

Capitolele VII și VIII prezintă activitatea desfășurată de Pantelimon Chirilă în ultimii ani ai vieții, în perioada cât s-a ascuns de organele de represiune, dar și după ce a fost condamnat. Pantelimon Chirilă a fost singurul deputat care a votat împotriva moțiunii de scoatere a P.N.Ț. în afara legii, votată de Adunarea Deputaților la 31 iulie 1947. Până la arestarea sa, în anul 1951, el s-a ascuns pe la diverse cunoștințe și rude din București. Procesul s-a desfășurat începând cu 6 iunie 1951, după modelul proceselor staliniste. Pe lângă Pantelimon Chirilă au mai fost condamnați soția, cumnata sa și alte patru persoane care i-au oferit domiciliu în perioada în care era fugar. Pantelimon Chirilă a executat pedeapsa în mai multe închisori: Craiova, Pitești, Rahova, Poarta Albă și Jilava. A murit în 18 august 1952, în închisoarea-spital de la Văcărești.

În ultimul capitol, autorul prezintă parcursul pe care l-a avut fiecare membru al familiei Chirilă după instaurarea comuniștilor la putere. Destinul acestei familii este asemănător cu soarta pe care a avut-o fiecare român care a îndrăznit să se opună instaurării comunismului, iar cazul lui Pantelimon Chirilă nu este singular în istoria românească. Luptătorii din munți, țăranii care s-au opus colectivizării forțate, foștii membri ai partidelor sau ai clasei politice, mulți dintre intelectuali, cu toții au devenit „dușmani ai poporului”, care trebuiau eliminați. De pedeapsa noii orânduiri nu au scăpat nici rudele acestora, fie că a fost vorba de soții, soțiile, copiii sau părinții lor. Câteva exemple edificatoare în acest sens sunt: frații Vasile și George Motrescu, Elisabeta Rizea, luptătorii din grupul lui Ion Gavrilă Ogoranu etc.

Extrasele din dosarele Securității, scrisorile lui Pantelimon către soția Victoria Chirilă, discursurile parlamentare, ilustrațiile și genealogia familiei Chirilă fac parte din *Anexele* acestei cărți. Atât anexele, cât și bibliografia acestei cărți sunt de un real folos cercetătorilor, precum și cititorilor în general, facilitând înțelegerea acestei lucrări și conturarea unei imagini de ansamblu despre activitatea liderului țărănist Pantelimon Chirilă și despre rolul jucat de familia sa în Bucovina acelor ani.

La finalul demersului nostru se impun câteva concluzii. În primul rând, autorul acestei cărți reușește prin demersul său să restabilească adevărul istoric în privința evenimentelor care au cuprins întreaga Bucovină după sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial și în particular, familia Chirilă. De asemenea, prin această lucrare, istoricul Marian Olaru prezintă o altă pagină tragică din istoria

---

[6] *Fântâna Albă – Golgota neamului*, volum îngrijit de Alexandrina Cernov, Putna, Editura „Nicodim Caligraful”, 2018, p. 7.

[7] Marian Olaru, *op. cit*, p. 65.

[8] *Ibidem*, pp. 59–60.

acestei provincii. Apelând la documentele din arhivă, la presa vremii, la alte lucrări de specialitate și la informațiile oferite de istoria orală, Marian Olaru reușește să aducă un omagiu victimelor comunismului, care este în același timp și un îndemn la neuitare. În concluzie, *Bucovineni împotriva comunismului. Cazul avocatului Pantelimon Chirilă* reprezintă o lucrare importantă din perspectiva subiectului abordat și o cercetare valoroasă sub aspect metodologic.

Elena Lungoci

Constantin Hrehor, *Fluierul de sub grinda lunii sau despre permanența spiritualității bucovinene*, Institutul „Bucovina" al Academiei Române din Rădăuți, Editura „Timpul", Iași, 281 p.

Ieșită de sub lumina tiparului editurii ieșene Timpul, în anul 2021, „la larg în lume", sub egida Institutului „Bucovina" din Rădăuți al Academiei Române, cartea lui Constantin Hrehor, intitulată sugestiv, incitant, metaforic *Fluierul de sub grinda lunii*, reunește pe parcursul a 281 de pagini, impresii, gânduri despre cultura și spiritualitatea din Bucovina de ieri și de astăzi.

Grupate în trei ample secvențe (Rapsozi. cântăreți. horitori; istorie și memorie; zugravi), textele de factură eseistică din cuprinsul cărții, dimensionând și redimensionând o cultură și o spiritualitate particulare, distincte, de o certă valență axiologică, cum sunt cele din spațiul Bucovinei de Sud, îndreaptă largul public de cititori al zilelor noastre către reflecție, către un exercițiu firesc și necesar de cunoaștere sau de reactualizare a acestora.

Fără îndoială, cartea suceveanului Constantin Hrehor este modelată cu rafinament artistic, cu pricepere și, mai ales, multă pasiune, ca un spațiu al memoriei vii și al neuitării, aducând în atenția cititorului neofit portrete articulate ale unor artiști ai cântecului popular tradițional, intelectuali, pictori, informatori ai faptelor de folclor, istorici, olari etc., cu mândria specifică a bucovineanului care știe că „din lutul acestui nord de țară binecuvântată, Dumnezeu a făcut un neam rostitor și melodios", pentru că, „dacă nu ar fi așa, nu am putea vorbi despre doină, bocet și colind, despre ziceri, stihuri și proverbe. Ori acestea sunt, și în ele ființăm, căci graiul ni s-a desprins din caierul Cuvântului primordial, care nu-i altceva decât Logos cântat, cum cântată era și Legea în vremuri primare" (p. 6).

Din prima secvență, consacrată „cântăreților", se desprind imaginile sintetizatoare, vii ale celor trei „magi arhaici ai Cântecului" (p. 16): Ilie Cazacu (cântăreț la fluier), Sidor Andronicescu (întemeietor de taraf) și Mihai Lăcătușu, ei fiind „păstorii care au găsit cheile veșniciei și i-au dezlegat izvoarele" (p. 10). Un alt virtuoz al Bucovinei, George Sârbu, „o adevărată arhivă muzical-folclorică", „un artist cu atitudine" (p. 36), autodidact, dirijor și folclorist, asemenea aezilor din mitologie „a ieșit din apa botezului cu lira în mână" (p. 33). O proiecție rafinată, sub lumina caldă a reflectorului valorilor culturale, însoțită de o profundă „afinitate electivă", este cea a Sofiei Vicoveanca, mesageră a Tradiției, care viețuiește „într-un apostolat credincios în necuprinderea Cântecului românesc" (p. 42) și al cărei unic „dascăl" a fost și este „Neamul românesc" (p. 43). Tabloul cuprinzător al maeștrilor cântecului popular este completat de figuri reprezentative, precum Traian Straton, Alexandru Dumbravă, Aurel Tudose, care au făcut parte din cunoscutul Ansamblu „Ciprian Porumbescu", trecuți astăzi în „lumea umbrelor", cum ar spune Ștefana Velisar-Teodoreanu, ale căror voci, din păcate, astăzi nu se mai aud, fiind trecute în uitare.

Ținuta intelectuală a discursului străbate și paginile de *ISTORIE ȘI MEMORIE*, cea de-a doua secvență a cărții, în care un prim loc îl ocupă Alexandru Voevidca (1862–1931), „autor de muzică la un vodevil pe text de Alecsandri și de muzică corală națională" (p. 148), pasionat culegător de folclor, care a adunat colinde, cântece de stea și alte creații populare, cuprinse în 10 volume, cu titlul *Cântece populare românești*. Considerat de Liviu Rusu „primul cercetător obiectiv al cântecului popular din Bucovina", Alexandru Voevidca s-a impus în memoria istoriei prin remarcabila contribuție „întru relevarea identității și unicității spirituale-imateriale a acestui spațiu" (p. 149). Editarea operei lui se datorează Constanței Cristescu, o altă personalitate bucovineană, membră a Uniunii Compozitorilor și Muzicologilor din România, laureată cu Premiul „Ciprian Porumbescu" al Academiei Române în anul 2001. Pertinent, Constantin Hrehor apreciază că „opera vastă a lui Alexandru Voevidca și-a găsit în Constanța Cristescu un mărinimos salvator", întrucât „volumele editate sunt structurate științific, au profil de specialitate și se prezintă întrutotul ca materiale de referință, de bibliotecă activă, de preluat și promovat. Cu alte cuvinte, în volumele îngrijite și editate de dr. Constanța Cristescu se legitimează

un bun patrimonial care, dacă nu ar fi fost însumat de harnicul învăţător Voevidca, ne-ar fi lipsit de însuşi sufletul acestei răsfăţate provincii" (p. 150).

Un alt spirit bucovinean, „cu vocaţie de hronograf" (p. 197), evocat cu reverenţă intelectuală, este Emil Satco (*Trenul cu cărţi*, pp. 197–198), cel căruia i se datorează monumentala *Enciclopedie a Bucovinei*, „zestrea pe care a lăsat-o şi întru care i se va pomeni destinul exemplar, viaţa cheltuită în galeriile de aur ale Ţării de Sus" (p. 198). Cu îndreptăţire, după cum opinează autorul, „truda cărturarului preschimbată în cult i-a asigurat un loc definitiv în memoria Culturii române" (p. 197).

Dintre etnologii şi folcloriştii contemporani, atenţia autorului se îndreaptă către Mihai Camilar (*Mir pe tâmplă de scrib*, pp. 163–167), Nicolae Cojocaru (*Mirajul cărţii*, pp. 168–169) şi Ion Filipciuc (*Ion, păstorul meteoritic*, pp. 170–173), a căror pasiune pentru cultura tradiţională se reflectă în volumele: *Cultură şi civilizaţie tradiţională în zona etnografică Humor, Zona etnografică Fălticeni, Arhitectura populară bucovineană*, *Dicţionarul etnologic bucovinean* (Mihai Camilar), *Istoria tradiţiilor şi obiceiurilor la români, Rituri, datini şi credinţe legate de cultul ortodox la români* (Nicolae Cojocaru), *Semne şi minuni în tradiţia românească, Asupra cuvântului Noroc, Lectura basmului în şcoală, Mioriţa şi alte semne poetice* (Ion Filipciuc). În linii precise, pe un ton articulat, cu fineţe intelectuală, asemenea unui narator omniscient, Constantin Hrehor le conturează portretele, relevând trăsăturile, aspectele care îi definesc şi îi diferenţiază. Astfel, Mihai Camilar e un devotat şi „harnic truditor", datorită căruia „Bucovina este singura provincie din ţară care are acoperite documentar toate vetrele etnografice" (p. 166), etnologul, teologul şi scriitorul Nicolae Cojocaru este „un om al rigorii, onest, intolerant, critic, potrivnic impusturii" (pp. 168–169), iar Ion Filipciuc este „un scormonitor de vechituri, unul care caută buricul Pământului", „un cercetător care are în vedere nu întregul, ci amănuntul, desigur călăuzit de convingerea că punctul arhimedic poate răsturna lumea" (p. 170), este „un personaj de roman rusesc" (p. 172).

Pe axa artelor plastice se evidenţiază, în cea de-a treia secţiune a cărţii (*ZUGRAVII*), nume reprezentative în spaţiul cultural sucevean, precum Constantin Ungureanu (*Constantin, fiul viziunilor*, pp. 210–211), Doina Vianora Catargiu (*Artista care pictează cu rouă*, pp. 212–215), Mihai Pânzaru – PIM (*Un roi de peniţe*, pp. 216–218), Radu Bercea (*Umbra şevaletului*, pp. 219–220), a căror prezentare realizată cu sensibilitate, completată uneori de fină ironie, este însoţită, sugestiv, de imagini selectate cu grijă din creaţia acestora.

Ultimele pagini ale cărţii lui Constantin Hrehor completează şi articulează întregul, prin inserarea unor informaţii preţioase privitoare la formaţiile artistice din localităţile bucovinene, la obiceiuri care se practică (de exemplu, la Arbore întâlnim Ansamblul „Luca Arbore"; la Bogdăneşti, Grupul vocal „Bogdana"; la Drăguşeni – obiceiuri de iarnă: Irozi, banda lui Harap, Arnăuţi, datini ucrainene; la Moldoviţa – ansamblurile „Plai de dor", „Huţulii", taraf, jocuri; la Horodnic de Jos – obiceiul „Răbojul la stână", fanfară, obiceiuri; la Suceava – ansamblurile „Arcanul USV", „Bucovina", „Balada" (George Sârbu), Ansamblul Artistic „Ciprian Porumbescu", Taraful „Obcina" (Călin Brăteanu). Depăşind graniţele actuale, autorul menţionează că „dincolo de frontieră, la Crasna, aproape de Cernăuţi, cu ocazia Sărbătorilor de iarnă, se desfăşoară un inedit carnaval de Anul Nou – urşi şi fluturi de paie", p. 223). Sunt amintite meşteşugurile tradiţionale și localitățile în care acestea sunt prezervate încă (de exemplu: industire casnică, textilă şi port popular: Cârlibaba, Mănăstirea Humor, Pojorâta, Vicovu de Jos etc.; măşti populare: Gura Humorului, Suceava; încondeierea ouălor: „este un meşteşug răspândit în întreaga Bucovină, de la Izvoarele Sucevei la Brodina, Ulma, Straja, Bilca şi Moldoviţa, până la Ciocăneşti, Dorna Candrenilor, Cârlibaba, Sucevița, Horodnic şi Rădăuţi", p. 234). Cu acribie învăluită în nota poetică specifică scriiturii lui Constantin Hrehor, sunt prezentate tradiţii şi credinţe seculare specifice spaţiului românesc, dar în mod deosebit celui bucovinean, aşa cum se practicau şi se mai practică încă în fiecare lună dintr-un an calendaristic.

Privite în ansamblu, cele trei secvenţe ample, cuprinzând şaizeci şi două de nuclee, de texte care compun cartea *Fluierul de sub grinda lunii*, deşi distincte, alcătuiesc un tot unitar care relevă ţinuta intelectuală a discursului adesea metaforizat, stilul clar, bine conturat al scriitorului pentru care reliefarea valorilor culturale ale Bucovinei devine o profesiune de credinţă.

Cartea lui Constantin Hrehor, o carte pentru minte şi suflet, ne arată că memoria încă poate păstra cântecul tainic, ancestral, autentic al *Fluierului de sub grinda lunii*.

Claudia Costin

Marian Olaru (coord), Ștefănița-Mihaela Ungureanu, Cristian-Alexandru Boghian, *Case tradiționale din Bucovina*, Suceava, Editura Universității Ștefan cel Mare", 2020, 149 p.

Lucrarea cu titlul de mai sus a fost realizată în cadrul proiectului „PORT Cultural: PORTofoliu de instrumente inovative pentru dezvoltarea durabilă a comunităților rurale cu potențial turistic, prin valorificarea elementelor de patrimoniu și identitate culturală" (cod proiect: PN-III-P1-1.2-PCCDI-2017-0884, Nr. 56PCCDI/2018, finanțat de Uniunea Executivă pentru Finanțarea Învățământului Superior, a Cercetării, Dezvoltării și Inovării (UEFISCDI), de către echipa de proiect a Institutului „Bucovina" al Academiei Române. Aceasta a fost compusă din: Ștefan Purici, Marian Olaru, Ștefănița Mihaela Ungureanu, Ovidiu Bâtă, Carol Mohr și Cristian Alexandru Boghian. La realizarea albumului au fost folosite relevee de arhitectură/structură realizate de echipa de proiect a Universității Tehnice „Gheorghe Asachi" din Iași și fotografiile realizate de cercetătorii de la Institutului „Bucovina" și colaboratorii acestora.

Albumul are următorul cuprins: „Bucovina – Țara Fagilor", „Proiect PORT Cultural", „Caracteristici constructive ale caselor din zona Bucovinei", „Importanța peisajului cultural", „Zone etnografice în Bucovina", „Practici de utilizare a patrimoniului construit în Bucovina", „Documentarea unor bune practici de valorificare a peisajului", „Zona etnografică Rădăuți", „Zona etnografică Humor", „Zona etnografică Suceava", „Zona etnografică Dorna", „Zona etnografică Siret", „Zona etnografică Câmpulung Moldovenesc" și „Case tradiționale din Bucovina - Bune practici".

În vederea realizării acestui album, echipa de proiect a desfășurat o activitate de documentare care s-a întins din aprilie 2018 și până în septembrie 2020, timp în care au fost completate aproape 150 de chestionare cu proprietarii caselor și fotografii ale locuințelor și anexelor acestora. Cercetarea a fost făcută pe teritoriul celor șase zone etnografice ale fostei Bucovine, aflate pe teritoriul României.

Cunoscută și ca Țara Fagilor, Bucovina este o regiune care prin întinderile mari ale pădurilor și zonele perimontane și montane oferă materialele de bază pentru construcția locuințelor, între care lemnul a jucat un rol important. Casele tradiționale din acestă zonă au evoluat de la o locuință cu o singură încăpere și tindă, cu prispă, la casa tradițională din lemn de tip cameră-tindă-cameră, cu gang și foișor la fațadă și o cămară pe latura din spate. Decorul caselor tradiționale este sobru, cu câteva elemente decorative, pe care le găsim la acoperiș („ciocârlani", „fumărițe", cu bold în vârf și lemn traforat). Acestea sunt construite din bârne, îmbinate la colțuri „în amnari", „în coadă de rândunică", „nemțește" sau „în căței". Talpa caselor este așezată pe o temelie de piatră de râu. În ceea ce privește arhitectura caselor țărănești, acestea se caracterizează prin masivitate, soliditatea materialului de construcție, tehnica de construcție și respectarea unui raport de 3/2, între lungimea fațadei și adâncimea locuinței. Gardurile sunt construite din bârne sau scânduri, cu acoperiș, cu elemente decorative sculptate sau traforate (p. 3).

În capitolul „Caracteristici constructive ale caselor din zona Bucovinei" (pp. 6–11) autorii prezintă câteva dintre caracteristicile politicii demografice a austriecilor în Bucovina, evoluția meșteșugului prelucrării lemnului și detaliază elementele specifice ale caselor tradiționale: așezarea locuinței în mijlocul curții, gospodăria cu curte dublă și construcțiile anexe organizate într-un ansamblu bine determinat etc. Cu toate că în Bucovina au fost așezați numeroși alogeni, casele tradiționale au o „surprinzătoare originalitate", „prelucrarea elementelor novatoare s-a făcut aici liber și ponderat", iar influența celor nou veniți a fost relativ redusă (p. 9). Din punct de vedere al sistemelor constructive autorii prezintă: locuința monocelulară (bordei, odaie, hâj, cuhnie), casa cu tindă rece, întâlnită frecvent în secolele XVIII –XIX, locuința cu tindă, locuința cu planimetrie simetrică, cu tindă la mijloc și locuința bi-celulară, acoperite cu draniță (șindrilă). După mijlocul secolului al XIX-lea se construiesc case cu o planimetrie mai dezvoltată, cu patru camere, gangul fiind dispus în jurul locuinței, și cu prispă, care oferă locuinței un aspect aparte.

Din capitolul „Practici de utilizare a patrimoniului construit în Bucovina" sunt enumerați factorii care au dus la transformarea satului tradițional, între care sunt amintiți: modernizarea generală a modului de viață și modificarea structurii de bază a așezărilor rurale, a raportului dintre rezidențial și agricol, către turism și urban (p. 18). Dintre practicile constructive care au dus la stricarea aspectului tradițional amintim: folosirea materialului plastic la fațade, învelitori, în general în culori stridente, înlocuirea podelei din lemn cu parchet laminat sau gresie, înlocuirea plitei și a cuptorului cu aragazul – în bucătărie. De asemenea, ușile și ferestrele de lemn au fost înlocuite cu cele din

termopan. Porțile masive din lemn, specifice gospodăriilor din Bucovina, au fost înlocuite cu stâlpi din beton, iar pavarea căilor de acces spre casă și anexe se face cu beton sau pavele. Alături de acestea, amintim și dispariția anexelor tradiționale (șură, grajd, cotețe, grădina de legume etc.). Fațadele caselor au fost acoperite cu materiale de producție industrială. La toate acestea se adaugă unele aspecte de volumetrie și spațiere inadecvate (pp. 18–19). La capitolul bune practici sunt menționate: preluarea elementelor tradiționale în construirea caselor noi, conservarea caselor vechi „in situ" și schimbarea utilității acestora, strămutarea caselor vechi și reconstruirea lor pe noi parcele (astfel de situații întâlnim la Cacica, Câmpulung Moldovenesc, Moldovița, Sucevița, Putna etc.), punerea în valoare a elementelor originale ale arhitecturii prin construirea de muzee în spațiile publice din mediul rural (Poiana Stampei, Dorna Candreni ș. a.), valorizarea elementelor tradiționale în construcții gestionate de instituții publice sau de cult și preluarea elementelor de arhitectură tradițională în construcții cu utilitate turistică, comercială sau de valorificare a meșteșugurilor (pp. 19–20).

În capitolele dedicate zonelor etnografice din partea de sud a Bucovinei se descriu diferite case tradiționale românești, huțănești sau ale ucrainenilor, germanilor, evreilor și lipovenilor din Bucovina. Multe fotografii cu cadru general și de detaliu ilustrează situația actuală a caselor tradiționale, din ce în ce mai puține, pe care le-am găsit pe teren. Tendința generală este aceea de a fi demolate și înlocuite cu construcții moderne, care nu folosesc deloc structura arhitecturală sau materialele tradiționale.

În finalul albumului, la capitolul „Case tradiționale din Bucovina - bune practici" sunt cuprinse mai multe imagini și un releveu de arhitectură, care pot fi folosite de doritori sau de către autorități în vederea ridicării unor locuințe inspirate de arhitectura caselor tradiționale și a dezvoltării durabile a localităților din partea de sud a Bucovinei.

După desfășurarea acestui proiect și parcurgerea albumului se impun câteva concluzii. Una dintre acestea ar fi că ritmul de demolare a caselor tradiționale din localitățile rurale ale părții de sud a Bucovinei este unul alert și că autoritățile îndrituite nu folosesc în mod adecvat legislația existentă în acest domeniu. O a doua concluzie este aceea că datorită dezvoltării turismului rural, unii dintre proprietarii caselor tradiționale au salvat aceste construcții, câteva dintre ele devenind muzee sau locuri de desfacere a produselor tradiționale. O altă concluzie este aceea că unii dintre îndrăgostiții de Bucovina, provenind din alte țări europene, împreună cu asociații sau ONG-uri culturale, se implică tot mai mult în salvarea acestor case și în dezvoltarea unor proiecte culturale pentru prezervarea civilizației tradiționale (de exemplu, la Putna).

Rodica Jugrin

Cristian Vasile, *Viața intelectuală și artisitică în primul deceniu al regimului Ceaușescu (1965–1975)*, Editura Humanitas, București, 2015, 260 p.

Perseverent și metodic, îndreptându-se cert către un sistem de interpretare, Cristian Vasile continuă investigarea fenomenelor culturale în perioada comunistă, abordând de această dată primul deceniu al regimului Ceaușescu. Consacrat ca istoric al artelor în comunism, Cristian Vasile abordează imensa tematică dintr-o perspectivă structurală, punând accent nu doar pe inventarierea diverselor forme de exprimare artistică și culturală sau pe maniera în care presiunea ideologică, uneori explicită, iar alteori difuză, a reușit să deformeze proiecția intelectuală inițială. Rafinat cunoscător al istoriei politice a comunismului, dar și al structurii sale instituționale, autorul reușește să scrie o istorie care are în centrul său, în egală măsură, sistemul și oamenii.

În prima secțiune a lucrării, consacrată politicii muzeale a regimului și monumentelor istorice, autorul reușește să surprindă frenezia reformei instituționale, atât de specifică lui Nicolae Ceaușescu, în primii săi ani de putere. Consacrând cea mai mare parte a efortului de documentare și interpretare genezei apariției Muzeului de Istorie a Republicii Socialiste România, sub titlul aproape liric *„Negocierea" reprezentării trecutului...,* Cristian Vasile pune în lumină și inconsistența decizională a regimului, abordând problema hotărârilor care nu au fost puse în practică. În mod inspirat, el le explică prin dorința lui Ceaușescu de a fixa în formele și denumirile noilor instituții esența ideologică, încă fluidă, a noului regim, de unde și multitudinea de planuri oficiale abandonate.

Capitolul consacrat mișcării artistice de amatori, înainte de apariția celebrului festival „Cântarea României", este subsumat obiectivului de a explica eforturile regimului de transformare a

culturii într-un fenomen de masă, negând pe cale de consecință necesitatea existenței unor elite. Forțat permanent să-și ajusteze mesajele, pentru a evita derivele naționaliste clasice, dar doritor să obțină o emulație de masă, pe care ideologia oficială nu o putea genera organic, regimul balansează astfel imprevizibil între tendințe opuse. Atunci când tratează derapajele folcloriste, „moștenire" pe care regimul o dorea epurată de orice propensiuni religioase, Cristian Vasile fixează inspirat, în câteva cuvinte bine alese, esența surselor naționale ale culturii oficiale de masă: „.[…] Nicolae Ceaușescu nu este un simplu naționalist, cu atât mai mult unul atașat de naționalismul de secol XIX, ci un marxist-leninist, un (fost) stalinist care instrumentalizează tradiții". Prin prisma „evenimentelor din 24 decembrie 1968" – atunci când colindul unui grup de studenți din București s-a transformat într-o manifestație în toată regula – Cristian Vasile își familiarizează cititorul cu mizele politice ale mișcărilor culturale de masă, mai ales în mediile studențești. De altfel, momentul amintit mai sus a fost din plin folosit de Ceaușescu pentru a fixa în noua lege de organizare a învățământului controlul politic și ideologic al Ministerului, văzut de inițiatorii legii ca o extensie instituțională de profil a partidului.

În capitolul dedicat vieții artistice și teatrale din România primului deceniu ceaușist, Cristian Vasile (de)compune minuțios mecanismele sale instituționale, urmărind în amănunt permanenta interacțiune a artei cu organismele ideologice ale partidului, dar nu uită să acorde spații generoase substanței intelectuale din mișcarea teatrală. Ca și cum și-ar anunța cititorii cu privire la viitoarele sale intenții, știut fiind faptul că în anii '80 emigrația culturală românească a jucat un rol esențial în modelare reflexelor regimului, Cristian Vasile deschide capitolul cu o miniatură dedicată artiștilor și dramaturgilor din exil, atent construită în jurul portretului scriitoarei Ana Novac (Zimra Harsányi), emigrată din România în 1965, ignorată și astăzi de istoricii literaturii române.

Atunci când analizează procesul de formare a repertoriilor teatrelor, autorul demonstrează convingător faptul că în absența unor rețete oficiale clare, directorilor de teatru și artiștilor li se lăsa „un spațiu de manevră important", a cărui anvergură era totuși expusă unor decizii politice intempestive. La fel de interesantă este și secțiunea care îl are în centru pe Aurel Baranga, nu doar în calitatea sa de dramaturg însărcinat cu umorul oficial, dar mai ales aceea de sfătuitor al puterii în materie de politici cenzoriale. Dând dovadă de o minuțiozitate exemplară, autorul nu lasă în afara observației zone mai puțin explorate, așa cum au fost teatrele minorităților naționale, sau pe acelea care aveau în centru divertismentul de masă, în speță mișcarea artistică estivală.

O altă contribuție importantă a capitolului este legată de evenimentele care au dus la interzicerea piesei *Revizorul,* de la Teatrul „Bulandra", în viziunea regizorală a lui Lucian Pintilie. Evitând „capcanele" memorialisticii unora dintre foștii protagoniști ai sistemului de cenzură, Cristian Vasile pune decizia pe seama unei acumulări progresive a spiritului cenzorial în anturajul lui Ceaușescu, inițiată de turnura generală spre conservatorism a regimului și alimentată de valul de memorii și scrisori anonime din interiorul teatrelor, în care adepți ai realismului socialist rămași pe baricade sau doar oameni fără talent, cereau intervenția fermă a partidului în alegerea mijloacelor de exprimare artistică. La toate acestea, potrivit autorului, a concurat serios și încărcata istorie a relațiilor dintre regizor și forurile de partid, *Proștii sub clar de lună* și *Reconstituirea* fiind doar două dintre momentele tensionate.

În prima secțiune a capitolului dedicat literaturii, Cristian Vasile reușește să reconstituie sinuosul traseu politic și conceptual al ieșirii din dogmatismul realismului socialist. Bun cunoscător al substratului organizatoric al sistemului propagandistic românesc, autorul demonstrează convingător existența unui *interregn* ideologic, care se suprapune pe ultimii ani ai lui Dej și pe primii ani ai lui Ceaușescu, în care eforturile regimului de creștere a suprafeței de contact cu societatea au făcut ca pozițiile individuale să joace un rol important în evoluția literaturii. Ilustrativă și importantă pentru definirea stalinismului național, așa cum îl numește Vladimir Tismăneanu, este tipologia foștilor proscriși ai stalinismului, recuperați în timpul *interregn-ului* ideologic și transformați apoi în pontifi domeniali ai ceaușismului. Numele ales de Cristian Vasile este cel al lui Alexandru Ivasiuc, pe care îl consideră un exponent al „politicii de cooptare a elitei artistice și intelectuale operate de guvernanții comuniști".

Anul 1974 este considerat de Cristian Vasile ca fiind unul de cotitură. Aducând în sprijinul ipotezei sale argumente consistente, autorul invocă pentru susținerea acestui jalon apariția unei legi a presei, care stabilea că aceasta își desfășoară activitatea „sub conducerea partidului", stabilind o serie

de sancțiuni pentru contravenții și responsabilități penale pentru încălcarea ei, dar și elaborarea unui nou program al partidului, ale cărui prevederi în materie de ideologie reduceau la minimum autonomia spațiului cultural.

Consecvent cu logica internă a subiectului său de studiu, autorul abordează și problema învățământului în primul deceniu ceaușist, punând accentul pe schimbările dictate de creșterea în complexitate a economiei naționale în timpul comunismului, dar și pe efortul lui Ceaușescu de a modela societatea în acord deplin cu obsesiile sale *productiviste*. Punând în evidență mizele politice investite de Ceaușescu în noua lege a învățământului din 1968, Cristian Vasile realizează o interesantă „preistorie" a acesteia, urmărind geneza documentului în labirintul aparatului de partid. Autorul remarcă în acest caz existența unei contribuții consistente venite din partea corpului profesional românesc de la acea vreme, care profitând de frenezia reformatoare a lui Nicolae Ceaușescu, a căutat să reașeze învățământul românesc, atât cât era posibil, în tiparele tradiției sale europene. Așa cum remarcă istoricul, infuzia de modernitate din 1968, în substanța și organizarea învățământului românesc a fost însă una controlată, funcționarii partidului fixând foarte clar în noul text „finalitățile ideologico-politice" ale instruirii. Chiar și cu aceste limite, comparată cu varianta din 1978 a legii, care ștergea distincția între ideologie și știință, propagandă și învățământ, legea din 1968 poate fi considerată un etalon al liberalizării limitate.

Profundă și meticuloasă, menită să completeze o construcție intelectuală începută în anii trecuți, cartea lui Cristian Vasile este o contribuție esențială nu doar la cunoașterea evoluției culturii în timpul comunismului „matur", ci și a regimului, în ansamblul său. Cu o stăpânire deplină a detaliilor, suprapusă pe o viziune validă a întregului, Cristian Vasile face propuneri interpretative extrem de incitante, întregind astfel fericit complexul peisaj intelectual al istoriografiei comunismului românesc.

Cosmin Popa

Cosmin Popa, *Elena Ceauşescu sau anatomia unei dictaturi de familie*, Editura Litera, Bucureşti, 2021, 320p

Lucrarea îşi propune să fie un studiu monografic care să surprindă ascensiunea, implicarea şi influenţa politică a Elenei Ceauşescu la vârful puterii din România în ultimele decenii de regim comunist.

Cartea urmăreşte cu ajutorul documentelor de arhivă atât secvenţele biografiei politice a Elenei Ceauşescu, cât şi paşii făcuţi de Nicolae Ceauşescu spre conducerea bicefală. Autorul plasează regimul politic al lui Ceauşescu sub semnul mai multor diversiuni, una dintre cele mai importante fiind cea de gen (pp. 33–35). Sub masca diversiunii care a pus în centru lozinca egalităţii femeilor în raport cu bărbaţii, Ceauşescu a dorit să prezinte promovarea consoartei sale în înalte funcţii politice ca pe o avansare firească şi lipsită de subiectivism, care se integrează – chipurile – unui proces general de implicare a femeilor în viaţa socială şi politică. Turneul asiatic din vara lui 1971 i-a întărit credinţa că oamenii de mare răspundere trebuie recrutaţi din familie. Contrazicând un anumit imaginar popular precum şi memorialistica foştilor nomenclaturişti, autorul demonstrează cu documente că nu avem de-a face cu un Ceauşescu bun, sau mai puţin rău din punct de vedere politic, şi o Elena Ceauşescu rea. Concluzia – susţinută cu surse istorice – este aceea că a existat o potenţare reciprocă în cazul celor doi. „Cursul conservator" (dogmatic, neostalinist) al politicii comuniste nu i se poate imputa în primul rând Elenei, ci lui Nicolae Ceauşescu (iar un exemplu ar fi limitarea drastică a deplasărilor în străinătate începând din 1973, măsură pentru care a pledat în mod obstinat secretarul general al CC al PCR – p. 35).

Impactul prezenței Elenei Ceaușescu la vârful ierarhiei comuniste românești este discutat și în capitolul 2, secţiune care surprinde atât modul cum s-au modelat documentele de partid şi politica de cadre conform voinţei soţiei secretarului general, cât şi fenomene precum reproletarizarea partidului sau începutul ascensiunii politice a lui Nicu Ceauşescu. Mi se pare importantă şi sustenabilă ideea revoluţiei infracţionale, idee pusă în practică de N. Ceauşescu prin graţierile succesive de până în 1989, prin reducerea pedepselor şi prin transferul judecăţii de la instanţe la nivelul întreprinderilor.

„Ceaușescu – scrie autorul – produsese singura sa revoluție autentică, cea infracțională, prin creșterea gradului de contagiune a comportamentelor infracționale în societate, fapt care avea să-și pună amprenta asupra moralității publice din societatea românească mult timp de atunci încolo“ (p. 64). Este un contrast profund între această realitate a unei infracţionalităţi generate în bună parte de sistemul social politic şi ideile pretins generoase oficiale, multe precizate în codul moral al comunistului. Codul a fost adoptat în 1974 și impunea un set de criterii ideologice, civice și morale ale membrilor de partid: căsătoria și loialitatea nestrămutată în cuplu deveneau trăsături esențiale, evident alături de respectarea legii. Modelul era chiar cuplul ceaușist, care justifica odată în plus avansarea politică a Elenei Ceaușescu. În locul creşterii moralităţii şi al unui regim politic dezirabil, s-a ajuns la dictatură bicefală, obsecenitate publică şi infracţionalitate sporită.

Ideea diversiunii prin politica de gen este continuată în cap. 3 (*Fals tratat de feminism în comunism*) care constată tripla opresiune a femeii în timpurile ceaușismului (politică, domestică, economică), fenomen ce a cunoscut o acutizare. Potrivit lui Cosmin Popa, aşteptările în cazul încurajării participării femeilor în viaţa social-politică şi economică erau nerealiste mai ales din cauza politicilor contradictorii – pe de o parte, femeile erau încurajate prin politica pronatalistă să devină mame, să se consacre mai mult vieţii de familie, pe de altă parte erau chemate în solicitanta viaţă partinică sau în economie, inclusiv pe funcţii de sudor, strungar ș.a. Concluzia corectă a autorului este că regimul arătase mai multă consecvenţă în rezolovarea deficitului de forţă de muncă prin atragerea femeilor în număr mare în uzine. De fapt, nu au triumfat politicile feministe în context comunist, ci Elena Ceaușescu și „curtea sa feminină“, cum sugerează Cosmin Popa referindu-se la grupul femeilor politiciene promovate de „Tovarășa“.

Autorul documentează inclusiv impactul destul de rapid al preluării controlului cadrelor de către Elena Ceaușescu. De fapt, mai ales după 1977–1978, se vădește și în cazul Elenei Ceaușescu amprenta socializării sale politice în stalinism, realitate ce era valabilă și pentru soţul ei. Cosmin Popa constată introducerea unei serii de proceduri care masca revenirea la moravurile sectoarelor de cadre din anii 1950; între altele se accentuează românizarea partidului (prin introducerea criteriului etnic) și turnura antiintelectuală a regimului. Cosmin Popa încearcă să răspundă și la o întrebare presantă prezentă după 1989: cum de a fost posibil? Cum de a promovat atât de repede și de ce a rezistat Elena Ceaușescu atât de mult la vârful partidului? Autorul susţine, tot prin recursul la izvoare, că, în schimbul loialității depline față de cuplul Ceaușescu, nomenclatura „putea abuza de puterea sa, putea să-și extindă sistemul special de repartiție a bunurilor și serviciilor, prin furt și deturnare și putea să se bucure de obișnuitele privilegii ale unei nomenclaturi comuniste“. Era o „nouă clasă“, în termenii lui Djilas, imună în mare parte la controale, tulburată doar periodic de „rotaţia cadrelor“, mecanism în care era implicată Elena Ceaușescu alături de soţul său.

Capitolul 5 – *Maniere și manii în „vremea holerei”*, pp. 125–192 – ne introduce mai mult în intimitatea intelectuală a Elenei Ceaușescu, precum și în universul ei domestic. Autorul revine și asupra temei singularizării răului, asociat de memorialişti politici doar cu Elena Ceaușescu, și demonstrează că multe dintre metehnele care i se impută doar ei au aparținut de fapt amândurora. „Nicolae era obsedat de reducerea resurselor alocate populației, iar Elena nu făcea decât să-i susțină cum putea mai bine obsesia. Odată cu înaintarea în vârstă, orice privațiune impusă populației era justificată prin trimiteri la perioadele de dinaintea comunismului, de fapt la «tinerețea revoluționară» a celor doi“. Invidia, mania de a primi informaţii sordide despre apropiaţi, despre cadre, zgârcenia, meschinăria, obsesia pentru lux, cadouri şi titluri ştiinţifice – sunt şi ele probate documentar. O concluzie simplă, legată de titlurile ştiinţifice primite din Occident de Elena Ceaușescu – analfabetă funcţională în termenii de azi – este aceea că instituţiile academice şi universitare vestice au dovedit pur și simplu faptul că nu s-au ghidat după criterii obiective, ci au vădit interese meschine.

În ultima parte a lucrării sunt detaliate „strategiile de clan“, cum le numește autorul, strategii de consolidare și perpetuare a puterii, de asigurare a unui control crescut în cazul Elenei Ceaușescu. Este de fapt o descriere a sistemului politic structurat în jurul ideii de lider, sistem care a deposedat nomenclatura de multe atribuţii şi prerogative (p. 193). Cosmin Popa documentează apariţia şi funcţionarea Cabinetului 2, mai ales de-a lungul anilor 1980, cu consecinţe funeste asupra politicii de cadre, culturii, ştiinţei şi chiar a economiei. Lucrarea furnizează informaţii şi despre puterile dobândite de Elena Ceaușescu în materie de politică economică, oferind detalii și despre modul cum

se schimbă maniera de guvernare sub impactul ascensiunii soţiei secretarului general. Cred că se susţine şi ideea că, în realitate, Constantin Dăscălescu între anii 1982 şi 1989 „a fost prim-ministru al României, într-un guvern condus de Elena Ceaușescu *de facto*“ (p. 197). Cartea se constituite într-o lucrare de referinţă privind biografia politică a Elenei Ceauşescu.

Cristian Vasile

A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, ediția a IV-a, Volumul V, *Epoca fanariotă. Istoria modernă (partea a II-a)*, După manuscrisul de la Arad, ediție îngrijită de Ștefan Lemny și Alexandru Istrate, Note și comentarii de Ștefan Lemny cu colaborarea lui Ovidiu Olar și Alexandru Istrate, Postfață de Ștefan Lemny, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2020, 689 p.

În deplină rezonanță cu mișcarea europeană mai largă ce manifesta, spre sfârşitul secolului al XIX-lea, interes pentru studiile bizantine şi neoelene, eforturile de reconsiderare a regimului fanariot din Principate marcau, prin opera lui A. D. Xenopol, o piatră de hotar în istoriografia noastră. Pe linia tradiției istorice militante, A. D. Xenopol propunea, prin sinteza sa de istorie a românilor, un „discurs legitimant la nivelul istoriografiei apusene”, „despre care autorul însuşi păstra iluzia că a reuşit să împace exigenţele profesiei cu datoria patriotică” (Alexandru Zub, *Discurs istoric şi tranziţie. În căutarea unei paradigme*, Iaşi, 1998, p. 45). Abordând una dintre perioadele cele mai controversate din istoria românilor – secolul fanariot –, istoricul și teoreticianul istoriei A. D. Xenopol, „ilustrând exigenţele pozitivismului şi o nouă etapă în evoluţia spiritului de sinteză”, considera această perioadă istorică, din perspectiva influențelor străine, ca a doua parte „din desfășurarea mai largă a epocii moderne, pusă sub semnul influenţei greceşti şi plasată între domniile lui Matei Basarab şi Vasile Lupu, în secolul al XVII-lea, și înlăturarea domnilor fanarioţi în 1821”. Dincolo de valabilitatea criteriului periodizării, concepția lui A. D. Xenopol „era însă de înţeles la vremea respectivă, mai ales în cazul unui istoric de largă viziune, preocupat de identificarea factorilor majori ce au marcat dezvoltarea societății. Importanţa acordată de el influenţei externe se baza, de asemenea, pe ideea sa potrivit căreia «de la începutul vieţii noastre ca stat, am fost expuși la înrâurirea popoarelor vecine, mult mai puternice și mult mai mari decât noi»”. Conceptul de *influență*, tributar viziunii pozitiviste, marcă a epocii în care scrie A. D. Xenopol, este dublat în analiza istoricului de raționalitatea analizei epocii studiate, pe baza publicării izvoarelor vremii și prin percepția nuanțată a realităților istorice. Nu era prima „voce” promotoare a echilibrului în spațiul istoriografic și, mai larg, cultural al epocii, urmând unor nume precum C. D. Aricescu, episcopul Melchisedec, V. A. Urechia sau G. I. Ionnescu-Gion; iar „A. D. Xenopol se înscrie în continuitatea aceluiaşi curent novator”, dar pe un alt plan. Volumul V din *Istoria românilor din Dacia Traiană*, „cea mai amplă analiză până la el a epocii în cauză”, valorificând importantul material documentar adunat de predecesori și contemporani, „nu este doar un fragment din sinteza de ansamblu a istoriei românilor, ci şi o sinteză a preocupărilor multiple şi perseverente ale autorului privind studiul acestei epoci, o sinteză construită pe temelia solidă a propriilor contribuţii în materie”. Convins că „Istoria are menirea de a înţelege și a explica trecutul”, A. D. Xenopol nu-și propune „apărarea sau acuzarea” epocii fanariote, ci descoperirea și explicarea resorturilor și raţiunilor sale, precum și plasarea interpretării ei „într-un cadru mai larg, pornind de la rolul «seriilor istorice» în cursul general al istoriei”.

Prima ediție a sintezei xenopoliene *Istoria românilor din Dacia Traiană* a apărut în șase volume la Iași, între anii 1888 și 1893, fiind succedată de o ediție populară, în 12 părți, și o alta abreviată în limba franceză, ambele în anul 1896. Importanța acordată istoriei secolului al XVIII-lea este marcată și de faptul că volumul V al sintezei (subintitulat *Istoria modernă. Partea II. Epoca fanarioților*), tipărit în 1892, a fost dublat, în același an, de un tiraj de sine stătător, numit *Epoca fanarioților. 1711–1821*, identic cu volumul sintezei. După două decenii, în 1913–1914, istoricul a început tipărirea celei de-a doua ediții, adusă la zi ca documentare și (re)interpretare, moartea sa împiedicând însă aducerea la bun sfârșit a intenției. Din cele 14 tomuri proiectate, au apărut numai primele cinci, iar „Exemplarul ediţiei în pregătire a ajuns, astfel, la Biblioteca municipală din Arad, respectându-se dorinţa testamentară a universitarului ieșean de a dărui oraşului din vestul patriei

proaspăt întregită fructul cel mai de seamă al creaţiei sale istoriografice". Această donație reprezintă, în fapt, punctul de plecare al ediției volumului care face obiectul prezentării de față, întrucât, pe exemplarele tipărite ale primei ediții, Xenopol a făcut *manu propria* corectări și completări, pe paginile tipărite sau pe foi intercalate. Ediția a treia a venit la scurtă vreme, atunci când asistentul universitar bucureștean Ion Vlădescu și-a legat numele de reluarea proiectului. Cele 14 volume ale ediției (tipărite la București între 1925 și 1930), în care epocii fanariote îi sunt dedicate volumele IX (*Mavrocordații. 1711–1749*, 1929) și X (*Istoria Ţărilor Române de la pacea de la București până la răsturnarea fanarioților. 1812–1821*, 1930), au făcut cunoscută unui public mai larg sinteza xenopoliană, dar pe baza unor principii de editare discutabile. Rezultatul a fost minat de grave erori și omisiuni („multiple erori de lectură"; „îndepărtarea conștientă a lui Ion Vlădescu de textul manuscris al autorului, în contradicţie cu exigenţele unei restituiri editoriale ştiinţifice"; „eludarea" unor fragmente din ediția I) prin publicarea operei revăzută de Xenopol fără semnalarea intervențiilor sale manuscrise, oricum modificate după criterii subiective de îngrijitorul ediției.

Necesitatea unei a patra ediții a fost înțeleasă de Alexandru Zub, cel mai important exeget al operei lui Xenopol, care a și inițiat-o, bazată pe „fidelitatea restituţiei, deloc ușoară când e vorba de valorificat interpolările din manuscris", actualizarea ortografiei și aducerea informației „pe cât posibil la zi" prin note și comentarii. Primele patru volume au apărut între anii 1985 și 1993, iar acum, sub îngrijirea lui Ștefan Lemny și Alexandru Istrate, tomul al cincilea vede în sfârșit lumina tiparului, după mulți ani de muncă laborioasă pe marginea „manuscrisului de la Arad": „În primul rând, prin proporţiile completărilor în raport cu volumele precedente: peste 310 însemnări, dintre care 10 se întind pe una sau mai multe pagini; circa 55 dintre ele ocupă între un sfert și jumătate de pagină, restul constând în scurte completări de până la 2–3 rânduri, cele mai multe sub formă de note intercalate în aparatul critic. Nu de puține ori a fost anevoioasă inserarea lor în text, istoricul neoferind niciun indiciu unde ar fi oportună plasarea lor". Ediția urmează principiile de editare întrebuințate și la volumele precedente („diferite de cele specifice exigenţelor filologice, mult mai riguroase în respectarea formelor de limbă ale epocii"), vizând așadar modernizarea ortografiei, transcrierea numelor proprii ținând „seama de forma sub care cele mai multe dintre acestea sunt cunoscute astăzi", păstrarea cuvintelor și expresiilor care conferă „parfumul" limbii folosite de Xenopol, corectarea și completarea referințelor bibliografice ale autorului acolo unde a fost cazul, adaptarea aparatului critic la exigențele actuale. Mai important, explicațiile și precizările editorilor (cărora li s-a alăturat, sub acest aspect, Ovidiu Olar) s-au concretizat în secțiuni de note la sfârșitul subcapitolelor din cadrul sintezei (aducerea la zi a informației esențiale în chestiunile tratate în subcapitol).

Nu vom insista asupra structurii volumului. Pentru rigoare, arătăm doar că un prim „set" de pagini aparține editorilor (*Notă asupra ediției* și *Abrevierile folosite în note şi comentarii*, p. 11–21), urmat de curgerea firească a textului xenopolian: *Introducere* și șase mari capitole (*Mavrocordații. 1711–1749*; *Istoria Ţărilor Române de la mazilirea lui Constantin Mavrocordat până la pacea de la Kuciuk-Kainargi. 1749–1774*; *Istoria Ţărilor Române de la pacea de la Kuciuk-Kainargi până la aceea de la București. 1774–1812*; *Istoria Ţărilor Române de la pacea de la București până la răsturnarea fanarioților. 1812–1821*; *Rezultatele epocii fanariote*; *Cultura românească în veacul al XVIII-lea*), fiecare dintre acestea fiind împărțit, la rându-i, în subcapitole. Textul autorului este completat cu *Adaose și îndreptări* (un testament al „Păunei doamna, după copia autentică ce se află în arhiva privată a domnului George Gr. Cantacuzino din București"), iar volumul se încheie cu postfața semnată de Ștefan Lemny (*„Epoca fanariotă": secolul al XVIII-lea românesc în viziunea lui A. D. Xenopol*, p. 649–665), o listă a ilustrațiilor din volum și o secțiune de *Anexe* (facsimile ale paginilor cu însemnările manuscrise ale lui A. D. Xenopol din „manuscrisul de la Arad").

Deși volumul „resimte inevitabil patina timpului", rămâne, prin „documentare riguroasă" și „viziune generoasă", o „realizare de excepție în peisajul istoriografiei românești", dovadă fiind faptul multe din ideile exprimate de marele istoric ieșean și-au aflat confirmare prin cercetările ulterioare (ideea unei perioade pre- sau protofanariote; faptul că fanarioții nu reprezintă o categorie etnică, ci rezultatul influenței unui anumit mediu și al „nevoilor timpului" și altele). Din aceste motive, rezultatul muncii editorilor este remarcabil, prin gândul și efortul în sine de restituție a unui text esențial al istoriografiei noastre.

Mihai-Cristian Amăriuței

IOAN CAPROȘU

(1934–2021)

În primăvara anului 1990, la doar câteva luni de la căderea regimului Ceaușescu, un grup de studenți istorici din Iași, Cluj și București, însoțiți de câțiva dascăli, printre care se afla și profesorul ieșean Ioan Caproșu, au vizitat Universitatea de Stat din Chișinău. După un prim contact formal la Facultatea de Istorie, oaspeților din România le-a fost organizată o excursie de câteva ore la Orheiul Vechi, cu ale sale vechi vestigii arheologice getice și medievale moldovenești, unde discuțiile au continuat într-un cadru natural. Din lecturi, în special la biblioteca Academiei de Științe a Republicii Moldova, unde puteau fi consultate și publicații apărute în România, numele Ioan Caproșu îmi era deja bine cunoscut. Nu am putut să ratez, de aceea, ocazia de a-i spune că, lucrând la teza mea de licență, despre relația dintre stat și biserică la începuturile Evului Mediu moldovenesc, am folosit o bună parte a bibliografiei românești, inclusiv studii din „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A.D. Xenopol»", de apariția căruia Ioan Caproșu se îngrijise timp de aproape două decenii. După ce m-a ascultat cu răbdare, Profesorul m-a întrebat dacă nu aș vrea să aprofundez cercetările într-o lucrare de doctorat, la Iași, chiar sub îndrumarea sa. Un an mai târziu mă înscriam la doctorat la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza", pentru ca mai apoi, la începutul lui 1995, să am imensul privilegiu de a deveni primul său doctor în istorie.

Născut la 26 august 1934, în comuna Mitoc din județul Dorohoi (în prezent în județul Botoșani), Ioan Caproșu a descoperit încă din adolescență pasiunea pentru lumea literelor și istoriei. După ce a urmat pe rând școala primară din Mitocul natal, gimnaziul din târgul Săvenilor de peste dealuri și Școala Pedagogică

(fosta Școală Normală) din Șendricenii Dorohoiului, a studiat la Facultatea de Istorie-Filologie-Filosofie a Universității din vechea capitală a Moldovei. Puterea excepțională de muncă și darul prețios de a pătrunde dincolo de orizontul documentului istoric i-au deschis, la încheierea studiilor universitare (1958), ușa Institutului de Istorie şi Filologie al Academiei R. P. Române – Filiala Iaşi (din care se va desprinde, în 1964, Institutul de Istorie și Arheologie „A.D. Xenopol"). După câțiva ani în care, constrâns de rigorile ideologice ale epocii, s-a aplecat mai ales asupra istoriei revoltelor țărănești din Moldova medievală, tânărul istoric îmbrățișează teme de care se simțea cu adevărat atașat și cărora le va consacra câteva decenii de muncă asiduă – istoria economică a Moldovei în Evul Mediu și la începutul epocii moderne și istoria vieții urbane din principatul de la est de Carpați. În anii 1960–1970, Ioan Caproșu a publicat în diverse reviste și volume colective un număr important de articole privitoare la istoria genezei și evoluției capitalului moldovenesc, interesul Istoricului pentru aceste aspecte ale tranziției de la medievalitate la modernitate, trecute în plan secund de către istoriografie după 1944/45, luând și forma tezei de doctorat (*Camăta în Moldova până la mijlocul secolului al XVIII-lea*) susținute în 1979 la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" și valorificate mai târziu în *O istorie a Moldovei prin relațiile de credit până la mijlocul secolului al XVIII-lea* (Iași, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza", 1989). Tot istoriei economice i-a consacrat și cartea *Relațiile economice ale Brașovului cu Moldova. De la începutul secolului al XVIII-lea până la 1850*, semnată alături de Constantin A. Stoide și apărută la Chișinău în 1992. Dintre lucrările consacrate istoriei orașelor moldovenești se impune amintit mai ales volumul *Iașii vechilor zidiri (până în 1821)*, publicat în două ediții (Iași, 1974; 2007) și avându-l coautor pe Dan Bădărău.

În istoriografia română din ultimele decenii numele lui Ioan Caproșu este legat însă mai ales de publicarea surselor istorice. Încă din primii ani de activitate la Institutul „Xenopol", Istoricul a fost inițiat în tainele editării documentelor medievale. După publicarea în reviste de largă circulație a unor studii documentare privitoare la secolele XV-XVII[1], este implicat, în anii 1970, alături de mentorul său Constantin Cihodaru și colegul de generație Leon Șimanschi, iar mai târziu de unul singur, în editarea unor volume din seria *A. Moldova* a monumentalei colecții *Documenta Romaniae Historica*[2]. *Pentru identificarea unor acte inedite sau recolaționarea unor documente deja cunoscute, istoricul va petrece, până la 1989, perioade lungi în arhive din România și din străinătate, mai cu seamă la Arhiva Centrală de Stat a Actelor Vechi din Moscova, sălile de manuscrise de la Biblioteca „Lenin" din Moscova și Biblioteca „Saltâkov-Șcedrin" din Sankt Petersburg (pe atunci Leningrad), precum și la Biblioteca Științifică Centrală din*

[1] „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A.D. Xenopol»", vol. IV, 1967; vol. VI, 1969; vol. IX, 1972; vol. X, 1973; „Studii. Revista de Istorie", vol. XXIII, nr. 5, 1970; „Revista de Istorie", vol. XXVII, nr. 4, 1974 „Analele Științifice ale Universității Al. I. Cuza", Serie noua, secț. III, vol. XV, 1969, fasc. 1.

[2] Volumele I (1975), II (1976, colaționarea unor documente din arhive sovietice), III (1980); VI (2008), VII (2012), VIII (2014), XVIII (2006, în colaborare cu Valentin Constantinov), XX (2011, în colaborare cu C. Burac), XXI (1971), XXII (1974), XXIV (1998), XXVI (2003).

Kiev. Din prolifica sa activitate de editor nu trebuie uitate nici cele zece volume din seria Documente privitoare la istoria oraşului Iaşi, apărute între 1999 şi 2007[3]*, cele trei volume din Sămile Visteriei Ţării Moldovei*[4]*, Însemnările de pe manuscrise şi cărţi vechi din Ţara Moldovei*[5]*, Documentele statistice privitoare la oraşul Iaşi*[6]*, precum și participarea la publicarea unor volume ale Bibliei de la 1688 din seria Monumenta Linguae Dacoromanorum a Editurii Universității „Alexandru Ioan Cuza", la originea căreia s-a aflat în 1986 alături de Paul Miron, Elsa Lueder, Alexandru Andriescu, N.A. Ursu și Vasile Arvinte*[7].

Moștenirea lăsată de Ioan Caproșu nu poate fi înțeleasă la adevărata ei dimensiune fără a discuta și despre activitatea didactică și de îndrumare a tinerilor slujitori ai zeiței Clio. Din 1979, când a devenit lector la Catedra de Istorie Universală, și până aproape în ultimii ani de viață, Istoricul a pus la dispoziția mai multor generații de studenți de la Facultatea de Istorie a Universității „Alexandru Ioan Cuza" întreaga sa pregătire academică și toată priceperea pedagogică. După schimbarea de regim din 1989, dând ascultare dorinței majorității studenților, Ioan Caproșu a acceptat dificila funcție de decan, ghidând cu multă atenție și îndemânare trecerea facultății prin tumultul politic și administrativ de la începutul anilor 1990. Asaltat în permanență de chestiuni birocratice care nu suportau amânare, Profesorul, devenit între timp și conducător de doctorat, își găsea totuși timp pentru a împărtăși cât mai multe din cunoștințele și experiența acumulată de-a lungul anilor. După fiecare curs sau seminar de istorie medievală, devenite câmpuri de discuții științifice aprinse, el petrecea, în biroul său, invadat de cărți, reviste și cutii cu documente, ore întregi alături de studenți sau doctoranzi dornici de a afla cât mai multe din povestea vechilor documente românești și tehnicile editării surselor istorice. Acum, privind retrospectiv, se cuvine să spunem că Ioan Caproșu a fost un adevărat creator de Școală. Nenumărați discipoli ai săi au devenit între timp profesori și cercetători la universități, institute academice, arhive, muzee sau licee de elită din România și Republica Moldova.

Legătura cu Basarabia a fost trăită de către Ioan Caproșu cu o intensitate care putea fi greu ascunsă. Născut într-un sat de pe malul drept al Prutului, el a urmărit îndeaproape dramele locuitorilor de malul stâng al râului, mai ales foametea din 1946–47 și deportările de la sfârșitul anilor 1940 – începutul anilor 1950. Încă din primii ani de activitate la Institutul de Istorie „A.D. Xenopol" a folosit orice prilej pentru a trimite către colegii de la Chișinău mesaje de solidaritate și susținere. De la sfârșitul anilor 1960, trecerile sale prin capitala Moldovei sovietice, în drum spre Kiev, Moscova sau Sankt Petersburg, i-au oferit tot atâtea ocazii pentru a transmite istoricilor de la Chișinău, dintre care unii îi vor deveni adevărați prieteni

[3] Iași, Editura Dosoftei. Vol. I a fost publicat în colaborare cu Petronel Zahariuc.

[4] Iași, Editura Demiurg, 2010. Vol. I: 1763–1784; vol. II: 1786–1798; vol. III: 1805–1826.

[5] În colaborare cu Elena Chiaburu, Iași, Editura Demiurg, 2008–2009. Vol. I: 1429–1750; vol. II: 1751–1795; vol. III: 1796–1828; vol. IV: 1829–1859.

[6] În colaborare cu Mihai-Răzvan Ungureanu, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza", 1997. Vol. I: 1755–1820; vol. II: 1824–1828.

[7] Până în 2015 au apărut în total 25 de volume.

de viață (Alexandru Moșanu, Pavel Dimitriu (Dmitriev), Demir Dragnev), cele mai noi cărți și reviste de istorie apărute în România. Alături de puținele publicații care ajungeau pe căi oficiale în Basarabia, acestea vor completa fondul de carte de la biblioteca Academiei de Științe din Chișinău, oferind istoricilor moldoveni posibilitatea de a păstra măcar un contact minim cu istoriografia română. Așa cum era firesc să se întâmple, după 1989, Ioan Caproșu a devenit una dintre principalele voci din mediul universitar românesc care au susținut cauza basarabenilor în România, sprijinirea studenților, doctoranzilor sau cercetătorilor moldoveni având, potrivit propriilor mărturisiri, și semnificația unei minime reparații simbolice pentru erorile comise de statul român în relația cu Basarabia. Încă din primăvara anului 1990, la insistențele sale, la Universitatea din Iași aveau să ajungă primii studenți moldoveni, pentru ca, din toamna anului următor, acestora să li se adauge și un prim contingent de doctoranzi, dintre care, deloc întâmplător, majoritatea erau istorici.

Meritele deosebite ale Istoricului față de cultura și istoriografia română și-au găsit recunoașterea sub diferite forme. Printre altele, a fost ales membru de onoare al Academiei Române, a fost distins cu Medalia „Dimitrie Cantemir" a Academiei de Științe a Moldovei, i-au fost decernate Ordinul Meritul Cultural" în grad de Ofițer și premiul „Opera Omina" al Ministerului Educației și Cercetării din România. Dintre toate semnele de recunoștință cele mai importante rămân însă gesturile de profundă reverență din partea colegilor de breaslă, inclusiv a ucenicilor. Istoricii din România și Republica Moldova i-au dedicat două volume omagiale[8], iar la conducerea Profesorului pe ultimul drum, pe data de 12 aprilie 2021[9], în plină pandemie, aleea principală a cimitirului „Eternitatea" din Iași a fost cu adevărat neîncăpătoare. Printre cei îndurerați se aflau și o bună parte a discipolilor săi, pentru care Ioan Caproșu a fost Omul ce le-a marcat pentru totdeauna viața.

Flavius Solomon

[8] *In honorem Ioan Caproşu. Studii de istorie*, volum îngrijit de Lucian Leuştean, Maria Magdalena Székely, Mihai-Răzvan Ungureanu, Petronel Zahariuc, Iaşi, Editura Polirom, 2000; *Retrospecţii medievale. In honorem Professoris emeriti Ioan Caproşu,* editori Victor Spinei, Laurenţiu Rădvan, Arcadie M. Bodale, Iaşi, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", 2014.

[9] Ioan Caproșu a decedat pe data 9 aprilie 2021 la Bacău.